

॥ श्री शंभेश्वर पार्श्वनाथाय नमः ॥



❖ नीति-वर्ष-महेन्द्र-मंगल-अरिहंत-हेमप्रभसद्गुरुभ्यो नमः ❖

कलिकाल सर्वज्ञ श्री हेमचन्द्राचार्य विरचित

श्री सिद्धहेम शब्दानुशासन

लघुवृत्ति विवरण

भाग - ५

(अध्याय : ३, पाद - ३, ४ तथा अध्याय : ४)

❖ प्रेरक ❖

पंडितवर्य छद्मीलदासभाई के. संघवी

❖ संपादन कर्ता ❖

मयूरकुलश्रीशु

❖ प्रकाशक ❖

श्री लाल-कंचन-लावण्य आराधना भुवन

००३, सृष्टि अपार्टमेंट, नवा शारदा मंदिर रोड,

पालडी, अमदावाદ - ३८० ००७.

❖ શ્રી શંખેશ્વર પાર્થનાથાય નમઃ ❖



નીતિ-હર્ષ-મહેન્દ્ર-મંગલ-અરિહંત-હેમપ્રભસદ્ગુરુભ્યો નમઃ

ઠલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય વિરચિત

શ્રી સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન

લઘુવૃત્તિ વિવરણ

ભાગ - ૫

(અધ્યાય-૩, પાદ-૩-૪ તથા અધ્યાય-૪)

❖ પ્રેરક ❖

પંડિતવર્ય છબીલદાસભાઈ કે. સંઘવી

❖ સંપાદન કર્તા ❖

પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવશ્રી નીતિસૂરીશ્વરજી મહારાજ સાહેબનાં

સંમુદાયનાં પ.પૂ. આચાર્યદેવશ્રી અરિહંતસિદ્ધસૂરીશ્વરજી

મહારાજ સાહેબનાં આજ્ઞાવર્તિની પ.પૂ.સાધ્વી

શ્રી કંચનશ્રીજી મ.સા.નાં શિષ્યા વિદુષી સાધ્વી

શ્રી લાવણ્યશ્રીજી મહારાજ સાહેબના શિષ્યા

મયૂરકલાશ્રીજી

❖ પ્રકાશક ❖

શ્રી લાભકંચન - લાવણ્ય આરાધના ભુવન,

પાલડી, અમદાવાદ-૭.

❖ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન ❖

આવૃત્તિ - પહેલી • નકલ - ૭૦૦

વિ.સં. ૨૦૬૦, કાર્તિક પૂર્ણિમા • પ.પૂ. હેમચન્દ્રાચાર્ય જન્મદિન.

મૂલ્ય :- ૧૧૦/- રૂપિયા

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

- | | |
|--|---|
| <p>૧. શ્રી લાભકંચન લાવણ્ય
આરાધના ભુવન
૦૦૩, સૃષ્ટિ એપાર્ટમેન્ટ
નવા શારદામંદિર રોડ
સંજીવની હોસ્પિટલ પાસે
પાલડી, અમદાવાદ-૭.</p> | <p>૨. પં. ભાવેશકુમાર રવીન્દ્રભાઈ દોશી
સૂરેન્દ્રસૂરિ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન પાઠશાળા
ઝવેરીવાડ, પટણીની ખડકી
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧.</p> |
|--|---|

: સૌજન્ય :

રૂપિયા

- | | |
|----------|--|
| ૩૫૦૦૦-૦૦ | બાઈ ફૂલકોર ફકીરચંદ નેમચંદ ટ્રસ્ટ જ્ઞાનખાતા તરફથી |
| ૧૫૦૦૦-૦૦ | લાભ-કંચન-લાવણ્ય આરાધના ભુવન જ્ઞાનખાતા તરફથી |
| ૫૦૦૦-૦૦ | શ્રી મૂલચંદ ગલાલચંદ પારેખ (જામનગરવાળા)
હ. નિપૂણાબેન પ્રવિણચંદ્ર - અશોક, જયેશ, જતીન. |
| ૫૦૦૦-૦૦ | કોકિલાબેન પૂરણભાઈ શ્રોફ |
| ૫૦૦૦-૦૦ | લીલાવતીબેન સોભાગચંદ દાલિયા.
હ. મયૂરીબેન મુકુંદભાઈ |
| ૫૦૦૦-૦૦ | દીપ્તિબેન રાજેન્દ્રભાઈ મણિયાર - જીનલ, સાંદિલ
પારુલબેન સતીષભાઈ મણિયાર. |
| ૫૦૦૦-૦૦ | જયાબેન પ્રવીણચંદ્ર વકીલ. |

: અક્ષરાંકન :

ગ્રાફીક્સ વર્લ્ડ - સુદેશ શાહ

સાબરમતી, અમદાવાદ.

મોબાઈલ : ૯૮૨૫૮ ૫૨૮૯૮. ફોન : (૨૬૬) ૭૫૧૭૪૦૩



વાત્સલ્યવારિધિ

**પ. પૂ. લાવણ્યશ્રીજી મ. સા. ના
કરકમલમાં ગ્રંથરત્ન સમર્પણ**



પંડિતજીની

સ્મૃતિમાં.....



શ્રી છબીલભાઈ પંડિતજી કે જેઓની પ્રેરણાથી આ પુસ્તક લખવાની ઇચ્છા પ્રગટી અને આજે ચાર ચાર ભાગોમાં લગભગ ૧૩૦૦ પાનાં જેટલું લખાણ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનનું વિવરણ લખાઈ અને છપાઈ ગયું છે. આ ચાર ભાગોમાં જ્યાં પણ અટકસ્થાન આવ્યું ત્યાં તેઓએ સંપૂર્ણરીતે અમોને સહાય કરી છે. હૈયાધારણ આપી છે. વિકટ પ્રશ્નોના સમાધાન પણ તુરત જ મળ્યા છે. પણ ખેંદની વાત છે આ પાંચમો ભાગ છ પાદનું વિવરણ બહાર પાડતા પંડિતજીની હાજરી નથી. પરંતુ તેઓની શુભ પ્રેરણાથી જ આ કામ નિર્વિઘ્ને ચાલુ રહ્યું છે. અંતે પંડિતજી જ્યાં હોય ત્યાંથી અમારા કાર્યમાં સહાયક બને તેવી અમારા સહુ સાધ્વીજીગણની હાર્દિકે લાગણી...

લી.

સાધ્વીશ્રી લાવણ્યશ્રીજી મ.સા. ના શિષ્યા
સાધ્વીશ્રી મયૂરકળાશ્રીજી તથા
સાધ્વીશ્રી પ્રશાંતયશાશ્રીજી

પંડિતજીની

પ્રેરણા.....

પરમવાત્સલ્યવારિધિ પરમારાધ્યપાદ પ.પૂ. મોટા મ.સા.
લાવણ્યશ્રીજી મ.સા., પ.પૂ.મયૂરકળાશ્રીજી મ.સા., પ.પૂ. કૈરવયશાશ્રીજી
મ.સા., પ.પૂ. દિવ્યલોચનાશ્રીજી મ.સા. પ.પૂ. સતત પ્રયત્નશીલ
પ્રશાંતયશાશ્રીજી મ.સા. આદિ પ.પૂ.વર્યોની પરમ પુનિત સેવામાં...

આપ પ.પૂ.વર્યોના પુણ્યદેહે સુખશાતા યાહતા અમો સર્વ
દેવ-ગુરુ-ધર્મની અસીમ કૃપા અને આપ પ.પૂ.વર્યોની
શુભાશિષવર્ધાથી સકુશલ છીએ.

હમણાં હમણાં લઘુવૃત્તિ વિવરણ ૧ થી ૪ ભાગની જૂબ જૂબ
માંગ આવે છે. અહીં બધા પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતોને આપતા જૂબ
અનુમોદના કરે છે.

પ.પૂ. આચાર્ય સૂર્યોદયસૂરિ મ.સા., પ.પૂ. શીલચંદ્રસૂરિ
મ.સા., પ.પૂ. શ્રી જયધોષસૂરિ મ.સા., પ.પૂ. મહાબલસૂરિ મ.સા.,
પ.પૂ. ધર્મધૂરંધરસૂરિ મ.સા. આદિ પુજ્યવર્યોને આપતા તેમણે જૂબ
જૂબ અનુમોદના કરી છે. તેઓ કહે છે કે સાધવીજી મ.સા. આવી
રીતે ભણવામાં અને પૃથક્કરણ કરવામાં જૂબ પ્રયત્નશીલ રહે છે તે
જૂબ જ અનુમોદનીય છે. યાકિનીમહત્તરાની યાદ આપનારા છે.

ક્ષતિ માટે ક્ષમા.

લી.

અમૃત

૧૭/૧૧/૭૧

❖ પ્રસ્તાવના ❖

જેઓશ્રી 'કલિકાલ સર્વજ્ઞ'ની અનુપમ ઉપમા દ્વારા કલિયુગમાં પ્રસિદ્ધિને પામેલા છે એવા પ.પૂ. હેમચન્દ્રાચાર્ય મહારાજની આ એક અનુપમ કૃતિ જૈન-જૈનેતરોમાં આજે પણ વિખ્યાતિને પામેલી છે.

જૈનશાસનને શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યજીએ અનેક ગ્રન્થોની ભેટ અર્પી છે તેમાં “સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન” પણ યમત્કારિક અગ્રગણ્ય ગ્રન્થ છે. એને તો જે ભણે-ગણે તેજ માણી શકે. કહેવાય છે ને !!! કે જેમ ખાખરાની ખીસકોલી ષડ્ઝસ ભોજનનાં સ્વાદને શું જાણે ? તેમ આ અદ્વિતીય ગ્રન્થને ફક્ત શબ્દોથી નહીં પણ ભણીને-અનુભવથી માણી શકાય છે.

આ ગ્રન્થની રચના, તેનું એક એક સૂત્ર અને ટીકાઓ વાંચતા ખરેખર આચાર્ય ભગવંતની કૃતિ ઉપર મન ઓવારી જાય છે.

આ ગ્રન્થનો અભ્યાસ વર્તમાનકાળમાં ઘણાં સાધુ-સાધ્વી ભગવંતો તેમજ ગૃહસ્થો કરી રહ્યાં છે.

જૈન શાસનનાં પંડિતોમાં અગ્રગણ્ય સ્થાન ધરાવતાં પંડિતવર્યશ્રી છબીલદાસભાઈ આ સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન વ્યાકરણની માસ્ટરી ધરાવતા હતા. તેઓશ્રીની પાસે સુરતમાં પ.પૂ. લાવણ્યશ્રી મ.સા. ના ચાર શિષ્યા-પ્રશિષ્યાઓએ વ્યાકરણનો ખંતપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો. અભ્યાસકાળ દરમ્યાન પંડિતજી આ ગ્રન્થનું કોઈ સરળ વિવેચન બહાર પડે તેવી ઈચ્છા ધરાવતાં અને વારંવાર તેની પ્રેરણા કરતાં હતાં. તે વાત સાધ્વીજી ભગવંતે ઝીલી લીધી.

અત્યંત સરળતાથી બોધ થાય તેવી રીતે ભાગ-૧, ૨, ૩, અને

ભાગ - ૪ બહાર પડ્યાં. જે ભણવામાં ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડ્યાં છે. અભ્યાસુવર્ગ તરફથી આગળનાં ભાગો બહાર પાડવા માટે વારંવાર માંગણી આવવા લાગી.

સંજ્ઞા પ્રકરણ, સંધિ પ્રકરણ, શબ્દના રૂપો, કારક પ્રકરણ, ગત્વ-ષત્ત્વ પ્રકરણ, તથા સ્ત્રીલિંગ પ્રકરણનું લખાણ તથા સમાસનું લખાણ અભ્યાસુઓને ખૂબ ઉપયોગી બન્યું.

વાત્સલ્યદ્રવ્ય પ.પૂ. લાવણ્યશ્રીજી મ.સા.ની કૃપાદષ્ટિથી અનેક કામમાં વ્યસ્ત હોવા છતાં તેમના શિષ્યા પ.પૂ. મયૂરકળાશ્રીજી મહારાજની પૂર્ણ દેખરેખ અને ઝીણવટભરી દષ્ટિથી તેમના શિષ્યા પ.પૂ. પ્રશાંતયશાશ્રીજી મ.સા. (મારા બેન મ.સા.) સતત પરિશ્રમ લઈને પોતાના સંયમ જીવનની આરાધના કર્યા બાદ બચતો ઘણો ખરો સમય વ્યાકરણના લખાણ માટે ફાળવી શીઘ્રાતિશીઘ્ર લખાણ પૂર્ણ કર્યું છે.

આ પાંચમાં ભાગનું કામ શરૂ થયું. તે સમય દરમ્યાન સાધ્વીશ્રી લાવણ્યશ્રીજી મ.સા.ની નાદુરસ્ત તબિયત... પંડિત છબિલદાસભાઈની ગેરહાજરી... તથા સાધ્વીજી મ.સા.નું ચાતુર્માસ સુરત નક્કી થયું... પૂર્ણ આખ્યાત પ્રકરણના ૬૫૦ પેજ... અને પ્રેસનું કામકાજ અમદાવાદમાં... આ બધા વિકટ પ્રશ્નો વચ્ચે પણ સાધ્વીજી મયૂરકળાશ્રીજી મ.સા. તથા સાધ્વીજી પ્રશાંતયશાશ્રીજી મ.સા.ની અથાગ મહેનત અને લાગણીથી આ કાર્ય થોડા વિલંબથી પણ ઝીણવટથી તૈયાર થયેલ છે.

આ ચાર ભાગ પૂર્ણ થયા પછી પાંચમો ભાગ ક્યારે છપાશે... કેટલા છપાયા... ક્યારે સંપૂર્ણ લખાણ પૂર્ણ કરો છો... આવા અવાર-નવાર સમાચારો, ફોનો, ટપાલો આવવા લાગ્યા. ઘણા પૂજ્યોના આ વિષયમાં અભિપ્રાયો પણ આવેલ છે. તે આ વખતે આ પુસ્તકમાં છાપેલ

છે. જે એક નમ્ર પ્રયાસ છે કે આ ગ્રંથ ખૂબ પ્રચાર-પ્રસાર પામે અને ઉત્તરોત્તર જીવો મોક્ષપદ પામે.

હા... આ કાર્યમાં પ્રત્યક્ષ કે અપ્રત્યક્ષરૂપે સાધ્વીજી મયૂરકળાશ્રીજી મ.સા.ના શિષ્યા-પ્રશિષ્યા તથા સહવર્તિની ઘણા બધા સાધ્વીજી ભગવંતોની પણ સહાય કેમ ભૂલી શકાય.

સાથે સાથે સુરતમાં મહારાજ સાહેબ લખાણ લખે ત્યાર બાદ પં. માણેકલાલભાઈ સોનેથા અનેક કાર્યોમાં વ્યસ્ત હોવા છતાં લખાણ વાંચી આપતા અને યોગ્ય સલાહ સૂચનો પણ આપતા. તેઓશ્રીને પણ આ તકે યાદ કરીએ છીએ.

આ પુસ્તકના છાપકામ વગેરે દરેક કાર્યોમાં શ્રી સુદેશભાઈનો ઘણો સહકાર મળે છે. હસતા મુખે બધાં કાર્યો તેમની કુશળતાથી, તીવ્ર બુદ્ધિપૂર્વક, ખૂબ સુંદરરીતે અને અત્યંત લાગણીથી પાર પાડી આપે છે. તેઓની પણ ખૂબ ખૂબ અનુમોદના !!!.

✂ પંડિત ભાવેશભાઈ રવીન્દ્રભાઈ દોશી.
(ધાર્મિક અધ્યાપકશ્રી) અમદાવાદ.



❖ પૂજ્યશ્રીનાં આશીર્વાચનો ❖

(૧)

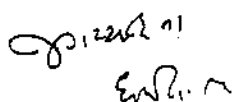
આ. શ્રી વિજય રામસૂરિ મ.સા. તથા

આ. શ્રી જગચંદ્રસૂરિ મ.સા.

આસો સુદ-૧૫, કેલાસનગર.

શ્રી સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન (લઘુવૃત્તિ)ના ૧ થી ૪ ભાગના વિવરણો જોયા. વિવરણને કરવાવાળા સાધ્વીજી મ.સા. ખૂબ સુંદર નિપૂણતાને ધારણ કરનારા છે. ખરેખર આનંદનો વિષય છે. વિવરણ સુંદર છે. સારું ઉપયોગી નીવડે તેમ છે. આ રીતે અમારા સાધ્વીજી મ.સા. પ્રયત્નશીલ બની જ્ઞાનની સેવા કરનારા બને.

ગચ્છાધિપતિ આ. રામસૂરિ મ.સા. તથા



(૨)

આ. શ્રી વિજય હેમપ્રભસૂરિ મ. સા.

આસો સુદ-૫, ભાયખલા, મુંબઈ.

વિનયાદિગુણોપેતા સાધ્વીશ્રી મયૂરકળાશ્રીજી આદિ પરિવાર યોગ્ય અનુવંદના સુખશાતા.

“શ્રી સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન” વ્યાકરણનું વિવરણ કાર્ય વર્ષોથી તમારા દ્વારા થઈ રહ્યું છે. તમારો પ્રયત્ન ખૂબ જ સફળતાને પામેલ છે. વ્યાકરણનું વિવરણ અભ્યાસકો માટે તેમજ પ્રાથમિક અધ્યાપકો માટે પણ ખૂબ જ ઉપયોગી બની રહેશે. તમારા આ ભગીરથ પુરુષાર્થની ખૂબ જ અનુમોદના કરીએ છીએ. તમે ખૂબ જ ધન્યવાદને પાત્ર છો.

હ. હેમપ્રભસૂરિના અનુવંદના - જુન ૧૯૭૭

(૩)

આ. શ્રી વિજય પ્રદ્યુમ્નસૂરિ મ. સા.
કૃષ્ણાયતુર્દશી દેવકીનંદન સોસા., અમદાવાદ

અર્હત્ શાસનમાં જ્ઞાનને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાન એટલે શ્રુતજ્ઞાન. શ્રુતજ્ઞાનમાં આગમ ગ્રંથો અને આગમોપજીવી ગ્રંથોના હાર્દને પામવા માટે તેની ભાષાનું સમ્યગ્જ્ઞાન અનિવાર્ય છે.

એ દિશામાં તમોએ પ્રયત્ન કર્યો છે તે સમગ્ર સાધ્વી સંમુદાયને દિશા ચિંધનારો બની રહેશે. આનાથી જ્ઞાનનો વિસ્તાર થશે.

આ દિશામાં આપનું પગરણ યોગ્ય છે તે જોઈને હું ખૂબ ખૂબ આનંદ અનુભવું છું.

પદ્મભાઈ

(૪)

આ. શ્રી વિજય મુનિચન્દ્રસૂરિ મ. સા.
પાવાપુરી તીર્થધામ

વિદુષી સાધ્વીશ્રી લાવણ્યશ્રીજી પરિવાર, સાધ્વીશ્રી મયૂરકળાશ્રીજી આદિ. અનુવંદના, સુખશાતા.

“શ્રી સિદ્ધ-હેમ-શબ્દાનુશાસનનાં ગૂઢ રહસ્યોને ગૂર્જરગિરામાં સરળભાષામાં અવતરણ કરવાનું અતિસુંદર કાર્ય આગળ ચાલી રહ્યું છે તે જાણી અતિ આનંદ.

આ ગ્રંથ પ્રગટ થવાથી સિદ્ધહેમવ્યાકરણના રહસ્યો સમજવામાં અભ્યાસીઓને ઘણી સુગમતા થશે. પં. છબીલદાસભાઈ આજે નથી. ત્યારે એમના જ્ઞાન ખજાનાને શબ્દસ્થ કરીને પંડિતજીને મોટી શ્રદ્ધાંજલી પણ રહેશે. પં. શ્રી માણેકલાલભાઈ સોનેથા જેવા અનુભવી વિદ્વાન પંડિત દ્વારા પરિમાર્જિત થઈ રહ્યું છે. પંડિતજીના બહુમૂલ્ય અનુભવનો પણ આમાં લાભ

મળ્યો છે તે વિશેષ આનંદની બાબત છે. આ કાર્ય અનેકને ઉપકારક પણ બનશે. સિદ્ધહેમવ્યાકરણ વિવેચનમાળાનાં આગળનાં મણકા પણ અનુક્રમે પ્રગટ થતાં રહે એ આશા અભિલાષા...

૨૦૮૭૬૧૦૬૨૫

(૫)

આ. શ્રી વિજય યશોદેવસૂરિ તથા
મુનિ જયભદ્રવિજયજી મ. સા.
આસો સુદ-૫, ભાયખલા, મુંબઈ.

વિનયાદિ, જ્ઞાનાદિ ગુણાલંકૃત સાધ્વીશ્રી મયૂરકળાશ્રીજી યોગ્ય. તમોએ મોકલેલ. “શ્રી સિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ વિવરણ” ભાગ ૧-૨-૩-૪ મળી ગયેલ છે. ખૂબ સુંદર પ્રકાશન થયેલ છે. હાલનાં સમયમાં અભ્યાસ કરનારાઓ માટે ઘણું સુગમ થઈ જશે. પ્રેરકશ્રીની પ્રેરણાને ઝીલીને તમોએ જે કાર્ય કર્યું છે તે બદલ તમોને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ. ભાગ-૩ મોકલી આપજો. ખૂબ મહેનત લીધી છે. આગળનું કાર્ય બાકી હોય તો જલ્દી કરજો. ત્રણેય પુસ્તકો સાઘન્ત જોઈ ગયો છું. વિવરણ ઘણું સાફ છે. રૂપાવલી અને સમાસો સુંદરે આપેલ છે.

આ. શ્રી વિજય યશોદેવસૂરિ તથા

મુનિજયભદ્ર

(૬)

આ. શ્રી વિજય પૂર્ણચન્દ્રસૂરિ મ. સા.
આસો વદ-૪, ભાભર

વિનયાદિ ગુણગણયુતા સાધ્વીશ્રી મયૂરકળાશ્રીજી, સા. પ્રશાંતયશાશ્રીજી. જોગ અનુવંદના, સુખશાતા.

સોબત જોગ મોકલેલ “સિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ વિવરણ” ભાગ ૧-૨-૪ મળી ગયેલ છે. ત્રીજો ભાગ પ્રગટ થયે જરૂરથી

મોકલાવશો. ક્લિષ્ટ ગ્રંથ ઉપરની તમારી મહેનત અત્યંત અનુમોદનીય છે. અભ્યાસુઓને વિષય સરળ બનાવવામાં ઉપયોગી છે. સાતેય અધ્યાય લગભગ કેટલા ભાગમાં બહાર પડશે ? તમારા સ્તુત્ય પ્રયાસની ભૂરી ભૂરી અનુમોદના !!! જ્ઞાનલક્ષ્મીને અવલંબીને શાશ્વત લક્ષ્મીને નજીકમાં નજીક બનાવો એજ એક અપેક્ષા...

વિજય સ્વર્ણચંદ્ર સરસ્વતીચંદ્ર ગાહારાજ તરફથી

(૭)

આ. જિન-હેમચન્દ્રસાગરસૂરિ મ. સા. (બંધુબેલડી)
ભા. સુદ-૫, અયોધ્યાપુરમ્.

આદરણીયા સાધ્વી શ્રી મયૂરકળાશ્રીજી !!! સાનુવંદન શાતાપૂચ્છા. આપશ્રી દ્વારા પ્રેષિત વ્યાકરણ-વિષયક પુસ્તકો મળ્યા. આવા પ્રયાસો આજે અસ્તતાના ક્ષિતિજને આંબી રહ્યા છે. તેવે ધખતે એક સાધ્વીજી તરીકે આપનો પ્રયાસ ન કેવલ સ્તુત્ય અપિતુ અનુકરણીય ભાસે છે... ખૂબ ખૂબ અનુમોદના !!! ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ !!!

E.

વિજય-સ્વર્ણચંદ્રસાગર
બંધુબેલડી

(૮)

આ. શ્રી વિજય રત્નસુંદરસૂરિ મ. સા.
આસો વદ-૫, નાસિક.

સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસનના અધ્યયનમાં છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં શ્રમજ સંઘમાં સારી પ્રગતિ જોવા મળે છે. પણ તેના અધ્યયનમાં મુખ્ય અંતરાય તેના વિદ્વાન્-કુશળ પંડિતોની અલ્પ સંખ્યા છે. તેના ઉપર જે વિવરણો ઉપલબ્ધ છે. તે પણ કાં તો અતિક્લિષ્ટ ભાષામાં હોવાથી વિદ્વદ્ભોગ્ય છે, કાં તો અપૂર્ણ-અધૂરાં છે.

અત્યંત સરળ અને રસાળ શૈલીમાં અને છતાં વિષયનો સંપૂર્ણ બોધ

થાય તે રીતના સિદ્ધ-હેમ પરના વિવરણની આવશ્યકતા ઘણા વખતથી હતી; તે તમારા વિવરણ દ્વારા મહદ્અંશે પૂર્ણ થઈ છે. પંડિતના અભાવમાં શિક્ષકની ગરજ સારે એવું આ વિવરણ પ્રાથમિક અભ્યાસુઓને પણ સહાયક છે અને ઊંડા અભ્યાસીઓને પણ તેમાંથી સમાધાન મળી રહે છે. સમાસ અને રૂપોનાં કોઠાઓ તેની ઉપયોગિતા ઘણી વધારી દે છે...

શબ્દાનુશાસનના હાર્દ સમા આખ્યાત પ્રકરણ પરનું વિવરણ પણ ખૂબાર પડી રહ્યું છે, તે જાણીને ખૂબ આનંદ થયો... અભ્યાસુઓની અપેક્ષાઓ તેમાં પણ સંતોષાશે એવી શ્રદ્ધા છે... તમારી આ જ્ઞાનસાધના અવિરત ધંપાવતા રહો અને સ્વ-પર ઉપકાર દ્વારા શ્રી જિનશાસનની જ્યોતિ ઝળહળતી રાખો એવી શુભાભિલાષા...

ક.
રતનસુંદરસુરિ
અમદાવાદ

(૯)

પં. શ્રી વજ્રસેનવિજયજી મ. સા.
કારતક વદ-૧, જામનગર.

સાધ્વીશ્રી મયૂરકળાશ્રીજી તથા સાધ્વી શ્રી પ્રશાંતયશાશ્રીજી આદિએ જે સિદ્ધ-હેમ-શબ્દાનુશાસન ઉપર ગુજરાતી વિવરણ તથા સાધનિકા આદિ તૈયાર કરી છે તે વ્યાકરણના અભ્યાસીઓને ખૂબ ઉપયોગી થશે...

આવા જ્ઞાન વિકાસના કાર્યો તેઓ કરતા રહે તેજ દેવ-ગુરુ પ્રત્યે પ્રાર્થના...

૬૧
વજ્રસેન

(૧૦)

ગ. શ્રી નયચંદ્રસાગરજી મ. સા.

પૂ. શ્રમણીવર્યાશ્રી !!! અનુવંદના. સુખશાતા.

આપના તરફથી પ્રકાશિત પુસ્તક આધુનિકકાળની જિનશાસનને ભેટ છે. પુસ્તકના ઢગલા વચ્ચે બેસીને તલસ્પર્શી વ્યાકરણ જેવા વિષયમાં જ્ઞાન મેળવવાના કંટાળાજનક કાળમાં અભ્યાસ માટે માત્ર એક પુસ્તકમાંથી બધી જ વિગતો આપનાર સંસ્કૃત વ્યાકરણનું એ આદર્શ પુસ્તક બની રહેશે.

અવિરત પ્રયત્ન ચાલુ રાખી સંપૂર્ણ વ્યાકરણનું ગુજરાતી વિવેચન શ્રીસંઘના ચરણે સમર્પણ કરો તેવી મનોકામના !!!

ગાળી નયચંદ્રસાગર

(૧૧).

પૂ. શ્રી અભયશેખરવિજયજી મ. સા.

શ્રાવણ વદ-૧, કાંદીવલી, મુંબઈ.

સપ્તવિંશતિ ગુણાલંકૃતા સાધ્વીશ્રી મયૂરકળાશ્રીજી, સાધ્વીશ્રી પ્રશાંતયશાશ્રીજી આદિ. સાદર અનુવંદના.

તમે મોકલેલા ત્રણ પુસ્તકો મળ્યા છે. આનંદ થયો. તમે ખૂબ પરિશ્રમ ઊઠાવ્યો છે ને વિષયને ઘણો સરળ અને સુગમ બનાવ્યો છે એ પુસ્તકો જોતાંજ જણાઈ આવે છે. તમારી શ્રુતભક્તિની ખૂબ ખૂબ અનુમોદના. નવા વિદ્યાર્થીઓને સુગમતા થશે એટલે અનાયાસે બધાની શુભેચ્છાઓ તમને સાંપડશે. આરાધનામાં યાદ કરશો.

અભયશેખર

(૧૨)

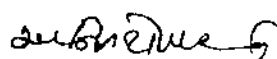
પૂ. શ્રી અજીતશેખરવિજયજી મ. સા.

શ્રાવણ વદ-૪, દાદર, મુંબઈ.

શમદમાદિગુણયુતા સાધ્વીશ્રી લાવણ્યશ્રીજી મ. તથા સાધ્વીશ્રી

મયૂરકળાશ્રીજી મ. જોગ સાદર અનુવંદન.

તમે મોકલાવેલ ત્રણ પુસ્તકોનો સેટ મળ્યો છે. શ્રુતજ્ઞાનની ભક્તિ બદલ અભિનંદન... મોકલવા બદલ ધન્યવાદ. શ્રુતજ્ઞાનની સાધનામાં અને એ દ્વારા સંઘોપયોગી સર્જનોમાં આગળ વધતા રહો એવી શુભેચ્છા છે.

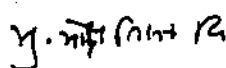


(૧૩)

પૂ. શ્રી મોક્ષતિલકવિજયજી મ. સા.
તપોવન સંસ્કારપીઠ, અમીયાપુર, ગાંધીનગર.

વિયાદિગુણોપેત સ્વાધ્યાયરસીક સાધ્વીજી મયૂરકળાશ્રીજી આદિ મુ.
મોક્ષતિલક વિ. ના અનુવંદનાદિ.

વિશેષ આપ તરફથી સંપાદિત થતાં "સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિનું વિવરણ" અતિશય અદ્ભૂત તૈયાર થઈ રહેલ છે. આપનો આ સફળ પ્રયાસ અનેક નવા ભણનારા માટે ખુબ ખુબ ઉપયોગી થશે. વર્તમાનમાં આપનો આ પ્રયાસ અતિ અનુમોદનીય છે. આપના સુકૃતની ભારોભાર અનુમોદના !!!



(૧૪)

પૂ. શ્રી ભવ્યસુંદરવિજયજી મ. સા.
પોષ વદ-૦)), મુહુંડ, મુંબઈ.

સાદર અનુવંદના ! સુખશાતા !!!

આપના દ્વારા સંપાદિત "સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ વિવરણ" જોયાં. અત્યારે મારે વ્યાકરણનો અભ્યાસ ચાલે છે. પ્રાથમિક અભ્યાસ માટે અનુવાદ સાધનિકા વિ. ખૂબ ઉપયોગી થાય છે. આપ સહુની મહેનતને ખૂબ ધન્યવાદ ઘટે છે. ભાવિ પેઢીમાં વ્યાકરણનો અભ્યાસ જીવંત રાખવા માટે પ્રકાશનો આવશ્યક છે. જેમાં પહેલ કરીને તમે સહુએ સુંદર કાર્ય કર્યું છે.

હાદિક ઉપબૃલણા કરીએ છીએ. વ્યાકરણનાં અભ્યાસીઓને ગુજરાતીમાં સરળ રીતે સમજાણ મળે એવું બીજું એકપણ પુસ્તક હજી જોવામાં આવ્યું નથી. એટલે આખ્યાત પ્રકરણ વિ. પર પણ વિવેચન કરવાનો પ્રયાસ આવકાર્ય જ રહેશે. વહેલી તકે એ કાર્ય પૂર્ણ થાય અને અભ્યાસુઓને સહાયક થાય એવી શુભેચ્છાઓ !!!

૬. અભ્યાસુઓને

(૧૫)

શ્રી માણેકલાલ હરગોવનદાસ સોનેથા
મહા સુદ-૪. ગોપીપુરા, સુરત.

શિક્ષણનો અર્થ શારીરિક માનસિક બૌદ્ધિક વિકાસ કરવાનો છે. શિક્ષણના ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા સર્વાંગી વિકાસ કરવા ભાષાના વિશેષ જ્ઞાનની જરૂરિયાત છે. આપણા દેશની ભાષાઓમાં સંસ્કૃત ભાષા પ્રાચીન ભાષા છે. સંસ્કૃત ભાષાને ગિર્વાણગિરા (દેવભાષા) કહેવાય છે, પહેલાં સંસ્કૃત ભાષા બોલવામાં વપરાતી ભાષા હતી.

સંસ્કૃત ભાષા નિયમબદ્ધ ભાષા છે. આ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસ માટે કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય ભગવન્તે બનાવેલ સિદ્ધહેમ-શબ્દાનુશાસન વ્યાકરણના અભ્યાસ માટે પૂજ્ય સાધ્વીજી મ.સા. તૈયાર કરેલ લઘુવૃત્તિ વ્યાકરણના પાઠ ૧૧ થી ૧૬ નું વાચન કરવા મને અવસર મળ્યો. શ્રુતજ્ઞાનની ભક્તિનો લાભ આપ્યો તે માટે પૂજ્ય મયૂરકળાશ્રીજી મ.સા. તથા પૂજ્ય પ્રશાન્તયશાશ્રીજી મ.સા. નો ઉપકાર માનું છું.

પૂજ્ય પ્રશાન્તયશાશ્રીજી મ.સાહેબે આ વિષયના સારા પ્રકાશન માટે ઘણો સમય આપેલ છે. તે માટે તેઓશ્રીની સંયમસાધના તેમજ તેમના જ્ઞાનની અનુમોદના કરું છું.

શાસન દેવને પ્રાર્થના કરું છું કે પૂજ્ય પ્રશાન્તયશાશ્રીજી મ.સાહેબ હજુ બીજા ગ્રન્થો અભ્યાસકોને ઉપયોગી થાય તે રીતે તૈયાર કરી પ્રકાશન કરે વિનંતી છે.

પ્રાણિક પાઠાલય દ્વારા પ્રકાશિત
અમદાવાદ, ગુજરાત

॥ अहम् ॥

तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयःपादः

आध्यातप्रकरण

(आत्मनोपपत्ति-परस्मैपदविधि)

वृद्धिर्नाऽऽदैवौत् । ३-३-१

अर्थ:- आ, आर्, ऐ अने औ धरेकने वृद्धि संज्ञा થાય છે.

વિવેચન - (૧) અ ની વૃદ્ધિ આ. માર્ષિ = તે સાફ કરે છે.

મૃજ્+તિ - તિવ્ તસ્ અન્તિ... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

મર્જ્+તિ - લઘોરૂપા... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્

માર્જ્+તિ - મૃજોઽસ્ય... ૪-૩-૪૨ થી અ ની વૃદ્ધિ આ

અને આ સૂત્રથી આ ને વૃદ્ધિ સંજ્ઞા.

માર્ષ્+તિ - યજ-સૃજ-મૃજ... ૨-૧-૮૭ થી જ્ નો ષ્

માર્ષિ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્

(૨) ઋ ની વૃદ્ધિ આર્. કાર્યમ્ = કરવા યોગ્ય.

ક્ર+ય (ઘ્યળ) - ઋઘર્ણ... ૫-૧-૧૭ થી ઘ્યળ પ્રત્યય.

કાર્+ય - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આર્

અને આ સૂત્રથી આર્ ને વૃદ્ધિ સંજ્ઞા.

કાર્યમ્ - સિ વિગેરે પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી.

(૩) ઈ ની વૃદ્ધિ એ. નાયકઃ = લઈ જનાર.

નો+અક (ળક) - ણકતૃચૌ ૫-૧-૪૮ થી ણક પ્રત્યય.

નૈ+અક - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઈ ની વૃદ્ધિ એ

અને આ સૂત્રથી એ ને વૃદ્ધિ સંજ્ઞા.

નાય્+અક - દૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો આય્

નાયકઃ - સિ વિગેરે પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી.

(૪) ડ ની વૃદ્ધિ ઔ. ઔપગવઃ = ઉપગુ ઋષિનું સંતાન.

ઉપગુ+અણ - ડસોપત્યે ૬-૧-૨૮ થી અણ પ્રત્યય.

ઔપગુ+અણ - વૃદ્ધિઃ સ્વરે... ૭-૪-૧ થી ડ ની વૃદ્ધિ ઔ

અને આ સૂત્રથી ઔ ને વૃદ્ધિ સંજ્ઞા.

ઔપગવ્ + અણ - અસ્વય... ૭-૪-૭૦ થી અંત્ય ડ નો અવ.

ઔપગવઃ - સિ વિગેરે પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી.

- ☆ વૃદ્ધિ એ સંજ્ઞા છે. અને આ, આર્,એ અને ઔ એ સંજ્ઞિ છે.
- ☆ વૃદ્ધિ શબ્દ વિધેય હોવાથી “આ, આર્,એ અને ઔ ની વૃદ્ધિ સંજ્ઞા થાય છે તેથી વૃદ્ધિ શબ્દનો સૂત્રમાં પરનિપાત થવો જોઈએ પરંતુ મંગલને માટે આદિમાં મૂક્યો છે.
- ☆ આ વિગેરે બે પ્રકારે હોય છે. (૧) તદ્ભાવિત અને (૨) અતદ્ભાવિત. તેમાં અહીં તદ્ભાવિતની વૃદ્ધિ સંજ્ઞા થાય છે.
- તદ્ભાવિત = વૃદ્ધિ કરનારા સૂત્રો દ્વારા આ, આર્,એ અને ઔ થયા હોય તેને તદ્ભાવિત કહેવાય છે. જેમ કે - જિગિતિ - ૪-૩-૫૦, નામિનો... ૪-૩-૫૧, વૃદ્ધિઃસ્વરે... ૭-૪-૧ વિગેરે સૂત્રોથી થતી વૃદ્ધિને તદ્ભાવિત કહેવાય છે.
- અતદ્ભાવિત = વૃદ્ધિ શબ્દથી જેનું વિધાન ન કરાયું હોય તેવા આ, આર્,એ અને ઔ અતદ્ભાવિત કહેવાય છે. જેમ કે - અતદ્ભાવિતના ચાર ઉદાહરણ :-
- (૧) રાજા - અહીં રાજન્ શબ્દમાં ધાતુપાઠ સંબંધી આ છે.
- (૨) પ્રાચ્છંતિ - અહીં ઋત્યા... ૧-૨-૧ થી આર્ થયો છે પણ વૃદ્ધિ શબ્દથી આર્ થયેલો નથી.
- (૩) રૈપાત્રં - અહીં નામ સંબંધી એ છે.
- (૪) નૌષોષઃ - અહીં નામ સંબંધી ઔ છે.

ગુણોજ્જેદોત્ । ૩-૩-૨

અર્થ:- અર્, એ અને ઔ દરેકને ગુણ સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન- (૧) ઋ નો ગુણ અર્ કરોતિ = તે કરે છે.

કૃ+તિ - તિવ્ તસ્ અન્તિ... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

કૃ+અ+તિ - કૃગ્તનાદેરુઃ ૩-૪-૮૩ થી તિવ્ ની પૂર્વે ડ.

કૃ+ઓ+તિ - ડશ્નોઃ ૪-૩-૨ થી ડ નો ગુણ ઓ.

કશેતિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્

અને આ સૂત્રથી ઓ અને અર્ ને ગુણ સંજ્ઞા

(૨) ઇ નો ગુણ એ. ચેતા = તે ભેગું કરશે.

ચિ+તા - તા તારૌ તાર્સ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

ચેતા - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ

અને આ સૂત્રથી એ ની ગુણ સંજ્ઞા

(૩) ડ નો ગુણ ઓ - સ્તોતા = તે સ્તુતિ કરશે.

સ્તુ+તા - તા તારૌ તાર્સ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

સ્તોતા - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ

અને આ સૂત્રથી ઓ ની ગુણ સંજ્ઞા

✱ અહીં પણ ઉપરના સૂત્રની જેમ ગુણ શબ્દનો પરનિપાત હોવો જોઈએ પણ મંગલને માટે પૂર્વનિપાત કરેલો છે.

ક્રિયાઽર્થો ધાતુઃ । ૩-૩-૩

અર્થ:- કૃતિ, પ્રવૃત્તિ, વ્યાપાર એ ક્રિયાના એકાર્થક શબ્દો છે. પૂર્વાપરીભૂત (એક પછી એક) સાધ્યમાન સ્વરૂપ ક્રિયા છે અર્થ જેનો તે શબ્દને ધાતુસંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન :- (૧) ભવતિ = તે થાય છે.

ભૂ+તિ - તિવ્ તસ્ અન્તિ... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

ભૂ+અ+તિ - કર્ત્તાર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

ભો+અ+તિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ.

ભવતિ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ.

(૨) અતિ = તે ખાય છે.

અદ્+તિ - તિવ્ તસ્ અન્તિ... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

અત્તિ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ નો ત્.

(૩) ગોપાયતિ = તે રક્ષણ કરે છે. ગુપૌ-રક્ષણે (૩૩૨)

ગુર્પ+આય - ગુપૌ-ધૂપ... ૩-૪-૧ થી આય પ્રત્યય.

ગોપાય - લઘોરૂપા... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

ગોપાય+તિ - તિવ્ તસ્ અન્તિ... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

ગોપાય+અ+તિ - કર્તૃર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

ગોપાયતિ - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

(૪) જુગુપ્સતે = તે નિંદા કરે છે.

ગુપ્+સ - ગુપ્ તિજો... ૩-૪-૫ થી સન્ પ્રત્યય.

ગુગુપ્+સ - સન્-યડઞ્ચ ૪-૧-૩ થી દ્વિત્વ.

જુગુપ્સ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં ગ્ નો જ્.

જુગુપ્સ+તે - તિવ્ તસ્ અન્તિ... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

જુગુપ્સ+અ+તે - કર્તૃર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

જુગુપ્સતે - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

(૫) પાપચ્યતે = તે વારંવાર રાંધે છે.

પ્ચ+યઙ્ - વ્યઙ્નાદે... ૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય.

પપ્ચ+ય - સન્-યડઞ્ચ ૪-૧-૩ થી દ્વિત્વ.

પાપ્ચ+ય - આ ગુણા... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં અ નો આ.

પાપચ્ય+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

પાપચ્ય+અ+તે - કર્તૃર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

પાપચ્યતે - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

(૬) પુત્રકામ્યતિ - પુત્રં ઇચ્છતિ ઇતિ એ અર્થમાં.

પુત્ર+કામ્ય - દ્વિતીયાયાઃ... ૩-૪-૨૨ થી કામ્ય પ્રત્યય.

પુત્રકામ્ય+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિ પ્રત્યય.

પુત્રકામ્ય+અ+તિ - કર્તૃર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

પુત્રકામ્ય+અ+તિ - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

પુત્રકામ્યતિ = તે પુત્રની ઇચ્છા કરે છે.

(૭) મુણ્ડયતિ - મુણ્ડ કરેતિ ઇતિ એ અર્થમાં.

મુણ્ડ+ણિચ્ - ણિજ્વહુલં... ૩-૪-૪૨ થી ણિચ્ પ્રત્યય.

મુણ્ડિ - ત્રત્ય... ૭-૪-૪૩ થી અ નો લોપ.

મુણ્ડિ+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

મુણ્ડિ+અ+તિ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

મુણ્ડે+અ+તિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.

મુણ્ડય્+અ+તિ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અવ્.

મુણ્ડયતિ = તે મુંડન કરે છે.

(૮) જવનઃ = દોડવું. ગતિશીલ અર્થમાં જુ સૌત્રધાતુ છે.

જુ+અન - ભૂષા-ક્રોધાર્થ... ૫-૨-૪૨ થી અન પ્રત્યય.

જો+અન - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઊ નો ગુણ ઓ.

જવ્+અન - ઓદૈતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ્.

જવન શબ્દનું પ્રથમા એ.વ. જવનઃ

★ મૂ અદ્, ગોપાય, જુગુપ્સ, પાપચ્ય, પુત્રકામ્ય, મુણ્ડિ અને જુ (સૌત્રધાતુ) વિગેરેમાં આ સૂત્રથી આય, સન્, યદ્ઙ કામ્ય, ણિચ્ વગેરે પ્રત્યયો સહિત ધાતુસંજ્ઞા થાય છે.

(૧) પૂર્વાપરીભૂતા = એક ક્રિયામાંથી બીજી ક્રિયામાં આવવું અથવા એક વ્યાપારમાંથી બીજા વ્યાપારમાં આવવું તેને પૂર્વાપરીભૂતા ક્રિયા કહેવાય છે.

દા.ત. ચૈત્રઃ પચતિ = ચૈત્ર રાંધે છે. (રાંધવાની ક્રિયા છોડીને)

ચૈત્રઃ પઠતિ = ચૈત્ર ભણે છે. (ભણવાની ક્રિયા છોડીને)

ચૈત્રઃ અતિ = ચૈત્ર ખાય છે.

(૨) સાધ્યમાન = એક ક્રિયા શરૂ કર્યા પછી અવાંતર અનેક ક્રિયાઓથી પૂર્ણ થાય ત્યાં સુધીની જે ક્રિયા તે સાધ્યમાન ક્રિયા છે.

દા.ત. પચતિ અહીં વિક્લિત્તિરૂપ (પાકરૂપ) ક્રિયા કર્તા વિગેરેને આધીન છે.

કઃ પચતિ ? ચૈત્રઃ, કં પચતિ ? ઓદનમ્, કેન પચતિ ? કાષ્ઠૈઃ, કસ્મૈ

પચતિ ? મૈત્રાય, કસ્માત્ પચતિ ? કુસૂતાત્, કસ્મિન્ પચતિ ? સ્થાત્યામ્ ઇતિ । આ રીતે “ચૈત્ર રાંધે છે” એ ક્રિયા આવી અનેક અવાંતર ક્રિયાઓ સહિત સાધ્યમાન ક્રિયા પૂર્ણ થાય છે.

ન પ્રાદિપ્રત્યયઃ । ૩-૩-૪

અર્થ:- જો ગણપાઠમાં અન્તર્ગત એવા પ્રાદિ અવ્યયોને ધાતુસંજ્ઞા થતી નથી એટલે કે ધાતુના અવયવરૂપ બનતા નથી. પ્રાદિ અવ્યયોથી પર રહેલાં શ્વદિ જ ધાતુસંજ્ઞક છે. પરંતુ અપ્રત્યય = પ્રાદિ અવ્યયોથી પર પ્રત્યય લાગેલો હોય તો તે પ્રાદિ ધાતુસંજ્ઞક બને છે.

વિવેચન - (૧) અભ્યમનાયત. અનભિમના અભિમના અભવત્ આ અર્થમાં.

અભિમન +ક્યઙ્ - ઘ્યથૈ... ૩-૪-૨૯ થી ક્યઙ્ પ્રત્યય અને સ્ નો લોપ.

અભિમના+ય - દોર્ઘ... ૪-૩-૧૦૮ થી દીર્ઘ.

અભિમનાય - ક્રિયાર્થો... ૩-૩-૩ થી ધાતુસંજ્ઞા.

અભિમનાય+ત - દિવ્ તામ્... ૩-૩-૯ થી ત પ્રત્યય.

અભિમનાય+અ+ત - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

અભિ+અ+મનાય+અ+ત - અઙ્ઘાતો... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ.

અભ્ય+મનાય+અ+ત - ઇવળદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય.

અભ્યમનાય્+અ+ત - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

અભ્યમનાયત = તે સારા મનવાળો થયો.

અહીં પ્રાદિ એવા અભિ ને ધાતુસંજ્ઞા ન થતાં મનાય ની જ ધાતુસંજ્ઞા થઈ છે તેથી મનાય ની પૂર્વે અઙ્ નો આગમ થયો. જો આખા અભિમનાય ની ધાતુસંજ્ઞા થઈ હોત તો અઙ્ નો આગમ ન થતાં પૂર્વનાં અ ની વૃદ્ધિ થઈને આભિમનાયત એવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

(૨) પ્રાસાદીયત્. પ્રાસાદે ઇવ આચરત્ આ અર્થમાં.

પ્રાસાદ+ક્યન્ - આધાર... ૩-૪-૨૪ થી ક્યન્ પ્રત્યય.

પ્રાસાદીય - ક્યનિ ૪-૩-૧૧૨ થી પૂર્વનાં અ નો ઈ.

પ્રાસાદીય - ક્રિયાર્થો... ૩-૩-૩ થી ધાતુસંજ્ઞા.

પ્રાસાદીય+ત્ - દિવ્ તામ્... ૩-૩-૯ થી ત્ પ્રત્યય.

પ્રાસાદીય+અ+ત્ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

પ્ર+આ+અ+સાદીય+અ+ત્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

પ્રાસાદીય+અ+ત્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+આ+અ=આ.

પ્રાસાદીય+અ+ત્ - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

પ્રાસાદીયત્ = (ઝૂંપડામાં) મહેલની જેમ આચરણ કર્યું.

અહીં પણ પ્રાદિ એવા પ્ર અને આ ને ધાતુસંજ્ઞા ન થતાં સાદીય ની જ ધાતુસંજ્ઞા થઈ છે તેથી સાદીય ની પૂર્વે અદ્ નો આગમ થયો. જો આખા પ્રાસાદીય ની ધાતુસંજ્ઞા થઈ હોત તો સાદીય ની પૂર્વે અદ્ નો આગમ ન થતાં પ્રાસાદીય ની પૂર્વે અદ્ નો આગમ થઈને અપ્રાસાદીયત્ એવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

પ્રાદિરિતિ કિમ્ ? અમહાપુત્રીયત્, મહાપુત્રં એચ્છત્ આ અર્થમાં.

મહાપુત્ર+ક્યન્ - અમાવ્યયાત્... ૩-૪-૨૪ થી ક્યન્ પ્રત્યય.

મહાપુત્રીય - ક્યનિ ૪-૩-૧૧૨ થી પૂર્વનાં અ નો ઈ.

મહાપુત્રીય - ક્રિયાર્થો... ૩-૩-૩ થી ધાતુસંજ્ઞા.

મહાપુત્રીય+ત્ - દિવ્ તામ્... ૩-૩-૯ થી ત્ પ્રત્યય.

મહાપુત્રીય+અ+ત્ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

અમહાપુત્રીય+અ+ત્ - અઙ્ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અમહાપુત્રીય+અ+ત્ - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

અમહાપુત્રીયત્ = તેણે મહાન પુત્રને ઇચ્છ્યો.

અહીં મહત્ એ પ્રાદિ અવ્યય ન હોવાથી આખા મહાપુત્રીય ની જ ધાતુસંજ્ઞા થઈ તેથી અદ્ નો આગમ મહત્ ની પૂર્વે જ થયો. પ્રાદિ ની અંતર્ગત મહત્ ને ગણ્યો હોત તો મહત્ ની ધાતુસંજ્ઞા ન થાત અને પુત્રીય ની પૂર્વે અદ્ નો આગમ થઈને મહાપુત્રીયત્ એવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

અપ્રત્યય इति किम् ? औत्सुकायत्, उत्सुकः इव आचरत् આ અર્થમાં.

ઉત્સુ+ક - ઉદુત્સો... ૭-૧-૧૮૨ થી ક પ્રત્યય.

ઉત્સુક+ક્યઙ્ - ક્યઙ્ ૩-૪-૨૬ થી ક્યઙ્ પ્રત્યય.

ઉત્સુકાય - દીર્ઘશિચ્ચ... ૪-૩-૧૦૮ થી પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ.

ઉત્સુકાય+ત - દિવ્ તામ્... ૩-૩-૯ થી ત પ્રત્યય.

ઉત્સુકાય+અ+ત - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

ઔત્સુકાય+અ+ત - સ્વરદે... ૪-૪-૩૧ થી આદિસ્વરની વૃદ્ધિ.

ઔત્સુકાય+અ+ત - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

ઔત્સુકાયત = તેણે ઉત્સુક જેવું આચરણ કર્યું.

અહીં ઉત્સુ પ્રત્યય સહિત હોવાથી આ સૂત્રથી ધાતુસંજ્ઞાનો નિષેધ ન થયો તેથી કાય ની પૂર્વે અટ નો આગમ ન થતાં ઉત્સુ નાં ણ ની વૃદ્ધિ થઈ. જો સૂત્રમાં અપ્રત્યય એમ ન લખ્યું હોત તો ઉત્સુ ને ધાતુસંજ્ઞાનો નિષેધ થાત અને કાય ની પૂર્વે અટ નો આગમ થઈને ઉત્સ્વકાયત એવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

અવૌ દા-ઘૌ દા । ૩-૩-૫

અર્થ:- વ્ અનુબંધ જેમાં ઈત્ નથી એવા દા અને ધ્રા સ્વરૂપ ધાતુઓ દા સંજ્ઞક થાય છે.

વિવેચન : (૧) દાં (દાને) (ઠ) - પ્રણિદાતા (દા ધાતુ) ધ્વાદિ.

પ્ર+નિ+દા+તા - તા તારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

પ્રણિદાતા - નેઢ્ઢ્ઠાદા... ૨-૩-૭૯ થી દા સંજ્ઞા થવાથી ન્ નો ણ.

પ્રણિદાતા = તે આપશે.

(૨) દેહ્ (પાલને) (દેહ) - પ્રણિદયતે (દે ધાતુ) ધ્વાદિ.

પ્ર+નિ+દે+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

પ્રનિ+દે+અ+તે - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

પ્રનિ+દય્+અ+તે - દૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

પ્રણિદયતે - નેઢ્ઢ્ઠાદા... ૨-૩-૭૯ થી ન્ નો ણ.

પ્રણિદયતે = તે રક્ષણ કરે છે.

(૩) હુદાંગ્ (દાને) (૧૧૩૮) - પ્રણિદદાતિ. જુહોત્યાદિ - દા ધાતુ.

પ્ર+નિ+દા+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિ પ્રત્યય.

- પ્રનિ+દાદા+તિ - હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨ થી દા દ્વિત્વ.
 પ્રનિ+દદા+તિ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર ઇસ્વ.
 પ્રણિદદાતિ - નેઙ્માદા... ૨-૩-૭૯ થી ન્ નો ન્.
 પ્રણિદદાતિ = તે આપે છે.
- (૪) દૌન્ (છેદને) (૧૧૪૮) - પ્રણિદ્દતિ. દિવાદિ - દોધાતુ.
 પ્ર+નિ+દો+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિ પ્રત્યય.
 પ્રનિ+દો+શ્ય+તિ - દિવાદેઃ... ૩-૪-૭૨ થી શ્ય પ્રત્યય.
 પ્રનિ+દ્+ય+તિ - ઓતઃશ્યે ૪-૨-૧૦૩ થી ઓ નો લોપ.
 પ્રણિદ્દતિ - નેઙ્માદા... ૨-૩-૭૯ થી ન્ નો ન્.
 પ્રણિદ્દતિ = તે છેદે છે.
- (૫) દ્ધે (પાને) (૨૮) - પ્રણિધયતિ. ધ્વાદિ - ધે ધાતુ.
 પ્રનિ+ધે+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિ પ્રત્યય.
 પ્રનિ+ધે+અ+તિ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શ્વ પ્રત્યય.
 પ્રનિ+ધય્+અ+તિ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.
 પ્રણિધયતિ - નેઙ્માદા... ૨-૩-૭૯ થી ન્ નો ન્.
 પ્રણિધયતિ = તે પીવે છે.
- (૬) ડુધાંગ્ (ધારણે -દાને) (૧૧૮૧) - પ્રણિદધાતિ. જુહોત્યાદિ-ધા ધાતુ.
 પ્ર+નિ+ધા+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિ પ્રત્યય.
 પ્રનિ+ધાધા+તિ - હવઃશિતિ ૪-૧-૧૨ થી ધા દ્વિત્વ.
 પ્રનિ+ધધા+તિ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર ઇસ્વ.
 પ્રનિ+દધા+તિ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનો ધ્ નો દ્.
 પ્રણિદધાતિ - નેઙ્માદા... ૨-૩-૭૯ થી ન્ નો ન્.
 પ્રણિદધાતિ = તે ધારણ કરે છે, તે આપે છે.
- અવાવિતિ કિમ્ ? દાંવ્ક્ (લવને) (૧૦૭૦) દાતં. અદાદિ-દા ધાતુ.
 દા+ક્ - ક્ કવત્ ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.
 દાત+અમ્ - સમાનાદમો... ૧-૪-૪૬ થી અમ્ ના અ નો લોપ.

દાતમ્ (બહિઃ) = તેણે બહિઃ નામના ધાસને કાપ્યું.

અહીં દાંવક્ ધાતુ વ્ ઈત્વાળો છે તેથી આ સૂત્રથી દા સંજક ન થયો જો દા સંજક થયો હોત તો દત્ ૪-૪-૧૦ થી દત્ આદેશ થઈને દત્તમ્ એવું અનિષ્ટ રૂપ થાત.

(૨) દૈવ્ (શોધને) (૨૯) અવદાતં. ખ્વાદિ - દૈ ધાતુ.

અવ+દૈ+ક્ત - ક્ત ક્તવત્ ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

અવદાત - આત્ સન્ધ્યક્ષરૈઃ ૪-૨-૧ થી એ નો આ.

અવદાત+અમ્ - સમાના... ૧-૪-૪૬ થી અમ્ ના અ નો લોપ.

અવદાતં (મુખમ્) = તેણે મોઢું સાફ કર્યું.

અહીં દૈવ્ ધાતુ વ્ ઈત્વાળો હોવાથી આ સૂત્રથી દા સંજક ન થયો જો દા સંજક થયો હોત તો સ્વરાદુ... ૪-૪-૯ થી દા નો ત્ આદેશ થઈને અવત્તમ્ એવું અનિષ્ટ રૂપ થાત.

☆ અહીં દા સ્વરૂપ ચાર ધાતુ છે અને ધા સ્વરૂપ બે ધાતુ છે. એમ કુલ છ ધાતુ આ સૂત્રથી દા સંજક બને છે.

પ્રશ્ન : દે, દો, ધે ધાતુ દા કે ધા સ્વરૂપ ન હોવા છતાં અહીં કેમ ગ્રહણ કર્યા છે ?

જવાબ : દે, દો, ધે ધાતુ દા કે ધા સ્વરૂપ ન હોવા છતાં તે ધાતુઓને દા સંજા થઈ શકે છે કેમ કે તે ધાતુઓનાં એ અને ઓ નો અશિત્ પ્રત્યયનાં વિષયમાં આત્સન્ધ્યક્ષરૈઃ ૪-૨-૧ થી આ થઈને દા સ્વરૂપ બને જ છે માટે શિત્ પ્રત્યયના વિષયમાં પણ તે ધાતુઓને ગ્રહણ કરીને દા સંજા કરી છે.

**વર્તમાના - તિવ્-તસ્-અન્તિ, સિવ્-થસ્-થ, મિવ્-વસ્-મસ્,
તે-આતે-અન્તે, સે-આથે-ધ્વે, એ-વહે-મહે । ૩-૩-૬**

અર્થ:- તિવ્ થી માંડીને મહે સુધીનાં અઢાર પ્રત્યયોને વર્તમાના સંજા થાય છે.

વિવેચન : (૧) તિવ્-સિવ્ અને મિવ્ આ ત્રણ પ્રત્યયોમાં વ્ ઈત્ કરવાનું ફળ એજ છે કે શિદવિત્ ૪-૩-૨૦ સૂત્રથી વિત્ સિવાયનાં પ્રત્યયો (અવિત્ શિત્ પ્રત્યયો) હિદ્ વત્ થાય છે. જ્યારે પ્રત્યયો વિત્ હોય

ત્યારે ગુણ વિગેરે થાય અને અવિત્ હોય ત્યારે કિત્ થવાથી ગુણ વિગેરે નથી થતાં આજ વિત્ કરવાનું ફળ છે. અન્યત્ર પણ પ્રત્યયોને વિત્ કરવાનું પ્રયોજન આ પ્રમાણે જાણવું.

- ★ સ્મે ચ વર્તમાના - ૫-૨-૧૬, નનૌ પૃષ્ઠોક્તૌ ૫-૨-૧૭, નન્વોર્વા ૫-૨-૧૮, સતિ - ૫-૨-૧૯ વગેરે સ્થાનો વર્તમાનાનાં છે.

**સપ્તમી - યાત્-યાતામ્-યુસ્, યાસ્-યાતામ્-યાત,
યામ્-યાવ-યામ, ઈત-ઈયાતામ્-ઈરન્, ઈથાસ્-ઈયાથામ્-ઈધ્વમ્,
ઈય-ઈવહિ-ઈમહિ । ૩-૩-૭**

અર્થ:- યાત્ થી માંડીને ઈમહિ સુધીનાં અઢાર પ્રત્યયોને સપ્તમી (વિધ્યર્થ) સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : ઇચ્છાર્થે... ૫-૪-૮૬, સપ્તમી ચોર્ધ્વ... ૫-૩-૧૨, જાતુ-યદ્-યદા... ૫-૪-૧૭, સપ્તમ્યુ... ૫-૪-૨૧, ઇચ્છાર્થે... ૫-૪-૨૭, વિગેરે સૂત્રો સપ્તમીનાં સ્થાન છે.

- (૧) વિધિ = ક્રિયામાં પ્રેરણા કરવી તે. દા.ત. ચૈત્રઃ પચેત્ = ચૈત્ર રાંધે. અહીં ચૈત્રને રાંધવાની પ્રેરણા કરે છે.
- (૨) નિમંત્રણ = પ્રેરણા કર્યા પછી જે ક્રિયા કરવી જ પડે તે. એટલે કે જેનો ઇન્કાર ન કરી શકાય તે. દા.ત. દ્વિસન્ધ્યં આવશ્યકં કુર્યાત્ = બે ટાઈમ પ્રતિક્રમણ કરવું જોઈએ.
- (૩) આમંત્રણ = પ્રેરણા કર્યા પછી તે કરે કે ન કરે તે. દા.ત. હા આસીત્ = અહીં બેસો. આવું કદા પછી બેસે કે ન બેસે તે સામી વ્યક્તિને આધીન છે.
- (૪) અધીષ્ટ = બહુમાનપૂર્વક પ્રેરણા કરવી તે. દા.ત. વ્રતં રક્ષેત્ = વ્રતનું રક્ષણ કરો.
- (૫) સંપ્રશ્ન = શું કરવું ? એ નિર્ણય માટે વિનયપૂર્વક પૂછવું તે. દા.ત. વ્યાકરણં અધીયીય ઉત સિદ્ધાન્તમ્ ? = હું વ્યાકરણ ભણું કે સિદ્ધાન્ત ભણું ?
- (૬) પ્રાર્થના = પ્રાર્થના કરવી તે. દા.ત. વ્યાકરણં અધીયીય = હું વ્યાકરણ ભણું. એટલે કે મને વ્યાકરણ ભણાવો.

(૭) સંભાવના = ઉચ્ચ કોટીની (સારી) કલ્પના કરવી તે. દા.ત. भवेद् असौ भव्यः तत्त्व श्रद्धानात् = (હું કલ્પના કરું છું) તત્ત્વની શ્રદ્ધા હોવાથી આ ભવ્ય હોય. (હશે.)

પ્રશ્ન : આ વિભક્તિને “સપ્તમીવિભક્તિ” શા માટે કહી ?

જવાબ : વિધિ વિગેરે સાત પ્રકારના અર્થ વિશેષના કારણે પૂર્વાચાર્ય ક્રમવડે કરીને તે સાત સંખ્યાપૂરક હોવાથી સપ્તમી એ પ્રમાણે નામનો વ્યવહાર કર્યો હોય એમ લાગે છે.

પાણીની વિગેરે વ્યાકરણાચાર્યોએ વર્તમાનાદિ સ્થાનમાં લટ્-લિટ્-લુટ્-લૃટ્-લૌટ્-લઙ્-લિઙ્-લુઙ્ અને લૃઙ્ એ પ્રમાણે ભિન્ન ભિન્ન અનુબંધવાળા લકાર કરેલા છે તેમાં વિધ્યાદિ અર્થોમાં લિઙ્ નું વિધાન કર્યું છે. અને એ લિઙ્ વિભક્તિનો તેમાં સાતમો નંબર છે તેથી હેમચન્દ્રાચાર્ય મહારાજે આ વિભક્તિને સપ્તમી વિભક્તિ એ પ્રમાણે નામ આપ્યું છે. તત્ત્વં કેવલિગમ્યમ્ ।

પञ्चमी - तुव्-ताम्-अन्तु, हि-तम्-त,

आनिव्-आवव्-आमव्, ताम्-आताम्-अन्ताम्,

स्व-आथाम्-ध्वम्, ऐव्-आवहैव्-आमहैव् । ३-३-८

અર્થ:- તુવ્ થી માંડીને આમહૈવ્ સુધીનાં અઢાર પ્રત્યયોને પંચમી (આજ્ઞાથી) સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : સ્મે પञ्चमी ૫-૪-૩૧, इच्छार्थे... ૫-૪-૨૭, प्रैषाऽनुज्ञा... ૫-૪-૨૬, आशिष्या... ૫-૪-૩૮, વિગેરે સૂત્રો પંચમીનાં સ્થાન છે.

(૧) પ્રૈષ = તિરસ્કાર પૂર્વક પ્રેરણા કરવી તે. દા.ત. कटं करोतु = સાદડી કરો. નોકરને તિરસ્કારપૂર્વક પ્રેરણા કરાવ છે.

(૨) અનુજ્ઞા = સામાની ઈચ્છાનુસાર સંમતિ આપવી તે. દા.ત. ग्रामं गच्छतु = ગામ જાઓ. ગામ જવાની ઈચ્છાવાળી વ્યક્તિને પોતાની સંમતિ જણાવે છે.

(૩) અવસર = ક્રિયા કરવાનો ઉચિત સમય તે. દા.ત. वर्षतु मेघः = વરસાદ વરસો. વરસાદ વરસવાનો ઉચિત સમય છે એ ભાવ જણાવે છે.

- ☆ ઉપર પ્રમાણે સપ્તમીની જેમ પંચમીનો (લોટ નો) પાંચમો નંબર છે તેથી આ વિભક્તિને પંચમી વિભક્તિ એ પ્રમાણે નામ આપ્યું છે.
- ☆ ઉપરના સૂત્રમાં કહેલા વિધિ વિગેરે અર્થોમાં અને આશીર્વાદ અર્થમાં પણ પંચમી વિભક્તિ થાય છે.

હસ્તની - દિવ્-તામ્-અન્, સિવ્-તમ્-ત, અમ્-વ-મ,

ત-આતામ્-અન્ત, થાસ્-આથામ્-ધ્વમ્, ઇ-વહિ-મહિ । ૩-૩-૧

અર્થ:- દિવ્ થી માંડીને મહિ સુધીનાં અઢાર પ્રત્યયોને હસ્તની સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : અનઘતને હસ્તની ૫-૨-૭, હ-શશ્વદ્... ૫-૨-૧૨, વિગેરે સૂત્રો હસ્તનીનાં સ્થાન છે.

- ☆ હસ્તન ભૂતકાળ = સવારે ઉઠવાના કાળથી માંડીને રાત્રે સૂવાના કાળ સુધીનાં કાળને અઘતન કાળ કહેવાય છે. અથવા આજની રાત્રીના બાર વાગ્યાથી માંડીને આગામી રાત્રીના બાર વાગ્યા સુધીનો કાળ તે અઘતન કાળ કહેવાય છે. આનાથી ભિન્ન જે વીતેલો કાળ તેને અનઘતન કાળ (હસ્તનકાળ) કહેવાય છે. દા.ત. અપચત્ = તેણે પ્રભાત પહેલાં અથવા આજ રાત્રીના મધ્યભાગ પહેલાં રાંધ્યું.

‘ઐતા: શિત: । ૩-૩-૧૦

અર્થ:- ઉપર કહેલાં વર્તમાના, સપ્તમી, પંચમી અને હસ્તની આ ચાર કાળના પ્રત્યયો શિત્ (શ્ ઈત્વાળા) જાણવા.

વિવેચન : (૧) વર્તમાના - ભવતિ = થાય છે. સાધનિકા ૩-૩-૩ માં કરેલી છે.

(૨) સપ્તમી - ભવેત્ = થવું જોઈએ.

ભૂ+યાત્ - યાત્ યાતામ્... ૩-૩-૭ થી યાત્ પ્રત્યય.

ભૂ+અ+યાત્ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શ્વ પ્રત્યય.

ભો+અ+યાત્ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ ઓ.

ભવ્+અ+યાત્ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ્.

ભવ+ઙ્ + ય: સપ્તમ્યા: ૪-૨-૧૨૨ થી યા નો ઙ્.

ભવેત્ - અવર્ણસ્યે... ૧-૨-૬ થી અ+ઈ = ઐ.

(૨) પંચમી - ભવતુ = થાય.

ભૂ+તુ - તુવ્ તામ્... ૩-૩-૮ થી તુવ્ પ્રત્યય.

ભૂ+અ+તુ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

મો+અ+તુ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઊ નો ગુણ ઓ.

ભવતુ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ.

(૨) હસ્તની - અભવત્ = થયું.

ભૂ+ત્ - દિવ્ તામ્... ૩-૩-૮ થી દિવ્ પ્રત્યય.

ભૂ+અ+ત્ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

મો+અ+ત્ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઊ નો ગુણ ઓ.

ભવ્+અ+ત્ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ.

અભવત્ - અહ્ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી, અદ્ નો આગમ.

અદ્યતની - દિ-તામ્-અન્, સિ-તમ્-ત, અમ્-વ-મ્,

ત-આતામ્-અન્ત, થાસ્-આથામ્-ધ્વમ્, ઇ-વહિ-મહિ । ૩-૩-૧૧

અર્થ:- દિ થી માંડીને મહિ સુધીનાં અઢાર પ્રત્યયોને અદ્યતની સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : અદ્યતની ૫-૨-૪, વાઙ્દ્યતનો પુરદૌ ૫-૨-૧૫, માઙ્ઘ્યદ્યતની ૫-૪-૩૯ વિગેરે સૂત્રો અદ્યતનીનાં સ્થાન છે.

અદ્યતની = આજનો ભૂતકાળ.

(૧) આજના ભૂતકાળના અર્થમાં અદ્યતની વિભક્તિ થાય છે. દા.ત. અદ્ય વ્યહાર્ષીત્ = આજે વિહાર કર્યો.

(૨) અનદ્યતન - હસ્તન ભૂતકાળ હોય છતાં પણ તે જણાવવાની ઈચ્છા ન હોય અને સામાન્યથી જ ભૂતકાળ જણાવવો હોય ત્યારે પણ અદ્યતની વિભક્તિ થાય છે. દા.ત. રમો વનમ્ અગમત્ = રામ વનમાં ગયા.

(૩) અદ્યતન અને હસ્તન બંને ભૂતકાળની મિશ્રતા હોય ત્યાં પણ અદ્યતની વિભક્તિ થાય. દા.ત. અદ્ય દ્યો વા અબુક્ષ્મહિ = આજે અથવા ગઈકાલે અમે ખાધું.

- (૪) ક્રિયાપદની સાથે મા નો યોગ હોય ત્યારે સર્વ વિભક્તિના વિષયોમાં અને દરેક કાળનો અર્થ સૂચવવા પણ અદ્યતની વિભક્તિ થાય છે.
દા.ત. મા કાર્ષીત્ પાપં = પાપ ન કર.

**પરોક્ષા - ણવ્-આતુસ્-ઝસ્, થવ્-અથુસ્-અ, ણવ્-વ-મ,
એ-આતે-ઝેરે, સે-આથે-ધ્વે, એ-વહે-મહે । ૩-૩-૧૨**

અર્થ:- ણવ્ થી માંડીને મહે સુધીનાં અઢાર પ્રત્યયોને પરોક્ષા સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : શ્રુ-સુદ... ૫-૨-૧, કૃતાસ્મરણા... ૫-૨-૧૧, પરોક્ષે ૫-૨-૧૨,
વિગેરે સૂત્રો પરોક્ષાનાં સ્થાન છે.

પરોક્ષા = નજરે નહીં દેખાતા કાળમાં થયેલું તે.

ભૂતકાળ અને ભવિષ્યકાળ સંબંધી પરોક્ષત્વ હોય છે. તેમાં ભવિષ્યકાળ સંબંધી પરોક્ષ અનિશ્ચિત હોવાથી ભૂતકાળ સંબંધી પરોક્ષમાં જ પરોક્ષા વિભક્તિ થાય છે.

- (૧) ક્યારેક હસ્તન ભૂતકાળમાં થએલી ક્રિયા પરોક્ષ હોય ત્યારે પરોક્ષા વિભક્તિ થાય છે. દા.ત. ધર્મં દિદેશ્ તિર્થંકરઃ = તિર્થંકર ભગવંતે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો.

- (૨) જ્યારે પરોક્ષત્વની વિવક્ષા ન કરે ત્યારે હસ્તની વિભક્તિ પણ થાય છે.
દા.ત. ધર્મં અદિશ્ત્ તિર્થંકરઃ = તિર્થંકર ભગવંતે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો.

- (૩) જ્યારે હસ્તનત્વની વિવક્ષા ન કરે ત્યારે અદ્યતની વિભક્તિ પણ થાય છે. દા.ત. ધર્મં અદિશ્ત્ તિર્થંકરઃ = તિર્થંકર ભગવંતે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો.

- (૪) કરેલી વાતને છુપાવવી હોય અથવા વિસ્મરણ થયું હોય ત્યાં ભૂતકાળમાં પરોક્ષ વસ્તુ ન હોવા છતાં પણ પરોક્ષા વિભક્તિ થાય છે. દા.ત. કલિઙ્ગેષુ ત્વયા બ્રાહ્મણો હતઃ ? = કલિંગમાં તારા વડે બ્રાહ્મણને મરાયો હતો ? કઃ કલિંગાન્ જગામ ? = કોણ કલિંગ ગયું છે ? કો બ્રાહ્મણં દદર્શ ? = કોણે બ્રાહ્મણને જોયો છે ?

આ ઉદાહરણમાં બનેલી વાત છુપાવવામાં આવી છે.

સુસોહં કિલ્ વિલલાપ = સુતેલો એવો હું વિલાપ કરતો હતો ?

આ ઉદાહરણમાં વાતનું વિસ્મરણ થયેલ છે.

આશી: - ક્યાત્-ક્યાસ્તામ્-ક્યાસુસ્, ક્યાસ્-ક્યાસ્તમ્-ક્યાસ્ત,
 ક્યાસમ્-ક્યાસ્વ-ક્યાસ્મ, સીષ્ટ-સીયાસ્તામ્-સીરન્,
 સીષ્ટાસ્-સીયાસ્થામ્-સીધ્વમ્, સીય-સીવહિ-સીમહિ । ૩-૩-૧૩

અર્થ:- ક્યાત્ થી માંડીને સીમહિ સુધીનાં અઢાર પ્રત્યયોને આશી: સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : આશીષ્યાશી:... ૫-૪-૩૮, આશિષિ... ૪-૨-૧૧૮, આશિષીળ: ૪-૩-૧૦૭, વિગેરે સૂત્રો આશી:નાં સ્થાન છે.

શ્વસ્તની - તા-તારૌ-તારસ્, તાસિ-તાસ્થસ્-તાસ્થ,
 તાસ્મિ-તાસ્વસ્-તાસ્મસ્, તા-તારૌ-તારસ્, તાસે-તાસાથે-તાધ્વે,
 તાહે-તાસ્વહે-તાસ્મહે । ૩-૩-૧૪

અર્થ:- તા થી માંડીને તાસ્મહે સુધીનાં અઢાર પ્રત્યયોને શ્વસ્તની સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : અનદ્યત્ને શ્વસ્તની ૫-૩-૫, પરિદેવને ૫-૩-૬, વિગેરે સૂત્રો શ્વસ્તનીનાં સ્થાન છે.

શ્વસ્તની = આવતી કાલનો ભવિષ્યકાળ તે.

આજની રાત્રિના બાર વાગ્યા પછીના ભવિષ્યકાળમાં શ્વસ્તની વિભક્તિ થાય છે. દા.ત. શ્વ: કર્તા = આવતી કાલે કરનાર.

ભવિષ્યન્તી - સ્યતિ-સ્યતસ્-સ્યન્તિ, સ્યસિ-સ્યથસ્-સ્યથ,
 સ્યામિ-સ્યાવસ્-સ્યામસ્, સ્યતે-સ્યેતે-સ્યન્તે,
 સ્યસે-સ્યેથે-સ્યધ્વે, સ્યે-સ્યાવહે-સ્યામહે । ૩-૩-૧૫

અર્થ:- સ્યતિ થી માંડીને સ્યામહે સુધીનાં અઢાર પ્રત્યયોને ભવિષ્યન્તી સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : ભવિષ્યન્તી ૫-૩-૪, વિગેરે સૂત્રો ભવિષ્યન્તીનાં સ્થાન છે.

ક્રિયાતિપત્તિ: - સ્યત્-સ્યતામ્-સ્યન્, સ્યસ્-સ્યતમ્-સ્યત,
 સ્યમ્-સ્યાવ-સ્યામ, સ્યત-સ્યેતામ્-સ્યન્ત,

સ્યથાસ્-સ્યેથામ્-સ્યધ્વમ્, સ્યે-સ્યાવહિ-સ્યામહિ । ૩-૩-૧૬

અર્થ:- સ્યત્ થી માંડીને સ્યામહિ સુધીનાં અઢાર પ્રત્યયોને ક્રિયાતિપત્તિ સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : સપ્તમ્યથે... ૫-૪-૮, ભૂતે ૫-૪-૧૦, વોતાત્ પ્રાક્ ૫-૪-૧૧
વિગેરે સૂત્રો ક્રિયાતિપત્તિનાં સ્થાન છે.

ક્રિયાતિપત્તિ = એક બીજા ઉપર આધાર રાખનારી બે ક્રિયાઓ
કોઈપણ કારણથી ન થાય ત્યારે ભૂત અને ભવિષ્યકાળમાં વર્તતાં
ધાતુથી ક્રિયાતિપત્તિ વિભક્તિ થાય છે.

દા.ત. સુવૃષ્ઠિઃ ચેત્ અભવિષ્યત્ સુષિક્ષં અભવિષ્યત્ = જો વરસાદ
સારો થયો હોત તો સુકાળ થયો હોત અથવા જો વરસાદ સારો થશે
તો સુકાળ થશે.

☆ આ પ્રમાણે તિવાદિ વિભક્તિસંજ્ઞા પ્રકરણ સમાપ્ત.

ત્રીણિ ત્રીણ્યન્યયુષ્મદસ્મદિ । ૩-૩-૧૭

અર્થ:- દરેક વિભક્તિનાં ત્રણ ત્રણ પ્રત્યયો અનુક્રમે (પહેલાં ત્રણ) અન્ય અર્થમાં
(બીજા ત્રણ) યુષ્મદર્થમાં અને (ત્રીજા ત્રણ) અસ્મદર્થમાં થાય છે.

(૧) અન્ય અર્થમાં - સ પચતિ - તૌ પચતઃ - તે પચન્તિ ।
પચતે પચેતે પચન્તે ।

(૨) યુષ્મદર્થમાં - ત્વં પચસિ - યુવાં પચથઃ - યૂયં પચથ ।
પચસે પચેથે પચધ્વે ।

(૨) અસ્મદર્થમાં - અહં પચામિ - આવાં પચાવઃ - વયં પચામઃ ।
અહં પચે - આવાં પચાવહે - વયં પચામહે ।

આ પ્રમાણે સર્વ વિભક્તિમાં જાણવું. પચ્ ધાતુની સાધનિકા સુગમ છે.
અન્યયુષ્મદસ્મદિ એ ત્રણમાંથી બે અથવા ત્રણનું કથન સાથે હોય ત્યારે
સૂત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે પરમાં જે હોય તેને આશ્રયીને તિવાદિ પ્રત્યયો
થાય છે. દા.ત. (૧) સ ચ ત્વં ચ પચથઃ - અહીં અન્ય અને યુષ્મદ્
બંને સાથે એક પ્રયોગમાં છે સૂત્રમાં યુષ્મદ્ પર હોવાથી તિવાદિ
પ્રત્યય તેને આશ્રયીને થયો.

(૨) સ ચ ત્વં ચ અહં ચ પચામઃ - અહીં ત્રણેનો સાથે પ્રયોગ કરાયો
છે. સૂત્રમાં અસ્મદ્ પર છે તેથી તેને આશ્રયીને તિવાદિ પ્રત્યય થયો છે.

(૩) અહં ચ સ ચ ત્વં ચ પચામઃ - અહીં પણ ત્રણેનો સાથે પ્રયોગ

કરાયો છે. સૂત્રમાં અસ્મદ્ પર છે તેથી તેને આશ્રયીને તિવાદિ પ્રત્યય થયો છે.

૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

અર્થ:- અન્ય, યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ માં જે ત્રણ ત્રણ વચનો ઉપરનાં સૂત્રમાં કહ્યાં તે અનુક્રમે એકાર્થક હોય ત્યારે એકવચન, દ્વ્યર્થક હોય ત્યારે દ્વિવચન અને બહુર્થક હોય ત્યારે બહુવચન થાય છે.

	એકવચન	દ્વિવચન	બહુવચન
(૧) અન્યાર્થે	સ પચતિ	તૌ પચતઃ	તે પચન્તિ ।
(૨) યુષ્મદર્થે	ત્વં પચસિ	યુવાં પચથઃ	યૂયં પચથ ।
(૩) અસ્મદર્થે	અહં પચામિ	આવાં પચાવઃ	વયં પચામઃ ।

૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

અર્થ:- વર્તમાના વિગેરે સર્વ વિભક્તિનાં શરૂઆતનાં નવ નવ પ્રત્યયો તથા શત્ (અત્) અને ક્વસુ (વસ) પ્રત્યયોને પરસ્મૈપદ સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : વર્તમાના - તિવ્-તસ્-અન્તિ, સિવ્-થસ્-થ, મિવ્-વસ્-મસ્ એ પ્રમાણે દરેક વિભક્તિમાં નવ-નવ પ્રત્યયોની પરસ્મૈપદ સંજ્ઞા થશે.

☆ શત્રાનજ્ઞા... ૫-૨-૨૦ થી થતાં શત્ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદ સંજ્ઞા થઈ છે.

☆ તત્ર ક્વસુકાનૌ... ૫-૨-૨ થી થતાં ક્વસુ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદ સંજ્ઞા થઈ છે.

૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

અર્થ:- વર્તમાના વિગેરે સર્વ વિભક્તિનાં પરના નવ નવ પ્રત્યયો તથા કાન અને આનજ્ઞ (આન) પ્રત્યયોને આત્મનેપદ સંજ્ઞા થાય છે.

વિવેચન : વર્તમાના - તે-આતે-અન્તે, સે-આથે-ધ્વે, એ-વહે-મહે આ પ્રમાણે દરેક વિભક્તિમાં નવ-નવ પ્રત્યયોની આત્મનેપદ સંજ્ઞા થશે.

☆ તત્ર ક્વસુ-કાનૌ... ૫-૨-૨ થી થતાં કાન પ્રત્યયને આ સૂત્રથી આત્મનેપદ સંજ્ઞા થઈ છે.

- ☆ શત્રાનશા... ૫-૨-૨૦ થી થતાં આનશ્ (આન) પ્રત્યયને આ સૂત્રથી આત્મનેપદ સંજ્ઞા થઈ છે.

તત્ સાપ્યાઽનાપ્યાત્ કર્મભાવે, કૃત્ય-ક્ત-ખલર્થોશ્ચ । ૩-૩-૨૧

અર્થ:- સકર્મક ધાતુથી કર્મણિપ્રયોગમાં અને અકર્મક ધાતુથી તથા અવિવક્ષિત કર્મ છે જેમાં એવા ધાતુઓથી ભાવે પ્રયોગમાં આત્મનેપદ, કૃત્ય પ્રત્યયો, ક્ત પ્રત્યય અને ખલર્થક પ્રત્યયો થાય છે.

વિવેચન : સકર્મક ધાતુથી કર્મણિ પ્રયોગ.

- (૧) ક્રિયતે કટઃ ચૈત્રેણ = ચૈત્રવડે કટ કરાય છે.

કૃ+તે - તિવ્ તસ્..... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

કૃ+ય+તે - ક્યઃ શિતિ ૩-૪-૭૦ થી ક્ય(ય) પ્રત્યય.

ક્રિયતે - રિશ્ક્યા... ૪-૩-૧૧૦ થી ઋ નો રિ.

સકર્મક એવા કૃ ધાતુથી કર્મણિ પ્રયોગમાં આત્મનેપદ આ સૂત્રથી થયું.

- ☆ સામાન્યથી કર્મમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય છે. પણ અહીં કર્મણિ પ્રયોગમાં કર્મ ઉક્ત થતું હોવાથી “ઉક્તે કારકે પ્રથમા સ્યાત્” થી નામ્નઃ... ૨-૨-૩૧ થી કટ શબ્દને પ્રથમા વિભક્તિ થઈ છે. કર્મણિ પ્રયોગમાં આ રીતે કર્મ ઉક્ત થવાથી સર્વત્ર કર્મને પ્રથમા વિભક્તિ થશે.

- (૨) ચક્રાણઃ કટઃ ચૈત્રેણ = ચૈત્રવડે કટ કરાતો હતો.

કૃ+કાન - તત્ર ક્વસુ... ૫-૨-૨ થી કાન પ્રત્યય.

કૃકૃ+આન - દ્વિધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિવ.

કકૃ+આન - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

ચકૃ+આન - કઙ્ઞજ્ ૪-૧-૪૬ થી ક્ નો ચ્.

ચક્રાન - ઇવળદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઋ નો ર્.

ચક્રાણઃ - ર-ષ્ટવર્ણા... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ્.

અહીં સકર્મક એવા કૃ ધાતુથી કર્મમાં પરોક્ષ ભૂતકૃદન્તનો કાન પ્રત્યય થયો છે.

(૩) ક્રિયમાણઃ કટઃ ચૈત્રેણ = ચૈત્રવડે કટ કરાય છે.

કૃ-આનશ્ - શત્રુનશા... ૫-૨-૨૦ થી આનશ્ પ્રત્યય.

કૃ+ક્ય+આન - ક્યઃશિતિ ૩-૪-૭૦ થી ક્ય પ્રત્યય.

ક્રિય+આન - રિઃશક્યા... ૪-૩-૧૧૦ થી ઋ નો રિ.

ક્રિય+મ્+આન - અતો મ આને ૪-૪-૧૧૪ થી મ્ નો આગમ.

ક્રિયમાણઃ - ર-ષ્ટવર્ણા... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ.

અહીં સકર્મક એવા કૃ ધાતુથી કર્મમાં વર્તમાન કૃદન્તનો આનશ્ પ્રત્યય થયો છે.

☆ નિત્ય અકર્મક ધાતુથી ભાવે પ્રયોગ.

(૪) ભૂયતે ત્વયા = તારાવડે થવાય છે.

ભૂ+તે - તિવ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

ભૂ+ય+તે - ક્યઃશિતિ ૩-૪-૭૦ થી ક્ય પ્રત્યય.

ભૂયતે. અહીં અકર્મક એવા ભૂ ધાતુથી ભાવે પ્રયોગમાં આત્મનેપદ થયું છે. અહીં આત્મનેપદ પ્રત્યય ભાવમાં હોવાથી ક્રિયામાં લિંગ અને સંખ્યાનો અભાવ હોવાથી અને અન્યપદ પ્રધાન હોવાથી ધાતુને ત્રી.પુ.એ.વ. થાય છે. અને નામને નપું. એ.વ. થાય છે. આવી રીતે સર્વત્ર ભાવે પ્રયોગમાં જાણવું.

(૫) ત્વયા બભૂવાનમ્ = તારાવડે થવાતું હતું.

ભૂ+કાન - તત્ર ક્વસુ... ૫-૨-૨ થી કાન પ્રત્યય.

ભૂભૂ+આન - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિવ.

બૂભૂ+આન - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી ભૂ નો બ.

બભૂ+આન - ભૂ-સ્વપો... ૪-૧-૭૦ થી પૂર્વનાં ઋ નો ઞ.

બભુવ્+આન - ધાતોરિ... ૨-૧-૫૦ થી ઋ નો ઉવ.

બભૂવાનમ્ - ભુવો વઃ... ૪-૨-૪૩ થી ડ નો ઋ.

અહીં અકર્મક એવા ભૂ ધાતુથી ભાવે પ્રયોગમાં પરોક્ષ ભૂત કૃદન્તનો કાન પ્રત્યય થયો છે.

(૬) ત્વયા ભૂયમાનમ્ = તારાવડે થવાતું હતું.

ભૂ+આનશ્ - શત્રાનશા... ૫-૨-૨૦ થી આનશ્ પ્રત્યય.

ભૂ+ય+આન - ક્યઃશિતિ ૩-૪-૭૦ થી ક્ય પ્રત્યય.

ભૂય-મ્-આન - અતો મ આને ૪-૪-૧૧૪ થી મ્ નો આગમ.

ભૂયમાનમ્ - અહીં અકર્મક એવા ભૂ ધાતુથી ભાવે પ્રયોગમાં વર્તમાન કૃદન્તનો આનશ્ પ્રત્યય થયો છે.

☆ અવિવક્ષિત કર્મવાળા ધાતુથી ભાવેપ્રયોગ.

(૭) ક્રિયતે - અહીં અવિવક્ષિત કર્મવાળા ક્ર ધાતુથી ભાવે પ્રયોગમાં આત્મનેપદ થયું છે. તેવી જ રીતે ચક્રાણમ્, ક્રિયમાણમ્ થશે.

(૮) મૃદુ પચ્યતે = નરમ રંધાય છે. અહીં મૃદુ ક્રિયાવિશેષણ છે પણ કર્મ નથી. અવિવક્ષિત કર્મવાળા પચ્ ધાતુથી ભાવે પ્રયોગમાં આત્મનેપદ થયું છે.

☆ સકર્મક ધાતુથી કર્મણિ પ્રયોગમાં કૃત્ય પ્રત્યય.

(૯) ત્વયા કટઃ કાર્યઃ = તારે કટ કરવી જોઈએ. ઋવર્ણ... ૫-૧-૧૭ થી ઘ્યળ્.

ત્વયા કટઃ કર્તવ્યઃ = તારે કટ કરવી જોઈએ. ત્વયાનીયૌ ૫-૧-૨૭ થી ત્વ્ય.

ત્વયા કટઃ કરણીયઃ = તારે કટ કરવી જોઈએ. ત્વયાનીયૌ ૫-૧-૨૭ થી અનીય.

ત્વયા કટઃ દેયઃ = તારે કટ આપવી જોઈએ. ય ઇચ્છાતઃ ૫-૧-૨૮ થી ય અને આ નો ઇ.

ત્વયા કટઃ કૃત્યઃ = તારે કટ કરવી જોઈએ. કૃ-વૃષિ... ૫-૧-૪૨ થી ક્યપ્.

☆ અકર્મક ધાતુથી ભાવે પ્રયોગમાં કૃત્ય પ્રત્યય.

(૧૦) શયિતવ્યમ્ = સૂવું જોઈએ. ત્વયાનીયૌ ૫-૧-૨૭ થી ત્વ્ય.

શયનીયમ્ = સુવું જોઈએ. ત્વયાનીયૌ ૫-૧-૨૭ થી અનીય.

શેયમ્ = સુવું જોઈએ. ય ઇચ્છાતઃ ૫-૧-૨૮ થી ય.

☆ અવિવક્ષિત કર્મવાળા ધાતુથી ભાવે પ્રયોગમાં કૃત્ય પ્રત્યય.

(૧૧) ત્વયા કાર્યમ્ = તારે કરવું જોઈએ. ઋત્વર્ણ... ૫-૧-૧૭ થી ઘ્યળ.
ત્વયા કર્તવ્યમ્ = તારે કરવું જોઈએ. ત્વયાનીયૌ ૫-૧-૨૭ થી ત્વ્ય.
ત્વયા કરણીયમ્ = તારે કરવું જોઈએ. ત્વયાનીયૌ ૫-૧-૨૭ થી
અનીય.

ત્વયા દેયમ્ = તારે આપવું જોઈએ. ય ઇચ્ચાતઃ ૫-૧-૨૮ થી ય.

ત્વયા કૃત્યમ્ = તારે કરવું જોઈએ. કૃ-વૃષિ... ૫-૧-૪૨ થી ક્યપ્.

☆ સકર્મક ધાતુથી કર્મણિ પ્રયોગમાં ક્ત પ્રત્યય.

(૧૨) ત્વયા કૃતઃ કટઃ = તારાવડે કટ કરાએલી હતી.

ક્ત ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય થયો છે.

☆ અકર્મક ધાતુથી ભાવે પ્રયોગમાં ક્ત પ્રત્યય.

(૧૩) શયિતમ્ = સુવાયું. ક્ત ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય થયો છે.

☆ અવિવક્ષિત કર્મવાળા ધાતુથી ભાવે પ્રયોગમાં ક્ત પ્રત્યય.

કૃતં ત્વયા = તારાવડે કરાએલ હતું.

ક્ત ક્તવતૂ ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય થયો છે.

☆ સકર્મક ધાતુથી કર્મણિપ્રયોગમાં खल् પ્રત્યય.

(૧૪) સુકટઃ કટઃ ત્વયા = તારાવડે સુખપૂર્વક કટ બનાવાઈ છે.

દુઃસ્વીષતઃ... ૫-૩-૧૩૮ થી खल् (અ) પ્રત્યય થયો છે.

☆ અકર્મક ધાતુથી ભાવે પ્રયોગમાં खल् પ્રત્યય

(૧૫) સુશયમ્ ત્વયા = તારાવડે સુખપૂર્વક ઊંઘાયું છે.

દુઃસ્વીષતઃ... ૫-૩-૧૩૮ થી खल् (અ) પ્રત્યય થયો છે.

☆ અવિવક્ષિત કર્મવાળા ધાતુથી ભાવે પ્રયોગમાં खल् પ્રત્યય.

(૧૬) સુકટમ્ ત્વયા = તારાવડે સુખપૂર્વક કરાય છે.

દુઃસ્વીષતઃ... ૫-૩-૧૩૮ થી खल् (અ) પ્રત્યય થયો છે.

(૧૭) સુકટંકરણિ વીરણાનિ = વીરણ નામનું ઘાસ સુખપૂર્વક કટ રૂપે બને છે.

(અકટઃ) વીરણાનિ કટઃ સુખેન ક્રિયન્તે આ અર્થમાં વ્યયર્થે... ૫-૩-૧૪૦

- થી સકર્મક એવા કૃ ધાતુથી કર્મણિ પ્રયોગમાં खल્ પ્રત્યય થયો છે.
- (૧૮) ईषदाढ्यम्भवं भवता = આપના વડે કર્ષક સુખપૂર્વક આઢ્ય થવાયું.
 सुखेन अनाढ्येन आढ्येन भूयते भवता आ अर्थમાં च्छर्थ... ૫-૩-૧૪૦
 થી અકર્મક એવા भू ધાતુથી ભાવે પ્રયોગમાં खल્ પ્રત્યય થયો છે.
- (૧૯) सुज्ञानं तत्त्वं मुनिना = મુનિવડે સુખપૂર્વક તત્ત્વ જાણી શકાય છે.
 शास्-युधि... ૫-૩-૧૪૧ થી સકર્મક એવા ज्ञा ધાતુથી खलर्थક અન પ્રત્યય થયો છે.
- (૨૦) सुलानं दीनेन = દીનવડે (સંકવડે) સુખપૂર્વક ખિન્ન થવાય છે.
 शास्-युधि... ૫-૩-૧૪૧ થી અકર્મક એવા ग्लૈ ધાતુથી खलर्थક અન પ્રત્યય થયો છે.
- (૨૧) मास आस्यते = માસ સુધી બેસાય છે. અહીં આસ્ ધાતુ અકર્મક છે.
 તેના યોગમાં કાળવાચી માસ શબ્દ એ કર્મ હોવાથી ધાતુથી વર્તમાનકાળ આત્મનેપદ પ્રથમ પુરુષ એકવચન થયું છે. અને આત્મનેપદથી કર્મ ઉક્ત થવાથી માસ શબ્દને પ્રથમા થાય છે.
- (૨૨) मासम् आस्यते = માસ સુધી બેસાય છે. કાલા-ધ્વ... ૨-૨-૨૩ થી અકર્મક ધાતુનાં પ્રયોગમાં કાલાદિ આધાર કર્મસંજ્ઞક વિકલ્પે બને છે. અને જે પક્ષમાં કર્મસંજ્ઞા થાય ત્યાં જ અકર્મકસંજ્ઞા પણ વિકલ્પે થાય છે. બંને સંજ્ઞાનું કથન હોવાથી આ ઉદાહરણમાં અકર્મકપણાને આશ્રયીને આસ્યતે એ પ્રમાણે ભાવે પ્રયોગમાં આત્મનેપદ થયું છે. અને સકર્મપણાને આશ્રયીને માસ શબ્દ એ કર્મ હોવાથી આત્મને પદથી ઉક્ત ન થવાથી માસમ્ એ પ્રમાણે કર્મમાં કર્મણિ ૨-૨-૪૦ થી દ્વિતીયા વિભક્તિ થઈ છે.

इङितः कर्तरि । ३-३-२२

અર્થ:- ઇ ઇત્વાળા અને ઙ્ ઇત્વાળા ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) एधते = વધે છે. एधि (वृद्धौ) (૭૪૧) एध् ધાતુ.

एध+ते - तिच् तस्... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

एध+शब्+ते = एधते. कर्तर्य... ૩-૪-૭૧ થી શब् પ્રત્યય.

☆ એધમાન: = વધતો.

એધ્+આનશ્ - શત્રાનશા... ૫-૨-૨૦ થી આનશ્ પ્રત્યય.

એધ્+શવ્+આન - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

એધ+મ્+આન = એધમાન - અતો મ આને ૪-૪-૧૧૪ થી અ ની પછી મ્.
અહીં એધિ ધાતુ ઇ અનુબંધવાળો (ઈત્વાળો) છે તેથી આ સૂત્રથી
આત્મનેપદના પ્રત્યયો થયા છે.

(૨) શેતે = ઊંધે છે. શીઙ્ક્ (સ્વપ્ને) (૧૧૦૫) શી ધાતુ.

શી+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

શે+તે = શેતે. શીઙ્ એ: શિતિ ૪-૩-૧૦૪ થી ઈ નો એ આદેશ.

☆ શયાન: = ઊંધતો.

શી+આનશ્ - શત્રાનશા... ૫-૨-૨૦ થી આનશ્ પ્રત્યય.

શે+આન - શીઙ્ એ: શિતિ ૪-૩-૧૦૪ થી ઈ નો એ આદેશ.

શય્+આન = શયાન - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

અહીં શીઙ્ક્ ધાતુ ઇ અનુબંધવાળો (ઈત્વાળો) છે તેથી આ સૂત્રથી
આત્મનેપદના પ્રત્યયો થયા છે.

પ્રશ્ન : આ સૂત્રની રચના શા માટે કરી ?

જવાબ : સામાન્યથી “સતિ” વિગેરે સૂત્રોથી આત્મનેપદ અને પરસ્મૈપદની
વિશેષતા રહિત વર્તમાનાદિ વિભક્તિનું કથન હોવાથી સર્વ ધાતુથી
આત્મનેપદ થતું જ હતું છતાં આ સૂત્ર નિયમને માટે છે કે ઇ ઈત્વાળા
અને ઈ ઈત્વાળા ધાતુથી જ કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે. પણ ઇડિત્
ધાતુથી આત્મનેપદ જ થાય આવો વિપરીત નિયમ ન કરવો.

☆ સર્વ ધાતુથી ભાવે પ્રયોગ અને કર્મણિપ્રયોગમાં તો તત્ સાધ્યા... ૩-
૩-૨૧ થી આત્મનેપદ સિદ્ધ જ થાય છે.

ક્રિયાવ્યતિહારેઽગતિ-હિંસા-શબ્દાર્થ-હસો

હ-વહશ્ચાઽન્યોઽન્યાર્થે । ૩-૩-૨૩

અર્થ:- બીજાવડે કરવા માટે ઈચ્છાએલી ક્રિયાનું અન્યવડે હરવું (કરવું) તે
ક્રિયાવ્યતિહાર કહેવાય છે.

ગાત્યર્થક, હિસાર્થક, શબ્દાર્થક અને હસ્ ધાતુને વર્ણને ક્રિયા-વ્યતિહારમાં વર્તતાં ધાતુથી તેમજ હ અને વહ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે. પરંતુ અન્યોન્ય, ઇતરેતર અને પરસ્પર શબ્દનો પ્રયોગ ન કરાયો હોય તો.

વિવેચન : (૧) વ્યતિલુનતે = અન્યનું ઇચ્છાએલું કાપવાનું કામ અન્ય કરે છે.

વિ+અતિ+લૂ+અન્તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી અન્તે પ્રત્યય.

વિ+અતિ+લૂ+ના+અન્તે - ક્રઘાદેઃ ૩-૪-૭૮ થી સ્ના પ્રત્યય.

વિ+અતિ+લૂ+ના+અતે - અનતો... ૪-૨-૧૧૪ થી અન્ત નો અત્.

વ્યતિ+લૂ+ના+અતે - ઇવળદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્.

વ્યતિલુના+અતે - પ્વાદેર્હસ્વઃ ૪-૨-૧૦૫ થી લૂ નો લુ.

વ્યતિલુનતે - સ્નજ્ઞાતઃ ૪-૨-૮૬ થી આ નો લોપ.

(૨) વ્યતિહરન્તે = અન્યયોગ્ય ભારનું હરણ અન્ય કરે છે.

વ્યતિ+હ+અન્તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી અન્તે પ્રત્યય.

વ્યતિ+હ+અ+અન્તે - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

વ્યતિહર્+અ+અન્તે - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો શુષ્ઠ અઃ.

વ્યતિહરન્તે - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

(૩) વ્યતિવહન્તે ભારમ્ = અન્યયોગ્ય ભારનું વહન અન્ય કરે છે.

વ્યતિ+વહ+અન્તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી અન્તે પ્રત્યય.

વ્યતિવહ+અ+અન્તે - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

વ્યતિવહન્તે - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

★ વ્યતિ ઉપસર્ગથી જ ક્રિયાવ્યતિહાર જણાય છે.

ક્રિયેતિ કિમ્ ? ચૈત્રત્ય ધાન્યં વ્યતિલુનન્તિ = ચૈત્રનું ધાન્ય બીજાઓ ંલણ કરે છે. ચૈત્રને ંલણ કરવાનું ધાન્ય કાપણી કરતી વખતે (લવનક્રિયા સમયે) જ અન્ય ંલણ કરે છે. અહીં ક્રિયાવ્યતિહાર નથી પણ દ્રવ્યવ્યતિહાર છે. તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું નથી. લુનન્તિ ની સાધનિકા લુનતે પ્રમાણે જાણવી.

ગાત્યર્થાદિવર્જનં કિમ્ ? (૧) વ્યતિસર્પન્તિ = બીજાને સરકવાની

ક્રિયા બીજા કરે છે.

વ્યતિ+સૂપ્+અન્તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી અન્તિ પ્રત્યય.

વ્યતિસૂપ્+અ+અન્તિ - કર્તૃયં... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

વ્યતિસર્પ્+અ+અન્તિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્.

વ્યતિસર્પ્+અ+અન્તિ - હ્રાંદર્હં... ૧-૩-૩૧ થી પ્ દ્વિત્વ.

વ્યતિસર્પ્નિ - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

અહીં ગત્યર્થક સૂપ્ ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું નથી.

(૨) વ્યતિહિસન્તિ = બીજાને હિસા કરવાની ક્રિયા બીજા કરે છે.

વ્યતિ+હિસ્+અન્તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી અન્તિ પ્રત્યય.

વ્યતિહિસ્+અ+અન્તિ - કર્તૃયં... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

વ્યતિહિસન્તિ - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

અહીં હિસાર્થક હિસ્ ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું નથી.

(૩) વ્યતિજલ્પન્તિ = બીજાને બોલવાની ક્રિયા બીજા કરે છે.

સાધનિકા વ્યતિહિસન્તિ પ્રમાણે થશે.

અહીં શબ્દાર્થક જલ્પ ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું નથી.

(૪) વ્યતિહસન્તિ = બીજાને હસવાની ક્રિયા બીજા કરે છે.

સાધનિકા વ્યતિહિસન્તિ પ્રમાણે થશે.

અહીં હસ ધાતુનું સૂત્રમાં વર્જન હોવાથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું નથી.

અન્યોડ્યન્યાર્થં ઇતિ કિમ્ ? અન્યોન્યસ્ય વ્યતિલુનન્તિ, ઇતરેતરસ્ય વ્યતિલુનન્તિ, પરસ્પરસ્ય વ્યતિલુનન્તિ = બીજાને કાપવાની ક્રિયા બીજા કરે છે. લુનન્તિ ની સાધનિકા લુનન્તે પ્રમાણે થશે. અહીં ક્રિયાવ્યતિહાર છે પણ અન્યોન્ય વિગેરે શબ્દનાં પ્રયોગનું વર્જન કરેલું હોવાથી ધાતુને આત્મનેપદ થયું નથી.

કર્તરીત્યેવ - વ્યતિગમ્યન્તે ગ્રામાઃ = બીજાને ગામ જવાની ક્રિયા બીજા કરે છે. અહીં સૂત્રમાં કર્તરિ પ્રયોગ હોય ત્યારે ગત્યર્થક વિગેરે ધાતુથી ક્રિયાવ્યતિહારમાં આત્મનેપદ થતું નથી પણ ભાવેપ્રયોગ અને કર્મણિપ્રયોગમાં તો ગત્યર્થક વિગેરે ધાતુઓથી પણ આત્મનેપદ

પૂર્વસૂત્રથી થાય છે.

- ☆ હ ધાતુ હિસાર્થક છે અને વહ ધાતુ ગત્યર્થક છે તેથી ગત્યર્થક અને હિસાર્થક ધાતુનાં વર્જનમાં તેનું વર્જન થતું હતું તેથી સૂત્રમાં પૃથક્ પ્રહણ કર્યા છે. દા.ત. સંપ્રહસ્તે રાજાનઃ = અન્ય રાજાઓ વડે ઈચ્છાએલી પ્રહાર કરવાની ક્રિયા અન્ય રાજાઓ કરે છે. સંવિવહન્તે વર્ગૈઃ = વર્ગોની સાથે પરસ્પર વિવાહ કરે છે.

નિવિશઃ । ૩-૩-૨૪

અર્થ:- નિ પૂર્વક વિશ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) નિવિશતે = તે પ્રવેશ કરે છે.

નિ+વિશ્+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

નિવિશતે - તુદાદે:શઃ ૩-૪-૮૧ થી શ પ્રત્યય.

- ☆ ન્યવિશત = તેણે પ્રવેશ કર્યો. અદ્ એ ધાતુનો અવયવ હોવાથી વ્યવધાયક (વિધનકર્તા) બનતો નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું.
- ☆ મધુનિવિશન્તિભ્રમરાઃ = ભ્રમરાઓ મધ ઉપર બેસે છે. અહીં નિ પછી વિશ્ ધાતુ છે પણ નિ એ ઉપસર્ગ નથી એટલે કે નિ અને વિશ્ નો સંબંધ નથી. નિ એ મધુનિ સપ્તમી એ.વ.નો છે.

ઉપસર્ગાદસ્યોહો વા । ૩-૩-૨૫

અર્થ:- ઉપસર્ગથી પર રહેલાં અસ્ અને ઝહ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) વિપર્યસ્યતે = વિપરીત કરે છે.

વિપરિ+અસ્+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

વિપરિ+અસ્+ય+તે - દિવાદે:શ્યઃ ૩-૪-૭૨ થી શ્ય પ્રત્યય.

વિપર્યસ્યતે - ઇવળદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્.

વિકલ્પપક્ષે આત્મનેપદ ન થાય ત્યારે વિપર્યસ્યતિ થશે.

(૨) સમૂહતે = સારી રીતે તર્ક કરે છે, એકઠું કરે છે.

સમ્+ઝહ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

સમૂહ+અ+તે - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શ્વ પ્રત્યય.

સમૂહતે. વિકલ્પપક્ષે આત્મનેપદ ન થાય ત્યારે સમૂહતિ થશે.

- ☆ સૂત્રમાં અસ્ય નું બ્રહ્મણ હોવાથી દિવાદિ ગણનો જ અસ્ ધાતુ બ્રહ્મણ થશે.
- ☆ અસ્ ધાતુ પરસ્મૈપદી છે. પણ આ સૂત્રથી ઉપસર્ગ સહિત હોય ત્યારે વિકલ્પે આત્મનેપદી થયો.
- ☆ ઝહ ધાતુ નિત્ય આત્મનેપદી છે. પણ આ સૂત્રથી ઉપસર્ગ સહિત હોય ત્યારે વિકલ્પે આત્મનેપદી થયો.

उत् स्वरात् युजेरयज्ञतत्पात्रे । ३-३-२६

અર્થ:- ઉદ્ ઉપસર્ગથી તેમજ સ્વરાન્ત ઉપસર્ગથી પર રહેલાં યુજ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે. પણ યુજ્ ધાતુનાં અર્થનો સંબંધ યજ્ઞમાં યજ્ઞપાત્રનો વિષય ન હોય તો.

વિવેચન : (૧) ઉદ્યુક્તે = તે ઉદ્યમ કરે, છે.

ઉદ્+યુજ્+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

ઉદ્+યુનજ્+તે - રુધાં સ્વરાચ્ચનો... ૩-૪-૮૨ થી જ્ઞ પ્રત્યય.

ઉદ્+યુન્જ્+તે - જ્ઞાઽસ્ત્યોર્લુક્ ૪-૨-૮૦ થી જ્ઞ ના અ નો લોપ.

ઉદ્+યુન્+તે - ચજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬ થી જ્ઞ નો ગ્.

ઉદ્+યુન્ક્+તે - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી ગ્ નો ક્.

ઉદ્યુક્તે - ધ્માં ધુઙ્વર્ગે... ૧-૩-૩૮ થી ન્ નો ઙ્.

અહીં ઉદ્ ઉપસર્ગથી પરમાં યુજ્ ધાતુ છે તેથી આત્મનેપદ થયું.

(૨) ઉપ્યુક્તે = તે ઉપયોગ કરે છે. સાધનિકા ઉદ્યુક્તે પ્રમાણે થશે.
અહીં ઉપ એ સ્વરાન્ત ઉપસર્ગ છે તેથી યુજ્ ધાતુથી આત્મનેપદ થયું.

ઉત્ત્વરાદિતિ કિમ્ ? સંયુનક્તિ = તે સંયુક્ત કરે છે.

સમ્+યુજ્+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

સમ્+યુનજ્+તિ - રુધાં સ્વરાચ્ચનો... ૩-૪-૮૨ થી જ્ઞ પ્રત્યય.

સમ્+યુનગ્+તિ - ચજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬ થી જ્ઞ નો ગ્.

સમ્+યુનક્+તિ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી ગ્ નો ક્.

સંયુનક્તિ - તૌ મુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

અહીં સમ્ એ સ્વરાન્ત ઉપસર્ગ ન હોવાથી યુજ્ ધાતુથી આત્મનેપદ થયું નથી.

અથજ્ઞતત્પાત્ર ઇતિ કિમ્ ? દ્વન્દ્વં યજ્ઞપાત્રાણિ પ્રયુનક્તિ = બે બે પક્ષપાત્રનો પ્રયોગ કરે છે. પ્રયુનક્તિ ની સાધનિકા સંયુનક્તિ પ્રમાણે થશે. પ્ર ઉપસર્ગ સ્વરાન્ત છે પણ યુજ્ ધાતુનાં અર્થનો સંબંધ પક્ષપાત્રનો વિષય બને છે તેથી યુજ્ ધાતુથી આત્મનેપદ થયું નથી.

- ☆ યુજિચ્ સમાધૌ (૧૨૫૪) અને યુજ્ પી યોગે (૧૪૭૬) એમ બે યુજ્ ધાતુ છે. સૂત્રમાં અનુબંધ વિનાનો યુજ્ ધાતુ છે તો બેમાંથી રુઘાદિ યુજ્ નું જ બ્રહ્મણ કર્યું છે કારણ કે યુજિચ્ માં ઇ ઈત્ હોવાથી તે યુજ્ ધાતુથી કર્તામાં ઇડિતઃ... ૩-૩-૨૨ થી આત્મનેપદ સિદ્ધ જ છે. અને રુઘાદિ યુજ્ ધાતુને ફળવાન કર્તામાં ઈગિતઃ ૩-૩-૮૫ થી આત્મનેપદ થાય છે પણ અફળવાન કર્તામાં પણ આત્મનેપદ કરવા માટે આ સૂત્રમાં રુઘાદિ યુજ્ ધાતુનું વિધાન કર્યું છે.

પરિ-વ્યવાત્ ક્રિયઃ । ૩-૩-૨૭

અર્થ:- પરિ - વિ અને અવ. ઉપસર્ગથી પર રહેલાં કી ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) પરિક્રીણીતે = તે ખરીદ કરે છે.

પરિ+ક્રી+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

પરિ+ક્રી+ના+તે - કચાદેઃ ૩-૪-૭૯ થી શ્ના પ્રત્યય.

પરિક્રી+નો+તે - ણ્ણામી... ૪-૨-૮૭ થી શ્ના ના આ નો ઈ.

પરિક્રીણીતે - ર-ષ્ટ્વર્ણા... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ્.

(૨) વિક્રીણીતે = તે વેંચે છે. (૩) અવક્રીણીતે = તે ભાડે લે છે.

સાધનિકા પરિક્રીણીતે પ્રમાણે થશે.

ઉપસર્ગાદિત્યેવ - ઉપરિક્રીણાતિ = ઉપર ખરીદે છે. અહીં પરિ ઉપસર્ગ નથી પણ ઉપરિ અવ્યયથી પરમાં કી ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

- ☆ ડુક્રીશ્ (૧૫૦૮) માં કી ધાતુ ગ્ ઈત્ વાળો હોવાથી ઈગિતઃ ૩-૩-

૯૫ થી ફલવાન કર્તામાં આત્મનેપદ સિદ્ધ જ હતું પણ અફલવાન કર્તામાં આત્મનેપદ કરવા માટે જ આ સૂત્રમાં ક્રી ધાતુનો નિર્દેશ કરેલો છે.

પરા વેર્જે: ૧ ૩-૩-૨૮

અર્થ:- પરા અને વિ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં જિ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) પરાજયતે = તે પરાજય પામે છે.

પરા+જિ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

પરા+જિ+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

પરા+જે+અ+તે - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.

પરાજયતે - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

(૨) વિજયતે = તે વિજય પામે છે. સાધનિકા પરાજયતે પ્રમાણે થશે.

ઉપસર્ગાધ્યામિત્યેવ - બહુવિ જયતિ વનમ્ = ઘણાં પક્ષીઓથી વન આબાદ (ઉત્કૃષ્ટ) છે. બહવઃ વયઃ (પંક્ષિણઃ) યત્ર વને તદ્ - બહુવિ વનમ્ અહીં વિ પક્ષી અર્થમાં છે પણ ઉપસર્ગ નથી તેથી જિ ધાતુને આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

સમઃ ક્ષ્ણો: ૧ ૩-૩-૨૯

અર્થ:- સમ્ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં ક્ષ્ણુ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) સંક્ષ્ણુતે શસ્ત્રમ્ = શસ્ત્રને તીક્ષ્ણ કરે છે.

સમ્ ઇતિ કિમ્ ? ક્ષ્ણૌતિ = તીક્ષ્ણ કરે છે.

ક્ષ્ણુ+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

ક્ષ્ણૌતિ - ઊત ઔર્વિતિ... ૪-૩-૫૮ થી ઊ નો ઔ.

અહીં અનુપસર્ગક ક્ષ્ણુ ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

ઉપસર્ગાદિત્યેવ - આયસં ક્ષ્ણૌતિ = લોહાના શસ્ત્રને તીક્ષ્ણ કરે છે.

અહીં આયસં માં સં એ આયસં શબ્દનો અવયવ છે. પણ ઉપસર્ગ

સંબંધી નથી માટે આ સૂત્રથી ક્ષણ ધાતુને આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્...
૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

પ્રશ્ન : સમોગમૃચ્છિ... ૩-૩-૮૪ એ સૂત્રમાં ક્ષણ ધાતુનું પ્રલણ કર્યું હોત તો આત્મનેપદ થઈ જાત તો આ સૂત્ર જુદું શા માટે બનાવ્યું ?

જવાબ : બરાબર છે. પણ સમોગમૃચ્છિ... ૩-૩-૮૪ એ સૂત્રમાં કર્મ ન હોય ત્યારે આત્મનેપદ થાય છે. જ્યારે અહીં કર્મ સહિતમાં પણ આત્મનેપદ કરવું છે માટે સૂત્રને જુદું બનાવ્યું છે.

અપસ્કિરઃ । ૩-૩-૩૦

અર્થ:- અપ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં સ્સદ્ સહિત કૃ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) અપસ્કિરતે વૃષ્થો હ્રષ્ઠઃ = હર્ષિત થયેલો બળદ (માટી ખોદીને - આસપાસ) ફેંકે છે. (ઉછાળે છે.)

અપ+કૃ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

અપ+સ્+કૃ+તે - અપાચ્ચતુ... ૪-૪-૮૫ થી સ્સદ્ આગમ.

અપસ્કૃ+અ+તે - તુદ્રાદેઃશઃ ૩-૪-૮૧ થી શ પ્રત્યય.

અપસ્કિરતે - કૃતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી કૃ નો ફ્ર

સસ્સદ્કનિર્દેશઃ કિમ્ ? અપસ્કિરતિ = તે વિખરે છે. અહીં અપ ઉપસર્ગપૂર્વક કૃ ધાતુ છે પણ સ્સદ્ પૂર્વક કૃ ધાતુ નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

અપેતિ કિમ્ ? અપસ્કિરતિ = તે કાપે છે, લણે છે. અહીં સ્સદ્ પૂર્વક કૃ ધાતુ છે પણ અપ ઉપસર્ગ નથી અપ ઉપસર્ગ છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

ઉદશ્ચરઃ સાપ્યાત્ । ૩-૩-૩૧

અર્થ:- ઉદ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં સકર્મક એવા ચર્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) માર્ગમ્ ઉચ્ચરતે = તે માર્ગને ઉલ્લંઘે છે.

ઉદ+ચર્+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

ઉદ્+ચ્+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

ઉત્ચરતે - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ નો ત્.

ઉચ્ચરતે - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ચ્.

(૨) ગુરુવચનં ઉચ્ચરતે = તે ગુરુવચનને ઉલ્લંઘે છે.

અહીં (વ્યુત્ક્રમ્ય ગચ્છતિ). ઉલ્લંઘન કરીને જવું એવો અર્થ છે. તેમાં આત્મનેપદ થાય છે તેમ ભક્ષણ અર્થમાં પણ ઉદ્+ચ્+ધાતુથી આત્મને પદ થાય છે.

(૩) ગ્રાસં ઉચ્ચરતે = ગ્રાસને ખાય છે. સક્તૂન્ ઉચ્ચરતે = ભાતાને ખાય છે.

અહીં ભક્ષ્યરૂપ ગતિવિશેષ હોવાથી આત્મનેપદ થયું છે.

☆ ચારં ચરતિ = ચારાને ચરે છે. અહીં સકર્મક ચ્+ધાતુ છે પણ ઉદ્ ઉપસર્ગ પૂર્વક નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

સાધ્યાદિતિ કિમ્ ? ધૂમ ઉચ્ચરતિ = ધૂમાડો ઊંચે જાય છે. અહીં ઉદ્ ઉપસર્ગ પૂર્વક ચ્+ધાતુ છે પણ ચ્+ધાતુ સકર્મક નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

સમસ્તૃતીયયા । ૩-૩-૩૨

અર્થ:- તૃતીયા વિભક્તિના યોગમાં ઉપસર્ગથી પર રહેલાં ચ્+ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) અશ્વેન સઙ્ગરતે = ઘોડાવડે સંચરે છે.

સમ્+ચ્+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

સમ્+ચ્+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

સઙ્ગરતે - તૌમુમૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો જ્.

એજ પ્રમાણે રથેન સઙ્ગરતે = રથવડે સંચરે છે.

તૃતીયયેતિ કિમ્ ? ઉભૌ લોકૌ સઙ્ગરસિ = બંને લોકમાં તું વિચરે છે.

અહીં સમ્ ઉપસર્ગ પૂર્વક ચ્+ધાતુ છે પણ તૃતીયા વિભક્તિનો યોગ નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

ક્રીડોઽકૂજને । ૩-૩-૩૩

અર્થ:- કૂજનમ્ = અવ્યક્ત શબ્દ. “અવ્યક્ત શબ્દ” સિવાયનાં અર્થમાં વર્તતાં સમ્ ઉપસર્ગ પૂર્વક ક્રીડ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) સંક્રીડતે = તે રમે છે.

સમ્+ક્રીડ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

સમ્+ક્રીડ+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

સંક્રીડતે - તૌમૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

સમ્ इत्येव - ક્રીડતિ = તે રમે છે. અહીં “અવ્યક્ત શબ્દ” સિવાયનાં અર્થમાં ક્રીડ ધાતુ છે પણ સમ્ ઉપસર્ગ પૂર્વક ક્રીડ ધાતુ નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

અકૂજન इति किम् ? સંક્રીડન્તિ અનાંસિ = ગાડા ચૂંચૂં એ પ્રમાણે (અવ્યક્ત અવાજ) કરે છે. અહીં સમ્ ઉપસર્ગ પૂર્વક ક્રીડ ધાતુ છે પણ “અવ્યક્ત શબ્દ” એવો અર્થ થતો હોવાથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

અન્વાઙ્-પરે: । ૩-૩-૩૪

અર્થ:- અનુ - આ અને પરિ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં ક્રીડ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) અનુક્રીડતે = તે ક્રીડા કરે છે. આક્રીડતે = તે ક્રીડા કરે છે. પરિક્રીડતે = તે ક્રીડા કરે છે.

આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું છે. સાધનિકા સંક્રીડતે પ્રમાણે થશે.

શપ્ ઉપલમ્બને । ૩-૩-૩૫

અર્થ:- ઉપલમ્બન = જણાવવું અથવા સોગંદ એ અર્થમાં વર્તતાં શપ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) મૈત્રાય શપ્તે = મૈત્રને જણાવે છે અથવા મૈત્રને સોગંદપૂર્વક સમજાવે છે.

શપ્+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

શપ્+અન્તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

શપતે. અહીં શ્લાષ્ હ્તુ... ૨-૨-૬૦ થી શપ્ ધાતુનાં યોગમાં મૈત્ર ને યતુથી વિભક્તિ થઈ છે.

ઉપલમ્બન ઇતિ કિમ્ ? મૈત્રં શપતિ = મૈત્રને શાપ આપે છે. અહીં ઉપલમ્બન અર્થમાં શપ્ ધાતુ નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

આશિષિ નાથઃ । ૩-૩-૩૬

અર્થ:- આશીર્વાદ અર્થમાં વર્તતાં નાથ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) સર્પિષો નાથતે = ઘી મળે એવા આશીર્વાદ આપે છે.

સાધનિકા ૩-૩-૩૫ માં જણાવેલ શપતે પ્રમાણે થશે. અહીં નાથઃ ૨-૨-૧૦ થી કર્મકારકની અવિવક્ષામાં શેષે ૨-૨-૮૧ થી સર્પિષ્ ને ષષ્ટી વિભક્તિ થઈ છે.

આશિષીતિ કિમ્ ? મધુ નાથતિ = મધ માંગે છે. અહીં આશીર્વાદ અર્થમાં નાથ્ ધાતુ નથી પણ યાયના અર્થમાં છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

☆ નાથૃઙ્ ઉપતાપૈશ્વર્યાશીઃષુ ચ એ પ્રમાણે ધાતુપાઠમાં નાથ્ ધાતુ કિત્ હોવાથી ઇકિતઃ... ૩-૩-૨૨ થી સામાન્યથી કર્તામાં આત્મનેપદ સિદ્ધ જ હતું પણ ઉપતાપાદિ અર્થમાં નાથ્ ધાતુને આત્મનેપદ ન થાય અને આશીર્વાદ અર્થમાં આત્મનેપદ કરવા માટે જ આ સૂત્રનું પ્રણયન છે.

☆ જો ઉપતાપાદિ અર્થમાં નાથ્ ધાતુને આત્મનેપદ ન જ કરવું હોય તો પછી ધાતુપાઠમાં નાથ્ ધાતુને કિત્ કરવો જ ન જોઈએ આવું ન કહેવું કેમકે ઇકિતો.... ૫-૨-૪૪ સૂત્રમાં કિત્ ધાતુથી જે અન પ્રત્યય થાય છે તે કરવા માટે પણ નાથ્ ધાતુને કિત્ કરવો જરૂરી છે.

ભુનજોઽત્રાણે । ૩-૩-૩૭

અર્થ:- “પાલન” અર્થે સિવાયનાં અર્થમાં વર્તતાં ભુજ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) ઓદનં ભુજ્જકે = તે ભાત ખાય છે.

સાધનિકા ૩-૩-૨૬ માં જણાવેલ ઉદ્યુજ્જકે પ્રમાણે થશે.

ભુનજ્જ ઇતિ કિમ્ ? ઔઘૌ નિર્ભુજતિ = બે હોઠ વાંકા કરે છે, મચકોડે છે.

ભુજ્+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

ભુજ્+અ+તિ - તુદાદેશઃ ૩-૪-૮૧ થી શ પ્રત્યય.

ભુજતિ. અહીં ભુજ્ ધાતુ રુધાદિ ગણનો નથી પણ ભુજોત્ કૌટિલ્યે (૧૩૫૧) તુદાદિ ગણનો છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મેપદ થયું છે.

અંત્રાણ ઇતિ કિમ્ ? પૃથ્વીં ભુનક્તિ = પૃથ્વીનું પાલન કરે છે. અહીં ભુજ્ ધાતુ રુધાદિ ગણનો છે પણ પાલન કરવું એવો અર્થ હોવાથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મેપદ થયું છે.

હગો ગતતાચ્છીલ્યે । ૩-૩-૩૮

અર્થ:- ગતમ્ = સાદૃશ્યમ્ = સમાનતા, પ્રકાર અને અનુકરણ એમ ત્રણ અર્થ છે. તાચ્છીલ્યમ્ = તત્સ્વભાવતા એટલે કે ઉત્પત્તિથી (જન્મથી) માંડીને વિનાશ (મરણ) પર્યંત જે પ્રકારનું (સાદૃશ્યનું) હોવું તે. સાદૃશ્યાદિ તાચ્છીલ્ય અર્થમાં વર્તતાં હ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) પૈતૃકમ્ અશ્વા અનુહરન્તે, પિતુઃ અનુહરન્તે = ધોડાઓ પિતાસંબંધી ગુણવિષયક અથવા ક્રિયાવિષયક સાદૃશ્યને અનુસરે છે.

અનુ+હ+અન્તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી અન્તે પ્રત્યય.

અનુ+હ+અ+અન્તે - કર્તૃર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

અનુહર્+અ+અન્તે - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્.

અનુહરન્તે - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

હ ધાતુનો તાચ્છીલ્ય અર્થમાં પ્રયોગ થતો નથી પરંતુ શબ્દશક્તિ સ્વભાવથી અનુ ઉપસર્ગ પૂર્વક હ ધાતુ ગતતાચ્છીલ્ય અર્થમાં વર્તે છે.

ગત ઇતિ કિમ્ ? પિતુઃહરતિ = પિતાનું (ધનાદિ) હરણ કરે છે (ચોરી કરે છે.) અહીં હ તાચ્છીલ્ય અર્થમાં વર્તે છે. પરંતુ ગત - સાદૃશ્યરૂપ તાચ્છીલ્ય અર્થમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્...

૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

તાચ્છીલ્ય ઇતિ કિમ્ ? નટઃ રામમ્ અનુહરતિ = નટ રામનું અનુકરણ કરે છે. અહીં હ ધાતુ સાદૃશ્યમાં વર્તે છે પણ તાચ્છીલ્ય અર્થમાં નથી. એટલે કે નટ નાટક કરવાનાં અવસરે રામ જેવી સદૃશતાનું અનુકરણ કરે છે. પણ પછીના કાળે તે પોતાના સ્વભાવમાં વર્તે છે એટલે ઉત્પત્તિથી માંડીને વિનાશ પર્યંત તાચ્છીલ્યતા નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

પૂજાઽઽચાર્યક-ભૃત્યુક્ષેપ-જ્ઞાન-વિગણન-વ્યયે નિયઃ । ૩-૩-૩૧

અર્થ:- પૂજા, આચાર્યક, ભૃતિ, ઉક્ષેપ, જ્ઞાન, વિગણન અને વ્યય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ની ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) પૂજા = સન્માન.

નયતે વિદ્વાન્ સ્યાદ્વાદે = સ્યાદ્વાદમાં વિદ્વાન્ યુક્તિઓથી પદાર્થને સિદ્ધ કરે છે તેથી સન્માનને પ્રાપ્ત કરે છે.

ની+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

ની+અ+તે - કર્તૃર્થ... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

ને+અ+તે - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઈ નો ગુણ એ.

નયતે - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

(૨) આચાર્યક = આચાર્યનો ભાવ અથવા કર્મ.

માળવકમ્ ઉપનયતે = પોતે આચાર્ય હોવા છતાં શિષ્યોને ભણવા પોતાની પાસે બેસાડે છે. અહીં આચાર્યની ક્રિયા (કર્મ) ગમ્યમાન છે.

(૩) ભૃતિ = વેતન, પગાર.

કર્મકરાન્ ઉપનયતે = નોકરોને પગાર માટે પાસે બોલાવે છે.

(૪) ઉક્ષેપ = ઊંચે ઉછાળવું.

શિશુમ્ ઉદાનયતે = બાળકને ઊંચે ઉછાળે છે.

(૫) જ્ઞાન = વસ્તુનો નિશ્ચય.

તત્ત્વાર્થે નયતે = તત્ત્વાર્થમાં (પદાર્થનો) નિર્ણય કરે છે.

(૬) વિગણન = ઋણ ચુકવવું.

મદ્રા: કારં વિનયન્તે = મદ્રદેશ વાસીઓ (રાજાને) કર ચૂકવે છે.

-(૭) વ્યય = ધર્મવિગેરેમાં ધનાદિનો ઉપયોગ કરવો.

જ્ઞતં વિનયતે = ધર્માદિમાં સો રૂપિયાનો વ્યય કરે છે.

બધાની સાધનિકા નયતે પ્રમાણે થશે.

एष्विति किम्? અજ્ઞાં નયતિ ગ્રામમ્ = બકરીને ગામમાં લઈ જાય છે. અહીં પૂજા વિગેરે અર્થ ગમ્યમાન નથી તેથી ની ધાતુને આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

★ ણીગ્ પ્રાપ્તે (૮૮૪) માં ની ધાતુ ગિત્ હોવાથી ઈગિત: ૩-૩-૮૫ થી ફંજવાન કર્તામાં આત્મનેપદ સિદ્ધ જ હતું પરન્તુ (પૂજા વિગેરે અર્થમાં) અફલવાન કર્તામાં પણ આત્મનેપદ કરવું છે તેથી આ સૂત્રનું પ્રણયન છે.

कर्तृस्थामूर्त्ताऽऽप्यात् । ३-३-४०

અર્થ:- કર્તામાં રહેલું અમૂર્ત કર્મ જેને છે એવા ની ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : શ્રમં વિનયતે = શ્રમને (થાકને) દૂર કરે છે. નયતે પ્રમાણે સાધનિકા થશે. અહીં કર્તામાં (ચૈત્ર વિગેરેમાં) થાક રહેલો છે પણ તે અમૂર્ત - અદૃશ્ય છે. દેખાતો નથી તેથી આ સૂત્રથી ની ધાતુને આત્મનેપદ થયું. એ જ પ્રમાણે ક્રોધં વિનયતે.

कर्तृस्थेति किम्? ચૈત્ર: મૈત્રસ્ય મન્યું વિનયતિ = ચૈત્ર મૈત્રના ક્રોધને દૂર કરે છે. અહીં મન્યુ (ક્રોધ) અમૂર્ત કર્મ છે પણ કર્તા એવા ચૈત્રને વિષે રહેલો નથી માટે આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

अमूर्तेति किम्? ગડું વિનયતિ = ગુંમડાને દૂર કરે છે. અહીં ગડું એ કર્તામાં રહેલું કર્મ છે પણ અમૂર્ત નથી. મૂર્ત છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

आप्येति किम्? બુદ્ધ્યા વિનયતિ = બુદ્ધિથી દૂર કરે છે. અહીં બુદ્ધિ એ કર્તામાં રહેલ અમૂર્ત કરણ છે. પણ કર્મ નથી માટે આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

શ્રદે: શિતિ । ૩-૩-૪૧

અર્થ:- શિત્ વિષયવાળા શ્દ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : શીયતે = તે નાશ કરે છે. શ્દલું-શાતને. (૮૬૭)

શ્દ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

શ્દ+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શ્વ પ્રત્યય.

શીયતે - શ્રૌતિ-કૃવુ... ૪-૨-૧૦૮ થી શીય આદેશ.

શિતીતિ કિમ્ ? શત્સ્યતિ = તે નાશ કરશે.

શ્દ+સ્યતિ - સ્યતિ સ્યતસ્... ૩-૩-૧૫ થી સ્યતિ પ્રત્યય.

શત્સ્યતિ - અષોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ નો ત્.

અહીં શિત્ કાળ નથી પણ ભવિષ્યકાળ છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૨૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

મ્રિયતેરઘતન્યાશિષિ ચ । ૩-૩-૪૨

અર્થ:- અઘતની, આશીર્વાદ અને શિત્ વિષયવાળા મ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) અમૃત = તે મર્યો. મૃત્-પ્રાણત્યાગે (૧૩૩૩)

મૃ+ત - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

મૃ+સ+ત - સિજઘતન્યામ્ ૩-૪-૫૩ થી સિચ્.

મૃ+ત - ધુઙ્ હ્રસ્વા... ૪-૩-૭૦ થી સિચ્ નો લોપ.

અમૃત - અઙ્ ધાતો... ૪-૪-૨૮ થી અઙ્ નો આગમ.

અહીં અઘતનીના વિષયમાં આત્મનેપદ થયું છે.

(૨) મૃષીષ્ટ = તે મરે.

મૃ+સીષ્ટ - ક્યાત્ ક્યાસ્તામ્... ૩-૩-૧૩ થી સીષ્ટ પ્રત્યય.

મૃષીષ્ટ - નામ્યન્તસ્થા... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

અહીં આશીર્વાદના વિષયમાં આત્મનેપદ થયું છે.

(૩) મ્રિયતે = તે મરે છે.

મૃ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

- મૃ+અ+તે - તુદાદે:શઃ ૩-૪-૮૧ થી શ પ્રત્યય.
- પ્રિ+અ+તે - દિશક્યા... ૪-૩-૧૧૦ થી ઋ નો રિ
- પ્રિયતે - ધાતોરિવર્ણો... ૨-૧-૫૦ થી ઇ નો ઇય્.
- અહીં વર્તમાના શિત્ વિષયમાં આત્મનેપદ થયું છે.
- અઘતન્યાશિષિ ચેતિ કિમ્ ? મમાર = તે મર્થો.
- મૃ+ળવ્(અ) - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.
- મૃમૃ+અ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ ક્તિવ.
- મમૃ+અ - ઋતોડત્ ૪-૧-૩૮ થી ઋ નો અ.
- મમાર - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આ.
- અહીં પરોક્ષા છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું નથી.
- ✧ સૂત્રમાં ચ કારનું ગ્રહણ ઉપરનાં સૂત્રમાંથી સિત્તિ શબ્દનું ગ્રહણ કરવા માટે જ કર્યું છે.
- ✧ સૂત્રમાં મૃ ધાતુ ન લખતાં પ્રિયતે એમ તિવ્ ના નિર્દેશ પૂર્વક પ્રયોગ કર્યો છે એટલે તિવાશવાનુબન્ધેન... એ ન્યાયથી યદ્ગ્લુબન્ત માં આ સૂત્ર નહીં લાગે. દા.ત. મર્મર્તિ.
- પ્રશ્ન : અહીં અઘતન, આશિષ્ અને શિત્ વિષયક પ્રત્યયો પર છતાં આત્મનેપદ થાય એવું સૂત્રમાં કહ્યું તેના બદલે સર્વત્ર આત્મનેપદ કર્યું હોત તો શું વાંધો ?
- જવાબ : જો સર્વત્ર આત્મનેપદ કરવું હોત તો ધાતુપાઠમાં ઇદિત્ અથવા ગિત્ કર્યું હોત પણ પરોક્ષાદિ ચાર કાળમાં પરસ્મૈપદ ઇષ્ટ છે.

ક્યઙ્ષો નવા । ૩-૩-૪૩

- અર્થ:- ક્યઙ્ષ અન્તવાળા ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ વિકલ્પે થાય છે.
- વિવેચન : નિદ્રાયતિ-નિદ્રાયતે = અનિદ્રામાંથી નિદ્રામાં જાય છે. (ઉઘે છે.)
- નિદ્રા+ય- ડાચ્ લોહિતાદિભ્યઃ... ૩-૪-૩૦ થી ક્યઙ્ષ પ્રત્યય.
- નિદ્રાય+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.
- નિદ્રાય+અ+તિ - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

નિદ્રાયતિ - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી ય નાં અ નો લોપ.

એજ પ્રમાણે નિદ્રાયતે.

- ☆ વિકલ્પના વિધાનમાં પહેલાં નિષેધનો જ ઉલ્લેખ થતો હોવાથી અહીં પહેલાં પરસ્મૈપદનું ઉદાહરણ મુક્યું અને પછી આત્મનેપદનું ઉદાહરણ મુક્યું છે. આ પ્રમાણે સર્વત્ર સમજવું.

દ્યુત્યોદ્યતન્યામ્ । ૩-૩-૪૪

અર્થ:- અદ્યતનનાં વિષયમાં દ્યુતાદિ ધાતુઓથી કર્તામાં આત્મનેપદ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન : (૧) વ્યદ્યુત્ = (આજે) વિશેષ પ્રકાશ થયો.

વિ+દ્યુત્+ત્ - દિ તામ્ અન્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

વિ+દ્યુત્+અન્ - લૃદિદ્... ૩-૪-૬૪ થી અઙ્ પ્રત્યય.

વિ+અદ્યુત્ - અઙ્ધાતો... ૪-૪-૨૮ થી અઙ્ આગમ.

વ્યદ્યુત્ - ઇવળાદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્.

- ☆ એજ પ્રમાણે અરુચ્ત્ = (આજે) ગમ્યું.

(૨) વ્યદ્યોતિષ્ઠ = (આજે) વિશેષ પ્રકાશ થયો.

વિ+દ્યુત્+ત્ - દિ તામ્ અન્... ૩-૩-૧૧ થી તં પ્રત્યય.

વિ+દ્યુત્+સ્+ત્ - સિજદ્યતન્યાં ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

વિ+દ્યુત્+ઇ+સ્+ત્ - સ્તાદ્યશિતો... ૪-૪-૩૨ થી ઇઙ્ આગમ.

વિ+દ્યોત્+ઇ+સ્+ત્ - લઘોરૂપાન્ત્ય... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

વિ+અદ્યોતિ+સ્+ત્ - અઙ્ધાતો... ૪-૪-૨૮ થી અઙ્ આગમ.

વ્યદ્યોતિ+સ્+ત્ - ઇવળાદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્.

વ્યદ્યોતિષ્+ત્ - નામ્યન્તસ્થા... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

વ્યદ્યોતિષ્ઠ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ણ નો ટ્.

- ☆ એજ પ્રમાણે અરોચિષ્ઠ = (આજે) ગમ્યું.

અદ્યતન્યામિતિ કિમ્ ? દ્યોતતે = પ્રકાશે છે.

દ્યુત્+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

દ્યુત્+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

દ્યોતતે - લઘોરુપાન્ત્ય... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

☆ સૂત્રમાં બહુવચન દ્યુતાદિ ગણના પ્રહણ માટે છે.

દ્યુતિ, રુચિ, ઘુટિ, રુટિ, લુટિ, લુટિ, શ્વિતાઈ, જિમિદાઈ, જિશ્વિદાઈ, જિષ્વિદાઈ, શુભિ, ક્ષુભિ, ણભિ, તુભિ, સ્મ્પૂઈ, ધ્રેશૂઈ, સંસ્વૂઈ, ધ્વંસ્વૂઈ, વૃત્, સ્યન્દૌઈ, વૃધૂઈ, શ્રૃધૂઈ અને કૃપૌઈ આ દ્યુતાદિ ગણપાઠ છે. (૯૩૭ થી ૯૫૯).

વૃદ્ભ્યઃ સ્ય-સનોઃ । ૩-૩-૪૫

અર્થ:- સ્ય આદિવાળા પ્રત્યયનાં તેમજ સન્ પ્રત્યયનાં વિષયમાં વૃત્ વિગેરે પાંચ ધાતુઓથી કર્તામાં આત્મનેપદ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન : (૧) વત્સ્યતિ = તે વર્તશે.

વૃત્+સ્યતિ - સ્યતિ સ્યતસ્... ૩-૩-૧૫ થી સ્યતિ પ્રત્યય.

વત્સ્યતિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્.

નવૃદ્ભ્યઃ ૪-૪-૫૫ થી ઇદ્ નો નિષેધ થયો છે.

(૨) વર્તિષ્યતે = તે વર્તશે.

વૃત્+સ્યતે - સ્યતિ સ્યતસ્... ૩-૩-૧૫ થી સ્યતે પ્રત્યય.

વૃત્+ઈ+સ્યતે - સ્તાઘશિતો... ૬-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ.

વર્તિસ્યતે - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્.

વર્તિષ્યતે - નામ્યન્તસ્થા... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

(૩) વિવૃત્સતિ = તે વર્તવાને ઇચ્છે છે.

વૃત્+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

વૃવૃત્સ - સન્-યડ્ઞ ૪-૧-૩ થી ધાતુનો એક્સ્વરી આઘઅંશ દ્વિત્વ.

વવૃત્સ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી ઋ નો અ.

વિવૃત્સ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી અ નો ઇ.

વિવૃત્સ+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

વિવૃત્સ+અ+તિ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

વિવૃત્સતિ - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

અહીં ન વૃદ્ધ્યઃ ૪-૪-૫૫ થી આદિમાં ઇટ્ થયો નથી ઇટ્ ન થવાથી અનિટ્ સન્ ઉપાન્ત્યે ૪-૩-૩૪ થી કિદ્વદ્ થવાથી ઉપાન્ત્ય નામિનો ગુણ થયો નથી.

(૪) વિવર્તિષતે = તે વર્તવાને ઇચ્છે છે.

વૃત્+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

વૃત્+ઇ+સ - સ્તાદ્યશિતો... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

વર્તિસ - લઘોરૂપા... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્.

વર્વર્તિસ - સન્યહસ્થ ૪-૧-૩ થી ધાતુનો એકસ્વરી આઘઅંશ દ્વિત્વ.

વિવર્તિસ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી અ નો ઇ.

વિવર્તિષ - નામ્યન્તસ્થા... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

હવે પછીની સાધનિકા વિવૃત્સતિ પ્રમાણે થશે.

સ્ય-સનોરિતિ કિમ્ ? વર્તતે = તે વર્તે છે.

વૃત્+તે - તિવ્ તસ... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

વૃત્+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

વર્તતે - લઘોરૂપા... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્.

સૂત્રમાં બ.વ. વૃત્તાદિ પાંચને (ગણને) બ્રહ્મણ કરવા માટે છે.

★ ઉપરનાં સૂત્રમાં બતાવેલ દ્યુતાદિ ગણપાઠમાંનાં છેલ્લા (વૃત્, વૃધ્, સ્યન્દ, શ્ધ્ અને કૃપ્) પાંચ ધાતુઓને વૃત્તાદિ કહેવાય છે.

કૃપઃ શ્વસ્તન્યામ્ । ૩-૩-૪૬

અર્થઃ- શ્વસ્તનીનાં વિષયમાં કૃપ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન : કલ્પતાસિ = તું (આવતી કાલે) સમર્થ થઈશ.

કૃપ્+તાસિ - તા તારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તાસિ પ્રત્યય.

કર્પ્+તાસિ - લઘોરૂપા... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્.

કલ્પ્તાસિ - ઋહ-લ્-લં... ૨-૩-૯૯ થી ર્ નો લ્.

અહીં નવદૂષ્ય: ૪-૪-૫૫ થી પરસ્મૈપદમાં ઇદ્ થયો નથી. આત્મનેપદમાં સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ થવાથી કલ્પિતાસે રૂપ થશે.

- ✧ અહીં બીજા પુરુષ એકવચનનું ઉદાહરણ આપ્યું છે કારણ કે ત્રીજા પુરુષ એકવચનનું ઉદાહરણ મૂકે તો પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદ બન્નેમાં કલ્સા-કલ્પિતા એમ સરખું જ રૂપ થાય છે. કારણ કે કૃપ્ ધાતુ ઔદિત્ હોવાથી ધૂગૌ... ૪-૪-૩૮ થી વિકલ્પે ઇદ્ થાય છે. તેથી બીજા પુરુષ એ.વ.નું ઉદાહરણ મૂક્યું છે.

ક્રમોડ્નુપસર્ગાત્ । ૩-૩-૪૭

અર્થ:- ઉપસર્ગ સિવાયના ક્રમ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન : (૧) ક્રમતે = તે ચાલે છે. સાધનિકા ૩-૩-૩૫ માં જણાવેલ શપતે પ્રમાણે થશે.

(૨) ક્રામતિ = તે ચાલે છે.

ક્રમ્+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

ક્રમ્+અ+તિ - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

ક્રામતિ - ક્રમોદીર્ઘઃ... ૪-૨-૧૦૮ થી ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ.

અનુપસર્ગાદિતિ કિમ્ ? અનુક્રામતિ = ક્રમે ક્રમે ચાલે છે. અહીં ઉપસર્ગવાળો ક્રમ્ ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ વિકલ્પે ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

વૃત્તિ-સર્ગ-તાયને । ૩-૩-૪૮

અર્થ:- વૃત્તિ: = અપ્રતિબન્ધ (અટકવું નહિં તે), સર્ગ: = ઉત્સાહ અને તાયનમ્ = સ્ફીતતા (વૃદ્ધિ) આ ત્રણ અર્થમાં વર્તતાં ક્રમ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) શાસ્ત્રે અસ્ય ક્રમતે બુદ્ધિ: = શાસ્ત્રમાં આની બુદ્ધિ અટકતી નથી. ક્રમતે ની સાધનિકા ૩-૩-૪૭ માં કથ્વા પ્રમાણે થશે. અહીં વૃત્તિ અર્થમાં ક્રમ્ ધાતુ છે.

(૨) સૂત્રાય ક્રમતે = તે સૂત્રના અભ્યાસ માટે ઉત્સાહ રાખે છે. અહીં સર્ગ અર્થમાં ક્રમ્ ધાતુ છે.

(૩) અસ્મિન્ યોગાઃ ક્રમતે = આમાં યોગો વધે છે. અહીં તાયન અર્થમાં ક્રમ્ ધાતુ છે.

★ અહીં વ્યવચ્છેદનો અભાવ હોવાથી અથવા વિશેષ અર્થનું ઉપાદાન (કથન) હોવાથી વા ની નિવૃત્તિ થઈ છે.

પરોપાત્ । ૩-૩-૪૯

અર્થ:- પરા અને ઉપ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં વૃત્તિ - સર્ગ અને તાયન અર્થમાં વર્તતાં ક્રમ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) પરાક્રમતે = અટક્યા વિના પરાક્રમ કરે છે. અહીં પરા ઉપસર્ગ પૂર્વક ક્રમ્ ધાતુ વૃત્તિ અર્થમાં વર્તે છે. તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું છે. સાધનિકા ૩-૩-૪૭ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે.

(૨) ઉપક્રમતે = અધ્યયનાદિમાં ઉત્સાહ રાખે છે. અહીં ઉપ ઉપસર્ગ પૂર્વક ક્રમ્ ધાતુ સર્ગ અર્થમાં વર્તે છે. તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું છે.

પરોપાદિતિ કિમ્ ? અનુક્રામતિ = અનુક્રમે ચાલે છે. અહીં પરા કે ઉપ ઉપસર્ગયુક્ત ક્રમ્ ધાતુ નથી પણ અનુ ઉપસર્ગ પૂર્વક છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું. સાધનિકા ૩-૩-૪૭ માં જણાવેલ ક્રામતિ પ્રમાણે થશે.

વૃત્ત્યાદાવિત્યેવ - પરાક્રામતિ = તે પરાક્રમ કરે છે. અહીં પરા ઉપસર્ગ પૂર્વક ક્રમ્ ધાતુ છે પણ વૃત્ત્યાદિ અર્થ નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું. સાધનિકા ૩-૩-૪૭ માં જણાવેલ ક્રામતિ પ્રમાણે થશે.

★ પૂર્વનાં ૩-૩-૪૮ સૂત્રમાં વૃત્ત્યાદિ અર્થમાં ક્રમ્ ધાતુથી આત્મનેપદ સિદ્ધ જ હતું છતાં આ સૂત્રની રચના કરી તે નિયમ માટે છે. નિયમ એ થયો કે વૃત્ત્યાદિ અર્થમાં પરા અને ઉપ ઉપસર્ગપૂર્વક જ ક્રમ્ ધાતુને આત્મનેપદ થશે. એ સિવાયના બીજા ઉપસર્ગપૂર્વક ક્રમ્ ધાતુ હોય તો આત્મનેપદ નહીં થાય.

વેઃ સ્વાર્થે । ૩-૩-૫૦

અર્થ:- સ્વાર્થ = પાદવિક્ષેપ (પગે ચાલવું) અર્થમાં વર્તતાં વિ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં ક્રમ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : સાધુ વિક્રમતે ગજઃ = હાથી (સુંદર) ચાલે છે.

સાધનિકા ૩-૩-૪૭ જણાવેલ ક્રમતે પ્રમાણે થશે.

સ્વાર્થં ઇતિ કિમ્ ? ગજેન વિક્રમતિ = હાથી વડે તે ચાલે છે. અહીં કર્તા પોતાના પગે ચાલતો નથી પણ હાથીના પગે ચાલે છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે. સાધનિકા ૩-૩-૪૭ માં જણાવેલ ક્રમતિ પ્રમાણે થશે.

- ☆ પાદવિક્ષેપ બે પ્રકારે છે. (૧) કર્તૃ કૃત પાદવિક્ષેપ અને (૨) કરણ કૃત પાદવિક્ષેપ. અહીં કર્તૃકૃત પાદવિક્ષેપ હોય ત્યારે આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થાય છે.
- ☆ કર્તા અને કરણ બંને કારકો હોવા છતાં અહીં “ગૌણ મુખ્યયોઃ મુખ્યે કાર્યમ્” એ ન્યાયથી કર્તા કારક મુખ્ય હોવાથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય એમ કહ્યું.

પ્રોપાદારમ્ભે । ૩-૩-૫૧

અર્થ:- પ્ર અને ઉપ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં આરંભ અર્થમાં વર્તતાં ક્રમ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) પ્રક્રમતે ભોક્તુમ્ = જમવાનો આરંભ કરે છે.

(૨) ઉપક્રમતે ભોક્તુમ્ = જમવાનો આરંભ કરે છે.

અહીં પ્ર અને ઉપ ઉપસર્ગ છે તેથી આરંભ અર્થવાળા ક્રમ્ ધાતુથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું છે. ક્રમતે ની સાધનિકા ૩-૩-૪૭ માં કહ્યા પ્રમાણે થશે.

- ☆ બહૂનાં ક્રિયાણામ્ આદ્યમ્ અનુજ્ઞાનમ્ આદૌ કર્તવ્યમ્ આરમ્ભઃ ઉચ્યતે = ઘણી ક્રિયાઓમાં પ્રથમ કરવા યોગ્ય ક્રિયા તેને આરંભ કહેવાય છે.
- ☆ પ્રક્રમતે - ઉપક્રમતે ભોક્તુમ્ = જમવાનો સ્વીકાર કરે છે. એવો અર્થ પણ થાય છે.

આરમ્ભ ઇતિ કિમ્ ? પ્રક્રમતિ (યાતિ) = તે જાય છે. અહીં પ્ર ઉપસર્ગ પૂર્વક ક્રમ્ ધાતુ છે પણ આરંભ અર્થ નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું. પ્રક્રમતિ ની સાધનિકા ૩-૩-૪૭ માં કહ્યા પ્રમાણે થશે.

આહો જ્યોતિરુદ્ગમે । ૩-૩-૫૨

અર્થ:- આ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં ચંદ્રાદિનું ઉગવું એ અર્થમાં વર્તતાં ક્રમ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : આક્રમતે ચન્દ્ર:સૂર્યો વા = ચંદ્ર અથવા સૂર્ય ઊગે છે.

અહીં આ ઉપસર્ગ છે તેથી ઊગવું અર્થમાં વર્તતાં ક્રમ ધાતુને આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું છે. આક્રમતે ની સાધનિકા ૩-૩-૪૭ માં ક્ષ્યા પ્રમાણે થશે.

જ્યોતિરુદ્ગમ ઇતિ કિમ્ ? આક્રામતિ બદ્ધ: કુતુપમ્ = બાળક (ધાસનું) થાંભલાનું આલંબન લે છે. ધૂમ આક્રામતિ = ધૂમાડો ઉપર વ્યાપે છે. અહીં આ પૂર્વક ક્રમ ધાતુ છે પણ જ્યોતિષનું ઉગવું અર્થ નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું. આક્રામતિ ની સાધનિકા ૩-૩-૪૭ માં આપેલ ક્રામતિ પ્રમાણે થશે.

દાગોડસ્વાડસ્ય પ્રસાર-વિકાસે । ૩-૩-૫૩

અર્થ:- આ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં પોતાનાં મુખનો પ્રસાર અને વિકાસ અર્થ સિવાયના અર્થમાં વર્તતાં આ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : વિદ્યામ્ આદત્તે = વિદ્યાને પ્રલણ કરે છે.

આ+દા+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

આ+દાદા+તે - હવઃ સિતિ ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ ક્તિવ્

આ+દદા+તે - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વ ધાતુ હ્રસ્વ.

આદદ+તે - રનશ્ચાડતઃ ૪-૨-૮૬ થી આ નો લોપ.

આદત્તે - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ્ નો ત્.

સ્વાસ્યાદિવર્જનં કિમ્ ? ઉષ્ઠઃ મુખં વ્યાદદાતિ = ઊંટ પોતાના મુખને પ્રસારે છે (ખોલે છે). કૂલં વ્યાદદાતિ = ફૂલ (નદીનો કાંઠો) વિકાસ પામે છે.

વિ+આ+દા+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

વિ+આ+દાદા+તિ - હવઃ સિતિ ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ ક્તિવ્

વિ+આ+દદા+તિ - હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વ ધાતુ હ્રસ્વ.

વ્યાદદાતિ - ઇવળદિ... ૧-૩-૨૧ થી ઇ નો ય.

અહીં પોતાનાં મુખને પ્રસારવું અને વિકાસ અર્થ હોવાથી આ પૂર્વક દા ધાતુ હોવા છતાં આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

- ☆ પિપીલિકા: પતંગસ્ય મુખમ્ વ્યાદદતે = કીડીઓ પતંગિયાના મુખને ખોલે છે. અહીં મુખનું પ્રસારવું અર્થ છે પણ પોતાનાં મુખનું પ્રસારવું નથી, પરનાં મુખનું છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું છે.

વ્યા+દા+અન્તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી અન્તે પ્રત્યય.

વ્યા+દાદા+અન્તે - હ્રવ: શિતિ ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ ક્ષિવ

વ્યા+દદા+અન્તે - હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વ ધાતુ હ્રસ્વ.

વ્યાદદ+અન્તે - શનશ્ચાડઠત: ૪-૨-૯૬ થી આ નો લોપ.

વ્યાદદતે - અન્તો... ૪-૨-૯૪ થી અન્તે ના ન્ નો લોપ.

- ☆ દામ્ ધાતુમાં ગ્ ઈત્ હોવાથી ઈગિત: ૩-૩-૯૫ થી આત્મનેપદ સિદ્ધ જ હતું પણ તે ફલવાન કર્તામાં આત્મનેપદ થતું હતું જ્યારે અફલવાન કર્તામાં પણ આત્મનેપદ કરવા માટે આ સૂત્રની રચના કરી છે.

નુ-પ્રચ્છ: ૧ ૩-૩-૫૪

અર્થ:- આ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં નુ અને પ્રચ્છ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : આનુતે શ્ગાલ: = શિયાળ ઉત્કંઠાપૂર્વક અવાજ કરે છે.

આ+નુ+તે = આનુતે. ગુક્ - ૧૦૮૧ બીજા ગણનો નુ ધાતુ છે.

"ઉત્કંઠાપૂર્વકે સંશબ્દે નૌતે: ઇયમ્ વિધિ: ન સર્વત્ર" = ઉત્કંઠાપૂર્વક શબ્દ કરવામાં નુ ધાતુથી આ (આત્મનેપદ) વિધિ છે સર્વત્ર નહીં.

- (૨) આપૃચ્છો ગુરૂન્ = ગુરુને પૂછે છે. પ્રચ્છ્ (જીપ્સાયામ્) ૧૩૪૭.

આ+પ્રચ્છ્+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

આપ્રચ્છ્+અ+તે - તુદાદે:શ: ૩-૪-૮૧ થી જા પ્રત્યય.

આપૃચ્છતે - ગ્રહ-વ્રસ્ચ... ૪-૧-૮૪ થી ર નો ઋ વ્યૂત્.

“પ્રચ્છિ ધાતોઃ અપિ સંબન્ધિનઃ ગુરોઃ. એવ પ્રશ્ને સતિ આત્મનેપદવિધિઃ ન પ્રવાહતઃ સર્વત્ર” = પ્રચ્છિ ધાતુથી પંજ ગુરુસંબંધી જ પ્રશ્ન હોતે છે તે આત્મનેપદ થાય છે. સર્વત્ર નહીં.

ગમેઃ ક્ષાન્તૌ । ૩-૩-૫૫

અર્થ:- આ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં કાલહરણ (કાળ પસાર કરવો) એ અર્થમાં વર્તતાં ણિગન્ત ગમ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : આગમયતે ગુરુમ્, કચ્છિત્ કાલં પ્રતીક્ષતે = કેટલોક કાળ ગુરુની પ્રતીક્ષા કરે છે. (રાહ જુએ છે.)

આ+ગમ્+ણિગ્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

આગમિ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

આગમિ+અ+તે - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શ્વ પ્રત્યય.

આગમે+અ+તે - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.

આગમયતે - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

☆ ક્ષાન્તિ અર્થમાં સ્વભાવથી જ ગમ્ ધાતુ આદ્ય પૂર્વક ણ્યન્ત વર્તે છે. ક્ષાન્તાવિતિ કિમ્ ? વિદ્યામ્ આગમયતિ = વિદ્યાને પ્રહણ કરે છે. આ પૂર્વક ગમ્ ધાતુ ણિગન્ત છે પણ ક્ષાન્તિ અર્થમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

☆ ગમ્ત્વં-ગતૌ (૩૯૬) ધાતુપાઠમાં છે. પણ ક્ષાન્તિ અર્થમાં સ્વભાવથી જ ણિગ્ પ્રત્યયાન્ત ગમ્ ધાતુનો પ્રયોગ થતો હોવાથી ગમિ ધાતુ ગિત્ હોવાથી ઈગિતઃ ૩-૩-૯૫ થી આત્મનેપદ સિદ્ધ હોવા છતાં ક્ષાન્તિ સિવાયનાં અર્થમાં આગમિ ધાતુને ૩-૩-૯૫ થી આત્મનેપદ ન કરવા માટે આ સૂત્રની રચના છે.

હઃ સ્પર્ધે । ૩-૩-૫૬

અર્થ:- સ્પર્ધા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો આ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં હ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : મલ્લો મલ્લમ્ આહ્વયતે = એક મલ્લ બીજા મલ્લને આહ્વાન કરે છે.

(બોલાવે છે.) હેં સ્પર્ધા શબ્દયો: (૮૮૪)

આ+હે+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

આ+હે+અ+તે - કર્તવ્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

આહ્વયતે - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અવ્.

સ્પર્ધા ઇતિ કિમ્ ? ગામ્ આહ્વયતિ = ગાયને બોલાવે છે. અહીં આ પૂર્વક હે ધાતુ છે પણ સ્પર્ધા અર્થ ગમ્યમાન નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

સંનિવે: । ૩-૩-૫૭

અર્થ:- સમ્ નિ અને વિ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં હે ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : સંહ્રયતે - નિહ્રયતે - વિહ્રયતે = તે બોલાવે છે. અથવા હોડ કરે છે. સાધનિકા ૩-૩-૫૬ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે.

★ હેં ધાતુ ગિત્ હોવાથી ઈગિત: ૩-૩-૮૫ થી ફલવાન કર્તામાં આત્મનેપદ સિદ્ધ જ હતું છતાં આ સૂત્રની રચના અફલવાન કર્તામાં આત્મનેપદ કરવા માટે છે. તથા આ ત્રણ ઉપસર્ગથી પર હે ધાતુથી સર્વથા આત્મનેપદ જ થાય પરસ્મૈપદ નહીં એ એનું ફળ છે.

ઉપાત્ । ૩-૩-૫૮

અર્થ:- ઉપ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં હે ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : ઉપહ્રયતે = તે પાસે બોલાવે છે. સાધનિકા ૩-૩-૫૬ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે.

★ સંનિવે: સૂત્રની સાથે ઉપ ને ગ્રહણ કર્યું હોત તો ચાલત. પરંતુ નીચેનાં સૂત્રમાં માત્ર ઉપ ઉપસર્ગનું જ ગ્રહણ કરવું છે માટે સૂત્ર જુદું બનાવ્યું છે. નહિતર “અકયોગ નિર્દિશનામ્ સહૈવ પ્રવૃત્તિ: સહૈવ નિવૃત્તિ:” એ ન્યાયથી બધા ઉપસર્ગોની અનુવૃત્તિ નીચેના સૂત્રમાં આવી જાત. માટે સૂત્ર જુદું બનાવ્યું.

જોકે “ઋચિત્ એકદેશોઽપિ અનુવર્તતિ” એ ન્યાયથી માત્ર ઉપ ઉપસર્ગની અનુવૃત્તિ આવત. છતાં પણ “સતિ ગમકે અસતિ ચ ગત્યન્તરે ક્વચિત્

અકદેશાનુવૃત્તિઃ વ્યાખ્યાયતે ન સર્વત્ર ઇતિ “વ્યાખ્યાનાત્ વરં કરણમ્” (સૂત્રસ્ય) ઇતિ ન્યાયાનુસારમ્ પૃથગ્ યોગારમ્ભઃ એવ કૃતઃ = જણાવનાર (૫૬) હોતે છતે અને બીજો ઉપાય ન હોતે છતે ક્યારેક એકદેશની અનુવૃત્તિ લેવાય છે. પણ સર્વત્ર નથી લેવાતી એટલે “વ્યાખ્યા કરતાં જુદું સૂત્ર બનાવવું તે શ્રેષ્ઠ છે” એ ન્યાયને અનુસારે પૃથગ્ સૂત્ર બનાવ્યું.

યમઃ સ્વીકારે । ૩-૩-૫૧

અર્થ:- સ્વીકાર અર્થમાં વર્તતાં ઉપ ઉપસર્ગપૂર્વક યમ્ ધાતુથી કર્તૃમાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) કન્યામ્ ઉપયચ્છત્તે = તે કન્યાને સ્વીકારે છે. યમ્ - ઉપરમે (૩૮૬)

ઉપ+યમ્+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

ઉપ+યમ્+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

ઉપ+યછ્+અ+તે - ગમિ... ૪-૨-૧૦૬ થી મ્ નો છ.

ઉપયછ્+અ+તે - સ્વરેઘ્યઃ ૧-૩-૩૦ થી છ્ દ્વિત્વ.

ઉપયચ્છત્તે - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી છ્ નો ચ્.

(૨) મહાસ્ત્રાણિ ઉપાયંસ્ત = મહાન્ અસ્ત્રોનો સ્વીકાર કર્યો.

ઉપ+યમ્+ત - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

ઉપ+યમ્+સ્+ત - સિજઘ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

ઉપ+અ+યમ્+સ્+ત - અઙ્ઘાતો... ૪-૪-૨૮ થી અઙ્ આગમ.

ઉપાયમ્+સ્+ત - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+અ = આ.

ઉપાયંસ્ત - શિઙ્ઠે... ૧-૩-૪૦ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

ચ્વિનિર્દેશઃ કિમ્ ? શાટકાન્ ઉપયચ્છતિ = પોતાની સાડીઓને ગ્રહણ કરે છે. અહીં પરની વસ્તુને ગ્રહણ કરવું અર્થ નથી પણ પોતાની જ વસ્તુને પોતે ગ્રહણ કરે છે તેથી ઉપ પૂર્વક યમ્ ધાતુ હોવા છતાં આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

દેવાઽર્ચા મૈત્રી-સઙ્ગમ-પથિકર્તૃક-મન્ત્રકરણે સ્થઃ । ૩-૩-૬૦

અર્થ:- દેવાર્ચા (દેવપૂજા), મૈત્રી, સંગમ (મિલન), પથિકર્તૃક (માર્ગ જેમાં

કર્તા બનતો હોય તે) અને મન્ત્રકરણ (મંત્ર જેનું કરણ બનતો હોય તે) આવા અર્થમાં વર્તતાં ઉપ ઉપસર્ગપૂર્વક સ્થા ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) દેવાર્યા = જિનેન્દ્રમ્ ઉપતિષ્ઠતે = દેવની પૂજા કરે છે.

ઉપ+સ્થા+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

ઉપ+સ્થા+અ+તે - કર્તૃર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

ઉપતિષ્ઠતે - શ્રૌતિકૃત્... ૪-૨-૧૦૮ થી સ્થા નો તિષ્ઠ આદેશ.

(૨) મૈત્રી - રથિકાન્ ઉપતિષ્ઠતે = સારથીઓની સાથે મૈત્રી કરે છે. (મૈત્રી હેતુથી સારથીઓની આરાધના કરે છે.)

(૩) સંગમ - યમુના ગङ્ગામ્ ઉપતિષ્ઠતે = યમુના નદી ગંગા નદીને મળે છે.

(૪) પથિકર્તૃક - સુષ્ણમ્ ઉપતિષ્ઠતે પન્થાઃ = આ માર્ગ સ્થૂળદેશ (તરફ) જાય છે.

(૫) મન્ત્રકરણ - એન્દ્ર્યા ગાર્હપત્યમ્ ઉપતિષ્ઠતે = એન્દ્રી રૂયાવડે (તે સંબંધી મન્ત્ર શબ્દ વડે) ગાર્હપત્યની (અગ્નિની) સ્તુતિ કરે છે.

વા લિપ્સાયામ્ । ૩-૩-૬૧

અર્થ:- લીપ્સા (લાલચ) અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ઉપ ઉપસર્ગપૂર્વક સ્થા ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન : ભિશુઃ દાતૃકુલમ્ ઉપતિષ્ઠતિ ઉપતિષ્ઠતે વા = ભિક્ષા મને મળે એ લાલચે ભિશુક દાતાનાં કૂળ પાસે ઊભો રહે છે.

અનૂર્ધ્વેહિ । ૩-૩-૬૨

અર્થ:- અનૂર્ધ્વ = ઉંચે ઉઠવાની ચેષ્ટા સિવાયના અર્થમાં વર્તતાં ઉદ્ ઉપસર્ગપૂર્વક સ્થા ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : મુક્તૌ ઉત્તિષ્ઠતે = મોક્ષ માટે આરાધના કરે છે. સાધનિકા ૩-૩-૬૦ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે.

અનૂર્ધ્વેતિ કિમ્ ? આસનાત્ ઉત્તિષ્ઠતિ = આસન પરથી ઉભો થાય છે.

અહીં ઉદ્ પૂર્વક સ્થા ધાતુ છે પણ ઉંચે ઉઠવાની ચેષ્ટા પ્રવર્તે છે તેથી

આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ

થયું છે.

इति किम् ? ग्रामात् शतम् उत्तिष्ठति = ગામમાંથી (સો) ઉત્પન્ન થાય છે (મળે છે) અહીં ઉદ્ પૂર્વક સ્થા ધાતુ છે પણ ઉત્પત્તિ અર્થક છે એટલા નથી. તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

સં-વિ-પ્રાડવાત્ । ૩-૩-૬૩

અર્થ:- સમ્, વિ, પ્ર અને અવ ઉપસર્ગપૂર્વક સ્થા ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) સંતિष्ठते = આરોહ-અવરોહ વિગેરે ક્રમથી રહે છે.

(૨) વિતિष्ठते = પ્રતિકૂળ રહે છે અથવા વિપરીત પ્રકારે રહે છે.

(૩) પ્રતિष्ठते = પ્રસ્થાન કરે છે, પ્રયાણ કરે છે.

(૪) અવતિष्ठते = અમૂક અવસ્થામાં રહે છે.

ज्ञीप्सा स्थेये । ૩-૩-૬૪

અર્થ:- જ્ઞીપ્સા = આત્મપ્રકાશન.

परपस्तिषार्थम् आत्मरूपादि प्रकाशनं ज्ञीप्सा उच्यते = બીજાનાં સંતોષ માટે પોતાના રૂપાદિનું પ્રકાશન કરવું તે જ્ઞીપ્સા કહેવાય છે.

स्थेय = સત્ય.

लोकरूढिवशात् विवादपदे निर्णेता प्रमाणभूतः सत्यपुरुषः स्थेय इति उच्यते = લોક વ્યવહારમાં વિવાદસ્થાને નિર્ણય કરનાર પ્રમાણભૂત સત્યપુરુષ તે સ્થેય કહેવાય છે.

જીપ્સા અને સ્થેય વિષયનાં અર્થમાં વર્તતાં સ્થા ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) छात्रेभ्यः कन्या तिष्ठते = વિદ્યાર્થીઓને ખૂશ કરવા કન્યા પોતાના રૂપાદિનું પ્રદર્શન કરે છે. સાધનિકા ૩-૩-૬૦ માં જજ્ઞાવ્યા પ્રમાણે થશે.

(૨) त्वयि विवादः तिष्ठते = તારી નિર્ણાયકતામાં (અધ્યક્ષતામાં) આ વિવાદ રહેલો છે.

(સંશય્ય કર્ણાદિષુ તિષ્ઠતે યઃ) “કર્ણાદિસ્થેયોપદિષ્ટ નિર્ણયતિ इत्यर्थः”
= વિવાદ સ્થાનમાં કર્ણાદિ નિર્ણેતા છે તેમણે કહેલું કરવું એવો નિશ્ચય
કરે છે આવી સ્થેય વિષયતામાં અહીં આત્મનેપદ થાય છે.

પ્રતિજ્ઞાયામ્ । ૩-૩-૬૫

અર્થ:- પ્રતિજ્ઞા = અભ્યુપગમ અર્થમાં વર્તતાં સ્થા ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ
થાય છે.

વિવેચન : નિત્યમ્ શબ્દમ્ આતિષ્ઠતે = શબ્દ નિત્ય છે એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે.
(સ્થાપન કરે છે) સાધનિકા ૩-૩-૬૦ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે.

✽ સ્વભાવથી જ આ પૂર્વક સ્થા ધાતુ પ્રતિજ્ઞા અર્થમાં વર્તે છે.

✽ પ્રતિજ્ઞા, અર્થને નીચેનાં સૂત્રમાં લઈ જવો છે તેથી ઉપરનાં સૂત્રથી આ
સૂત્રને પૃથગ્ કર્યું છે.

સમો ગિરઃ । ૩-૩-૬૬

અર્થ:- પ્રતિજ્ઞા અર્થમાં વર્તતાં સમ્ ઉપસર્ગપૂર્વક ગૃ ધાતુથી કર્તામાં
આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : સ્યાદ્વાદં સક્ષિરતે = સ્યાદ્વાદની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. ગૃત્ નિગરણે (૧૩૩૫)

સમ્+ગૃ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

સમ્+ગૃ+અ+તે - તુદાદેશઃ ૩-૪-૮૧ થી શ પ્રત્યય.

સમ્+ગિરતે - ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી ઋ નો ઇઃ

સક્ષિરતે - તૌમુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો ઙઃ

✽ સૂત્રમાં ગિરઃ નિર્દેશ કરેલું હોવાથી છઠ્ઠા ગણનો જ ગૃ ધાતુ લેવાશે
નવમાં ગણનાં ગૃ ધાતુનું વર્જન થશે.

અવાત્ । ૩-૩-૬૭

અર્થ:- અવ ઉપસર્ગપૂર્વક ગૃ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : અવગિરતે = તે ધીમે બોલે છે. સાધનિકા ૩-૩-૬૬ માં જણાવ્યા
પ્રમાણે થશે.

✽ ઉપરનાં સૂત્રથી આ સૂત્રને જુદું બનાવ્યું તેથી પ્રતિજ્ઞા અર્થની નિવૃત્તિ થઈ.

નિહવે જ્ઞઃ । ૩-૩-૬૮

અર્થ:- નિહવ = અપલાપ. (છુપાવવું) અર્થમાં વર્તતાં જ્ઞા ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : શતં અપજાનીતે = સો (રૂપીયાનો) અપલાપ કરે છે. જ્ઞાંશ - અવબોધને (૧૫૪૦)

અપ+જ્ઞા+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

અપ+જ્ઞા+ના+તે - કચાદેઃ ૩-૪-૭૯ થી શ્ના પ્રત્યય.

અપજા+ના+તે - જા જ્ઞા... ૪-૨-૧૦૪ થી જ્ઞા નો જા આદેશ.

અપજાનીતે - ણામી... ૪-૨-૮૭ થી આ નો ઈ.

☆ સૂત્રમાં ઉપસર્ગનું ગ્રહણ નથી છતાં પણ અપ ઉપસર્ગ સહિત જ નિહવ અર્થ જણાય છે. માટે અપ ઉપસર્ગનું ગ્રહણ કર્યું છે.

સં-પ્રતેરસ્મૃતૌ । ૩-૩-૬૯

અર્થ:- સ્મૃતિ સિવાયનાં અર્થમાં વર્તતાં સમ્ અને પ્રતિ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં જ્ઞા ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) શતં સંજાનીતે = સોને જાણે છે.

(૨) શતં પ્રતિજાનીતે = સોને સ્વીકારે છે.

સાધનિકા ૩-૩-૬૮ માં કહ્યા પ્રમાણે જાણવી.

☆ સમોજ્ઞો... ૨-૨-૫૧ થી તૃતીયાં વિકલ્પે થવાથી શતેન સંજાનીતે પણ થાય.

અસ્મૃતાવિતિ કિમ્ ? માતુઃ સંજાનાતિ = માતાનું સ્મરણ કરે છે. અહીં સમ્ પૂર્વક જ્ઞા ધાતુ છે પણ સ્મૃતિ અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

☆ સ્મૃત્યર્થદયેશઃ ૨-૨-૧૧ થી કર્મમાં વિકલ્પે ષષ્ઠી વિભક્તિ થાય છે તેથી માતરં સંજાનાતિ પ્રયોગ પણ થાય.

અનનોઃ સનઃ । ૩-૩-૭૦

અર્થ:- સન્નન્ત એવા જ્ઞા ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે. પણ તે જ્ઞા ધાતુ

અનુ ઉપસર્ગથી પર ન હોય તો.

વિવેચન : ધર્મ જિજ્ઞાસતે = તે ધર્મને જાણવાને ઇચ્છે છે.

જ્ઞાતુમ્ ઇચ્છતિ - જિજ્ઞાસતે.

જ્ઞા+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

જ્ઞાજ્ઞાસ - સન્યડશ્ચ ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

જ્ઞાસ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વ ધાતુ હ્રસ્વ.

જજ્ઞાસ - વ્યંજનસ્યા... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન જ્ નો લોપ.

જિજ્ઞાસ - સન્યસ્ય - ૪-૧-૫૯ થી અ નો ઇ.

જિજ્ઞાસ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

જિજ્ઞાસ+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

જિજ્ઞાસતે - લુગંસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

અનનોગિતિ કિમ્ ? ધર્મ અનુજિજ્ઞાસતિ = ધર્મની અનુજ્ઞા મેળવવા ઇચ્છે છે. અહીં અનુ ઉપસર્ગ પૂર્વક જ્ઞા ધાતુ છે અને તેનું સૂત્રમાં વર્જન કરેલું છે માટે આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્પૃષ્ટ થયું છે.

શ્રુવોડનાદ્ પ્રતે : ૧ ૩-૩-૭૧ .

અર્થ:- સન્નત શ્રુ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે પણ તે શ્રુ ધાતુ આ અને પ્રતિ ઉપસર્ગથી પર ન હોય તો.

વિવેચન : ગુરૂન્ શ્રુશ્રુષતે = ગુરૂની સેવા કરવાને ઇચ્છે છે. અથવા ગુરૂને સાંભળવાને ઇચ્છે છે. શ્રુદ્ શ્રવણે (૧૨૯૬)

શ્રોતુમ્ ઇચ્છતિ - શ્રુશ્રુષતે.

શ્રુ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

શ્રુશ્રુસ - સન્યડશ્ચ ૪-૪-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

શ્રુશ્રુસ - વ્યંજનસ્યા... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ર્ નો લોપ.

શ્રુશ્રુષ - નામ્યન્તસ્યા... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

શ્રુશ્રુષ - સ્વર... ૪-૧-૧૦૪ થી સ પર છતાં ઓ ધીર્ધ.

શુશ્રૂષ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

શુશ્રૂષ+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

શુશ્રૂષતે - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

શુશ્રૂષતે - નામિનો... ૪-૩-૩૩ થી અનિટ્ સન્ કિદ્વદ્ થાય છે તેથી
ઊ નો ગુણ થયો નથી.

અનાદ્ પ્રતેરિતિ કિમ્ ? આશુશ્રૂષતિ = તે સ્વીકાર કરવાને ઇચ્છે છે.
પ્રતિશુશ્રૂષતિ = તે સ્વીકાર કરવાને ઇચ્છે છે. અહીં આ અને પ્રતિ
ઉપસર્ગથી પરમાં શ્રુ ધાતુ છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં
શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મેપદ થયું છે.

★ આ અને પ્રતિ ઉપસર્ગનું સૂત્રમાં વર્જન છે તેથી સંશુશ્રૂષતે = શબ્દને સારી
રીતે સાંભળવાને ઇચ્છે છે. અહીં આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું છે.

સ્મૃ-દૃશઃ । ૩-૩-૭૨

અર્થ:- સન્નન્ત એવા સ્મૃ અને દૃશ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) સુસ્મૃષતે = સ્મરણ કરવાની ઇચ્છા કરે છે.

સ્મૃ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

સ્મૃસ - સ્વર હન... ૪-૧-૧૦૪ થી સ પર છતાં ઋ દીર્ઘ.

સ્મુર્સ - ઓષ્ઠ્યાદુર્ ૪-૪-૧૧૭ થી કૃ નો ઝરૂ.

સ્મુસ્મુર્સ - સન્યહશ્ચ ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી-અંશ દ્વિત્વ.

સુસ્મુર્સ - વ્યજ્ઞનસ્યા... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન મ્ નો લોપ.

સુસ્મૂર્સ - ધ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી રૂ ની પૂર્વે રહેલ ઝ દીર્ઘ.

સુસ્મૂર્ષ - નામ્યન્તસ્યા... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

સુસ્મૂર્ષ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

સુસ્મૂર્ષ+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

સુસ્મૂષતિ - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

(૨) દિદૃક્ષતે = તે જોવાને ઇચ્છે છે.

દૃશ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

દૃદશ્-સ - સન્યડશ્ચ ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

દદશ્+સ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી ઋનો અ.

દિદશ્-સ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૮ થી અ નો ઇ.

દિદૃષ્+સ - યજ સ્જ... ૨-૧-૮૭ થી જ્ઞ નો ષ્.

દિદૃક્+સ - ષઢોઃકસ્સિ ૨-૧-૬૨ ષ્ નો ક્.

દિદૃક્+ષ = દિદૃક્ષ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

દિદૃક્ષ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

દિદૃક્ષ+અ+તે - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

દિદૃક્ષતે - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

શકો જિજ્ઞાસાયામ્ । ૩-૩-૭૩

અર્થ:- જિજ્ઞાસા = જાણવાની ઈચ્છા અર્થમાં વર્તતાં સન્નન્ત એવા શક્
ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે. શક્તુંદ શક્તૌ (૧૩૦૦)

વિવેચન : વિદ્યાઃ શિક્ષતે = વિદ્યા જાણવાને હું સમર્થ બનું એમ ઈચ્છે છે.

શક્+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

શિક્+સ - રમલમ... ૪-૬-૨૧ થી અ નો ઇ અને દ્વિત્વનો અભાવ. ૧

શિક્+ષ - નામ્યન્તસ્થા... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

શિક્ષ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

શિક્ષ+અ+તે - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

શિક્ષતે - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

જિજ્ઞાસાયામિતિ કિમ્ ? શિક્ષતિ = તે સમર્થ થવાને ઈચ્છે છે. અહીં
સન્નન્ત શક્ ધાતુ છે પણ જિજ્ઞાસા અર્થ નથી તેથી આ સૂત્રથી
આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

પ્રશ્ન : શિક્ષિ વિદ્યોપાદાને (૮૭૮) આ ધાતુનો શિક્ષતે પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે
તો પછી આ સૂત્ર શા માટે કર્યું ?

જવાબ : પરીક્ષામાં આમ્ નો અનુપ્રયોગ કરવા માટે છે. જો આ સૂત્ર ન
બનાવ્યું હોત તો સન્નન્ત એવા શક્ ધાતુથી આમઃ કૃગઃ ૩-૩-૭૫ થી

આમ્ થી પર કૃ ધાતુને આત્મનેપદ ન થાત. કેમકે શક્ ધાતુ પરસ્મૈપદી હોવાથી શિક્ષાજ્ઞકે એ પ્રમાણે ન થતાં શિક્ષાજ્ઞકાર એમ અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત. અને શિક્ષિ ધાતુનો પણ શિક્ષાજ્ઞકે પ્રયોગ ન થાત. કેમકે એકસ્વરી હોવાથી આમ્ ન થાય.

પ્રાગ્વત્ । ૩-૩-૭૪

અર્થ:- સન્ ની પૂર્વે જે ધાતુઓથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે. તે ધાતુઓથી સન્ પ્રત્યય થયે છતે પણ કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : ૩-૩-૨૨ થી ૩-૩-૭૩ સૂત્રથી જે ધાતુને કર્તામાં આત્મનેપદનું વિધાન કરેલું છે તે ધાતુઓ સંબંધી જાણવું.

અનુબન્ધ વડે આત્મનેપદ - ઇહિતઃ કર્તૃરિ ૩-૩-૨૨ વિગેરે.

ઉપપદ વડે આત્મનેપદ - સમસ્તૃતીયા ૩-૩-૩૨ વિગેરે.

અર્થવિશેષ વડે આત્મનેપદ - આહોજ્યોતિ... ૩-૩-૫૨ વિગેરે.

આ રીતે જ્યાં જ્યાં કર્તામાં આત્મનેપદ કર્યું છે તે સીતે સન્નન્ત એવા તે ધાતુઓથી કર્તામાં આત્મનેપદ કરવું એમ આ સૂત્રમાં ભલામણ કરે છે.

(૧) અનુબન્ધવડે આત્મનેપદ :

શિશયિષતે = સુવાની ઈચ્છા કરે છે.

શી+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

શીશી+સ - સન્યહશ્ચ ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

શિશી+સ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વ ધાતુ હ્રસ્વ.

શિશી+ઇ+સ - સ્તાદ્યશિતો... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

શિશે+ઇસ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઈ.નો ગુણ ઇ.

શિશયિસ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી ઇ નો અય્.

શિશયિષ - નામ્યન્તસ્થા... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

૨૧/ શિશયિષ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

૨૧/ શિશયિષ+અ+તે - કર્તૃર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

૨૧/ શિશયિષતે - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

અહીં ઇ અનુબંધ હોવાથી ઇકિતઃ... ૩-૩-૨૨ થી આત્મનેપદ થયેલું હતું તેથી સન્નન્ત એવા ધાતુથી પણ આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું.

(૨) ઉપપદવડે આત્મનેપદ :

અથ્વેન સંચિચરિષ્તે = અથ્વવડે ફરવાની ઈચ્છા કરે છે.

સમ્+ચર્+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

સમ્+ચર્+સ - સન્યહશ્ચ ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

સંચર્+સ - તૌ મુમૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

સંચર્+ઇસ - સ્તાદ્યશિતો... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

સંચિચરિસ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી અ નો ઇ.

સંચિચરિષ - નામ્યન્તસ્થા... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

સંચિચરિષ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

સંચિચરિષ+અ+તે - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

સંચિચરિષ્તે - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

અહીં ઉપપદવડે આત્મનેપદ થયેલું હતું તેથી સન્નન્ત એવા ધાતુથી પણ આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું.

(૩) અર્થવિશેષ વડે આત્મનેપદ :

શાસ્ત્રે અસ્ય બુદ્ધિઃ ચિક્રંસતે = શાસ્ત્રમાં આની બુદ્ધિ અટક્યા વિના જવાને ઈચ્છે છે.

ક્રમ્+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

ક્રક્રમ્+સ - સન્યહશ્ચ ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

કક્રમ્+સ - વ્યજ્ઞનસ્યા... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિ વ્યંજન રૂ નો લોપ.

ચક્રમ્+સ - કહશ્ચર્ ૪-૧-૪૬ થી ક્ નો ચ્.

ચક્રંસ - શિઙ્ઠે... ૧-૩-૪૦ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

ચિક્રંસ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી અ નો ઇ.

ચિક્રંસ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

ચિક્રંસ+અ+તે - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

ચિકંસતે - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

અહીં અર્થવિશેષ વડે આત્મનેપદ થયેલું હતું તેથી સન્નન્ત એવા ધાતુથી પણ આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું.

આમઃ કૃગઃ । ૩-૩-૭૫

અર્થ:- આમ્ થી પર અનુપ્રયોગ કરાતાં કૃ ધાતુથી આમ્ ની જ પૂર્વમાં ધાતુ જેવો હોય તેની જેમ કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે. થાય અથવા ન થાય એ પ્રમાણે વિધિ અને નિષેધનો અતિદેશ (કથન) કરે છે.

વિવેચન : પરીક્ષાના સ્થાને થતાં આમ્ આદેશની પરમાં અનુપ્રયોગ કરાતાં કૃ ધાતુથી જો આમ્ ની પૂર્વે રહેલો ધાતુ આત્મનેપદી હોય તો આત્મનેપદનાં પ્રત્યય લાગે છે અને જો ધાતુ પરસ્મૈપદી હોય તો પરસ્મૈપદનાં પ્રત્યય લાગે છે. ટૂંકમાં આમ્ ની પૂર્વે જેવો ધાતુ હોય તેવો કૃ ધાતુ સમજવો.

☆ આ સૂત્રથી વિધિ અને નિષેધ બંનેનું અતિદેશ (કથન) કરેલું હોવાથી આમ્ ની પૂર્વે રહેલો ધાતુ જો પરસ્મૈપદી હોય તો ઈંગિતઃ ૩-૩-૮૫ થી પ્રાપ્ત એવું આત્મનેપદ કૃ ધાતુથી થતું નથી.

(૧) વિધિ - ડુકૃન્-કરણે (૮૮૮)

ઈહાજ્ઞકે = ચેષ્ટા કરી. ઈહિ - ચેષ્ટાયામ્ (૮૫૭)

ઈહ્+આમ્ - ગુરુનામ્યાદે... ૩-૪-૪૮ થી આમ્ આદેશ.

ઈહામ્+કૃ+એ - ણવ્અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય.

ઈહામ્+કૃકૃ+એ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

ઈહામ્+કકૃ+એ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી ઋ નો અ.

ઈહામ્+ચકૃ+એ - કઙ્ઙજ્ ૪-૧-૪૬ થી ક્ નો ચ્.

ઈહામ્+ચક્ર્+એ - ઇવર્ણદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઋ નો ર્.

ઈહાજ્ઞકે - તૌમુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો જ્.

(૨) નિષેધ

વિભયાજ્ઞકાર = ભય પામ્યો. વિર્ભીક્-ભયે (૧૧૩૨)

ભી+આમ્ - ભી-હી... ૩-૪-૫૦ થી આમ્ આદેશ.

ભીષી+આમ્ - હવઃશિતિ ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

ભિષી+આમ્ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વ ધાતુ દ્વિત્વ.

બિષી+આમ્ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી ભ નો બ્.

બિષે+આમ્ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઈ નો ગુણ એ.

બિભયામ્ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

બિભયામ્+કૃ+અ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

બિભયામ્+કૃકૃ+અ - દ્વિધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

બિભયામ્+કૃકૃ+અ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી ઋ નો અ.

બિભયામ્+ચકૃ+અ - કઙ્ઞજ્ ૪-૧-૪૬ થી ક્ નો ચ્.

બિભયામ્+ચકાર - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આર્.

બિભયાચ્ચકાર - -તૌ મુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો જ્.

- ☆ ભી-હી... ૩-૪-૫૦ થી જે આમ્ થાય છે તે તિવ્ જેવો થાય છે તેથી
હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨ થી દ્વિત્વ થઈ શક્યું.

કૃગ્ ઇતિ કિમ્ ? ઈક્ષામાસ = જોયું. ઈક્ષિ-દર્શને (૮૮૨)

ઈક્ષ્+આમ્ - ગુરુ... ૩-૪-૪૮ થી આમ્ આદેશ.

ઈક્ષામ્+અસ્+અ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

ઈક્ષામ્+અસ્અસ્+અ - દ્વિધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

ઈક્ષામ્+અસ્અસ્+અ - વ્યંજનસ્યા... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન સ્ નો લોપ.

ઈક્ષામ્+આઅસ્+અ - અસ્યાદે... ૪-૧-૬૮ થી પૂર્વનાં અ નો આ.

ઈક્ષામાસ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી આ+અ = આ.

અહીં આમ્ ની પછી કૃ ધાતુ નથી અસ્ ધાતુ છે તેથી આ સૂત્રથી આમ્
ની પૂર્વે ઈક્ષ ધાતુ આત્મનેપદી હોવા છતાં અસ્ ધાતુને આત્મનેપદના
પ્રત્યય ન લાગતાં પરસ્મૈપદના જ પ્રત્યયો લાગ્યા. કેમકે અસ્ ધાતુ
પરસ્મૈપદી છે.

- ☆ આમ્ આદેશની પછી ધાતોનેક... ૩-૪-૪૬ વિગેરે સૂત્રોથી કૃ-ભૂ
અને અસ્ ત્રણ ધાતુનો અનુપ્રયોગ થાય છે. તેમાં આમ્ પછી કૃ ધાતુ

હોય તો જ આ સૂત્ર લાગે છે. પણ મૂ અને અસ્ ધાતુને પરસ્મૈપદ જ થશે. માટે સૂત્રમાં કૃગઃ નું પ્રહણ કર્યું છે. તેથી ફક્તમાસ પ્રયોગ પરસ્મૈપદમાં થયો.

ગન્ધના-ડવક્ષેપ-સેવા-સાહસ-પ્રતિયત્ન-પ્રકથનોપયોગે । ૩-૩-૭૬

અર્થ:- ગન્ધન, અવક્ષેપ, સેવા, સાહસ, પ્રતિયત્ન, પ્રકથન અને ઉપયોગ આ અર્થોમાં વર્તતાં કૃ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) ગન્ધન = દ્રોહ બુદ્ધિથી બીજાનાં દોષને ખુલ્લા કરવાં તે.

ઉત્કુરુતે = દ્રોહ બુદ્ધિથી બીજાનાં દોષને ખુલ્લા કરે છે.

ઉદ્+કૃ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

ઉદ્+કૃ+અ+તે - કૃગ્... ૩-૪-૮૩ થી ડ વિકરણ પ્રત્યય.

ઉદ્+કર્+અ+તે - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્

ઉદકુરુતે - અતઃશિત્યુત્ ૪-૨-૮૯ થી અ નો ડ.

ઉત્કુરુતે - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ નો ત્.

(૨) અવક્ષેપ = નિન્દા-તિરસ્કાર.

દુર્વૃત્તાન્ અવકુરુતે = દુરાચારી લોકોની નિન્દા કરે છે.

(૩) સેવા = બીજાને અનુસરવું, સહાય કરવી.

મહામાત્રાન્ ઉપકુરુતે = મંત્રીઓની સેવા કરે છે.

(૪) સાહસ = વિચાર્યા વગરની પ્રવૃત્તિ તે.

પરદારાન્ ઉપકુરુતે = પરસ્ત્રીને ભોગવે છે. (આ લોકમાં - અપયશ અને પરલોકમાં - દુર્ગતિ) ને વિચાર્યા વગર પરસ્ત્રીને સેવે છે.

(૫) પ્રતિયત્ન = વિશેષ ગુણનું આધાન કરવું તે, સંસ્કારિત કરવું.

એષોદકસ્ય ઉપસ્કુરુતે = લાકડા અને પાણીને સંસ્કારિત કરે છે.

ઉપાદ્... ૪-૪-૮૨ થી કૃ ની પૂર્વે સ્સદ્ નો આગમ.

(૬) પ્રકથન = પ્રકર્ષે કહેવું, કથનનો આરંભ.

જનાપવાદાન્ પ્રકુરુતે = લોકાપવાદનું કથન કરે છે.

(૭) ઉપયોગ = ધર્માદિમાં વાપરવું.

જ્ઞાતં પ્રકુરુતે = સો રૂપિયા ધર્મમાં વાપરે છે.

- ✽ કૃ ધાતુમાં ગ્ ઇત્ હોવાથી ઈગિતઃ ૩-૩-૮૫ થી ફલવાન કર્તામાં આત્મનેપદ સિદ્ધ જ હતું પણ ગન્ધનાદિ અર્થમાં અફલવાન કર્તામાં આત્મનેપદ કરવા માટે આ સૂત્રનો પ્રારંભ કર્યો છે.

અધે: પ્રસહને । ૩-૩-૭૭

અર્થ:- પ્રસહન અર્થમાં વર્તતાં અધિ ઉપસર્ગ પૂર્વક કૃ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : પ્રસહન = બીજાનો પરાભવ કરવો અથવા બીજા દ્વારા પરાજય ન પામવો તે.

તં હા ! અધિચક્રે = હાય ! તેને જિતી લીધો. ૩-૩-૭૫ માં ઈહાજ્ઞક્રે માં ચક્રે ની સાધનિકા પ્રમાણે અધિચક્રે ની સાધનિકા જાણવી.

પ્રસહન ઇતિ કિમ્ ? તં અધિકરોતિ = તેને અધિકારી તરીકે નીમે છે.

સાધનિકા ૩-૩-૨ માં કહેલ કરોતિ પ્રમાણે થશે.

અહીં કૃ ધાતુ પ્રસહન અર્થમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મેપદ થયું છે.

દીપ્તિ-જ્ઞાન-યત્ન-વિમત્યુપસંભાષોપમન્ત્રણે વદઃ । ૩-૩-૭૮

અર્થ:- દીપ્તિ, જ્ઞાન, યત્ન, વિમતિ, ઉપસંભાષા અને ઉપમંત્રણ એ અર્થમાં વર્તતાં વદ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : દીપ્તિ = ભાસન - શોભવું તે. વદ-વક્તાયાં વાચિ (૮૮૮)

વિદ્વાન્ સ્યાદવાદે વદતે = સ્યાદવાદનાં વિષયમાં બોલતો વિદ્વાન્ શોભે છે.

વદ્+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

વદતે - કર્તૃર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

(૨) જ્ઞાન = અવબોધ, જાણવું તે.

ધીમાન્ તત્ત્વાર્થે વદતે = બુદ્ધિમાન્ તત્ત્વાર્થ સંબંધી જાણે છે.

(૩) યત્ન = પ્રયત્ન કરવો.

તપસિ વદતે = તપમાં પ્રયત્ન કરે છે.

(૪) વિમતિ = ભિન્ન ભિન્ન વિચાર, વિવાદ.

ધર્મે વિવદન્તે = ધર્મમાં વિવાદ કરે છે. અથવા ધર્મમાં જુદા જુદા વિચારો બતાવે છે.

(૫) ઉપસંભાષા = સાંત્વન આપવું. અથવા ઠપકો આપવો.

કર્મકર્તા ઉપવદતે = નોકરોને સાંત્વન આપે છે. અથવા નોકરોને ઠપકો આપે છે.

(૬) ઉપમંત્રણ = એકાંતમાં લલચાવવું, વશ કરવું.

કુલભાર્યામ્ ઉપવદતે = એકાંતમાં કુલીન સ્ત્રીને લલચાવે છે.

વ્યક્તવાચાં સહોક્તૌ । ૩-૩-૭૯

અર્થ:- વ્યક્ત અક્ષરવાણી વાણી છે જેઓની તેવા મનુષ્યવિગેરેનું એક સાથે ઉચ્ચારણ કરવું એવા અર્થમાં વર્તતાં વદ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : ગ્રામ્યા: સંપ્રવદન્તે = ગામડીયાઓ એકસાથે બોલે છે.

વ્યક્તવાચામિતિ કિમ્ ? શુકા: સંપ્રવદન્તિ = પોપટો એકસાથે બોલે છે. (કોલાહલ કરે છે) અહીં વદ્ ધાતુ છે એકસાથે બોલે છે એવો અર્થ પણ છે પણ વ્યક્તવાચા નથી અસ્પષ્ટ વાણી હોવાથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

સહોક્તાવિતિ કિમ્ ? ચૈત્રેણ ઉક્તે મૈત્ર: વદતિ = ચૈત્રનાં કહ્યા પછી મૈત્ર બોલે છે. અહીં વ્યક્ત ઉચ્ચારણ અર્થમાં વર્તતાં વદ્ ધાતુ છે પણ એકના બોલી રહ્યા પછી બીજો બોલે છે. સાથે બોલતાં નથી તેથી સહોક્તિ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

વિવાદે વા । ૩-૩-૮૦

અર્થ:- વિરુદ્ધ અર્થનું કહેવું તેને વિવાદ કહેવાય છે. વ્યક્ત વાણીવાળા મનુષ્ય વિગેરેનાં વિવાદરૂપ સહોક્તિ (એક સાથે ઉચ્ચારણ કરવું) અર્થમાં વર્તતાં વદ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : મૌહૂતાઃ વિપ્રવદન્તિ, વિપ્રવદન્તે વા = જયોતિષીઓ (પરસ્પર એક બીજાનો પ્રતિષેધ કરીને) વિવાદ કરે છે.

વિવાદ ઇતિ કિમ્ ? વૈયાકરણાઃ સંપ્રવદન્તિ = વૈયાકરણીઓ એક સાથે બોલે છે. અહીં એક બીજાને ટેકો મળે એવું એક સાથે બોલે છે પણ વિવાદરૂપ બોલતાં નથી તેથી વ્યક્ત ઉચ્ચારણ અર્થમાં વર્તતો સહોક્તિ અર્થવાળો વદ્ ધાતુ હોવા છતાં આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

સહોક્તાવિત્યેવ — મૌહૂતાઃ મૌહૂતૈન ક્રમાદ્ વિપ્રવદન્તિ = એક જયોતિષી બીજા જયોતિષી સાથે ક્રમથી વિવાદ કરે છે. અહીં વ્યક્તવાચક વ્યક્તિનાં વિવાદ અર્થમાં વર્તતો વદ્ ધાતુ છે. પણ અનુક્રમે બોલે છે. એકસાથે બોલતાં નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

☆ વિવાદ બે પ્રકારના હોય છે.

(૧) વિશિષ્ટઃ વાદઃ (૨) વિરુદ્ધઃવાદઃ

આ બેમાંથી અહીં વિરુદ્ધવાદ નું શ્રેણ કયું છે.

અનોઃ. કર્મણ્યસતિ । ૩-૩-૮૧

અર્થઃ- વ્યક્તવાણીવાળા અર્થમાં વર્તતાં અનુ ઉપસર્ગપૂર્વક વદ્ ધાતુથી કર્મ ન હોતે છતે કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : ચૈત્રઃ મૈત્રસ્ય અનુવદતે = મૈત્રના જેવું અથવા મૈત્રની પછી ચૈત્ર બોલે છે. અનુ - સાદૃશ્ય - પશ્ચાદ્ અર્થઃ.

કર્મણ્યસતીતિ કિમ્ ? ઉક્તં અનુવદતિ = કહેલાંનો અનુવાદ કરે છે. અહીં વ્યક્તવાચી અર્થવાળો અનુ પૂર્વક વદ્ ધાતુ છે પણ ઉક્તં એ કર્મ હોવાથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

વ્યક્તવાચામિત્યેવ — વીણા અનુવદતિ = વીણા શબ્દ કરે છે. અહીં અકર્મક એવો અનુ પૂર્વક વદ્ ધાતુ છે પણ વ્યક્તવાચી નથી. વીણાનો અસ્પષ્ટ ઉચ્ચાર હોવાથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

- ☆ આ સૂત્રમાં અકર્મકાત્ એ પ્રમાણે નહીં કહીને કર્મણ્યસતિ એ પ્રમાણે નિર્દેશ કર્યો છે તે હવે પછી આવતાં આહો... ૩-૩-૮૬ વિગેરે સૂત્રમાં “સ્વેદ્ગે ચ કર્મણિ” સ્વેદ્ગે સપ્તમીની સાથે કર્મણ્યસતિ સપ્તમીને જોડવું છે તેથી સૂત્રમાં કર્મણ્યસતિ મુક્યું છે.

જ્ઞઃ । ૩-૩-૮૨

અર્થ:- કર્મ ન હોતે છતે (અકર્મક) એવા જ્ઞા ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : સર્પિષો જાનીતે = ધીની સહાયતાથી જામે છે. જ્ઞાંશ અવબોધને (૧૫૪૦)

સાધનિકા ૩-૩-૬૮ માં કહેલ અપજાનીતે પ્રમાણે થશે.

અહીં કરણભૂત ધીવડે પ્રવૃત્તિ કરે છે. સર્પિષ્ એ શેયરૂપ નથી તેથી અજ્ઞાને... ૨-૨-૮૦ થી ખણી થઈ છે.

કર્મણ્યસતીત્યેવ - તૈલં સર્પિષો જાનાતિ = તેલને ધી રૂપે માને છે.

અહીં તૈલ એ કર્મ છે. તેથી જ્ઞા ધાતુને આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

- ☆ “સર્પિષિ રક્તઃ વિરક્તઃ વા ચિત્તધ્રાન્ત્યા સર્વં જલાદિકં સર્પિઃ રુપેણ પ્રતિપદ્યતે, इत्थं मिथ्याज्ञानवचनः अत्र जानाति” = ધીમાં અતિરાગી અને અતિદ્વેષી વ્યક્તિ ચિત્તભ્રાન્તિવડે જલાદિ સર્વ વસ્તુને ધી રૂપે સ્વીકારે છે (જાણે છે.) આ પ્રમાણે જાનાતિ એ મિથ્યાજ્ઞાન અર્થમાં છે. મિથ્યાજ્ઞાન એ તત્ત્વથી અજ્ઞાન જ છે. એ અજ્ઞાન અર્થમાં અહીં સર્પિષ્ ને અજ્ઞાને... ૨-૨-૮૦ થી ખણી થઈ છે.

उपात् स्थः । ३-३-८३

અર્થ:- કર્મ ન હોતે છતે ઉપ ઉપસર્ગપૂર્વક સ્થા ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : યોગે યોગે ઉપતિષ્ઠતે = દરેક યોગમાં ઉપસ્થિત થાય છે. સાધનિકા ૩-૩-૬૦ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે.

કર્મણ્યસતીત્યેવ - રાજાનમ્ ઉપતિષ્ઠતિ = રાજાની પાસે જાય છે. અહીં રાજાનમ્ એ કર્મ છે. તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

- ★ સ્થા ધાતુ નિત્ય અકર્મક છે છતાં પણ સૂત્રમાં "કર્મણ્યસતિ" લખ્યું છે તે ઉપસર્ગસહિત ધાતુ ક્યારેક સકર્મક થાય છે તેને માટે છે.

સમો ગમ્+ચ્છ-પ્રચ્છ-શ્રુ-વિત્સ્વરત્યર્તિ-દૂશઃ । ૩-૩-૮૪

અર્થ:- કર્મ ન હોતે છતે સમ્ ઉપસર્ગપૂર્વક ગમ્, ઋચ્છ, પ્રચ્છ, શ્રુ, વિદ, સ્વ, ઋ અને દૂશ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) સજ્ઞચ્છતે = તે મળે છે. ગમ્+ત્-ગતૌ (૩૮૬)

સમ્+ગમ્+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

સમ્+ગમ્+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

સમ્+ગહ્+અ+તે - ગમિ... ૪-૨-૧૦૬ થી ગમ્ ના મ્ નો હ્.

સમ્+ગહ્+અ+તે - સ્વરેભ્યઃ ૧-૩-૩૦ થી હ્ દ્વિત્વ.

સમ્+ગચ્છતે - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી પૂર્વનાં હ્ નો ચ્.

સજ્ઞચ્છતે - તૌમુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો ઙ્.

(૨) સમ્+ચ્છિષ્યતે = ઈન્દ્રિય સ્તીણ થશે.

ઋછત્ - ઈન્દ્રિયપ્રલય - મૂર્તિભાવયોઃ (૧૪૩૨)

સમ્+ઋછ્+સ્યતે - સ્યતિ... ૩-૩-૧૫ થી સ્યતે પ્રત્યય.

સમ્+ઋછ્+સ્યતે - સ્વરેભ્યઃ ૧-૩-૩૦ થી હ્ દ્વિત્વ.

સમ્+ઋચ્છ્+સ્યતે - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી પૂર્વનાં હ્ નો ચ્.

સમ્+ચ્છિસ્યતે - સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી ઙ્ આગમ.

સમ્+ચ્છિષ્યતે - નામ્યન્તસ્થા... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

(૩) સંપૃચ્છતે = તે સારી રીતે પુછે છે. સાધનિકા ૩-૩-૫૪ માં કરેલી આપૃચ્છતે પ્રમાણે થશે.

(૪) સંશૃણુતે = તે સાંભળે છે. શ્રુદ - શ્રવણે (૧૨૮૬)

સમ્+શ્રુ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

સમ્+શ્રુ+નુ+તે - સ્વાદેઃ... ૩-૪-૭૫ થી શ્નુ પ્રત્યય.

સમ્+શૃણુતે - શ્રૌતિ... ૪-૨-૧૦૮ થી શ્રુ નો શ્ આદેશ.

સંશૃણુતે - તૌમુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

સંશુણ્ણુતે - ર-ષ્ટવર્ણા... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ્.

(૫) સંવિત્તે = તે જાણે છે. વિદક્ - જ્ઞાને (૧૦૯૯)

સમ્+વિદ્+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

સંવિદ્+તે - તૌમુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

સંવિત્તે - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ્ નો ત્.

ગમ્ થી માંડીને દૃશ્ સુધીનાં બધા ધાતુ પરસ્મૈપદી છે તેની મધ્યમાં વિદ્ ધાતુ રહેલો હોવાથી તે ધાતુઓનાં સાહચર્યથી વિદ્ ધાતુ પરસ્મૈપદીમાં જે જ્ઞાનાર્થક છે તેજ લેવાનો છે. કારણકે સત્તા અર્થમાં રહેલો વિદ્ ધાતુ આત્મનેપદી છે અને પ્રાપ્તિ અર્થમાં રહેલો વિદ્ ધાતુ ઉભયપદી છે. ફક્ત જ્ઞાનાર્થક વિદ્ ધાતુ જ પરસ્મૈપદી છે માટે તે જ વિદ્ ધાતુ ગ્રહણ થશે.

(૬) સંસ્વસ્તે = તે સારી રીતે અવાજ કરે છે. ઔસ્વ-શબ્દોપતાપયો: (૨૧)

સમ્+સ્વ્+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

સમ્+સ્વ્+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શ્વ પ્રત્યય.

સંસ્વ્+અ+તે - તૌમુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

સંસ્વસ્તે - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અ.

(૭) સંમૃચ્છતે = તે મળે છે. ઋં - પ્રાપ્તે ગતૌ ચ (૨૬)

સમ્+ઋ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

સમ્+ઋ+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શ્વ પ્રત્યય.

સમૃચ્છતે - શ્રૌતિ... ૪-૨-૧૦૮ થી ઋ નો ઋચ્છ આદેશ.

(૮) સમિયૃતે = તે મળે છે. ઋંક્ - ગતૌ (૧૧૩૫)

સમ્+ઋ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

સમ્+ઋઋ+તે - હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

સમ્+ઇઋ+તે - પ્-ભૃ... ૪-૧-૫૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો ઇ.

સમિયૃતે - પૂર્વસ્યા... ૪-૧-૩૭ થી ઇ નો ઇય્.

(૯) સંપશ્યતે = તે જુએ છે. દૃશ્-પ્રેક્ષણે (૪૯૫)

સમ્+દૃશ્+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

સમ્+દૃશ્+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી જ્ઞવ પ્રત્યય.

સમ્+પશ્ય+અ+તે - શ્રૌતિ... ૪-૨-૧૦૮ થી દૃશ્ નો પશ્ય આદેશ.

સંપશ્યતે - તૌમુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

- ☆ સ્વ અને ઋ ધાતુ સૂત્રમાં તિવ્ નિર્દેશવાળા મૂક્યા છે તેથી યદ્લુબન્ત માં આ સૂત્રથી આત્મનેપદ નહીં થાય.

“તિવાશવાનુબન્ધેન, નિર્દિષ્ટં યદ્ ગણેન ચ ।

· એકસ્વરનિમિત્તં ચ, પદ્ધૈતાનિ ન યદ્લુપિ ॥”

સ્વ - સંસરિસ્વર્તિ, સંસરીસ્વર્તિ, સંસસ્વર્તિ ।

ઋ - સમરિયર્તિ, સમરીયરીતિ, સમરર્તિ ।

અહીં આ બે ધાતુને યદ્લુબન્ત માં આત્મનેપદ ન થયું તે સિવાયનાં બીજા ધાતુઓને આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થશે. જેમ કે — ગમ્-સંજઙ્ગતે, પ્રચ્છ-સંપરીપૃષ્ટે, શ્રુ-સંશોશ્રુતે, વિદ્-સંવેવિત્તે, દૃશ્-સંદરીદૃષ્ટે.

- ☆ સૂત્રમાં અર્તિ નું પ્રહણ કરેલું છે તેથી ઋશ્ ધાતુ કચાદિ ગણનો છે તે અહીં પ્રહણ નહીં થાય.

કર્મણ્યસતીત્યેવ - સઙ્ગચ્છતિ મૈત્રમ્ = તે મૈત્રને મળે છે. અહીં મૈત્ર એ કર્મ છે. તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

વે: કૃગ: શબ્દે ધાનાશે । ૩-૩-૮૫

અર્થ:- નાશ સિવાયનાં અર્થમાં વર્તતાં કર્મનો અભાવ હોતે છતે અને શબ્દરૂપ કર્મ હોતે છતે વિ ઉપસર્ગપૂર્વક કૃ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) વિકુર્વતિ સૈન્ધવાઃ = સિંધુ દેશના ધોડાઓ સુંદર ચાલે છે.

વિ+કૃ+અન્તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી અન્તે પ્રત્યય.

વિ+કૃ+અન્તે - કૃગ્... ૩-૪-૮૩ થી ણ પ્રત્યય.

વિ+કર્+અન્તે - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્

વિકુર્+૩+અન્તે - અતઃ... ૪-૨-૮૮ થી અ નો ૩.

વિકુર્+૩+અન્તે - અનતો... ૪-૨-૧૧૪ થી અન્તે નું અન્તે.

વિકુર્વતે - ઇવર્ણદિ... ૧-૨-૨૧ થી ૩ નો વ.

આ અકર્મક કૃ ધાતુનું ઉદાહરણ છે. ખ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ૩ દીર્ઘ થવાની પ્રાપ્તિ હતી પણ કુરુચ્છુરઃ ૨-૧-૬૬ થી દીર્ઘનો નિષેધ થયો છે તેથી વિકુર્વતે માં ૩ દીર્ઘ થયો નથી.

(૨) ક્રોશ વિકુરુતે સ્વગ્ન = શિયાળ અવાજ કરે છે.

વિકુરુતે ની સાધનિકા ૩-૩-૭૬ માં કહેલ ઉત્કુરુતે પ્રમાણે થશે. અહીં સ્વગ્ન એ શબ્દકર્મ છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું છે.

શબ્દે ચેતિ કિમ્ ? વિકરોતિ મૃદમ્ = માટીને કેળવે છે. અહીં મૃદમ્ એ શબ્દકર્મ નથી. કર્મ છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે. વિકરોતિ ની સાધનિકા ૩-૩-૨ માં કહેલ કરોતિ પ્રમાણે થશે.

અનાશ ઇતિ કિમ્ ? વિકરોતિ અધ્યાયમ્ = અધ્યાયનો નાશ કરે છે. અહીં નાશ અર્થ થાય છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે. વિકરોતિ ની સાધનિકા ૩-૩-૨ માં કહેલ કરોતિ પ્રમાણે થશે.

આહો યમ-હનઃ, સ્વેજ્ઞે ચ । ૩-૩-૮૬

અર્થ:- કર્મનો અભાવ હોતે છતે અને કર્તાનું પોતાનું અંગ કર્મ હોતે છતે આ ઉપસર્ગપૂર્વક યમ્ અને હન્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) આયચ્છત્તે = (પોતાનાં હાથ-પગ લાંબા કરે છે.) લાંબુ કરે છે.

યમ્-ઉપસર્ગે (૩૮૬) સાધનિકા ૩-૩-૫૮ માં કહેલ પ્રમાણે થશે.

(૨) આહતે = પોતાનાં અંગને આઘાત કરે છે. હનક્-હિંસા-ગત્યોઃ (૧૧૦૦)

આ+હન્+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

આ+હન્+તે - શિદવિત્ ૪-૩-૨૦ થી તે પ્રત્યય હિદ્વદ્.

આહતે - યમિ-ગમિ... ૪-૨-૫૫ થી ધુઝાદિ હિત્ પર છતાં ન નો લોપ.

આ બે ઉદાહરણ અકર્મક યમ્ અને હન્ ધાતુનાં છે.

(૩) આયચ્છતે પાદમ્ = પગને લાંબો કરે છે.

આહતે પાદમ્ = પગને આઘાત પહોંચાડે છે.

અહીં કર્તાનાં પોતાનાં અંગવાચક પાદ શબ્દ કર્મ તરીકે મૂકેલો છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું છે. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે.

સ્વેદ્ધે એતિ કિમ્ ? આયચ્છતિ રજ્જુમ્ = દોરડીને લાંબી કરે છે. અહીં રજ્જુ એ કર્મ છે પણ કર્તાનાં પોતાનાં અંગવાચક કર્મ નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે. એજ પ્રમાણે આહન્તિ દાસમ્ = નોકરને મારે છે.

સ્વ ઇતિ કિમ્ ? આયચ્છતિ પાદૌ મૈત્રસ્ય = મૈત્રનાં પગને લાંબો કરે છે. અહીં પાદૌ એ કર્મ છે પણ કર્તાનાં પોતાનાં અંગવાચક કર્મ નથી પણ મૈત્રનાં અંગવાચક છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

અઙ્ગ.ઇતિ કિમ્ ? સ્વં પુત્રં આહન્તિ = પોતાનાં પુત્રને મારે છે. અહીં પોતાનો પુત્ર છે પણ પોતાનાં અંગવાચી કર્મ નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

★ સ્વાઙ્ગ ન લખતાં જે સ્વેદ્ધે લખ્યું તે પારિભાષિક સ્વાંગ ન લેતાં કર્તાનું પોતાનું અંગ પ્રદર્શ કરવા માટે જ સૂત્રમાં સ્વેદ્ધે લખ્યું છે.

વ્યુદસ્તપઃ । ૩-૩-૮૭

અર્થ:- કર્મનો અભાવ હોતો છતે અને કર્તાનું પોતાનું અંગ કર્મ હોતો છતે વિ અને ઉદ્ ઉપસર્ગપૂર્વક તપ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચનઃ (૧) વિતપતે-ઉત્તપતે રવિઃ = સૂર્ય તપે છે. (દીપે છે.) તપ્-સંતાપે (૩૩૩)

વિ+તપ્+તે, ઉદ્+તપ્+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

વિ+તપ્+અ+તે, ઉદ્+તપ્+અ+તે - કર્તૃયઃ... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

વિતપતે, ઉત્તપતે - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ્ નો ત્.

આ અકર્મક તપ્ ધાતુનું ઉદાહરણ છે.

(૨) વિતપતે-ઉત્તપતે પાણિમ્ = પોતાનાં હાથને તપાવે છે. અહીં પાણિમ્ એ કર્તાનું પોતાનું અંગવાચી કર્મ છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું છે.

વ્યુદ્ધ ઇતિ કિમ્ ? નિષ્પત્તિ = (સોનાને) એકવાર તપાવે છે. અહીં વિ અને ઉદ્ ઉપસર્ગપૂર્વક તપ્ ધાતુ નથી પણ નિસ્ ઉપસર્ગપૂર્વક તપ્ ધાતુ છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

સ્વેદ્ઞે ચ ઇત્યેવ - વિતપતિ પૃથ્વી સવિતા = સૂર્ય પૃથ્વીને તપાવે છે. ઉત્તપતિ સુવર્ણ સુવર્ણકારઃ = સોની સોનાને તપાવે છે. (દ્રવીભૂત કરે છે.) અહીં વિ અને ઉદ્ ઉપસર્ગપૂર્વક સકર્મક તપ્ ધાતુ છે. પણ કર્તાનું પોતાનું અંગવાચી કર્મ નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

સ્વ ઇત્યેવ - ઉત્તપતિ પૃષ્ઠ ચૈત્રસ્ય = ચૈત્રની પીઠને તપાવે છે. અહીં પૃષ્ઠ એ સ્વાંગવાચક કર્મ છે પણ ચૈત્રના સ્વાંગવાચક કર્મ છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

અદ્ઙ્ ઇત્યેવ - સ્વં સુવર્ણ ઉત્તપત્તિ = પોતાનાં સુવર્ણને તપાવે છે. અહીં સુવર્ણ પોતાનું છે ઉદ્ પૂર્વક તપ્ ધાતુ છે પણ સુવર્ણ એ પોતાનું અંગવાચી કર્મ નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

અણિકર્મણિકર્તૃકાણિગોઽસ્મૃતૌ । ૩-૩-૮૮

અર્થ:- અણિ અવસ્થામાં જે કર્મ તે જ (કર્મ) ણિ અવસ્થામાં કર્તા છે જેને તેને અણિકર્મણિકર્તૃક કહેવાય છે.

✧ અણિકર્મણિકર્તૃક એવા અસ્મૃતિ અર્થમાં વર્તતાં ણિગન્ત ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : અણિ અવસ્થા - આરોહન્તિ હસ્તિનં હસ્તિપકાઃ = મહાવતો હાથી ઉપર ચડે છે.

ણિ અવસ્થા - આરોહયતે હસ્તી હસ્તિપકાન્ = હાથી મહાવતોને ચડાવે છે. રુહં-જન્મનિ (૮૮૮)

આ+રુહ+ણિ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિ પ્રત્યય.

આરોહિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

આરોહિ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

આરોહિ+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

આરોહે-અ+તે - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.

આરોહયતે - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

અહીં અણિગ્ અવસ્થાનું હસ્તિનં કર્મ છે તે જ કર્મ ણિગ્ અવસ્થામાં કર્તા બન્યું છે તેથી આ સૂત્રથી ણિગન્ત એવા આરોહિ ધાતુથી આત્મનેપદ થયું છે.

અણિગિતિ કિમ્ ?

(૧) અણિગ્ - આરોહન્તિ હસ્તિનં હસ્તિપકાઃ = મહાવતો હાથી ઉપર ચડે છે.

(૨) પ્રથમ ણિગ્ - આરોહયતિ હસ્તિપકાન્ મહામાત્રઃ = મંત્રી મહાવતોને ચડાવે છે.

(૩) દ્વિતીય ણિગ્ - આરોહયન્તિ મહામાત્રેણ હસ્તિપકાઃ = હાથી પર ચડાવાતા મહાવતો મંત્રીને ચડાવાની પ્રેરણા કરે છે.

અહીં પ્રથમ ણિગન્તનું હસ્તિપકાન્ કર્મ દ્વિતીય ણિગન્ત માં કર્તા થવા છતાં પણ આ સૂત્રથી આત્મનેપદ નહીં થાય કારણ કે હસ્તિપકાન્ એ કર્મ ણિગ્ અવસ્થાનું છે અણિગ્ અવસ્થાનું નથી.

ગિત્ કિમ્ ? અણિગ્ - ગોપાલકઃ ગણં ગણયતિ = ગોવાળીયો ગણને ગણે છે.

ણિગ્ - ગણયતે ગણઃ ગોપાલકમ્ = ગણ ગોવાળને ગણાવે છે.

ગણન્-સંખ્યાને (૧૮૭૪).

ગણિ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

હવે પછીની સાધનિકા આરોહયતે પ્રમાણે થશે.

સૂત્રમાં અણિગ્ એ પ્રમાણે ગ્રહણ કરેલું હોવાથી અહીં ગણયતિ માં ણિચ્ લાગેલો છે તેથી તેનું વર્જન થતું નથી જો સૂત્રમાં માત્ર અણિ લખ્યું હોત તો ણિગ્ ની સાથે ણિચ્ નું પણ વર્જન થાત. અહીં અણિગ્ અવસ્થાનું કર્મ ગણ એ ણિગ્ અવસ્થામાં કર્તા છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું છે.

કર્મેતિ કિમ્ ? અણિગ્ - ભૂત્યાઃ પ્રદીપેન પશ્યન્તિ = નોકરો દીપકવડે જુએ છે.

ણિમ્ - પ્રદીપઃ ભૂત્યાન્ દર્શયતિ = દીપક નોકરોને દેખાડે છે.
દૃશ્-પ્રેક્ષણે (૪૯૫).

દૃશ્+ણિમ્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિમ્ પ્રત્યય.

દર્શિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્.

હવે પછીની સાધનિકા આરોહયતે પ્રમાણે થશે.

અહીં અણિમ્ અવસ્થાનું કરણ ણિમ્ અવસ્થામાં કર્તા બન્યું છે. તેથી આ સૂત્રથી દૃશ્ ધાતુને આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

ણિગિતિ કિમ્ ? અણિમ્ - ચૈત્રઃ કેદારં લુનાતિ = ચૈત્ર કેદારને કાપે છે.

કર્મકર્તા માં લૂયતે કેદારઃ સ્વયમેવ = કેદાર સ્વયં જ કપાય છે.

ણિમ્ - ચૈત્રઃ કેદારં લાવયતિ = ચૈત્ર કેદારને કપાવે છે.

લૂગ્-છેદને (૧૫૧૯).

લૂ+ણિમ્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિમ્ પ્રત્યય.

લૌ+ણિમ્ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ ઔ.

લાવિ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઔ નો આવ.

હવે પછીની સાધનિકા આરોહયતે પ્રમાણે થશે.

અહીં અણિમ્ અવસ્થાનું કર્મ એ કર્મકર્તામાં કર્તા બન્યું છે. પણ ણિમ્ અવસ્થામાં કર્તા બન્યું નથી. ણિમ્ અવસ્થામાં તો કર્મ જ રહ્યું છે. તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે. એટલે કે જ્યાં કેદાર કર્તા છે ત્યાં લૂ ધાતુ પ્રેરક નથી અને જ્યાં લૂ ધાતુ પ્રેરક છે ત્યાં કેદાર કર્તા નથી પણ કર્મ છે.

કર્તેતિ કિમ્ ? અણિમ્ - આરોહન્તિ હસ્તિનં હસ્તિપકાઃ = મહાવતો હાથી ઉપર ચડે છે.

ણિમ્ - તાન્ (હસ્તિપકાન્) એનમ્ (હસ્તિનં) આરોહયતિ મહામાત્રઃ = મંત્રી મહાવતોને હાથી ઉપર ચડાવે છે. અહીં અણિમ્ અવસ્થાનું હસ્તિનં કર્મ એ ણિમ્ અવસ્થામાં કર્મ જ રહ્યું છે કર્તા બન્યું નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

ખિગ્ન ઇતિ કિમ્ ? અખિગ્ન - આરોહન્તિ હસ્તિનં હસ્તિપકાઃ = મહાવતો હાથી ઉપર ચડે છે.

ખિગ્ન - આરોહયતે હસ્તી તાન્ (હસ્તિપકાન્) = હાથી મહાવતોને ચડાવે છે. અહીં સૂત્રમાં ખિગ્નઃ મૂક્યું છે તેથી ખિગન્ત ધાતુ હોય ત્યાં જ આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થશે પણ અખિગ્ન અવસ્થામાં રહેલાં આરોહન્તિ ની જગ્યાએ આરોહન્તે નહીં થાય. એટલે કે જ્યાં પ્રેરક વાક્ય હોય ત્યાં જ આત્મનેપદ થશે. અખિગ્ન અવસ્થાનાં વાક્યમાં આ સૂત્રથી આત્મનેપદ નહીં થાય.

અસ્મૃતાવિત્તિ કિમ્ ? સ્મ્-આધ્યાને (૧૦૧૪).

અખિગ્ન - કોકિલઃ વનગુલ્મં સ્મરતિ = કોયલ વનગુલ્મનું સ્મરણ કરે છે.

ખિગ્ન - સ્મરયતિ વનગુલ્મઃ કોકિલમ્ = વનગુલ્મ કોયલને સ્મરણ કરાવે છે.

સ્મ્+ખિગ્ન - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ખિગ્ન પ્રત્યય.

સ્મારિ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આર.

સ્મારિ - ઘટાદે... ૪-૨-૨૪ થી ખિગ્ન પર છતાં ઇસ્વ.

હવે પછીની સાધનિકા આરોહયતે પ્રમાણે થશે.

અહીં આ સૂત્રથી આત્મનેપદ નહીં થાય કેમકે સ્મ્ ધાતુ સ્મૃતિ અર્થમાં વર્તે છે. અને સૂત્રમાં તેનો નિષેધ કરેલો છે તેથી શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

પ્રલમ્બે ગૃધિ-વચ્ચે : ૧ ૩-૩-૮૧

અર્થ- પ્રલમ્બ = ઠગવું. એ અર્થમાં વર્તતાં ખિગન્ત એવા ગૃધ્ અને વચ્ચ્ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) ગર્હયતે બટું = બાળકને ઠગે છે. ગૃધચ્-અધિકાંક્ષાયામ્ (૧૧૮૭)

ગૃધ્+ખિગ્ન - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ખિગ્ન પ્રત્યય.

ગર્ધ્+ખિગ્ન - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ આર.

ગર્ધ્ધ્+ખિગ્ન - હર્દિર્હ... ૧-૩-૩૧ થી ધ્ દ્વિત્વ.

ગર્ધ્ધ્-ખિગ્ન - તૃતીય... ૧-૩-૪૮ થી પૂર્વનાં ધ્ નો દ્.

ગદ્ધિ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૩-૮૮ માં જણાવેલ આરોહયતે પ્રમાણે થશે.

(૨) વટું વજ્જયતે = બાળકને ઠગે છે.

વજ્જ+ણિગ્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

વજ્જિ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૩-૮૮ માં જણાવેલ આરોહયતે પ્રમાણે થશે.

પ્રલમ્ભ ઇતિ કિમ્ ? શ્વાનં ગર્હયતિ = કૂતરાને લલચાવે છે. અહીં ણિગન્ત ગૃધ્ર ધાતુ છે. પણ લલચાવવું અર્થમાં છે ઠગવું અર્થમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

☆ સામાન્યથી ણિગ્ પ્રત્યયાન્ત ધાતુ ગિત્ હોવાથી ઈંગિત: ૩-૩-૯૫ થી ફલવાન કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે પણ અફલવાન કર્તામાં આત્મનેપદ કરવા માટે જ આ સૂત્રનો આરંભ છે.

લીઙ્ - લિનોઽર્ચા-ભિભવે ચાઽઽચ્ચાઽકર્તૃર્યપિ । ૩-૩-૧૦

અર્થ:- અર્ચા, અભિભવ અને પ્રલમ્ભ અર્થમાં વર્તતાં ણિગન્ત એવા લી અને લી ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે. અને તે બન્ને ધાતુઓનાં અંત્ય ઈ નો કર્તા અને અકર્તામાં આ થાય છે.

વિવેચન : (૧) અર્ચા = પૂજા. જટાભિઃ આલાપયતે = જટા.વડે પૂજાય છે.

લીઙ્ચ્ શ્લેષણે (૧૨૪૮) અને લીશ્-શ્લેષણે (૧૫૨૬).

આ+લી+ણિગ્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

આલા+ણિગ્ - આ સૂત્રથી કર્તામાં લી ના ઈ નો આ.

આલાપિ - અર્ચિ... ૪-૨-૨૧ થી પ્ નો આગમ.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૩-૮૮ માં જણાવેલ આરોહયતે પ્રમાણે થશે.

(૨) અભિભવ = પરાભવ. શ્યેનો વર્તિકાં અપલાપયતે = બાજ પક્ષી ચકલીનો પરાભવ કરે છે. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે.

(૩) પ્રલમ્ભ = ઠગવું. કઃ ત્વામ્ ડહાપયતે = તને કોણ ઠગે છે. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. લિલૌ ૧-૩-૬૫ થી ડ્ ના દ્ નો લ્ થશે.

અકર્ત્તર્યંપીતિ કિમ્ ? જટાધિઃ આલાપ્યતે જટિલેન = જટાધારી (બાવો) જટાવડે પોતાને પૂજાવે છે.

આલાપિ સુધી ઉપર પ્રમાણે સાધનિકા જાણવી.

આલાપિ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

આલાપિ+ય+તે - ક્યઃ શિતિ ૩-૪-૭૦ થી ક્ય પ્રત્યય.

આલાપ્યતે - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિગ્ નો લોપ.

અહીં અકર્ત્તરિપ્રયોગ (ભાવે પ્રયોગ) છે. આ સૂત્રમાં અકર્ત્તરીમાં પણ લી ધાતુના ઈ નો આ થાય છે. તેથી આ સૂત્રથી આલાપ્યતે પ્રયોગમાં આ થયો છે.

સૂત્રમાં અકર્ત્તર્યંપિ લખ્યું છે તેથી કર્ત્તરિ, અકર્ત્તરિ બંનેમાં આ થાય.

★ સૂત્રમાં બે ચ નો પ્રયોગ કર્યો છે તેથી એક ચકાર ઉપરનાં સૂત્રમાંથી પ્રલમ્બ અર્થને આ સૂત્રમાં લાવવા માટે છે. અને બીજો ચકાર આકાર ના સમુચ્ચય માટે છે.

★ સૂત્રમાં સ્ત્રીઙ્ ધાતુમાં ઙ્ નો નિર્દેશ અને લીનઃ માં જ્ઞા નો નિર્દેશ ચુરાદિ અન્તર્ગત યુજાદિ લીળ્ - દ્રવીકરણે (૧૯૪૨) (લી) ધાતુનાં વર્જન માટે છે.

સ્મિઙ્ઃ પ્રયોક્તુઃ સ્વાર્થે । ૩-૩-૧૧

અર્થઃ- પ્રયોજક કર્તા છે હેતુભૂત જેમાં એવા વિસ્મય અર્થવાળા ણિગ્ન સ્મિ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે અને કર્તા તથા અકર્તામાં અંત્યનો આ થાય છે.

વિવેચન : જટિલો વિસ્માપયતે = જટાધારી (બાળકને) વિસ્મય પમાડે છે.

બાલઃ વિસ્મયતે, તં જટિલઃ પ્રેરયતિ ઇતિ જટિલઃ વિસ્માપયતે.

અહીં જટિલ પ્રેરક છે. (પ્રયોજક છે.) તેનાથી જ વિસ્મય પામે છે.

પણ બીજા કારણોથી નહીં સ્મિઙ્ - ઇષદ્દસને (૫૮૭)

વિસ્મિ+ણિગ્ - પ્રયોક્તુ... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

વિસ્મા+ણિગ્ - આ સૂત્રથી કર્તામાં સ્મિ ના ઇ નો આ.

વિસ્માપ્-ઇ - અર્ત્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પ્ નો આગમ.

વિસ્માપિ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૩-૮૮ માં જણાવેલ આરોહયતે પ્રમાણે થશે.

પ્રયોક્તુઃ સ્વાર્થ ઇતિ કિમ્ ? રુપેણ વિસ્માયયતિ = રૂપદ્વારા આશ્ચર્ય પમાડે છે.

વિસ્મિ+ણિન્ - પ્રયોક્તુ... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

વિસ્મૈ+ણિન્ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઇ ની વૃદ્ધિ એ.

વિસ્માયિ - દૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો આવૃ.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૩-૮૮ માં જણાવેલ આરોહયતે પ્રમાણે થશે.

અહીં આશ્ચર્ય પમાડનાર વ્યક્તિ (પ્રયોજક) રૂપ દ્વારા આશ્ચર્ય પમાડતો હોવાથી આશ્ચર્યનું કારણ કર્તા પોતે નથી પણ રૂપ છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે. આત્મનેપદ ન થવાથી અન્ત્યનો આ પણ નથી થયો.

અકર્તૃયપીત્યેવ — વિસ્માપનમ્ = આશ્ચર્ય પમાડવું.

વિસ્માપિ સુધી ઉપર પ્રમાણે સાધનિકા જાણવી.

વિસ્માપિ+અનટ્ - ૫-૩-૧૨૪ થી ભાવમાં અનટ્ પ્રત્યય.

વિસ્માપન - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ઇ નો લોપ.

વિસ્માપન+અમ્ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી અમ્ પ્રત્યય.

વિસ્માપનમ્ - સમાના... ૧-૪-૪૬ થી અમ્ ના અ નો લોપ.

અહીં અનટ્ પ્રત્યય ભાવમાં લાગેલો છે. અકર્તરિ પ્રયોગમાં પણ આ સૂત્રથી સ્મિ ધાતુનાં અન્ત્ય ઇ નો આ થતો હોવાથી વિસ્માપનમ્ માં આ થયો છે.

- ☆ સ્મિઙ્ એમ અનુબંધ સહિત સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલું હોવાથી "તિવાશવાનુબંધેન... એ ન્યાયથી યજ્ઞલુબન્તમાં આ સૂત્રનું કાર્ય થતું નથી. દા.ત. સેષ્માયયતિ.

વિભેતિર્મીષ્ ચ । ૩-૩-૧૨

અર્થ:- પ્રયોજક કર્તા છે હેતુભૂત જેમાં એવા ભય (પમાડનાર) અર્થવાળા ણિગન્ત મો ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે અને કર્તામાં તથા

અકર્તામાં મી નો મીષ્ આદેશ અને અંત્યનો આ થાય છે.

વિવેચન : મુળ્લો મીષયતે મપયતે વા = મુંડ (બાળકને) બીવરાવે છે.

બાલ: બિમ્ભેતિ, બિમ્બ્યન્તં તં મુળ્લો મીષયતે - અહીં મુળ્લ પ્રેરક છે.
(પ્રયોજક છે.) તેનાથી જ બાળક ભય પામે છે. પણ બીજા કારણોથી
નહીં. ત્રિમીક્ - મયે (૧૧૩૨)

☆ મી+મિળ્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી મિળ્ પ્રત્યય.

મીષિ - આ સૂત્રથી કર્તામાં મી નો મીષ્ આદેશ.

☆ મી+મિળ્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી મિળ્ પ્રત્યય.

મા+મિળ્ - આ સૂત્રથી કર્તામાં મી નાં ઈ નો આ.

માપિ - અર્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પ્ નો આગમ.

મીષિ+તે, માપિ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય..

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૩-૮૮ માં જણાવેલ આરોહયતે પ્રમાણે થશે.

પ્રયોક્ત: સ્વાર્થં ઇત્યેવ - કુઞ્જિકયા માયયતિ = ચાવીથી ડરાવે છે.

અહીં ભય પમાડનાર વ્યક્તિ કુંચી દ્વારા ભય પમાડે છે. ભય

પમાડવાનું કારણ પોતે નથી પણ કુંચી છે. તેથી આ સૂત્રથી

આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્પૈપદ થયું છે.

માયયતિ ની સાધનિકા ૩-૩-૮૧ માં કહેલ વિસ્માયયતિ પ્રમાણે થશે.

અકર્તૃર્યપીત્યેવ - મીષા, માપનમ્ = ભય પમાડવો.

(૧) મીષિ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

મીષિ+અ - મીષિ-મીષિ... ૫-૩-૧૦૮ થી ભાવમાં અઙ્ પ્રત્યય.

મીષ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ઙ નો લોપ.

મીષ+આ - આત્ ૨-૪-૧૮ થી આપ્ પ્રત્યય.

મીષા - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+આ = આ.

(૨) માપિ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

માપિ+અન - અનદ્ ૫-૩-૧૨૪ થી ભાવમાં અનદ્ પ્રત્યય.

માપન - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ઙ નો લોપ.

માપન+અમ્ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી અમ્ પ્રત્યય.

ભાપનમ્ - સમાના... ૧-૪-૪૬ થી અમ્ ના અ નો લોપ.

અહીં અહ્ અને અનદ્ પ્રત્યય ભાવમાં લાગેલ છે. અકર્તરિ-પ્રયોગમાં પણ આ સૂત્રથી મી ધાતુનાં અન્યનો આ અને મીષ્ આદેશ થતો હોવાથી મીષા અને ભાપનમ્ પ્રયોગ થયા છે.

- ☆ બિષેતિ એ પ્રમાણે તિવ્ સહિત સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલું હોવાથી "તિવાશવાનુબન્ધેન... એ ન્યાયથી ચઢતુબન્ત માં આ સૂત્રનું કાર્ય થતું નથી. દા.ત. મુખ્ડો બેભાયયતિ.
- ☆ "ગિગઃ પ્રયોક્તુઃ સ્વાર્થે આત્ ચ અકર્તર્યપિ" ચ કારથી આ અનુવૃત્તિ ઉપરના સૂત્રમાંથી આ સૂત્રમાં આવી.

મિથ્યાકૃગોઽભ્યાસે । ૩-૩-૧૩

અર્થ:- ક્રિયાભ્યાસ = વારંવાર ક્રિયા કરવી એવા અર્થમાં વર્તતાં મિથ્યા શબ્દથી યુક્ત ણ્યન્ત કૃ ધાતુથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન: પદં મિથ્યા કારયતે = સ્વરાદિ દોષથી દોષિત પદને વારંવાર ભણાવે છે.

સ્વરાદિદોષદુષ્ટમ્ અસકૃત્ ઉચ્ચારતિ - પાઠયતિ इत्यर्थः ।"

કૃ+ગિગ્ - પ્રયોક્તુ... ૩-૪-૨૦ થી ગિગ્ પ્રત્યય.

કારિ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આ.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૩-૮૮ માં જણાવેલ આરોહયતે પ્રમાણે થશે.

મિથ્યેતિ કિમ્ ? પદં સાધુ કારયતિ = સારા પદને વારંવાર ભણાવે છે. અહીં મિથ્યા શબ્દ યુક્ત કૃ ધાતુ નથી. સાધુ શબ્દથી યુક્ત છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

અભ્યાસ इति क्किम् ? सकृत् पदं मिथ्या कारयति = स्वरादि दोषથી દોષિત પદને એકવાર ભણાવે છે. અહીં મિથ્યા શબ્દથી યુક્ત કૃ ધાતુ છે પણ વારંવાર અર્થમાં નથી એકવાર અર્થમાં છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

- ☆ મિથ્યા શબ્દ પદ શબ્દનું વિશેષણ હોવાથી મિથ્યા શબ્દ દ્વિતીયાન્ત છે પણ અવ્યયસ્ય ૩-૨-૭ થી અમ્ નો લોપ થયો છે.
- ☆ અભ્યાસ = વારંવાર ક્રિયાની આવૃત્તિમાં મૃશામીક્ષ્ય... ૭-૪-૭૩ થી

દ્વિર્ભાવ થયો જોઈએ પણ અભ્યાસ અર્થમાં આત્મનેપદથી દ્વિર્ભાવ ઉક્ત થતો હોવાથી ઉક્તાનાં અપ્રયોગઃ એ ન્યાયથી દ્વિર્ભાવ થયો નથી.

- ✱ સ્વરાદિ દોષથી દોષિત એટલે સ્વર વિષયક દોષ - ઉદાત્તાનાં સ્થાને અનુદાત્ત કે સ્વરિતનો પ્રયોગ કરાય અને સ્વરિતના સ્થાને અનુદાત્ત કે ઉદાત્તનો પ્રયોગ કરાય તે સ્વરાદિ દોષ છે.

પરિમુહા-ડડયમા-ડડયસ-પા-દ્ધે-વદ-વસ-દમા-ડદ-રુચ-નૃતઃ

ફલવતિ । ૩-૩-૧૪

અર્થ:- પ્રધાન (મુખ્ય) ફળવાન કર્તા હોતે છતે ણિગન્ત એવા પરિ+મુહ, આ+યમ્, આ+યસ્, પા, ધે, વદ, વસ, દમ્, અદ, રુચ અને નૃત્ ધાતુઓથી કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) અણિમ્-પરિમુહ્યતિ ચૈત્રઃ = ચૈત્ર મોહ પામે છે.

ણિમ્ - પરિમોહયતે ચૈત્રમ્ = ચૈત્રને મોહ પમાડે છે.

મુહૌચ્ વૈચિત્યે (૧૨૩૮)

પરિ+મુહ+ણિમ્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિમ્ પ્રત્યય.

પરિમોહ+ઇ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ.

પરિમોહિ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

પરિમોહિ+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

પરિમોહે+અ+તે - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ એ.

પરિમોહયતે - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

(૨) અણિમ્-આયચ્છતિ સર્પઃ = સર્પ લાંબો થાય છે. યમ્-ઠપરમે (૩૮૬)

ણિમ્ - આયામયતે સર્પમ્ = સર્પને લાંબો કરે છે.

આયમ્-ણિમ્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિમ્ પ્રત્યય.

આયામિ - ઝિગ્તિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

હવે પછીની સાધનિકા પરિમોહિ પ્રમાણે થશે.

(૩) અણિમ્-મૈત્રઃ આયસ્યતિ = મૈત્ર પ્રપત્ન કરે છે. યસૂચ - પ્રયત્ને (૧૨૨૨)

ણિમ્ - મૈત્રમ્ આયાસયતે = મૈત્રને પ્રપત્ન કરાવે છે.

સાધનિકા આયામયતે પ્રમાણે થશે.

- (૪) અણિગ્-બટુઃ પિબતિ = બાળક પીએ છે. પાં (પાને) (૨)

ણિગ્ - બટુમ્ પાયયતે = બાળકને પીવરાવે છે.

પા+ણિગ્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

- ૨ પાચિ - પા-શા-છા... ૪-૨-૧૦ થી ચ્ નો આગમ.

હવે પછીની સાધનિકા પરિમોહિ પ્રમાણે થશે. અહીં દ્વષે ના સાહચર્યથી

પા ધાતુ ભ્વાદિ ગણનો પ્રહણ થશે પણ અદાદિ ગણનો નહીં.

- (૫) અણિગ્-શિશુઃ ધયતિ = બાળક ધાવે છે. દ્વૈ - પાને (૨૮)

ણિગ્ - શિશુમ્ ધાયયતે = બાળકને ધવડાવે છે.

ધે+ણિગ્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

ધા+ઙ - આત્... ૪-૨-૧ થી અન્ત્ય ં નો આ.

ધાપિ - અર્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પ્ નો આગમ.

હવે પછીની સાધનિકા પરિમોહિ પ્રમાણે થશે.

- (૬) અણિગ્-બટુઃ વદતિ = બાળક બોલે છે. વદ-વક્તાયાં વાચિ (૯૯૮)

ણિગ્ - બટુમ્ વાદયતે = બાળકને બોલાવડાવે છે.

સાધનિકા આયામયતે પ્રમાણે થશે.

- (૭) અણિગ્-પાન્થઃ વસતિ = મુસાફર વસે છે. વસં-નિવાસે (૯૯૯)

ણિગ્ - પાન્થમ્ વાસયતે = મુસાફરને રાખે છે.

સાધનિકા આયામયતે પ્રમાણે થશે. અહીં વદ ધાતુનાં સાહચર્યથી નિવાસાર્થક વસ્ ધાતુ ભ્વાદિ ગણનો પ્રહણ થશે. આશ્ચર્યનાર્થક અદાદિ ગણનો પ્રહણ નહીં થાય.

- (૮) અણિગ્-અશ્વઃ દામ્યતિ = ઘોડો કાબૂમાં રહે છે. દમ્-ઉપશમે (૧૨૩૧)

ણિગ્ - અશ્વમ્ દમયતે = ઘોડાને કાબૂમાં રાખે છે.

દમ્+ણિગ્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

દમિ - મોઽકમિ... ૪-૩-૫૫ થી વૃદ્ધિનો નિષેધ.

હવે પછીની સાધનિકા પરિમોહિ પ્રમાણે થશે.

(૯) અણિગ્-ચૈત્રઃ અતિ = ચૈત્ર ખાય છે. અદં-ભક્ષણે (૧૦૫૯)

ણિગ્ - ચૈત્રેણ આદયતે = ચૈત્રને ખવડાવે છે.

સાધનિકા આયામયતે પ્રમાણે થશે. અહીં ગતિ... ૨-૨-૫ સૂત્રમાં અદ્
ધાતુનાં અણિગ્ અવસ્થાનો કર્તા ણિગ્ અવસ્થામાં કર્મ બનતું નથી તેથી
હેતુ... ૨-૨-૪૪ થી ણિગ્ અવસ્થામાં જે ચૈત્ર કર્મ બનવાનું હતું તેને
તૃતીયા થઈ છે.

(૧૦) અણિગ્-મૈત્રઃ રોચતે = મૈત્ર ખુશ થાય છે. રુચિ-અભિપ્રીત્યાં દીસૌચ (૯૩૮)

ણિગ્ - મૈત્રમ્ રોચયતે = મૈત્રને ખુશ કરે છે.

રુચ્+ણિગ્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

રોચિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ.

હવે પછીની સાધનિકા પરિમોહિ પ્રમાણે થશે.

(૧૧) અણિગ્-નટઃ નૃત્યતિ = નટ નાચે છે. નૃતૈચ્-નર્તન (૧૧૫૨)

ણિગ્ - નટમ્ નર્તયતે = નટને નચાવે છે.

નૃત્+ણિગ્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

નર્તિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્.

નર્તિ - હ્રાદર્હ... ૧-૩-૩૧ થી ણ્ દ્વિત્વ.

હવે પછીની સાધનિકા પરિમોહિ પ્રમાણે થશે.

★ ક્રિયાનું મુખ્ય ફળ કર્તાને મળતું હોય તે ફળવાન કર્તા કહેવાય છે. જેમકે
ચૈત્રઃ પરિમુહ્યતિ = ચૈત્ર મોહ પામે છે. અહીં પરિમોહન (ચિત્તવિક્ષેપ)
રૂપ પ્રધાન ફળ ચૈત્રની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એટલે ચૈત્ર ફલવાન કર્તા
છે. તેથી ણિગન્ત માં આ સૂત્રથી આત્મનેપદ થયું છે.

આવી રીતે સર્વ ઉદાહરણોમાં ધાત્વર્થનું પ્રધાન ફળ કર્તાની સાથે
સંબંધ રાખે છે. તેથી સર્વત્ર આત્મનેપદ થયું છે.

★ ણિગન્ત ધાતુઓમાં ગ્ ઇત્ હોવાથી પ્રધાન ફલવાન કર્તામાં ઈગિતઃ ૩-
૩-૯૫ થી આત્મનેપદ સિદ્ધ જ હતું તેથી આ સૂત્ર બનાવવાની જરૂર
ન હતી પણ પા, અદ્ અને દ્ષ્ઞે ત્રણે ધાતુ આહારાર્થક ગણાતાં
હોવાથી તેમજ નૃત્ ધાતુ ગાત્રવિક્ષેપને કારણે ગત્યર્થક હોવાથી ચલ...

૩-૩-૧૦૮ થી પરસ્મૈપદ થતું હતું તેમજ મુહ, યમ, યસ, દમ, રુચ, નૃત્ સ્વાભાવિક રીતે જ અકર્મક હોવાથી અને વદ ધાતુ વિવક્ષાથી અકર્મક હોવાથી અણિગિ... ૩-૩-૧૦૭ થી પરસ્મૈપદ થતું હતું. વંળી ચલ્યા... અને અણિગિ... એ બંને સૂત્રો ઈંગિતઃ થી પર સૂત્ર હોવાથી ઈંગિતઃ નો બાધ કરીને પરસૂત્રો પહેલાં લાગે તેથી પરસ્મૈપદ જ થાય પણ આટલાં ધાતુઓને આત્મનેપદ કરવું છે માટે આ સૂત્ર બનાવ્યું છે. એટલે કે આ સૂત્ર અપવાદનો પણ અપવાદ છે.

ઈંગિતઃ । ૩-૩-૧૫

અર્થ:- ઈ ઇત્વાળા અને ગ્ ઇત્વાળા ધાતુઓથી ફલવાન કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) યજતે = (પોતાનાં માટે) દેવપૂજા કરે છે.

યજી - દેવપૂજા-સજ્જિતિ-કરણ-દાનેષુ (૮૮૧)

યજ્+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

યજ્+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

યજતે. આ ઈ ઇત્વાળા ધાતુનું ઉદાહરણ છે.

(૨) કુરુતે = (પોતાનાં માટે) કરે છે. સાધનિકા ૩-૩-૭૬ માં કરેલી ઉત્કુરુતે પ્રમાણે જાણવી.

ફલવતીત્યેવ - યાજકાઃ યજન્તિ = ગોર મહારાજ યજ કરે છે.

કર્મકણઃ કુર્વન્તિ = નોકરો કામ કરે છે.

☆ યજન્તિ = યજ કરે છે. તેનું સ્વર્ગાદિ પ્રધાન ફળ ગોર મહારાજને મળતું નથી તેમને દક્ષિણા વિગેરે ગૌણ ફળ મળે છે તેથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

☆ કુર્વન્તિ = તેઓ કરે છે. તેનું યજ-પ્રતિષ્ઠા વિગેરે પ્રધાન ફળ નોકરોને મળતું નથી તેમને તો વેતનાદિ ગૌણ ફળ મળે છે તેથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

જોડનુપસર્ગાત્ । ૩-૩-૧૬

અર્થ:- ઉપસર્ગ રહિત જ્ઞા ધાતુથી ફલવાન કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : ગાં જાનીતે = (પોતાની) ગાયને જાણે છે. જ્ઞાંશ અવબોધને (૧૫૪૦)

- જાનીતે - સાધનિકા ૩-૩-૬૮ સૂત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે જાણવી.

ફલવતીત્યેવ - પરસ્ય ગાં જાનીતે = બીજાની ગાયને જાણે છે.

જ્ઞ: ૩-૩-૮૨ થી આત્મનેપદ સિદ્ધ જ હતું. પણ અકર્મક એવા જ્ઞા ધાતુથી આત્મનેપદ થતું હતું. જ્યારે અહીં ઉપસર્ગ રહિત અને સકર્મક ધાતુથી આત્મનેપદ થાય છે. માટે આ સૂત્રની રચના કરી છે.

વદોડ્પાત્ । ૩-૩-૧૭

અર્થ:- અપ ઉપસર્ગપૂર્વક વદ ધાતુથી ફલવાન કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : એકાન્તમ્ અપવદતે = એકાન્તવાદની નિંદા કરે છે.

એકાન્તવાદને માનનાર વ્યક્તિ એકાન્તવાદનો વાણીવડે નિષેધ કરે છે તેનાથી પોતાનાં વાદની પુષ્ટિ થવારૂપ ફળ કર્તાને પોતાને મળે છે.

ફલવતીત્યેવ - સ્વભાવાત્ પરં અપવદતિ = સ્વભાવથી જ બીજાની નિંદા કરે છે. અહીં નિંદા કરવાની ટેવ જ પડી ગઈ છે. એટલે જેની નિંદા કરે તેની અપકીર્તિ જગમાં ફેલાય પોતાને કોઈ ફળ મળતું નથી તેથી આત્મનેપદ થયું નથી.

સમુદાહો યમેગ્રન્થે । ૩-૩-૧૮

અર્થ:- અગ્રંથનો વિષય જણાતો હોય તો સમ્, ઉદ્ અને આ ઉપસર્ગપૂર્વક યમ્ ધાતુથી ફલવાન કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) સંયચ્છતે વ્રીહિન્ = ચોખાને એકઠા કરે છે.

(૨) ઉદ્યચ્છતે ભારમ્ = ભાર ઉપાડે છે.

(૩) આયચ્છતે ભારમ્ વસ્ત્રં વા = ભાર ઉપાડે છે અથવા વસ્ત્રને પહોળું કરે છે.

સાધનિકા ૩-૩-૫૯ માં બતાવેલ ઉપયચ્છતે પ્રમાણે થશે.

અગ્રન્થ ઇતિ કિમ્ ? ચિકિત્સાં ઉદ્યચ્છતિ = (વૈદ્ય) ચિકિત્સા ગ્રંથમાં ઉદ્યમ કરે છે. અહીં ગ્રન્થ વિષય ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

ફલવતીત્યેવ - સંયચ્છતિ પરસ્ય વસ્ત્રં = બીજાનાં વસ્ત્રનો સંયમ કરે છે. અહીં પોતાનાં વસ્ત્રનો નહીં પણ પરનાં વસ્ત્રનો સંયમ કરે છે

એવો અર્થ થતો હોવાથી તેનું ફળ કર્તાને મળતું નથી તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદ ન થતાં શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ થયું છે.

પદાન્તરગમ્યે વા । ૩-૩-૧૧

અર્થ:- ઉપરનાં અનન્તર પાંચ સૂત્રોમાં જે આત્મનેપદ કહેવાયું તે (આત્મનેપદ) પદાન્તર (અન્ય પદ) ગમ્યમાન હોય તો ફલવાન કર્તામાં વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન :

- (૧) સ્વં શત્રું પરિમોહયતે, પરિમોહયતિ વા = પોતાનાં શત્રુને મોહ પમાડે છે.
 - (૨) સ્વં યજ્ઞં યજતે, યજતિ વા = પોતાનાં યજ્ઞને કરે છે.
 - (૩) સ્વાં ગાં જાનીતે, જાનાતિ વા = પોતાની ગાયને જાણે છે.
 - (૪) સ્વં શત્રું અપવદતે, અપવદતિ વા = પોતાનાં શત્રુની નિંદા કરે છે.
 - (૫) સ્વાન્ બ્રીહીન્ સંયચ્છતે, સંયચ્છતિ વા = પોતાનાં ચોખાને એકઠા કરે છે.
- અહીં દરેક ઉદાહરણમાં સ્વં એ પદાન્તર ગમ્યમાન છે તેથી આ સૂત્રથી વિકલ્પે આત્મનેપદ થયું છે. આત્મનેપદ તો ઉપર બતાવેલ તે તે સૂત્રોથી થશે અને પરસ્મૈપદ શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી થયું છે.

શેષાત્ પરસ્મૈ । ૩-૩-૧૦૦

અર્થ:- જે ધાતુઓથી જે વિશેષણ વડે આત્મનેપદ કહેવાયું તેનાથી (શેષ) અન્ય ધાતુઓથી કર્તામાં પરસ્મૈપદ થાય છે.

વિવેચન : શેષ પદથી - અનુબંધ શેષ, ઉપસર્ગશેષ, અર્થશેષ, ઉપપદશેષ અને પ્રત્યયશેષ ધાતુઓ લેવાશે.

- (૧) અનુબંધશેષ — ભવતિ = તે થાય છે. અને અત્તિ = તે ખાય છે. ર્જિગતઃ ૩-૩-૮૫ એ સૂત્રથી ફલવાન કર્તામાં આત્મનેપદ થાય છે. તેનાથી અન્ય નિરનુબંધ ભ્વાદિ વિગેરે અનુબંધશેષ ધાતુઓને આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદ થયું છે.
- (૨) ઉપસર્ગશેષ — પ્રવિશતિ = તે પ્રવેશ કરે છે. નિવિશઃ ૩-૩-૨૪ એ સૂત્રથી નિ+વિશ્ ધાતુને આત્મનેપદ થાય છે. તેનાથી અન્ય ઉપસર્ગ તે ઉપસર્ગ શેષ ધાતુને આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદ થયું છે.

✧ અધિતિષ્ઠતિ = તે ઉપર ચઢે છે. તે જીતે છે.

સં-વિ-પ્રાવાત્ ૩-૩-૬૩ એ સૂત્રથી સમ્-વિ-પ્ર અને અવ ઉપસર્ગથી પર સ્થા ધાતુથી આત્મનેપદ થાય છે તેનાથી અન્ય ઉપસર્ગ શેષ એવા અધિ થી પર સ્થા ધાતુને આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદ થયું છે.

(૩) અર્થ શેષ — કરોતિ = તે કરે છે.

ગન્ધના... ૩-૩-૭૬ એ સૂત્રથી તે તે અર્થમાં કૃ ધાતુથી આત્મનેપદ થાય છે. તેનાથી અન્ય અર્થ તે અર્થશેષ ધાતુને આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદ થયું છે.

(૪) ઉપપદશેષ — ગૃહે સચ્ચરતિ = ઘરમાં ફરે છે.

સમસ્તૃતીયયા ૩-૩-૩૨ એ સૂત્રથી તૃતીયાન્ત ઉપપદ હોય તો આત્મનેપદ થાય છે. તેનાથી અન્ય વિભક્ત્યન્ત પદ તે ઉપપદશેષ ધાતુને (અહીં સપ્તમ્યન્ત ગૃહે પદ છે) આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદ થયું છે.

(૫) પ્રત્યયશેષ — શત્સ્યતિ = તે નાશ કરશે.

શદે: શિત્તિ ૭-૩-૪૧ એ સૂત્રથી શિત્ પ્રત્યય પર છતાં આત્મનેપદ થાય છે. તેનાથી અન્ય પ્રત્યય તે પ્રત્યયશેષ (અહીં ભવિષ્યન્તીનો સ્યતિ પ્રત્યય છે.) ધાતુને આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદ થયું છે.

પરાનો: કૃગ: । ૩-૩-૧૦૧

અર્થ:- પરા અને અનુ ઉપસર્ગથી પર રહેલ કૃ ધાતુથી કર્તામાં પરસ્મૈપદ થાય છે.

વિવેચન : પરાકરોતિ = પરાજિત કરે છે. અનુકરોતિ = અનુકરણ કરે છે.

ગન્ધના... ૩-૩-૭૬ અને ઈગિત: ૩-૩-૮૫ એ સૂત્રથી કૃગ્ ધાતુને આત્મનેપદ સિદ્ધ હતું તેનો બાધ કરીને આ સૂત્રે પરા અને અનુ પૂર્વક કૃ ધાતુને પરસ્મૈપદ કર્યું છે.

✧ ગજામનુકુરુતે તપ: = ગંગાની પાસે તપ કરે છે. આ પ્રયોગમાં અનુ ની સાથે કૃ ધાતુ દેખાય છે પણ અનુ ની સાથે સંબંધ નથી અનુ નો સંબંધ ગજા શબ્દ સાથે છે. અનુ - સમીપ અર્થમાં છે.

પ્રત્યખ્યતે: ક્ષિપ: । ૩-૩-૧૦૨

અર્થ:- પ્રતિ, અભિ અને અતિ ઉપસર્ગથી પર રહેલ ક્ષિપ્ ધાતુથી કર્તામાં

પરસ્મૈપદ થાય છે.

વિવેચન : પ્રતિક્ષિપતિ = તે સામે ફેંકે છે. ક્ષિપીત્ - પ્રેરણે (૧૩૧૭)

અભિક્ષિપતિ = તે (તેની) તરફ ફેંકે છે.

અતિક્ષિપતિ = તે ઘણું (અત્યંત) ફેંકે છે.

ઈંગિત: ૩-૩-૮૫થી ફેંકે છેવાથી આત્મનેપદની પ્રાપ્તિ હતી તેનો બાધ કરીને આ સૂત્રે પરસ્મૈપદ કર્યું છે.

ક્ષિપ્+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

ક્ષિપ્+અ+તિ - તુવાદે:... ૩-૪-૮૧ થી જ પ્રત્યય.

ક્ષિપતિ. અહીં દિવાદિ ગણનો ક્ષિપંચ પ્રેરણે (૧૧૫૮) એ ક્ષિપ્ ધાતુનું ગ્રહણ નહીં થાય કારણ કે એ ધાતુને શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી પરસ્મૈપદ સિદ્ધ જ છે.

પ્રાવ્ વહ: । ૩-૩-૧૦૩

અર્થ:- પ્ર ઉપસર્ગથી પર રહેલ વહ ધાતુથી કર્તામાં પરસ્મૈપદ થાય છે.

વિવેચન : પ્રવહતિ = તે વહન કરે છે. વહી - પ્રાપ્તે (૮૮૬)

ઈંગિત: ૩-૩-૮૫ થી ફેંકે છેવાથી આત્મનેપદની પ્રાપ્તિ હતી તેનો બાધ કરીને આ સૂત્રે પરસ્મૈપદ કર્યું છે.

પ્ર+વહ+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

પ્રવહ+અ+તિ = પ્રવહતિ. કર્તાર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

પરિમૃષ્યશ્ચ । ૩-૩-૧૦૪

અર્થ:- પરિ ઉપસર્ગથી પર રહેલ મૃષ્ અને વહ ધાતુથી કર્તામાં પરસ્મૈપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) પરિમૃષ્યતિ=બધી રીતેક્ષમા કરેછે. મૃષીચ્-તિતિક્ષાયાં(૧૨૮૪)

ઈંગિત: ૩-૩-૮૫ થી ફેંકે છેવાથી આત્મનેપદની પ્રાપ્તિ હતી તેનો બાધ કરીને આ સૂત્રે પરસ્મૈપદ કર્યું છે.

પરિ+મૃષ્+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

પરિમૃષ્+ય+તિ = પરિમૃષ્યતિ. દિવાદે:... ૩-૪-૭૨ થી જ્ય પ્રત્યય.

(૨) પરિવહતિ = બધી બાજુથી વહન કરે છે.

સાધનિકા વિગેરે ૩-૩-૧૦૩ પ્રમાણે જાણવું.

વ્યાજ - પરે સ્મ: । ૩-૩-૧૦૫

અર્થ:- વિ, આ અને પરિ ઉપસર્ગથી પર રહેલ સ્ પાતુથી કર્તામાં પરસ્મૈપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) વિરમતિ = તે અટકે છે. રમિ-ક્રીડાયામ્ (૮૮૮)

(૨) આરમતિ = તે આરામ કરે છે.

(૩) પરિરમતિ = તે ચારેબાજુ રમે છે.

ઈકિંતઃ..... ૩-૩-૨૨ થી ર્ ઈત્ હોવાથી આત્મનેપદની પ્રાપ્તિ હતી તેનો બાધ કરીને આ સૂત્રે પરસ્મૈપદ કર્યું છે. સાધનિકા ૩-૩-૧૦૩ માં જણાવેલ પ્રવહતિ પ્રમાણે થશે.

વોપાત્ । ૩-૩-૧૦૬

અર્થ:- ઉપ ઉપસર્ગથી પર રહેલ સ્ પાતુથી કર્તામાં પરસ્મૈપદ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન : (૧) ધાર્યા ઉપરમતિ, ઉપરમતે વા = ભાર્યાને ભોગવે છે.

સાધનિકા વિગેરે ૩-૩-૧૦૫ પ્રમાણે થશે.

અણિગિ પ્રાણિકર્તૃકાનાપ્યાણિગઃ । ૩-૩-૧૦૭

અર્થ:- અણિ અવસ્થામાં જે પ્રાણિ ક્રિ અને અકર્મક એવા ણિગન્ત પાતુથી કર્તામાં પરસ્મૈપદ થાય છે.

વિવેચન : અણિગ્ - ચૈત્રઃ આસ્તે = ચૈત્ર બેસે છે. આસિક્ - ઉપવેશને (૧૧૧૮)

ણિગ્ - આસયતિ ચૈત્રમ્ = ચૈત્રને બેસાડે છે.

અહીં અણિ અવસ્થામાં આસ્ પાતુનો કર્તા ચૈત્ર પ્રાણી છે. અને આસ્ પાતુ અકર્મક પણ છે તેથી ણિગ્ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદ થયું છે. ઈંગિતઃ ૩-૩-૮૫ થી આસિ પાતુને આત્મનેપદની પ્રાપ્તિ હતી તેનો બાધ કરીને આ સૂત્ર બનાવ્યું છે.

આસ્+ણિગ્ = આસિ. પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

હવે પછીની સાધનિકા પરિમોહિ ૩-૩-૮૪ પ્રમાણે થશે.

અણિગીતિ કિમ્ ? સ્વયમેવ આરોહયમાણં ગજં પ્રયુક્તે - આરોહયતે =

પોતાની મેળે ચડાવાતા હાથીને પ્રેરણા કરે છે. અહીં આ પ્રયોગમાં ણિગન્ત વાક્ય પરથી જ ણિગન્ત માં આરોહયતે બન્યું છે તેથી પૂર્વ વાક્ય એ પ્રેરક છે. અણિગ્ નથી જેમ કે ગજઃ સ્વયમેવ આરોહયતે = હાથી પોતાની મેળે ચડાવે છે. અહીં ણિગન્ત કર્મકર્તારિ વાક્ય છે. તેથી આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદ ન થતાં ઈગિતઃ ૩-૩-૯૫ થી આત્મનેપદ થયું છે.

અણિગીતિ ગકારઃ કિમ્ ? અણિગ્ - ચૈત્રઃ ચેતયતે = ચૈત્ર ચેતના પામે છે. ચિતિત્-સંવેદને (૧૨૮૬)

ણિગ્ - ચેતયમાનં પ્રયુક્તે - ચૈત્રં મૈત્રઃ ચેતયતિ = ચેતના પામતાં એવા ચૈત્રને મૈત્ર પ્રેરણા કરે છે. (ચેતના પમાડે છે.)

અહીં પૂર્વમાં અણિગ્ અવસ્થા જ છે કારણ કે ચુરદિ ગણનાં ચિત્ ધાતુથી ણિચ્ પ્રત્યય લાગેલો છે. તે અણિગ્ કહેવાય ણિચ્ માં ચ્ ઇત્ છે. ગ્ ઇત્ નથી તેથી ણિગન્ત વાક્યમાં આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદ થયું. ચિત્+ણિગ્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

ચેતિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઇ નો ગુણ ઇ.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૩-૯૪ માં બતાવેલ પરિમોહિ પ્રમાણે થશે.

પ્રાણિકર્તૃકાદિતિ કિમ્ ? શુષ્ચ્ - શોષણે (૧૨૦૮)

અણિગ્ - વ્રીહયઃ શુષ્યન્તિ = ડાંગર સુકાય છે.

ણિગ્ - આતપઃ વ્રીહીન્ શોષયતે = તડકો ડાંગરને સૂકવે છે.

અહીં પૂર્વમાં અણિગ્ અવસ્થામાં અકર્મક છે પણ પ્રાણિકર્તૃક નથી તેથી ણિગન્ત વાક્યમાં આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદ ન થતાં ઈગિતઃ ૩-૩-૯૫ થી આત્મનેપદ થયું છે.

☆ પ્રાણ્યૌ... ૬-૨-૩૧ સૂત્રમાં પ્રાણીઓ અને ઔષધિ-વાચક વૃક્ષ વિગેરે જુદા કલા છે. તેથી અહીં લોકપ્રસિદ્ધ ત્રસ જીવો જ પ્રાણીરૂપે ગ્રહણ કરાય છે. ઔષધિ - વૃક્ષ વિગેરે સ્થાવરો પ્રાણી ન કહેવાય. તેથી વ્રીહિ એ પ્રાણી નથી.

શુષ્+ણિગ્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

શોષિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૩-૯૪ માં બતાવેલ પરિમોહિ પ્રમાણે થશે.

અનાપ્યાદિતિ કિમ્ ? અણિન્ - ચૈત્રઃ કટં કરોતિ = ચૈત્ર સાદડી કરે છે.

ણિન્ - કટં કુર્વાણં પ્રયુક્તે - મૈત્રઃ ચૈત્રં કટં કારયતે = કટને કરતાં એવા ચૈત્રને મૈત્ર પ્રેરણા કરે છે. (કરાવે છે.)

અહીં અણિન્ અવસ્થામાં કૃ ધાતુ પ્રાણિકર્તૃક છે પણ અકર્મક નથી તેથી ણિગન્ત માં આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદ ન થતાં ઈગિતઃ ૩-૩-૯૫ થી આત્મનેપદ થયું છે.

ચલ્યાહારાર્થેઙ્ - બુધ-યુધ-પ્રુ-દ્રુ-સ્તુ-નશ-જનઃ । ૩-૩-૧૦૮

અર્થ:- ણિગન્ત એવા ચલ્ અર્થવાળા અને આહાર અર્થવાળા તેમજ ઇઙ્, બુધ, યુધ, પ્રુ, દ્રુ, સ્તુ, નશ અને જન્ ધાતુઓથી કર્તામાં પરસ્મૈપદ થાય છે.

વિવેચન : (૧) ચલયતિ = તે ચલાવે છે. ચલ-કમ્પને (૯૭૨)

ચલ્+ણિન્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

ચાલ્+ઇ - ઝિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ.

ચલિ - ઘટાદે... ૪-૨-૨૪ થી ણિ પર છતાં ઇસ્વ.

ચલિ+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

ચલિ+અ+તિ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

ચલે+અ+તિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.

ચલયતિ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

(૨) કમ્પયતિ = તે કંપાવે છે. કપુઙ્ - ચલને (૭૫૭)

કપ્+ણિન્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

કમ્પિ - ઉદિતઃ... ૪-૪-૯૮ થી ન્ નો આગમ.

કમ્પિ - તૌમુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી ન્ નો મ્.

હવે પછીની સાધનિકા ચલયતિ પ્રમાણે થશે.

(૩) ભોજયતિ = તે ભોજન કરાવે છે. ભુજ્+પ - પાલનાઽધ્યવહારયોઃ (૧૪૮૭)

ભુજ્+ણિન્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

ભોજિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

હવે પછીની સાધનિકા ચલયતિ પ્રમાણે થશે.

- (૪) આશયતિ = તે ભોજન કરાવે છે. અશસ્-ભોજને (૧૫૫૮)
 અશ્+ણિન્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.
 આશિ - ઝિન્તિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.
 હવે પછીની સાધનિકા ચલયતિ પ્રમાણે થશે.
 આ બે ઉદાહરણ આહાર અર્થવાળા ધાતુનાં છે.
- (૫) સૂત્રમ્ અધ્યાપયતિ શિષ્યમ્ = શિષ્યને સૂત્ર ભણાવે છે.
 ઈડ્ - અધ્યયને (૧૧૦૪)
 અધિ+ઇ+ણિન્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.
 અધિ+આ+ઇ - ણૌ-કી... ૪-૨-૧૦ થી ઇ ધાતુ નો આ.
 અધ્યા+ઇ - ઇવણદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય.
 અધ્યાપ્+ઇ = અધ્યાપિ. અર્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પ્ નો આગમ.
 હવે પછીની સાધનિકા ચલયતિ પ્રમાણે થશે.
- (૬) રવિઃ પદ્યં બોધયતિ = સૂર્ય કમળને ખીલવે છે.
 બુધ-અવગમને (૯૬૮) — બુધ્+બોધને (૯૧૨)
 આ બે ધ્વાદિ ગણનાં ધાતુ છે.
 બુધિ - જ્ઞાને (૧૨૬૨) આ દિવાદિ ગણનો ધાતુ છે.
 અહીં આ ત્રણે ધાતુનું ગ્રહણ છે.
 બુધ્+ણિન્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.
 બોધિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.
 હવે પછીની સાધનિકા ચલયતિ પ્રમાણે થશે.
- (૭) કાષ્ઠાનિ યોધયતિ = લાકડા લડાવે છે. યુધિચ્-સમ્પ્રહારે (૧૨૬૦)
 યુધ્+ણિન્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.
 યોધિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.
 હવે પછીની સાધનિકા ચલયતિ પ્રમાણે થશે.
- (૮) રાજ્યમ્ પ્રાવયતિ = રાજ્ય પ્રાપ્ત કરાવે છે. પ્રું - ગતૌ (૫૮૭)
 પ્રુ+ણિન્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

પ્રૌ-ઙ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ૩ ની વૃદ્ધિ ઔ.

પ્રાવિ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઔ નો આવ.

હવે પછીની સાધનિકા ચલયતિ પ્રમાણે થશે.

(૯) અયઃ દ્રાવયતિ = લોખંડને પીગળાવે છે. ઢું-ગતૌ (૧૧)

સાધનિકા પ્રુ ધાતુ પ્રમાણે થશે.

(૧૦) તૈલમ્ સ્તાવયતિ = તેલને ટપકાવે છે. સું - ગતૌ (૧૬)

સાધનિકા પ્રુ ધાતુ પ્રમાણે થશે.

(૧૧) પાપમ્ નાશયતિ = પાપને નાશ પમાડે છે. નશૌચ્-અદર્શને (૧૨૦૨)

નશ્+ણિ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિ પ્રત્યય.

નાશિ - ઙ્ઞિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

હવે પછીની સાધનિકા ચલયતિ પ્રમાણે થશે.

(૧૨) પુણ્યમ્ જનયતિ = પુણ્યને ઉત્પન્ન કરે છે. જનૈચિ-પ્રાદુર્ભાવે (૧૨૬૫)

જન્+ણિ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિ પ્રત્યય.

જનિ - નજન-બધઃ ૪-૩-૫૪ થી વૃદ્ધિનો નિષેધ.

હવે પછીની સાધનિકા ચલયતિ પ્રમાણે થશે.

**इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञशब्दानु-
शासनलघुवृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥३-३॥**

“શ્રી દુર્લભેશદ્યુમળોઃ પાદાસ્તુષ્ટવિરે ન કૈઃ ? ।

લુલદ્વિર્મેદિનીપાલૈર્વાલિખિલ્યૈરિવાગ્રતઃ ॥”

અર્થ : સૂર્યસમાન શ્રી દુર્લભ રાજાની આગળ આળોટતાં એવા કયા રાજાઓ વડે વાલિખિલ્ય ઋષિઓની જેમ ચરણો નથી સ્તવાયા ? એટલે કે બધા જ રાજાઓએ ચરણોની સ્તુતિ કરી છે.

વાલિખિલ્ય ઋષિઓ જેમ સૂર્યનાં કિરણોની સેવા કરતાં હતાં તેમ બધા રાજાઓ દુર્લભરાજાનાં ચરણોની સેવા કરતાં હતાં.



॥ अहम् ॥

तृतीयस्याध्यायस्य चतुर्थःपादः

प्रत्ययप्रकरण

गुपौ-धूप-विच्छि-पणि-पनेरायः । ३-४-१

अर्थ:- गुप्, धूप, विच्छ, पण् અને પન્ ધાતુથી સ્વાર્થમાં આય પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન - (૧) ગોપાયતિ = તે રક્ષણ કરે છે. ગુપૌ-રક્ષણે (૩૩૨)

સાધનિકા ૩-૩-૩ માં કરેલી છે.

(૨) ધૂપાયતિ = તે સંતાપે છે. ધૂપ-સંતાપે (૩૩૪)

ધૂપ+આય - આ સૂત્રથી સ્વાર્થમાં આય પ્રત્યય.

ધૂપાય+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

ધૂપાય+અ+તિ - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

ધૂપાયતિ - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

(૩) વિચ્છાયતિ = તે જાય છે. વિચ્છ-ગતૌ (૧૩૪૩)

વિચ્છ+આય - આ સૂત્રથી સ્વાર્થમાં આય પ્રત્યય.

વિચ્છાય - સ્વરેભ્યઃ ૧-૩-૩૦ થી છ દ્વિત્વ.

વિચ્છાય - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી પૂર્વનાં છ નો ચ્.

વિચ્છાય+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

વિચ્છાય+અ+તિ - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

વિચ્છાયતિ - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

(૪) પનાયતિ = તે સ્તુતિ કરે છે. પणि-વ્યવહાર-સ્તુત્યોઃ (૭૧૦)

સાધનિકા ધૂપાયતિ પ્રમાણે થશે.

(૫) પનાયતિ = તે સ્તુતિ કરે છે. પનિ-સ્તુતૌ (૭૪૮)

સાધનિકા ધૂપાયતિ પ્રમાણે થશે.

☆ સૂત્રમાં ગુપૌ એ પ્રમાણે ઔકારનાં અનુબંધ સહિત મૂક્યો છે. તેથી

- ગુપિ-ગોપન-કુત્સનયો: (૭૬૩) અને ગુપ્-વ્યાલત્વે (૧૧૮૨) આ બે ધાતુની નિવૃત્તિ થશે. અને ગુપ્ ધાતુનું યજ્ઞલુબન્ત કરીએ ત્યારે આ સૂત્ર નહીં લાગે.
- ✧ સૂત્રમાં પળિ અને પનિ એ પ્રમાણે ૩ ઇત્ હોવાથી ઇઙિત્:.... ૩-૩-૨૨ થી આત્મનેપદ સિદ્ધ જ છે પરંતુ અશ્વ વિષયમાં પળિ અને પનિ ધાતુથી પર આત્મનેપદ થશે. પણ શ્વ વિષય હોય ત્યાં પરસ્મૈપદ જ થશે.
- ✧ યજ્ઞ પ્રત્યય એકસ્વરી ધાતુને લાગે છે. અને ગુપ્ ધાતુને આય લાગવાથી ધાતુ અનેકસ્વરી બનતો હોવાથી યજ્ઞ ની પ્રાપ્તિ જ નથી તો યજ્ઞલુબન્તમાં નિવૃત્તિ માટે ઔ અનુબંધ છે એવું શા માટે કહ્યું ? વાત બરાબર છે. પરંતુ અશ્વિ તેવા ૩-૪-૪ સૂત્રથી અશ્વ વિષયમાં પ્રાપ્ત વિકલ્પિત આય ની પહેલાં યજ્ઞ પ્રત્યય કરે છે તે “પ્રકૃતિગ્રહણે યજ્ઞલુબન્તસ્ય ગ્રહણમ્ એ ન્યાયથી યજ્ઞ લોપાયા પછી આય ની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેથી યજ્ઞલુબન્ત માં નિવૃત્તિ થાય એમ કહ્યું છે તે બરાબર છે.

કર્મેર્ણિઙ્ । ૩-૪-૨

અર્થ:- કમ્ ધાતુથી સ્વાર્થમાં ણિઙ્ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન - કામયતે = તે ઇચ્છે છે. કમૂઙ્-કાન્તૌ (૭૮૮)

કમ્+ણિઙ્ - આ સૂત્રથી સ્વાર્થમાં ણિઙ્ પ્રત્યય.

કામિ - ઙ્ણિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

કામિ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

કામિ-અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શ્વ પ્રત્યય.

કામયતે - દૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

- ✧ ણિઙ્ માં ણકાર એ વૃદ્ધિ માટે છે અને ઙકાર આત્મનેપદ માટે છે.

ઋતેર્ઙીયઃ । ૩-૪-૩

અર્થ:- ઋત્ ધાતુથી સ્વાર્થમાં ઙીય્ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન - ઋત-ઘૃણા-ગતિ-સ્પર્ધેષુ (૨૮૭)

ઋતીયતે = તે ધૃણા કરે છે, સ્પર્ધા કરે છે, જાય છે.

ઋત્+ઈય - આ સૂત્રથી સ્વાર્થમાં ઈય પ્રત્યય.

તે પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી ઋતીયતે થશે.

- ☆ ડીય માં ઢકાર આત્મનેપદ કરવા માટે અને ગુણનો અભાવ કરવા માટે છે. ઇકિતઃ... ૩-૩-૨૨ થી આત્મનેપદ થયું છે.

અશવિ તે વા । ૩-૪-૪

અર્થ:- શવ્ પ્રત્યય સિવાયનાં વિષયમાં ગુપ્ વિગેરે ધાતુઓથી તે આય આદિ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - ગુપ્ વિગેરે ધાતુઓને આય પ્રત્યય, કમ્ ધાતુને ણિઙ્ પ્રત્યય અને ઋત્ ધાતુને ડીય પ્રત્યય શવ્ સિવાયનો વિષય જણાતો હોય તો વિકલ્પે થાય છે.

અશવ્ = વર્તમાના, પંચમી, સપ્તમી અને હસ્તનીનાં પ્રત્યયો લાગતાં જ્યાં શવ્ વિકરણ પ્રત્યય લાગે છે ત્યાં આ નિયમ લાગુ નહીં પડે, એટલે કે ચાર કાળ સિવાયમાં આ પ્રત્યયો વિકલ્પે થશે.

- (૧) ગોપાયિતા = તે રક્ષણ કરશે.

ગુપ્+આય - ગુપૌ... ૩-૪-૧ થી આય પ્રત્યય.

ગોપાય - લઘો... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

ગોપાય+તા - તાતારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

ગોપાય+ઇ+તા - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

ગોપાયિતા - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી ઇટ્ ની પૂર્વનાં અ નો લોપ.

જ્યારે આય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે — ગૌસા = રક્ષણ કરશે.

ગુપ્+તા - તાતારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

ગૌસા - લઘો... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

ધૂગૌદિતઃ ૪-૪-૩૮ થી ઇટ્ નો નિષેધ થયો છે.

- ☆ એજ પ્રમાણે ધૂપાયિતા-ધૂપિતા, વિચ્છાયિતા-વિચ્છિતા, પણાયિતા-પણિતા અને પનાયિતા-પનિતા.

- (૨) કામયિતા = ઇચ્છા કરશે.

કમ્+જિહ્ - કમે... ૩-૪-૨ થી જિહ્ પ્રત્યય.

કામિ - ઝિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

પછીની સાધનિકા ગોપાયિતા પ્રમાણે થશે.

જ્યારે જિહ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે — કમિતા = ઇચ્છા કરશે.

કમ્+તા - તાતારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

કમ્+ઇ+તા = કમિતા - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

(૩) ઋત્તીયિતા = તે ધૃષ્ટા કરશે, નિન્દા કરશે.

ઋત્+ઈય - ઋતે... ૩-૪-૩ થી ડીય પ્રત્યય.

ઋતીય - સાધનિકા ગોપાયિતા પ્રમાણે થશે.

જ્યારે ડીય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે — અર્તિતા = તે નિન્દા કરશે.

ઋત્+તા - તાતારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

અર્ત્+તા - લયો... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્.

અર્તિતા - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

અર્તિતા - હાંદર્હ... ૧-૩-૩૧ થી ત્ દ્વિત્વ.

ગુપ્-તિજો 'ગર્હા-ક્ષાન્તૌ સન્' । ૩-૪-૫

અર્થ:- ગર્હા = નિન્દા અર્થમાં વર્તતાં ગુપ્ ધાતુથી અને ક્ષાન્તિ = સહન કરવું

અર્થમાં વર્તતાં તિજ્ ધાતુથી સ્વાર્થમાં સન્ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન - (૧) જુગુપ્સતે = તે નિન્દા કરે છે. ગુપિ-ગોપન-કુત્સનયો: (૭૬૩)

સાધનિકા ૩-૩-૩ માં કરેલી છે.

(૨) તિતિક્ષતે = તે ક્ષમા કરે છે, સહન કરે છે. તિજિ-ક્ષમા નિશાનયો: (૬૬૭)

તિજ્+સ - આ સૂત્રથી સ્વાર્થમાં સન્ પ્રત્યય.

તિતિજ્+સ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એક સ્વરાંશ દ્વિત્વ.

તિતિજ્+સ - ચજ:... ૨-૧-૮૬ થી પૂર્વનાં જ્ નો ગ્.

તિતિક્+સ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી ગ્ નો ક્.

તિતિક્+ષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

તે પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી તિતિક્ષતે થશે.

ગર્હાક્ષાન્તાવિતિ કિમ્ ? (૧) ગોપનમ્ = રક્ષણ કરવું.

ગુપ્+અન - અનદ્ ૫-૩-૧૨૪ થી અનદ્ પ્રત્યય.

ગોપન - લઘો... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

ગોપન+અમ્ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી અમ્ પ્રત્યય.

ગોપનમ્ - સમાના... ૧-૪-૪૬ થી અમ્ ના અ નો લોપ.

અહીં ગર્હા અર્થ નથી તેથી સન્ પ્રત્યય થયો નથી.

- (૨) તેજનમ્ = તીક્ષ્ણ કરવું, સાધનિકા ગોપનમ્ પ્રમાણે થશે. અહીં ક્ષાન્તિ અર્થ નથી તેથી સન્ પ્રત્યય થયો નથી.

☆ અહીં સ્વાર્થિક સન્ અને ઇચ્છાદર્શક સન્ બંનેમાં સન્ આશ્રિત સન્યડચ્છ ૪-૧-૩ વિગેરે કાર્ય થઈ શકે માટે નકારનું ગ્રહણ છે.

કિતઃ સંશય-પ્રતીકારે । ૩-૪-૬

અર્થ:- સંશય અને પ્રતીકાર અર્થમાં વર્તતાં કિત્ ધાતુથી સ્વાર્થમાં સન્ પ્રત્યય ધાય છે.

વિવેચન - (૧) મે મનઃ વિચિકિત્સતિ = મારું મન સંશય કરે છે. કિત-નિવાસે (૨૮૬)

વિ+કિત્+સ - આ સૂત્રથી સ્વાર્થમાં સન્ પ્રત્યય.

વિકિકિત્સ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એક સ્વરાંશ દ્વિત્વ.

વિચિકિત્સ - કઙ્... ૪-૧-૪૬ થી ક્ નો ચ્.

તિવ્ પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી વિચિકિત્સતિ થશે.

- (૨) વ્યાધિ ચિકિત્સતે = વ્યાધિનો (રોગનો) પ્રતીકાર કરે છે. પ્રતીકારનાં બે અર્થ છે. (૧) નિગ્રહ કરવો (૨) વિનાશ કરવો.

(૧) નિગ્રહ કરવો — વિચિકિત્સ્યઃ પારદારિકઃ = પરદારાગમન કરનારને અટકાવવો.

(૨) વિનાશ કરવો — વિચિકિત્સ્યાનિ તુણાનિ = ધાસનો નાશ કરવો. નકામા ધાસને વાઢી નાંખવું.

સંશયપ્રતીકારાર્થે ઇતિ કિમ્ ? કેતયતિ = તે વસાવે છે.

કિન્+ણિ - પ્રયોક્... ૩-૪-૨૦ થી ણિ પ્રત્યય.

કેતિ - લઘો... ૪-૩-૪ થી ઇ નો ગુણ એ.

કેતિ+તિ - તિવ્ તસ... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

કેતિ+અ+તિ - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

કેતે+અ+તિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.

કેતયતિ - દૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

અહીં નિવાસ અર્થમાં વર્તતો કિત્ ધાતુ છે તેથી સન્ પ્રત્યય થયો નથી. આજ પ્વાદિ ગણનાં કિત્ ધાતુને સન્ લાગવાથી જ સંશય અને પ્રતીકાર અર્થ ઉક્ત થઈ જાય છે.

જ્ઞાન્-દાન્-માન્-બધાન્નિજ્ઞાના-ડ્ઞર્જવ-વિચાર-વૈરુષ્યે

દીર્ઘશ્ચેતઃ । ૩-૪-૭

અર્થ:- નિજ્ઞાન અર્થમાં વર્તતાં જ્ઞાન્ ધાતુથી, આર્જવ અર્થમાં વર્તતાં દાન્ ધાતુથી, વિચાર અર્થમાં વર્તતાં માન્ ધાતુથી અને વૈરુષ્ય અર્થમાં વર્તતાં બધ્ ધાતુથી સ્વાર્થમાં સન્ પ્રત્યય થાય છે. અને દ્વિવ થએ છતે પૂર્વનો ઇ દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - જ્ઞાન્+સન્ = તે (હથીયારને) ધારવાળુ કરે છે. જ્ઞાની-તેજને (૯૧૫)

જ્ઞાન્+સ - આ સૂત્રથી સ્વાર્થમાં સન્ પ્રત્યય.

જ્ઞાન્ - શિઙ્ઠે... ૧-૩-૪૦ થી ન્ નો અનુસ્વાર

જ્ઞાન્+સ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિવ.

જ્ઞાન્+સ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

જ્ઞાન્+સ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

જ્ઞાન્+સ - આ સૂત્રથી ઇ દીર્ઘ.

તિવ્ પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી જ્ઞાન્+સન્ થશે.

(૨) દોદાંસન્ = તે આર્જવ (સરલ) કરે છે. દાની-અવલખણને (૯૧૪)

સાધનિકા જ્ઞાન્+સન્ પ્રમાણે થશે.

(૩) મોમોસન્ = તે વિચાર કરે છે. માનિ-પૂજાયમ્ (૭૪૯)

સાધનિકા શીર્ષાસંતિ પ્રમાણે થશે.

- (૪) બીભત્સતે = વિરૂપ કરે છે. બધિ-બન્ધને (૭૪૬)

બધ્+સ - આ સૂત્રથી સ્વાર્થમાં સન્ પ્રત્યય.

બબ્ધસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

બબ્ધસ - ગઢદ... ૨-૧-૭૭ થી ધાતુનાં બ્ નો મ્.

બિબ્ધસ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

બિભત્સ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી ધ્ નો ત્.

બીભત્સ - આ સૂત્રથી ઇ દીર્ઘ.

હવે પછીની સાધનિકા શીર્ષાસંતિ પ્રમાણે થશે.

- ★ શાન્ અને દાન્ એ બે ધાતુઓ ઉભયપદી છે તથા માન્ અને બધ્ એ બે ધાતુઓ આત્મનેપદી છે.

અર્થોક્તિ: કિમ્ ? અર્થાન્તરે મા ભૂત-(૧) નિશાનમ્ = પતલું કરનાર.

અહીં નિશ્યતીતિ આ અર્થમાં નિ+શાન્ ધાતુને અચ્ ૫-૧-૪૯ થી અચ્ પ્રત્યય થવાથી નિશાનમ્ બન્યું છે.

- (૨) અવદાનમ્ = છેદન કરનાર. અહીં અવદ્યતીતિ આ અર્થમાં અવ+દાન્ ધાતુને અચ્ પ્રત્યય થવાથી અવદાનમ્ બન્યું છે.

અહીં આ બન્ને ધાતુ અર્થથી ભિન્ન છે. તેથી આ સૂત્રથી સન્ પ્રત્યય થયો નથી.

- (૩) માનયતિ = તે માન કરે છે. માનળ્ - પૂજાયામ્ (૧૯૬૯)

આ દશમાં ગણનો માન્ ધાતુ વિચાર અર્થમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી સન્ પ્રત્યય થયો નથી.

- (૪) બાધયતિ = તે બાંધે છે. બધળ્ - સંયમને (૧૬૬૪)

આ દશમાં ગણનો બધ્ ધાતુ વૈરુપ્થ અર્થમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી સન્ પ્રત્યય થયો નથી.

ધાતો: કણ્ડવાદેર્યક્ । ૩-૪-૮

અર્થ:- કણ્ડવાદિ ગણપાઠમાંનાં કણ્ડ વગેરે ધાતુથી સ્વાર્થમાં યક્ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન - કણ્ઠ્યતિ, કણ્ઠ્યતે = તે ખંજવાળ કરે છે. કણ્ઠ્ય-ગાત્રવિઘર્ષણે (૧૮૮૧)

કણ્ઠ્ય+તિ, તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્-તે પ્રત્યય.

કણ્ઠ્યતિ, કણ્ઠ્યતે. - આ સૂત્રથી સ્વાર્થમાં યક્ પ્રત્યય.

(૨) મહીયતે = તે પૂજા કરે છે, તે વધે છે. મહીઙ્ - વૃદ્ધૌ પૂજાયાં ચ (૧૮૮૨)

મહી+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

મહીયતે - આ સૂત્રથી સ્વાર્થમાં યક્ પ્રત્યય.

ઘાતોરિતિ કિમ્ ? કણ્ઠ્યઃ અહીં કણ્ઠ્ય એ નામ છે તેથી સિ વિગેરે વિભક્તિનાં પ્રત્યય લાગીને કણ્ઠ્યઃ બન્યું છે. નામ હોવાથી આ સૂત્રથી યક્ પ્રત્યય થયો નથી.

✽ કણ્ઠ્ય વિગેરે નામ પણ છે અને ધાતુ પણ છે. અહીં ધાતુનું ગ્રહણ કરવાનું હોવાથી સૂત્રમાં ઘાતોઃ એ પ્રમાણે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.

✽ કણ્ઠ્યવાદિ ગણનાં ધાતુઓ ૧૮૮૧ થી ૨૦૪૪ સુધી છે.

વ્યઙ્ગનાદૈરેકસ્વરાદ્ ભૃશાઽઽભીક્ષયે યઙ્ વા । ૩-૪-૧

અર્થઃ- ભૃશ અને આભીક્ષય અર્થમાં વર્તતાં એકસ્વરવાળા વ્યંજનાદિ ધાતુથી યઙ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - ભૃશ = ધાત્વર્થક ફલાત્મક ક્રિયાની (પચ્ = વિક્લિત્તિરૂપ) વચમાં કોઈપણ વિઘ્નકારી ક્રિયાઓ વિના તદનુકૂલ અગ્નિ સળગાવવો, યુલાપર તપેલી મુકવી, આંધણ મૂકવું વિગેરે અવાંતર ક્રિયાઓ સહિત રસોઈની નિષ્પત્તિ તે ભૃશ કહેવાય છે. અથવા ફલમાં અતિરેક એટલે અનુકૂળ અવાંતર ક્રિયાઓ દ્વારા ફળમાં અધિકતા (સુંદરતા) પ્રાપ્ત થવી તેને પણ ભૃશ કહેવાય છે.

આભીક્ષય = વિઘ્નકારી અવાંતર ક્રિયાઓ સહિત વિક્લિત્તિરૂપ મુખ્ય ક્રિયાનું વારંવાર કરવું તેને આભીક્ષય કહેવાય છે.

(૧) ભૃશં પુનઃ પુનઃ વા યચ્ચતિ - પાપચ્યતે = તે ધણું રાંધે છે અથવા વારંવાર રાંધે છે. ડુપ્-ચીષ્-પાકે (૮૮૨)

સાધનિકા ૩-૩-૩ માં કરેલી છે.

અહીં પચ્ ધાતુ વ્યંજનાદિ છે અને એકસ્વરવાળો છે તેથી આ સૂત્રથી યજ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. જ્યારે યજ્ પ્રત્યય ન લાગે ત્યારે તેના વિકલ્પ પદ્યમાં ભૂશં પચતિ અથવા પુનઃ પુનઃ પચતિ એ પ્રમાણે વાક્ય જ રહેશે.

વ્યંજનાદેરિતિ કિમ્ ? ભૂશં ઈક્ષતે = વારંવાર જુએ છે. અથવા ધણું જુએ છે. ઈક્ષિ-દર્શને (૮૮૨) અહીં ઈક્ષ ધાતુ એક સ્વરવાળો છે પણ વ્યંજનાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી યજ્ પ્રત્યય ન થતાં વાક્ય જ રહ્યું છે.

એકસ્વરાદિતિ કિમ્ ? ભૂશં ચકાસ્તિ = તે ધણું શોભે છે. અથવા વારંવાર શોભે છે. ચકાસૃક-દીસૌ (૧૦૮૪) અહીં ચકાસ્ ધાતુ વ્યંજનાદિ છે પણ એકસ્વરવાળો નથી અનેકસ્વરી છે તેથી આ સૂત્રથી યજ્ પ્રત્યય ન થતાં વાક્ય જ રહ્યું છે.

વેતિ કિમ્ ? લુનીહિ લુનીહિ इत्येव अयं लुनाति = તે ધણું કાપે છે અથવા વારંવાર કાપે છે. લૂગ્-છેદને (૧૫૧૯) અહીં ભૂશ અને આભીક્ષ્ય અર્થમાં ભૂશાઽઽભીક્ષ્યે... ૫-૪-૪૨ થી હિ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ થઈ શકે માટે વા શબ્દ સૂત્રમાં મૂક્યો છે. જો વા ન લખ્યો હોત તો યજ્ પ્રત્યય લાગતાં માત્ર લોલૂયતે એમ એક જ પ્રયોગ થાત.

અટ્યર્તિ-સૂત્રિ-મૂત્રિ-સૂચ્યશૂર્ણોઃ । ૩-૪-૧૦

અર્થ:- ભૂશ અને આભીક્ષ્ય અર્થમાં વર્તતાં અટ્, ઋ, સૂત્ર, મૂત્ર, સૂચ, અશ્ અને ઋર્ણુ ધાતુથી યજ્ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન - (૧) ભૂશં પુનઃ પુનઃ વા અટ્યર્તિ - અટ્યત્યતે = તે ખૂબ રખડે છે અથવા વારંવાર રખડે છે. અટ-ગતૌ (૧૮૪)

અટ્+ય = અટ્ય આ સૂત્રથી યજ્ પ્રત્યય.

અટ્યત્ય - સ્વરદે... ૪-૧-૪ થી દ્વિતીય અંશ દ્વિરુક્ત.

અટ્ય - વ્યંજન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિ વ્યંજન ય નો લોપ.

અટ્ય - આગુણ... ૪-૧-૪૮ થી ટ ના અ નો આ.

તે પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી અટ્યત્યતે થશે.

(૨) ભૂશં પુનઃ પુનઃ વા ઋચ્છતિ ઇર્યતિ વા - અર્ચયતે = તે ખૂબ મેળવે છે અથવા વારંવાર મેળવે છે. ઋ-ગતૌ પ્રાપ્તે ચ (૨૬) ઋ-ગતૌ (૧૧૩૫)

ઋ+ય - આ સૂત્રથી યઙ્ પ્રત્યય.

અર્+ય = અર્ચ - ક્ય-યઙા... ૪-૩-૧૦ થી ઋ નો ગુણ અર્.

અર્ચ્ય - સ્વરાદે... ૪-૧-૪ થી દ્વિતીય અંશ દ્વિત્વ.

અર્ચ - વ્યઙ્ગન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિ વ્યંજન ય નો લોપ.

અર્ચ્ય - આગુણા... ૪-૧-૪૮ થી ર ના અ નો આ.

હવે પછીની સાધનિકા અવત્યતે પ્રમાણે થશે.

(૩) ભૂશં પુનઃ પુનઃ વા સૂત્રયતિ - સોસૂત્રયતે = તે ઘણી રચના કરે છે.

અથવા વારંવાર રચના કરે છે. સૂત્રણ - વિમોચને (૧૮૯૯)

સૂત્ર+ઈ - ચુરાદિ... ૩-૪-૧૭ થી ણિચ્ પ્રત્યય.

સૂત્રિ - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અ નો લોપ.

સૂત્રિ+ય - આ સૂત્રથી યઙ્ પ્રત્યય.

સૂત્ર્ય - જેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિચ્ નો લોપ.

સૂસૂત્ર્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

સોસૂત્ર્ય - આગુણા... ૪-૧-૪૮ થી ઋ નો ગુણ ઓ.

હવે પછીની સાધનિકા અવત્યતે પ્રમાણે થશે.

(૪) ભૂશં પુનઃ પુનઃ વા મૂત્રયતિ - મોમૂત્રયતે = તે ઘણો પેશાબ કરે છે

અથવા વારંવાર પેશાબ કરે છે. મૂત્રણ - પ્રસ્રવણે (૧૯૦૦)

(૫) ભૂશં પુનઃ પુનઃ વા સૂચયતિ - સોસૂચ્યતે = તે ઘણી સૂચના કરે છે

અથવા વારંવાર સૂચના કરે છે. સૂચણ - પૈશૂન્યે (૧૮૫૪)

આ બંનેની સાધનિકા સોસૂચ્યતે પ્રમાણે થશે.

(૬) ભૂશં પુનઃ પુનઃ વા અશ્નાતિ - અશાશ્યતે = તે ઘણું ખાય છે અથવા વારંવાર

ખાય છે. અશૌટિ - વ્યાપ્તૌ (૧૩૧૪), અશસ્-ભોજને (૧૫૫૮).

અશ્+ય = અશ્ય-આ સૂત્રથી યઙ્ પ્રત્યય.

અશ્યશ્ય - સ્વરાદે... ૪-૧-૪ થી દ્વિતીય અંશ દ્વિત્વ.

અશશ્ય - વ્યઙ્ગન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિ વ્યંજન ય નો લોપ.

અશાશ્ય - આગુણા... ૪-૧-૪૮ થી શ ના અ નો આ.

હવે પછીની સાધનિકા અટક્યતે પ્રમાણે થશે.

- (૭) ભૂશં પુનઃ પુનઃ વા પ્રોર્ણોતિ - પ્રોર્ણોનૂયતે = તે ધણું ઢાંકે છે અથવા વારંવાર ઢાંકે છે. ઝર્ણુગ્ - આચ્છાદને (૧૧૨૩)

પ્ર+ઝર્ણુ+ય - આ સૂત્રથી યઙ્ પ્રત્યય.

પ્ર+ઝર્ણુનુ+ય - સ્વરાદે... ૪-૧-૪ થી દ્વિતીય અંશ દ્વિત્વ.

પ્રોર્ણુનુય - અવર્ણ... ૧-૨-૬ થી અ + ઝ = ઓ.

પ્રોર્ણોનુય - આ-ગુણા... ૪-૧-૪૮ થી ડ નો ઓ.

પ્રોર્ણોનૂય - દીર્ઘ... ૪-૩-૧૦૮ થી ડ દીર્ઘ.

પ્રોર્ણોનૂય - હૃદિર્હ... ૧-૩-૩૧ થી ણ્ દ્વિત્વ.

હવે પછીની સાધનિકા અટક્યતે પ્રમાણે થશે.

- ☆ અહીં અયિરઃ ૪-૧-૬ થી સંયોગની આદિનો ર્ દ્વિત્વ થતો ન હોવાથી માત્ર નુ જ દ્વિત્વ થાય છે. અને દ્વિત્વ કરવું એ કાર્ય પરકાર્ય છે તેથી ન સમ... ૨-૧-૬૦ થી ણ્ એ અસત્ થવાથી નુ દ્વિત્વ થયો છે.
- ☆ અદ્ ઋ અણ્ અને ઝર્ણુ ધાતુ સ્વરાદિ હોવાથી વ્યંજના... ૩-૪-૪ થી યઙ્ ની પ્રાપ્તિ ન હતી અને સૂત્ર, મૂત્ર, સૂચ અને ઝર્ણુ એ અનેકસ્વરી હોવાથી પ્રાપ્તિ ન હતી તેથી આ સૂત્રની રચના કરી.

ગત્યર્થાત્ કુટિલે । ૩-૪-૧૧

અર્થ:- કુટિલ અર્થમાં જ વર્તતાં એકસ્વરવાળા વ્યંજનાદિ ગત્યર્થક ધાતુથી યઙ્ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન-કુટિલં કામતિ-ચઙ્કમ્યતે = તે વાંકો ચાલે છે. કમૂ-પાદવિક્ષેપે (૩૮૫)

કમ્+ય - આ સૂત્રથી યઙ્ પ્રત્યય.

કકમ્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

કકમ્ય - વ્યંજન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિ વ્યંજન ર્ નો લોપ.

ચકમ્ય - કઙ્કજ્ ૪-૧-૪૬ થી ક્ નો ચ.

ચમ્કમ્ય - મુત્તો... ૪-૧-૫૧ થી મુ નો આગમ.

ચઙ્કમ્ય - તૌમુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો ઙ્

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૪-૧૦ માં કહેલ અટ્યયતે પ્રમાણે થશે.

કુટિલ ઇતિ કિમ્ ? ભૂશં કામતિ = તે ઘણું ચાલે છે અથવા પુનઃ પુનઃ કામતિ = તે વારંવાર ચાલે છે. અહીં ભૂશ અને આભીક્ષ્ય અર્થ છે તેથી યઙ્ પ્રત્યય નહીં થાય.

- ☆ અહીં કુટિલ અર્થમાં યઙ્ પ્રત્યય થાય છે એમ કહ્યું તેથી હવે ભૂશ અને આભીક્ષ્ય અર્થમાં ગત્યર્થક ધાતુને વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૯ થી વ્યંજનાદિ અને એકસ્વરવાળો કમ્ ધાતુ હોવા છતાં પણ આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી હવે યઙ્ પ્રત્યય નહીં થાય.

ધાત્વર્થ વિશેષણં કિમ્ ? સાધને કુટિલે મા ભૂત્ - કુટિલં પન્થાનં ગચ્છતિ = વાંકા માર્ગે જાય છે. કુટિલ શબ્દ ધાતુનું વિશેષણ હોવાથી આ વાક્યમાં યઙ્ પ્રત્યય ન થયો. કેમકે અહીં પોતે વાંકો નથી ચાલતો પણ તે જેના પર ચાલે છે તે સાધનરૂપી માર્ગ જ વાંકો છે માટે વાંકો ચાલે છે.

- ☆ જઙ્ગમઃ - અહીં કુટિલ અર્થનો અભાવ હોવાથી યઙ્ પ્રત્યય કેમ થયો આવી શંકા ન કરવી કેમ કે આ જઙ્ગમઃ શબ્દ રૂઢિથી છે. સ્થાવરના વિરોધિ (પ્રતિપક્ષ) તરીકે વર્તે છે.

ગચ્છતિ ઇતિ - જઙ્ગમઃ - ગમેર્જમ્ ચ વા (૧૩) ઉણાદિ સૂત્રથી અ પ્રત્યય. ગમ્+અ ધાતુ દ્વિત્વ ગમ્ગમ્ + અ ધાતુ દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વનાં ગમ્ નો જમ્ આદેશ થવાથી જઙ્ગમઃ સિદ્ધ થાય છે.

ગ્-લુપ્-સદ્-ચર-જપ-જમ્-દશ-દહો-ગર્હ્યે । ૩-૪-૧૨

અર્થઃ- અહીં (નિદા) અર્થમાં જ વર્તતાં ગ્-લુપ્-સદ્-ચર-જપ્-જમ્-દશ અને દહ ધાતુથી યઙ્ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન - (૧) ગર્હિતં (નિન્દ્ય) નિગિરતિ - નિજેગિલ્યતે = તે ખરાબ રીતે ખાય છે. ગ્-નિગરણે (૧૩૩૫)

નિ+ગ્+ય - આ સૂત્રથી યઙ્ પ્રત્યય.

નિગિર્+ય - ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી ઋ નો ઇ

નિગિગિર્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

નિજિગિર્ય - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં ગ્ નો જ.

નિજેગિર્ય - આગુણા... ૪-૧-૪૮ થી ૩ નો ૬.

નિજેગિલ્ય - ગ્રોયડિં ૨-૩-૧૦૧ થી ૨ નો ૬.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૪-૧૦ માં કહેલ અટક્યતે પ્રમાણે થશે.

(૨) નિન્દ્યં લુપ્પતિ-લોલુપ્યતે = તે ખરાબ રીતે નાશ કરે છે.

લુપ્પતી - છેદને. (૧૩૨૩)

લુપ્+ય - આ સૂત્રથી યજ્ઞ પ્રત્યય.

લુલુપ્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

લોલુપ્ય - આ-ગુણા... ૪-૧-૪૮ થી ૩ નો ગુણ ઓ.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૪-૧૦ માં કહેલ અટક્યતે પ્રમાણે થશે.

(૩) નિન્દ્યં સીદતિ - સાસદ્યતે = તે ખરાબ રીતે દુઃખી થાય છે.

સીદતું - વિશરણ-ગત્યવસાદનેષુ (૯૬૬)

સદ્+ય - આ સૂત્રથી યજ્ઞ પ્રત્યય.

સસદ્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

સાસદ્ય - આ-ગુણા... ૪-૧-૪૮ થી ૩ નો આ.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૪-૧૦ માં કહેલ અટક્યતે પ્રમાણે થશે.

(૪) નિન્દ્યં ચરતિ - ચચૂર્યતે = તે ખરાબ રીતે ચાલે છે અથવા ખાય છે.

ચર - ધક્ષણે ગતૌ ચ (૪૧૦)

ચર્+ય - આ સૂત્રથી યજ્ઞ પ્રત્યય.

ચચૂર્ય+ઃ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

ચમ્ચર્ય - ચર... ૪-૧-૫૩ થી મ્ નો આગમ.

ચચૂર્ય - તૌ-મુમૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો જ્.

ચચૂર્ય - તિચોપા... ૪-૧-૫૪ થી ધાતુનાં અ નો ડ.

ચચૂર્ય - ખ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ડ દીર્ઘ.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૪-૧૦ માં કહેલ અટક્યતે પ્રમાણે થશે.

(૫) નિન્દ્યં જપતિ - જજ્ઞપ્યતે = તે ખરાબ રીતે જાપ કરે છે.

જપ - માનસે વ્યક્તે વચ્ને ચ (૩૩૮)

જપ્+ઘ - આ સૂત્રથી યઙ્ પ્રત્યય.

જઙ્ઘ્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

જમ્જમ્ય - જપજમ... ૪-૧-૫૨ થી મ્ નો આગમ.

જઙ્ઘ્ય - તૌ-મુમૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો જ્.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૪-૧૦ માં કહેલ અવટ્યતે પ્રમાણે થશે.

(૬) નિન્ધં જમ્મતિ - જઙ્ઘ્યતે = તે ખરાબ રીતે મૈથુન સેવન કરે છે.

જમ-મૈથુને (૩૭૯) સાધનિકા જઙ્ઘ્યતે પ્રમાણે થશે.

(૭) નિન્ધં દશતિ - દન્દશ્યતે = તે ખરાબ રીતે ડંખ મારે છે.

દંશ-દશને (૪૯૬) સાધનિકા જઙ્ઘ્યતે પ્રમાણે થશે.

(૮) નિન્ધં દહતિ. - દન્દહ્યતે = તે ખરાબ રીતે બાળે છે.

દહ-ધસ્મીકરણે (૫૫૨) સાધનિકા જઙ્ઘ્યતે પ્રમાણે થશે.

ગર્હ્યં ઇતિ કિમ્ ? સાધુ જપતિ = સારી રીતે જાપ કરે છે. ભૂશં નિગિરતિ = તે વારંવાર ખાય છે. અહીં ગર્હા અર્થ નથી પણ સાદું તેમજ ભૂશ અર્થ ગમ્યમાન છે તેથી આ સૂત્રથી યઙ્ પ્રત્યય થયો નથી.

★ દંશ્ ધાતુમાં ન્ લોપનો નિર્દેશ સૂત્રમાં કર્યો છે તે યઙ્ લુબન્ત માં પણ ન્ નો લોપ થઈ શકે માટે કર્યો છે.

★ વ્યઙ્ગનાદે... ૩-૪-૯ સૂત્રથી અને ગત્યર્થાત્... ૩-૪-૧૧ સૂત્રથી ગ્ વિગેરે ધાતુને ભૂશ-આભીક્ષ્ય અને કુટિલ અર્થમાં યઙ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી છતાં આ સૂત્રે ગર્હા અર્થમાં યઙ્ પ્રત્યય કર્યો તેથી નિયમ થયો કે ગ્ વિગેરે ધાતુને યઙ્ પ્રત્યય થાય તો ગર્હા અર્થમાં જ થાય. ભૂશાદિ અર્થમાં યઙ્ પ્રત્યય હવે નહીં થાય.

ન ગુણા-શુભ-રુચઃ । ૩-૪-૧૩

અર્થ:- ગ્, શુભ અને રુચ્ ધાતુથી યઙ્ પ્રત્યય થતો નથી.

વિવેચન - (૧) નિન્ધં ગુણાતિ = તે ખરાબ અવાજ કરે છે. (બોલે છે.)

ગ્+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

ગ્+ના+તિ - ક્યાદેઃ ૩-૪-૭૯ થી ર્ના પ્રત્યય.

ગૃનાતિ - પ્વાદે... ૪-૨-૧૦૫ થી ગ્ દ્વસ્વ.

ગૃણાતિ - ર-ઘ... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ્.

ગૃશ્-શબ્દે (૧૫૩૮) આ નવમાં ગણનાં ગ્ ધાતુને ગૃત્પ... ૩-૪-૧૨ થી યઙ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી બીજા કોઈપણ સૂત્રથી યઙ્ પ્રત્યય થશે નહીં.

(૨) ભૃશં શોભતે = તે ખૂબ શોભે છે. શુભિ-દીપ્તૌ (૮૪૭)

(૩) ભૃશં રોચતે = ખૂબ રૂચે છે. રુચિ-અભિપ્રીત્યાં દીપ્તૌ ચ (૮૩૮)

શુભ્ અને રુચ્ ધાતુને વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૮ થી યઙ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી હવે બીજા કોઈપણ સૂત્રથી યઙ્ પ્રત્યય થશે નહીં.

બહુલં લુપ્ ૧ ૩-૪-૧૪

અર્થ:- યઙ્ પ્રત્યયનો બહુલતાએ લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ભૃશં પુનઃ પુનઃ વા ભવતિ - બોધૂયતે, બોધવીતિ = તે ધણું થાય છે અથવા વારંવાર થાય છે. ભૂ-સત્તાયામ્ (૧)

ભૂ+ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૮ થી યઙ્ પ્રત્યય.

ભૂભૂય+ય - સન્... ૪-૧-૩ ધાતુ દ્વિત્વ.

બૂભૂય - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી મ્ નો બ્.

બોભૂય - આ-ગુણા... ૪-૧-૪૮ થી ઋ નો ગુણ ઓ.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૪-૧૦ માં કહેલ અટક્યતે પ્રમાણે થશે.

★ બોભૂ - આ સૂત્રથી યઙ્ પ્રત્યયનો લોપ.

બોભૂ+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

બોભૂ+ઈ+તિ - યઙ્-તુ... ૪-૩-૬૪ થી ઈ નો આગમ.

બોભો+ઈ+તિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ ઓ.

બોભવીતિ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ્.

યઙ્-તુ... ૪-૩-૬૪ થી જ્યારે ઈ નો આગમ ન થાય ત્યારે બોભોતિ રૂપ પણ થાય છે.

બહુલવચનાત્ ક્વચિન્ન ભવતિ- (૧) ભૂશં પુનઃ પુનઃ વા લવનં -
લોલૂયા અથવા લોલૂયનં - લોલૂયા = ઘણું અથવા વારંવાર કાપવું.

લૂ+ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય.

લૂલૂય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘએકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

લોલૂય - આ-ગુણા... ૪-૧-૪૮ થી ઋ નો ગુણ ઓ.

લોલૂય+અ - શંસિ... ૫-૩-૧૦૫ થી ભાવમાં અ પ્રત્યય.

લોલૂય+અ - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી ધાતુનાં અ નો લોપ.

લોલૂય+આ - આત્ ૨-૪-૧૮ થી આપ્ પ્રત્યય.

લોલૂયા - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+આ = આ.

- (૨) ભૂશં પુનઃ પુનઃ વા પવનં અથવા પોપૂયનં - પોપૂયા = ઘણું અથવા
વારંવાર પવિત્ર થવું. સાધનિકા લોલૂયા પ્રમાણે થશે. યઙ્ પ્રત્યયનો
બહુલતાએ લોપ થાય છે તેથી યઙ્ પ્રત્યયનો લોપ થયો નથી.

અચિ । ૩-૪-૧૫

અર્થ:- અચ્ પ્રત્યય પર છતાં યઙ્ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ચેચીયતે ઇતિ ચેચ્યઃ = ઘણું અથવા વારંવાર ભેગું કરનાર.

ચિગ્દ્ - ચયને (૧૨૮૦)

ચિ+ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય.

ચિચિય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

ચેચિય - આ-ગુણા... ૪-૧-૪૮ થી ઇ નો ગુણ ઈ.

ચેચીય - દીર્ઘ... ૪-૩-૧૦૮ થી ચિ નો ઇ દીર્ઘ.

ચેચીય+અ - અચ્ ૫-૧-૪૮ થી અચ્ પ્રત્યય.

ચેચી+અ - આ સૂત્રથી યઙ્ પ્રત્યયનો લોપ.

ચેચ્ય - યોડનેક... ૨-૧-૫૬ થી ઈ નો ય્.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી ચેચ્યઃ થશે.

- (૨) નેનીયતે ઇતિ નેચ્યઃ = ઘણું અથવા વારંવાર લઈ જનાર. ણીગ્-પ્રાપ્તે
(૮૮૪) સાધનિકા ચેચ્યઃ પ્રમાણે થશે.

- ☆ બહુલં લુપ્ ૩-૪-૧૪ થી યઙ્ પ્રત્યયનો લોપ બહુલતાએ સિદ્ધ જ હતો પણ નિત્ય લોપ કરવા માટે આ સૂત્રની રચના છે.

નોત: । ૩-૪-૧૬

અર્થ:- અચ્ પ્રત્યય પર છતાં ઉ કારાન્ત ધાતુથી વિધાન કરાએલ યઙ્ પ્રત્યય લોપાતો નથી.

વિવેચન - (૧) રેરૂયતે ઇતિ રેરૂય: = ધણું અથવા વારંવાર અવાજ કરનાર.

રૂંક્ - શબ્દે (૧૦૮૫)

રુ+ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૮ થી યઙ્ પ્રત્યય.

રૂરૂય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

રેરૂય - આ-ગુણ... ૪-૧-૪૮ થી ઉ નો ગુણ ઓ.

રેરૂય - દીર્ઘ... ૪-૩-૧૦૮ થી રુ નો ઉ દીર્ઘ.

હવે પછી સિ પ્રત્યય, સોરુ:, રુ પંદાન્તે... થી રેરૂય: થશે.

- ☆ "અચિ નોત:" એ પ્રમાણે એકજ સૂત્ર બનાવ્યું હોત તો અચ્ પ્રત્યય પર છતાં યઙ્ પ્રત્યયનો (નિત્ય) લોપ થાય અને ઉકારાન્ત ધાતુથી અચ્ પ્રત્યય પર છતાં યઙ્ પ્રત્યયનો લોપ ન થાય આવો અર્થ થવાથી બહુલં લુપ્ સૂત્રથી ઉકારાન્ત ધાતુથી યઙ્ પ્રત્યય બહુલતાએ લોપ થવાની પ્રાપ્તિ આવી જાત. જ્યારે "નોત:" એ પ્રમાણે જુદું સૂત્ર કરવાથી હવે બહુલં લુપ્ સૂત્રથી પણ યઙ્ પ્રત્યયનો લોપ થશે નહીં.

ચુરાદિભ્યો ણિચ્ । ૩-૪-૧૭

અર્થ:- ચુરાદિ ધાતુઓથી સ્વાર્થમાં ણિચ્ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન - (૧) ચોરયતિ = તે ચોરી કરે છે. ચુર્ણ - સ્તેયે (૧૫૬૮)

ચુર+ણિચ્ - આ સૂત્રથી સ્વાર્થમાં ણિચ્ પ્રત્યય.

ચોરિ - લઘો... ૪-૩-૪ થી ઉ નો ગુણ ઓ.

ચોરિ-તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

ચોરિ-અ+તિ - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

ચોર+અ+તિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.

ચોરયતિ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

(૨) પદયતે = તે જાય છે. પદણિ-ગતૌ (૧૮૩૨)

પદ+ઇ - આ સૂત્રથી સ્વાર્થમાં ણિચ્ પ્રત્યય.

પદિ - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અ નો લોપ.

બાકીની સાધનિકા ચોરયતિ પ્રમાણે થશે.

✧ ણ કાર અનુધવાળા ધાતુઓ ચુરાદિ ગણનાં છે. ણિચ્ માં ણકાર વૃદ્ધિ માટે છે.

✧ સૂત્રમાં બ.વ. આકૃતિગણનાં બ્રહ્મણ માટે છે.

યુજાદર્નવા । ૩-૪-૧૮

અર્થ:- યુજાદિ ધાતુથી સ્વાર્થમાં ણિચ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) યોજયતિ, યોજતિ = તે જોડે છે. યુજળ્ - સંપર્ચને (૧૮૪૧)

યુજ્+ઇ - આ સૂત્રથી સ્વાર્થમાં ણિચ્ પ્રત્યય. સાધનિકા ૩-૪-૧૭ માં જણાવેલ ચોરયતિ પ્રમાણે થશે.

✧ જ્યારે યુજ્ ધાતુને ણિચ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે...

યુજ્+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

યુજ્+અ+તિ - કર્તૃર્થ... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

યોજતિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

(૨) સાહયતિ, સહતિ = તે સહન કરે છે. ષહળ્-મર્ષણે (૧૮૮૧)

સાધનિકા ચોરયતિ પ્રમાણે થશે. પરંતુ અહીં જિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી ઉપાન્ત્ય અ ની વૃદ્ધિ થશે.

✧ ધાતુપાઠમાં યુજાદિ ગણપાઠ ૧૮૪૧ થી ૧૮૮૧ સુધી છે.

ભૂઃ પ્રાપ્તૌ ણિઙ્ । ૩-૪-૧૯

અર્થ:- પ્રાપ્તિ અર્થમાં વર્તતાં ભૂ ધાતુથી ણિઙ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - ભાવયતે, ભવતે = તે પ્રાપ્ત કરે છે. ભૂ-સત્તાયામ્ (૧)

ભૂ+ઇ - આ સૂત્રથી સ્વાર્થમાં ણિઙ્ પ્રત્યય.

ભૌ-ઈ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ ઔ.

ભાવિ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઔ નો આવ્.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૪-૧૭ માં જણાવેલ ચોર્યતિ પ્રમાણે થશે.

- ☆ જ્યારે મૂ ધાતુને ણિઙ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ભવતે. સાધનિકા ૩-૩-૩ માં જણાવેલ ભવતિ પ્રમાણે થશે.

અહીં ણિઙ્ પ્રત્યય નથી લાગ્યો પણ સૂત્રમાં મૂ ધાતુ ઙ્ કાર સહિત નિર્દેશ કરાએલો હોવાથી આત્મનેપદનાં પ્રત્યયો લાગ્યા છે.

પ્રાપ્તાવિતિ કિમ્ ? ભવતિ = તે છે. સાધનિકા ૩-૩-૩ માં કરેલી છે.

અહીં મૂ ધાતુ સત્તા અર્થમાં છે પ્રાપ્તિ અર્થમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી ણિઙ્ પ્રત્યય થયો નથી.

પ્રયોક્તૃવ્યાપારે ણિઙ્ । ૩-૪-૨૦

અર્થ:- કર્તાને જે પ્રેરણા કરે છે (તે પ્રયોક્તા) તે ક્રિયા ગમ્યમાન હોય તો ધાતુથી ણિઙ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) કુર્વન્તં પ્રેરયતિ ઇતિ કારયતિ = તે કરાવે છે.

કૃ+ઈ - આ સૂત્રથી ણિઙ્ પ્રત્યય.

કારિ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આ.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૪-૧૭ માં જણાવેલ ચોર્યતિ પ્રમાણે થશે.

- (૨) વસન્તં પ્રેરયતિ ઇતિ વાસયતિ = ભિક્ષા વસાવે છે. (ભિક્ષા સારી મળે છે માટે ભિક્ષુક વસે છે.) વેસુ-ગતૌ (૫૪૮)

વસુ+ણિઙ્ - આ સૂત્રથી ણિઙ્ પ્રત્યય.

વાસિ - જિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

હવે પછીની સાધનિકા ચોર્યતિ પ્રમાણે થશે.

- (૩) રાજાનં આગચ્છન્તં પ્રેરયતિ ઇતિ રાજાનં આગમયતિ = રાજાને આગમન કરાવે છે. ગમ્લું-ગતૌ (૩૯૬)

આ+ગમ્+ણિઙ્ - આ સૂત્રથી ણિઙ્ પ્રત્યય.

આગામિ - જિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

- આગમિ. - અમો... ૪-૨-૨૬ થી આ નું હ્રસ્વ અ.
હવે પછીની સાધનિકા ચોરયતિ પ્રમાણે થશે.
- (૪) કંસં ઘનંતં પ્રેરયતિ ઇતિ કંસં ઘાતયતિ = કંસને હણાવે છે.
હનંક્ - હિંસા-ગત્યો: (૧૧૦૦)
હન્+ણિ - આ સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય.
ઘાતિ - ઝિતિઘાત્ ૪-૩-૧૦૦ થી હન્ નો ઘાત્ આદેશ.
હવે પછીની સાધનિકા ચોરયતિ પ્રમાણે થશે.
- (૫) પુષ્પેણ યુજ્જન્તં પ્રેરયતિ ઇતિ પુષ્પેણ ચન્દ્રં યોજયતિ = પુષ્પ નક્ષત્ર સાથે ચન્દ્રને જોડાવે છે (યોગ કરાવે છે) યુજંપી - યોગે (૧૪૭૬)
યુજ્+ણિ - આ સૂત્રથી ણિન્ પ્રત્યય.
હવે પછીની સાધનિકા ચોરયતિ પ્રમાણે થશે.
- (૬) ઉજ્જયિન્યાઃ પ્રદોષે પ્રસ્થિતો માહિષ્મત્યાં સૂર્ય ઉદગચ્છન્તં પ્રેરયતિ ઇતિ સૂર્ય ઉદગમયતિ = ઉજ્જયિનીથી રાત્રિમાં નીકળેલો (વ્યક્તિ) માહિષ્મતીમાં સૂર્યને ઉગાડે છે.
નંબર ત્રણનાં આગમયતિ પ્રમાણે સાધનિકા થશે.
- ☆ પ્રયોક્તાનો (પ્રેરણા કરનારનો) વ્યાપાર સાત પ્રકારે છે.
- (૧) પ્રેષણ = બીજાનો તિરસ્કાર કરવા પૂર્વકનો વ્યાપાર તે પ્રેષણ.
(૨) અધ્યેષણ = બીજાનો સત્કાર કરવા પૂર્વકનો વ્યાપાર તે અધ્યેષણ.
દા.ત. - કારયતિ.
(૩) નિમિત્ત = નિમિત્તભાવ (કારણભાવ) પૂર્વકનો વ્યાપાર તે નિમિત્ત.
દા.ત. - ધિક્ષા વાસયતિ.
(૪) આખ્યાન = કથાનક દ્વારા જે વ્યાપાર તે આખ્યાન
દા.ત. - રાજાનં આગમયતિ.
(૫) અભિનય = હાવભાવપૂર્વકનો વ્યાપાર તે અભિનય.
દા.ત. - કંસં ઘાતયતિ.
(૬) જ્ઞાન = જ્ઞાન પૂર્વકનો વ્યાપાર તે જ્ઞાન.

દા.ત. - પુષ્પેણ ચન્દ્રં યોજયતિ ગણકઃ.

(૭) પ્રાપ્તિ = પ્રાપ્ત કરવા પૂર્વકનો વ્યાપાર તે પ્રાપ્તિ.

દા.ત. - ડજ્જયિન્યાઃ પ્રસ્થિતઃ માહિષ્મત્યાં સૂર્યમ્ ડદગમયતિ.

તુમહાદિચ્છ્રયાં સન્નતત્સનઃ । ૩-૪-૨૧

અર્થ:- જે ધાતુ ઇષ્ ધાતુનું કર્મ હોય અને ઇષ્ ધાતુની સાથે જ સમાન કર્તાવાળો હોય તે ધાતુ તુમહ કહેવાય છે. તે તુમહ ધાતુથી ઈચ્છા અર્થમાં સન્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે પણ ઈચ્છા અર્થમાં થયેલાં સન્ અંતવાળા ધાતુથી ફરી સન્ પ્રત્યય થતો નથી.

વિવેચન - (૧) કર્તુમ્ ઇચ્છતિ - ચિકીર્ષતિ = તે કરવાની ઈચ્છા કરે છે.

કૃ+સ - આ સૂત્રથી સન્ પ્રત્યય.

કૃસ - નામિનો... ૪-૩-૩૩ થી સન્ ને કિદવદ ભાવ.

કૃસ - સ્વર-હન... ૪-૧-૧૦૪ થી કૃ ના ઋ નો દીર્ઘ ઋ.

કિર્સ - ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી ઋ નો ઇ.

કિકિર્સ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

ચિકિર્સ - કઙ્ક્ષ્વ ૪-૧-૪૬ થી ક્ નો ચ.

ચિકીર્સ - ખ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ર્ ના પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ.

ચિકીર્ષ - નામ્યન્તસ્થા... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

તિવ્ પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી ચિકીર્ષતિ થશે.

(૨) ગન્તુમ્ ઇચ્છતિ - જિગમિષતિ = તે જવાની ઈચ્છા કરે છે.

ગમ્+સ - આ સૂત્રથી સન્ પ્રત્યય.

ગમ્સ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

જગમ્સ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં ગ્ નો જ.

જિગમ્સ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી જ નાં અ નો ઇ.

જિગમિસ - ગમોઽનાત્મને ૪-૪-૫૧ થી સ ની પૂર્વે ઇ.

જિગમિષ - નામ્યન્તસ્થા... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

હવે પછી તિવ્ વિગેરે કાર્ય ચિકીર્ષતિ પ્રમાણે થશે.

- ☆ અહીં કર્તુમ્ અને ગન્તુમ્ એ ઇષ્ ધાતુનું કર્મ છે. અને ઇષ્ ધાતુનો કર્તા તથા કૃ અને ગ્ ધાતુનો કર્તા સમાન છે તેથી કૃ અને ગ્ ધાતુ તુમહં છે તેથી આ સૂત્રથી સન્ પ્રત્યય થયો છે.

તુમહંદિતિ કિમ્ ? યાનેન ઇચ્છતિ = ગમન ક્રિયા દ્વારા ઈચ્છે છે. અહીં યા ધાતુ એ ઇષ્ ધાતુનું કર્મ નથી માટે આ સૂત્રથી સન્ પ્રત્યય થયો નથી.

- (૨) ભુક્તિમ્ ઇચ્છતિ મૈત્રસ્ય = મૈત્રની ખાવાની ઈચ્છા કરે છે. (મૈત્રનાં ભોજનને ઈચ્છે છે). અહીં ખાનાર અને ઈચ્છનાર બંને જુદા છે. સમાન કર્તૃક નથી માટે આ સૂત્રથી સન્ પ્રત્યય થયો નથી.

ઇચ્છાયામિતિ કિમ્ ? ભોક્તુમ્ યાતિ = જમવા માટે જાય છે. અહીં ભુજ્ ધાતુ, યા ધાતુનું કર્મ છે અને સમાન કર્તૃક પણ છે તેથી ભુજ્ ધાતુ તુમહં છે પણ ઇષ્ ધાતુનું કર્મ અને સમાન કર્તૃક નથી તેથી આ સૂત્રથી સન્ પ્રત્યય થયો નથી.

અતત્સનં ઇતિ કિમ્ ? ચિકીર્ષિતુમ્ ઇચ્છતિ = કરવાની ઈચ્છા માટે ઈચ્છે છે. અહીં એકવાર ઈચ્છા અર્થમાં સન્ પ્રત્યય આ સૂત્રથી જ થયેલો છે. તેથી સન્નત્ એવા ચિકીર્ષ ધાતુને ફરી સન્ પ્રત્યય આ સૂત્રથી થતો નથી.

તદિતિ કિમ્ ? જુગુપ્સિષતે = નિંદા કરવા માટે ઈચ્છે છે.

અહીં ગુપ્ ધાતુને ૩-૪-૫ થી સ્વાર્થમાં સન્ પ્રત્યય લાગીને જુગુપ્સ ધાતુ બન્યો છે. ઈચ્છાર્થક સન્ નથી તેથી આ સૂત્રથી સન્ પ્રત્યય થયો છે.

જુગુપ્સ+સ - આ સૂત્રથી સન્ પ્રત્યય.

જુગુપ્સ+ઇ+સ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્.

જુગુપ્સિસ - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અ નો લોપ.

જુગુપ્સિષ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

તે પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી જુગુપ્સિષતે થશે.

- ☆ પ્રત્યેતુમ્ ઇચ્છતિ - પ્રતીષિષતિ = સામે જવા ઈચ્છે છે.

પ્રતિ+ઇ+સ - આ સૂત્રથી સન્ પ્રત્યય.

પ્રતીસસ - સ્વરાદે... ૪-૧-૪ થી દ્વિતીય સ્વરાંશ દ્વિત્વ.

પ્રતીષસ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

પ્રતીષ+ઇ+સ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી સ ની પૂર્વે ઇટ્

પ્રતીષસ - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અ નો લોપ.

પ્રતીષિષ - નામ્યન્તસ્થા... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

હવે પછીની સાધનિકા ધૂપાયતિ પ્રમાણે થશે.

અહીં સન્ પ્રત્યયમાં સ અકાર સહિત નિર્દેશ કરેલો છે તેથી સ દ્વિત્વ થયો. નહીં તો ઇસ્ દ્વિત્વ થાત. સ માં રહેલા અકારનું આ ફળ છે.

નામધાતુ પ્રકરણ -

દ્વિતીયાયાઃ કામ્યઃ । ૩-૪-૨૨

અર્થ:- દ્વિતીયાન્ત નામથી ઈચ્છા અર્થમાં કામ્ય પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - ઇમ્ ઇચ્છતિ - ઇદંકામ્યતિ = આને ઈચ્છે છે.

ઇદમ્+કામ્ય - આ સૂત્રથી કામ્ય પ્રત્યય.

ઇદંકામ્ય - એકાર્થ્યે... ૩-૨-૮ થી દ્વિતીયા વિભ. નો લોપ.

તિવ્ પ્રત્યય, શ્વ, લુગસ્યા... થી ઇદંકામ્યતિ થશે.

દ્વિતીયાયા ઇતિ કિમ્ ? ઇષ્ટઃ પુત્રઃ = ઈચ્છેલો પુત્ર. અહીં પુત્રઃ એ પ્રથમાન્ત નામ છે દ્વિતીયાન્ત નામ નથી તેથી પુત્ર નામને આ સૂત્રથી કામ્ય પ્રત્યય થયો નથી.

અમાવ્યયાત્ ક્યન્ ચ । ૩-૪-૨૩

અર્થ:- મ્ અન્તવાળા અને અવ્યયનામને વર્જીને અન્ય દ્વિતીયાન્ત નામથી ઈચ્છા અર્થમાં ક્યન્ અને કામ્ય પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) પુત્રમ્ ઇચ્છતિ - પુત્રીયતિ = પુત્રની ઈચ્છા કરે છે.

પુત્રં+ય - આ સૂત્રથી ક્યન્ પ્રત્યય.

પુત્રય - એકાર્થ્યે... ૩-૨-૮ થી દ્વિતીયા વિભ. નો લોપ.

પુત્રીય - ક્યનિ ૪-૩-૧૧૨ થી અ નો ઈ.

હવે પછીની સાધનિકા ઇદંકામ્યતિ પ્રમાણે થશે.

(૨) પુત્રં ઇચ્છતિ - પુત્રકામ્યતિ = તે પુત્રને ઇચ્છે છે.

સાધનિકા ૩-૩-૩ માં કરેલી છે.

અમાવ્યયાદિતિ કિમ્ ? ઇદમિચ્છતિ = આને ઇચ્છે છે. અહીં મ્ અન્તવાળો શબ્દ હોવાથી આ સૂત્રથી ક્યન્ અને કામ્ય પ્રત્યય થયા નથી.

(૨) સ્વરિચ્છતિ = સ્વર્ગને ઇચ્છે છે. અહીં સ્વર્ એ અવ્યય હોવાથી આ સૂત્રથી ક્યન્ અને કામ્ય પ્રત્યય થયા નથી.

☆ સૂત્રમાં ચકારનું પ્રલણ કામ્ય પ્રત્યયનાં સમુચ્ચય માટે છે. જો સૂત્રમાં ચકારનું પ્રલણ ન કર્યું હોત તો ક્યન્ પ્રત્યય થતાં કામ્ય પ્રત્યયનો નિષેધ થઈ જાત. પણ કામ્ય અને ક્યન્ બન્ને પ્રત્યય કરવા છે માટે ચકારનું પ્રલણ જરૂરી જ છે.

☆ ચકાર વિના ઇદમિચ્છતિ અને સ્વરિચ્છતિ એ મ્ અન્તવાળા અને અવ્યય નામોથી પર કામ્ય પ્રત્યયનો અવકાશ હોતે છતે આ સૂત્રમાં ક્યન્ પ્રત્યય જ કરે તો તે ક્યન્ પ્રત્યય વડે કામ્ય પ્રત્યયનો બાધ થઈ જાય. તેથી ઇદંકામ્યતિ અને સ્વઃકામ્યતિ પ્રયોગ સિદ્ધ ન થાત પરંતુ મકારાન્ત અને અવ્યય નામોને કામ્ય પ્રત્યય તો ઈષ્ટ છે તેથી હવે મકારાન્ત અને અવ્યય નામોને કામ્ય પ્રત્યય દ્વિતીયાયાઃ... ૩-૪-૨૨ થી જ થશે અને તે સિવાયનાં નામોને આ સૂત્રથી કામ્ય અને ક્યન્ બંને પ્રત્યયો થશે. આથી સૂત્રમાં ચકાર છે તે બરાબર જ છે.

આધારાચ્છોપમાનાદાઽઽચારે । ૩-૪-૨૪

અર્થ:- મ્ અન્તવાળા અને અવ્યયનામને વર્જીને અન્ય ઉપમાનવાચી દ્વિતીયાન્ત નામથી અને આધારવાચક નામથી આચાર અર્થમાં ક્યન્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) પુત્રં ઇવ આચરતિ છત્રમ્ - પુત્રીયતિ છત્રમ્ = વિદ્યાર્થીને પુત્રની જેમ રાખે છે. અહીં દ્વિતીયાન્ત ઉપમાનવાચક નામને આ સૂત્રથી ક્યન્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. સાધનિકા ૩-૪-૨૩ માં આપેલ પુત્રીયતિ પ્રમાણે થશે.

(૨) પ્રાસાદે ઇવ આચરતિ કુટ્યામ્ - પ્રાસાદીયતિ કુટ્યામ્ = શુંપડીમાં

મહેલની જેમ રહે છે અહીં આધારવાચક ઉપમાનવાચી પ્રાસાદ નામને આ સૂત્રથી ક્યન્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. સાધનિકા ૩-૪-૨૩ માં આપેલ પુત્રીયતિ પ્રમાણે થશે.

- ✧ ઉપમાનાદિતિ કિમ્ ? છાત્રાદેઃ મા ભૂત - ઉપમાનવાચી નામને ક્યન્ પ્રત્યય થાય છે તેથી પુત્ર શબ્દને થશે પણ છાત્ર શબ્દને નહીં થાય.
- ✧ આધારાત્ ચેતિ કિમ્ ? પરશૂના દાત્રેણ ઇવ આચરતિ = બરછીવડે-દાત્રવડે કાપતો હોય તેમ આચરે છે. અહીં આધારવાચી પરશૂ શબ્દ નથી પણ તૃતીયાન્ત છે તેથી આ સૂત્રથી ક્યન્ પ્રત્યય થયો નથી.
- ✧ અમાઘ્યવાદિતિ કિમ્ ? ઇદં ઇવ આચરતિ, સ્વઃ ઇવ આચરતિ - અહીં મ્ અંતવાણો અને અઘ્યય છે તેનું સૂત્રમાં વર્જન કરેલું છે તેથી આ સૂત્રથી ક્યન્ પ્રત્યય ન થતાં વાક્ય જ રહેશે.

કર્તુઃ ક્ષિપ્ ગલ્મ્-ક્લીબ્-હોડાત્તુ ડિત્ । ૩-૪-૨૫

અર્થ:- ઉપમાનવાચી કર્તૃવાચક નામથી આચાર અર્થમાં ક્ષિપ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. ગલ્મ્, ક્લીબ્ અને હોડ નામથી તે જ ક્ષિપ્ પ્રત્યય ડિત્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અશ્વઃ ઇવ આચરતિ - અશ્વતિ = ઘોડાની જેમ આચરણ કરે છે. (ઘોડા જેવો દેખાય છે.)

અશ્વ+૦ - આ સૂત્રથી ક્ષિપ્ પ્રત્યય.

અશ્વ+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

અશ્વ+અ+તિ - કર્તૃર્થ... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

અશ્વતિ - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

- (૨) ગલ્મ્ઃ ઇવ આચરતિ - ગલ્મતે = ધૃષ્ટની જેમ આચરણ કરે છે. સાધનિકા અશ્વતિ પ્રમાણે થશે પણ ક્ષિપ્ પ્રત્યય ડિત્ થાય છે તેથી ઇડિતઃ... ૩-૩-૨૨ થી કર્તામાં આત્મનેપદ થશે.
- (૩) ક્લીબ્ઃ ઇવ આચરતિ - ક્લીબતે = નપુંસકની જેમ આચરણ કરે છે. સાધનિકા વિગેરે ગલ્મતે પ્રમાણે થશે.
- (૪) હોડઃ ઇવ આચરતિ - હોડતે = અનાદર કરનારની જેમ આચરણ કરે છે. સાધનિકા વિગેરે ગલ્મતે પ્રમાણે થશે.

ક્યઙ્ । ૩-૪-૨૬

અર્થ:- ઉપમાનવાચી કર્તૃવાચક નામથી આચાર અર્થમાં ક્યઙ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - હંસઃ ઇવ આચરતિ - હંસાયતે = હંસની જેમ આચરણ કરે છે.

હંસ+ય - આ સૂત્રથી ક્યઙ્ પ્રત્યય.

હંસાય - દીર્ઘશિચ્ચ... ૪-૩-૧૦૮ થી અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ.

તે પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી હંસાયતે થશે.

✧ ક્રિપ્ અને ક્યઙ્ બંને પ્રત્યયો તુલ્યવિષયક હોવાથી ઉત્સર્ગ અને અપવાદપણામાં પર્યાયવડે (અનુક્રમે) પ્રયોગ કરાય છે. આ સૂત્રથી ક્યઙ્ પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે તેથી વિકલ્પપક્ષમાં ઉપરનાં ૩-૪-૨૫ સૂત્રથી ક્રિપ્ પ્રત્યય લાગીને હંસતિ પ્રયોગ પણ થશે અને ૩-૪-૨૫ સૂત્ર પણ વિકલ્પે લાગે છે તેથી તેના વિકલ્પપક્ષમાં વાક્ય રહેશે.

✧ ક્યઙ્ પ્રત્યયમાં કકાર નો નિર્દેશ સામાન્યથી છે અને હકારના નિર્દેશથી ઇદ્વિતઃ... ૩-૩-૨૨ થી આત્મનેપદ થશે.

સો વા લુક્ ચ । ૩-૪-૨૭

અર્થ:- સ્ અન્તવાળા ઉપમાનવાચી કર્તૃવાચક નામથી આચાર અર્થમાં ક્યઙ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે અને અન્ત્ય સકારનો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પયઃ ઇવ આચરતિ - પયાયતે, પયસ્યતે = દૂધની જેમ આચરણ કરે છે.

પયસ્-પય+ય - આ સૂત્રથી ક્યઙ્ પ્રત્યય અને સ્ નો લોપ.

પયાય - દીર્ઘશિચ્ચ... ૪-૩-૧૦૮ થી અન્ત્યસ્વર દીર્ઘ.

તે પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી પયાયતે થશે.

વિકલ્પપક્ષે જ્યારે સ્ નો લોપ ન થાય ત્યારે પયસ્+ય, પયસ્ય+તે, પયસ્ય+અન્તે = પયસ્યતે થશે.

✧ ક્યઙ્ પ્રત્યય ૩-૪-૨૬ થી સિદ્ધ જ હતો પણ સ્ નો લોપ કરવા માટે આ સૂત્ર બનાવ્યું છે.

✧ અન્ય આચાર્યો અપ્સરસ્ શબ્દમાં જ સ્ નો લોપ વિકલ્પે થાય છે એમ.

માને છે તેઓનાં મતે અપ્સરાયતે અને અપ્સરસ્યતે એમ બે રૂપ થશે અને અન્ય શબ્દોમાં પયસ્યતે એમ એક જ રૂપ થશે.

ઓજોઽપ્સસઃ । ૩-૪-૨૮

અર્થ:- ઓજસ્ અને અપ્સરસ્ ઉપમાનવાચી કર્તૃવાચક નામથી આચાર અર્થમાં ક્યદ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે અને અન્ય સકારનો લોપ (નિત્ય) થાય છે.

વિવેચન - ઓજસ્વી ઇવ આચરતિ - ઓજાયતે = બળવાનની જેમ આચરણ કરે છે. સાધનિકા પયાયતે પ્રમાણે થશે.

(૨) અપ્સરા ઇવ આચરતિ - અપ્સરાયતે = અપ્સરાની જેમ આચરણ કરે છે. સાધનિકા પયાયતે પ્રમાણે થશે.

☆ ઓજસ્ શબ્દ સ્વાભાવિક રીતે વૃત્તિ વિષયમાં વપરાય છે. તેથી ઓજસ્વી ઇવ આચરતિ એ પ્રમાણે વાક્ય થાય પણ ઓજઃ ઇવ આચરતિ એ પ્રમાણે વાક્ય ન થાય.

ઞ્ચયૈ ભૃશાદેઃ સ્તોઃ । ૩-૪-૨૯

અર્થ:- કર્તૃવાચક ભૃશાદિ નામથી ઞ્ચિ અર્થમાં ક્યદ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે અને નામને અન્તે રહેલાં સકાર કે તકારનો લોપ યથાસંભવ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અમૃશઃ મૃશઃ ભવતિ - મૃશાયતે = જે ઘણું નથી તે ઘણું થાય છે. સાધનિકા પયાયતે પ્રમાણે થશે.

(૨) અનુન્મનાઃ ઝન્મનાઃ ભવતિ - ઝન્મનાયતે = ઊંચા મનવાળો નથી તે ઊંચા મનવાળો થાય છે. (ઉદાસ થાય છે.) અહીં ઝન્મનસ્ શબ્દ છે તેનાં અન્ય સ્ નો લોપ આ સૂત્રથી થયો છે. સાધનિકા પયાયતે પ્રમાણે થશે.

(૩) અવેહદ્ વેહદ્ ભવતિ - વેહાયતે = ગર્ભને હણનારી ન હતી તે (ગાય કે ભેંસ) ગર્ભને હણનારી થાય છે. અહીં વેહત્ શબ્દ છે તેનાં અન્ય ત્ નો લોપ આ સૂત્રથી થયો છે. સાધનિકા પયાયતે પ્રમાણે થશે.

☆ ભૃશાદિ ગણ - મૃશ, ઝત્સુક, શીઘ્ર, ચપલ, પળિડત, અળ્હર, કળ્હર, ફેન, શુચિ, નીલ, હરિત, મન્દ, મદ્ર, ભદ્ર, સંશ્ચત્, તપત્, રેફત્, રેહત્, વેહત્, વર્વસ, ઓજસ્, ઝન્મનસ્, દુર્મનસ્, સુમનસ્, અભિમનસ્ આદિ.

કર્તૃતિયેવ - અભૂશં ભૂશં કરોતિ = અતિશય નથી તેને અતિશય કરે છે. અહીં ભૂશ એ કર્તૃવાચક નામ નથી પણ કર્મવાચક નામ છે તેથી આ સૂત્રથી ક્યદ્ પ્રત્યય થયો નથી.

ચ્ચથ્થં ઇતિ કિમ્ ? ભૂશો ભવતિ = અતિશય કરે છે. અહીં ભૂશ નામ કર્તૃવાચક છે પણ ચ્ચિ અર્થ નથી તેથી આ સૂત્રથી ક્યદ્ પ્રત્યય થયો નથી.

- ✳ જ્યાં શબ્દો નિયત હોય ત્યાં આચાર્ય ભગવંત સૂત્રમાં એકવચનનો જ નિર્દેશ કરે છે. જ્યાં બહુવચન હોય ત્યાં આકૃતિગણ લેવો છે એ પ્રમાણે જણાવે છે. અહીં ભૂશાદેઃ એકવચન છે તેથી ગણપાઠ સિવાયનાં કોઈ શબ્દોનો સમાવેશ ન થાય. આગળનાં સૂત્રોમાં પણ આ પ્રમાણે સમજવું.

- ✳ પૂર્વે જેનો અભાવ હોય તેનું થવું એ ચ્ચિ પ્રત્યયનો અર્થ છે. કલાપક આચાર્યનાં વ્યાકરણમાં ચ્ચિ અર્થને અભૂતતદ્ભાવ કહેવાય છે. અને હેમચન્દ્રાચાર્યનાં વ્યાકરણમાં ચ્ચિ અર્થને પ્રાગ્ અતત્ તત્વ એ પ્રમાણે સંજ્ઞા આપેલી છે. અભૂતતદ્ભાવ અને પ્રાગ્ અતત્ તત્વનો અર્થ એક જ છે પણ બન્નેએ સંજ્ઞા જુદી જુદી બતાવી છે.

डाच्-लोहितादिभ्यः षित् । ३-४-३०

અર્થ:- ડાચ્ અન્તવાળા અને લોહિત વિગેરે કર્તૃવાચક નામથી ચ્ચિ અર્થમાં ક્યદ્ ષિત્ થાય છે એટલે કે મ્યદ્ષ્ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન - (૧) અપટ્ પટ્ ભવતિ પટપટયતિ, પટપટયતે = પટપટ થતું ન હતું તે પટપટ થાય છે.

પટપટ્+આ - અવ્યક્તા... ૭-૨-૧૪૫ થી ડાચ્ પ્રત્યય અને દ્વિત્વ.

પટપટ્+આ - ડાચ્ચાદૌ ૭-૨-૧૪૯ થી પૂર્વનાં ત્ નો લોપ.

પટપટ્+આ - ડિત્યન્ત્ય... ૨-૧-૧૧૪ થી અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ.

પટપટ+ચ - આ સૂત્રથી ક્યદ્ષ્ પ્રત્યય.

તે પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી પટપટયતે થશે.

ક્યદ્ષો નવા ૩-૩-૪૩ થી વિકલ્પે આત્મનેપદ થાય છે તેથી આત્મનેપદ ન થાય ત્યારે પટપટયતિ એ પ્રમાણે પરસ્મૈપદ થશે.

(૨) અલોહિતઃ લોહિતઃ ભવતિ - લોહિતાયતિ, લોહિતાયતે = જે લાલ ન હતું તે લાલ થાય છે.

લોહિત+ક્યઙ્ષ - આ સૂત્રથી ક્યઙ્ષ પ્રત્યય.

હવે પછીની સાધનિકા પટપટયતે પ્રમાણે થશે.

કર્તુરિત્યેવ - અપટપટ પટપટ કરોતિ = જે પટપટથી યુક્ત ન હતું તેને પટપટથી યુક્ત કરે છે. અહીં પટ્ શબ્દ કર્તૃવાચક નથી પણ કર્મવાચક છે તેથી આ સૂત્રથી ક્યઙ્ષ પ્રત્યય થયો નથી.

ચ્ચથ્થં ઇત્યેવ - લોહિતઃ ભવતિ = લાલ થાય છે. અહીં લોહિત નામ કર્તૃવાચક છે પણ ચ્ચિ અર્થ નથી તેથી આ સૂત્રથી ક્યઙ્ષ પ્રત્યય થયો નથી.

☆ લોહિતાદિ ગણ - લોહિત, જિહ્વા, શ્યામ, ધૂમ, ચર્મનું, હર્ષ, ગર્વ, સુખ, દુઃખ, મૂર્ચ્છા, નિદ્રા, કૃપા, કરુણા ત્રિગેરે.

☆ લોહિતાદિભ્યઃ એ પ્રમાણે સૂત્રમાં બહુવચનનો નિર્દેશ છે તે આકૃતિગણનાં પ્રહણ માટે છે. દા.ત. વિષાયતિ. ગણપાઠમાં વિષ શબ્દ નથી પણ બ.વ. થી બીજા પણ શબ્દોનો સમાવેશ થઈ શકે છે.

☆ અહીં ભવતિ અર્થ વિશિષ્ટ ચ્ચિ અર્થમાં ક્યઙ્ષ પ્રત્યયનું વિધાન છે તેથી ક્યઙ્ષ વડે ભવતિ અર્થ ઉક્ત થઈ જાય છે તેથી ભવતિ નાં અભાવમાં "નિમિત્તાભાવે નૈમિતિકસ્યાપ્યભાવઃ" એ ન્યાયથી ડાચ પ્રત્યયની પણ નિવૃત્તિ થવી જોઈએ પરંતુ આ સૂત્રમાં ડાજન્ત થી ક્યઙ્ષ પ્રત્યયનું વિધાન હોવાથી ડાચ પ્રત્યય થાય છે આ વિધાનનાં સામર્થ્યથી કૃ-ભૂ-અસ્તિ ના અભાવમાં ડાચ પ્રત્યયની નિવૃત્તિ થતી નથી.

કષ્ટ-કક્ષ-કૃચ્છ-સત્ર-ગહનાય પાપે કમણે । ૩-૪-૩૧

અર્થઃ- પાપવાચક ચતુર્થ્યન્ત કષ્ટ, કક્ષ, કૃચ્છ, સત્ર અને ગહન નામથી કમણ (પ્રવૃત્તિ) અર્થમાં ક્યઙ્ષ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - કમણ - ન પાદવિક્ષેપઃ કિન્તુ પ્રવૃત્તિમાત્રમ્ इति અર્થઃ ।

(૧) કષ્ટાય કર્મણે કામતિ - કષ્ટાયતે = પાપરૂપ કષ્ટ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે.

(૨) કક્ષાય કર્મણે કામતિ - કક્ષાયતે = પાપકર્મ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે.

- (૩) કૃચ્છાય કર્મણે ક્રામતિ - કૃચ્છાયતે = પાપકર્મ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે.
 (૪) સત્રાય કર્મણે ક્રામતિ - સત્રાયતે = પાપકર્મ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે.
 (૫) ગહનાય કર્મણે ક્રામતિ - ગહનાયતે = પાપકર્મ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે.

બધાની સાધનિકા ૩-૪-૨૬ માં આપેલ હંસાયતે પ્રમાણે થશે.

ચતુર્થીતિ કિમ્ ? રિપુઃ કષ્ટં ક્રામતિ = શત્રુ પાપરૂપ પ્રવૃત્તિ કરે છે.
 અહીં કષ્ટ શબ્દ ચતુર્થ્યન્ત નથી પણ દ્વિતીયાન્ત છે તેથી આ સૂત્રથી
 ક્યઙ્ પ્રત્યય થયો નથી.

પાપ ઇતિ કિમ્ ? કષ્ટાય તપસે ક્રામતિ = કઠિન તપ માટે પ્રવૃત્તિ
 કરે છે. અહીં કષ્ટ શબ્દ ચતુર્થ્યન્ત છે પણ પાપ પ્રવૃત્તિ નથી માટે આ
 સૂત્રથી ક્યઙ્ પ્રત્યય થયો નથી.

રોમન્થાદ્ વ્યાપ્યાદુચ્ચર્વણે । ૩-૪-૩૨

અર્થઃ- કર્મવાચક રોમન્થ નામથી ઉચ્ચર્વણ અર્થમાં ક્યઙ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.
 વિવેચન - રોમન્થ - અખ્યવહતં દ્રવ્યં = ખાધેલું ઘાસ વગેરે જે હોય તે દ્રવ્યને
 રોમન્થ કહેવાય છે.

ઉચ્ચર્વણ - ઉદ્ધીર્ય ચર્વણમ્ = ખાધેલાં ઘાસ વિગેરે દ્રવ્યને મોંમાં
 પાછું લાવીને વારંવાર ચાવવું (વાગોળવું) તેને ઉચ્ચર્વણ કહેવાય.

- (૧) રોમન્થમ્ ઉચ્ચર્વયતિ - રોમન્થાયતે ગૌઃ = ગાય વાગોળે છે. ખાધેલ
 આહારને રોમરોમ સુધી પહોંચાડે છે. સાધનિકા હંસાયતે પ્રમાણે થશે.
 ઉચ્ચર્વણ ઇતિ કિમ્ ? કીટઃ રોમન્થમ્ વર્તયતિ = કીડો વિષ્ટાની ગોળી
 બનાવે છે. અહીં ઉચ્ચર્વણ અર્થ નથી તેથી રોમન્થ નામ દ્વિતીયાન્ત
 હોવા છતાં આ સૂત્રથી ક્યઙ્ પ્રત્યય થયો નથી. અહીં વાગોળવું અર્થ
 નથી પણ કીડો પુંઠ્ઠાસા બહાર કાઢેલાં દ્રવ્યની ગુટીકા બનાવે છે એવો
 અર્થ છે.

ફેનોષ્ઠ-બાષ્પ-ધૂમાદુદ્ધમને । ૩-૪-૩૩

અર્થઃ- કર્મવાચક ફેન, ઋષ્મન, બાષ્પ અને ધૂમ નામથી ઉદ્ધમન અર્થમાં વિકલ્પે
 ક્યઙ્ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન - ઉદ્ધમન - બહાર નીકળવું અથવા બહાર કાઢવું.

- (૧) ફેનામ્ ઉદ્ભવતિ - ફેનાયતે = ફીણ બહાર કાઢે છે.
 (૨) ઝુષ્માણમ્ ઉદ્ભવતિ - ઝુષ્માયતે = ગરમીને બહાર કાઢે છે.
 (૩) બાષ્પં ઉદ્ભવતિ - બાષ્પાયતે = બાફને -વરાળને બહાર કાઢે છે.
 (૪) ધૂમ્ ઉદ્ભવતિ - ધૂમાયતે = ધૂમાડાને બહાર કાઢે છે.

બધાની સાધનિકા ૩-૪-૨૬ માં આપેલ હંસાયતે પ્રમાણે થશે.

પરંતુ ઝુષ્મન્ શબ્દમાં ન્ નો લોપ નામ્નો... ૨-૧-૮૧ થી થશે.

સુખાદેરનુભવે । ૩-૪-૩૪

અર્થ:- કર્મવાચક સુખાદિ નામથી અનુભવ - સાક્ષાત્કાર અર્થમાં ક્યહ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) સુખં અનુભવતિ - સુખાયતે = સુખને અનુભવે છે.

(૨) દુઃખં અનુભવતિ - દુઃખાયતે = દુઃખને અનુભવે છે.

સાધનિકા ૩-૪-૨૬ માં જણાવેલ હંસાયતે પ્રમાણે થશે.

☆ સુખાદિ શબ્દો - સુખ, દુઃખ, તૃપ્ત, કૃષ્ણ, અસ, આસ, અલીક, કરુણ, કૃપણ, સોઢ અને પ્રતીપ આ અગ્યાર શબ્દો જ સુખાદિ ગણ છે.

☆ અસ શબ્દ મધ્યમાવયૂરીમાં છે. બૃહદ્વૃત્તિમાં નથી.

☆ અવયૂરીમાં કરુણ શબ્દ છે અને બૃહદ્વૃત્તિમાં કરુણ શબ્દ છે.

શબ્દાદેઃ કૃતૌ વા । ૩-૪-૩૫

અર્થ:- કર્મવાચક શબ્દાદિ નામથી કરવું અર્થમાં ક્યહ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) શબ્દં કરોતિ - શબ્દાયતે = શબ્દ કરે છે. (સાદ દે છે.)

(૨) વૈરં કરોતિ - વૈરાયતે = વૈર કરે છે. સાધનિકા ૩-૪-૨૬ માં જણાવેલ હંસાયતે પ્રમાણે થશે.

☆ ઉપરનાં સૂત્રોમાં વિકલ્પે પ્રત્યય થાય છે તેની અનુવૃત્તિ તો ચાલી આવતી હતી અને આ સૂત્રમાં ફરીથી વા શબ્દ મૂક્યો તે વ્યવસ્થિતવિભાષા અર્થમાં છે તેથી શબ્દ વિગેરે નામોને જ્યારે ક્યહ્ ન લાગે ત્યારે યથાપ્રાપ્ત ણિજ્... ૩-૪-૪૨ સૂત્ર લાગશે. દા.ત. શબ્દં કરોતિ - શબ્દયતિ.

- શબ્દ+ઙ - ણિજ્... ૩-૪-૪૨ થી ણિચ્ પ્રત્યય.
- શબ્દ - ઋત્ય... ૭-૪-૪૩ થી અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ.
- શબ્દ+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.
- શબ્દ+અ+તિ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.
- શબ્દ+અ+તિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઙ નો ગુણ એ.
- શબ્દયતિ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.
- એજ પ્રમાણે વૈરં કરોતિ - વૈરયતિ.
- ☆ વ્યવસ્થિતવિભાષા - પ્રયોગને અનુરૂપ વિધિ પ્રતિષેધાદિ કાર્ય વિશેષે થાય તેને વ્યવસ્થિત વિભાષા કહેવાય છે.
- ☆ શબ્દાદિ - શબ્દ, વૈર, કલહ, ઓષ, વેગ, યુદ્ધ, અન્ન, કણ્વ, મમ, મેષ, અટ, અટ્યા, અટ્યા, સીકા, સોકા (સોટા-બૃહદ્વૃત્તૌ), કોટા, પોટા, પુણ (પ્લુથ-બૃહદ્વૃત્તૌ), સુદિન, દુર્દિન અને નીહાર વિગેરે શબ્દાદિ ગણ છે.

તપસઃ ક્યન્ । ૩-૪-૩૬

અર્થ:- કર્મવાચક તપસ્ નામથી કરવું અર્થમાં ક્યન્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) તપઃ કરોતિ - તપસ્યતિ = તપ કરે છે.

તપઃ+ક્યન્ - આ સૂત્રથી ક્યન્ પ્રત્યય.

તપસ્ય - એકાર્યે ૩-૨-૮ થી દ્વિતીયા વિભક્તિનો લોપ.

તિવ્ પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી તપસ્યતિ થશે.

નમો-વરિવશ્ચિત્રડોઽર્ચા-સેવાઽઽશ્ચર્યે । ૩-૪-૩૭

અર્થ:- કર્મવાચક નમસ્, વરિવશ્ અને ચિત્રઙ્ (ચિત્ર) નામથી અનુક્રમે અર્ચા (પૂજા) અર્થમાં, સેવા અર્થમાં અને આશ્ચર્ય અર્થમાં ક્યન્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) નમઃ કરોતિ - નમસ્યતિ = નમસ્કાર કરે છે. સાધનિકા ૩-૪-૩૬ માં આપેલ તપસ્યતિ પ્રમાણે થશે.

(૨) વરિવઃ કરોતિ - વરિવસ્યતિ = સેવા કરે છે. સાધનિકા ૩-૪-૩૬ માં આપેલ તપસ્યતિ પ્રમાણે થશે.

(૩) ચિત્રં કરોતિ - ચિત્રીયતે = આશ્ચર્ય પમાડે છે.

ચિત્રં+ય - આ સૂત્રથી ક્યન્ પ્રત્યય.

ચિત્રય - ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮ થી દ્વિતીયા વિભક્તિનો લોપ.

ચિત્રીય - ક્યનિ ૪-૩-૧૧૨ થી અ નો ઈ.

તે પ્રત્યય, શ્વ, લુગસ્યા... થી ચિત્રીયતે થશે. ચિત્રઙ્ શબ્દમાં ઙ્ ઇત્ હોવાથી ઙ્કિતઃ... ૩-૩-૨૨ થી આત્મનેપદ થયું છે.

☆ નમસ્યતિ દેવાન્ આ પ્રયોગમાં દેવ શબ્દને નમસ્ ના યોગમાં ચતુર્થી વિભક્તિ કેમ ન થઈ ? ન થાય કેમકે અવિવક્ષિત પ્રકૃતિ - પ્રત્યય ભેદવાળા નામધાતુઓ હોવાથી નમસ્ શબ્દ અનર્થક છે. કેમકે નમસ્ સાથે દેવ નો યોગ નથી પણ નમસ્ય સાથે યોગ છે. અથવા “ઉપપદવિભક્તેઃ કારક વિભક્તિઃ બલીયસી એ ન્યાયથી નમસ્કરોતિ દેવાન્ આ વાક્યમાં પણ દ્વિતીયા વિભક્તિ થાય છે.

કરોતિ નો નમસ્ શબ્દની સાથે સંબંધ હોવાથી અને દેવ શબ્દની સાથે સંબંધ ન હોવાથી નમસ્કરોતિ દેવેભ્યઃ આવો પ્રયોગ (ચતુર્થી વિભક્તિ) ન થાય ? કસ્મૈ નમસ્કરોતિ એ પ્રમાણે આકાંક્ષા થએ છતે દેવેભ્યઃ એ પ્રમાણે સંબંધ ઘટી શકતો હોવાથી સંપ્રદાનમાં ચતુર્થી વિભક્તિ થઈ શકે.

અઙ્ગાન્નિરસને ણિઙ્ । ૩-૪-૩૮

અર્થઃ- કર્મવાચક એવા અંગવાચક નામથી નિરસન અર્થમાં (ત્યાગ અર્થમાં) ણિઙ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) હસ્તૌ નિરસ્યતિ - હસ્તયતે = હાથને ફેંકે છે. (હઠાવે છે.)

હસ્તૌ+ઙ - આ સૂત્રથી ણિઙ્ પ્રત્યય.

હસ્ત+ઙ - ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮ થી દ્વિતીયા વિભક્તિનો લોપ.

હસ્તિ - ऋन्त्य... ૭-૪-૪૩ થી અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૩-૩૫ માં આપેલ શબ્દયતિ પ્રમાણે થશે.

(૨) પાદૌ નિરસ્યતિ - પાદયતે = પગને ફેંકે છે. (હઠાવે છે.)

સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. ણિઙ્ પ્રત્યયમાં ઙ્ ઇત્ હોવાથી

ઇકિતઃ..... ૩-૩-૨૨ થી આત્મનેપદ થયું છે.

- ☆ નિરસન = ફેંકવું, હઠાવવું વિગેરે અર્થ થાય છે.
- ☆ રોમન્થાદ... ૩-૪-૩૨ સૂત્રથી કર્મની અનુવૃત્તિ ચાલુ છે તેથી અહીં પણ કર્મથી પર નિરસન અર્થમાં ણિઙ્ પ્રત્યય થાય છે. પરન્તુ હસ્તેન નિરસ્યતિ માં હસ્ત કર્મ નથી કરણ છે તેથી આ સૂત્રથી ણિઙ્ પ્રત્યય નહીં થાય.

પુચ્છાદુત્-પરિ-વ્યસને । ૩-૪-૩૯

અર્થ:- કર્મવાચક પુચ્છ નામથી ઉદસન અર્થમાં, પર્યસન અર્થમાં, વ્યસન અર્થમાં અને અસન અર્થમાં ણિઙ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) પુચ્છં ઉદસ્યતિ - ઉત્પુચ્છ્યતે = પુંછડાંને ઊંચે ફેંકે છે.

(૨) પુચ્છં પર્યસ્યતિ - પરિપુચ્છ્યતે = પુંછડાંને ચારે બાજુ ફેંકે છે.

(૩) પુચ્છં વ્યસ્યતિ - વિપુચ્છ્યતે = પુંછડાંને વિશેષે-વધારે ફેંકે છે.

(૪) પુચ્છં અસ્યતિ - પુચ્છ્યતે = પુંછડાંને ફેંકે છે.

સાધનિકા ૩-૪-૩૮ માં આપેલ હસ્તયતે પ્રમાણે થશે.

- ☆ ઉદ વિગેરે ઉપસર્ગોથી જ આ શબ્દનાં આવા અર્થો જણાય છે. ફેંકવું એટલે ઉલાળવું અર્થ છે.

ભાણ્ડાત્ સમાચિતૌ । ૩-૪-૪૦

અર્થ:- કર્મવાચક ભાણ્ડ નામથી સમાચિતિ (સંચય કરવો) અર્થમાં ણિઙ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) ભાણ્ડાનિ સમાચિનોતિ - સમ્ભાણ્ડ્યતે = વાસણો ભેગા કરે છે.

(૨) ભાણ્ડાનિ પરિચિનોતિ - પરિભાણ્ડ્યતે = ચારે બાજુથી વાસણો ભેગા કરે છે. સાધનિકા ૩-૩-૩૮ માં આપેલ હસ્તયતે પ્રમાણે થશે.

- ☆ સમ્ અને પરિ ઉપસર્ગોથી જ સમાચયન અર્થ ઘોષિત થાય છે.

ચીવરાત્ પરિધાના-ડર્જને । ૩-૪-૪૧

અર્થ:- કર્મવાચક ચીવર નામથી પરિધાન (પહેરવું) અર્થમાં અને અર્જન (મેળવવું) અર્થમાં ણિઙ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) ચીવરં પરિધતે - પરિચીવરયતે = કપડું પહેરે છે.

(૨) ચીવરં સમાચ્છાદયતિ - સંચીવરયતે = કપડું પહેરે છે.

(૩) ચીવરં અર્જતિ - ચીવરયતે = કપડું મેળવે છે.

સાધનિકા ૩-૩-૩૮ માં આપેલ હસ્તયતે પ્રમાણે થશે.

णिज्बहुलं नाम्नः कृगादिषु । ३-४-४२

અર્થ:- કૃગ્ વિગેરે ધાતુઓનાં અર્થમાં નામથી ણિચ્ પ્રત્યય બહુલતાએ થાય છે.

વિવેચન - (૧) મુળં કરોતિ - મુળયતિ છત્રમ્ = વિદ્યાર્થીને મુંડે છે.

(૨) પટુમ્ આચટે કરોતિ વા - પટયતિ = હોશિયારને કહે છે, કરે છે.

(૩) વૃક્ષં રોપયતિ - વૃક્ષયતિ = ઝાડને રોપે છે.

(૪) કૃતં ગૃહ્ણાતિ - કૃતયતિ = કરેલાંને (કરેલી વસ્તુને) ગ્રહણ કરે છે.

બધાની સાધનિકા ૩-૪-૩૫ માં આપેલ શબ્દયતિ પ્રમાણે થશે.

व्रताद् भुजि-तन्निवृत्योः । ३-४-४३

અર્થ:- કૃગ્ વિગેરે ધાતુઓનાં અર્થમાં ભોજનનો અર્થ ધરાવતાં અને ભોજનનો ત્યાગ કરવો એવો અર્થ ધરાવતાં વ્રત નામથી ણિચ્ પ્રત્યય બહુલતાએ થાય છે.

વિવેચન - વ્રત = શાસ્ત્રમાં વિધાન કરાએલો જે નિયમ તે વ્રત કહેવાય છે.

(૧) પયોવ્રતં કરોતિ - પયઃ વ્રતયતિ = દુધ જ પીવું એવું વ્રત કરે છે.

(૨) સાવદ્યાન્નવ્રતં કરોતિ - સાવદ્યાન્ન વ્રતયતિ = સાવધ (પાપકારી)

અન્ન ન ખાવું એવું વ્રત કરે છે. સાધનિકા ૩-૪-૩૫ માં આપેલ શબ્દયતિ પ્રમાણે થશે.

सत्या-ऽर्थ-वेदस्याः । ३-४-४४

અર્થ:- ણિચ્ પ્રત્યયનાં યોગમાં સત્ય, અર્થ અને વેદ નામનાં અન્ત્ય સ્વરનો આ થાય છે.

વિવેચન - (૧) સત્યં કરોતિ - સત્યાપયતિ = સત્ય કરે છે.

સત્યં+ઇ - ણિજ્... ૩-૪-૪૨ થી ણિચ્ પ્રત્યય.

સત્ય+ઇ - ऐकार्थ्ये ૩-૨-૮ થી દ્વિતીયા વિભક્તિનો લોપ.

સત્યા+ઇ - આ સૂત્રથી અ નો આ.

સત્યાપિ - અર્તિ રી... ૪-૨-૨૧ થી ણિચ્ ની પૂર્વે પ્ આગમ.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૪-૩૫ માં જણાવેલ શબ્દયતિ પ્રમાણે થશે.

(૨) અર્થ કરોતિ - અર્થાપયતિ = અર્થ કરે છે.

(૩) વેદં આચ્છે - વેદાપયતિ = વેદને કહે છે.

સાધનિકા સત્યાપયતિ પ્રમાણે થશે.

✽ અહીં ત્રણે ઉદાહરણમાં આ કારનાં વિધાન સામર્થ્યથી ત્રત્ય... ૭-૪-૪૩ થી અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ નહીં થાય.

શ્વેતાશ્વા-ઽશ્વતર-ગાલોડિતા-ઽઽહ્વાકસ્યાઽશ્વ-

તરેતકલુક્ । ૩-૪-૪૫

અર્થ:- ણિચ્ પ્રત્યયનાં યોગમાં શ્વેતાશ્વ શબ્દનાં અશ્વનો, અશ્વતર શબ્દનાં તરનો, ગાલોડિત શબ્દનાં ઇતનો અને આહ્વાક શબ્દનાં કનો લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) શ્વેતાશ્વં આચ્છે, શ્વેતાશ્વં કરોતિ, શ્વેતાશ્વેન અતિક્રામતિ - શ્વેતયતિ = શ્વેતાશ્વ શબ્દને કહે છે, શ્વેતાશ્વને કરે છે અને સફેદ ઘોડાવડે અતિક્રમણ કરે છે.

શ્વેતાશ્વ+ઇ - ણિજ્... ૩-૪-૪૨ થી ણિચ્ પ્રત્યય.

શ્વેતાશ્વ+ઇ - એકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી દ્વિતીયા વિગેરેનો લોપ.

શ્વેત+ઇ - આ સૂત્રથી અશ્વ શબ્દનો લોપ.

શ્વેતિ - ત્રત્ય... ૭-૪-૪૩ થી અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ.

હવે પછીની સાધનિકા શબ્દયતિ પ્રમાણે થશે.

(૨) અશ્વતરં આચ્છે કરોતિ વા - અશ્વયતિ = ઘોડાને કહે છે. સાધનિકા શ્વેતયતિ પ્રમાણે થશે. અહીં તર શબ્દનો આ સૂત્રથી લોપ થવાથી અશ્વિ નામ ધાતુ બનશે.

(૩) ગાલોડિતં કરોતિ - ગાલોડયતિ = ગાયને ઘેરે છે. અથવા વલોણું કરે છે. સાધનિકા શ્વેતયતિ પ્રમાણે થશે. અહીં ઇત શબ્દનો આ સૂત્રથી લોપ થવાથી ગાલોડિ નામ ધાતુ બનશે.

- (૪) આહ્વકં કરોતિ - આહ્વયતિ = વાંકું કરે છે. અથવા આહ્વક શબ્દ દેશવિશેષ હોવાથી “દેશને (દેશનાં લોકોને) કરે છે.” આવો અર્થ પણ થાય છે. સાધનિકા શ્વેતયતિ પ્રમાણે થશે. અહીં ક શબ્દનો આ સૂત્રથી લોપ થવાથી આહ્વરિ નામ ધાતુ બનશે.
- ☆ ગાલોહિત = ગાયનું લોહન કરે છે. (ગાયના પેટમાં હાથ નાંખીને ગાયનો માલિક ગાયની પ્રસુતિ વેળાની તકલીફને દૂર કરવા માટે જે કરે તેને લોહન કહેવાય છે.)

ધાતોસ્નેકસ્વરાદામ્ પરોક્ષાયાઃ કૃષ્વસ્તિ ચાનુતદન્તમ્ । ૩-૪-૪૬

અર્થ:- અનેકસ્વરી ધાતુથી પરોક્ષાનાં પ્રત્યયને સ્થાને આમ્ થાય છે. અને આમ્ અન્તવાળા ધાતુથી પરમાં પરોક્ષાના પ્રત્યય છે અન્તમાં જેના એવા કૃ-ભૂ અને અસ્ ધાતુનો (તરત જ પરમાં) અનુપ્રયોગ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ચકાસાઞ્ચકાર = દીપતું હતું - દેદીપ્યમાન થયું.

ચકાસ્+જવ્ - જવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી જવ્ પ્રત્યય.

ચકાસ્+આમ્ - આ સૂત્રથી જવ્ ને સ્થાને આમ્.

ચકાસામ્+કૃ+જવ્ - જવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી જવ્ પ્રત્યય.

ચકાસામ્+કૃકૃ+અ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

ચકાસામ્+કૃકૃ+અ - ઋતોત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

ચકાસામ્+ચકૃ+અ - કઙ્ઞવ્ ૪-૧-૪૬ થી ક્ નો ચ્.

ચકાસામ્+ચકાર - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આર્.

ચકાસાઞ્ચકાર - મ્નાં ધુઙ્... ૧-૩-૩૯ થી મ્ નો ઞ્.

(૨) ચકાસામ્બભૂવ = દીપતું હતું અથવા દેદીપ્યમાન થયું.

ચકાસ્+જવ્ - જવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી જવ્ પ્રત્યય.

ચકાસ્+આમ્ - આ સૂત્રથી જવ્ ને સ્થાને આમ્.

ચકાસામ્+ભૂ+જવ્ - જવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી જવ્ પ્રત્યય.

ચકાસામ્+ભૂભૂ+અ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

ચકાસામ્+ભૂભૂ+અ - ભૂ-સ્વપો... ૪-૧-૭૦ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

ચકાસામ્+બભૂ+અ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં મ્ નો બ્.

ચકાસામ્+બભૌ+અ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ ઔ.

ચકાસામ્+બભાવ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઔ નો આવ્.

ચકાસામ્+બભૂ - ભૂવોવ:... ૪-૨-૪૩ થી આ નો ઋ.

(૨) ચકાસામાસ = દ્વીપતું હતું અથવા દેદીપ્યમાન થયું.

ચકાસ્+અ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

ચકાસ્+આમ્ - આ સૂત્રથી ણવ્ ને સ્થાને આમ્.

ચકાસામ્+અસ્+અ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

ચકાસામ્+અસ્ અસ્+અ - દ્વિર્ધાતુ:... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

ચકાસામ્+અઅસ્+અ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં સ્ નો લોપ.

ચકાસામ્+આઅસ્+અ - અસ્યાદે... ૪-૧-૬૮ થી પૂર્વનાં અ નો આ.

ચકાસામાસ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી આ+અ = આ.

ચકાસામાસ = અહીં આમ્ થી પર પરોક્ષા પ્રત્યયાન્ત અસ્ ધાતુનો અનુપ્રયોગ થાય છે એવું વિધાન કરેલું હોવાથી અસ્તિભૂવો... ૪-૪-૧ સૂત્રથી અસ્ ધાતુનો મૂં આદેશ થતો નથી.

અનેકસ્વરાદિતિ કિમ્ ? પપાચ = રાંધ્યું.

પચ્+અ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

પચ્પચ્+અ - દ્વિર્ધાતુ:... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

પપચ્+અ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં ચ્ નો લોપ.

પપાચ - ઝિગિતિ... ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

અહીં ણવ્ પ્રત્યયને સ્થાને આ સૂત્રથી આમ્ પ્રત્યય થતો નથી કારણ કે ધાતુ એકસ્વરી છે. અનેકસ્વરી નથી.

★ પપાચ માં દ્વિર્વચન કરાયા પછી તો ધાતુ અનેકસ્વરી થાય છે તો આમ્ કેમ નથી થતો ? ન જ થાય કેમકે અહીં ધાતુ અનેકસ્વરી નથી પણ પરોક્ષાનિમિત્તે દ્વિત્વ થઈને અનેકસ્વરી થયેલો છે તેથી સન્નિપાત... ન્યાયથી આમ્ ન થાય. ણવ્ પ્રત્યયને આશ્રયીને થયેલો દ્વિર્ભાવ અનેક સ્વરવાળો હોવા છતાં પણ ણવ્ પ્રત્યયનો ધાત ન કરી શકે.

અથવા સૂત્રમાં જ અનેક સ્વરવાળા ધાતુથી પરોક્ષાનાં સ્થાનમાં જ આમ્ નું વિધાન કહેલું હોવાથી પણ અહીં આમ્ ન થાય.

- ☆ અનુ-વિપર્યાસ-વ્યવહિતનિવૃત્યર્થઃ - આ સૂત્રમાં અનુતદન્તમ્ આ પ્રમાણે જે અનુ નું પ્રહણ છે. તે આમ્ પ્રત્યયાન્ત ધાતુથી પરમાં પરોક્ષા પ્રત્યયાન્ત કૃ-મૂ અને અસ્ ધાતુનાં પ્રયોગમાં વિપર્યાસ ન થાય અને આમ્ અને ધાતુની વચ્ચે બીજા કોઈનું વ્યવધાન ન રહે તે માટે છે. જેમ કે ચકાસાચ્ચકાર ને બદલે ચકારચકાસામ્ આવો વિપર્યાસ અનુ લખવાથી નહીં થાય. અને ચૈત્રઃ ફ્રાચ્ચક્રે ને બદલે ફ્રાચૈત્રચ્ચક્રે આવો વ્યવહિત (વચ્ચે) પ્રયોગ અનુ લખવાથી નહીં થાય.
- ☆ અનુ અને ધાતુની વચ્ચે કોઈ વ્યવધાન હોય તો પ્રયોગ ન થાય પણ ઉપસર્ગ એ ધાતુનો જ એક ભાગ છે તેથી આમ્ ની પછી જો ઉપસર્ગ હોય તો તે ઉપસર્ગ પછી કૃ વિગેરેનાં રૂપો જોડાય છે તેથી ઉક્ષાંપ્રચક્રુઃ નગરસ્ય માર્ગાન્ = નગરનાં માર્ગોને સ્વચ્છ કર્યાં. આ પ્રમાણે પ્રયોગ થઈ શકે છે.

દયા-ડયા-ડડસ્-કાસઃ । ૩-૪-૪૭

અર્થઃ- દય, અય, આસ્ અને કાસ્ ધાતુથી પરોક્ષાનાં સ્થાને આમ્ થાય છે. અને આમ્ અન્તવાળા ધાતુથી પરમાં પરોક્ષાનાં પ્રત્યય છે અન્તમાં જેને એવા કૃ-મૂ અને અસ્ ધાતુનો અનુપ્રયોગ થાય છે.

વિવેચન - (૧) દયાચ્ચક્રે = દયા કરી. દયિ - દાનગતિર્હિસા દહનેષુ ચ (૭૯૯)

દય+એ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય.

દય+આમ્ - આ સૂત્રથી એ ને સ્થાને આમ્.

દયામ્+કૃ+એ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય.

દયામ્+કૃકૃ+એ - દ્વિધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

દયામ્+કૃકૃ+એ - ઋતોત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

દયામ્+ચકૃ+એ - કઢચ્ચ ૪-૧-૪૬ થી ક્ નો ચ.

દયામ્+ચક્રે - ઇવર્ણદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઋ નો ર.

દયાચ્ચક્રે - મ્નાં ધુહ... ૧-૩-૩૮ થી મ્ નો ઝ.

- (૨) દયામ્બભૂવ = દયા કરી. સાધનિકા ૩-૩-૪૬ માં કહેલ ચકાસામ્બભૂવ પ્રમાણે થશે.
- (૩) દયામાસ = દયા કરી. સાધનિકા ૩-૩-૪૬ માં કહેલ ચકાસામાસ પ્રમાણે થશે.
- (૪) પલાયાઙ્ગકે = ભાગી ગયો. અયિગતૌ (૭૯૦) સાધનિકા ઉપર કહેલ દયાઙ્ગકે પ્રમાણે થશે. પર+અય્ અહીં ઉપસર્ગ... ૨-૩-૧૦૦ થી ર્ નો લ્ થશે.
- (૫) આસાઙ્ગકે = તે બેઠો. આસિક્ - ઉપવેશને (૧૧૧૯) સાધનિકા દયાઙ્ગકે પ્રમાણે થશે.
- (૫) કાસાઙ્ગકે = ખાંસી ખાધી, સુશોભિત થયું. કાસૃઙ્ - શબ્દકુત્સાયામ્ (૮૪૫) સાધનિકા દયાઙ્ગકે પ્રમાણે થશે.
- એ ૪ પ્રમાણે - પલાયામ્બભૂવ, પલાયામાસ, આસામ્બભૂવ, આસામાસ, કાસામ્બભૂવ અને કાસામાસ રૂપો પણ થશે.

ગુરુનામ્યાદેરનૃચ્છૂર્ણોઃ । ૩-૪-૪૮

અર્થ:- ઋચ્ અને ઋર્ણુ ધાતુને વચ્ચેને ગુરુનામી આદિમાં છે જેને એવા ધાતુથી પરોક્ષાનાં સ્થાને આમ્ થાય છે. અને આમ્ અન્તવાળા ધાતુથી પરમાં પરોક્ષાનાં પ્રત્યય છે અન્તમાં જેને એવા કૃ-ભૂ અને અસ્ ધાતુનો અનુપ્રયોગ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ઈહાઙ્ગકે = ચેષ્ટા કરી, ઈચ્છ્યું, ઉદ્યમ કર્યો. ઇહિ - ચેષ્ટાયામ્ (૮૫૭) સાધનિકા ૩-૪-૪૭ માં આપેલ દયાઙ્ગકે પ્રમાણે થશે.

(૨) ઈહામ્બભૂવ, ઈહામાસ = ચેષ્ટા કરી. સાધનિકા ૩-૪-૪૬ માં આપેલ ચકાસામ્બભૂવ, ચકાસામાસ પ્રમાણે થશે.

ગુર્વિતિ કિમ્ ? इयेष = ઈચ્છા કરી. ઇષત્-ઇચ્છાયામ્ (૧૪૧૯)

ઇષ્+અ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

ઇષ્+અ - દ્વિધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

ઇષ્+અ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં ષ્ નો લોપ.

ઇષ્+અ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઇ નો ગુણ ઇ.

इयेष - पूर्वस्या... ४-१-३७ થી પૂર્વનાં इ નો इय्.

અહીં નામી સ્વર આદિમાં છે પણ ગુરુ નામી સ્વર નથી માટે આ સૂત્રથી જવ્ ને સ્થાને આમ્ થયો નથી.

नामीति किम् ? आनर्च = पूजा करी. अर्च-पूजायाम्. (१०४)

अर्च+णव् - णव् अतुस्... ३-३-१२ થી જવ્ પ્રત્યય.

अर्च अर्च+अ - द्विर्धातुः... ४-१-१ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

अअर्च+अ - व्यञ्जन... ४-१-४४ થી પૂર્વનાં र અને च નો લોપ.

आनर्च - अनातो... ४-१-६८ થી પૂર્વનાં अ નો आ અને न નો આગમ.

અહીં આદિમાં નામી સ્વર જ નથી તેથી આ સૂત્રથી જવ્ ને સ્થાને આમ્ થયો નથી.

आदीति किम् ? निनाय = લઈ ગયો. णीग्-प्रापणे (८८४)

नी+णव् - णव् अतुस्... ३-३-१२ થી જવ્ પ્રત્યય.

नीनी+अ - द्विर्धातुः... ४-१-१ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

नीनै+अ - नामिनो... ४-३-५१ થી ई ની વૃદ્ધિ ऐ.

निनै+अ - ह्रस्वः ४-१-३८ થી પૂર્વનો ई હ્રસ્વ.

निनाय - एदैतो... १-२-२३ થી ऐ નો आय्.

અહીં ગુરુ નામી સ્વર છે પણ આદિમાં નથી આદિમાં તો ન્ છે તેથી આ સૂત્રથી જવ્ ને સ્થાને આમ્ થયો નથી.

अनृच्छूर्णोरिति किम् ? आनच्छ = ઇન્દ્રિયો ખોટી પડી ગઈ, ગયો.

ऋछत् - इन्द्रियप्रलय-मूर्तिभावयोः (१३४२) સાધનિકા આનર્ચ પ્રમાણે થશે. પણ ४-१-३८ થી પૂર્વનાં ऋ નો अ અને ऋच्छ ધાતુનાં ऋ નો ગુણ ४-३-८ થી થશે. ऋच्छ ધાતુનું સૂત્રમાં વર્જન કરેલું હોવાથી આ સૂત્રથી જવ્ ને સ્થાને આમ્ થયો નથી.

- (૨) प्रोर्णुताव = ઢાંક્યું. ऊर्णुक् - આચ્છાદને (૧૧૨૩) સાધનિકા પ્રથમ ભાગમાં ૧-૩-૩૧ સૂત્રમાં કરેલી છે. ऊर्णુ ધાતુ પણ ગુરુનામી છે પણ સૂત્રમાં વર્જન કરેલું હોવાથી આ સૂત્રથી જવ્ ને સ્થાને આમ્ થયો નથી.

જાગૃષ-સમિન્ધેર્નવા । ૩-૪-૪૧

અર્થ:- જાગૃ, ઉષ્ અને સમ્+ઇન્ધ્ ધાતુથી પરોક્ષાનાં સ્થાને આમ્ વિકલ્પે થાય છે. અને આમ્ અન્તવાળા ધાતુથી પરમાં પરોક્ષાનાં પ્રત્યય છે અન્તમાં જેને એવા કૃ-ભૂ અને અસ્ ધાતુનો અનુપ્રયોગ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જાગરાજ્ઞકાર, જાગરામ્બભૂવ, જાગરામાસ = જાગ્યો.

જાગૃક્- નિદ્રાક્ષયે (૧૦૮૩) સાધનિકા ૩-૪-૪૬ માં આપેલ ચકાસાજ્ઞકાર-બભૂવ-માસ પ્રમાણે થશે. વિકલ્પપક્ષે આમ્ ન થાય ત્યારે જજાગાર = જાગ્યો.

જાગૃ+અ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

જાજાગૃ+અ :- આદ્યોશ... ૪-૧-૨ થી આદ્ય એક સ્વરાંશ દ્વિત્વ.

જજાગૃ+અ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

જજાગાર - જાગુ... ૪-૩-૫૨ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આર્.

(૨) ઓષાજ્ઞકાર, ઓષામ્બભૂવ, ઓષામાસ = બળ્યું, દાઝી ગયું.

ઉષૂ - દાહે (૫૨૮) સાધનિકા ૩-૪-૪૬ માં આપેલ ચકાસાજ્ઞકાર-બભૂવ-માસ પ્રમાણે થશે. વિકલ્પપક્ષે આમ્ ન થાય ત્યારે ઉવોષ = બળ્યો. સાધનિકા ૩-૪-૪૮ માં જજાણેલ ઇયેષ પ્રમાણે થશે.

(૩) સમિન્ધાજ્ઞક્રે, સમિન્ધામ્બભૂવ, સમિન્ધામાસ = પ્રકાશ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૪૭ માં આપેલ દયાજ્ઞક્રે-બભૂવ-માસ પ્રમાણે થશે. વિકલ્પપક્ષે આમ્ ન થાય ત્યારે સમીધે = પ્રકાશ્યું.

સમ્+ઇન્ધ્+અ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી અ પ્રત્યય.

સમ્+ઇન્ધ્+ઇન્ધ્+અ - દ્વિધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

સમ્+ઇન્ધ્+અ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં ન્ધ નો લોપ.

સમ્+ઈન્ધ્+અ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી ઙ+ઙ = ઙ.

સમીધે - નોવ્યજ્ઞન..... ૪-૨-૪૫ થી ન નો લોપ.

ધી-હી-ધૃ-હોસ્તિવ્વત્ । ૩-૪-૫૦

અર્થ:- ધી, હી, ધૃ અને હુ ધાતુથી પરોક્ષાનાં સ્થાને આમ્ વિકલ્પે થાય છે. અને તે આમ્ તિવ્ જેવો થાય છે. અને આમ્ અન્તવાળા ધાતુથી પરમાં

પરોક્ષાનાં પ્રત્યય છે અન્તમાં જેને એવા કૃ-ભૂ અને અસ્ ધાતુનો અનુપ્રયોગ થાય છે.

વિવેચન - તિવ્વત્ = વર્તમાનકાળનાં તિવ્ પ્રત્યય જેવો થાય છે. એટલે હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨ વિગેરે સૂત્રો લાગશે.

(૧) વિભયાઞ્ચકાર, વિભયામ્બભૂવ, વિભયામાસ = ભય પામ્યો. ઝિમ્મીક્ - ભયે (૧૧૩૨)

મી+અ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

મી+આમ્ - આ સૂત્રથી ણવ્ ને સ્થાને આમ્ અને તે તિવ્વત્.

મીમી+આમ્ - હવઃશિતિ ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

મીમી+આમ્ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં મ્ નો બ્.

બિમી+આમ્ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

બિમે+આમ્ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઈ નો ગુણ ઇ.

વિભયામ્ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી ઇ નો અર્થ.

હવે પછીની સાધનિકા ૩-૪-૪૬ માં આપેલ ચકાસાઞ્ચકાર, બભૂવ-માસ પ્રમાણે થશે. વિકલ્પપક્ષે આમ્ ન થાય ત્યારે વિભાય = ભય પામ્યો. સાધનિકા ૩-૪-૪૮ માં આપેલ નિનાય પ્રમાણે થશે. પણ મ્ નો બ્ દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી થશે.

(૨) જિહ્વાઞ્ચકાર, જિહ્વામ્બભૂવ, જિહ્વામાસ = લજ્જા પામ્યો. હીક્ - લજ્જાયામ્ (૧૧૩૩) સાધનિકા વિભયાઞ્ચકાર પ્રમાણે થશે. પણ ધાતુ દ્વિત્વ થયા પછી ગહો-ર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં હ નો જ્ થશે. વિકલ્પ પક્ષે આમ્ ન થાય ત્યારે જિહ્વાય = લજ્જા પામ્યો. સાધનિકા ૩-૪-૪૮ માં આપેલ નિનાય પ્રમાણે થશે. પણ હ નો જ્ ગહો-ર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી થશે.

(૩) વિભરાઞ્ચકાર, વિભરામ્બભૂવ, વિભરામાસ = પોષણ કર્યું. દુહુમ્બક-પોષણધારણે ચ (૧૧૪૦) સાધનિકા વિભયાઞ્ચકાર પ્રમાણે થશે. પણ ધાતુ દ્વિત્વ થયા પછી ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ અને પૃ-મ્... ૪-૧-૫૮ થી અ નો ઇ થશે. વિકલ્પ પક્ષે આમ્ ન થાય ત્યારે વિભાર = પોષણ કર્યું. સાધનિકા ૩-૪-૪૮ માં આપેલ નિનાય પ્રમાણે થશે. પણ દ્વિત્વ થયા પછી દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી, પૂર્વનાં મ્ નો બ્

ઋતોડંત્ ૪-૧-૩૮ થી ઋ નો અ અને નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આર્ થશે. અહીં પૂર્વનાં અ નો ઇ આદેશ નહીં થાય કેમકે આમ્ તિવ્ જેવો થાય છે માટે ૪-૧-૫૮ સૂત્ર લાગ્યું પણ ણવ્ તિવ્ જેવો નથી થતો માટે અ નો ઇ આદેશ બધાર માં ન થયો.

- (૪) જુહવાઞ્ચકાર, જુહવામ્બભૂવ, જુહવામાસ = દાન દીધું, ખાધું હુંક-દાનાડનયો: (૧૧૩૦) સાધનિકા વિભયાઞ્ચકાર પ્રમાણે થશે. પણ ધાતુ દ્વિત્વ થયા પછી ગહોર્જ: ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં હ નો જ્ થશે. ડ નો ગુણ ઓ અને ઓ નો અવ્ થશે. વિકલ્પ પક્ષે આમ્ ન થાય ત્યારે જુહાન્ન = દાન દીધું, ખાધું. સાધનિકા ૩-૪-૪૮ માં આપેલ નિનાય પ્રમાણે થશે. પણ દ્વિત્વ થયા પછી ગહોર્જ: ૪-૧-૪૦ થી હ નો જ્ થશે. નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ડ ની વૃદ્ધિ ઔ થશે. અને ઔ નો આવ્ થશે.

વેત્તે: કિત્ । ૩-૪-૫૧

અર્થ:- વિદ્ ધાતુથી પરોક્ષાનાં સ્થાને આમ્ વિકલ્પે થાય છે. અને તે આમ્ કિત્ થાય છે. અને આમ્ અન્તવાળા વિદ્ ધાતુથી પર પરોક્ષાનાં પ્રત્યય છે અન્તમાં જેને એવા ક્-ભૂ. અને અસ્ ધાતુનો અનુપ્રયોગ થાય છે.

વિવેચન :- વિદાઞ્ચકાર, વિદામ્બભૂવ, વિદામાસ = જાણ્યું. વિદક્-જ્ઞાને (૧૦૮૯) સાધનિકા ૩-૪-૪૬ માં આપેલ ચકાસાઞ્ચકાર-બભૂવ-માસ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી આ કિત્ થાય છે તેથી વિદ્ ધાતુનો ગુણ નહીં થાય. વિકલ્પપક્ષે આમ્ ન થાય ત્યારે વિવેદ = જાણ્યું.

વિદ્+અ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

વિદ્વિદ્+અ - દ્વિધાતુ:.... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

વિવિદ્+અ - વ્યજ્ઞત... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં દ નો લોપ.

વિવેદ - લઘોરુ... ૪-૧-૪ થી ઇ નો ગુણ ઇ.

- ❖ “વેત્તેરવિત્” એ પ્રમાણે સૂત્ર બનાવ્યું હોત તો ઇચ્ચ... ૪-૩-૨૧ થી આમ્ નો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી કિત્વ સિદ્ધ જ છે છતાં પણ વિદ્ ધાતુથી કિત્ થાય છે એ પ્રમાણેનાં વિધાન સામર્થ્યથી જ પરોક્ષાવદ્ભાવની નિવૃત્તિ જણાવવી છે તેથી કિત્ કાર્ય થવાથી ગુણ નહીં થાય અને સ્થાનિવદ્ભાવનાં અભાવથી દ્વિરુક્તિ નહીં થાય.

- ☆ વેવેદાઙ્ગકાર — સૂત્રમાં વેત્તે: એ પ્રમાણે તિવ્ નિર્દેશ હોવાથી યદ્વલુબન્ત માં આમ્ કિદ્વત્ થતો નથી. તેથી વિદ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ઇ નો ગુણ એ થયો છે. ન વૃદ્ધિ... ૪-૩-૧૧ સૂત્ર કોઈ અહીં લગાડે તો ન લાગી શકે કેમ કે આમ્ અવિત્ છે અને તે આમ્ યદ્ પ્રત્યયનાં લોપમાં નિમિત્ત બન્યો નથી. તેથી ન વૃદ્ધિ... ૪-૩-૧૧ થી ગુણ-વૃદ્ધિનો નિષેધ ન થવાથી વેવેદાઙ્ગકાર પ્રયોગ થયો છે.

પઞ્ચમ્યાઃ કૃગ્ । ૩-૪-૫૨

અર્થ:- વિદ્ ધાતુથી પર રહેલાં પંચમીનાં (આજ્ઞાર્થનાં) સ્થાને આમ્ વિકલ્પે થાય છે અને તે કિત્ થાય છે. અને આમ્ અન્તવાળા વિદ્ ધાતુથી પર પંચમ્યન્ત કૃ ધાતુનો અનુપ્રયોગ થાય છે.

વિવેચન :- વિદાઙ્કરેતુ = તે જાણે. વિદક્-જ્ઞાને (૧૦૮૮)

વિદ્+તુ - તુવ્ તામ્... ૩-૩-૮ થી તુવ્ પ્રત્યય.

વિદ્+આમ્ - આ સૂત્રથી તુવ્ નાં સ્થાને આમ્.

વિદામ્+કૃ+તુ - તુવ્ તામ્... ૩-૩-૮ થી તુવ્ પ્રત્યય.

વિદામ્+કૃ+૩+તુ - કૃગ્... ૩-૪-૮૩ થી ૩ પ્રત્યય.

વિદામ્+કર્+૩+તુ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્

વિદામ્+કર્+ઓ+તુ - ડણનો: ૪-૩-૨ થી ડ નો ગુણ ઓ.

વિદાઙ્કરેતુ - મ્નાં... ૧-૩-૩૮ થી મ્ નો ઙ્

વિકલ્પપક્ષે આમ્ ન થાય ત્યારે વેત્તુ = તે જાણે.

વિદ્+તુ - તુવ્ તામ્... ૩-૩-૮ થી તુવ્ પ્રત્યય.

વેદ્+તુ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઇ નો ગુણ એ.

વેત્તુ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ નો ત્.

- ☆ સૂત્રમાં કૃગ્ નું ગ્રહણ કર્યું છે તેથી મૂ અને અસ્ ધાતુની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

સિજઘતન્યામ્ । ૩-૪-૫૩

અર્થ:- અઘતની પ્રત્યય પરમાં હોય તો ધાતુથી પર સિચ્ પ્રત્યય નિત્ય થાય છે.

વિવેચન :- અનૈષીત્ = લઈ ગયો. ણીમ્-પ્રાપ્તે (૮૮૪)

ની+દ્ - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

ની+સ+દ્ - આ સૂત્રથી સિચ્ પ્રત્યય.

નૈ+સ+દ્ - સિચિ પરસ્મૈ.... ૪-૩-૪૪ થી ઈ ની વૃદ્ધિ એ.

અનૈસ+દ્ - અદ્ધાતો.... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અનૈષ્+દ્ - નામ્યન્તસ્થા... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

અનૈષીદ્ - સઃસિજ... ૪-૩-૬૫ થી દ્ ની પૂર્વે ઈત્ આગમ.

અનૈષીત્ - વિગમેવા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

- ★ સિચ્ પ્રત્યયમાં ઇકાર અને ચકાર વિશેષણાર્થ માટે છે. એટલે જો માત્ર સિ કરે અને ચ્ અનુબંધ ન કરે તો હ્રસ્વસિચ્ ૪-૩-૩૮ વિગેરે સૂત્રોમાં સિ એ પ્રમાણે સૂત્ર કરે તો વર્તમાના દ્વિતીય પુરૂષ એકવચનનો સિ પ્રત્યય માનવાનો પ્રસંગ આવે અને જો માત્ર સ્ કરે તો કોઈપણ સકારાદિ પ્રત્યય માનવાનો પ્રસંગ આવે માટે સિચ્ એ પ્રમાણે સૂત્રમાં પ્રહણ કર્યું છે.

- ★ આમ્ ની નિવૃત્તિ થવાથી તત્સંબદ્ધ વા ની પણ નિવૃત્તિ થઈ છે.

સ્પૃશ-મૃશ-કૃષ-તૃપ-દૃપો વા । ૩-૪-૫૪

અર્થ:- અઘતની પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે સ્પૃશ્, મૃશ્, કૃષ્, તૃપ્ અને દૃપ્ ધાતુથી સિચ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન :- (૧) અસ્પ્રાક્ષીત્, અસ્પ્રાક્ષીત્, અસ્પૃક્ષત્ = તેણે સ્પર્શ કર્યો.

સ્પૃશન્-સંસ્પર્શે (૧૪૧૨)

સ્પૃશ્+દ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

સ્પૃશ્+સ+દ્ - આ સૂત્રથી સિચ્ પ્રત્યય વિકલ્પે.

અસ્પૃશ્+સ+દ્ - અદ્ ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અસ્પૃઅશ્+સ+દ્ - સ્પૃશાદિ... ૪-૪-૧૧૨ થી ઋ થી પરમાં અ.

અસ્પ્રશ્+સ+દ્ - ઇવર્ણાદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઋ નો ર્.

અસ્પ્રાશ્+સ+દ્ - વ્યજ્ઞના... ૪-૩-૪૫ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

- અસ્પ્રાષ્+સ+દ - યજસૃજ... ૨-૧-૮૭ થી શ્ નો ષ્.
 અસ્પ્રાક્+સ+દ - ષઢો:... ૨-૧-૬૨ થી ષ્ નો ક્
 અસ્પ્રાક્+સ+ઈ+દ - સઃ સિજ... ૪-૩-૬૫ થી દ્ ની પૂર્વે ઈત્ આગમ.
 અસ્પ્રાક્+ષીદ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.
 અસ્પ્રાક્ષીત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.
 ☆ અસ્પૃશ્+સ+દ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.
 અસ્પૃશ્+સીદ - સઃ સિજ... ૪-૩-૬૫ થી દ્ ની પૂર્વે ઈત્ આગમ.
 અસ્પ્રાર્ષ્+સીદ - વ્યજ્ઞના... ૪-૩-૪૫ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આઘ.
 અસ્પ્રાર્ષ્+સીદ - યજસૃજ... ૨-૧-૮૭ થી શ્ નો ષ્.
 અસ્પાર્ક્+સીદ - ષઢો:... ૨-૧-૬૨ થી ષ્ નો ક્
 અસ્પાર્ક્+ષીદ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.
 અસ્પાક્ષીત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.
 સ્પૃશ્ ધાતુનાં ઋ ની પછી સ્પૃશાદિ... ૪-૪-૧૧૨ થી અ નો આગમ.
 વિકલ્પે થતો હોવાથી અહીં અ નો આગમ નથી થયો.
 ☆ સિચ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. સિચ્ ન થાય ત્યારે સક્ પ્રત્યય.
 સ્પૃશ્+દ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.
 અસ્પૃશ્+દ - અઙ્ ધાતો... ૪-૪-૨૮ થી અઙ્ આગમ.
 અસ્પૃશ્+સ+દ - હ-શિટો... ૩-૪-૫૫ થી સક્ પ્રત્યય.
 અસ્પૃષ્+સ+દ - યજસૃજ... ૨-૧-૮૭ થી શ્ નો ષ્.
 અસ્પૃક્+સ+દ - ષઢો:... ૨-૧-૬૨ થી ષ્ નો ક્
 અસ્પૃક્+ષદ્ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.
 અસ્પૃક્ષત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.
 (૨) મૃશ્-અન્નાક્ષીત્ = વિચાર કર્યો. મૃશ્ત્-આમર્શનિ (૧૪૧૬)
 સાધનિકા અસ્પ્રાક્ષીત્ પ્રમાણે થશે.
 ☆ અમાક્ષીત્ = વિચાર કર્યો. સાધનિકા અસ્પ્રાક્ષીત્ પ્રમાણે થશે.
 ☆ અમૃક્ષત્ = વિચાર કર્યો. સાધનિકા અસ્પૃક્ષત્ પ્રમાણે થશે.

(૩) કૃષ્-અકાક્ષીત્ = તેણે ખેડ્યું. કૃષીત્-વિલેખને (૧૩૧૮)

સાધનિકા અસ્પ્રાક્ષીત્ પ્રમાણે થશે.

☆ અકાર્ક્ષીત્ = તેણે ખેડ્યું. સાધનિકા અસ્પ્રાર્ક્ષીત્ પ્રમાણે થશે.

☆ અકૃક્ષત્ = તેણે ખેડ્યું. સાધનિકા અસ્પૃક્ષત્ પ્રમાણે થશે.

(૪) તૃપ્ - અત્રાપ્સીત્ = તેણે પ્રીતિ કરી. તૃપૌચ્-પ્રીતૌ (૧૧૮૯)

તૃપ્+દ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

અતૃપ્+દ્ - અઙ્ ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ.

અતૃપ્+સ્+દ્ - આ સૂત્રથી સિચ્ વિકલ્પે.

અતૃપ્+સીદ્ - સઃ સિજ... ૪-૩-૬૫ થી દ્ ની પૂર્વે ઈત્ આગમ.

અતૃપ્+સીત્ - વિરમેવા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્

અતૃઅપ્+સીત્ - સ્પૃશાદિ... ૪-૪-૧૧૨ થી ઋ થી પરમાં અ.

અત્રપ્+સીત્ - ઇવણાદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઋ નો ર્

અત્રાપ્સીત્ - વ્યજ્ઞના... ૪-૩-૪૫ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

☆ અતાપ્સીત્ = તેણે પ્રીતિ કરી.

અતૃપ્+સીત્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

અતાપ્સીત્ - વ્યજ્ઞના... ૪-૩-૪૫ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આ.

તૃપ્ ધાતુનાં ઋ ની પછી સ્પૃશાદિ... ૪-૪-૧૧૨ થી અ નો આગમ

વિકલ્પે થતો હોવાથી અહીં અ નો આગમ થયો નથી.

☆ સિચ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે સિચ્ ન થાય ત્યારે અઙ્ પ્રત્યય.

અતૃપ્ત્ = તેણે પ્રીતિ કરી.

તૃપ્+દ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

અતૃપ્+દ્ - અઙ્ ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ.

અતૃપ્+અ+દ્ - લૃદિદ્... ૪-૩-૬૪ થી અઙ્ પ્રત્યય.

અતૃપ્ત્ - વિરમે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

(૫) દૃપ્-અદ્રાપ્સીત્ = તેણે હર્ષ વ્યક્ત કર્યો અથવા ગર્વ કર્યો.

દૃપૌચ્-હર્ષ-મોહનયોઃ (૧૧૮૦) સાધનિકા અત્રાપ્સીત્ પ્રમાણે થશે.

- ☆ અદાસ્પીત્ = તેણે હર્ષ વ્યક્ત કર્યો. સાધનિકા અતાસ્પીત્ પ્રમાણે થશે.
- ☆ અદૃપત્ = તેણે હર્ષ વ્યક્ત કર્યો. સાધનિકા અતૃપત્ પ્રમાણે થશે.

હ-શિટો નામ્યુપાન્ત્યાદદૃશોઽનિટઃ સક્ । ૩-૪-૫૫

અર્થ:- અઘતની પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે દૃશ્ ધાતુને વર્ણને હ અને શિટ્ અન્તે છે જેને અને નામી સ્વર ઉપાન્ત્યમાં છે જેને એવા અનિટ્ ધાતુથી સક્ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન :- (૧) અધુક્ષત્ = તેણે દોહ્યું. દુહીક્-ક્ષરણે (૧૧૨૭)

દૃહ+દ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

અદુહ+દ - અદ્ ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અદુહ+સ+દ - આ સૂત્રથી સક્ પ્રત્યય.

અદુહ+સ+દ - હો ધુદ્... ૨-૧-૮૨ થી હ નો દ્

અધુહ+સ+દ - ગ-હ-દ-બાદે... ૨-૧-૭૭ થી દ્ નો ધ્

અધુક્+સ+દ - ષઢો:... ૨-૧-૬૨ થી ષ્ નો ક્.

અધુક્+ષદ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્

અધુક્ષત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

દુહ ધાતુમાં હ અન્તે છે, નામી સ્વર ડ ઉપાન્ત્યમાં છે અને અનિટ્ ધાતુ છે તેથી આ સૂત્રથી સક્ પ્રત્યય લાગ્યો.

(૨) અવિક્ષત્ = તેણે પ્રવેશ કર્યો. વિશન્ત-પ્રવેશને (૧૪૧૫)

સાધનિકા ૩-૪-૫૪ માં બતાવેલ અસ્પૃક્ષત્ પ્રમાણે થશે.

- ☆ એજ પ્રમાણે લિહ ધાતુનું અલિક્ષત્ થશે. સાધનિકા અધુક્ષત્ પ્રમાણે થશે. લિશ્ ધાતુનું અલિક્ષત્ થશે. સાધનિકા અસ્પૃક્ષત્ પ્રમાણે થશે. દ્વિષ્ ધાતુનું અદ્વિક્ષત્ થશે.

હ-શિટ્ ઇતિ કિમ્ ? અષૈત્સીત્ = તેણે ભેદ્યું. ભિદંપી-વિદારણે (૧૪૭૭) સાધનિકા ૩-૪-૫૩ માં બતાવેલ અનૈષીત્ પ્રમાણે થશે પરન્તુ ભિદ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ઇ ની વૃદ્ધિ વ્યજ્ઞના... ૪-૩-૪૫ થી થશે. અને અષોષે... ૧-૩-૫૦ થી ભિદ્ ધાતુના દ્ નો ત્ થશે. અહીં ભિદ્ ધાતુ અનિટ્ છે નામી સ્વર ઉપાન્ત્યમાં છે પણ અન્તે હ કે શિટ્ નથી

તેથી આ સૂત્રથી સક્ પ્રત્યય ન થતાં સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય થયો છે.

નામ્યુપાન્ત્યાદિતિ કિમ્ ? અધાક્ષીત્ = તેણે બાળ્યું. દહં-ભસ્મીકરણે (૫૫૨)

દહ+દ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

અદહ+દ - અઙ્ ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અદહ+સ્+દ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

અદહ+સીદ્ - સઃસિજ... ૪-૩-૬૫ થી દ ની પૂર્વે ઈત્ આગમ.

અદહ+સીત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્.

અદાહ+સીત્ - વ્યજ્ઞતા... ૪-૩-૪૫ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

અદાહ+સીત્ - હો ધુદ્... ૨-૧-૮૨ થી હ નો દ્.

અધાહ+સીત્ - ગ-હ-દ... ૨-૧-૭૭ થી દ નો ધ્.

અધાક્+સીત્ - ષઢોઃ... ૨-૧-૬૨ થી દ્ નો ક્.

અધાક્+ષીત્ = અધાક્ષીત્ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

દહ ધાતુ અનિટ્ છે, હ અન્તે છે પણ ઉપાન્ત્યમાં નામી સ્વર નથી તેથી આ સૂત્રથી સક્ પ્રત્યય ન થતાં સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય થયો છે.

અદૃશ્ ઇતિ કિમ્ ? અદ્રાક્ષીત્ = તેણે જોયું. દૃશ્-પ્રેક્ષણે (૪૮૫) સાધનિકા ૩-૪-૫૪ માં બતાવેલ અસ્પ્રાક્ષીત્ પ્રમાણે થશે. દૃશ્ માં સક્ પ્રત્યય થવાનો સંભવ હતો પણ સૂત્રમાં તેનું વર્જન કરેલું હોવાથી આ સૂત્રથી સક્ પ્રત્યય ન થતાં સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય થયો છે.

અનિટ્ ઇતિ કિમ્ ? અકોષીત્ = નીચોવ્યું, બહાર કાઢ્યું.

કુષર્ - નિષ્કર્ષે (૧૫૬૫)

કુષ્+દ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

અકુષ્+દ - અઙ્ ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અકુષ્+સ્+દ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

અકુષ્+સ્+ઈ+દ - સઃસિજ... ૪-૩-૬૫ થી દ ની પૂર્વે ઈત્ આગમ.

અકુષ્-ઇ-સીદ્ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી સિચ્ ની પૂર્વે ઇદ્ આગમ.

અકોષ્-ઇ-સીદ્ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

અકોષ્-ઇ-ઈદ્ - ઇટર્ઠિત ૪-૩-૭૧ થી સિચ્ નો લોપ.

અકોષોદ્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી ઇ+ઈ = ઈ.

અકોષોત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

અહીં કુષ્ ધાતુમાં શિટ્ અન્તે છે અને નામી સ્વર ઉપાન્ત્યમાં છે પણ ધાતુ અનિટ્ નથી સેટ્ છે તેથી આ સૂત્રથી સક્ પ્રત્યય ન લાગતાં સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય થયો છે.

શિલષ: । ૩-૪-૫૬

અર્થ:- અઘતની પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે અનિટ્ શિલષ્ ધાતુથી સક્ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન :- આશિલક્ષત્ કન્યાં મૈત્ર: = મૈત્રે કન્યાને આદિગન કર્યું.

શિલષંચ્ - આલિङ्ગને (૧૨૧૦)

આશિલષ્+દ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

આ+અશિલષ્+દ્ - અદ્ ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

આશિલષ્+દ્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી આ+અ = આ.

આશિલષ્+સ+દ્ - આ સૂત્રથી સક્ પ્રત્યય.

આશિલક્+સદ્ - ષદો:... ૨-૧-૬૨ થી ષ્ નો ક્.

આશિલક્+ષદ્ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

આશિલક્ષત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

અનિટ્ ઇત્યેવ - અશ્લેષીત્ = તેણે બાળ્યું. શિલષૂ-દાહે (૫૩૧) અહીં શિલષ્ ધાતુ સેટ્ છે તેથી આ સૂત્રથી સક્ પ્રત્યય ન લાગતાં સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. સાધનિકા ૩-૪-૫૫ માં બતાવેલ અકોષીત્ પ્રમાણે થશે.

હશિટો... ૩-૪-૫૫ સૂત્રથી શિલષ્ ધાતુને સક્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી છતાં પણ શિલષ: ૩-૪-૫૬ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી ફલિત થાય છે કે પરસૂત્ર લુદિત્... ૩-૪-૬૪ થી પુષ્યાદિ માં શિલષ્ ધાતુ હોવાથી અદ્ પ્રત્યય

થવો જોઈએ. પણ તેનો બાધ કરીને આ સૂત્રથી સક્ પ્રત્યય જ કરવો.

નાડસત્ત્વાડ્ઞલેષે । ૩-૪-૫૭

અર્થ:- અઘતની પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે અસત્ત્વ = અપ્રાણીનું ભેટવું એવા અર્થમાં વર્તતાં આશિલ્ષ ધાતુથી સક્ પ્રત્યય થતો નથી.

વિવેચન :- ઉપાશિલષત્ જતુ ચ કાઠં ચ = લાખ અને લાકડું ચોટ્યાં.

ઉપ+આશિલ્ષ+દ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

ઉપ+આ+અશિલ્ષ+દ - અદ્ ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

ઉપાશિલ્ષ+દ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+આ+અ=આ.

ઉપાશિલ્ષ+અ+દ - લૃદિદ્... ૩-૪-૬૪ થી અદ્ પ્રત્યય.

ઉપાશિલષત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્.

અસત્ત્વાડ્ઞલેષે ઇતિ કિમ્ ? વ્યત્પશિલક્ષન્ત મિથુનાનિ = મિથુનોએ પરસ્પર આલિંગન કર્યું. અહીં પ્રાણીઓનો આશ્લેષ હોવાથી આ સૂત્રથી સક્ પ્રત્યય ન થતાં શિલ્ષઃ ૩-૪-૫૬ થી સક્ પ્રત્યય થયો છે. સાધનિકા ૩-૪-૫૬ માં બતાવેલ આશિલક્ષત્ પ્રમાણે થશે. અહીં ૩-૩-૧૧ થી આત્મનેપ્રદનો અન્ત પ્રત્યય લાગશે.

✽ “અસત્ત્વાશ્લેષે શિલ્ષઃ” આવું સૂત્ર બનાવવાથી બંને સૂત્ર ભેગા થઈ શકે છતાં સૂત્ર જુદા બનાવ્યા તેથી એમ સમજવું કે શિલ્ષઃ ૩-૪-૫૬ થી પ્રાપ્ત સક્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી હવે હશિટો... ૩-૪-૫૫ સૂત્રથી પણ સક્ પ્રત્યય નહીં થાય. પણ લૃદિદ્... ૩-૪-૬૪ સૂત્રથી અદ્ પ્રત્યય જ થશે.

ણિ-શ્રિ-ઢ્રુ-સ્ત્રુ-કમઃ કર્તરિ ડઃ । ૩-૪-૫૮

અર્થ:- કર્તરિ પ્રયોગમાં અઘતની પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે ણ્યન્ત ધાતુઓથી તેમજ શ્રિ, ઢ્રુ, સ્ત્રુ અને કમ્ ધાતુથી ડ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન :- સૂત્રમાં ણિ અનુબંધ વિનાનો ગ્રહણ કરેલ હોવાથી ણિગ્-ણિચ્ ણિઙ્ નું ગ્રહણ થશે.

(૧) ણિગ્- અચીકરત્ = કરાવ્યું. ઢ્રુક્રંગ્ - કરણે (૮૮૮)

કૃ+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

कारि - नामिनो... ४-३-५१ थी ऋ नी वृद्धि आ.

कारि+द् - दि-ताम्... ३-३-११ थी दि प्रत्यय.

अकारि+द् - अङ्धातो... ४-४-२८ थी अट् आगम.

अकारि+अ+द् - आ सूत्रथी ड प्रत्यय.

अकरि+अ+द् - उपान्त्य... ४-२-३५ थी उपान्त्य स्वर ह्रस्व.

अककरि+अ+द् - आद्योश... ४-१-२ थी आद्य ऐकस्वरी अंश द्वित्व.

अचकरि+अ+द् - कङश्चञ् ४-१-४६ थी पूर्वनां क् नो च

अचिकरि+अ+द् - असमान... ४-१-६३ थी सन्वत् कार्य थावाथी.

सन्यस्य ४-१-५८ थी अ नो इ.

अचीकरि+अ+द् - लघो... ४-१-६४ थी ई दीर्घ.

अचीकरद् - णेरनिटि ४-३-८३ थी णिच् नो लोप.

अचीकरत् - विगमे वा १-३-५१ थी द नो त्.

(२) णिच् - अचूचुरत् = योरी करी. चुरण्-स्तेये (१५६८)

चुर+इ - चुरादि... ३-४-१७ थी णिच् प्रत्यय.

चोरि - लघोरु... ४-३-४ थी उ नो गुण ओ.

चोरि+द् - दि-ताम्... ३-३-११ थी दि प्रत्यय.

चोरि+अ+द् - आ सूत्रथी ड प्रत्यय.

अचोरि+अ+द् - अङ्धातो... ४-४-२८ थी अट् आगम.

अचुरि+अ+द् - उपान्त्य... ४-२-३५ थी उपान्त्य स्वर ह्रस्व.

अचुचुरि+अ+द् - आद्योश... ४-१-२ थी आद्य ऐकस्वरी अंश द्वित्व.

अचूचुरि+अ+द् - लघो... ४-१-६४ थी उ दीर्घ.

अचूचुरद् - णेरनिटि ४-३-८३ थी णिच् नो लोप.

अचूचुरत् - विगमे वा १-३-५१ थी द नो त्.

(३) णिङ् - अचीकमत् = तेषो ऋश्चुं. कमूङ् - कान्तौ (७८८)

कम्+इ - कमे... ३-४-२ थी णिङ् प्रत्यय.

कामि - ङिति ४-३-५० थी अ नी वृद्धि आ.

સાધનિકા અચીકરત્ પ્રમાણે થશે.

(૪) અશિશ્રિયત્ = સેવા કરી. શ્રિન્-સેવાયામ્ (૮૮૩)

શ્રિ+દ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

શ્રિ+અ+દ્ - આ સૂત્રથી ડ પ્રત્યય.

અશ્રિ+અ+દ્ - અદ્ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અશ્રિશ્રિ+અ+દ્ - દ્વિધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

અશિશ્રિ+અ+દ્ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ર્ લોપ.

અશિશ્રિયદ્ - સંયોગાત્ ૨-૧-૫૨ થી ઇય્ આદેશ.

અશિશ્રિયત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

(૫) અદુદુવત્ = જવું, પીગળવું, ઓગળીજવું. ડું-ગતૌ (૧૩)

સાધનિકા અશિશ્રિયત્ પ્રમાણે થશે પણ ઇ નો ઇય્ થયો છે તેને બદલે
ઝ નો ઝવ્ થશે.

(૬) અસુસુવત્ = જવું, પીગળવું, ઓગળી જવું. સું-ગતૌ (૧૫)

સાધનિકા અશિશ્રિયત્ પ્રમાણે થશે પણ ઇ નો ઇય્ થયો છે તેને બદલે
ઝ નો ઝવ્ થશે.

(૭) અચકમત્ = તેણે ઈચ્છા કરી.

કમ્+ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

અકમ્+ત - અદ્ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અકમ્+અ+ત - આ સૂત્રથી ડ પ્રત્યય.

અકમ્કમ્+અ+ત - દ્વિધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

અકકમ્+અ+ત - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન મ્ લોપ.

અચકમત્ - કડક્ષજ્ ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક્ નો ચ્.

કર્ત્તરીતિ કિમ્ ? અકારયિષાતામ્ કટૌ મૈત્રેણ = મૈત્ર વડે બે કટ
(સાદડી) કરાવાઈ.

કૃ+ણિન્ - પ્રયોક્ત્... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

કારિ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આર્.

કારિ+આતામ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી આતામ્ પ્રત્યય.
 અકારિ+આતામ્ - અઙ્ઘાતો... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ.
 અકારિ+સ+આતામ્ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.
 અકારિ+ઇ+સાતામ્ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ ઇટ્ આગમ.
 અકારે+ઇ+સાતામ્ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.
 અકારણિસાતામ્ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અંચ.
 અકારણિષાતામ્ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.
 અહીં કર્તરિપ્રયોગ નથી કર્મણિ અઘતન છે તેથી આ સૂત્રથી ઙ પ્રત્યય
 ન થતાં ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય થયો છે.

દ્ધે-શ્વેર્વા । ૩-૪-૫૧

અર્થ:- કર્તરિ પ્રયોગમાં અઘતની પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે ધે અને શ્વિ ધાતુથી
 ઙ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન :- (૧) અદધત્ = તેણે પીધું. દ્ધે - પાને (૨૮)

ધે+દ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

ધા+દ્ - આત્... ૪-૨-૧ થી એ નો આ.

અધા+દ્ - અઙ્ઘાતો... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ.

અધા+અ+દ્ - આ સૂત્રથી ઙ પ્રત્યય.

અધાધા+અ+દ્ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ ધાતુ દ્વિત્વ.

અધધા+અ+દ્ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

અદધા+અ+દ્ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ધ્ નો દ્

અદધદ્ - ઇડેત્... ૪-૧-૯૪ થી આ નો લોપ.

અદધત્ - વિગમે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

☆ ઙ પ્રત્યયના વિકલ્પપક્ષે સિચ્ પ્રત્યય અધાત્ = તેણે પીધું.

અધા+દ્ સુધી ઉપર પ્રમાણે.

અધા+સ+દ્ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

અધાદ્ - દ્ધે... ૪-૩-૬૭ થી સિચ્ નો લોપ.

અધાત્ - વિરમે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્.

- (૨) અશિશ્વિયત્ = ગયો, વૃદ્ધિ પામ્યો. દ્વોશ્ચિ - ગતિવૃદ્ધ્યો: (૯૯૭)
સાધનિકા ૩-૪-૫૮ માં જણાવેલ અશિશ્વિયત્ પ્રમાણે થશે. અનાદિ
વ્યંજનમાં અહીં વ્ નો લોપ થશે. ઙ પ્રત્યયના વિકલ્પપક્ષમાં શ્ચિ
ધાતુને અઙ પ્રત્યય થાય છે.

✳ અશ્વત્ = ગયો, વૃદ્ધિ પામ્યો, સોજો આવ્યો. વિગેરે...

શ્ચિ+દ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

અશ્ચિ+દ - અઙ્ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અશ્ચિ+અ+દ - ઋદિ... ૩-૪-૬૫ થી અઙ્ પ્રત્યય.

અશ્ચ+અ+દ - શ્ચયત્ય... ૪-૩-૧૦૩ થી શ્ચિ નો શ્ચ આદેશ.

અશ્વદ્ - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી શ્ચ નાં અ નો લોપ.

અશ્વત્ - વિરમે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્.

કર્તરીત્યેવ - અધિષાતામ્ ગાઘૌ વત્સેન = વાઘરડા વડે બે ગાયોનું દૂધ
પીવાયું.

ધે+આતામ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી આતામ્ પ્રત્યય.

ધે+સ્+આતામ્ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

ધા+સ્+આતામ્ - આત્... ૪-૨-૧ થી એ નો આ

અધા+સ્+આતામ્ - અઙ્ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અધિસાતામ્ - ઇશ્વ... ૪-૩-૪૧ થી ધા નાં આ નો ઇ.

અધિષાતામ્ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

અહીં કર્તરિપ્રયોગ નથી કર્મણિ અઘતની નો આતામ્ પ્રત્યય છે તેથી આ
સૂત્રથી ઙ પ્રત્યય વિકલ્પે ન થતાં ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય થયો છે.

શાસ્ત્યસૂ-વ્યક્તિ-ખ્યાતેરઙ્ ૧ ૩-૪-૬૦

અર્થ:- કર્તરિ પ્રયોગમાં અઘતની પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે શાસ્, અસૂ,વચ્
અને ખ્યા ધાતુથી અઙ્ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન:- અશિષત=શાસન કર્યું. શિખામણ આપી. શાસૂક-અનુશિષ્ટો (૧૦૯૫)

शास्-द् - दि-ताम्... ३-३-११ थी दि प्रत्यय.

शास्+अ+द् - आ सूत्रथी अङ् प्रत्यय.

अशास्+अ+द् - अङ्घातो... ४-४-२८ थी अद् आगम.

अशिस्+अ+द् - इसासः... ४-४-११८ आस् नो इस्.

अशिषद् - नाम्यन्त... २-३-१५ थी स् नो ष्

अशिषत् - विरामे वा १-३-५१ थी द नो त्.

(२) अपास्थत् = दूर कर्षो, ईक्युं. असूच-क्षेपणे (१२२१)

अप+अस्+द् - दि-ताम्... ३-३-११ थी दि प्रत्यय.

अप+अस्+अ+द् - आ सूत्रथी अङ् प्रत्यय.

अप+आस्+अ+द् - स्वरादे... ४-४-३१ थी अ नी वृद्धि आ.

अपासद् - समानानां... १-२-१ अ+आ = आ.

अपास्थद् - श्रयत्य... ४-३-१०३ थी अस् नो आस्थ आदेश.

अपास्थत् - विरामे वा १-३-५१ थी द नो त्.

(३) अवोचत् = तेषो क्युं. वचंक्-भाषणे - (१०८६)

वच्+द् - दि-ताम्... ३-३-११ थी दि प्रत्यय.

वच्+अ+द् - आ सूत्रथी अङ् प्रत्यय.

अवच्+अ+द् - अङ्घातो... ४-४-२८ थी अद् आगम.

अवोचद् - श्रयत्य... ४-३-१०३ थी वच् नो वोच् आदेश.

अवोचत् - विरामे वा १-३-५१ थी द नो त्.

(४) आख्यत् = क्युं. ख्यांक्-प्रथने (१०७१)

आख्या+द् - दि-ताम्... ३-३-११ थी दि प्रत्यय.

आख्या+अ+द् - आ सूत्रथी अङ् प्रत्यय.

आ+अख्या+अ+द् - अङ्घातो... ४-४-२८ थी अद् आगम.

आख्या+अ+द् - समानानां... १-२-१ आ+अ = आ.

आख्यद् - इडेत्... ४-३-८४ थी ख्या ना आ नो लोप.

आख्यत् - विरामे वा १-३-५१ थी द नो त्.

- ✧ વચ્ ધાતુ (૧૦૮૬) ંહણ થશે અને બ્રૂ નાં સ્થાને અસ્તિ... ૪-૪-૧ થી વચ્ આદેશ થાય છે તે પણ ંહણ થશે. અને ણ્યા (૧૦૭૧) ંહણ થશે અને ચક્ષ ધાતુનાં સ્થાને ચક્ષો... ૪-૪-૪ થી ણ્યા આદેશ થાય છે તે પણ ંહણ થશે.

કર્તરીત્યેવ - અશાસિષાતામ્ શિષ્યૌ ગુરુણા = ગુરુવડે બે શિષ્યોને આજ્ઞા કરાઈ. (શિષ્યામણ અપાઈ).

શાસ+આતામ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી આતામ્ પ્રત્યય.

અશાસ+આતામ્ - અહ્ધાતો... ૪-૪-૨૮ થી અદ્ આગમ.

અશાસ+સ+આતામ્ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

અશાસ+ઇ+સાતામ્ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

અશાસિષાતામ્ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

- ✧ આ સૂત્રમાં અસૂચ્ એ પ્રમાણે ઉકાર કર્યો છે તે અસક-બુવિ, અસી-ગત્યાદૌ એ બે ધાતુનું વર્જન કરવા માટે છે. અસૂચ્ એ દિવાદિ ગણનો ંહણ કરવો. અસ્ ધાતુ પુષાદિ અન્તર્ગત હોવાથી લૃદિદ્... ૩-૪-૬૪ થી અહ્ પ્રત્યય સિદ્ધ હોવા છતાં પણ આ સૂત્રમાં અસ્ ધાતુનો પાઠ આત્મનેપદ માટે છે. તો પછી પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદ બન્નેમાં આ સૂત્રથી અહ્ પ્રત્યય થાય જ છે છતાં પુષાદિ ગણમાં અસ્ ધાતુનું ંહણ શા માટે કર્યું ? વાત સાચી છે પુષાદિ ગણમાં અસ્ ધાતુનો પાઠ હોવાથી નિયમ થાય છે કે અસ્ ધાતુથી પર અઘતનમાં અહ્ પ્રત્યય અવશ્ય થાય છે. અને અન્ય પુષાદિ ધાતુઓમાં કારણ વશાત્ અહ્ પ્રત્યય થાય પણ બરો અને ન પણ થાય. જેમ કે ભગવન્ ! મા કોપી: એ પ્રમાણે બાલરામાયણમાં પ્રયોગ છે. કોપી: માં કુપ્ ધાતુથી સિચ્ પ્રત્યય થયો છે પણ અહ્ પ્રત્યય થયો નથી. જો અહ્ પ્રત્યય થયો હોત તો અકુપ: રૂપ થાત. મા નાં યોગમાં અદ્ નો આગમ નથી થયો.

સત્વર્ત્તેર્વા । ૩-૪-૬૧

- અર્થ:- કર્તરિ પ્રયોગમાં અઘતની પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે સ્ અને ઋ ધાતુથી અહ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન :- (૧) અસરત્ = તે ગયો. સ્ - ગતૌ (૨૫)

સુ+દ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

અસુ+દ - અહ્ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અસુ+અ+દ - આ સૂત્રથી અહ્ પ્રત્યય.

અસરદ્ - ઋવર્ણ... ૪-૩-૭ થી ઋ નો ગુણ અર્.

અસરત્ - વિગમે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

અહ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે વિકલ્પપક્ષે સિચ્. અસાર્ષીત્ = તે ગયો.
સાધનિકા ૩-૪-૫૩ માં બતાવેલ અનૈષીત્ પ્રમાણે થશે. સ્ માં ઋ ની
વૃદ્ધિ આર્ થશે.

(૨) આરત્ = તેણે પ્રાપ્ત કર્યું, તે ગયો. ઋ-પ્રાપ્તે ગતૌ ચ (૨૬)

આરત્ = તે ગયો. ઋઋ-ગતૌ (૧૧૩૫)

ઋ+દ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

ઋ+અ+દ - આ સૂત્રથી અહ્ પ્રત્યય.

આરદ્ - સ્વરદે... ૪-૪-૩૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આર્.

આરત્ - વિગમે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

અહ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે વિકલ્પપક્ષે સિચ્. આર્ષીત્ = તે ગયો,
તેણે પ્રાપ્ત કર્યું, તેણે પહોંચાડ્યું વિગેરે... સાધનિકા ૩-૪-૫૩ માં
બતાવેલ અનૈષીત્ પ્રમાણે થશે પરન્તુ સ્વરાદિ ધાતુ હોવાથી અદ્ નો
આગમ ન થતાં સ્વરદે... ૪-૪-૩૧ થી આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થશે.

☆ સૂત્રમાં તિવ્ નિર્દેશ છે તે યદ્લુબન્ત ની નિવૃત્તિ માટે છે.

દા.ત. અસરિસારીત્, આચરીત્.

હવા-લિપ્-સિચ્: । ૩-૪-૬૨

અર્થ:- કર્તારિ પ્રયોગમાં અઘતની પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે હવે, લિપ્ અને
સિચ્ ધાતુથી અહ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન :- (૧) આહ્ત્ = તેણે બોલાવ્યું. હ્વૈ - સ્પર્ધાશબ્દયો: (૮૮૪)

આહે+દ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

આહે+અ+દ - આ સૂત્રથી અહ્ પ્રત્યય.

- આ+અ+હે+અ+દ - અડધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અડ્ આગમ.
 આહે+અ+દ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી આ+અ = આ.
 આહા+અ+દ - આત્... ૪-૨-૧ થી એ નો આ.
 આહ્દ - ઇડેત્... ૪-૩-૯૪ થી આ નો લોપ.
 આહત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્.
 (૨) અલિપત્ = તેણે લીધું. લિપીત્-ઉપદેહે (૧૩૨૪)
 લિપ્+દ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.
 અલિપ્+દ - અડધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અડ્ આગમ.
 અલિપ્+અ+દ - આ સૂત્રથી અડ્ પ્રત્યય.
 અલિપત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્.
 (૩) અસિચત્ = તેણે સિંચ્યું. ષિચીત્-ક્ષરણે (૧૩૨૧)
 સાધનિકા અલિપત્ પ્રમાણે થશે.

વાડ્ઽત્તને । ૩-૪-૬૩

- અર્થ:- કર્તારિ પ્રયોગમાં અઘતનીમાં આત્મનેપદનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે
 હવે, લિપ્ અને સિચ્ ધાતુથી અડ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.
 વિવેચન :- (૧) આહત્ = તેણે બે વાવ્યું. સાધનિકા આહત્ પ્રમાણે થશે.
 પરન્તુ અહીં આત્મનેપદનો ત પ્રત્યય થયો છે.
 અડ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે વિકલ્પપક્ષે સિચ્ - આહસ્ત.
 આહે+ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.
 આહે+સ્+ત - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.
 આ+અ+હે+સ્ત - અડધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અડ્ આગમ.
 આહે+સ્ત - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી આ+અ = આ.
 આહાસ્ત - આત્... ૪-૨-૧ થી એ નો આ.
 (૨) અલિપત્ = તેણે લીધું. સાધનિકા અલિપત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ અહીં
 આત્મનેપદનો ત પ્રત્યય થયો છે.
 અડ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે વિકલ્પપક્ષે સિચ્ - અલિપ્.

લિપ્+ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

અલિપ્+ત - અઙ્ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ.

અલિપ્+સ્+ત - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

અલિસ - ધુઙ્... ૪-૩-૭૦ થી સિચ્ નો લોપ.

- (૩) અસિચત = તેણે સિચ્યું. સાધનિકા અલિપત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ અહીં આત્મનેપદનો ત પ્રત્યય થયો છે.

અસિક્ સાધનિકા અલિસ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ અહીં સિચ્ ધાતુના ચ્ નો ક્ ચજઃ... ૨-૧-૮૬ થી થશે.

લૃદિદ્-દ્યુતાદિ-પુષ્પાદેઃ પરસ્મૈ । ૩-૪-૬૪

અર્થઃ- કર્તરિ પ્રયોગમાં અઘતની પરસ્મૈપદનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે લૃ ઇત્વાળા ધાતુથી, દ્યુતાદિ ધાતુથી અને પૃષાદિ ધાતુથી અઙ્ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન :- (૧) અગમત્ = તે ગયો. ગમ્લું-ગતૌ (૩૯૬) આ ધાતુ લૃ ઇત્વાળો છે તેથી આ સૂત્રથી અઙ્ પ્રત્યય થયો છે.

(૨) અદ્યુતત્ = તે દેદીપ્યમાન થયો. દ્યુતિ-દીપ્તૌ (૯૩૭)

(૩) અરુચત્ = તેને ગમ્યું. રુચિ-અભિપ્રીત્યાં દીપ્તૌ ચ (૯૩૮) આ ધાતુ દ્યુતાદિ છે તેથી આ સૂત્રથી અઙ્ પ્રત્યય થયો છે. ધાતુ પાઠમાં ૯૩૭ થી ૯૫૯ સુધીનાં ધાતુ દ્યુતાદિ છે. ૩-૩-૪૪ સૂત્રમાં દ્યુતાદિ ગણ આપેલ છે.

(૪) અપુષત્ = તેણે પોષણ કર્યું. પુષ્-પુષ્ટૌ (૧૧૭૫) આ ધાતુ પુષાદિ છે તેથી આ સૂત્રથી અઙ્ પ્રત્યય થયો છે. ઉપરનાં ચારેની સાધનિકા ૩-૪-૬૨ માં બતાવેલ અલિપત્ પ્રમાણે થશે.

(૫) ઔચત્ = તેણે ભેગું કર્યું. ઔચ-સમવાયે (૧૧૭૬) આ પુષાદિ ધાતુ છે પણ ઔચ્ ધાતુ સ્વરાદિ હોવાથી અઙ્ નો આગમ ન થતાં સ્વરાદે... ૪-૪-૩૧ થી ઔ ની વૃદ્ધિ ઔ થશે. બાકીની સાધનિકા ૩-૪-૬૨ માં બતાવેલ અલિપત્ પ્રમાણે થશે.

પુષાદિ ધાતુઓ ધાતુપાઠમાં ૧૧૭૫ થી ૧૨૪૧ સુધી છે.

પરસ્મૈપદ ઇતિ કિમ્ ? સમગંસ્ત = સમાગમ થયો.

સમ્+ગમ્+ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

સમ્+અગમ્+ત - અઙ્ઘાતો... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ.

સમગમ્+સ્+ત - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

સમગંસ્ત - શિઙ્ઠે... ૧-૩-૪૦ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

પુષ્ય એ પ્રમાણે જ્ય નો નિર્દેશ હોવાથી પોષતિ અને પુષ્ણતિ વિગેરેથી અઙ્ પ્રત્યય ન થાય પરંતુ સિચ્ પ્રત્યય જ થશે. દા.ત. અપોષીત્.

ઋદિચ્શ્વ-સ્તમ્ભૂ-મુચૂ-મ્લુચૂ-ગુચૂ-ગ્લુચૂ-ગ્લુચ્ચૂ જો વા ।

૩-૪-૬૫

અર્થ:- કર્તરિ પ્રયોગમાં અઘતની પરસ્મૈપદનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે ઋ ઈત્વાળા ધાતુથી તેમજ શ્ચિ, સ્તમ્ભૂ, મુચૂ, મ્લુચૂ, ગુચૂ, ગ્લુચૂ, ગ્લુચ્ચૂ અને જૂ ધાતુથી અઙ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન :- (૧) અરુઘત્ = તેણે રોક્યું. રુઘંપી-આવરણે (૧૪૭૩) સાધનિકા ૩-૪-૬૨ માં બ્રતાવેલ અલિપત્ પ્રમાણે થશે. અઙ્ પ્રત્યય આ સૂત્રથી થશે. અઙ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે વિકલ્પપક્ષે સિચ્ પ્રત્યય-અરૈત્સીત્. સાધનિકા ૩-૪-૫૩ માં બ્રતાવેલ અનૈષીત્ પ્રમાણે થશે. પરંતુ રુઘ્ ધાતુના ઉપાન્ય ૩ ની વૃદ્ધિ ઔ વ્યજ્ઞના... ૪-૩-૪૫ થી થશે. અને અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી રુઘ્ ધાતુનાં ઘ્ નો ત્ થશે.

(૨) અશ્વત્ = ગયો, વૃદ્ધિ પામ્યો. સાધનિકા ૩-૪-૫૯ માં કરેલી છે. અઙ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે વિકલ્પપક્ષે સિચ્ પ્રત્યય-અશ્વયીત્.

શ્ચિ+દ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

શ્ચિ+સ્+દ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

અશ્ચિ+સ્+દ - અઙ્ઘાતો... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ.

અશ્ચિ+ઇ+સ્+દ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

અશ્ચિ+ઇ+સ્+ઈ+દ - સઃસિજ... ૪-૩-૬૫ થી દ ની પૂર્વે ઈ આગમ.

અશ્ચિ+ઇ+ઈ+દ - ઇટ્... ૪-૩-૭૧ થી સિચ્ નો લોપ.

અશ્ચે+ઇ+ઈદ્ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ ઇ.

અશ્ચયિ+ઈદ્ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી ઇ નો અય.

અશ્વયોદ - સમાનાનાં.... ૧-૨-૧ થી ઙ+ઈ = ઙ.

અશ્વયોત્ - વિગમે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્.

- (૩) અસ્તમત્ = અટકાવ્યું. સ્તમ્ભૂ - રોધનાર્થઃ (૧૯૮૫)

સાધનિકા ૩-૪-૬૨ માં બતાવેલ અલિપત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ સ્તમ્ભૂ ધાતુનાં મ્ (ન) નો નો વ્યજ્ઞન... ૪-૨-૪૫ થી લોપ થશે. અઙ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે વિકલ્પપક્ષે સિચ્ પ્રત્યય-અસ્તમ્ભોત્. સાધનિકા અશ્વયોત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ અહીં શ્ચિ ધાતુની જેમ ગુણ વિગેરે કાર્યની પ્રાપ્તિ નથી.

- (૪) અમુચત્ = તે ગયો. મુચૂ - ગતૌ (૧૧૩) સાધનિકા ૩-૪-૬૨ માં બતાવેલ અલિપત્ પ્રમાણે થશે. અઙ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે વિકલ્પપક્ષે સિચ્ પ્રત્યય-અમ્લોચીત્. સાધનિકા અશ્વયોત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ મુચ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ડ નો ગુણ લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી થશે.

- (૫) અમ્લુચત્ = તે ગયો. મ્લુચૂ - ગતૌ (૧૧૪) સાધનિકા ૩-૪-૬૨ માં બતાવેલ અલિપત્ પ્રમાણે થશે. અઙ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે વિકલ્પપક્ષે સિચ્ પ્રત્યય-અમ્લોચીત્. સાધનિકા અશ્વયોત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ મ્લુચ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ડ નો ગુણ લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી થશે.

- (૬) અગ્રુચત્ = તેણે ચોરી કરી. ગ્રુચૂ - સ્તેયે (૧૧૭) સાધનિકા ૩-૪-૬૨ માં બતાવેલ અલિપત્ પ્રમાણે થશે. અઙ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે વિકલ્પપક્ષે સિચ્ પ્રત્યય-અગ્રોચીત્. સાધનિકા અશ્વયોત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ગ્રુચ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ડ નો ગુણ લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી થશે.

- (૭) અગ્લુચત્ = તેણેચોરી કરી. ગ્લુચૂ - સ્તેયે (૧૧૮) સાધનિકા ૩-૪-૬૨ માં બતાવેલ અલિપત્ પ્રમાણે થશે. અઙ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે વિકલ્પપક્ષે સિચ્ પ્રત્યય-અગ્લોચીત્. સાધનિકા અશ્વયોત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ગ્લુચ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ડ નો ગુણ લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી થશે.

- (૮) અગ્લુચત્ = તે ગયો. ગ્લુચ્ચૂ - ગતૌ (૧૧૫) સાધનિકા ૩-૪-૬૨ માં બતાવેલ અલિપત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ગ્લુચ્ચ ધાતુનાં ચ્ (ન) નો નો વ્યજ્ઞન.... ૪-૨-૪૫ થી લોપ થશે. અઙ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે વિકલ્પપક્ષે સિચ્ પ્રત્યય-અગ્લુચ્ચીત્. સાધનિકા અશ્વયોત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ગ્લુચ્ચ ધાતુમાં ઉપાન્ત્ય ડ નથી જ છે તેથી ગુણ વિગેરે કાર્ય નહીં થાય.

(૯) અજસ્ત્ = તે ધરડો થયો. જષ્ - જરસિ (૧૧૪૫) જશ્ - વયોહાનૌ (૧૫૩૬). સાધનિકા ૩-૪-૬૧ માં બતાવેલ અસસ્ત્ પ્રમાણે થશે. અઙ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે વિકલ્પપક્ષે સિચ્ પ્રત્યય - અજારીત્. સાધનિકા અશ્વયૌત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ જ્ ધાતુનાં ઋ ની વૃદ્ધિ આર્ સિચિ... ૪-૩-૪૪ થી થશે.

✱ ગ્લુચ્ અને ગ્લુજ્ એ બે માંથી એક ધાતુનાં ગ્રહણથી ત્રણે રૂપ સિદ્ધ થઈ શકે છે પણ બન્ને ધાતુનાં અર્થ ભિન્ન છે તેથી બન્ને ધાતુનું ગ્રહણ કર્યું છે.

ઝિચ્ તે પદસ્તલુક ચ । ૩-૪-૬૬

અર્થ:- કર્તરિ પ્રયોગમાં અઘતની ત પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે પદ ધાતુથી ઝિચ્ પ્રત્યય થાય છે અને નિમિત્તભૂત તકારનો લોપ થાય છે.

વિવેચન :- ઉદપાદિ = ઉત્પન્ન થયો. પર્દિચ્-ગતૌ (૧૨૫૭)

ઉદ્+પદ્+ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

ઉદ્+અપદ્+ત, - અઙ્ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ.

ઉદપદ્+ઇ - આ સૂત્રથી ઝિચ્ પ્રત્યય અને ત નો લોપ.

ઉદપાદિ - ઝિગ્તિ ૪-૩-૫૦ થી ઉપાન્ત્ય અ ની વૃદ્ધિ આ.

ત ઇતિ કિમ્ ? ઉદપત્સાતામ્ = તે બે ઉત્પન્ન થયા.

ઉદ્+પદ્+આતામ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી આતામ્ પ્રત્યય.

ઉદપદ્+આતામ્ - અઙ્ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ.

ઉદપદ્+સ્+આતામ્ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

ઉદપત્સાતામ્ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ નો ત્.

✱ પદ્ ધાતુ આત્મનેપદી હોવાથી અઘતનીમાં આત્મનેપદી પ્રથમ ત્રિકનો તકાર ગ્રહણ થશે પરન્તુ પરસ્મૈપદનાં મધ્યમત્રિકના બહુવચનનાં તકારનું ગ્રહણ નહીં થાય. એ પ્રમાણે ઉત્તર સૂત્રોમાં પણ જાણવું.

દીપ-જન-બુધિ-પૂર-તાય-પ્યાયો વા । ૩-૪-૬૭

અર્થ:- કર્તરિ પ્રયોગમાં અઘતની ત પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે દીપ્, જન્, બુધ્, પૂર, તાય્ અને પ્યાય્ ધાતુથી ઝિચ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે અને

નિમિત્તભૂત તકારનો લોપ થાય છે.

વિવેચન :- અદીપિ = દીપ્યું. દીપૈચિ-દીસૌ (૧૨૬૬) સાધનિકા ૩-૪-૬૬ માં બતાવેલ ઉદાહરણ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ જિગિ ૪-૩-૫૦ થી વૃદ્ધિ નહીં થાય. જિચ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે સિચ્ પ્રત્યય-અદીપિષ્ટ.

દીપ્+ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

દીપ્+સ્+ત - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

અદીપ્+સ્+ત - અદ્ધાતો... ૪-૪-૨૮ થી અદ્ આગમ.

અદીપ્+ઇ+સ્+ત - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ.

અદીપિ+ષ્+ત - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

અદીપિષ્ટ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ટ્.

(૨) અજનિ = ઉત્પન્ન થયો. જનૈચિ-પ્રાદુર્ભાવે (૧૨૬૫) સાધનિકા ૩-૪-૬૬ માં બતાવેલ ઉદાહરણ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ જન્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય અ ની વૃદ્ધિનો નજન... ૪-૩-૫૪ થી નિષેધ થાય છે. તેથી વૃદ્ધિ નહીં થાય. જિચ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે સિચ્ પ્રત્યય-અજનિષ્ટ, સાધનિકા અદીપિષ્ટ પ્રમાણે થશે.

(૩) અબોધિ = બોધ પામ્યો. બુધિ-જ્ઞાને (૧૨૬૨) સાધનિકા ૩-૪-૬૬ માં બતાવેલ ઉદાહરણ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ બુધ્ ધાતુનાં ડ નો ગુણ લઘોરૂ... ૪-૩-૪ થી થશે. જિચ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે સિચ્ પ્રત્યય-અબુદ્ધ.

બુધ્+ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

બુધ્+સ્+ત - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

અબુદ્ધ્+સ્+ત - અદ્ધાતો... ૪-૪-૨૮ થી અદ્ આગમ.

અબુદ્ધ્+ત - ધુદ્... ૪-૩-૭૦ થી સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ.

અબુદ્ધ્+ધ - અધશ્ચ... ૨-૧-૭૮ થી ત્ નો ધ્.

અબુદ્ધ - તૃતીય... ૧-૩-૪૮ થી પૂર્વનાં ધ્ નો દ્.

☆ બુધિ એ પ્રમાણે સૂત્રમાં પ્રહણ કરેલું હોવાથી દિવાદિ ગણનો બુધ્ ધાતુ જ પ્રહણ થશે.

(૪) અપૂરિ = પૂરું કર્યું. પુરૈચિ-આપ્યાયને (૧૨૬૮) સાધનિકા ૩-૪-૬૬

માં બતાવેલ ઉદાહરણો પ્રમાણે થશે. પરંતુ અહીં વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ નથી તેથી વૃદ્ધિ નહીં થાય. ચિચ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે સિચ્ પ્રત્યય-અવૃષ્ટિ સાધનિકા અદીપિષ્ટ પ્રમાણે થશે.

- (૫) અતાયિ = પાલન કર્યું. તાવૃહ્ - સન્તાનપાલનયો: (૮૦૬) સાધનિકા ૩-૪-૬૬ માં બતાવેલ ઉદાહરણો પ્રમાણે થશે. પરંતુ અહીં વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી વૃદ્ધિ નહીં થાય. ચિચ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે સિચ્ પ્રત્યય-અતાયિષ્ટ સાધનિકા અદીપિષ્ટ પ્રમાણે થશે.
- (૬) અપ્યાયિ = વધ્યું. ઓપ્યાયૈહ્ - વૃદ્ધૌ (૮૦૫) સાધનિકા ૩-૪-૬૬ માં બતાવેલ ઉદાહરણો પ્રમાણે થશે. પરંતુ અહીં વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી વૃદ્ધિ નહીં થાય. ચિચ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે સિચ્ પ્રત્યય-અપ્યાયિષ્ટ સાધનિકા અદીપિષ્ટ પ્રમાણે થશે.

ભાવ-કર્મણો: । ૩-૪-૬૮

અર્થ:- ભાવ અને કર્મમાં વિધાન કરાએલો અઘતનીનો ત પ્રત્યય પરમાં હોતે છે તે સર્વધાતુથી ચિચ્ પ્રત્યય થાય છે અને નિમિત્તભૂત તકારનો લોપ થાય છે.

વિવેચન :- (૧) આસિ ત્વયા ± તારાવડે બેસાયું. આસિ-ઉપવેશને (૧૧૧૯)

આસ્+ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

આસ્+ઇ=આસિ - આ સૂત્રથી ભાવે પ્રયોગમાં ચિચ્ પ્રત્યય અને ત નો લોપ. અહીં સ્વરણે... ૪-૪-૩૧ થી વૃદ્ધિ થાય પણ આદિમાં આ જ છે તેથી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ નથી. આસ્ ધાતુ અકર્મક છે તેથી તેનો ભાવે પ્રયોગ થયો છે.

(૨) અકારિ કટઃ = (તારાવડે) સાદડી કરાઈ.

કૃ+ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

કૃ+ઇ - આ સૂત્રથી કર્મણિ પ્રયોગમાં ચિચ્ પ્રત્યય અને ત નો લોપ.

અ+કૃ+ઇ - અદ્ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અકારિ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આર્.

કૃ ધાતુ સકર્મક છે તેથી કર્મણિપ્રયોગ થયો છે.

- ☆ જે ધાતુઓ અકર્મક છે (સ્વભાવથી જ અકર્મક છે) તેનો ભાવે પ્રયોગ થાય છે. અને જે ધાતુઓ સકર્મક હોવા છતાં પ્રયોગમાં કર્મ વપરાયું ન હોય એવા અવિવક્ષિત કર્મવાળા ધાતુઓનો પણ ભાવે પ્રયોગ થાય છે. જે ધાતુઓ કર્મવાળા હોય તેને સકર્મક કહેવાય છે તેનો કર્મણિપ્રયોગ થાય છે. સકર્મક ધાતુઓ એક કર્મવાળા હોય છે તેમ બે કર્મવાળા પણ હોય છે.

સ્વર-ગ્રહ-દૃશ-હન્ચ્યઃ સ્ય-સિજાણીઃ શ્વસ્તન્યાં

જિદ્ વા । ૩-૪-૬૧

અર્થ:- ભાવ અને કર્મમાં વિધાન કરાએલાં સ્ય, સિચ્, આશીર્વાદ અને શ્વસ્તનીનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે સ્વરાન્ત ધાતુથી તેમજ ગ્રહ, દૃશ અને હન્ ધાતુથી જિદ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન :- (૧) સ્વરાન્ત ધાતુ — ભવિષ્યન્તી - સ્ય.

દાયિષ્યતે = (તેના વડે) અપાશે. દાં-દાને (૭)

દા+સ્યતે - સ્યતિ... ૩-૩-૧૫ થી સ્યતે પ્રત્યય.

દા+ઇ+સ્યતે - આ સૂત્રથી જિદ્ પ્રત્યય.

દૈ+ઇ+સ્યતે - આત એ:... ૪-૩-૫૩ દાં નાં આ નો એ.

દાય્+ઇ+સ્યતે - એદૈતો.... ૧-૨-૨૩ થી એ નો આય્.

દાયિષ્યતે - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

જિદ્ ન થાય ત્યારે દાસ્યતે. દા ધાતુને સીધો સ્યતે પ્રત્યય લાગીને પ્રયોગ સિદ્ધ થશે.

- ☆ ક્રિયાતિપત્તિ - સ્ય. અદાયિષ્યત, અદાસ્યત = (તેના વડે) અપાત. સાધનિકા દાયિષ્યતે પ્રમાણે થશે. અદ્... ૪-૪-૨૮ થી અદ્ આગમ થશે.

(૨) અદ્યતની - સિચ્ - અદાયિષાતામ્ = (તે બે વડે) અપાયું.

દા+આતામ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી આતામ્ પ્રત્યય.

અદા+આતામ્ - અદ્ધાતો.... ૪-૪-૨૮ થી અદ્ આગમ.

અદા+સ્+આતામ્ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

અદા+ઇ+સાતામ્ - આ સૂત્રથી જિદ્ પ્રત્યય.

હવે પછી દાયિષ્યતે પ્રમાણે ૪-૩-૫૩, ૧-૨-૨૩ અને ૨-૩-૧૫ સૂત્ર લાગશે. જિદ્ ન થાય ત્યારે અદિષતામ્ સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે જ થશે પરંતુ અહીં જિદ્ નથી તેથી વૃદ્ધિ નહીં થાય. ઇશ્વ.... ૪-૩-૪૧ થી સિચ્ કિદ્વત્ અને દા નાં આ નો ઇ આદેશ થશે. સિચ્ કિદ્વત્ થવાથી ગુણ નહીં થાય.

(૩) આશીર્વાદ - સીષ્ટ - દાયિષીષ્ટ = (તેના વડે) અપાઓ.

દા+સીષ્ટ - ક્યાત્... ૩-૩-૧૩ થી સીષ્ટ પ્રત્યય.

દા+ઇ+સીષ્ટ - આ સૂત્રથી જિદ્ પ્રત્યય.

હવે પછી દાયિષ્યતે પ્રમાણે ૪-૩-૫૩, ૧-૨-૨૩ અને ૨-૩-૧૫ સૂત્ર લાગશે. જિદ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે દાસીષ્ટ. દા ધાતુને સીધો સીષ્ટ પ્રત્યય લાગીને પ્રયોગ સિદ્ધ થશે.

(૪) શસ્ત્રની - તા - દાયિતા = (તેનાવડે) અપાશે.

દા+તા - તા-તારૈ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

દા+ઇ+તા - આ સૂત્રથી જિદ્ પ્રત્યય.

દૈ+ઇ+તા - આત એ... ૪-૩-૫૩ થી દા નાં આ નો એ.

દાયિતા - દૈદૈતો... ૧-૨-૨૩ એ નો આય્.

જિદ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે દાતા. દા ધાતુને સીધો જ તા પ્રત્યય લાગીને પ્રયોગ સિદ્ધ થશે.

(૨) ગ્રહ ધાતુ — ભવિષ્યન્તી - સ્ય.

(૧) ગ્રાહિષ્યતે = (તેનાવડે) ગ્રહણ કરાશે. ગ્રહીશ્-ઉપાદાને (૧૫૧૭)

સાધનિકા દાયિષ્યતે પ્રમાણે થશે પરંતુ અહીં જિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી ગ્રહ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય અ ની વૃદ્ધિ થશે. જિદ્ ન લાગે ત્યારે ગ્રહીષ્યતે.

ગ્રહ+સ્યતે - સ્યતિ... ૩-૩-૧૫ થી સ્યતે પ્રત્યય.

ગ્રહ+ઇ+સ્યતે - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ.

ગ્રહી+સ્યતે - ગૃહ્ણો... ૪-૪-૩૪ થી ઇદ્ નો ઇ દીર્ઘ.

ગ્રહીષ્યતે - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ સ્ નો ષ્.

☆ ક્રિયાતિપત્તિ - સ્ય - અગ્રાહિષ્યત, અગ્રહીષ્યત = (તે બે વડે) ગ્રહણ

કરાત. સાધનિકા ગ્રાહિષ્યતે, ગ્રહીષ્યતે પ્રમાણે થશે. પરન્તુ અદ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ થશે.

(૨) અઘતની - સિચ્ - અગ્રાહિષાતામ્ = (તે બે વડે) ગ્રહણ કરાયું. સાધનિકા દાયિષાતામ્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ જ્ઞિતિ ૪-૩-૫૦ થી ગ્રહ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય અ ની વૃદ્ધિ થશે. જિદ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે અગ્રહીષાતામ્. સાધનિકા દાયિષાતામ્ પ્રમાણે થશે. ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ ૪-૪-૩૪ થી ઇદ્ દીર્ઘ, ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ વિગેરે સૂત્રો લાગીને પ્રયોગ સિદ્ધ થશે.

(૩) આશીર્વાદ - સીષ્ટ - ગ્રાહિષીષ્ટ = (તેના વડે) ગ્રહણ કરાઓ. સાધનિકા દાયિષીષ્ટ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ જ્ઞિતિ ૪-૩-૫૦ થી ગ્રહ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય અ ની વૃદ્ધિ થશે. જિદ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ગ્રહીષીષ્ટ. ગ્રહ+સીષ્ટ પછી ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ ૪-૪-૩૪ થી ઇદ્ દીર્ઘ, ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્ વિગેરે સૂત્રો લાગશે.

(૪) શ્વસ્તની - તા - ગ્રાહિતા = (તેના વડે) ગ્રહણ કરાશે. સાધનિકા દાયિતા પ્રમાણે થશે. પરન્તુ જ્ઞિતિ ૪-૩-૫૦ થી ગ્રહ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય અ ની વૃદ્ધિ થશે. જિદ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે ગ્રહીતા. ગ્રહ+તા પછી ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ ૪-૪-૩૪ થી ઇદ્ દીર્ઘ. વિગેરે સૂત્રો લાગશે.

(૩) દૃશ્ ધાતુ — ભવિષ્યન્તી - સ્ય.

(૧) દર્શિષ્યતે = (તેનાવડે) દેખાશે. દૃશ્- પ્રેક્ષણે (૪૮૫)

દૃશ્+સ્યતે - સ્યતિ... ૩-૩-૧૫ થી સ્યતે પ્રત્યય.

દૃશ્+ઇ+સ્યતે - આ સૂત્રથી જિદ્ પ્રત્યય.

દર્શ+ઇ+સ્યતે - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અદ્.

દર્શિષ્યતે - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ સ્ નો ષ્.

જિદ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે દ્રક્ષ્યતે.

દૃશ્+સ્યતે - સ્યતિ... ૩-૩-૧૫ થી સ્યતે પ્રત્યય.

દૃઅશ્+સ્યતે - અઃસૃજિ... ૪-૪-૧૧૧ થી ઋ ની પરમાં અ.

દ્રશ્+સ્યતે - ઇવળદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઋ નો રૂ.

દ્રષ્+સ્યતે - યજ-સૃજ... ૨-૧-૮૭ થી શ્ નો ષ્.

- દ્રક્-સ્યતે - ષઢોઃ.... ૨-૧-૬૨ થી ષ નો ક.
- દ્રક્-ષ્યતે = દ્રક્ષ્યતે - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.
- ❖ ક્રિયાતિપત્તિ - સ્ય - અર્દર્શિષ્યત, અર્દ્રક્ષ્યત = (તેનાવડે) જોવાત. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. અદ્ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ થશે.
- (૨) અઘતની - સિચ્ - અર્દર્શિષાતામ્ = (તે બે વડે) જોવાયું. સાધનિકા દર્શિષ્યતે પ્રમાણે થશે. ૩-૩-૧૧ થી આતામ્ પ્રત્યય, ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય વગેરે સૂત્રો લાગશે. જિટ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે અદ્ધક્ષાતામ્. સાધનિકા દ્રક્ષ્યતે પ્રમાણે થશે. પણ ૩-૩-૧૧, ૩-૪-૫૩, ૪-૩-૩૫, ૪-૪-૨૯, ૨-૧-૮૭, ૨-૧-૬૨, ૨-૩-૧૫ વિગેરે સૂત્રો લાગશે.
- (૩) આશીર્વાદ - સીષ્ટ - દર્શિષીષ્ટ = (તેનાવડે) જોવાઓ. સાધનિકા દર્શિષ્યતે પ્રમાણે થશે. ૩-૩-૧૩ થી સીષ્ટ પ્રત્યય લાગશે. જિટ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે દ્વક્ષીષ્ટ. સાધનિકા દ્રક્ષ્યતે પ્રમાણે થશે. પણ ૩-૩-૧૩, ૪-૩-૩૫, ૨-૧-૮૭, ૨-૧-૬૨, ૨-૩-૧૫ વિગેરે સૂત્રો લાગશે.
- (૪) શસ્તાની - તા - દર્શિતા = (તેનાવડે) જોવાશે. સાધનિકા દર્શિષ્યતે પ્રમાણે થશે. ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય લાગશે. જિટ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે દ્રષ્ટા. સાધનિકા દ્રક્ષ્યતે પ્રમાણે થશે.
- (૪) હન્ ધાતુ — ભવિષ્યન્તી - સ્ય.
- (૧) ઘાનિષ્યતે = (તેનાવડે) હણાશે. હનન્ક-હિંસા-ગત્યોઃ (૧૧૦૦)
- હન્+સ્યતે - સ્યતિ... ૩-૩-૧૫ થી સ્યતે પ્રત્યય.
- હન્+ઇ+સ્યતે - આ સૂત્રથી જિટ્ પ્રત્યય.
- ઘન્+ઇસ્યતે - ઝિણવિ... ૪-૩-૧૦૧ થી હન્ નો ઘન્ આદેશ.
- ઘાનિસ્યતે - ઝિણિ ૪-૩-૫૦ અ ની વૃદ્ધિ આ.
- ઘાનિષ્યતે - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ સ્ નો ષ.
- જિટ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે હનિષ્યતે.
- હન્+સ્યતે - સ્યતિ... ૩-૩-૧૫ થી સ્યતે પ્રત્યય.
- હન્+ઇ+સ્યતે - હનૃતઃ... ૪-૪-૪૯ થી ઇટ્ આગમ.
- હનિષ્યતે - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

★ કિંયાતિપત્તિ - સ્ય - અઘાનિષ્યત, અહનિષ્યત = (તેનાવડે) હજાત. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. અઙ્ઘાતો... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ થશે.

(૨) અઘતની - સિચ્ - અઘાનિષાતામ્ = (તે બે વડે) હજાયું.

હન્+આતામ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી આતામ્ પ્રત્યય.

અહન્+આતામ્ - અઙ્ઘાતો... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ.

અહન્+સ્+આતામ્ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

અહન્+ઇ+સાતામ્ - આ સૂત્રથી જિટ્ પ્રત્યય.

હવે પછીની સાધનિકા ઘાનિષ્યતે પ્રમાણે થશે. જિટ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે અવધિષાતામ્.

અહન્+સ્+આતામ્ સુધી ઉપર પ્રમાણે.

અવધ+સાતામ્ - અઘતન્યાં... ૪-૪-૨૨ થી હન્ નો વધ આદેશ

અવધ+ઇસાતામ્ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

અવધિસાતામ્ - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી વધ નાં અ નો લોપ.

અવધિષાતામ્ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ સ્ નો ષ્.

વધ એ પ્રમાણે અકાર સહિત આદેશ થતો હોવાથી એકસ્વરા... ૪-૪-૫૬ થી ઇટ્ નો નિષેધ થયો નથી.

અઘતનીમાં હન્ નો વધ આદેશ વિકલ્પે થતો હોવાથી વિકલ્પપક્ષે

અહસાતામ્ પ્રયોગ થશે. અહન્+સ્+આતામ્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે. હનઃ

સિચ્ ૪-૩-૩૮ થી સિચ્ કિદ્વત્ થાય છે તેથી યમિરમિ... ૪-૨-૫૫

થી હન્ નાં ન નો લોપ થવાથી અહસાતામ્ પ્રયોગની સિદ્ધિ થાય છે.

(૩) આશીર્વાદ - સીષ્ટ - ઘાનિષીષ્ટ = (તેનાવડે) હજાઓ. સાધનિકા

ઘાનિષ્યતે પ્રમાણે થશે. ૩-૩-૧૩ થી સીષ્ટ પ્રત્યય લાગશે. જિટ્ પ્રત્યય

ન થાય ત્યારે વધિષીષ્ટ સાધનિકા અવધિષાતામ્ પ્રમાણે થશે. માત્ર ૩-

૩-૧૩ થી સીષ્ટ પ્રત્યય થશે અને ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ તથા ૩-

૪-૫૩ થી સિચ્ નહીં થાય. હન્ નો વધ ૪-૪-૨૧ થી થશે.

(૪) શ્વસ્તની - તા - ઘાનિતા = (તેનાવડે) હજાશે. સાધનિકા ઘાનિષ્યતે

પ્રમાણે થશે. ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય થશે. જિટ્ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે

હન્તા. હન્+તા = હન્તા સાધનિકા સુગમ છે. એકસ્વા... ૪-૪-૫૬ થી અહીં ઇટ્ આગમનો નિષેધ થયો છે.

ક્યઃ શિતિ । ૩-૪-૭૦

અર્થ:- ભાવ અને કર્મમાં વિધાન કરાએલાં શિત્ કાળનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે સર્વ ધાતુથી ક્ય પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન :- (૧) શ્યયતે ત્વયા = તારાવડે સુવાય છે. શીઙ્ક - સ્વપ્ને (૧૧૦૫)

શી+તે - તિવૃત્સૂ... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

શી+ય+તે - આ સૂત્રથી ક્ય પ્રત્યય.

શ્યયતે - ક્ષિતિ... ૪-૩-૧૦૫ થી શી નો શ્ય્ આદેશ.

શી ધાતુ અકર્મક હોવાથી ભાવે પ્રયોગ થયો છે.

(૨) ક્રિયતે કટઃ = (તારાવડે) સાદડી કરાય છે. સાધનિકા ૩-૩-૨૧ માં કરેલી છે:

શિતીતિ કિમ્ ? બભૂવે = તે થયો.

ભૂ+એ - ણવ્-અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય.

ભૂભૂ+એ - દ્વિધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

બૂભૂ+એ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી બૂ નો બૂ.

બભૂ+એ - ભૂસ્વપો... ૪-૧-૭૦ થી પૂર્વનાં ઊ નો અ.

બભુવે - ધાતો... ૨-૧-૫૦ થી ઊ નો ઉવ્.

બભૂવે - ભુવો... ૪-૨-૪૩ થી ઊ નો દીર્ઘ ઊ.

★ અહીં ભૂ ધાતુથી ભાવે પ્રયોગમાં એ પ્રત્યય થયો છે. તે પરોક્ષાનો (અશિત્ કાળનો) પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી ક્ય પ્રત્યય થયો નથી.

કર્તૃર્યનદ્ભ્યઃ શવ્ । ૩-૪-૭૧

અર્થ:- કર્તૃરિ પ્રયોગમાં વિધાન કરાએલા શિત્ કાળના પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે અદાદિ ધાતુઓને વર્જીને અન્ય ધાતુઓથી શવ્ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન :- ભવતિ = તે થાય છે. સાધનિકા ૩-૩-૩ માં કરેલી છે.

કર્તૃરીતિ કિમ્ ? પચ્યતે = (તેના વડે) રંધાય છે. હુપચીષ્- પાકે (૮૮૨)

પચ્+તે - તિવ્તસ્.... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

પચ્+ય+તે = પચ્યતે - ક્યઃ... ૩-૪-૭૦ થી ક્ય પ્રત્યય.

આ કર્તરિ પ્રયોગ નથી, કર્મણિ પ્રયોગ છે. તેથી શવ્ પ્રત્યય થયો નથી.

અનદ્ભ્યઃ ઇતિ કિમ્ ? અત્તિ = તે ખાય છે. સાધનિકા ૩-૩-૩ માં કરેલી છે. આ ધાતુ અદાદિ ગણનો હોવાથી આ સૂત્રથી શવ્ પ્રત્યય થયો નથી.

☆ ધાતુપાઠમાં ૧૦૫૯ થી ૧૧૪૩ સુધીનાં ધાતુઓ અદાદિ ગણનાં છે.

દિવાદે: શ્યઃ । ૩-૪-૭૨

અર્થ:- કર્તરિ પ્રયોગમાં વિધાન કરાએલાં શિત્ કાળનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે દિવાદિ ધાતુઓથી શ્ય પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન :- (૧) દીવ્યતિ = તે કીડા કરે છે, જુગાર રમે છે, સ્તુતિ કરે છે વિગેરે... દિવૂચ્-ક્રીડા-જયેચ્છ-પણિ-હુતિ-સ્તુતિ-ગતિષુ (૧૧૪૪)

દિવ્+તિ - તિવ્તસ્.... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

દિવ્+ય+તિ - આ સૂત્રથી શ્ય પ્રત્યય.

દીવ્યતિ - ખ્વાદે... ૨-૩-૬૩ થી દિવ્ નો ઇ દીર્ઘ.

(૨) જીર્યતિ = તે ધરડો થાય છે, જૂષચ્-જરસિ (૧૧૪૫)

જૃ+તિ - તિવ્તસ્.... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

જૃ+ય+તિ - આ સૂત્રથી શ્ય પ્રત્યય.

જૃ+ય+તિ - શિદવિત્ થી શ્ય ને હિદવત્ ભાવ.

જિર્+ય+તિ - ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ ઋ નો ઇર્.

જીર્યતિ - ખ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ઇર્ નો ઇ દીર્ઘ.

ભ્રાસ-ભ્લાસ-ભ્રમ-કમ-ક્લમ-ત્રસિ-ત્રુટિ-લષિ-યસિ-સંયસેર્વા ।

૩-૪-૭૩

અર્થ:- કર્તરિ પ્રયોગમાં વિધાન કરાએલાં શિત્ કાળનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે ભ્રાસ, ભ્લાસ, ભ્રમ, કમ, ક્લમ, ત્રસ, ત્રુટ લષ, યસ અને સમ્+યસ ધાતુઓથી શ્ય પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન :- (૧) બ્રાસ્યતે = તે પ્રકાશિત થાય છે. ટુબ્રાસિ-દોતૌ (૮૪૭)

બ્રાસ્+તે - તિવ્તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

બ્રાસ્યતે - આ સૂત્રથી જ્ય પ્રત્યય.

જ્ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે શવ્.

બ્રાસ્+તે - તિવ્તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

બ્રાસતે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

(૨) બ્લાસ્યતે = તે શોભે છે. ટુબ્લાસિ-દોતૌ (૮૪૮) સાધનિકા બ્રાસ્યતે પ્રમાણે થશે. જ્ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે બ્લાસતે. સાધનિકા બ્રાસતે પ્રમાણે થશે.

(૩) બ્રામ્યતિ = તે ભટકે છે. બ્રમૂચ્-અનવસ્થાને (૧૨૩૪) સાધનિકા બ્રાસ્યતે પ્રમાણે થશે. શમ્... ૪-૨-૧૧૧ થી બ્રમ્ ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. જ્ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે શવ્ પ્રત્યય બ્રમતિ સાધનિકા બ્રાસતે પ્રમાણે થશે.

(૪) ક્રામ્યતિ = તે ચાલે છે. ક્રમૂ-પાદવિક્ષેપે (૩૮૫) સાધનિકા બ્રાસ્યતે પ્રમાણે થશે. જ્ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે શવ્ પ્રત્યય ક્રામતિ. સાધનિકા બ્રાસતે પ્રમાણે થશે. ક્રમો... ૪-૨-૧૦૯ થી ક્રમ્ ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

(૫) ક્લામ્યતિ = તે કરમાય છે. ક્લમૂચ્-ગ્લાતૌ (૧૨૩૭) સાધનિકા બ્રાસ્યતે પ્રમાણે થશે. જ્ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે શવ્ પ્રત્યય ક્લામતિ. સાધનિકા બ્રાસતે પ્રમાણે થશે. ક્લિવૂ... ૪-૨-૧૧૦ થી ક્લમ્ ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

(૬) ત્રસ્યતિ = તે ડરે છે. ત્રસૈચ્-ભયે (૧૧૭૧) સાધનિકા બ્રાસ્યતે પ્રમાણે થશે. જ્ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે શવ્ પ્રત્યય ત્રસતિ. સાધનિકા બ્રાસતે પ્રમાણે થશે.

(૭) જુદ્યતિ = તે તુટે છે, તે છેદે છે. જુદ્-છેદને (૧૪૩૭) સાધનિકા બ્રાસ્યતે પ્રમાણે થશે. જ્ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે શ પ્રત્યય જુદતિ. સાધનિકા બ્રાસતે પ્રમાણે થશે. તુદાદે... ૩-૪-૮૧ થી શ વિકરણ લાગશે. અને ગુણ નહીં થાય.

- (૮) લષ્યતિ = અભિલાષ કરે છે, ઇચ્છે છે. લષી-કાન્તૌ (૯૨૭) સાધનિકા શ્રાસ્યતે પ્રમાણે થશે. શ્ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે શવ્ પ્રત્યય લઘતિ. સાધનિકા શ્રાસતે પ્રમાણે થશે.
- (૯) યસ્યતિ = તે પ્રયત્ન કરે છે. યસૂચ્-પ્રયત્ને (૧૨૨૨) સાધનિકા શ્રાસ્યતે પ્રમાણે થશે. શ્ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે શવ્ પ્રત્યય યસતિ. સાધનિકા શ્રાસતે પ્રમાણે થશે.
- (૧૦) સંયસ્યતિ, સંયસતિ. સાધનિકા યસ્યતિ-યસતિ પ્રમાણે જાણવી.
- ☆ સૂત્રમાં યસ્ ધાતુ લીધો છે છતાં સંયસ્ ફરીથી લીધો તેથી નિયમ થયો કે સમ્+યસ્ ને જ શ્ય વિકલ્પે થશે. તે સિવાયનાં ઉપસર્ગની સાથે યસ્ ધાતુ હોય તો શ્ય પ્રત્યય નિત્ય થશે. દા.ત. આયસ્યતિ, પ્રયસ્યતિ.
 - ☆ સૂત્રમાં જજાવેલ કેટલાંક ધાતુ પહેલાં ગણના છે તેમાં શ્ય લાગવાનો નહોતો તેને વિકલ્પે શ્ય પ્રત્યયનું વિધાન કર્યું અને કેટલાંક ધાતુઓ ચોથા ગણનાં છે તેમાં શ્ય નિત્ય લાગવાનો હતો તેને વિકલ્પે લાગશે.
 - ☆ ધ્વાદિ ગણનો “ઘ્રમ્-ચલને (૯૭૦)” ઘ્રમ્ ધાતુ હોય તો તેને શ્ય પ્રત્યય લાગતાં ઘ્રમ્યતિ રૂપ થશે. ધ્રામ્યતિ નહીં થાય એટલે કે શમ્... ૪-૨-૧૧૧ સૂત્ર નહીં લાગે.

કુષિ-રજ્ઞેવ્યાપ્યે વા પરસ્મૈ ચ । ૩-૪-૭૪

- અર્થ:- કર્મકર્તારિ પ્રયોગમાં શિત્ વિષય હોતે છતે કુષ્ અને રજ્ઞ ધાતુથી પરસ્મૈપદ વિકલ્પે થાય છે અને પરસ્મૈપદના યોગમાં શ્ય થાય છે.
- વિવેચન :- કર્મકર્તારિ = વ્યાપ્યે = કર્મરૂપ. એટલે કે જે પ્રથમ કર્મ હોય અને પછી તે કર્મ જ કર્તારૂપ બને તે કર્મકર્તારિ કહેવાય.
- (૧) કુષ્ણાતિ પાદં દેવદત્તઃ = દેવદત્ત પગને બહાર ખેંચે છે.
- કુષશ્ - નિષ્કર્ષે (૧૫૬૫)
- કુષ્+તિ - તિવ્ત્સ.... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.
- કુષ્+ના+તિ - ક્ર્યાદેઃ ૩-૪-૭૮ થી શ્ના પ્રત્યય.
- કુષ્ણાતિ - ર-ષ્ટ્વર્ણા... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ન્.
- આ વાક્યમાં પાદ એ કર્મ છે.

✱ કુષ્ઠાતિ કુષ્ઠ્યતે વા પાદઃ સ્વયમેવ = પગ સ્વયં જ ખેંચાય છે.

કુષ્+તિ - તિવ્તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

કુષ્+ય+તિ - આ સૂત્રથી જ પરસ્મૈપદ થયું તેનાં યોગમાં શ્ય પ્રત્યય.

કુષ્ઠાતિ. પ્રથમ વાક્યમાં જે કર્મ હતું તેજ પાદ આ કર્મકર્ત્તરિ વાક્યમાં કર્તા બન્યું એટલે આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદ વિકલ્પે થયું અને તેનાં યોગમાં શ્ય પ્રત્યય લાગ્યો. પરસ્મૈપદ ન થાય ત્યારે કુષ્ઠ્યતે — કુષ્+તે, કુષ્+ય+તે - એક ધાતૌ... ૩-૪-૮૬ થી ક્ય પ્રત્યય અને આત્મનેપદ થયું છે.

(૨) રજતિ વસ્ત્રં રજકઃ = ધોબી વસ્ત્રને રંગે છે. રજ્ઞી - રાગે (૮૮૬)

રજ્ઞ+તિ - તિવ્તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

રજ્ઞ+અ+તિ - કર્ત્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

રજતિ - અકટ્... ૪-૨-૫૦ થી ન્ નો લોપ.

આ વાક્યમાં વસ્ત્ર એ કર્મ છે.

✱ રજ્યતિ રજ્યતે વા વસ્ત્રં સ્વયમેવ = વસ્ત્ર સ્વયં જ રંગાય છે.

રજ્ઞ+તિ - તિવ્તસ્... '૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

રજ્ઞ+ય+તિ - આ સૂત્રથી જ પરસ્મૈપદ થયું તેનાં યોગમાં શ્ય પ્રત્યય.

રજ્યતિ - નો વ્યજ્ઞન... ૪-૨-૪૫ થી ન્ નો લોપ.

પ્રથમ કર્ત્તરિ વાક્યમાં વસ્ત્ર કર્મ હતું તે જ વસ્ત્ર આ કર્મકર્ત્તરિ વાક્યમાં કર્તા બન્યું તેથી આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદ વિકલ્પે થયું અને તેનાં યોગમાં શ્ય પ્રત્યય લાગ્યો. પરસ્મૈપદ ન થાય ત્યારે રજ્યતે — રજ્ઞ+તે, રજ્ઞ+ય+તે - રજ્યતે. એક ધાતૌ... ૩-૪-૮૬ થી ક્ય પ્રત્યય અને આત્મનેપદ થયું છે. અને નો વ્યજ્ઞન... ૪-૨-૪૫ થી ન્ નો લોપ થયો છે.

વ્યાખ્યે કર્ત્તરીતિ કિમ્ ? કુષ્ઠાતિ પાદં રોગઃ = રોગ પગને ખેંચે છે.

અહીં કર્ત્તરિવાક્ય છે. પણ કર્મકર્ત્તરિ વાક્ય નથી તેથી આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદ અને શ્ય પ્રત્યય થયો નથી.

શિતીતિ કિમ્ ? અકોષિ = તેણે ખેંચ્યું..

કુષ્+ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

અકુષ્+ત - અઙ્ઘાતૌ... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ.

અકુષ્+ઇ - એકઘાતૌ... ૩-૪-૮૬ થી ઙિ અને આત્મનેપદ.

અકોષિ - લઘોરુ.... ૪-૩-૪ થી ઙ નો ગુણ ઓ.

અહીં શિત્ વિષય નથી તેથી આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદ અને જ્ય પ્રત્યય થયો નથી.

- ☆ એકઘાતૌ... ૩-૪-૮૬ થી ઙિ-ક્ય અને આત્મનેપદ થાય છે એવું વિધાન કર્યું પણ પૂર્વે ભાવ.... ૩-૪-૬૮ સૂત્રથી જે પ્રમાણે ઙિચ આવતાં ત નો લોપ થાય છે તે પ્રમાણે અહીં પણ થશે. ૩-૪-૮૪ સૂત્રથી જ્યાં જ્યાં ઙિ-ક્ય અને આત્મનેપદનું વિધાન આવે ત્યાં ત્યાં આ રીતે સમજવું.

સ્વાદે: જ્ઞુ: । ૩-૪-૭૫

અર્થ:- કર્તરિપ્રયોગમાં વિધાન કરાએલાં શિત્ કાળનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે સુ વિગેરે સ્વાદિ ધાતુઓથી જ્ઞુ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન :- (૧) સુનોતિ = તે સ્નાન કરે છે. ષુગ્દ-અધિષ્ઠે (૧૨૮૬)

સુ+તિ - તિવ્તસ.... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

સુ+નુ+તિ - આ સૂત્રથી જ્ઞુ પ્રત્યય.

સુનોતિ - ડનો: ૪-૩-૨ થી નુ નાં ઙ નો ગુણ ઓ.

(૨) સિનોતિ = તે બાંધે છે. ષિંગ્દ-બન્ધને (૧૨૮૭) સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે.

ધાતુપાઠમાં ૧૨૮૬ થી ૧૩૧૪ સુધીનાં ધાતુઓ સ્વાદિ ગણનાં છે.

વાઙ્ઘ: । ૩-૪-૭૬

અર્થ:- કર્તરિપ્રયોગમાં વિધાન કરાએલાં શિત્ કાળનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે અઙ્ ધાતુથી જ્ઞુ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન :- (૧) અઙ્ઘોતિ = તે વ્યાપે છે, તે એકું કરે છે. અઙ્ઘૌ-વ્યાઘૌ-સઙ્ઘાતે ચ (૫૭૦) સાધનિકા સુનોતિ પ્રમાણે થશે. ૨-૫૪૩ થી ન્ નો ઙ્ થશે. જ્યારે આ સૂત્રથી જ્ઞુ પ્રત્યય ન થાય ત્યારે વિકલ્પપક્ષે શ્વ પ્રત્યય થશે. અઙ્ઘતિ - અઙ્+તિ, અઙ્+અ+તિ,

કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શ્વ પ્રત્યય લાગશે.

તક્ષઃ સ્વાર્થે વા । ૩-૪-૭૭

અર્થ:- કર્તૃરિપ્રયોગમાં વિધાન કરાએલાં શિત્ કાળનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે સ્વાર્થમાં વર્તતાં તક્ષ ધાતુથી શ્નુ પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન :- સ્વાર્થઃ = તનુત્વમ્ = પાતળું કરવું, છોલવું, તીક્ષ્ણ કરવું વિગેરે.

(૧) તક્ષ્ણોતિ - તક્ષતિ = તે પાતળું કરે છે. તક્ષૌ-તનૂકરણે (૫૭૧) સાધનિકા ઉપરનાં અક્ષ્ણોતિ-અક્ષતિ પ્રમાણે થશે. ધાતુ પોતાનાં અર્થમાં વર્તતો હોય ત્યારે આ સૂત્ર લાગે છે.

સ્વાર્થ ઇતિ કિમ્ ? સંતક્ષતિ શિષ્યમ્ = શિષ્યને ઠપકો આપે છે. અહીં ધાતુન્ને અર્થ તનુત્વમ્ નથી તેથી આ સૂત્રથી જ્ય પ્રત્યય થયો નથી પરન્તુ કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શ્વ પ્રત્યય થયો છે.

સ્તમ્ભૂ-સ્તુમ્ભૂ-સ્કમ્ભૂ-સ્કુમ્ભૂ-સ્કોઃ શ્ના ચ । ૩-૪-૭૮

અર્થ:- કર્તૃરિ પ્રયોગમાં વિધાન કરાએલાં શિત્ કાળનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે સ્તમ્ભ, સ્તુમ્ભ, સ્કમ્ભ, સ્કુમ્ભ અને સ્કુ ધાતુથી શ્ના અને શ્નુ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન :- (૧) સ્તમ્ભાતિ = તે રોકે છે. સ્તમ્ભૂ - રોધનાર્થઃ (૧૮૮૫)

સ્તમ્ભૂ+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

સ્તમ્ભૂ+ના+તિ - આ સૂત્રથી શ્ના પ્રત્યય.

સ્તમ્ભાતિ - નો વ્યજન.... ૪-૨-૪૫ થી ન્ (મ) નો લોપ.

શ્ના પ્રત્યય ન થાય ત્યારે શ્નુ પ્રત્યય સ્તમ્ભોતિ.

સ્તમ્ભૂ+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

સ્તમ્ભૂ+નુ+તિ - આ સૂત્રથી શ્નુ પ્રત્યય.

સ્તમ્ભૂ+નો+તિ - ઉશ્નોઃ ૪-૩-૨ થી નુ નાં ડ નો ગુણ ઓ.

સ્તમ્ભોતિ - નો વ્યજન.... ૪-૨-૪૫ થી ન્ (મ) નો લોપ.

(૨) સ્તુમ્ભાતિ, સ્તુમ્ભોતિ = તે રોકે છે. સ્તુમ્ભૂ - રોધનાર્થઃ (૧૮૮૬)

(૩) સ્કમ્ભાતિ, સ્કમ્ભોતિ = તે રોકે છે. સ્કમ્ભૂ - રોધનાર્થઃ (૧૮૮૭)

- (૪) સ્કુન્નાતિ, સ્કુન્નોતિ = તે રોકે છે. સ્કુમ્ભૂ - રોધનાર્થ: (૧૮૮૮)
- (૫) સ્કુનાતિ, સ્કુનોતિ = તે ઉધ્ધાર કરે છે, તે બહાર કાઢે છે. સ્કુંગ્શ - આપ્રવણે (૧૫૧૪) બધાની સાધનિકા સ્તન્નાતિ, સ્તન્નોતિ પ્રમાણે થશે.
- ☆ સ્તમ્ભૂ, સ્તુમ્ભૂ, સ્કમ્ભૂ અને સ્કુમ્ભૂ આ ચાર ધાતુઓ સૌત્ર ધાતુ છે. સૂત્રમાં સ્તમ્ભૂ વિગેરે ધાતુઓમાં ઋદિત્ કર્યું છે તે ક્ત્વા પ્રત્યય પર છતાં ઇદ્ વિકલ્પે કરવા માટે અને ક્ત પ્રત્યય પર છતાં ઇદ્ નો નિત્ય નિષેધ કરવા માટે છે. ક્ત પ્રત્યયથી ક્તવતૂ નું પણ ગ્રહણ થાય છે. દા.ત. સ્તબ્ધ્વા, સ્તમ્ભિત્વા, સ્તબ્ધઃ, સ્તબ્ધવાન.

ક્ર્યાદે: । ૩-૪-૭૧

અર્થ:- કર્તારિ પ્રયોગમાં વિધાન કરાયેલાં શિત્ કાળનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છે તે ક્ર્યાદિ ધાતુથી જ્ઞા પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન:- (૧) ક્રીનાતિ = તે ખરીદ કરે છે. ઢુક્રીગ્શ - દ્રવ્યવિનિમયે (૧૫૦૮)

(૨) પ્રીનાતિ = તે ખુશ થાય છે. પ્રીગ્શ - તૃપ્તિ-કાન્ત્યો: (૧૫૧૦)

સાધનિકા સ્તન્નાતિ પ્રમાણે થશે. નો વ્યજ્ઞન.... ૪-૨-૪૫ સૂત્ર નહીં લાગે. અને રષ્.... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ન્ થશે.

☆ ધાતુ પાઠમાં ૧૫૦૮ થી ૧૫૬૭ સુધીનાં ધાતુઓ ક્ર્યાદિ ગણનાં છે.

વ્યજ્ઞનાચ્છનાહેસન: । ૩-૪-૮૦

અર્થ:- વ્યંજનાન્ત ધાતુથી પર રહેલાં જ્ઞા પ્રત્યયની સાથે હિ પંચમી (આજ્ઞાર્થ) નાં પ્રત્યયનો આન આદેશ થાય છે.

વિવેચન:- (૧) પુષાણ = તું પુષ્ટ કર. પુષ્ - પુષ્ઠૌ (૧૫૬૪)

પુષ્+હિ - તુવ-તામ્.... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

પુષ્+ના+ હિ - ક્ર્યાદે: ૩-૪-૭૮ થી જ્ઞા પ્રત્યય.

પુષાન - આ સૂત્રથી જ્ઞા સહિત હિ નો આન.

પુષાણ - ૧-૪૪૧૩ થી ન્ નો ન્.

(૨) મુષાણ = તું ચોરી કર. મુષ્ - સ્તેયે (૧૫૬૩) સાધનિકા પુષાણ પ્રમાણે થશે.

વ્યજ્ઞનાદિતિ કિમ્ ? લુનીહિ = તું કાપ. લૂગ્શ - છેદને (૧૫૧૮)

લૂ+હિ - તુવ્-તામ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

લૂ+ના+હિ - ક્યાદે: ૩-૪-૭૯ થી જ્ઞા પ્રત્યય.

લુનાહિ - પ્વાદે... ૪-૨-૧૦૫ થી લૂ નો લુ ઇસ્વ.

લુનીહિ - ણ્ણામી... ૪-૨-૮૭ થી જ્ઞા નાં આ નો ઈ આદેશ.

લૂ ધાતુ સ્વરાન્ત છે વ્યંજનાન્ત નથી તેથી આ સૂત્રથી જ્ઞા સહિત હિ નો આન થયો નથી.

જ્ઞાહેરિત્યેવ - અજ્ઞાતિ = તે ખાય છે. અજ્ઞા - ભોજને (૧૫૫૮)

સાધનિકા ૩-૪-૭૮માં બતાવેલ સ્તંભાતિ પ્રમાણે થશે. નો વ્યજ્ઞન....

૪-૨-૪૫ સૂત્ર નહીં લાગે. અહીં વ્યંજનાન્ત ધાતુ છે પણ હિ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી આન આદેશ થયો નથી. જ્ઞા ની સાથે હિ પ્રત્યય હોય તો જ આ સૂત્રથી આન આદેશ થાય.

- ✳ ઉત્તમ્નુહિ = તું રોક, વિસ્કમ્નુહિ = તું રોક. અહીં પણ જ્ઞા પ્રત્યયની સાથે હિ પ્રત્યય નથી. જ્ઞુ પ્રત્યયની સાથે હિ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી આન થયો નથી. ઉત્તમ્નુહિ માં ઉદઃ... ૧-૩-૪૪ થી સ્તમ્ ખાતુના સ્ નો લોપ થયો છે.

તુદાદે: જ્ઞ: । ૩-૪-૮૧

અર્થ:- કર્તરિ પ્રયોગમાં વિધાન કરાએલાં શિત્ કાળનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે તુદાદિ ધાતુથી જ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન :- તુદતિ, તુદતે = તે દુઃખી કરે છે. તુદીત્-વ્યથને (૧૩૧૫)

તુદ+તિ, તે - તિવ્ તસ્...૩-૩-૬થી તિ અને તે પ્રત્યય.

તુદ+અ+તિ, તે - આ સૂત્રથી જ પ્રત્યય.

તુદતિ, તુદતે અહીં શિદવિત્ ૪-૩-૨૦ થી શિત્ એવો જ પ્રત્યય ડિત્ મનાતો હોવાથી તુદ ના ઉપાન્ત્ય ડ નો ગુણ થતો નથી.

- ✳ ધાતુપાઠમાં ૧૩૩૫ થી ૧૪૭૨ સુધીનાં ધાતુઓ તુદાદિ ગણનાં છે.

રુધાં સ્વરાચ્છનો નલુક્ ચ । ૩-૪-૮૨

અર્થ:- કર્તરિ પ્રયોગમાં વિધાન કરાએલાં શિત્ કાળનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે રુધાદિ ધાતુઓનાં સ્વરથી પરમાં જ પ્રત્યય થાય છે. અને તે જ

પ્રત્યયના યોગમાં પ્રકૃતિના (રુધાદિ ધાતુઓનાં) ન્ નો લોપ થાય છે.
વિવેચન :- (૧) રુળદ્ધિ = તે રોકે છે. રુધ્વો - આવરણે (૧૪૭૩)

રુધ્+તિ - તિવ્તસ્...૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

રુનધ્+તિ - આ સૂત્રથી રુધ્ ધાતુમાં સ્વરની પછી જન પ્રત્યય.

રુનધ્ + ધિ - અઘશ્ચતુ.... ૨-૧-૭૮ થી ત્ નો ધ્.

રુનદ્+ધિ - તૃતીય.... ૧-૩-૪૮ થી ધ્ નો દ્.

રુળદ્ધિ - ર-ષ્ટવર્ણા.... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ્.

(૨) હિનસ્તિ = તે હિંસા કરે છે. હિસુ-હિંસાયામ્ (૧૪૮૪)

હિન્સ્ - ઝદિતઃ..... ૪-૪-૮૮ થી ન્ નો આગમ.

હિન્સ્+તિ - તિવ્તસ્.... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

હિનસ્તિ - આ સૂત્રથી સ્વરની પછી ન પ્રત્યય અને ધાતુનાં ન્ નો લોપ.

☆ પ્રત્યયના નકારનાં વિધાન સામર્થ્યથી જ પ્રકૃતિનાં નકારનો લોપ થાય છે.

કૃગ્-તનાદેરુઃ । ૩-૪-૮૩

અર્થ:- કર્તરિપ્રયોગમાં વિધાન કરાએલાં શિત્ કાળનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે
છતે કૃ ધાતુથી અને તનાદિ ધાતુથી ૩ પ્રત્યય થાય છે.

વિવેચન :- (૧) કરોતિ = તે કરે છે. ડુકૃગ્-કરણે (૮૮૮). સાધનિકા ૩-
૩-૨ માં કરેલી છે.

(૨) તનોતિ = તે વિસ્તાર કરે છે. તનૂયી-વિસ્તારે (૧૪૮૮)

સાધનિકા કરોતિ પ્રમાણે થશે. નામિનો... ૪-૩-૧ સૂત્ર નહીં લાગે.

☆ તનાદિ ગણ - તનૂયી, ષળૂયી, ક્ષળૂય, ક્ષિળૂયી, ઋળૂયી, તૂળૂયી, ઘૂળૂયી
આ સાત ધાતુ ઉભયપદી છે. વનૂયિ, મનૂયિ આ બે ધાતુ આત્મનેપદી
છે. તનાદિ ગણના કુલ નવ ધાતુ છે.

☆ કૃગ્ ધાતુને તનાદિ ગણમાં ન લેતાં ધ્વાદિ ગણમાં બ્રહ્મ કરવાથી શ્વ
પ્રત્યયાન્ત કારિત રૂપ પણ સિદ્ધ થશે.

જેઓ કૃગ્ ધાતુને તનાદિ ગણમાં માને છે તેઓનાં મતે તન્મ્યો... ૪-
૩-૬૮ થી અઘતનીમાં બે રૂપ થશે. દા.ત. અકૃત, અકૃષ્ટ -

અકૃતાઃ, અકૃષ્ણાઃ અને શિત્ કાળમાં શવ્ પ્રત્યય થાય જ નહીં.
પરન્તુ સ્વમતે (અહીં) ધ્વાદિ ગણમાં ગણેલો હોવાથી શવ્ પ્રત્યય
થશે અને અદ્યતનીમાં ધુઙ્... ૪-૩-૭૦ થી નિત્ય સિચ્ લોપ થવાથી
અકૃત, અકૃષ્ણાઃ એ પ્રમાણે એક જ રૂપ થશે.

સૂત્રઃ શ્રાદ્ધે જિ-વ્યાત્મને તથા । ૩-૪-૮૪

અર્થ:- કર્તારિપ્રયોગમાં શ્રદ્ધાવાન કર્તા હોતે છતે સૃજ્ ધાતુથી પર જિ, ક્ય
અને આત્મનેપદ થાય છે. જે પ્રમાણે પૂર્વે વિધાન કરાએલું છે તે
પ્રમાણે થાય છે. [ભાવકર્મણોઃ ૩-૪-૬૮ થી જિચ્ પ્રત્યય અને ત નો
લોપ થાય છે તે પ્રમાણે અહીં થશે. અને ક્યઃ શિત્ ૩-૪-૭૦ થી
શિત્ પ્રત્યય લાગે ત્યારે ક્ય પ્રત્યય થાય છે તે પ્રમાણે અહીં થશે.]

વિવેચન :- અસર્જિ માલાં ધાર્મિકઃ = ધાર્મિક(વ્યક્તિએ) માલા બનાવી.
સૃજન્ત - વિસર્ગે (૧૩૪૯)

સૃજ્+ત - દિતામ્.... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

સૃજ્+ઇ - આ સૂત્રથી જિચ્ પ્રત્યય અને ત નો લોપ.

અસૃજ્+ઇ - અદ્ધાતો.... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અસર્જિ - લઘોરુ.... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્.

☆ સૃજ્યતે માલાં ધાર્મિકઃ = ધાર્મિક(વ્યક્તિ) માળા બનાવે છે.

સૃજ્+તે - તિવ્તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

સૃજ્યતે - આ સૂત્રથી ક્ય પ્રત્યય.

☆ સ્પૃશ્યતે માલાં ધાર્મિકઃ = ધાર્મિક(વ્યક્તિ) માળા બનાવશે.

સાધનિકા ૩-૪-૬૯ માં જણાવેલ દ્રશ્યતે પ્રમાણે થશે.

સૃઅજ્+સ્યતે - અઃ સૃજિ... ૪-૪-૧૧૧ થી ઋ થી પર અ આગમ.

સજ્-સ્યતે - ઇવળદિ.... ૧-૨-૨૧ થી ઋ નો ર્ આદેશ.

સષ્+સ્યતે - યજ-સૃજ.... ૨-૧-૮૭ થી જ્ નો ષ્ આદેશ.

સક્+સ્યતે - ષઢોઃ.... ૨-૧-૬૨ થી ષ્ નો ક્.

સક્+ષ્યતે = સ્પૃશ્યતે - નામ્યન્ત.... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

શ્રાદ્ધ ઇતિ કિમ્ ? વ્યત્યસૃષ્ટ માલે મિથુનમ્ = મિથુને (જોડલાએ)

પરસ્પર બે માળા બનાવી.

વિ+અતિ+સૃજ્+ત - ક્રિયા... ૩-૩-૨૩ સૂત્રની સહાયથી

દિ-તામ્...૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

વ્યતિ+સૃજ્+ત - ઇવર્ણદિ.... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્.

વ્યતિ+અસૃજ્+ત - અઙ્ધાતો.... ૪-૪-૨૮ થી અઙ્ આગમ.

વ્યતિ+અસૃજ્+સ્+ત - સિજ.... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

વ્યતિ+અસૃજ્+ત - ધુઙ્... ૪-૩-૭૦ થી સિચ્ નો લોપ.

વ્યત્યસૃજ્+ત - ઇવર્ણદિ.... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્.

વ્યત્યસૃષ્+ત - યજસૃજ્.... ૨-૧-૮૭ થી જ્ નો ષ્.

વ્યત્યસૃષ્ટ - તર્કાસ્ય.... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ટ્.

અહીં ક્રિયાવ્યતિહારમાં પ્રયોગ છે અને મિથુનને ભોગની લાલસા છે એટલે ભોગવિષયક શ્રદ્ધાવાળા છે પણ ચિત્તશુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ વિશે શ્રદ્ધાવાળા નથી તેથી આ સૂત્રથી જિચ્ પ્રત્યય થયો નથી.

તપેસ્તપઃ કર્મકાત્ । ૩-૪-૮૫

અર્થ:- કર્તરિ પ્રયોગમાં તપ કર્મવાળા તપ્ ધાતુથી પૂર્વે કઠ્ઠા પ્રમાણે જિ, ક્ય અને આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન :- તપ્યતે તપઃ સાધુઃ = સાધુ તપ કરે છે. તપં-સંતાપે (૩૩૩) સાધનિકા ૩-૪-૮૪ માં જણાવેલ સૃજ્યતે પ્રમાણે થશે.

☆ તેપે તપઃ સાધુઃ = સાધુએ તપ કર્યો.

તપ્+એ - ણ્વ... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય.

તેપે - અનાદેશા.... ૪-૧-૨૪ થી તપ્ ના અ નો એ અને દ્વિત્વનો નિષેધ.

અહીં બન્ને ઉદાહરણમાં તપ્ ધાતુનું કર્મ તપ શબ્દ છે તેથી આ સૂત્રથી ક્ય અને આત્મનેપદ થયું. તપઃ... ૩-૪-૮૧ સૂત્રથી તપ્ ધાતુને જિચ્ પ્રત્યયનો નિષેધ થતો હોવાથી જિચ્ પ્રત્યયનું ઉદાહરણ આ સૂત્રમાં આપેલ નથી.

તપ્ ઇતિ કિમ્ ? ઉત્તપતિ સ્વર્ણ સ્વર્ણકારઃ = સુવર્ણકાર (સોની) સુવર્ણને તપાવે છે. અહીં સોની સુવર્ણને તપાવતો હોવાથી સુવર્ણ એ

કર્મ છે. તપ કર્મ નથી તેથી આ સૂત્રથી ક્ય કે આત્મનેપદ થયું નથી.
પણ શવ્ વિગેરે કાર્ય થવાથી ઉત્તપતિ પ્રયોગ થયો છે.

કર્મતિ કિમ્ ? તપ: સાધું તપતિ = તપ સાધુને તપાવે છે. અહીં તપ શબ્દ કર્મ નથી પણ કર્તા છે તેથી આ સૂત્રથી ક્ય કે આત્મનેપદનાં પ્રત્યયો થયા નથી પણ શવ્ વિગેરે કાર્ય થવાથી તપતિ પ્રયોગ થયો છે.

एकधातौ कर्मक्रियैकाऽकर्मक्रिये । ३-४-८६

અર્થ:- એક ધાતુને વિશે પૂર્વે જોએલી કર્મમાં રહેલી ક્રિયાની સાથે વર્તમાનમાં અભિન્ન એવી અકર્મક ક્રિયા છે જેને એવા કર્મકર્તૃરૂપ કર્તરિ પ્રયોગમાં ધાતુથી જિ, ક્ય અને આત્મનેપદ થાય છે.

વિવેચન :- एकधातौ - જે ધાતુનું કર્મ પોતે કર્તા રૂપે થતું હોય તે જ ધાતુને (બીજો કોઈ ધાતુ નહીં અને સમાનાર્થક બીજો ધાતુ પણ નહીં) કર્મ કર્તરિ પ્રયોગમાં જિ, ક્ય અને આત્મનેપદ થાય છે. એટલે કે - કર્તરિ પ્રયોગનો ધાતુ અને કર્મકર્તરિ પ્રયોગનો ધાતુ એક જ હોવો જોઈએ.

कर्मक्रियैका - કર્તરિ પ્રયોગમાં જે ક્રિયા આપણે જોએલી હોય તે જ ક્રિયા કર્મને કર્તા બનાવતી વખતે પણ પ્રયોગમાં હોવી જોઈએ જુદી જુદી ક્રિયા ન હોવી જોઈએ. એટલે કે જે ક્રિયા કર્તરિ પ્રયોગમાં હોય તે જ ક્રિયા કર્મકર્તરિ પ્રયોગમાં હોવી જોઈએ.

अकर्मक्रिये - કર્તરિ પ્રયોગમાં કર્મ હોવાથી ધાતુ સકર્મક હોય છે તે જ ધાતુ કર્મકર્તરિ પ્રયોગમાં કર્મ જ કર્તા રૂપ થતું હોવાથી અકર્મક થઈ જાય છે.

(૧) કર્તરિ - चैत्रः कटम् अकार्षीत् = ચૈત્રે સાદડી બનાવી.

કર્મકર્તરિ - कटः अकारि स्वयमेव = સાદડી સ્વયં જ બની ગઈ.
સાધનિકા ૩-૪-૬૮ સૂત્રમાં જણાવેલ અકારિ પ્રમાણે થશે.

કર્તરિ વાક્યમાં કટ એ કર્મ છે તે જ કટ કર્મ કર્મકર્તરિ વાક્યમાં કર્તા બન્યું છે. તેથી આ સૂત્રથી કૃ ધાતુને જિચ્ પ્રત્યય થયો છે.

(૨) કર્તરિ - चैत्रः कटम् करोति = ચૈત્ર કટ કરે છે.

કર્મકર્તરિ - कटः क्रियते स्वयमेव = સાદડી સ્વયં જ બને છે.

સાધનિકા ૩-૩-૨૧ માં કરેલી છે. અહીં કર્તરિ વાક્યમાં કટ એ કર્મ

છે તે જ કટ કર્મ કર્મકર્તરિ વાક્યમાં કર્તા બન્યું છે તેથી આ સૂત્રથી કૃ ધાતુને ક્ય પ્રત્યય થયો છે.

(૩) કર્તરિ - ચૈત્રઃ કટમ્ કરિષ્યતિ = ચૈત્ર કટને કરશે.

કર્મકર્તરિ - કટઃ કરિષ્યતે સ્વયમેવ = સાદડી સ્વયં જ બનશે.

કૃ+સ્યતે - સ્યતિ.... ૩-૩-૧૫ થી સ્યતે પ્રત્યય.

કૃ+ઇ+સ્યતે - હનૂતઃ.... ૪-૪-૪૯ થી ઇદ્ આગમઃ.

કરિસ્યતે - નામિનો.... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્.

કરિષ્યતે - નામ્યન્ત.... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

અહીં કર્તરિ વાક્યમાં કટ એ કર્મ છે તે જ કટ કર્મ કર્મકર્તરિ વાક્યમાં કર્તા બન્યું છે તેથી આ સૂત્રથી કૃ ધાતુને આત્મનેપદનો પ્રત્યય થયો છે.

અકથાતાવિતિ કિમ્ ? કર્તરિ - ચૈત્રઃ ઓદનં પચતિ = ચૈત્ર ચોખા રાંધે છે.

કર્મકર્તરિ - સિધ્યતિ ઓદનઃ સ્વયમેવ = ચોખા પોતે જ(એની મેળે જ) રંધાય છે. (સિઝી જાય છે.) અહીં કર્તરિ વાક્યમાં ઓદન એ કર્મ છે અને કર્મકર્તરિ વાક્યમાં તે જ ઓદન કર્તા બન્યું છે પણ બન્ને વાક્યનાં ધાતુ સમાનાર્થક હોવા છતાં જુદાં જુદાં છે તેથી આ સૂત્રથી જિ, ક્ય કે આત્મનેપદનાં પ્રત્યયો થયા નથી.

કર્મક્રિયયેતિ કિમ્ ? કર્તરિ - સાધુ અસિના છિન્તિ = તલવાર વડે સાડું કાપે છે. કરણકર્તરિ - સાધુ અસિઃ છિન્તિ સ્વયમેવ = તલવાર પોતે જ સાડું કાપે છે. તલવાર એવી ધારવાળી છે કે જાણે પોતે જ કાપે છે. અહીં કર્તરિ વાક્યમાં અસિ એ કરણ છે અને કરણકર્તરિ વાક્યમાં તે જ અસિ એ કર્તા બન્યું છે એકધાતુ હોવા છતાં કરણકર્તરિ વાક્ય હોવાથી આ સૂત્રથી જિ, ક્ય અને આત્મનેપદનાં પ્રત્યયો થયાં નથી.

અક્રિય ઇતિ કિમ્ ? કર્તરિ - સ્વતિ ઉદકં કુણ્ડિકા = કુંડી પાણીને ઝરાવે છે. કર્મકર્તરિ - સ્વતિ ઉદકં કુણ્ડિકાયાઃ = કુંડીમાંથી પાણી ઝરે છે. કર્તરિ વાક્યમાં ઉદક એ કર્મ છે અને કર્મકર્તરિ

વાક્યમાં તે જ ઉદક કર્તા બન્યું છે પણ બન્ને વાક્યની ક્રિયા એક નથી જુદી જુદી છે. પહેલાં વાક્યમાં પાણીને વિસર્જિત કરે છે. એવી ક્રિયા છે અને બીજા વાક્યમાં પાણી બહાર કાઢે છે એવી ક્રિયા છે. તેથી આ સૂત્રથી એકધાતુ હોવા છતાં જિ, ક્ય અને આત્મનેપદનાં પ્રત્યયો થયા નથી.

અકર્મક્રિય ઇતિ કિમ્ ? કર્તારિ - દેવદત્તઃ કુશુલં મિનતિ = દેવદત્ત કોઠીને ભેદે છે. કર્મકર્તારિ - મિદ્યમાનઃ કુશુલઃ પાત્રાણિ મિનતિ = ભેદાતી કોઠી પાત્રોને ભાંગે છે. કર્તારિ વાક્યમાં કુશુલ એ કર્મ છે અને કર્મકર્તારિ વાક્યમાં તે જ કુશુલ કર્તા છે ધાતુ પણ બન્ને વાક્યમાં એક જ છે પણ કર્મકર્તારિ વાક્યમાં કોઠી સ્વયં ભેદાતી નથી પણ ભેદાતી એવી કોઠી બીજા વાસણોને ભેદે છે (ભાંગી નાંખે છે) તેથી કર્મકર્તારિ વાક્યમાં ધાતુ અકર્મક નથી પણ પાત્ર રૂપ કર્મવાળો છે તેથી આ સૂત્રથી જિ, ક્ય અને આત્મનેપદનાં પ્રત્યયો થયાં નથી.

પચિ-દુહઃ । ૩-૪-૮૭

અર્થ:- એક ધાતુને વિશે પૂર્વે જોએલી કર્મમાં રહેલી ક્રિયાની સાથે વર્તમાનમાં અભિન્ન એવી અકર્મક્રિયા અથવા સકર્મક્રિયા છે જેને એવા કર્મકર્તૃરૂપ કર્તારિપ્રયોગમાં પચ્ અને દુહ ધાતુથી જિ, ક્ય અને આત્મનેપદ થાય છે. વિશેષાર્થ ૩-૪-૮૬ સૂત્રમાં જણાવેલ પ્રમાણે જાણવો.

વિવેચન :- અકર્મક પચ્ ધાતુ.

(૧) કર્તારિ - ચૈત્રઃ ઓદનમ્ અપાક્ષીત્ = ચૈત્રે ચોખા રાંધ્યા.

કર્મકર્તારિ - ઓદનઃ અપાચિ સ્વયમેવ = ચોખા સ્વયં જ (પોતે જ) રંધાયા. અપાચિ ની સાધનિકા ૩-૪-૬૮માં જણાવેલ અકારિ પ્રમાણે થશે પરન્તુ ક્રમાં નામિનો.... ૪-૩-૫૧ થી વૃદ્ધિ થઈ છે જ્યારે અહીં પચ્ માં જિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી વૃદ્ધિ થશે.

કર્તારિ વાક્યમાં ઓદન કર્મ છે અને કર્મકર્તારિ વાક્યમાં એ જ ઓદન કર્તા છે. બંને વાક્યમાં ધાતુપણ એક જ છે તેથી આ સૂત્ર થી જિ પ્રત્યય થયો છે.

- (૨) કર્તરિ - ચૈત્રઃ ઓદનં પચતિ = ચૈત્ર ભાત રાંધે છે.
 કર્મકર્તરિ - ઓદનઃ પચ્યતે સ્વયમેવ = ચોખા એની મેળે જ રંધાય છે.
 પચ્યતે માં આ સૂત્રથી ક્ય લાગીને રૂપ સિદ્ધ થશે. કર્તરિ વાક્યમાં
 ઓદન જે કર્મ છે તે જ ઓદન કર્મકર્તરિ વાક્યમાં કર્તા બન્યું છે તેથી
 આ સૂત્રથી ક્ય પ્રત્યય થયો છે.
- (૩) કર્તરિ - ચૈત્રઃ ઓદનં પશ્યતિ = ચૈત્ર ભાત રાંધશે.
 કર્મકર્તરિ - ઓદનઃ પશ્યતે સ્વયમેવ = ભાત પોતે એની મેળે જ રંધાશે.
 પચ્+સ્યતે - સ્યતિ.... ૩-૩-૧૫થી સ્યતે પ્રત્યય.
 પક્+સ્યતે - ચજઃ.... ૨-૧-૮૬ થી ચ્ નો ક.
 પક્+ષ્યતે = પશ્યતે - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.
 કર્તરિ વાક્યમાં ઓદન જે કર્મ છે તે જ ઓદન કર્મકર્તરિ વાક્યમાં
 કર્તા બન્યું છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદનો પ્રત્યય થયો છે.

★ અકર્મક દુહ્ ધાતુ -

- (૧) કર્તરિ - ચૈત્રઃ ગાં અદુઘ = ચૈત્રે ગાયને દોહી.
 કર્મકર્તરિ - ગૌઃ અદોહિ સ્વયમેવ = ગાય એની મેળે જ દોહવાઈ.
 સાધનિકા ૩-૪-૬૮ માં જણાવેલ અકારિ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ વૃદ્ધિની
 પ્રાપ્તિ ન હોવાથી લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ થશે. કર્તરિ
 વાક્યમાં ગો એ કર્મ છે અને કર્મકર્તરિ વાક્યમાં એ જ ગો કર્તા છે
 તેથી આ સૂત્રથી જિ પ્રત્યય થયો છે.
- (૨) કર્તરિ - ચૈત્રઃ ગાં દોઘિ = ચૈત્ર ગાયને દોહે છે.
 કર્મકર્તરિ - ગૌઃ દુઘે સ્વયમેવ = ગાય એની મેળે જ દોહવાય છે.
 દુહ્+તે - તિવ્ તસ્.... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.
 દુઘ્+તે - ધ્વાદે... ૨-૧-૮૩ થી હ નો ષ.
 દુઘ્+ધે - અધશ્ચતુ.... ૨-૧-૭૮ થી ત્ નો ધ્.
 દુઘે - તૃતીય... ૧-૩-૪૮ થી ષ્ નો ગ્.
- ★ દુહ્ ધાતુ ધૂષાર્થ... ૩-૪-૮૩ થી કિરાદિ ગણપાઠમાં આવતો હોવાથી
 તેને કર્મકર્તરિ પ્રયોગમાં જિ અને ક્ય પ્રત્યય ન થાય. તેથી અહીં ક્ય

પ્રત્યયાંતનું ઉદાહરણ આપેલ નથી. તો પ્રશ્ન એમ થાય કે જિ પ્રત્યયાંતનું અદોહિ ઉદાહરણ કેમ આપ્યું છે. તેના જવાબમાં એ કે નકર્મણા જિચ્ ૩-૪-૮૮ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી એમ સાબિત થયું કે કર્મનાં યોગમાં જ્યારે દુહ ધાતુ હોય ત્યારે જિ પ્રત્યય ન થાય પણ અકર્મક દુહ ધાતુ હોય ત્યારે જિ પ્રત્યય થશે. "પરાત્ નિત્યં" એ ન્યાયથી ૩-૪-૯૩ સૂત્ર કરતાં ૩-૪-૮૮ સૂત્ર બળવાન બનશે. અને જ્યારે અકર્મક દુહ ધાતુ હશે ત્યારે "સ્વર દુહો વા" ૩-૪-૯૦ સૂત્રથી જિ વિકલ્પે થશે તેથી અદોહિ અને અદુઘ એમ બે પ્રયોગ થઈ શકશે.

- ✧ મધ્યમવૃત્તિ અવયૂરિ માં આ રીતે પાઠ છે કે - " દુહિ પચ્યોઃ કર્મણિ પ્રયોગે ઉત્તર સૂત્રેણ " ન કર્મણા જિચ્ " હત્યનેન જિચો નિષેધં વક્ષ્યતિ ઇતિ જિચઃ પ્રયોગો ન દર્શિતઃ । તથા અવિશેષેણ દુહેજિચો વિકલ્પં વ્યસ્ય ચ પ્રતિષેધં વક્ષ્યતિ ઇતિ ન વ્યપ્રયોગો દર્શિતઃ । "

(૩) કર્તરિ - ચૈત્રઃ ગાં ધોક્ષ્યતિ = ચૈત્ર ગાયને દોહશે.

કર્મકર્તરિ - ગૌઃ ધોક્ષ્યતે સ્વયમેવ = ગાય એની મેળે જ દોહવાશે.

દુહ+સ્યતે - સ્યતિ... ૩-૩-૧૫ થી સ્યતે પ્રત્યય.

દોહ+સ્યતે - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

દોષ્+સ્યતે - ખ્વાદે... ૨-૧-૮૩ થી હ નો ષ.

ધોષ્+સ્યતે-ગ-ઢ-દ... ૨-૧-૭૭ થી આદિ દ નો ધ.

ધોક્+સ્યતે - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી ષ નો ક્.

ધોક્+ષ્યતે = ધોક્ષ્યતે - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

કર્તરિ વાક્યમાં ગો એ કર્મ છે તે જ ગો કર્મકર્તરિ વાક્યમાં કર્તા

બન્યું છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદનો પ્રત્યય થયો છે.

✧ સકર્મક પચ્ ધાતુ -

(૧) કર્તરિ - ડુદુમ્બરં ફલં પચતિ વાયુઃ = વાયુ ઉદુમ્બરનાં ફળને પકવે છે.

કર્મકર્તરિ - ડુદુમ્બરઃ ફલં પચ્યતે સ્વયમેવ = ઉદુમ્બર ફળને સ્વયં પકવે છે. પચ્યતે ની સાધનિકા સુગમ છે. કર્તરિ વાક્યમાં ડુદુમ્બર એ કર્મ છે તે જ કર્મકર્તરિ વાક્યમાં કર્તા બન્યું છે. પણ પચ્ ધાતુ ફલ કર્મથી યુક્ત છે તેથી આ સૂત્રથી વ્ય પ્રત્યય થયો છે.

- (૨) કર્તરિ-ઉદુમ્બરં ફલં અપાક્ષીત્ વાયુઃ=ઉદુમ્બરનાં ફળને વાયુ એ પકાવ્યું.
 કર્મકર્તરિ - ઉદુમ્બરઃ ફલં અપક્ત સ્વયમેવ=ઉદુમ્બરે ફળને સ્વયં પકાવ્યું.
 પચ્+ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.
 પચ્+સ્+ત - સિજ.... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.
 પચ્+ત - ધુહ્... ૪-૩-૭૦ થી સિચ્ નો લોપ.
 પક્ત - ચજઃ... ૨-૧-૮૬ થી ચ્ નો ક્.
 અપક્ત - અઙ્ઘાતો... ૪-૪-૨૮ થી અઙ્ નો આગમ.
 કર્તરિ પ્રયોગમાં ઉદુમ્બર એ કર્મ છે તે જ કર્મકર્તરિ પ્રયોગમાં કર્તા બન્યું છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદનો પ્રત્યય થયો છે. ન કર્મણા...
 ૩-૪-૮૮ થી કર્મનો યોગ હોય તો જિ પ્રત્યય થતો નથી તેથી જિ પ્રત્યયનું ઉદાહરણ બતાવ્યું નથી.

- (૩) કર્તરિ - ઉદુમ્બરં ફલં પશ્યતિ વાયુઃ = વાયુ ઉદુમ્બરનાં ફળને પકાવશે.
 કર્મકર્તરિ - ઉદુમ્બરઃ ફલં પશ્યતે સ્વયમેવ = ઉદુમ્બર પોતે જ ફળને પકાવશે. પશ્યતે ની સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. અહીં પણ અપક્ત ની જેમ આત્મનેપદ થયું છે

★ સકર્મક દુહ ધાતુ -

- (૧) કર્તરિ - ગોપાલકઃ ગાં પયો દોગ્ધિ = ગોવાળ ગાયનાં દુધને દોહે છે.
 કર્મકર્તરિ - ગૌઃ પયો દુગ્ધે સ્વયમેવ = ગાય દુધને પોતે જ દોહે છે(આપે છે.) દુગ્ધે ની સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. કર્તરિ પ્રયોગમાં ગો એ કર્મ છે તે જ કર્મકર્તરિ વાક્યમાં કર્તા બન્યું છે. પણ દુહ ધાતુ પયસ્ કર્મથી યુક્ત છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદનો પ્રત્યય થયો છે. પણ ધૂષાર્થ... ૩-૪-૮૩ થી ક્ય પ્રત્યયનો નિષેધ થવાથી ક્ય પ્રત્યયનું ઉદાહરણ આપ્યું નથી.
- (૨) કર્તરિ - ગોપાલકઃ ગાં પયો અધુક્ષત્ = ગોવાળે ગાયનાં દુધને દોહ્યું.
 કર્મકર્તરિ - ગૌઃ પયો અદુગ્ધ સ્વયમેવ = ગાયે સ્વયં દુધને દોહ્યું(આપ્યું.)
 દુહ+ત-દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.
 દુહ+સ+ત - હ-શિટો... ૩-૪-૫૫ થી સક્ પ્રત્યય.

દુહ+ત - દુહ... ૪-૩-૭૪ થી સક્ નો લોપ.

અદુહ+ત - અદ્ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અદુઘ+ત - ધ્વાદે... ૨-૧-૮૩ થી હ નો ઘ.

અદુઘ+ધ - અધશ્વતુ... ૨-૧-૭૯ થી ત્ નો ઘ.

અદુઘ - તૃતીય... ૧-૩-૪૯ થી ઘ નો ગ.

કર્તરિ પ્રયોગમાં ગો એ કર્મ છે તે જ કર્મકર્તરિ પ્રયોગમાં કર્તા બન્યું છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદનો પ્રત્યય થયો છે. ન કર્મણા... ૩-૪-૮૮ થી સકર્મક દુહ ધાતુથી જિ પ્રત્યય થતો નથી તેથી જિ પ્રત્યયનું અહીં ઉદાહરણ બતાવ્યું નથી.

(૩) કર્તરિ - ગોપાલકઃ ગાં પયો ધોક્ષ્યતિ = ગોવાળ ગાયનાં દુધને દોહશે.

કર્મકર્તરિ - ગૌઃ પયો ધોક્ષ્યતે સ્વયમેવ = ગાય સ્વયં દુધને દોહશે.(આપશે.) ધોક્ષ્યતે ની સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. કર્તરિ પ્રયોગમાં ગો એ કર્મ છે તે જ કર્મકર્તરિ પ્રયોગમાં કર્તા બન્યું છે. તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદનો પ્રત્યય થયો છે.

✽ અહીં ત્રણે ઉદાહરણમાં આત્મનેપદનાં જ પ્રત્યય થયા છે પણ જુદા જુદા કાળને બતાવવા માટે ત્રણ પ્રયોગો બતાવ્યા છે.

✽ લઘુવૃત્તિમાં જે દુહાતે પ્રયોગ દર્શાવ્યો છે તે બીજા કોઈ પુસ્તકોમાં નથી અને મૂળાર્થ... ૩-૪-૮૩ થી ક્ય નો નિષેધ થતો હોવાથી પ્રયોગ થતો પણ નથી. બધાં પુસ્તકોમાં દુહાતે ને બદલે દુઘે વર્તમાનકાળનો આત્મનેપદનો પ્રયોગ વાપર્યો છે. જે ઈષ્ટ લાગે છે.

ન કર્મણા જિચ્ । ૩-૪-૮૮

અર્થ:- પૂર્વસૂત્રમાં કહેલ જિચ્ પ્રત્યય કર્મકર્તરિમાં કર્મનો યોગ હોતે છતે પચ્ અને દુહ ધાતુથી થતો નથી.

વિવેચન :- (૧) કર્તરિ - ઉદુમ્બરં ફલં અપાક્ષીત્ વાયુઃ = વાયુએ ઉદુમ્બરનાં ફળને પકાવ્યું.

કર્મકર્તરિ - ઉદુમ્બરઃ ફલં અપક્ત સ્વયમેવ = ઉદુમ્બર(વૃક્ષ)પોતે જ ફળને પકાવ્યું.

સાધનિકા ઉપરનાં પચ્ ધાતુનાં સકર્મકનાં ઉદાહરણ પ્રમાણે જાણવી.

- (૨) કર્તરિ - ગોપાલકઃ ગાં પયો અધુક્ષત્ = ગોવાળે ગાયનાં દુધને દોહ્યું.
 કર્મકર્તરિ - ગૌઃ પયો અદુગ્ધ સ્વયમેવ = ગાયે દુધને પ્રોતે જ દોહ્યું
 (આયું.) અહીં પચ્ ધાતુ ને ફલ કર્મનો યોગ છે. અને દુહ ધાતુને
 પયસ્ કર્મનો યોગ છે તેથી આ સૂત્રથી જિચ્ પ્રત્યય ન થતાં ૩-૩-
 ૮૭ સૂત્રથી આત્મનેપદનાં પ્રત્યય થયાં છે. સાધનિકા ઉપરનાં દુહ
 ધાતુનાં સકર્મકનાં ઉદાહરણ પ્રમાણે જાણવી.

કર્મણેતિ કિમ્ ? અપક્ત ઓદનં ચૈત્રઃ = ચૈત્રે ઓદન(ભાત) રાંધ્યો.

કર્મકર્તરિ - અપાચિ ઓદનઃ સ્વયમેવ = ભાત સ્વયં જ રંધાયો.
 સાધનિકા ૩-૪-૮૭ સૂત્રમાં જણાવ્યાં પ્રમાણે થશે. અહીં કર્મકર્તરિ
 પ્રયોગમાં કર્મની સાથે પચ્ ધાતુનો યોગ ન હોવાથી ૩-૪-૮૭ સૂત્રથી
 જિચ્ પ્રત્યય થયો છે.

અનન્તરોક્તે કર્તરિત્યેવ - અપાચિ ઉદુમ્બરઃ ફલં વાયુના = વાયુવડે
 ઉદુમ્બરનું ફલ પકાવાયું. સાધનિકા ૩-૪-૮૭ સૂત્રમાં જણાવ્યા
 પ્રમાણે થશે. અહીં પચ્ ધાતુને કર્મનો યોગ છે પણ કર્મકર્તરિ
 પ્રયોગમાં નથી કર્મણિપ્રયોગમાં છે તેથી આ સૂત્રથી જિચ્ પ્રત્યયનો
 કર્મકર્તરિમાં નિષેધ થાય છે પણ ભાવ-કર્મણોઃ ૩-૪-૬૮ થી
 કર્મણિપ્રયોગમાં જિચ્ પ્રત્યય થયો છે. એ જ પ્રમાણે અદોહિ ગૌઃ પયો
 ગોપાલકેન = ગોવાળવડે ગાયનું દુધ દોહવાયું. એમ કર્મણિ પ્રયોગમાં
 જિચ્ પ્રત્યય થયો છે.

રુઘઃ । ૩-૪-૮૯

અર્થઃ- પૂર્વોક્ત સૂત્રથી (૩-૪-૮૬ સૂત્રથી) કર્મકર્તરિમાં વિધાન કરાએલો
 જિચ્ પ્રત્યય રુઘ્ ધાતુને થતો નથી.

વિવેચન :- કર્તરિ - ચૈત્રઃ ગાં અરુદ્ધ = ચૈત્રે ગાયને અટકાવી.

કર્મકર્તરિ - ગૌઃ અરુદ્ધ સ્વયમેવ = ગાય સ્વયં જ અટકી.

સાધનિકા ૩-૪-૮૭ માં જણાવેલ અદુગ્ધ પ્રમાણે થશે. માત્ર
 ખ્વાદે.... ૨-૧-૮૩ સૂત્ર નહીં લાગે.

અનન્તરોક્તો કર્તૃતિવ્યેવ - અરોધિ ગૌઃ ગોપાલકેન = ગોવાળવડે ગાય અટકાવાઈ આ કર્મણિ પ્રયોગ છે. તેથી ભાવ-કર્મણોઃ ૩-૪-૬૮ થી રુદ્ધ ધાતુને જિચ્ પ્રત્યય થયો છે. કર્મકર્તૃરિ પ્રયોગ હોય તો જ આ સૂત્રથી જિચ્ પ્રત્યયનો નિષેધ થાય છે.

સ્વર-દુહો વા । ૩-૪-૧૦

અર્થ:- સ્વરાન્ત ધાતુને અને દુહ ધાતુને પૂર્વોક્ત સૂત્રથી (૩-૪-૮૬ અને ૩-૪-૮૭ સૂત્રથી) કર્મકર્તૃરિમાં વિધાન કરાએલો જિચ્ પ્રત્યય વિકલ્પે નિષેધ થાય છે.

વિવેચન :- (૧) કર્તૃરિ - ચૈત્રઃ કર્ત્વં અકૃત = ચૈત્રે સાદડી બનાવી.

કર્મકર્તૃરિ - અકૃત, અકારિ કટઃ સ્વયમેવ = સાદડી સ્વયં જ બની ગઈ.

- અકૃત ની સાધનિકા ૩-૪-૮૭માં જણાવેલ અપક્ત પ્રમાણે થશે. માત્ર ચજઃ... ૨-૧-૮૬ સૂત્ર નહીં લાગે. અકારિ ની સાધનિકા ભાવ... ૩-૪-૬૮માં જણાવેલ પ્રમાણે થશે. અહીં એકધાતૌ... ૩-૪-૮૬ સૂત્રથી સ્વરાન્ત ધાતુને કર્મકર્તૃરિ પ્રયોગમાં જિચ્ પ્રત્યયની નિત્ય પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રે વિકલ્પ કર્યો.

(૨) કર્તૃરિ - ગોપાલકઃ ગાં અદુગ્ધ = ગોવાળે ગાયને દોહી.

કર્મકર્તૃરિ - ગૌ અદુગ્ધ, અદોહિ સ્વયમેવ = ગાય સ્વયં દોહવાઈ.

- અદુગ્ધ ની સાધનિકા ૩-૪-૮૭ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે.
- અદોહિ ની સાધનિકા ૩-૪-૬૮ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે.
- અહીં એકધાતૌ... ૩-૪-૮૬ સૂત્રથી અકર્મકમાં જિચ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી પણ પચ્ અને દુહ ધાતુ માટે ૩-૪-૮૭ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી અકર્મક કે સકર્મક બન્ને પ્રકારનાં દુહ ધાતુને જિચ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ થઈ. પણ ધૂષાર્થ... ૩-૪-૮૩ સૂત્રથી કિરાદિ અન્તર્ગત દુહ ધાતુને જિચ્ નો નિષેધ થયો તેથી ન કર્મણા... ૩-૪-૮૮ સૂત્રની રચના કરવાથી એમ સાબિત થયું કે કર્મનાં યોગમાં દુહ ધાતુને જિચ્ ન થાય એટલે અકર્મકનાં યોગમાં જિચ્ પ્રત્યય થાય તેથી પરત્રિત્વં એ ન્યાયથી ૩-૪-૮૩ થી નિષેધ થવાં છતાં ૩-૪-૮૮ સૂત્ર બનાવતાં અકર્મક દુહ ને જિચ્ પ્રત્યય થશે. પણ ૩-૪-૮૦ સૂત્રથી અકર્મક દુહ ધાતુને જિચ્

પ્રત્યય થશે તો ખરો પણ વિકલ્પે થશે. તેથી અહીં કર્મકર્તરિ પ્રયોગમાં બે પ્રયોગો દર્શાવ્યા છે. ૩-૪-૮૭ સૂત્રમાં આ જ વાત કરેલી છે. પણ અહીં ફરી કરવી યોગ્ય લાગવાથી કરી છે.

અનન્તરોક્તે કર્તરિસ્યેવ - અકારિ કટઃ ચૈત્રેણ = ચૈત્ર વડે કટ કરાઈ. અદોહિ ગૌઃ વલ્લ્લેન = ગોવાળ વડે ગાય દોહવાઈ. અહીં કર્મશિ પ્રયોગ છે તેથી ધાવ...૩-૪-૬૮થી જિચ્ પ્રત્યય થયો છે.

તપઃ કર્ત્રનુતાપે ચ । ૩-૪-૧૧

અર્થઃ- કર્મકર્તરિ પ્રયોગમાં, કર્તરિપ્રયોગમાં અને અનુતાપ(પસ્તાવો)અર્થ ગમ્યમાન હોય તો તપ્ ધાતુથી જિચ્ પ્રત્યય ન થાય.

વિવેચન :- (૧) કર્મકર્તરિ પ્રયોગમાં જિચ્ પ્રત્યયનો નિષેધ -

કર્તરિ - ચૈત્રઃ કિતવં અન્વવાતસ = ચૈત્રે ધૂર્તને પીડા કરી.

કર્મકર્તરિ - કિતવઃ અન્વવાતસ સ્વયમેવ = ધૂર્ત સ્વયં જ પીડા પામ્યો.

અનુ+અવ+તપ્+ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી, ત પ્રત્યય.

અન્વ+તપ્+ત - ઇવણદિ... ૧-૨-૨૧ થી ડ નો વ.

અન્વ+તપ્+સુ+ત - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

અન્વ+તપ્+ત - ધુહ... ૩-૪-૭૦ થી સિચ્ નો લોપ.

અન્વ+અતસ - અઙ્ઘાતો... ૪-૪-૨૮ થી અટ્ આગમ.

અન્વવાતસ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ + અ = આ.

અન્વવાતસ... ૩-૪-૮૬ સૂત્રથી જિચ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો. તેથી અન્વવાતાપિ ન થતાં અન્વવાતસ એ પ્રમાણે ૩-૪-૮૬ થી જ આત્મનેપદ થયું છે.

(૨) કર્તરિ પ્રયોગમાં જિચ્ પ્રત્યયનો નિષેધ -

અતસ તપાંસિ સાધુઃ = સાધુએ તપ તપ્યાં. (કર્યાં.) સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. અહીં તપે... ૩-૪-૮૫ સૂત્રથી જિચ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો તેથી અતાપિ ન થતાં અતસ એ પ્રમાણે આત્મનેપદ ૩-૪-૮૫ સૂત્રથી જ થયું છે.

(૩) અનુતાપ અર્થમાં ભાવમાં જિચ્ પ્રત્યયનો નિષેધ-

અન્વત્તસ ચૈત્રેણ = ચૈત્ર વડે પશ્ચાતાપ કરાયો. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. ભાવ... ૩-૪-૬૮ થી જિચ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો. તેથી તત્સાપ્યા... ૩-૩-૨૧ થી આત્મનેપદનો પ્રત્યય થયો છે.

(૪) અનુતાપ અર્થમાં કર્મણિપ્રયોગમાં જિચ્ પ્રત્યયનો નિષેધ -

અન્વવાતસ પાપઃ સ્વકર્મણા = પાપીએ પોતાનાં કર્મવડે પસ્તાવો કર્યો. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. ભાવ... ૩-૪-૬૮ થી જિચ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો. તેથી તત્સાપ્યા... ૩-૩-૨૧ થી આત્મનેપદનો પ્રત્યય થયો છે.

✽ અહીં કર્તારિ પ્રયોગમાં અને કર્મકર્તારિ પ્રયોગમાં સાનુતાપ અને અનનુતાપ કોઈ પણ અર્થ હોય તો પણ જિચ્ પ્રત્યયનો નિષેધ થશે. જ્યારે સૂત્રમાં અનુતાપ અર્થ જુદો ગ્રહણ કરવાથી કર્મણિપ્રયોગ અને ભાવે પ્રયોગમાં તો અનુતાપ અર્થ હોય ત્યારે જ જિચ્ પ્રત્યયનો નિષેધ થશે. અનુતાપ સિવાયનો અર્થ હોય તો કર્મણિપ્રયોગ અને ભાવેપ્રયોગમાં ભાવ... ૩-૪-૬૮ સૂત્રથી જિચ્ પ્રત્યય થશે.

કર્ત્રનુતાપે ચેતિ કિમ્ ? અતાપિ પૃથિવી રજા = રાજા વડે પૃથ્વી તપી. અહીં તપવું એટલે પૃથ્વીને શોભાવવી એવો અર્થ ગમ્યમાન છે પણ કર્તાનો અનુતાપ અર્થ ગમ્યમાન નથી તેથી આ સૂત્રથી કર્મણિ પ્રયોગમાં જિચ્ પ્રત્યયનો નિષેધ ન થવાથી ભાવ... ૩-૪-૬૮ થી જિચ્ પ્રત્યય થયો છે. અતાપિ ની સાધનિકા ૩-૪-૬૮ માં જણાવેલ અકારિ પ્રમાણે થશે. ૪-૩-૫૧ ને બદલે ૪-૩-૫૦ થી વૃદ્ધિ થશે.

णि-सुश्र्यात्मनेपदाऽकर्मकात् । ३-४-९२

અર્થ:- ણિ પ્રત્યયાન્ત ધાતુથી, સુ અને શ્રિ ધાતુથી તેમ જ આત્મનેપદવિધિમાં (જણાવેલ) અકર્મક ધાતુથી કર્મકર્તારિ પ્રયોગમાં જિચ્ પ્રત્યય ન થાય.

વિવેચન :- (૧) પચતિ ઓદનં ચૈત્રઃ = ચૈત્ર ભાત રાંધે છે. આ કર્તારિ વાક્ય છે.

તં ચૈત્રં પચન્તં પ્રાયુઙ્ક્તઃ મૈત્રઃ = રાંધતા એવા તે ચૈત્રને મૈત્રે પ્રેરણા કરી.

અપીપચત્ ઓદનં ચૈત્રેણ મૈત્રઃ = મૈત્રે ચૈત્ર પાસે ભાત રંધાવ્યા. આ

ણિ અવસ્થાનું વાક્ય છે.

અપીપચત ઓદનઃ સ્વયમેવ = ભાત સ્વયં જ રંધાયા. આ કર્મકર્તારિ

વાક્ય છે.

પચ્+ણિ - 'પ્રયોક્તુ...૩-૪-૨૦ થી ણિ પ્રત્યય.

પાચિ - ણિતિ - ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

પાચિ+ત - દિ-તામ્...૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

અપાચિ+ત - અઙ્ધાતો...૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ.

અપાચિ+અ+ત - ણિ-શ્રિ...૩-૪-૫૮ થી ઙ પ્રત્યય.

અપાપાચિ+અ+ત - આઘોશ...૪-૧-૨થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

અપપાચિ+અ+ત - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

અપપાચિ+અ+ત - ઉપાન્ત્યસ્યા...૪-૨-૩૫ થી પચ્ ધાતુનો સ્વર હ્રસ્વ.

અપપાચિ+અ+ત - અસમાન...૪-૧-૬૩ થી સન્વદ્ભાવ.

અપિપાચિ+અ+ત - સન્ધ્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વના અ નો ઇ.

અપીપાચિ+અ+ત - લઘોર્દો...૪-૧-૬૪ થી પૂર્વનો ઇ દીર્ઘ.

અપીપચત - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિ નો લોપ.

અહીં એકધાતો... ૩-૪-૮૬ સૂત્રથી જિચ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો તેથી ૩-૪-૮૬ થી આત્મનેપદનો પ્રત્યય થયો છે.

- ☆ યદિ વા સ્વયં પચ્યમાન ઓદનઃ સ્વં - આત્માનં પ્રાયુઙ્ક્ત તત્રાપિ અપીપચત ઓદનઃ સ્વયમેવ ઇતિ । અથવા જો રંધાતો એવો ભાત પોતે જ પોતાને પ્રેરણા કરે ત્યાં પણ આ પ્રમાણે જ પ્રયોગ થશે.

(૨) ણિ થી ણિચ્ નું પણ ગ્રહણ થાય.

ચૈત્રઃ ગાં ચોરયતિ = ચૈત્ર ગાયને ચોરે છે. આ કર્તરિવાક્ય છે.

તં ચૈત્રં ચોરયન્તં પ્રાયુઙ્ક્તઃ મૈત્રઃ = ચોરતાં એવા ચૈત્રને મૈત્રે પ્રેરણા કરી.

અચૂચુસ્ત્ ગાં ચૈત્રેણ મૈત્રઃ = મૈત્રે ચૈત્ર પાસે ગાય ચોરાવી. આ ણિગ્ અવસ્થાનું વાક્ય છે.

અચૂચુસ્ત્ ગૌઃ સ્વયમેવ = ગાય સ્વયં જ ચોરાઈ. આ કર્મકર્તરિ વાક્ય છે. સાધનિકા અપીપચત પ્રમાણે જાણવી.

(૩) પ્રાશ્નાવીત્ ગાં દેવદત્તઃ = દેવદત્તે ગાયને ઝરાવી. આ કર્તરિ વાક્ય છે.

પ્રાશ્નોષ્ટ.ગૌઃ સ્વયમેવ = ગાય સ્વયં ઝરી. સ્તુક્ - પ્રશ્નવને (૧૦૮૩)
આ કર્મકર્તરિ વાક્ય છે. અહીં એકધાતૌ... ૩-૪-૮૬ થી જિચ્
પ્રત્યયની પ્રાપ્તિનો આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો તેથી ૩-૪-૮૬ થી
આત્મનેપદનો પ્રત્યય થયો છે.

પ્ર+સ્તુ+ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

પ્ર+સ્તુ+સ્+ત - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

પ્ર+અસ્તુ+સ્+ત - અદ્ધાતૌ... ૪-૪-૨૮ થી અદ્ આગમ.

પ્રાસ્તુ+સ્+ત - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ + અ = આ.

પ્રાસ્તો+સ્+ત - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ.

પ્રાસ્તોષ્+ત - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

પ્રાસ્તોષ્ટ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્.

(૪) ઉદશિશ્રિયત્ દળ્ડં દળ્ડી = દંડીએ દંડ ઉંચો કર્યો. આ કર્તરિ વાક્ય છે.

ઉદશિશ્રિયત્ દળ્ડં: સ્વયમેવ = દંડ સ્વયં ઉંચો થયો. આ કર્મકર્તરિ વાક્ય
છે. સાધનિકા ણિ-શ્રિ... ૩-૪-૫૮ માં જણાવેલ અશિશ્રિયત્ પ્રમાણે થશે.
અહીં એકધાતૌ... ૩-૪-૮૬ થી જિચ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિનો આ સૂત્રે નિષેધ
કર્યો છે તેથી ૩-૪-૮૬ થી જ આત્મનેપદનો પ્રત્યય થયો.

(૫) વ્યકાર્ષીત્ સૈન્ધવં ચૈત્રઃ = ચૈત્રે ધોડાને સુંદર ચાલે ચલાવ્યો. આ
કર્તરિ વાક્ય છે.

વ્યકૃત સૈન્ધવં: સ્વયમેવ = ધોડો સ્વયં સુંદર ચાલ ચાલ્યો. આ
કર્મકર્તરિ વાક્ય છે. સાધનિકા પચિ... ૩-૪-૮૭ માં જણાવેલ અપક્ત
પ્રમાણે થશે. ચજઃ કગમ્ સૂત્ર નહીં લાગે. અહીં એકધાતૌ... ૩-૪-૮૬
થી જિચ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે અને વેઃક્રાઃ...
૩-૩-૮૫ થી અકર્મક ધાતુને આત્મનેપદનું વિધાન હોવાથી ૩-૪-૮૬
સૂત્ર થી જ કર્મકર્તરિ પ્રયોગમાં આત્મનેપદ થયું છે.

આત્મનેપદવિધિમાં અકર્મક વિષયમાં અન્ય ઉદાહરણ આ પ્રમાણે છે.

(૧) અંવધીત્ ગાં ગોપઃ = ગોવાળે ગાયને હણી. આ કર્તરિ વાક્ય છે.

આહત ગૌઃ સ્વયમેવ = ગાય સ્વયં હણાઈ. આ કર્મકર્તરિ વાક્ય છે.
અહીં આહો... ૩-૩-૮૬ થી અકર્મક ધાતુને આત્મનેપદનું વિધાન છે

તેથી એકઘાતૌ...૩-૪-૮૬ થી આત્મનેપદ થયું. જિચ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો.

- (૨) વ્યતાસીત્ પૃથ્વી રવિઃ = સૂર્યે પૃથ્વીને તપાવી. આ કર્તરિ વાક્ય છે. વ્યતસ પૃથ્વી સ્વયમેવ = પૃથ્વી સ્વયં તપી. આ કર્મકર્તરિ વાક્ય છે. અહીં વ્યુદસ્તપઃ ૩-૩-૮૭ થી અકર્મક ધાતુને આત્મનેપદનું વિધાન છે તેથી એકઘાતૌ... ૩-૪-૮૬ થી આત્મનેપદ થયું. જિચ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો.

ભૂષાર્થ-સન્-કિરાદિભ્યશ્ચ જિ-ક્યૌ । ૩-૪-૧૩

અર્થઃ- ભૂષા અર્થવાળા ધાતુથી, સન્ પ્રત્યયાન્ત ધાતુથી, કિરાદિ ગણપાઠમાંનાં ધાતુથી, ણ્યન્ત ધાતુથી, સ્તુ ધાતુથી, શ્ચિ ધાતુથી, અને આત્મનેપદવિધિમાં (જણાવેલ) અકર્મક ધાતુથી કર્મકર્તરિ પ્રયોગમાં જિ અને ક્ય પ્રત્યય ન થાય.

વિવેચન :- (૧) અલમકાર્ષીત્ કન્યાં ચૈત્રઃ = ચૈત્રે કન્યાને શણગારી.

અલમકૃત કન્યા સ્વયમેવ = કન્યા સ્વયં શણગારાઈ. સાધનિકા ૩-૪-૮૭ માં જણાવેલ અપક્ત પ્રમાણે થશે. આ અદ્યતન ભૂતકાળનો કર્મકર્તરિ પ્રયોગ છે.

- (૨) અલંકરોતિ કન્યાં ચૈત્રઃ = ચૈત્રે કન્યાને શણગારે છે.

અલંકૃરુતે કન્યા સ્વયમેવ = કન્યા સ્વયં શણગારાય છે. સાધનિકા ૩-૩-૭૬ માં જણાવેલ ઉત્કૃરુતે પ્રમાણે થશે. આ વર્તમાનકાળનો કર્મકર્તરિ પ્રયોગ છે.

- (૩) અલંકરિષ્યતિ કન્યાં ચૈત્રઃ = ચૈત્રે કન્યાને શણગારશે.

અલંકરિષ્યતે કન્યા સ્વયમેવ = કન્યા સ્વયં શણગારાશે. સાધનિકા ૩-૪-૮૬ માં જણાવેલ કરિષ્યતે પ્રમાણે થશે. આ ભવિષ્યકાળનો કર્મકર્તરિ પ્રયોગ છે.

એકઘાતૌ... ૩-૪-૮૬ થી પ્રાપ્ત જિચ્ અને ક્ય પ્રત્યયનો આ-સૂત્રે નિષેધ કર્યો છે તેથી એકઘાતૌ... ૩-૪-૮૬ થી જ માત્ર આત્મનેપદનાં પ્રત્યયો થશે. એ જ પ્રમાણે ભૂષાર્થ માં પરિષ્કૃ, ભૂષ, મંપડ વિગેરેનાં ઉદાહરણ નીચે પ્રમાણે છે.

- (૪) પર્યસ્કાર્ષીત્ કન્યાં ચૈત્રઃ = ચૈત્રે કન્યાને શણગારી.
 પર્યસ્કૃત કન્યા સ્વયમેવ = કન્યા સ્વયં શણગારાઈ. અદ્યતન ભૂતકાળ છે.
- (૫) પરિષ્કરોતિ કન્યાં ચૈત્રઃ = ચૈત્ર કન્યાને શણગારે છે.
 પરિષ્કરુતે કન્યા સ્વયમેવ = કન્યા સ્વયં શણગારાય છે. વર્તમાનકાળ છે.
- (૬) પરિષ્કરિષ્યતિ કન્યાં ચૈત્રઃ = ચૈત્ર કન્યાને શણગારશે.
 પરિષ્કરિષ્યતે કન્યા સ્વયમેવ = કન્યા સ્વયં શણગારાશે. ભવિષ્યકાળ છે.
- (૭) અબ્રૂષત્ કન્યાં છાત્રઃ = છાત્રે કન્યાને શણગારી.
 અબ્રૂષત કન્યા સ્વયમેવ = કન્યા સ્વયં શણગારાઈ. અદ્યતન ભૂતકાળ છે.
- (૮) બ્રૂષયતિ કન્યાં ચૈત્રઃ = ચૈત્ર કન્યાને શણગારે છે.
 બ્રૂષયતે કન્યા સ્વયમેવ = કન્યા સ્વયં શણગારાય છે. વર્તમાનકાળ છે.
- (૯) બ્રૂષયિષ્યતિ કન્યાં ચૈત્રઃ = ચૈત્ર કન્યાને શણગારશે.
 બ્રૂષયિષ્યતે કન્યા સ્વયમેવ = કન્યા સ્વયં શણગારાશે. ભવિષ્યકાળ છે.
- (૧૦) અમમળડત્ કન્યાં છાત્રઃ = છાત્રે કન્યાને શણગારી.
 અમમળડત કન્યા સ્વયમેવ = કન્યા સ્વયં શણગારાઈ. અદ્યતન ભૂતકાળ છે.
- (૧૧) મળડયતિ કન્યાં છાત્રઃ = છાત્ર કન્યાને શણગારે છે.
 મળડયતે કન્યા સ્વયમેવ = કન્યા સ્વયં શણગારાય છે. વર્તમાનકાળ છે.
- (૧૨) મળડયિષ્યતિ કન્યાં છાત્રઃ = છાત્ર કન્યાને શણગારશે.
 મળડયિષ્યતે કન્યા સ્વયમેવ = કન્યા સ્વયં શણગારાશે. ભવિષ્યકાળ છે.

સન્ પ્રત્યયાન્ત -

- (૧) અચિકીર્ષીત્ કટં ચૈત્રઃ = ચૈત્રે કટ કરવાની ઈચ્છા કરી.
 અચિકીર્ષિષ્ટ કટઃ સ્વયમેવ = કટ સ્વયં કરવાની ઈચ્છાનો વિષય બની.
 ચિકીર્ષ સુધી ૩-૪-૨૧ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે.
 ચિકીર્ષ+ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

ચિકીર્ષ+સ+ત - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

અચિકીર્ષ+સ+ત - અઙ્ઘાતો... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ.

અચિકીર્ષ+ઇ+સ્ત - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇઙ્ આગમ.

અચિકીર્ષિસ્ત - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી ધાતુનાં અ નો લોપ.

અચિકીર્ષિષ્ત - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

અચિકીર્ષિષ્ટ - તર્કસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ઙ્.

અકધાતૌ... ૩-૪-૮૬ સૂત્રથી જિચ્ અને ક્ય પ્રત્યયની પ્રાપ્તિનો આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો તેથી ૩-૪-૮૬ સૂત્રથી માત્ર આત્મનેપદનાં પ્રત્યયો થયાં. અહીં સત્તન્તઅઘતન ભૂતકાળનો પ્રયોગ છે.

- (૨) ચિકીર્ષતિ કટં ચૈત્રઃ = ચૈત્ર કટ કરવાની ઈચ્છા કરે છે.

ચિકીર્ષતે કટઃ સ્વયમેવ = કટ સ્વયં કરવાની ઈચ્છાનો વિષય બને છે.

સાધનિકા ૩-૪-૨૧ સૂત્રમાં જણાવેલ ચિકીર્ષતિ પ્રમાણે થશે. અહીં સત્તન્ત વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ છે.

- (૩) ચિકીર્ષિષ્યતિ કટં ચૈત્રઃ = ચૈત્ર કટ કરવાની ઈચ્છા કરશે.

ચિકીર્ષિષ્યતે કટઃ સ્વયમેવ = કટ સ્વયં કરવાની ઈચ્છાનો વિષય બનશે. ચિકીર્ષ સુધી ૩-૪-૨૧ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે. પછી સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇઙ્ અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અ નો લોપ અને નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્ થવાથી પ્રયોગ સિદ્ધ થશે. અહીં સત્તન્ત ભવિષ્યકાળનો પ્રયોગ છે.

કિરાદિ ગણપાઠનાં ધાતુ -

- (૧) અકારીત્ પાંસું કરી = હાથીએ ધૂળ ફેંકી. કૃત્-વિક્ષેપે (૧૩૩૪)

અકીર્ષ્ટ પાંસુઃ સ્વયમેવ = ધૂળ સ્વયં ફેંકાઈ.

કૃ+ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

કૃ+સ+ત - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

કૃ+સ+ત - ઋવર્ણાત્ ૪-૩-૩૬ થી સિચ્ ને કિદ્વદ્ભાવ.

કિર્+સ્ત - ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી ઋ નો ઇઙ્.

કીર્+સ્ત - ધ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ઇઙ્ નો ઇ દીર્ઘ.

કીર્+ષ્ટ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

અકીર્ષ - અઙ્ઘાતો... ૪-૪-૨૮ થી અઙ્ આગમ.

અકીર્ષ્ટ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ટ્.

અકઘાતૌ... ૩-૪-૮૬ સૂત્રથી જિચ્ અને ક્ય પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો તેથી ૩-૪-૮૬ થી માત્ર આત્મનેપદનો જ પ્રત્યય થયો છે. આ અઘતનભૂતકાળનો પ્રયોગ છે.

(૨) કીર્યાત્ પાંસું કરી = હાથી ધૂળ ઉછાળે.

કીર્ષીષ્ટ પાંસુ: સ્વયમેવ = ધૂળ સ્વયં ઉછળે.

કૃ+સીષ્ટ - ક્યાત્... ૩-૩-૧૩ થી સીષ્ટ પ્રત્યય.

કૃ+સીષ્ટ - ઋવર્ણાત્ ૪-૩-૩૬ થી સીષ્ટ ને ડિદ્વદ્ભાવ.

કિર્+સીષ્ટ - ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી ઋ નો ઇર્.

કીર્+સીષ્ટ - ખ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ઇર્ નો ઇ દીર્ઘ.

કીર્ષીષ્ટ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

અકઘાતૌ... ૩-૪-૮૬ થી જિચ્ અને ક્ય પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો તેથી ૩-૪-૮૬ થી માત્ર આત્મનેપદનો જ પ્રત્યય થયો છે. આ આશીર્વાદનો પ્રયોગ છે.

(૩) કિરતિ પાંસું કરી = હાથી ધૂળ ઉછાળે છે.

કિરતે પાંસુ: સ્વયમેવ = ધૂળ સ્વયં ઉછળે છે.

કૃ+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

કૃ+અ+તે - તુદાદે:શઃ ૩-૪-૮૧ થી શ પ્રત્યય.

કૃ+અ+તે - શિદવિત્ ૪-૩-૨૦ થી શ પ્રત્યય ડિદ્વદ્.

કિરતે - ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી ઋ નો ઇર્.

અકઘાતૌ... ૩-૪-૮૬ થી જિચ્ અને ક્ય ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો તેથી ૩-૪-૮૬ થી માત્ર આત્મનેપદનો જ પ્રત્યય થયો છે. આ વર્તમાનકાળનો પ્રયોગ છે.

(૪) અગારીત્ ગ્રાસં ચૈત્રઃ = ચૈત્રે કોળિયો ખાધો, ગળ્યો. અગીર્ષ્ટ ગ્રાસઃ સ્વયમેવ = કોળિયો સ્વયં ગળાયો. ગૃત્ - નિગરણે (૧૩૩૫)

સાધનિકા અકીર્ષ્ટ પ્રમાણે થશે.

(૫) ગીર્ણાત્ ગ્રાસં ચૈત્રઃ = ચૈત્ર કોળિયો ગળે. ગીર્ષીષ્ટ ગ્રાસઃ સ્વયમેવ = કોળિયો સ્વયં ગળાય. સાધનિકા કીર્ષીષ્ટ પ્રમાણે થશે.

(૬) ગિરિતિ ગ્રાસં ચૈત્રઃ = ચૈત્ર કોળિયાને ગળે છે. ગિરિતે ગ્રાસઃ સ્વયમેવ = કોળિયો સ્વયં ગળાઈ જાય છે.

(૭) દોઘિ ગાં પયો ગોપઃ = ગોવાળ ગાયનાં દૂધને દોહે છે.

દુધે ગૌઃ પયો સ્વયમેવ = ગાય દૂધને પોતેજ આપે છે.

દુહ ધાતુનાં પ્રયોગો ૩-૪-૮૭ સૂત્રમાં વિસ્તારથી આપેલા છે. અષ્ટ પ્રયોગો ત્યાંથી સમજી લેવાં

(૮) અવોચત્ કથાં ચૈત્રઃ = ચૈત્રે કથાને કહી. વૂગ્-વ્યક્તાયાં વાચિ (૧૧૨૫) અવોચત કથા સ્વયમેવ = કથા સ્વયં કહેવાઈ. સાધનિકા ૩-૪-૬૦ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે.

(૯) અશ્રન્થીત્ માલાં માલિકઃ = માળીએ માળા ગુંથી. શ્રથુહ્-શૈથિલ્યે (૭૧૭).

અશ્રન્થિષ્ટ માલા સ્વયમેવ = માળા સ્વયં ગુંથાઈ.

શ્રથ્+ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી આત્મનેપદનો ત પ્રત્યય.

શ્રથ્+ત - ઉદિતઃ... ૪-૪-૯૮ થી ન્ નો આગમ.

અશ્રથ્+ત - અદ્ધાતો... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અશ્રથ્+સ્+ત - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

અશ્રન્થિ+સ્+ત - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

અશ્રન્થિષ્ત - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

અશ્રન્થિષ્ટ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્.

(૧૦) અશ્રન્થિત્ ગ્રન્થં વિદ્વાન્ = વિદ્વાને ગ્રંથ ગુંથ્યો. પ્રથુહ્-કૌટિલ્યે (૭૧૮)

અશ્રન્થિષ્ટ ગ્રન્થઃ સ્વયમેવ = ગ્રંથ સ્વયં ગુંથાયો. સાધનિકા અશ્રન્થિષ્ટ પ્રમાણે થશે. શ્રથ્ અને ગ્રન્થ ધાતુ યુજાદિ, ક્રમાદિ, ચુરાદિ આ ત્રણે ગણનાં ગ્રહણ થશે.

(૧૧) અનંસીત્ દણ્ડં દણ્ડી = દંડીએ દંડ નમાવ્યો. ણમ્-પ્રહત્વે (૩૮૮)

અનંસ્ત દણ્ડઃ સ્વયમેવ = દંડ સ્વયં નમ્યો.

- નમ્+ત્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૬ થી ત પ્રત્યય.
- નમ્+સ+ત - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.
- અનમ્+સ+ત - અદ્ધાતો... ૪-૪-૨૮ થી અદ્ આગમ.
- અનંસ્ત - તૌમૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.
- ★ કૃ, ગૃ, દુહ, બ્રૂ, શ્રન્થ, ગ્રન્થ, અને નમ્ આ સાત ધાતુ કિરાદિ ગણનાં છે.
 ણ્યન્ત ધાતુ -
- (૧૨) કારયતિ કટં ચૈત્રઃ = ચૈત્ર કટ કરાવે છે. કારયતે કટઃ સ્વયમેવ = કટ સ્વયં કરાય છે. સાધનિકા ૩-૪-૨૦ માં જણાવેલ કારયતિ પ્રમાણે થશે. આ પ્રેરક પ્રયોગ છે.
- (૧૩) ચોરયતિ ગાં ચૈત્રઃ = ચૈત્ર ગાયને ચોરાવે છે. ચોરયતે ગૌઃ સ્વયમેવ = ગાય સ્વયં ચોરાય છે. સાધનિકા ૩-૪-૧૭ માં જણાવેલ ચોરયતિ પ્રમાણે થશે. આ બન્ને ઉદાહરણમાં એકઘાતૌ... ૩-૪-૮૬ થી ક્ય પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો છે. તેથી ૩-૪-૮૬ થી માત્ર આત્મનેપદનો જ પ્રત્યય થયો છે. ણિ થી ણિમ્ અને ણિચ્ બંનેનું ગ્રહણ થાય છે.
- (૧૪) પ્રસ્તૌતિ ગાં ચૈત્રઃ = ચૈત્ર ગાયને ઝરાવે છે. પ્રસ્તુતે ગૌઃ સ્વયમેવ = ગાય સ્વયં ઝરે છે. એકઘાતૌ... ૩-૪-૮૬ થી પ્રાપ્ત ક્ય પ્રત્યયનો આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો તેથી ૩-૪-૮૬ થી આત્મનેપદનો જ પ્રત્યય થયો. સાધનિકા સુગમ છે.
- (૧૫) ઉચ્છ્રયતિ દણ્ડં દણ્ડી = દંડી દંડ ઉંચો કરે છે.
 ઉચ્છ્રયતે દણ્ડઃ સ્વયમેવ = દંડ સ્વયં ઉંચો થાય છે.
 ઉદ્+શ્રિ+તે - તિવ્તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.
 ઉદ્+શ્રિ+અ+તે - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.
 ઉદ્+શ્રે+અ+તે - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઙ નો ગુણ એ.
 ઉદ્+શ્રયતે - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.
 ઉત્+શ્રયતે - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ્ નો ત્.
 ઉત્+છ્રયતે - પ્રથમાદ... ૧-૩-૫ થી શ્ નો છ્.

ઉચ્છ્રયતે - તર્વગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી છ નાં યોગમાં ત નો ચ્.
 એકધાતૌ... ૩-૪-૮૬ થી પ્રાપ્ત ક્ય પ્રત્યયનો આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો.
 તેથી ૩-૪-૮૬ સૂત્રથી આત્મનેપદનો જ પ્રત્યય થયો છે.

(૧૬) વિકરેતિ સૈન્ધવાન્ ચૈત્રઃ = ચૈત્ર ધોડાઓને સુંદર ચલાવે છે.

વિકુર્વતે સૈન્ધવાઃ સ્વયમેવ = ધોડાઓ સ્વયં સુંદર ચાલે છે.

સાધનિકા ૩-૩-૮૫ માં જણાવ્યા પ્રમાણે છે. કર્મકર્તૃરિ પ્રયોગમાં
 એકધાતૌ... ૩-૪-૮૬ થી પ્રાપ્ત ક્ય પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી નિષેધ
 થવાથી ૩-૪-૮૬ થી જ આત્મનેપદનો પ્રત્યય થયો છે.
 આત્મનેપદવિધિમાં અકર્મક ધાતુનું ઉદાહરણ છે.

☆ સૂત્રમાં કિરાદિભ્યઃ એ પ્રમાણે બહુવચન છે તે શિષ્ટપ્રયોગને
 અનુસરવા માટે છે.

☆ ૩-૪-૮૨ થી ૩-૪-૮૩મું સૂત્ર જુદું કરવાથી ણિ-સુશ્ર્યાત્મનેપદાડ-
 કર્મકાત્ સૂત્રમાં કહેલાં પ્યન્ત વિગેરે ધાતુઓને અનુબંધ રહિત જિ ના
 પ્રહણથી જિચ્ નો જ નિષેધ થશે પણ જિટ્ નો નિષેધ નહીં થાય.

☆ પ્યન્ત વિગેરે ધાતુઓને ૩-૪-૮૨ સૂત્રથી જિચ્ પ્રત્યયનો નિષેધ
 થયેલો છે તેથી આ સૂત્રમાં માત્ર ક્ય પ્રત્યયનો નિષેધ બતાવ્યો છે.

કરણક્રિયયા ક્વચિત્ । ૩-૪-૧૪

અર્થ:- એક ધાતુને વિષે પૂર્વે જોએલી કરણમાં રહેલી ક્રિયાની સાથે
 વર્તમાનમાં અભિજ્ઞ એવી અકર્મક ક્રિયા છે જેને એવાં કરણકર્તૃરૂપ
 કર્તૃરિ પ્રયોગમાં ધાતુથી જિ, ક્ય અને આત્મનેપદ ક્વચિત્ (ક્યારેક)
 થાય છે.

વિવેચન :- કર્તૃરિ - પરિવારયન્તિ કણ્ટકૈઃ પુરુષાઃ વૃક્ષમ્ = પુરુષો કાંટા વડે
 વૃક્ષને વીંટે છે.

કરણકર્તૃરિ - પરિવારયન્તે કણ્ટકાઃ વૃક્ષં સ્વયમેવ = કાંટા સ્વયં વૃક્ષને
 વીંટે છે.

પરિ+વૃ+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

પરિવારિ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આ.

પરિવારિ-અન્તે - તિવ્તસૂ... ૩-૩-૬ થી અન્તે પ્રત્યય.

પરિવારિ+અ+અન્તે - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શ્વ પ્રત્યય.

પરિવારે-અ+અન્તે - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.

પરિવાર્ય+અ+અન્તે - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

પરિવાર્યન્તે - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

અહીં કર્તરિપ્રયોગમાં જે કરણ છે તે જ કણ્ટક કરણ-કરણકર્તરિ વાક્યમાં કર્તા બને છે તેથી આ સૂત્રથી આત્મનેપદનો પ્રત્યય થયો છે. આ સૂત્રથી પ્રાપ્ત વ્ય પ્રત્યયનો ઉપરનાં ૩-૪-૯૩ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે.

क्वचिदिति किम् ? સાધુ અસિના છિન્તિ = તલવાર વડે સારું છેદે છે. સાધુ અંસિઃ છિન્તિ = તલવાર સારું છેદે છે. અહીં કરણ કર્તા રૂપે બન્યું છે પણ ક્વચિત્ આત્મનેપદ થતું હોવાથી અહીં આત્મનેપદ થયું નથી.

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधान

स्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ तृतीयस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ૩ - ૪ ॥

प्रतापतपनः कोऽपि, मौलराजेर्नवोऽभवत् ।

रिपुस्त्रीमुखपद्मानां, न सेहे यः किल श्रियम् ॥

અર્થ - મૂલરાજરાજાના પુત્રનો પ્રતાપરૂપી સૂર્ય (કોઈ) નવો થયો છે. ખરેખર જે શત્રુઓની સ્ત્રીઓનાં મુખરૂપી કમલની શોભાને સહન કરી શકતો નથી. (સૂર્ય તો કમલોની શોભાને વધારે છે જ્યારે આ પ્રતાપરૂપી સૂર્ય મુખરૂપી કમલની શોભાને વધારતો તો નથી પણ સહન પણ કરી શકતો નથી.)



॥ अहम् ॥

चतुर्थस्याऽध्यायस्य प्रथमः पादः

द्विधातुः परोक्षा डे प्राक् तु स्वरे स्वरविधेः । ४-१-१

अर्थ:- परोक्षानां प्रत्ययो અને डે પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે ધાતુ દ્વિત્વ થાય છે. પણ દ્વિત્વનાં નિમિત્તભૂત સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે સ્વરમાં કાર્યથી પહેલાં દ્વિત્વ થાય છે. એટલે કે સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં પહેલાં ધાતુ દ્વિત્વ થાય છે અને પછી સ્વરવિધિ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પપાચ = તેણે રાંધ્યું. ડુપચીષ- પાકે (૮૮૨)

સાધનિકા ધાતો... ૩-૪-૪૬ માં કરેલી છે.

(૨) અચકમત = તેણે ઈચ્છા કરી. કમૂઢ - કાન્તૌ (૭૮૮)

સાધનિકા ણિ-શ્રિ... ૩-૪-૫૮ માં આપેલી છે.

ધાતુરિતિ કિમ્ ? પ્રાશિશ્રિયત્ = આશ્રય કર્યો. સાધનિકા ણિ-શ્રિ... ૩-૪-૫૮ માં કરેલી છે. અહીં પ્ર ઉપસર્ગ છે ધાતુ નથી તેથી પ્ર ઉપસર્ગનું દ્વિત્વ થયું નથી. સૂત્રમાં ધાતુ દ્વિત્વ થાય છે એમ કહ્યું છે તેથી માત્ર શ્રિ ધાતુ જ દ્વિત્વ થશે.

પ્રાગિતિ કિમ્ ? ચક્રતુઃ = બે જણાએ કર્યું.

કૃ+અતુસ્ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી અતુસ્ પ્રત્યય.

કૃકૃ+અતુસ્ - આ સૂત્રથી ધાતુ દ્વિત્વ.

કકૃ+અતુસ્ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

ચકૃ+અતુસ્ - કઙ્ઞઞ્ ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક્ નો ચ્.

ચક્રતુસ્ - ઇવળાદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઋ નો ર્.

સોરુઃ, રપદાન્તે... થી ચક્રતુઃ થશે.

સૂત્રમાં સ્વરવિધિ પહેલાં દ્વિત્વ કાર્ય કરવું એમ કહ્યું તેથી અહીં પ્રથમ દ્વિત્વ કર્યું અને પછી સ્વરવિધિ - ઇવળા... ૧-૨-૨૧ થી ઋ નો ર્ કર્યો. જો પહેલાં સ્વરવિધિ થઈ હોત તો ક્ નું દ્વિત્વ થાત અને ચ્ક્રતુઃ

એ પ્રમાણે અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

૪. એજ પ્રમાણે પા ધાતુનું પૌ રૂપ થાય છે. અહીં પરોક્ષાનો જવ્ (અ) પ્રત્યય સ્વરાદિ છે તેથી આતો... ૪-૨-૧૨૦ થી જવ્ નો ઔ અને દૈદૌત્... ૧-૨-૧૨ થી આ+ઔ=ઔ કરવો એ સ્વરવિધિ છે. પહેલાં પા ધાતુનું દ્વિત્વ કર્યું અને પછી સ્વરવિધિ કરી તેથી પૌ રૂપ સિદ્ધ થયું. તેના બદલે જો પહેલાં સ્વરવિધિ કરીને પા ધાતુનો પૌ કરે અને પછી આ સૂત્રથી દ્વિત્વ કરે તો પૌ નું દ્વિત્વ થવાથી પૂર્વના પૌ નું હ્રસ્વ પુ થાય તેથી પૌ ને બદલે પુપૌ અનિષ્ટ રૂપ થાત.

સ્વર ઇતિ કિમ્ ? જેઘ્રીયતે = તે વારંવાર સૂંધે છે.

ઘ્રા-ગન્ધોપાદાને (૩) ઘ્રશં પુનઃ પુનઃ વા જિઘ્રતિ ઇતિ

ઘ્રા+ય - વ્યજ્ઞના... ૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય.

ઘ્રીય - ઘ્રાધ્મો... ૪-૩-૯૮ થી ઘ્રા નાં આ નો ઈં.

ઘ્રીઘ્રીય - સન્ય... ૪-૧-૩ આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

ઘીઘ્રીય - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ર્ નો લોપ.

ગીઘ્રીય - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ષ્ નો ગ્.

જીઘ્રીય - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી ગ્ નો જ્.

જેઘ્રીય - આ-ગુણ... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં ઈં નો ગુણ ઇ.

તે પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી જેઘ્રીયતે પ્રયોગ થશે.

સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં સ્વરવિધિ પહેલાં દ્વિત્વ થાય છે એમ કહ્યું છે. પણ અહીં વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં તો દ્વિત્વ કર્યા પહેલાં સ્વરવિધિ કરી તેથી જેઘ્રીયતે રૂપની સિદ્ધિ થઈ જો વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં પણ પહેલાં દ્વિત્વ કર્યું હોત તો ઘ્રા ધાતુ જ દ્વિત્વ થાત અને જાઘ્રીયતે અનિષ્ટ રૂપ થાત.

સ્વરવિધેરિતિ કિમ્ ? શુશાવ = ગયો, વધ્યો, સોજો આવ્યો.

દ્વોશ્ચિ-ગતિવૃદ્ધયોઃ (૯૯૭)

શ્ચિ+અ - જવ્... ૩-૩-૧૨ થી જવ્ પ્રત્યય.

શુ+અ - વા પરોક્ષા... ૪-૧-૯૦ થી સ્વર સહિત વિ નું ધ્વજ્ ડ.

શૂ+અ - દીર્ઘ... ૪-૧-૧૦૩ થી અન્ય ય્યૂત્ દીર્ઘ.

શૂશૂ+અ - આ સૂત્રથી ધાતુ દ્વિત્વ.

શૂશૂ+અ - હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

શૂશૌ+અ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ ઔ.

શૂશાવ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઔ નો આવ.

સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં સ્વરવિધિ પહેલાં દ્વિત્વ થાય છે એમ સૂત્રમાં કહ્યું છે. પણ અહીં ય્યૂત્ કરવું તે સ્વરવિધિ નથી તેથી પહેલાં ય્યૂત્ કર્યા પછી દ્વિત્વ કરવાથી શૂશાવ રૂપ સિદ્ધ થાય. જો પ્રથમ દ્વિત્વ કર્યું હોત તો શ્ચિ દ્વિત્વ થાત. અનાદિ વ્યંજનનો લોપ થઈને શિશ્ચિ થાત. અને પછી સ્વર-વ્યંજન વિધિ રૂપ ય્યૂત્ નું કાર્ય થાય તો શૂશાવ ને બદલે શિશાવ એ પ્રમાણે અનિષ્ટ રૂપ થાત. અહીં સ્વર અને વ્યંજન બંનેનું કાર્ય થવું તે ય્યૂત્ છે.

- ★ જ્યાં સુધી દ્વિત્વનો અધિકાર છે ત્યાં સુધી "પ્રાકૃતુ સ્વરે સ્વરવિધેઃ" દરેક સૂત્રોમાં જાણવું. તેથી આટલું સૂત્ર અધિકારસૂત્ર પણ કહેવાય છે. જો આવું પદ ઉત્તર સૂત્રમાં ન લીધું હોત તો ૪-૧-૪ માં બતાવેલ આટિટ્ પ્રયોગ સિદ્ધ ન થાત.

આદ્યોઽશ એકસ્વર: । ૪-૧-૨

અર્થ:- પરોક્ષાનાં પ્રત્યયો અને કે પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે અનેકસ્વરી ધાતુનો આદ્ય એકસ્વરી અવયવ દ્વિત્વ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જજાગાર = તે જાગ્યો. જાગૃક્-નિદ્રાક્ષયે (૧૦૯૩)

સાધનિકા ૩-૪-૪૯ સૂત્રમાં આપેલી છે.

(૨) અચીકળત્ = તે કાણો થયો, તેણે એક આંખ મીચી.

કળમ્ - નિમીલને (૧૩૩૭)

કળ્+ળિચ્ - ચુરાદિ... ૩-૪-૧૭ થી ળિચ્ પ્રત્યય.

કાળિ - જ્ઞિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

કાળિ+દ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

કાળિ+અ+દ્ - ળિ-ત્રિ... ૩-૪-૫૮ થી ઙ પ્રત્યય.

- કાકાણિ+અ+દ - આ સૂત્રથી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.
- કકાણિ+અ+દ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.
- ચકાણિ+અ+દ - કઙ્ઙજ્ઞ ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક્ નો ચ
- અચકાણિ+અ+દ - અઙ્ઙાતો.... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.
- અચકાણિ+અ+દ - બ્રાજભાસ... ૪-૨-૩૬ થી આ નું હ્રસ્વ અ.
- અચકાણિ+અ+દ - અસમાન... ૪-૧-૬૩ થી સન્વદ્ ભાવ.
- અચિકાણિ+અ+દ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વનાં અ નો ઙ.
- અચીકાણિ+અ+દ - લઘો... ૪-૧-૬૪ થી પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ.
- અચીકણદ્ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિચ્ નો લોપ.
- અચીકણત્ = વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.
- (૩) અચકાણત્ = તે કાણો થયો, તેણે એક આંખ મીચી.
- અચકાણિ+અ+દ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.
- અચકાણદ્ = ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિચ્ નો લોપ.
- અચકાણત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.
- બ્રાજભાસ... ૪-૨-૩૬ થી કાણ નાં આ નો અ વિકલ્પે થાય છે. તેથી જ્યારે આ નો અ ન થાય ત્યારે અચકાણત્ રૂપ થશે. કેમકે સન્વત્ કાર્ય પણ નહીં થાય. લઘુ સ્તર પરમાં હોય તો જ ૪-૧-૬૩ થી સન્વદ્ ભાવ થાય પણ અચકાણત્ માં ચ ની પછી કા એ ગુરુઅક્ષર છે તેથી સન્વત્ કાર્ય થયું નથી.
- (૪) અચીકણત્ = કરાવ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૫૮ માં કરેલી છે.
- ★ અહીં બધા ધાતુ અનેકસ્વરી હોવાથી આ સૂત્રથી આઘ એકસ્વરાંશ જ દ્વિત્વ થયો છે.

સન્-ચઙ્ઙશ્ચ । ૪-૧-૩

અર્થ:- સન્ પ્રત્યયાન્ત અને ચઙ્ પ્રત્યયાન્ત ધાતુનો આઘ એકસ્વરી અવયવ દ્વિત્વ થાય છે.

વિવેચન - (૧) તિતિક્ષતે = તે ક્ષમા કરે છે. તિજિ-ક્ષમાનિશાનયોઃ (૬૬૭)

સાધનિકા ગુણ... ૩-૪-૫ સૂત્રમાં કરેલી છે. અહીં સન્ પ્રત્યય ઈચ્છા અર્થમાં નથી પણ સ્વાર્થમાં છે.

(૨) પાપચ્યતે = તે વારંવાર રાંધે છે. અથવા તે ઘણું રાંધે છે.

સાધનિકા ક્રિયા... ૩-૩-૩ માં કરેલી છે.

☆ સૂત્રમાં ચ નું ગ્રહણ પૂર્વે કહેલાં નિમિત્તોનાં સમુચ્ચય માટે છે. અને ઉત્તરસૂત્ર માટે છે. તેથી ઉત્તરસૂત્રથી પરીક્ષામાં, ડે માં, સત્રન્ત માં અને યદન્ત માં યથાસંભવ દ્વિત્વ થાય છે.

☆ આ સૂત્રમાં "સનિ યદિ ચ" એ પ્રમાણે સપ્તમી ન કરતાં ષષ્ઠી કરી છે તે ઉત્તરસૂત્ર માટે છે. તેથી પ્રતીષ્ઠિતિ માં ૪-૧-૪ સૂત્રથી સ નું દ્વિત્વ થયું. નહીં તો સન્ અને યદ્ પરમાં રહેતાં જો દ્વિત્વ થાય એમ કહ્યું હોત તો ઇ નું દ્વિત્વ થાત પ્રતીષ્ઠિતિ ની સાધનિકા તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ સૂત્રમાં કરેલી છે. આ ઉત્તરસૂત્ર માટે છે. આ સૂત્રને વિષે પણ ષષ્ઠીનું ફળ બોધોતિ ઇત્યાદિ યદ્લુબન્ત નાં ઉદાહરણમાં યદ્ નો લોપ થવા છતાં પણ સન્યદશ્ચ એમ ષષ્ઠી માનીને આદ્ય એકસ્વરાંશની દ્વિરુક્તિ થઈ શકી છે.

સ્વરાઽઽદ્વિતીયઃ । ૪-૧-૪

અર્થઃ- દ્વિત્વ પામવાને યોગ્ય સ્વરાદિ ધાતુનો એકસ્વરી દ્વિતીય અંશ દ્વિત્વ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અટિષ્ઠિતિ = તે ભટકવાને ઈચ્છે છે. અદ્-ગતૌ (૧૮૪)

અદ્+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

અટિસ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ.

અટિટિસ - આ સૂત્રથી દ્વિતીયઅંશ દ્વિત્વ.

અટિટિષ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

તિવ્ પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી અટિટિષ્ઠિતિ પ્રયોગ થશે.

(૨) અશાશ્યતે = તે વારંવાર ખાય છે અથવા તે ઘણું ખાય છે.

સાધનિકા અઘ્ય... ૩-૪-૧૦ માં કરેલી છે.

પ્રાક્ તુ સ્વો સ્વરવિધેરિત્યેવ — આટિટ્ત્ = તેણે ભમાડ્યો.

અટ+ઈ* - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

આટિ - ળ્ણિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

આટિ+દ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

આટિ+ઙ+દ્ - ણિ-શ્રિ... ૩-૪-૫૮ થી ઙ પ્રત્યય.

અટિ+અ+દ્ - ઉપાન્ત્ય... ૪-૨-૩૫ થી ઉપાન્ત્ય સ્વર ઇસ્વ.

અટિટિ+અ+દ્ - આ સૂત્રથી ટિ દ્વિત્વ.

આટિટિ+અ+દ્ - સ્વરાદે... ૪-૪-૩૧ થી આદિસ્વરની વૃદ્ધિ.

આટિટ્ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિન્ નો લોપ.

આટિટ્ - વિગમે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

અહીં સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં પહેલાં દ્વિત્વ કરવું અને પછી સ્વરવિધિ કરવી એવું કહેલું હોવાથી ણિન્ નો લોપ કરવો તે સ્વરવિધિ છે તેથી લોપ કરતાં પહેલાં આ સૂત્રથી ટિ નું દ્વિત્વ થયું અને પછી ણિન્ નો લોપ થયો તેથી આટિટ્ રૂપની સિદ્ધિ થઈ. જો પહેલાં સ્વરવિધિ થાય તો ણિન્ નો લોપ થવાથી અટ્ ધાતુનાં દ્ ની દ્વિરુક્તિ થાત તો આટિટ્ રૂપ ન થતાં આટ્ એ પ્રમાણે અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

ન બ-દ-નં સંયોગાડ્ઙિ: । ૪-૧-૫

અર્થ:- સ્વરાદિ ધાતુનાં સંયુક્ત એકસ્વરી દ્વિતીય અંશની આદિમાં રહેલા બ્-દ્ અને ન્ દ્વિત્વ થતાં નથી.

વિવેચન - ડબ્જિજિષતિ = તે સરળ રહેવાને ઈચ્છે છે. ડબ્જત્-આર્જવે (૧૩૪૮)

ડબ્જ્+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

ડબ્જિસ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

ડબ્જિષ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

ડબ્જિજિષ - સ્વરા... ૪-૧-૪ થી એકસ્વરી દ્વિતીયઅંશ દ્વિત્વ.

તિવ્ પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી ડબ્જિજિષતિ પ્રયોગ થશે.

અહીં સંયોગની આદિમાં બ્ છે તેનું દ્વિત્વ થયું નથી.

(૨) અહિંદિષતિ = તે જોડવાની ઈચ્છા કરે છે. અદ્ઢ - અધિયોગે (૨૫૭) સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે છે. અહીં સંયોગની આદિમાં દ્ છે તેથી આ સૂત્રથી દ્ ની દ્વિરુક્તિ થઈ નથી. તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ઇ નાં યોગમાં દ્ નો ઇ થયો છે.

(૩) ઝન્દિદિષતિ = તે ભીનું કરવાને ઈચ્છે છે. ઝન્દૈપ્-ક્લેન્દને (૧૪૯) સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. અહીં સંયોગની આદિમાં ન્ છે તેથી આ સૂત્રથી ન્ ની દ્વિરુક્તિ થઈ નથી.

બદનમિતિ કિમ્ ? ઈચિક્ષિષતે = તે જોવાને ઈચ્છે છે. ઈક્ષિ-દશતિ (૮૮૨) અહીં ઈક્ષ ધાતુમાં સંયોગની આદિમાં ક્ છે તેથી સ્વરદે... ૪-૧-૪ થી ક્ ની દ્વિરુક્તિ થઈ. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે.

સંયોગાદિરિતિ કિમ્ ? પ્રાણિણિષતિ = તે જીવવાને ઈચ્છે છે.

અન-પ્રાણને (૧૦૮૯) સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. પ્ર+અનિષ માં સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+અ=આ થવાથી પ્રાનિષ, ૨-૫... ૨-૩-૬૩ થી ન્નો ણ્ થવાથી પ્રાણિષ. પછી ૪-૧-૪ થી દ્વિરુક્તિ થવાથી પ્રાણિણિષ બનશે. અહીં સંયોગ છે જ નહીં.

અચિ રઃ । ૪-૧-૬

અર્થઃ- સ્વરાદિ ધાતુનાં સંયુક્ત એકસ્વરી દ્વિતીય અંશની આદિમાં રહેલો ર્ દ્વિત્વ થતો નથી. જો તે ર્ ની પછી ય્ ન હોય તો (ર્ ની પછી તરત જ ય્ નો સંયોગ હોય તો ર્ નું દ્વિત્વ થશે.)

વિવેચન - અર્ચિચિષતિ = તે પૂજા કરવાને ઈચ્છે છે. અર્ચ-પૂજાયામ્ (૧૦૪) સાધનિકા ૪-૧-૫ માં જણાવેલ ઝબ્જિષતિ પ્રમાણે થશે. અહીં અર્ચ ધાતુમાં આ સૂત્રથી ર્ દ્વિત્વ ન થતાં ચ્ દ્વિત્વ થયેલ છે.

અયીતિ કિમ્ ? અચાર્યતે = તે વારંવાર જાય છે. ઋક્-ગતૌ (૧૧૩૫) સાધનિકા ૩-૪-૧૦ સૂત્રમાં કરેલી છે. અહીં ર્ ની પછી ય્ છે તેથી આ સૂત્રથી ર્ નાં દ્વિત્વનો નિષેધ થતો નથી. ૪-૧-૪ થી ર્ દ્વિત્વ થયો છે.

સંયોગાદિસ્ત્યેવ — અરિરિષતિ = તે જવાની ઈચ્છા કરે છે. સાધનિકા ઝબ્જિષતિ પ્રમાણે થશે. અહીં સંયોગ જ નથી તેથી ર્ નું દ્વિત્વ ૪-

૧-૪ થી થયું છે.

નામ્નો દ્વિતીયાદ્ યથેષ્ટમ્ । ૪-૧-૭

અર્થ:- દ્વિત્વને ભજનારાં (દ્વિત્વને યોગ્ય) સ્વરાદિ નામ ધાતુનો દ્વિતીય વિગેરે એકસ્વરી અંશ ગમે તે (ઈચ્છા મુજબ) દ્વિત્વ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અશિશ્વીયિષતિ = ઘોડાનાં ઈચ્છનારને ઈચ્છે છે,

અશ્વં ઇચ્છતિ આ અર્થમાં અશ્વ નામને ક્યન્ પ્રત્યય.

અશ્વં+ક્યન્ - અમાલ્ય... ૩-૪-૨૩ થી ક્યન્ પ્રત્યય.

અશ્વય - એકાર્થે ૩-૨-૮ થી અમ્ નો લોપ.

અશ્વીય - ક્યનિ ૪-૩-૧૧૨ થી અ નો ઈ.

અશ્વીયિતુમ્ ઇચ્છતિ આ અર્થમાં અશ્વીય નામધાતુને સન્ પ્રત્યય.

અશ્વીય+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

અશ્વીય+ઇ+સ - સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી ઇડ્ આગમ.

અશ્વીયિસ - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અન્ત્ય અ નો લોપ.

અશ્વીયિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

અશીશ્વીયિષ - આ સૂત્રથી એકસ્વરી દ્વિતીય અંશ દ્વિત્વ.

અશિશ્વીયિષ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

તિવ્ પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી અશિશ્વીયિષતિ પ્રયોગ થશે.

(૨) અશ્વીયિયિષતિ - સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. આ પ્રયોગમાં આ સૂત્રથી એકસ્વરી તૃતીય અંશ યિ નું દ્વિત્વ થયું છે.

(૩) અશ્વીયિષિષતિ - સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. આ પ્રયોગમાં આ સૂત્રથી એકસ્વરી ચતુર્થ અંશ ષ નું દ્વિત્વ થયું છે. એ દ્વિત્વ થયા પછી સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી દ્વિરુક્ત ષ નાં અ નો ઇ થવાથી અશ્વીયિષિષ ધાતુ બનશે.

અન્યસ્ય । ૪-૧-૮

અર્થ:- દ્વિત્વને ભજનારાં (દ્વિત્વને યોગ્ય) સ્વરાદિ સિવાયનાં અન્ય (બંજનાદિ) નામ ધાતુનો પ્રથમ વિગેરે એકસ્વરી અંશ યથેષ્ટ (ગમે

તે-ઈચ્છા મુજબ) દ્વિત્વ થાય છે.

- વિવેચન - (૧) પુપુત્રીયિષતિ = પુત્રનાં ઈચ્છનારને ઈચ્છે છે. સાધનિકા ઉપરનાં ૪-૧-૭ સૂત્રમાં જણાવેલ અશ્વીયિષતિ પ્રમાણે થશે. આ પ્રયોગમાં આ સૂત્રથી પ્રથમ એકસ્વરી પુ અંશનું દ્વિત્વ થયું છે.
- (૨) પુત્રીયિષતિ - સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. આ પ્રયોગમાં આ સૂત્રથી એકસ્વરી દ્વિતીય અંશ ત્રી નું દ્વિત્વ થયું છે. પછી હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ થી હ્રસ્વ થવાથી પુત્રીયિષ નામ ધાતુ બને છે.
- (૩) પુત્રીયિષતિ - સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. આ પ્રયોગમાં આ સૂત્રથી એકસ્વરી તૃતીય અંશ યિ નું દ્વિત્વ થયું છે.
- (૪) પુત્રીયિષતિ - સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. આ પ્રયોગમાં આ સૂત્રથી એકસ્વરી ચતુર્થ અંશ ષ નું દ્વિત્વ થયું છે. અને દ્વિત્વ થયા પછી સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી દ્વિરુક્ત ષ, નાં અ નો ઇ થવાથી પુત્રીયિષ નામ ધાતુ બને છે.

કણ્ઠવાદેસ્તૃતીય: । ૪-૧-૧

અર્થ:- દ્વિત્વ ને યોગ્ય કણ્ઠવાદિ ધાતુઓનો એકસ્વરી તૃતીય જ અંશ દ્વિત્વ થાય છે.

વિવેચન - (૧) કણ્ઠયિષતિ = તે ખંજવાળવાની ઈચ્છા કરે છે.

કણ્ઠ - ગાત્રવિષર્ષણે (૧૯૯૧) સાધનિકા ૪-૧-૭ માં જણાવેલ અશ્વીયિષતિ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી એકસ્વરી તૃતીય જ અંશ દ્વિત્વ થાય છે.

(૨) અસૂયિષતિ = તે ઈર્ષ્યા કરવાને ઈચ્છે છે, તે સંતાપ કરવાને ઈચ્છે છે.

અસુ - માનસોપતાપે (૧૯૯૮)

અસુ+ય - ધાતો:... ૩-૪-૮ થી યક્ પ્રત્યય.

અસૂય - દીર્ઘ... ૪-૩-૧૦૮ થી ધાતુનો ઊ દીર્ઘ.

પછીની સાધનિકા અશ્વીયિષતિ પ્રમાણે થશે. અહીં પણ આ સૂત્રથી માત્ર તૃતીય જ અંશ દ્વિત્વ થશે.

પુનરેકેષામ્ । ૪-૧-૧૦

અર્થ:- કેટલાંક વૈયાકરણીઓનાં મતે દ્વિત્વ કરાએ છતે ફરી દ્વિત્વ થાય છે.

વિવેચન - સુસોષુપિષતે = તે વારંવાર અથવા ઘણું સુવાને ઈચ્છે છે.

જિષ્ણપ્ત્ - શયે (૧૦૮૮)

પુનઃ પુનઃ સ્વપિતિ અથવા ભૂશં સ્વપિતિ ઇતિ સોસુપ્યતે = તે વારંવાર અથવા ઘણું સુએ છે.

સ્વપ્+ય - વ્યજ્ઞનાદે.... ૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય.

સુપ્+ય - સ્વપે.... ૪-૧-૮૦ થી સ્વપ્ ના વ નો ડ.

સુસુપ્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

સોસુપ્ય - આગુણા... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં ડ નો ગુણ ઓ.

સોષુપ્ય - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

સોષુપિતુમ્ ઇચ્છતિ આ અર્થમાં સન્ પ્રત્યય.

સોષુપ્ય+સ - તુમહાં... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

સોષુપ્ય+ઇ+સ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

સોષુપ્ય+ઇ+સ - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અંત્ય અ નો લોપ.

સોષુપિસ - યોડશિતિ ૪-૩-૮૦ થી અંત્ય ય નો લોપ.

સોષુપિષ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

સોસોષુપિષ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

સુસોષુપિષ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનાં ઓ નું ડ્રસ્વ ડ.

તે પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી સુસોષુપિષતે પ્રયોગ થશે.

આ પ્રયોગમાં પહેલાં યઙ્ પ્રત્યય લાગવાથી દ્વિત્વ થયું છે અને સન્ પ્રત્યય લાગવાથી ફરી દ્વિત્વની પ્રાપ્તિ આવી. તેથી બે વાર દ્વિત્વ થવાથી આવો પ્રયોગ થાય છે.

એકેષામિતિ કિમ્ ? સોષુપિષતે = વારંવાર સુવાને ઈચ્છે છે. અહીં આ પ્રયોગમાં સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. પણ ફરીથી દ્વિત્વ નહીં થાય. ઉપરનું ઉદાહરણ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય મહારાજે જ આપેલ છે તેથી

સમજાય છે કે બીજાનાં મતે ફરી દ્વિત્વ થાય પણ તેઓશ્રીનાં મતે એકજ વાર દ્વિત્વ થાય છે.

યિ: સન્ વૈષ્ય: । ૪-૧-૧૧

અર્થ:- દ્વિત્વને યોગ્ય ઈષ્યં ધાતુનો યિ અથવા સન્ (સ) દ્વિત્વ થાય છે.

વિવેચન - ઈષ્યિયિષતિ = ઈષ્યા કરવાને ઈચ્છે છે. ઈષ્ય - ઈષ્યાર્થ: (૪૦૨)

સાધનિકા ૪-૧-૭ માં જણાવેલ અષ્ટીયિયિષતિ પ્રમાણે થશે. આ પ્રયોગમાં આ સૂત્રથી યિ દ્વિત્વ થયો છે.

☆ ઈષ્યિયિષતિ — સાધનિકા ૪-૧-૭ માં જણાવેલ અષ્ટીયિયિષતિ પ્રમાણે થશે. અહીં સન્ નો ષ દ્વિત્વ થયો છે.

હવ: શિતિ । ૪-૧-૧૨

અર્થ:- શિત્ કાળનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે અદાદિ ગણપાઠમાંનાં જુહોતિ વિગેરે ધાતુઓ દ્વિત્વ થાય છે.

વિવેચન - જુહોતિ = તે દાન આપે છે અથવા તે ખાય છે હુંક-દાનાઽઽદનયો: (૧૧૩૦)

હુ+તિ - તિવ્-તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

હુ+તિ - ઇતા:... ૩-૩-૧૦ થી તિવ્ ને શિત્ સંજ્ઞા.

હુહુ+તિ - આ સૂત્રથી ધાતુ દ્વિત્વ.

જુહુ+તિ - ગહોર્જ: ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં હ નો જ્.

જુહોતિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ.

પ્રાક્ તુ સ્વરે સ્વરવિધેરિત્યેવ - જુહ્વાનિ = હું દાન આપું. આ પ્રયોગમાં આનિ પ્રત્યય સ્વરાદિ છે તેથી પહેલાં દ્વિત્વ કરવું અને પછી સ્વરવિધિ (ઓ નો અવ) કરવો. જો પહેલાં સ્વરવિધિ કરી હોત તો જુહ્વાનિ ને બદલે જહ્વાનિ અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

☆ જુહોતિ ગણ — હુ, હા, મી, હ્રી, પૃ, ઋ, હા,મા, દા, ધા, મૃ, નિજ્, વિજ્ અને વિષ્ આ ચૌદ ધાતુઓ (૧૧૩૦ થી ૧૧૪૩ સુધીનાં ધાતુઓ) જુહોત્યાદિ ગણ છે.

ચરાચર-ચલાચલ-પતાપત-વદાવદ-ઘનાઘન-

પાટૂપટ વા । ૪-૧-૧૩

અર્થ:- દ્વિત્વ કરાએલાં અच् પ્રત્યયાન્ત ચરાચર, ચલાચલ, પતાપત, વદાવદ, ઘનાઘન અને પાટૂપટ શબ્દો વિકલ્પે નિપાતન કરાય છે.

વિવેચન - ચર-મ્લક્ષણે ગતૌ ચ (૪૧૦) ધાતુ પરથી ચરાચર, ચરઃ = ચાલનારો.

ચર+અ - અच् ૫-૧-૪૯ થી અच् પ્રત્યય.

ચરાચર - આ સૂત્રથી દ્વિત્વ અને પૂર્વનાં અ નો આ નિપાતન.

સિ પ્રત્યય, સોરઃ, રુપદાન્તે... થી ચરાચરઃ થશે. આ સૂત્રથી દ્વિત્વ વિગેરે નિપાતન ન થાય ત્યારે - ચરઃ એજ પ્રમાણે -

(૨) ચેલ્-ચલને (૪૪૪) ધાતુ પરથી ચલાચલઃ, ચલઃ = ચાલનારો.

(૩) પલ્-ગતૌ (૯૬૨) ધાતુ પરથી પતાપતઃ, પતઃ = પડનારો.

(૪) વદ-વક્તાયાં વાચિ (૯૯૮) ધાતુ પરથી વદાવદઃ, વદઃ = બોલનારો.

(૫) હનક્-હિસા-ગત્યોઃ (૧૧૦૦) ધાતુ પરથી ઘનાઘનઃ, હનઃ = મારનારો.

આ પ્રયોગમાં પૂર્વનાં હન્ નાં. હ નો ષ્ નિપાતન અને ન નાં અ નો આ નિપાતન થયો છે. દ્વિતીય હન્ નાં હ નો ષ્ ૪-૧-૩૪ થી થશે. જ્યારે અच् પ્રત્યય લાગીને નિપાતન ન થાય ત્યારે હનઃ રૂપ થશે.

(૬) પટ-ગતૌ (૧૯૫) ધાતુ પરથી પાટૂપટઃ, પાટઃ = જનારો.

પટ+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૧ થી ણિન્ પ્રત્યય.

પાટિ - ણિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

પાટિ+અ - અच् ૫-૧-૪૯ થી અच् પ્રત્યય.

પાટ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિન્ નો લોપ.

પાટૂપટ - આ સૂત્રથી દ્વિત્વ. પ્રથમ પાટ નાં અ નો ઊ નિપાતન.

પાટૂપટ - આ સૂત્રથી દ્વિતીય પાટ નાં આ નો અ નિપાતન.

પછીની સાધનિકા પૂર્વવત્ થશે. આ સૂત્રથી દ્વિત્વ, ઝકાર અને હ્રસ્વ ત્રણ નિપાતન થયાં છે.

ચિક્લિદ-ચક્નસમ્ । ૪-૧-૧૪

અર્થ:- દ્વિત્વ કરાએલાં ક પ્રત્યયાન્ત ચિક્લિદ અને અચ્ પ્રત્યયાન્ત ચક્નસ નામ નિપાતન થાય છે.

વિવેચન - (૧) કિલદૌચ્-આર્દ્રભાવે (૧૧૭૯) ધાતુ પરથી ચિક્લિદઃ = ભીનો.

કિલદ્+અ - નામ્યુ... ૫-૧-૫૪ થી ક પ્રત્યય.

ચિક્લિદ - આ સૂત્રથી દ્વિત્વ નિપાતન.

ચિક્લિદ - કઢશ્ચજ્ ૪-૧-૪૬ થી ક્ નો ચ્.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી ચિક્લિદઃ થશે.

(૨) ક્સસૂચ્ - હ્વૃતિ-દૌપ્ત્યોઃ (૧૧૭૦) ધાતુ પરથી ચક્નસઃ = વાંકો અથવા ચળકાટવાળો. સાધનિકા ચિક્લિદ પ્રમાણે થશે. આ પ્રયોગમાં ૫-૧-૪૯ થી અચ્ પ્રત્યય થયો છે.

☆ અહીં બંને પ્રયોગમાં બીજી રીતે પણ પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે. જેમ કે ક્લેદનં-ચિક્લિદઃ અને ક્સસનં-ચક્નસઃ માં સ્થાનિધ્યઃ કઃ ૫-૩-૮૨ થી ક પ્રત્યયાન્ત શબ્દોને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ અને ક્ નો ચ્ થવાથી નિપાતન પ્રયોગ થાય છે.

દાશ્વત્સાહ્વત્મીદ્વત્ । ૪-૧-૧૫

અર્થ:- દ્વિત્વ કરાએલાં ક્વસુ પ્રત્યયાન્ત દાશ્વત્, સાહ્વત્ અને મીદ્વત્ નિપાતન કરાય છે.

વિવેચન - (૧) દાશ્વ-દાને (૮૨૨) ધાતુ પરથી દાશ્વાસૌ = દાન આપનારાં બે.

દાશ્+વસ્ - તત્ર... ૫-૨-૨ થી ક્વસુ પ્રત્યય.

દાશ્વ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી થતાં દ્વિત્વનો અને સ્કસુ...

૪-૪-૮૧ થી થતાં ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ.

દાશ્વસ્+ઔ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી ઔ પ્રત્યય.

દાશ્વન્સ+ઔ - ઋદુદિતઃ ૧-૪-૭૦ થી ન્ નો આગમ.

દાશ્વન્સ+ઔ - સ્મહતોઃ ૧-૪-૮૬ થી સ્વર દીર્ઘ.

દાશ્વાસૌ - શિઙ્ઠે... ૧-૩-૪૦ થી ન્ નો અનુસ્વાર.

આ સૂત્રથી દ્વિત્વ અને ઇડ્ નો અભાવ થયો તે નિપાતન છે.

- (૨) ષહિ-મર્ષણે (૯૯૦) ધાતુ પરથી સાહવાંસૌ = સહન કરનારા બે.

સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. ષહ નાં ષ નો સ ષ: સોઽષ્ટ્યૈ... ૨-૩-૯૮ થી થયો છે. સહ ધાતુ પહેલાં ગણનો આત્મનેપદી છે તેથી કાન પ્રત્યય થવો જોઈએ પણ નિપાતનનાં બળથી પરસ્મૈપદીનો ક્વસુ પ્રત્યય થયો છે. ક્વિત્વ, ઇડ્ નો અભાવ અને દીર્ઘત્વ કાર્ય નિપાતનથી થયું છે.

- (૩) મિહં-સેચને (૬૬૨) ધાતુ પરથી મીઢવાંસૌ = સિંચનારા બે.

સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. ઉપાન્ત્ય ઇ નું દીર્ઘત્વ, હ નો ઢ અને દ્વિત્વ તથા ઇડ્ નો અભાવ નિપાતનનાં સામર્થ્યથી થયા છે.

જાપ્યાપો-જીપીપ્, ન ચ દ્વિ: સિ સનિ । ૪-૧-૧૬

અર્થ:- સકારાદિ સન્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે જ્ઞિપિ ધાતુનો જીપ્ અને આપ્ ધાતુનો ઈપ્ આદેશ થાય છે. અને તે બન્ને ધાતુનો એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) જીપ્સતિ = તે જણાવવાને ઈચ્છે છે. જાંશ-અવબોધને (૧૫૪૦)

જા+ઇ - પ્રયોક્તા... ૩-૪-૨૧ થી ણિપ્ પ્રત્યય.

જાપિ - અર્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પુ નો આગમ.

જ્ઞિપિ - મારણ... ૪-૨-૩૦ થી સ્વંર દ્વિત્વ.

જ્ઞિપિ+સ - તુમહાં... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

જીપ્સ - આ સૂત્રથી જ્ઞિપિ નો જીપ્ આદેશ અને દ્વિત્વનો અભાવ.

તિવ્ પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી જીપ્સતિ થશે.

- (૨) ઈપ્સતિ = તે મેળવવાને ઈચ્છે છે અથવા તે વ્યાપવાને ઈચ્છે છે.

આપ્ત્વંદ - વ્યાસૌ (૧૩૦૭)

આપ્+સ - તુમહાં... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

ઈપ્સ - આ સૂત્રથી આપ્ નો ઈપ્ આદેશ અને દ્વિત્વનો નિષેધ.

તિવ્ પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી ઈપ્સતિ થશે.

અહીં બંને પ્રયોગમાં સન્... ૪-૧-૩ થી આદ્ય એકસ્વરી અંશનાં

દ્વિત્વની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે.

સીતિકિમ્ ? જિજ્ઞપયિષતિ = તે જણાવવાને ઇચ્છે છે.

જ્ઞપિ+સ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

જ્ઞપિ+ઇ+સ - ઇવ્ધ... ૪-૪-૪૭ થી ઇટ્ આગમ.

જ્ઞપે+ઇ+સ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.

જ્ઞપયિસ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

જ્ઞપયિસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

જ્ઞપયિસ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી જ્ઞ નો લોપ.

જિજ્ઞપયિસ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૮ થી અ નો ઇ આદેશ.

જિજ્ઞપયિષ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

તિવ્, શવ્, લુગસ્યા... થી જિજ્ઞપયિષતિ થશે. અહીં ઇટ્ આગમ થયેલો હોવાથી સકારાદિ સન્ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્ર ન લાગ્યું.

☆ ધાતુ અને સન્ પ્રત્યયની વચ્ચે ઇટ્ કે અન્ય કોઈ પ્રત્યય ન હોય તો તેને સકારાદિ સન્ પ્રત્યય કહેવાય છે.

☆ આ સૂત્રથી માંડીને કેપિઃ... ૪-૧-૩૩ સૂત્ર સુધી ધાતુનાં આદેશનાં વિધાનમાં દ્વિત્વનો અભાવ થાય છે.

ઋઘ્ ઈર્ત્ । ૪-૧-૧૭

અર્થ:- સકારાદિ સન્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે ઋઘ્ ધાતુનો ઈર્ત્ આદેશ થાય છે અને ઋઘ્ ધાતુનું દ્વિત્વ થતું નથી.

વિવેચન - ઈર્ત્સિતિ = તે વધવાને ઇચ્છે છે. ઋઘૂચ્-વૃદ્ધૌ (૧૧૮૬) ઋઘૂદ્-વૃદ્ધૌ (૧૩૦૬) અહીં દિવાદિ અને સ્વાદિ બન્ને ધાતુનું પ્રહણ થાય છે.

ઋઘ્+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

ઈર્ત્સિ - આ સૂત્રથી ઋઘ્ નો ઈર્ત્ આદેશ અને દ્વિત્વનો નિષેધ.

તિવ્, શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી ઈર્ત્સિતિ થશે.

સીત્યેવ - અર્દિધિષતિ = તે વધવાને ઇચ્છે છે.

ઋઘ્+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

ઋધ્+ઇ+સ - ઇવૃધ... ૪-૪-૪૭ થી ઇટ્ આગમ.

અધિસ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અટ્.

અધિધિસ - સ્વરાદે... ૪-૧-૪ થી એકસ્વરી દ્વિતીયઅંશ દ્વિત્વ.

અર્દિધિસ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ધ્ નો દ્.

અર્દિધિષ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

તિવ્, શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી અર્દિધિષતિ થશે. અહીં ઇટ્ નો આગમ થયેલો હોવાથી સકારાદિ સન્ નથી તેથી આ સૂત્ર લાગ્યું નથી.

દમ્ભો ધિપ્-ધીપ્ । ૪-૧-૧૮

અર્થ:- સકારાદિ સન્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે દમ્ભ ધાતુનો ધિપ્ અને ધીપ્ આદેશ થાય છે અને દમ્ભ ધાતુનું દ્વિત્વ થતું નથી.

વિવેચન - ધિપ્સતિ, ધીપ્સતિ = તે દંભ કરવાને ઈચ્છે છે. દમ્ભૂદ-દમ્ભે (૧૩૦૮) સાધનિકા ૪-૧-૧૬ માં જણાવેલ ઈપ્સતિ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી દમ્ભ ધાતુનો ધિપ્ અને ધીપ્ આદેશ થશે.

સીત્યેવ - દિદમ્ભિષતિ = તે દંભ કરવાને ઈચ્છે છે.

દમ્ભ્+સ - તુમહાં... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

દમ્ભ્+ઇ+સ - ઇવૃધ... ૪-૪-૪૭ થી ઇટ્ આગમ.

દમ્ભિષ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

દદમ્ભિષ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

દિદમ્ભિષ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૮ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

તિવ્, શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી દિદમ્ભિષતિ થશે. અહીં ૪-૪-૪૭ થી ઇટ્ થવાથી સકારાદિ સન્ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્ર લાગ્યું નથી.

અવ્યાપ્યસ્ય મુચેર્મોગ્વા । ૪-૧-૧૯

અર્થ:- સકારાદિ સન્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે અકર્મક એવા મુચ્ ધાતુનો મોક્ આદેશ વિકલ્પે થાય છે અને જ્યારે મોક્ આદેશ થાય ત્યારે મુચ્ ધાતુનું દ્વિત્વ થતું નથી.

વિવેચન - (૧) મોક્ષતિ ચૈત્રઃ = ચૈત્ર ત્યાગ કરવાને ઈચ્છે છે.

મુચ્ચુંતી-મોક્ષણે (૧૩૨૦)

મુચ્+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

મોક્+સ - આ સૂત્રથી મુચ્ નો મોક્ આદેશ અને દ્વિત્વનો નિષેધ.

મોક્+ષ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

મોક્ષ. તિવ્, શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી મોક્ષતિ થશે.

(૨) મુમુક્ષતિ ચૈત્રઃ = ચૈત્ર ત્યાગ કરવાને ઈચ્છે છે.

મુચ્+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

મુક્+સ - વજઃ... ૨-૧-૮૬ થી ચ્ નો ક્.

મુક્+ષ = મુક્ષ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

મુમુક્ષ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

તિવ્, શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી મુમુક્ષતિ થશે. અહીં મોક્ આદેશ નથી થયો તેથી દ્વિત્વ થયું.

અવ્યાપ્યસ્યેતિ કિમ્ ? મુમુક્ષતિ વત્સમ્ (ચૈત્રઃ) = (ચૈત્ર) વાછરડાને ત્યાગવાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. આ પ્રયોગમાં મુચ્ ધાતુ સકર્મક છે અકર્મક નથી. તેથી આ સૂત્રથી મોક્ આદેશ ન થયો.

મિ-મી-મા-દામિત્ સ્વરસ્ય । ૪-૧-૨૦

અર્થ:- સકારાદિ સન્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે મિ-મી-મા અને દા સંજ્ઞક ધાતુઓનાં (અન્ત્ય) સ્વરનોં ઇત્ આદેશ થાય છે અને તે ધાતુઓનું દ્વિત્વ થતું નથી.

વિવેચન - (૧) મિત્સતિ = તે ફેંકવાને ઈચ્છે છે. ડુર્મિગ્દ્-પ્રક્ષેપણે. (૧૨૮૮)

મિ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

મિત્સ - આ સૂત્રથી મિ ધાતુનાં ઇ નો ઇત્ અને દ્વિત્વનો નિષેધ.

તિવ્, શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી મિત્સતિ થશે.

(૨) મિત્સતે = તે હણવાને ઈચ્છે છે. મીઢ્-હિંસાયામ્ (૧૨૪૬) મૌગ્શ-હિંસાયામ્ (૧૫૧૨) સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. પણ ધાતુ આત્મનેપદી હોવાથી તે પ્રત્યય લાગશે. મી ધાતુનાં ઇ નો આ સૂત્રથી ઇત્ આદેશ થશે.

- (૩) મિત્સતિ = તે માપવાને ઈચ્છે છે. મૈઙ્-પ્રતિદાને (૬૦૩) માંક-માને (૧૦૭૩), માંઙ્ક-માન-શબ્દયો: (૧૧૩૭) સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. ધાતુનાં એ અને આ નો આ સૂત્રથી ઇત્ આદેશ થશે.
- (૪) દિત્સતિ = તે આપવાને ઈચ્છે છે. દાં-દાને (૭) સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. દા નાં આ નો આ સૂત્રથી ઇત્ આદેશ થશે.
- (૫) દિત્સતે પુત્રમ્ = તે પુત્રને પાલન કરવાને ઈચ્છે છે. દૈઙ્ - પાલને (૬૦૪). સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. અને આ સૂત્રથી દે ધાતુનાં એ નો ઇત્ આદેશ થશે. ધાતુ આત્મનેપદી હોવાથી તે પ્રત્યય થયો છે.
- (૬) દિત્સતિ, દિત્સતે વસ્ત્રમ્ = તે વસ્ત્રને આપવાને ઈચ્છે છે. ડુદાંગ્ક-દાને (૧૧૩૮). સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી દા ધાતુનાં આ નો ઇત્ આદેશ થશે. ધાતુ ઉભયપદી હોવાથી તિ અને તે પ્રત્યય થયા છે.
- (૭) દિત્સતિ દણ્ડમ્ = તે દંડ છેદવાને ઈચ્છે છે. દૌઙ્-છેદને (૧૧૪૮). સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી દો ધાતુનાં ઓ નો ઇત્ આદેશ થયો છે.
- (૮) ધિત્સતિ સ્તનમ્ = તે (સ્તન) પોષણ કરવાને ઈચ્છે છે. (ધવડાવવાને ઈચ્છે છે.) ટ્ઘે-પાને (૨૮). સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી ધે ધાતુનાં એ નો ઇત્ આદેશ થયો છે.
- (૯) ધિત્સતિ, ધિત્સતે શ્રુતમ્ = તે શ્રુતને ધારણ કરવાને ઈચ્છે છે. ડુદાંગ્ક-ધારણે દાને ચ (૧૧૩૯). સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી ધા ધાતુનાં આ નો ઇત્ આદેશ થયો છે.
- ✱ અવૌ દા... ૩-૩-૫ થી દામ્, દૈઙ્ ડુદાંગ્ક, દૌઙ્, ટ્ઘે, અને ડુદાંગ્ક એમ છ ધાતુ દા સંજ્ઞક છે. અહીં વૃત્તિમાં દા અને ધા ધાતુનો એકએક પ્રયોગ જ લખ્યો છે.
- ✱ મિમીમાદામ્ એ પ્રમાણે સૂત્રમાં બહુવચનનું પ્રલક્ષ કર્યું છે તે વ્યાપ્તિ માટે છે તેથી “નિરનુબન્ધગ્રહણે ન સાનુબન્ધગ્રહણમ્” આ ન્યાય અહીં નહીં લાગે.
- ✱ અહીં ઇત્ આદેશ અનેક વર્ણવાળો હોવાથી “અનેકવર્ણસર્વસ્ય” થી આખા ધાતુનો ઇત્ આદેશ ન થાય તે જણાવવા માટે જ “સ્વસ્ય” એ

પ્રમાણે સૂત્રમાં પ્રહણ કર્યું છે.

રખ-લખ-શક-પત-પદામિ: । ૪-૧-૨૧

અર્થ:- સકારાદિ સન્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે રખ, લખ, શક, પત્ અને પદ ધાતુનાં સ્વરનો ફ આદેશ થાય છે અને તે ધાતુઓનું દ્વિત્વ થતું નથી.

વિવેચન - (૧) આરિપ્સતે = તે આરંભ કરવાને ઈચ્છે છે. રખિ-રાખસ્યે (૭૮૫)

આ+રખ્+સ - તુમહા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

આરિખ્+સ - આ સૂત્રથી ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય અ નો ફ અને દ્વિત્વનો નિષેધ.

આરિપ્સ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી ષ્ નો પ્.

તે, શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી આરિપ્સતે થશે. રખ્ ધાતુ આત્મનેપદી હોવાથી તે પ્રત્યય થયો છે. એજ પ્રમાણે.

(૨) લિપ્સતે = તે પ્રાપ્ત કરવાને ઈચ્છે છે. ડુલ્ભિષ્-પ્રાપ્તૌ (૭૮૬)

(૩) શિક્ષતિ = તે સહન કરવાને ઈચ્છે છે અથવા તે સમર્થ થવાને ઈચ્છે છે. શક્તિ-મર્ષણે (૧૨૮૦) અને શક્તું-શક્તૌ (૧૩૦૦)

શક્+સ - તુમહા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

શિક્+સ - આ સૂત્રથી ધાતુનાં અ નો ફ અને દ્વિત્વનો નિષેધ.

શિક્+ષ = શિક્ષ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

તિવ્, શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી શિક્ષતિ થશે.

(૪) પિત્સતિ = તે પડવાને ઈચ્છે છે. પત્ત્-ગતૌ (૮૬૨)

પત્સ - તુમહા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

પિત્સ - આ સૂત્રથી ધાતુનાં અ નો ફ અને દ્વિત્વનો નિષેધ.

તિવ્, શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી પિત્સતિ થશે.

(૫) પિત્સતે = તે ચાલવાને ઈચ્છે છે. પદિ-ગતૌ (૧૨૫૭) સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી પદ ધાતુનાં દ નો ત્ થશે. અને ધાતુ આત્મનેપદી હોવાથી તે પ્રત્યય થયો છે.

સીત્યેવ - પિપતિષતિ = તે પડવાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા ૪-૧-૧૮ માં જણાવેલ દિદમ્ભિષતિ પ્રમાણે થશે.

☆ સૂત્રમાં બહુવચન હોવાથી શકોચ્ અને શક્લુંદ બન્ને ધાતુનું પ્રહણ થશે.

રાધેર્વધે । ૪-૧-૨૨

અર્થ:- સકારાદિ સન્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે હિસાર્થક રાધ્ ધાતુનાં સ્વરનો
 ઇ આદેશ થાય છે અને રાધ્ ધાતુનું દ્વિત્વ થતું નથી.

વિવેચન - પ્રતિરિત્સતિ = તે હણવાને ઈચ્છે છે. રાધૌચ્-હિંસા સંગ્રહ્યો: (૧૧૮૮)

પ્રતિરાધ્+સ - તુમહા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

પ્રતિરિધ્+સ - આ સૂત્રથી ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય આ નો ઇ અને દ્વિત્વનો નિષેધ.

પ્રતિરિત્સ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી ધ્ નો ત્.

તિવ્, શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી પ્રતિરિત્સતિ થશે.

વધ્ ઇતિ કિમ્ ? આરિત્સતિ = તે આરાધના કરવાને ઈચ્છે છે.

આરાધ્+સ - તુમહા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

આરાત્સ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી ધ્ નો ત્.

આરાત્સ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

આરાત્સ - હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

આરિત્સ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

તિવ્, શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી આરિત્સતિ થશે. અહીં વધ કરવો

અર્થ નથી તેથી આ સૂત્રથી અ નો ઇ ન થતાં દ્વિત્વ વિગેરે કાર્ય થયું

છે. ૪-૧-૧૬ સૂત્રથી આ સૂત્ર સુધી સન્... ૪-૧-૩ થી દ્વિત્વની પ્રાપ્તિ

હતી તેનો તે તે સૂત્રોથી નિષેધ થયેલો છે.

અવિત્પરોક્ષા-સેદ્થવોરે: । ૪-૧-૨૩

અર્થ:- અવિત્ પરોક્ષાનાં પ્રત્યયો અને સેદ્ થવ્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે
 હિસાર્થક રાધ્ ધાતુનાં સ્વરનો (આ નો) ઇ થાય છે અને રાધ્ ધાતુનું
 દ્વિત્વ થતું નથી.

વિવેચન - (૧) રેધુ: = તેઓએ હિંસા કરી હતી.

રાધ્+ઉસ્ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ઉસ્ પ્રત્યય.

રેધુસ્ - આ સૂત્રથી ધાતુનાં આ નો ઇ અને દ્વિત્વનો નિષેધ.

સોરુ; રુપદાન્તે... થી રેઘુઃ થશે. અહીં ઉસ્ પ્રત્યય અવિત્ પરોક્ષા છે તેથી આ સૂત્રથી રઘ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય આ નો એ થયો છે.

(૨) રેઘિથ = તેં હિસા કરી હતી.

રઘ્+થ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી થવ્ પ્રત્યય.

રઘ્+ઙ-થ - સ્કસ્... ૪-૪-૮૧ થી ઇટ્ આગમ.

રેઘિથ - આ સૂત્રથી ધાતુનાં આ નો એ અને દ્વિત્વનો નિષેધ.

અહીં થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ નો આગમ થયો છે તેથી સેટ્ થવ્ પ્રત્યય પર છતાં આ સૂત્રથી રઘ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય આ નો એ થયો છે.

અવિદિતિ કિમ્ ? અપરાધ = તેણે અથવા મેં હિસા કરી.

અપ+રઘ્+અ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

અપ+રઘ્+રઘ્+અ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

અપ+રાધ્+અ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં ધ્ નો લોપ.

અપરાધ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

અહીં ણવ્ પ્રત્યય પહેલો પુરુષ એ.વ. અને ત્રીજો પુરુષ એ.વ. એમ બન્ને પ્રત્યયો થઈ શકે છે. ણવ્ પ્રત્યય પરોક્ષાનો છે પણ વિત્ છે અવિત્ નથી માટે આ સૂત્રથી રઘ્ ધાતુનાં આ નો એ થયો નથી. અને દ્વિત્વનો નિષેધ પણ થયો નથી.

વથ ઇત્યેવ - આરાધતુઃ = તે બે જણાએ આરાધના કરી.

આરાધ્+અતુસ્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

પછી સોરુ; રુપદાન્તે... થી આરાધતુઃ થશે. અહીં અતુસ્ પ્રત્યય અવિત્ પરોક્ષા છે પણ હિસા અર્થ નથી. તેથી આ સૂત્રથી રઘ્ ધાતુનાં આ નો એ થયો નથી અને દ્વિત્વનો નિષેધ પણ થયો નથી.

અનાદેશાઽઽદૈકવ્યજ્ઞનમધ્યેઽતઃ । ૪-૧-૨૪

અર્થ:- અવિત્ પરોક્ષાનાં પ્રત્યયો અને સેટ્ થવ્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે જે ધાતુનાં આદિ (પ્રથમ) વર્ણનો આદેશ થતો નથી એવા ધાતુ સંબંધી અસંહાય (અસંયુક્ત) વ્યંજનની મધ્યમાં રહેલાં સ્વર અ નો એ થાય છે અને તે ધાતુનું દ્વિત્વ થતું નથી.

વિવેચન - (૧) પેષુઃ = તેઓએ રાંધ્યું. ડુપર્ચીષ્-પાકે (૮૯૨) સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેધુઃ પ્રમાણે થશે.

(૨) પેષિથ = તેં રાંધ્યું. સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેષિથ પ્રમાણે થશે. અહીં પૂર્વનાં પ નો કોઈ જ ફેરફાર થતો નથી અને અસંયુક્ત વ્યંજન છે તેથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય અ નો એ થયો છે.

(૩) નેમુઃ = તેઓ નમ્યા. ણમ્-પ્રહત્વે (૩૮૮) સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેધુઃ પ્રમાણે થશે.

(૪) નેમિથ = તું નમ્યો. સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેષિથ પ્રમાણે થશે. અહીં પણ નમ્ ધાતુનાં ન નો કોઈ જ ફેરફાર થતો નથી અને અસંયુક્ત વ્યંજન છે તેથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય અ નો એ થયો છે.

અનાદેશાદેરિતિ કિમ્ ? બખણતુઃ = તે બે ભણ્યાં, તે બે બોલ્યાં. બખ-શબ્દે (૨૬૪)

બખ્+અતુસ્ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી અતુસ્ પ્રત્યય.

બખબખ્+અતુસ્ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

બખબખ્+અતુસ્ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં ણ નો લોપ.

બખણતુસ્ - દ્વિતીયઃ... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં મ્ નો બ્ સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી બખણતુઃ થશે. અહીં બખ્ ધાતુનાં મ્ નો બ્ થાય છે એટલે ફેરફાર થાય છે તેથી અતુસ્ પ્રત્યય અવિત્ પરોક્ષા અને અસંયુક્ત વ્યંજન હોવા છતાં આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય અ નો એ થયો નથી.

एकव्यञ्जनमध्य इति किम् ? तत्तक्षिथ = તેં છોલ્યું. તક્ષૌ-તનૂકરણે (૫૭૧)

તક્ષ+થ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી થવ્ પ્રત્યય.

તક્ષતક્ષ+થ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

તતક્ષ+થ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં ક્ષ નો લોપ.

તતક્ષિથ - સ્કસુ... ૪-૪-૮૧ થી ઇટ્ આગમ.

અહીં થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ આગમ થયેલો છે તેથી સેટ્થવ્ પ્રત્યય છે પણ તક્ષ ધાતુમાં બે વ્યંજનની મધ્યમાં જે અ છે તે ત્ અને ક્+ષ્=ક્ષ એમ સંયુક્ત વ્યંજનની મધ્યમાં છે તેથી આ સૂત્રથી અ નો એ થયો નથી.

અત્ત્વ ઇતિ કિમ્ ? દિદિવતુઃ = તેઓ બે રમ્યા. દિવૂચ્-
ક્રીડાજયેચ્છપણિદ્યુતિસ્તુતિગતિષુ (૧૧૪૪) સાધનિકા વ્યક્તિયુઃ પ્રમાણે
થશે. માત્ર ૪-૧-૪૨ સૂત્ર નહીં લાગે. અહીં અવિત્ પરોક્ષા પ્રત્યય
છે. અસંયુક્ત વ્યંજન છે. પૂર્વનાં અક્ષરનો આદેશ થતો નથી પણ
અસંયુક્ત વ્યંજનની મધ્યમાં અ જ નથી હ છે તેથી આ સૂત્રથી એ
થયો નથી.

સેટથવીત્યેવ - પપ્થ = તેં રાંધ્યું.

પચ્+થ - ણ્વ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી થ્વ પ્રત્યય.

પચ્પચ્+થ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

પપચ્+થ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં ચ્ નો લોપ.

પપથ - વજઃ કામ્ ૨-૧-૮૬ થી ચ્ નો ક્.

અહીં થ્વ પ્રત્યયની પૂર્વે સૃજિ... ૪-૪-૭૮ થી ઇટ્ નો નિષેધ થાય
છે તેથી પૂર્વનાં વર્ણનો આદેશ ન થતો હોવા છતાં, અસંયુક્ત
વ્યંજનની મધ્યમાં અ હોવા છતાં સેટથ્વ પ્રત્યય ન હોવાથી આ
સૂત્રથી અ નો એ થયો નથી.

તૃ-ત્રપ-ફલ-ભજામ્ । ૪-૧-૩૫

અર્થ:- અવિત્ પરોક્ષાનાં પ્રત્યયો અને સેટ્ થ્વ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે તૃ-
ત્રપ, ફલ્ અને ભજ્ ધાતુનાં સ્વરનો એ થાય છે અને તે ધાતુનું દ્વિત્વ
થતું નથી.

વિવેચન - (૧) તેરુઃ = તેઓ તર્કી. તૃ-પ્લવનતરણયોઃ (૨૭)

તૃ+ઉસ્ - ણ્વ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ઉસ્ પ્રત્યય.

તરુસ્ - સ્કૃ... ૪-૩-૮ થી ઋ નો ગુણ અર્.

તેરુસ્ - આ સૂત્રથી ઉપાન્ય અ નો એ અને દ્વિત્વનો નિષેધ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી તેરુઃ થશે. અહીં ઉસ્ પ્રત્યય અવિત્ પરોક્ષા છે
તેથી આ સૂત્રથી ધાતુનાં ઉપાન્ય અ નો એ થયો છે. અહીં તૃ ધાતુનાં
ઋ નો ગુણ થયા પછીનો અ છે તેથી ૪-૧-૨૪ સૂત્રથી અ નાં એ ની
પ્રાપ્તિ ન હતી પણ આ સૂત્ર બનાવવાથી અ નો એ થઈ શક્યો.

(૨) તેરિથ = તું તર્થો.

તૃ+થ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી થવ્ પ્રત્યય.

તૃ+ઇ+થ - સ્કસૃ.... ૪-૪-૮૧ થી ઇટ્ નો આગમ.

તરિથ - સ્કૃ... ૪-૩-૮ થી ઋ નો ગુણ અર્.

તેરિથ - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય અ નો એ અને દ્વિત્વનો નિષેધ. વિશેષ ઉપર પ્રમાણે જાણવું.

(૩) ત્રેપે = તે શરમાયો, હું શરમાયો. ત્રપૌષિ-લજ્જાયામ્ (૭૬૨)

ત્રપ્+એ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય.

ત્રેપે - આ સૂત્રથી ધાતુનાં અ નો એ અને દ્વિત્વનો નિષેધ.

અહીં એ પ્રત્યય અવિત્ પરોક્ષા છે પણ ત્રપ્ ધાતુમાં સંયુક્ત વ્યંજનની મધ્યમાં અ હોવાથી ૪-૧-૨૪ થી એ ની પ્રાપ્તિ ન હતી પણ આ સૂત્ર બનાવવાથી અ નો એ થઈ શક્યો. ત્રપ્ ધાતુ આત્મનેપદી હોવાથી થવ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ જ નથી તેથી એક જ રૂપ આપ્યું છે.

(૪) ફેલુઃ = તેઓ ફળ્યા, તેઓ ગયા. ફેલૃ-ગતૌ (૪૩૩).

(૫) ફેલિથ = તું ફળ્યો, તું ગયો. સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેધુઃ-રેધિથ પ્રમાણે થશે. અહીં ઇસ પરોક્ષાનો અવિત્ પ્રત્યય છે અને થવ્ એ સેટ છે પણ ફલ્ ધાતુનાં પૂર્વ વર્ણનો આદેશ થતો હોવાથી ૪-૧-૨૪ થી એ ની પ્રાપ્તિ ન હતી પણ આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી અ નો એ થઈ શક્યો.

(૬) મેજુઃ = તેઓએ સેવા કરી. મજી-સેવાયામ્ (૮૮૫).

(૭) મેજિથ = તે સેવા કરી. સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેધુઃ-રેધિથ પ્રમાણે થશે. અહીં પણ ફલ્ ધાતુની જેમ પૂર્વ વર્ણનો આદેશ થતો હોવાથી ૪-૧-૨૪ થી અ નાં એ ની પ્રાપ્તિ ન હતી પણ આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી અ નો એ થઈ શક્યો.

જૃ-ભ્રમ-વમ-ત્રસ-ફળ-સ્યમ-સ્વન-

રાજ-ભ્રાજ-ભ્રાસ-ભ્રાસો વા । ૪-૧-૨૬

અર્થ:- અવિત્ પરોક્ષાનાં પ્રત્યયો અને સેટ થવ્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે જૃ,

ભ્રમ્, વમ્, ત્રમ્, ફળ્, સ્યમ્, સ્વન્, રજ્, બ્રાસ્ અને ખ્લાસ્ ધાતુઓનાં સ્વરનો એ વિકલ્પે થાય છે અને તે ધાતુઓનું દ્વિત્વ થતું નથી.

વિવેચન - (૧) જેરુઃ = તેઓ વૃદ્ધ થયાં. જૃષ્-જરસિ (૧૧૪૫) સાધનિકા ૪-૧-૨૫ માં જણાવેલ તેરુઃ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી એ ન થાય ત્યારે જજરુઃ.

(૨) જૃ+ઉસ્ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ઉસ્ પ્રત્યય.

જૃજૃ+ઉસ્ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

જૃજૃ+ઉસ્ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

જજૃ+ઉસ્ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

જજરુસ્ - સ્કૃ... ૪-૩-૮ થી ઋ નો ગુણ અર્.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી જજરુઃ થશે.

(૩) જેરિથ = તું ઘરડો થયો. સાધનિકા ૪-૧-૨૫ માં જણાવેલ તેરિથ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી એ ન થાય ત્યારે જજરિથ થશે.

(૪) જજૃ+થ સુધી ઉપર પ્રમાણે.

જજૃ+ઇ+થ - સ્કસૃ..... ૪-૪-૮૧ થી ઇટ્ નો આગમ.

જજરિથ - સ્કૃ... ૪-૩-૮ થી ઋ નો ગુણ અર્.

જૃ ધાતુનો ગુણ થયા પછી મધ્યમાં અ આવે છે તેથી અ નો એ થવાની પ્રાપ્તિ જ ન હતી. પણ આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી વિકલ્પે અ નો એ થઈ શક્યો.

(૧) બ્રેમુઃ = તેઓ ભમ્યા (ચાલ્યા.) બ્રમૂ-ચલને (૮૭૦) સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેધુઃ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી અ નો એ ન થાય ત્યારે બ્રમ્રમુઃ થશે.

(૨) બ્રમ્+ઉસ્ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ઉસ્ પ્રત્યય.

બ્રમ્બ્રમ્+ઉસ્ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

બ્રમ્રમ્+ઉસ્ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં ર્ અને મ્ નો લોપ.

બ્રમ્રમુસ્ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં મ્ નો બ્.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી બ્રમ્રમુઃ થશે.

(૩) બ્રેમિથ = તું ભમ્યો. સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેધિથ પ્રમાણે

થશે. આ સૂત્રથી અ નો એ ન થાય ત્યારે બ્રમ્મિથ થશે.

(૪) બ્રમ્મ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

બ્રમ્મ+ઇ+થ - સ્કસુ..... ૪-૪-૮૧ થી ઇદ્ નો આગમ.

બ્રમ્મિથ - અહીં બ્રમ્ ધાતુમાં પૂર્વનાં વર્ણનો આદેશ થાય છે અને સંયુક્ત વ્યંજનની મધ્યમાં અ છે. તેથી ૪-૧-૨૪ થી અ નો એ થવાની પ્રાપ્તિ ન હતી પણ આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી અ નો એ વિકલ્પે થઈ શક્યો.

(૧) વેમુઃ = તેઓ વમ્યા. ટુવમૂ-ઉદ્ગરણે (૮૬૮) સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેધુઃ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી અ નો એ ન થાય ત્યારે વવમુઃ થશે.

(૨) વમ્+ઉસ્ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ઉસ્ પ્રત્યય.

વમ્વમ્+ઉસ્ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

વવમુસ્ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં મ્ નો લોપ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી વવમુઃ થશે.

(૩) વૈમિથ = તું વમ્યો. સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેધિથ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી અ નો એ ન થાય ત્યારે વવમિથ થશે.

(૪) વવમ્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

વવમિથ - સ્કસુ..... ૪-૪-૮૧ થી ઇદ્ નો આગમ.

અહીં વમ્ ધાતુમાં ૪-૧-૨૪ થી નિત્ય અ નાં એ ની પ્રાપ્તિ હતી પણ આ સૂત્રમાં વમ્ ધાતુ લીધો તેથી અ નો એ વિકલ્પે થયો છે.

(૧) ત્રેસુઃ = તેઓ ભય પામ્યા. ત્રસૈચ્-મયે (૧૧૭૧) સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેધુઃ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી અ નો એ ન થાય ત્યારે તત્રસુઃ થશે. સાધનિકા વવમુઃ પ્રમાણે થશે. ત્રસ્ ધાતુમાં અનાદિ વ્યંજન ર્ અને સ્ નો લોપ થશે.

(૨) ત્રૈસિથ = તું ભય પામ્યો. સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેધિથ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી અ નો એ ન થાય ત્યારે તત્રસિથ થશે. સાધનિકા વવમિથ પ્રમાણે થશે. અહીં ત્રસ્ ધાતુમાં અસંયુક્ત વ્યંજન હોવાથી ૪-૧-૨૪ થી અ નાં એ ની પ્રાપ્તિ ન હતી પણ આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી અ નો એ વિકલ્પે થયો.

- (૧) ફેણુ: = તેઓ ગયા. ફણ-ગતૌ (૧૦૩૭) સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેઘુ: પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી અ નો એ ન થાય ત્યારે પફણુ: થશે. સાધનિકા વ્રમ્મુ: પ્રમાણે થશે. ફળ્ ધાતુમાં દ્વિતીયા... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ફ નો પ્ થશે.
- (૨) ફેણિથ = તું ગયો. સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેધિથ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી અ નો એ ન થાય ત્યારે પફણિથ થશે. સાધનિકા વ્રમ્મણિથ પ્રમાણે થશે. અહીં ફળ્ ધાતુમાં પૂર્વનાં વર્ણનો આદેશ થાય છે તેથી અસંયુક્ત વ્યંજનની મધ્યમાં રહેલાં અ નાં એ ની ૪-૧-૨૪ થી પ્રાપ્તિ ન હતી આ સૂત્ર બનાવવાથી વિકલ્પે અ નો એ થયો છે.
- (૧) સ્યેમુ: = તેઓએ અવાજ કર્યો. સ્યમૂ-શબ્દે (૩૮૭) સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેઘુ: પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી અ નો એ ન થાય ત્યારે -
- (૨) સસ્યમુ: સાધનિકા વવમુ: પ્રમાણે થશે.
- (૩) સ્યેમિથ = તે અવાજ કર્યો. સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેધિથ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી અ નો એ ન થાય ત્યારે -
- (૪) સસ્યમિથ - સાધનિકા વવમિથ પ્રમાણે થશે. અહીં સ્યમ્ ધાતુ સંયુક્ત વ્યંજનવાળો હોવાથી મધ્યમાં રહેલાં અ નાં એ ની ૪-૧-૨૪ થી પ્રાપ્તિ ન હતી આ સૂત્ર બનાવવાથી અ નો એ વિકલ્પે થયો છે.
- (૧) સ્વેનુ: = તેઓએ અવાજ કર્યો. સ્વન-શબ્દે (૩૨૭) સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેઘુ: પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી અ નો એ ન થાય ત્યારે -
- (૨) સસ્વનુ: - સાધનિકા વવમુ: પ્રમાણે થશે.
- (૩) સ્વેનિથ = તે અવાજ કર્યો. સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેધિથ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી અ નો એ ન થાય ત્યારે -
- (૪) સસ્વનિથ - સાધનિકા વવમિથ પ્રમાણે થશે. અહીં સ્વન્ ધાતુમાં સંયુક્ત વ્યંજનની મધ્યમાં અ રહેલો હોવાથી ૪-૧-૨૪ થી અ નાં એ ની પ્રાપ્તિ ન હતી પણ આ સૂત્ર બનાવવાથી અ નો એ વિકલ્પે થયો છે.
- (૧) રેજુ: = તેઓ શોભ્યા. રજૃગ્-દીતૌ (૮૮૩) સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેઘુ: પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી આ નો એ ન થાય ત્યારે -
- (૨) રાજુ: સાધનિકા વવમુ: પ્રમાણે થશે. પરન્તુ હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ સૂત્રથી

પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ થશે.

(૩) રેજિથ = તે અવાજ કર્યો. સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ સેધિથ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી રજ્ ધાતુનાં આ નો એ ન થાય ત્યારે -

(૪) રણિથ - સાધનિકા વવમિથ પ્રમાણે થશે. હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ સૂત્રથી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ થશે. અહીં રજ્ ધાતુમાં અસંયુક્ત વ્યંજનની મધ્યમાં અ નથી આ છે તેથી ૪-૧-૨૪ થી આ નાં એ ની પ્રાપ્તિ ન હતી પણ આ સૂત્ર બનાવવાથી આ નો એ વિકલ્પે થયો છે.

(૧) બ્રેજે = તે અથવા હું શોભ્યો. બ્રાજિ-દીસૌ (૬૬૧)

બ્રાજ્+એ - ણવ્-અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય.

બ્રેજે - આ સૂત્રથી ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય આ નો એ અને દ્વિત્વનો નિષેધ.

આ સૂત્રથી આ નો એ ન થાય ત્યારે -

(૨) બ્રાજે = તે અથવા હું શોભ્યો.

બ્રાજ્+એ - ણવ્-અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય.

બ્રાજ્બ્રાજ્+એ - દ્વિર્ધાતુ:... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

માબ્રાજ્+એ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં રૂ અને જ નો લોપ.

બાબ્રાજે - દ્વિતીય:... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં મ્ નો બ્.

બ્રાજે - હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

અહીં બ્રાજ્ ધાતુમાં પૂર્વનાં વર્ણનો આદેશ થાય છે અને સંયુક્ત વ્યંજનની મધ્યમાં આ છે તેથી ૪-૧-૨૪ થી આ નાં એ ની પ્રાપ્તિ ન હતી પણ આ સૂત્ર બનાવવાથી આ નો એ વિકલ્પે થયો છે.

(૧) બ્રેસે = તે અથવા હું શોભ્યો. ટુપ્રાસિ-દીસૌ (૮૪૭) સાધનિકા બ્રેજે પ્રમાણે થશે.

(૨) બ્રાસે - સાધનિકા બ્રાજે પ્રમાણે થશે.

(૧) બ્લેસે = તે અથવા હું શોભ્યો. ટુપ્લાસૃઙ્-દીસૌ (૮૪૮) સાધનિકા બ્રેજે પ્રમાણે થશે.

(૨) બ્લાસે - સાધનિકા બ્રાજે પ્રમાણે થશે.

❖ બ્રાજ્, બ્રાસ્ અને બ્લાસ્ ત્રણે ધાતુ આત્મનેપદી છે તેથી એ પ્રત્યય લાગ્યો

છે. એ પ્રત્યય પ્રથમ પુરુષ એ.વ. અને ત્રીજો પુરુષ એ.વ. નો છે.

વા શ્રન્થ-ગ્રન્થો ન્ લુક્ ચ । ૪-૧-૨૭

અર્થ:- અવિત્ પરોક્ષાનાં પ્રત્યયો અને સેદ્ થવ્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે શ્રન્થ અને ગ્રન્થ ધાતુનાં સ્વરનો એ વિકલ્પે થાય છે ત્યારે ધાતુનાં ન્ નો લોપ થાય છે અને ધાતુનું ક્તિવ થતું નથી.

વિવેચન - (૧) શ્રેથુઃ = તેઓ હર્ષિત થયા. શ્રન્થશ્-મોચનપ્રતિહર્ષયોઃ (૧૫૪૬)

શ્રન્થ્+ઉસ્ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ઉસ્ પ્રત્યય.

શ્રેથુસ્ - આ સૂત્રથી અ નો એ ન્ નો લોપ અને ક્તિવનો નિષેધ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે.... થી શ્રેથુઃ થશે. આ સૂત્રથી અ નો એ ન થાય ત્યારે-

(૨) શશ્રન્થુઃ = તેઓએ ત્યાગ કર્યો અથવા તેઓ આનંદ પામ્યા.

શ્રન્થ્+ઉસ્ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ઉસ્ પ્રત્યય.

શ્રન્થ્+શ્રન્થ્+ઉસ્ - દ્વિધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ ક્તિવ.

શશ્રન્થુસ્ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં ઙ્, ન્ અને થ્ નો લોપ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે.... થી શશ્રન્થુઃ થશે.

(૩) શ્રેથિથ = તું આનંદ પામ્યો.

શ્રન્થ્+થ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી થવ્ પ્રત્યય.

શ્રેથ્+થ - આ સૂત્રથી અ નો એ ન્ નો લોપ અને ક્તિવનો નિષેધ.

શ્રેથિથ - સ્કસુ... ૪-૪-૮૧ થી ઇદ્ આગમ. અ નો એ ન થાય ત્યારે-

(૪) શશ્રન્થિથ - શશ્રન્થ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

શશ્રન્થ્+ઇ+થ = શશ્રન્થિથ - સ્કસુ... ૪-૪-૮૧ થી ઇદ્ આગમ.

(૫) ગ્રેથુઃ - તેઓએ રચના કરી. ગ્રન્થશ્-સંદર્ભે (૧૫૪૮) સાધનિકા શ્રેથુઃ પ્રમાણે થશે. અ નો એ ન થાય ત્યારે-

(૬) જગ્રન્થુઃ = તેઓએ રચના કરી અથવા તેઓએ ગુંથ્યું. સાધનિકા શશ્રન્થુઃ પ્રમાણે થશે. પણ ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી ગ્ નો જ્ થશે.

(૭) ગ્રેથિથ - તે રચના કરી. સાધનિકા ગ્રેથિથ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી અ નો એ ન થાય ત્યારે -

(૮) જગન્થિથ - સાધનિકા શબ્દાન્થિથ પ્રમાણે થશે.

✱ શ્રન્થ અને ગ્રન્થ ધાતુમાં સંયુક્ત વ્યંજનની મધ્યમાં અ રહેલો છે તેથી ૪-૧-૨૪ થી અ નાં એ ની પ્રાપ્તિ ન હતી પણ આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી અ નો એ થઈ શક્યો છે.

✱ સૂત્રમાં શ્રન્થ અને ગ્રન્થ એ પ્રમાણે ગ્રહણ કરેલું હોવાથી ગ્રથુઙ્ - શૈથિલ્યે અને ગ્રથુઙ્ - કૌટિલ્યે આ બે ધાતુમાં ઉદિતઃ... ૪-૪-૮૮ થી ન નો આગમ થવાથી લાક્ષણિક એવા શ્રન્થ અને ગ્રન્થ ધાતુનું ગ્રહણ નહીં થાય.

દમ્ભઃ । ૪-૧-૨૮

અર્થઃ- અવિત્ પરોક્ષાનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે દમ્ભ ધાતુનાં સ્વરનો એ થાય છે ત્યારે ધાતુનાં ન નો લોપ થાય છે અને ધાતુનું દ્વિત્વ થતું નથી.

વિવેચન - દેમ્ભઃ = તેઓએ દંભ કર્યો. સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેષુઃ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી દમ્ભ ધાતુનાં સ્વર અ નો એ દ્વિરુક્તિનો અભાવ અને ધાતુનાં મ્ નો (ન નો) લોપ થયો છે. સંયુક્ત વ્યંજન હોવાથી ૪-૧-૨૪ થી અ નાં એ ની પ્રાપ્તિ ન હતી પણ આ સૂત્ર બનાવવાથી અ નો એ થયો છે.

થે વા । ૪-૧-૨૯

અર્થઃ- થવ્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે દમ્ભ ધાતુનાં સ્વરનો એ વિકલ્પે થાય છે ત્યારે ધાતુનાં ન નો લોપ થાય છે અને ધાતુનું દ્વિત્વ થતું નથી.

વિવેચન - (૧) દેમ્ભિથ = તે દંભ કર્યો. સાધનિકા ૪-૧-૨૩ માં જણાવેલ રેષિથ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી ધાતુનાં અ નો એ દ્વિત્વનો અભાવ અને ધાતુનાં મ્ નો (ન નો) લોપ થયો છે. આ સૂત્ર જ્યારે ન લાગે ત્યારે-

(૨) દદમ્ભિથ - સાધનિકા ૪-૧-૨૪ માં જણાવેલ તતક્ષિથ પ્રમાણે થશે. પણ વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિ વ્યંજન મ્ અને મ્ નો લોપ થશે.

✱ વર્તમાનકાળનો થ પ્રત્યય પર છતાં અ નો એ નહીં થાય કેમકે દમ્ભ ધાતુ સ્વાદિ ગણનો હોવાથી વર્તમાનકાળમાં જ્ઞ પ્રત્યય લાગે છે તેથી નુ નું વ્યવધાન હોવાથી એ ની પ્રાપ્તિને જ અભાવ છે. માટે અહીં પરોક્ષાનો જ થવ્ પ્રત્યય ગ્રહણ થશે.

ન શસ-દદ-વાદિ ગુણિન: । ૪-૧-૩૦

અર્થ:- (અવિત્ પરોક્ષાનાં પ્રત્યયો અને સેદ થવ્ પ્રત્યય પર છતાં) શસ્ અને દદ ધાતુનાં તેમજ વ્ છે આદિમાં જેને એવા ધાતુઓનાં અને જે ધાતુઓનાં સ્વરનો ગુણ થતો હોય તેવા ધાતુઓનાં સ્વરનો એ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) વિશશસુ: = તેઓએ હિંસા કરી. શસૂ-હિંસાયામ્ (૫૪૯)
સાધનિકા ૪-૧-૨૬ માં જણાવેલ વવમુ: પ્રમાણે થશે.

(૨) વિશશસિથ = તે હિંસા કરી. સાધનિકા ૪-૧-૨૬ માં જણાવેલ વવમિથ પ્રમાણે થશે.

(૩) દદદે = તેણે આપ્યું અથવા મેં આપ્યું. દદિ-દાને (૭૨૭)

દદ+એ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય.

દદદદ+એ - દ્વિર્ધાતુ:... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

દદદે - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી. પૂર્વનાં દ નો લોપ.

(૪) વવલે - તેણે ઢાંક્યું અથવા મેં ઢાંક્યું. વલિ-સંવરણે (૮૦૭)

સાધનિકા દદદે પ્રમાણે થશે.

(૫) વિશશરુ: - તેઓએ હિંસા કરી. શશૂ-હિંસાયામ્ (૧૫૩૧)

સાધનિકા ૪-૧-૨૬ માં જણાવેલ જજરુ: પ્રમાણે થશે.

(૬) વિશશરિથ = તે હિંસા કરી. સાધનિકા ૪-૧-૨૬ માં જણાવેલ જજરિથ પ્રમાણે થશે.

☆ અહીં જણાવેલ શસ, દદ, વલ્ અને શ્ ધાતુમાં પૂર્વનાં વર્ણનો આદેશ થતો નથી અને અસંયુક્ત વ્યંજનની મધ્યમાં અ છે તેથી ૪-૧-૨૪ સૂત્રથી અ નાં એ ની પ્રાપ્તિ હતી પણ આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે. તેથી હવે શેસુ:, દેદે, વેલે, શેરુ: વિગેરે અનિષ્ટ રૂપો નહીં થાય.

☆ આ સૂત્રમાં એત્વ નો નિષેધ થયો છે તેથી દ્વિત્વ થયું. જ્યાં એત્વ વિધિ થાય ત્યાં જ દ્વિત્વનો નિષેધ થાય છે.

હૌદ: । ૪-૧-૩૧

અર્થ:- (આજ્ઞાર્થ બીજો પુરુષ એકવચનનો) હિ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે દા સંજક ધાતુઓનાં સ્વરનો એ થાય છે અને ધાતુનું દ્વિત્વ થતું નથી.

વિવેચન - (૧) દેહિ = તું આપ. દાં-દાને (૭)

દા+હિ - તુવ્-તામ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

દેહિ - આ સૂત્રથી ધાતુનાં આ નો એ અને દ્વિત્વનો નિષેધ.

(૨) ધેહિ = તું ધારણ કર. સાધનિકા દેહિ પ્રમાણે થશે.

✱ અહીં હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨ થી દ્વિત્વની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે.

✱ દા સંજ્ઞક ધાતુઓ ૪-૧-૨૦ માં જણાવેલાં છે.

✱ ન ચ દ્વિઃ એ પ્રમાણેનાં વચનથી કરાએલું પણ દ્વિત્વ નિવર્તન પામે છે તેથી ચડ્-લુબન્ત માં પણ દેહિ પ્રયોગ થશે.

દેદિગિઃ પરોક્ષાયામ્ । ૪-૧-૩૨

અર્થ:- પરોક્ષાનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે દેઙ્ઠ ધાતુનો દિગિ આદેશ થાય છે અને ધાતુનું દ્વિત્વ થતું નથી.

વિવેચન - દિગ્યે = તેણે પાલન કર્યું. દેઙ્ઠ - પાલને (૬૦૪)

દે+એ - ણવ્-અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય.

દિગિ+એ - આ સૂત્રથી દે ધાતુનો દિગિ આદેશ, દ્વિત્વનો નિષેધ.

દિગ્યે - યોડનેક... ૨-૧-૫૬ થી ઙ્ઠ નો ય્.

અહીં દિગિ આદેશ અનેકસ્વરી હોવાથી આઘોશ... ૪-૧-૨ થી દ્વિત્વની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે.

હે પિબઃ પીપ્ઃ । ૪-૧-૩૩

અર્થ:- હે પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે ણ્યન્ત એવા પિબ્ ધાતુનો પીપ્ઃ આદેશ થાય છે અને ધાતુનું દ્વિત્વ થતું નથી.

વિવેચન - અપીપ્યત્ = તેણે પીવરાવ્યું. પાં-પાને (૨)

પા+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિઙ્ પ્રત્યય.

પાપિ - પાણાછા... ૪-૨-૨૦ થી પા ધાતુને અંતે ય્ આગમ.

પાપિ+દ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

પાપિ+અ+દ્ - ણિશ્રિ... ૩-૪-૫૮ થી હ પ્રત્યય.

- પીપ્યદ - આ સૂત્રથી પાપિ નો પીપ્ય અને દ્વિત્વનો નિષેધ.
- અપીપ્યદ - અઙ્ઘાતો... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.
- અપીપ્યત્ - વિરમે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.
- અહીં આઘોઽશ... ૪-૧-૨ થી દ્વિત્વની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે.
- ☆ સૂત્રમાં પિબ નો નિર્દેશ હોવાથી પાંક્-રક્ષણે (૧૦૬૭) પાતિ ધાતુનો પીપ્ય આદેશ નહીં થાય.
- પા+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.
- પાલિ - પાતે: ૪-૨-૧૭ થી પા ધાતુને અંતે લ્ આગમ.
- પાલિ+દ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.
- પાલિ+અ+દ્ - ણિ-શ્રિ... ૩-૪-૫૮ થી ઙ્ પ્રત્યય.
- પાપાલિ+અ+દ્ - આઘોઽશ... ૪-૧-૨ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.
- પપાલિ+અ+દ્ - હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.
- પપલિ+અ+દ્ - ઉપાન્ત્ય... ૪-૨-૩૫ થી ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ.
- અપપલિ+અ+દ્ - અઙ્ઘાતો... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.
- અપપલિ+અ+દ્ - અસમાન... ૪-૧-૬૩ થી સન્વદ્ભાવ.
- અપિપલિ+અ+દ્ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ
- અપીપલિ+અ+દ્ - લઘોદીર્ઘો... ૪-૧-૬૪ થી પૂર્વનો ઇ દીર્ઘ.
- અપીપલદ્ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ઇ નો લોપ.
- અપીપલત્ - વિરમે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.
- ☆ સૂત્રમાં પિબ નું પ્રહણ તિવ્ પ્રત્યયનાં લોપ પૂર્વકનું છે તેથી "તિવાશવાનુબન્ધેન..." થી યદ્લુબન્ત માં આ સૂત્રથી પીપ્ય આદેશ નહીં થાય. જેમકે અપાપ્યત્. આ યદ્લુબન્ત અઘતનનો પ્રયોગ છે.
- ☆ ઙ્ ઇતિ કિમ્ ? પાયયતિ - અહીં પા ધાતુનું ણિગન્ત વર્તમાનાનું રૂપ છે પણ ઙ્ પ્રત્યય પરમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી પીપ્ય આદેશ ન થયો.

• અડે હિ-હનો હો ઘઃ પૂર્વાત્ । ૪-૧-૩૪

અર્થ:- ડ પ્રત્યયને વર્જીને અન્ય પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે હિ અને હન્ ધાતુનું દ્વિવ થયે છતે પૂર્વથી પર રહેલાં હ નો ષ્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પ્રજિઘાય = તેણે મોકલ્યો. હિન્-ગતિ-વૃદ્ધ્યોઃ (૧૨૮૫)

પ્ર+હિ+અ - ણવ્-અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

પ્રહિહિ+અ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિવ.

પ્રજિહિ+અ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં હ નો જ્.

પ્રજિહૈ+અ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઇ ની વૃદ્ધિ એ.

પ્રજિહાય - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો આય્.

પ્રજિઘાય - આ સૂત્રથી હ નો ષ્.

(૨) જંઘન્યતે = તે વારંવાર અથવા ઘણું હણે છે. હનંક્-હિસાગત્યોઃ (૧૧૦૦)

હન્+ય - વ્યઙ્જનાદે... ૩-૪-૮ થી યડ્ પ્રત્યય.

હહન્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિવ.

જહન્ય - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં હ નો જ્.

જમ્હન્ય - મુક્ષો... ૪-૧-૫૧ થી મુ નો આગમ.

જંહન્ય - તૌ મુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

જંઘન્ય - આ સૂત્રથી હ નો ષ્.

તે-સવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી જંઘન્યતે થશે.

અડ્ ઇતિ કિમ્ ? પ્રાજીહયત્ = તેણે મોકલાવ્યું.

પ્ર+હિ+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિઙ્ પ્રત્યય.

પ્ર+હૈ+ઇ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઇ ની વૃદ્ધિ એ.

પ્રહાયિ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો આય્.

પછીની સાધનિકા ૪-૧-૩૩ માં જણાવેલ અપોપલત્ પ્રમાણે થશે.

માત્ર ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ સૂત્ર લાગશે. અહીં ડ પ્રત્યય લાગેલો છે તેથી

આ સૂત્રથી પૂર્વથી પર રહેલાં હ નો ષ્ થયો નથી.

✳ સૂત્રમાં પૂર્વાત્ નું અહણ હોવાથી “ન ચ દ્વિઃ” ની નિવૃત્તિ થઈ છે.

જેર્ગિ: સન્-પરોક્ષયો: । ૪-૧-૩૫

અર્થ:- સન્ અને પરોક્ષાનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે જિ ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વથી પર રહેલાં જિ ધાતુનો ગિ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જિગીષતિ = જીતવા માટે ઈચ્છે છે. જય પામવા માટે ઈચ્છે છે. જિ-અભિભવે (૮)

જિ+સ - તુમહા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

જિજિસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

જિગિસ - આ સૂત્રથી જિ ધાતુનો ગિ આદેશ.

જિગીષ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

જિગીષ - સ્વર... ૪-૧-૧૦૪ થી ગિ નો ઙ દીર્ઘ.

તિવ્-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી જિગીષતિ થશે.

(૨) વિજિગ્યે = તેણે અથવા મેં જીત્યું.

વિ+જિ+૧ - ણવ્-અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ૧ પ્રત્યય.

વિજિજિ+૧ - દ્વિધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

વિજિગિ+૧ - આ સૂત્રથી જિ ધાતુનો ગિ આદેશ.

વિજિગ્યે - યોડનેક... ૨-૧-૫૬ થી ઙ નો ય્.

☆ અહીં જિ ધાતુનું ગ્રહણ થશે. જ્યાંશ્-વયોહાનો (૧૫૨૪) ધાતુનું જ્યા... ૪-૧-૮૧ થી ય નું ય્વૃત્ થઈને જિ ધાતુ બને છે તે લાક્ષણિક હોવાથી જિ નો ગિ આદેશ આ સૂત્રથી નહીં થાય. જેમકે જિજ્યતુઃ, જિજ્યુઃ.

ચે: કિર્વા । ૪-૧-૩૬

અર્થ:- સન્ અને પરોક્ષાનાં પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે ચિ ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વથી પર રહેલાં ચિ ધાતુનો કિ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) ચિકીષતિ, ચિચીષતિ = એકઠું કરવાને ઈચ્છે છે. ચિંગદ્-ચયને (૧૨૮૦) સાધનિકા ૪-૧-૩૫ માં જજાવેલ જિગીષતિ પ્રમાણે થશે.

(૨) ચિક્ચે, ચિચ્ચે = તેણે અથવા મેં ભેગું કર્યું. સાધનિકા ૪-૧-૩૫ માં જજાવેલ વિજિગ્યે પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે ણવ્ પ્રત્યય પર છતાં

ચિકાય, ચિચાય રૂપ થશે.

પૂર્વસ્યાઽસ્વે સ્વરે ઘ્વોરિયુવ્ । ૪-૧-૩૭

અર્થ:- દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વ સંબંધી જે ઇકાર અને ડકાર, તેનો અસ્વ સ્વર પર છતાં ઇય્ અને ડવ્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ઇયેષ = તેણે ઇચ્છા કરી. ઇષત્-ઇચ્છાયામ્ (૧૪૧૯)

ઇષ્+અ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

ઇષ્ઇષ્+અ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

ઇઇષ્+અ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં ષ્ નો લોપ.

ઇષ્+અ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઉપાન્ત્ય ઇ નો ગુણ એ.

ઇયેષ - આ સૂત્રથી એ પર છતાં ઇ નો ઇય્.

(૨) અરિયર્તિ = તે વારંવાર જાય છે. ઋઙ્-ગતૌ (૧૧૩૫)

ઋ+ય - અઠ્ય... ૩-૪-૧૦ થી યઙ્ પ્રત્યય.

ઋ - બહુલં... ૩-૪-૧૪ થી યઙ્ નો લોપ.

ઋઋ - સન્... ૪-૧-૩ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

અઋ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

અરિઋ - રિરૈચ... ૪-૧-૫૬ થી રિ નો આગમ.

અરિય્ ઋ - આ સૂત્રથી ઇ ... ઇય્.

અરિય્ ઋ+તિ - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

અરિયર્તિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્.

અરિયર્તિ - હાંદર્હ... ૧-૩-૩૧ થી તિ નો ત્ દ્વિત્વ.

(૩) ડવોષ = તેણે બાળ્યું. ડષૂ-દાહે (૫૨૯) સાધનિકા ઇયેષ પ્રમાણે થશે.

માત્ર ડ નો ગુણ ઓ અને ડ નો ડવ્ આદેશ થશે.

અસ્વ ઇતિ કિમ્ ? ઇષતુઃ = તે બે જણાએ ઇચ્છા કરી.

ઇષ્+અતુસ્ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી અતુસ્ પ્રત્યય.

ઇષ્ઇષ્+અતુસ્ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

ઇઇષ્+અતુસ્ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં ષ્ નો લોપ.

ईषतुस् - समानानां... १-२-१ थी इ+इ=ई.

सोरुः, रुपदान्ते... थी ईषतुः थथे.

અહીં અતુસ્ પ્રત્યય હિત્ હોવાથી ગુણ થયો નથી તેથી અસ્વ સ્વર પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી પૂર્વનાં ઇ નો ઇય્ થયો નથી.

સ્વર ઇતિ કિમ્ ? ઇયાજ = તેણે પૂજા કરી અથવા તેણે સંગતિ કરી.

यजी-देवपूजा संगति करणदानेषु (८८१)

यज्+अ - णव्... ३-३-१२ थी णव् प्रत्यय.

यज्यज्+अ - द्विर्धातुः... ४-१-१ थी धातु द्वित्व.

યયજ્+અ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં જ નો લોપ.

इयज्+अ - यजादि... ४-१-७२ थी पूर्वनां य नुं खृत्.

इयाज - ङिति ४-३-५० थी अ नी वृद्धि आ.

અહીં યજ્ ધાતુનાં ય નું ચ્વૃત્ થયાં પછી ઇ છે પણ તેની પછી અસ્વ સ્વર નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇ નો ઇય્ આદેશ થયો નથી.

ऋतोऽत् । ४-१-३८

अर्थ:- द्वित्व थथे છતે પૂર્વનાં ઋ નો અ થાય છે.

વિવેચન - ચકાર = તેણે કર્યું. સાધનિકા ૩-૪-૪૬ માં જણાવેલ ચકાસાઙ્ગકાર માં ચકાર પ્રમાણે જાણવી.

ह्रस्वः । ४-१-३९

अर्थ:- द्वित्व थथે છતે પૂર્વનો (સ્વર) હ્રસ્વ થાય છે.

વિવેચન - પપૌ = તેણે પીધું. પાં-પાને (૨) પાંક્-રક્ષણે (૧૦૬૭)

पा+अ - णव्... ३-३-१२ थी णव् प्रत्यय.

पापा+अ - द्विर्धातुः... ४-१-१ थी धातु द्वित्व.

પપા+અ - આ સૂત્રથી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

पपा+औ - आतो... ४-२-१२० थी णव् नो औ.

પપૌ - એદૌત્... ૧-૨-૧૨ થી આ+ઔ=ઔ.

ગહોર્જ: । ૪-૧-૪૦

અર્થ:- ક્તિવ થયે છતે પૂર્વમાં રહેલાં ગ્ અને હ નો જ્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જગામ = તે ગયો. ગમ્-ગતૌ (૩૯૬)

ગમ્+અ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

ગમ્ગમ્+અ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ ક્તિવ.

ગમ્+અ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં મ્ નો લોપ.

જગમ - આ સૂત્રથી પૂર્વનાં ગ્ નો જ્.

જગામ - ઙ્ઞિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

(૨) જહાસ = તે હસ્યો. હસે-હસને (૫૪૫) સાધનિકા જગામ પ્રમાણે થશે.

દ્યુતેરિ: । ૪-૧-૪૧

અર્થ:- દ્યુત્ ધાતુનું ક્તિવ થયે છતે પૂર્વનાં (સ્વરનો) ઙ્ થાય છે.

વિવેચન - દિદ્યુતે = તે શોભ્યો. દીપ્યો. દ્યુતિ-દીપ્તૌ (૮૩૭)

દ્યુત્+અ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

દ્યુત્દ્યુત્+અ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ ક્તિવ.

દુદ્યુતે - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી ય્ અને ત્ નો લોપ.

દિદ્યુતે - આ સૂત્રથી પૂર્વનાં ડ નો ઙ્ આદેશ.

દ્વિતીય-તુર્યયો: પૂર્વો । ૪-૧-૪૨

અર્થ:- ક્તિવ થયે છતે પૂર્વનાં બીજા અને ચોથા વર્ણનો અનુક્રમે તેની પૂર્વનો (પ્રથમ અને ત્રીજો) વર્ણ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ચખાન = તેણે ખોદ્યું. ચનૂર્-અવદારણે (૯૧૩)

ચન્+અ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

ચન્ચન્+અ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ ક્તિવ.

ચચન્+અ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં ન્ નો લોપ.

કચન - આ સૂત્રથી પૂર્વનાં ચ્ નો ક્.

ચચન - કઙ્... ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક્ નો ચ્.

ચઘાન - ઝિઙિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

અહીં ક્ વર્ગનાં ઝ નો ક થયો છે.

- (૨) ચિચ્છેદ = તેણે છેદ્યું. સાધનિકા ચઘાન પ્રમાણે થશે. અહીં લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ગુણ થશે. સ્વરેષ્ય: ૧-૩-૩૦ થી હ્ ની દ્વિરુક્તિ થઈ તેનો આ સૂત્રથી ચ્ થયો છે. અહીં ચ્ વર્ગનાં હ્ નો ચ્ થયો છે.
- (૩) ટિઠકારણિષતિ = ઠકાર કરનારને ઈચ્છે છે. અહીં દ્ વર્ગનાં, દ્ નો દ્ થયો છે. ઠકાર નામ પરથી ણિચ્ વગેરે કાર્ય થવાથી નામ ધાતુ બન્યો છે.
- (૪) તસ્યૌ = તે ઊભો રહ્યો. સાધનિકા ૪-૧-૩૯ માં જણાવેલ પૌ પ્રમાણે થશે. અહીં અઘોષ... ૪-૧-૪૫ થી પૂર્વનાં સ્થા માં રહેલાં સ્ નો લોપ થશે. અહીં ત્ વર્ગનાં થ્ નો ત્ થયો છે.
- (૫) પફાલ = ફળ્યું. સાધનિકા ચઘાન પ્રમાણે થશે. અહીં પ્ વર્ગનાં ફ નો પ્ થયો છે.
- (૬) ઝુઘોષ = અવાજ કર્યો. સાધનિકા ૪-૧-૧૦ માં જણાવેલ જગમ પ્રમાણે થશે. અહીં લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ગુણ થશે. અહીં ક્ વર્ગનાં ઘ્ નો ગ્ થયો છે.
- (૭) જઙ્ગમ = તે જમ્યો. જમ્-અદને (૩૮૩) સાધનિકા ૪-૧-૪૦ માં જણાવેલ જગમ પ્રમાણે થશે. અહીં ચ્ વર્ગનાં જ્ નો જ્ થયો છે.
- (૮) ડુઢૈકે = તેણે ભેટ કર્યું. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. ૩-૩-૧૨, ૪-૧-૧, ૪-૧-૪૪, ૪-૧-૩૯ વિગેરે સૂત્રો લાગશે. ઔ નું ઇસ્વ ડ થશે તેથી ડુઢૈકે થાય પછી આ સૂત્રથી દ્ નો ડ્ થવાથી ડુઢૈકે થશે. અહીં દ્ વર્ગનાં દ્ નો ડ્ થયો છે.
- (૯) દઙ્ગૌ = તેણે ધારણ કર્યું. સાધનિકા ૪-૧-૩૯ માં જણાવેલ પૌ પ્રમાણે થશે. અહીં ત્ વર્ગનાં ધ્ નો દ્ આ સૂત્રથી થયો છે.
- (૧૦) વઘાર = તેણે પોષણ કર્યું. સાધનિકા સુગમ છે. ૩-૩-૧૨, ૪-૧-૧, ૪-૧-૩૯, ૪-૧-૪૨, ૪-૩-૫૧ વિગેરે સૂત્રો લાગશે. અહીં પ્ વર્ગનાં ભ્ નો બ્ આ સૂત્રથી થયો છે.

તિર્વા ણિવઃ । ૪-૧-૪૩

અર્થ:- ણિવ ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છે તે પૂર્વનાં (વર્ણનો) તિ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - તિષ્ઠેવ, ટિષ્ઠેવ = તે થૂંક્યો. ણિવૂ-નિસ્સને (૧૧૬૭) (૪૬૩)

ણિવ+અ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

ણિવ્ણિવ્+અ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

ણિણિવ - વ્યંજન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં વ્ નો લોપ.

તિણિવ - અઘોષે... ૪-૧-૪૫ થી પૂર્વનાં ષ્ નો લોપ.

તિણિવ - આ સૂત્રથી પૂર્વનાં ટિ નો તિ આદેશ વિકલ્પે.

ટિણિવ - તિ ન થાય ત્યારે દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી ટ્ નો ટ્.

તિષ્ઠેવ, ટિષ્ઠેવ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઙ નો ગુણ એ.

અહીં ખ્વાદિ અને દિવાદિ બન્ને ગણનાં ણિવ્ ધાતુનું પ્રહણ થશે.

વ્યંજનસ્યાઽનાદેર્લુક્ । ૪-૧-૪૪

અર્થ:- દ્વિત્વ થયે છે તે પૂર્વનાં અનાદિ વ્યંજનનો લોપ થાય છે.

વિવેચન - અનાદિવ્યંજન = આદિવ્યંજન અને સ્વર સિવાયનાં બધા જ વ્યંજનનો લોપ તેને અનાદિવ્યંજનનો લોપ કહેવાય છે.

(૧) જગ્લે = તે દુઃખી થયો. ગ્લૈ - હર્ષક્ષયે (૩૧)

ગ્લૈ+એ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય.

ગ્લા+એ - આત્... ૪-૨-૧ થી એ નો આ.

ગ્લાગ્લા+એ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

ગાગ્લા+એ - આ સૂત્રથી અનાદિવ્યંજન લ્ નો લોપ.

ગાગ્લા+એ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

જગ્લા+એ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં ગ્ નો જ્.

જગ્લે - ઇડેત્... ૪-૩-૯૪ થી આ નો લોપ.

અનાદેરિતિ કિમ્ ? આદેર્મા ભૂત - પપાચ = તેણે રાંધ્યું. સાધનિકા

૩-૪-૪૬ માં કરેલી છે. પચ્ ધાતુમાં ચ્ અનાદિવ્યંજન છે તેથી તેનો લોપ થયો. પણ પ્ વ્યંજન આદિમાં છે તેથી તેનો લોપ થયો નથી.

અઘોષે શિટઃ । ૪-૧-૪૫

અર્થઃ- દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વનાં શિટ્ નો (સ્, ષ, શ) નો તત્સંબંધી (ધાતુસંબંધી) જ અઘોષ પર છતાં લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ચુશ્ચ્યોત = અર્ધુ. શ્ચ્યુત-ક્ષરણે (૨૮૩)

શ્ચ્યુત+અ - ણ્... ૩-૩-૧૨ થી અ પ્રત્યય.

શ્ચ્યુતશ્ચ્યુત+અ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વં.

ચ્યુતશ્ચ્યુત+અ - આ સૂત્રથી શિટ્ (શ) નો લોપઃ

ચુશ્ચ્યુત+અ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી ય્ અને ત્ નો લોપ..

ચુશ્ચ્યોત - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

(૨) તિષ્ઠેવ = તે થૂંક્યો. સાધનિકા ૪-૧-૪૩ માં જણાવેલ છે. અહીં આ સૂત્રથી શિટ્ એવા ષ્ નો લોપ થયો છે.

(૩) ચસ્કન્દ = તે ફૂદો. સાધનિકા ચુશ્ચ્યોત પ્રમાણે થશે. અહીં ગુણની પ્રાપ્તિ નથી તેથી ગુણ નહીં થાય. અને કઙ્... ૪-૧-૪૬ થી ક્ નો ચ્ થશે. આ સૂત્રથી શિટ્ એવા સ્ નો લોપ થયો છે.

☆ અહીં "તત્સમ્બન્ધિન્યેવ" એ પ્રમાણે કથન હોવાથી ધાતુસંબંધી જ અઘોષ પરમાં હોય તો જ પૂર્વનાં શિટ્ નો લોપ થશે.

અઘોષે ઇતિ કિમ્ ? સસૌ = તેણે સ્નાન કર્યું. ણ્ઞાક્-શૌચે (૧૦૬૪) સાધનિકા ૪-૧-૩૯ માં જણાવેલ પપૌ પ્રમાણે થશે. અહીં શિટ્ એવા સ્ ની પછી ન્ છે તે અઘોષ નથી ઘોષ છે તેથી આ સૂત્રથી સ્ નો લોપ થયો નથી.

શિટ્ ઇતિ કિમ્ ? પપ્સૌ = તેણે ખાધું. સાધનિકા ૪-૧-૩૯ માં જણાવેલ પપૌ પ્રમાણે થશે. અહીં પ્સા ધાતુમાં શિટ્ પૂર્વમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી સ્ નો લોપ થયો નથી.

કઙ્કશ્ચજ્ । ૪-૧-૪૬

અર્થઃ- દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વનાં ક્ અને ઙ્ નો અનુક્રમે ચ્ અને જ્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ચકાર = તેણે કર્યું. સાધનિકા ૩-૪-૪૬ માં જણાવેલ ચકાસાજ્ચકાર માં ચકાર પ્રમાણે થશે.

(૨) જુહુવે = તેણે હુહુ એવો અવાજ કર્યો. હુહુ શબ્દે (૫૯૩)•

હુ+એ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય.

હુહુ+એ - દ્વિધાતુ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

જુહુ+એ - આ સૂત્રથી હુ નો જ્.

જુહુવે - ધાતોરિ... ૨-૧-૫૦ થી ડ નો ઉવ્.

ન કવતેર્યઙઃ । ૪-૧-૪૭

અર્થ:- યહન્ત એવા કુ ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વનાં ક નો ચ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) કોકૂયતે = તે વારંવાર અવાજ કરે છે. કુંહ-શબ્દે (૫૯૦)

કુ+ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૯ થી યહ પ્રત્યય.

કુકુય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

કોકુય - આ-ગુણ... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં ડ નો ગુણ ઓ.

કોકૂય - દોર્ધ... ૪-૩-૧૦૮ થી કુ નો ડ દોર્ધ.

તે-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી કોકૂયતે થશે. અહીં આ સૂત્રથી ક નો ચ થયો નથી.

કવતેરિતિ કિમ્ ? કૌતિ-કુંક્-શબ્દે (૧૦૮૬) અને કુવતિ-કુંહ-કુંહ-શબ્દે (૧૪૬૨-૧૪૬૩) માં ભૂત-ચોકૂયતે = તેણે અવાજ કર્યો. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. અહીં ક નો ચ ૪-૧-૪૬ થી થશે.

યહ્ ઇતિ કિમ્ ? ચુકુવે = તેણે અવાજ કર્યો. સાધનિકા ૪-૧-૪૬ માં જણાવેલ જુહુવે પ્રમાણે થશે. ૪-૧-૪૬ થી ક નો ચ થશે.

આ-ગુણાવન્યાદેઃ । ૪-૧-૪૮

અર્થ:- ની વિગેરે આગમને વર્જને યહન્ત ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વનાં (સ્વરનો) આ અને ગુણ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પાપચ્યતે = તે વારંવાર અથવા ઘણું રાંધે છે. સાધનિકા ૩-૩-૩ માં કરેલી છે.

(૨) લોલૂયતે = તે વારંવાર અથવા ઘણું કાપે છે. લુગશ્-છેદને (૧૫૧૯) સાધનિકા ૪-૧-૪૭ માં કરેલ કોકૂયતે પ્રમાણે થશે.

* અન્યાદેતિ કિમ્ ? વનીવચ્યતે = તે વારંવાર અથવા ઘણું ઠગે છે.
વચ્ચ - ગતૌ (૧૦૬)

વચ્ચ+ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૮ થી યઙ્ પ્રત્યય.

વવજ્ચ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

વનીવજ્ચ - વચ્ચ... ૪-૧-૫૦ થી પૂર્વમાં ની આગમ.

વનીવચ્ચ - નોવ્યજ્ઞન... ૪-૨-૪૫ થી ધાતુનાં ન્ (ઞ) નો લોપ.

તે-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી વનીવચ્યતે થશે.

(૨) જજ્ઞપ્યતે = તે વારંવાર અથવા ઘણો જાપ કરે છે. સાધનિકા ૩-૪-૧૨ માં કરેલી છે.

(૩) યંયમ્યતે = તે વારંવાર નિવૃત્ત થાય છે. યમું-ઉપરમે (૩૮૬)

યમ્+ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૮ થી યઙ્ પ્રત્યય.

યયમ્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

યમ્યમ્ય - મુરતો... ૪-૧-૫૧ થી પૂર્વમાં મ્ નો આગમ.

યંયમ્ય - તૌમુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

તે-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી યંયમ્યતે થશે.

અહીં ની અને મુ નો આગમ થયેલો હોવાથી આ સૂત્રથી પૂર્વનાં અ નો આ થયો નથી.

☆ વનીવચ્યતે ઇત્યાદિ પ્રયોગોમાં વચ્ચ... ૪-૧-૫૦ વિગેરે સૂત્રોથી જે ની વિગેરે આગમ થાય છે તે અપવાદ હોવાથી આ સૂત્રથી થતાં આ અને ગુણનો બાધ કરે છે તેથી સૂત્રમાં ન્યાદિ વર્જન જરૂરી નથી. છતાં ન્યાદિ નું વર્જન “ધાતોઃ દ્વિત્વે સતિ પૂર્વસ્ય વિકારે-કર્તવ્યે બાધકઃ અપવાદરૂપો ન બાધકઃ” ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છે તે પૂર્વનો વિકાર (આ-ગુણ-આદેશ વિગેરે) કરવો હોય ત્યારે અપવાદરૂપ બાધક, બાધક બનતો નથી. એ જણાવવા માટે જ ન્યાદિ નું વર્જન કર્યું છે. તેથી અચીકરત્ વિગેરે પ્રયોગોમાં અસમાન... ૪-૧-૬૩ થી- થતાં સન્વદ્ભાવનું લઘો... ૪-૧-૬૪ સૂત્ર બાધક બનતું નથી. અન્યથા લઘો... ૪-૧-૬૪ સૂત્ર પર હોવાથી અને અપવાદરૂપ હોવાથી પહેલાં લઘો... ૪-૧-૬૪ સૂત્ર લાગે તો અચીકરત્ એવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

પણ અચીકરત્ પ્રયોગ ઈષ્ટ હોવાથી પહેલાં ઉત્સર્ગસૂત્ર ૪-૧-૬૩ થી સન્વદ્ભાવ થશે અને પછી અપવાદ સૂત્ર ૪-૧-૬૪ થી દીર્ઘ થશે.

ન હાકો લુપિ । ૪-૧-૪૧

અર્થ:- યદ્ પ્રત્યયનો લોપ થયો હોય તો હા પાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વનાં સ્વરનો આ થતો નથી.

વેદેયન - જહેતિ = તે વારંવાર ત્યાગ કરે છે. ઓહાંક્-ત્યાગો (૧૧૩૧)

હા+ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૯ થી યદ્ પ્રત્યય.

હા - બહુલં... ૩-૪-૧૪ થી યદ્ નો લોપ.

હાહા - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

હહા - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

જહા - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં હ નો જ.

જહા - આ-ગુણા... ૪-૧-૪૮ થી પ્રાપ્ત આ નો આ સૂત્રથી નિષેધ.

જહાતિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

જહાઈતિ - યદ્... ૪-૩-૬૪ થી તિવ્ પૂર્વે ઈત્ આગમ.

જહેતિ - અવર્ણસ્યે... ૧-૨-૬ થી આ+ઈ=૬.

ઈત્ આગમ ન થાય ત્યારે જહાતિ રૂપ પણ બનશે.

લુપીતિકિમ્ ? જેહીયતે = તે વારંવાર ત્યાગ કરે છે.

હા+ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૯ થી યદ્ પ્રત્યય.

હીય - ઈર્વ્યજ્ઞને... ૪-૩-૯૭ થી આ નો ઈ.

હીહીય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

હિહીય - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

જિહીય - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં હ નો જ.

જેહીય - આ-ગુણા... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં ઈ નો ગુણ ૬.

તે-શ્વ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી જેહીયતે થશે. અહીં યદ્ નો લોપ થયો નથી તેથી પૂર્વનાં ઈ નો ૪-૧-૪૮ થી ગુણ થયો.

વજ્ર-સંસ-ધ્વંસ-ભંશ-કસ-પત-પદ-સ્કન્દોઽન્તો ની: । ૪-૧-૫૦

અર્થ:- વજ્ર વિગેરે યજ્ઞત ધાતુઓનું દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વને (પૂર્વનાં સ્વરને) ની આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) વનીવચ્યતે = તે વારંવાર ઠગે છે. સાધનિકા ૪-૧-૪૮ માં કરેલી છે. એજ પ્રમાણે નીચેની સાધનિકા થશે.

(૨) સનીસસ્યતે = તે વારંવાર નીચે પડે છે. સંસૂઢ-અવસંસને (૯૫૩).

(૩) દનીધ્વસ્યતે = તે વારંવાર જાય છે અથવા નાશ કરે છે. ધ્વંસૂઢ-ગતૌ ચ (૯૫૪). અહીં દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ધ્ નો દ્ થશે.

(૪) બનીપ્રશ્યતે = તે વારંવાર નાશ કરે છે. ભંશૂઢ-અવસંસને (૯૫૨). અહીં દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ભ્ નો બ્ થશે.

(૫) ચનીકસ્યતે = તે વારંવાર જાય છે. કસ-ગતૌ (૯૮૭). અહીં કઙશ્ચ ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક્ નો ચ્ થશે. અને કસ્ ધાતુમાં ઉપાન્ત્ય ન્ નથી. તેથી નો વ્યજ્ઞન... ૪-૨-૪૫ સૂત્ર નહીં લાગે.

(૬) પનીપત્યતે = તે વારંવાર પડે છે. પત્ત્-ગતૌ (૯૬૨). અહીં પ્ત્ ધાતુમાં ઉપાન્ત્ય ન્ નથી. તેથી નો વ્યજ્ઞન... ૪-૨-૪૫ સૂત્ર નહીં લાગે.

(૭) પનીપદ્યતે = તે વારંવાર જાય છે. પદિચ્-ગતૌ (૧૨૫૭). અહીં પદ્ ધાતુમાં ઉપાન્ત્ય ન્ નથી. તેથી નો વ્યજ્ઞન... ૪-૨-૪૫ સૂત્ર નહીં લાગે.

(૮) ચનીસ્કદ્યતે = તે વારંવાર જાય છે અથવા વારંવાર શોષણ કરે છે. સ્કન્દ-ગતિ-શોષણયો: (૩૧૯). અઘોષે... ૪-૧-૪૫ થી પૂર્વનાં સ્ નો લોપ. અને કઙ... ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક્ નો ચ્ થશે.

☆ દ્યુતાદિ ધ્વંસ્ નાં સાહચર્યથી સંસૂઢ ધાતુ પણ દ્યુતાદિ નો જ ગ્રહણ થશે. પણ સંસૂઢ-પ્રમાદે (૮૮૪) ધાતુ ગ્રહણ નહીં થાય તેનો સાસ્યસ્યતે પ્રયોગ થશે. અને ધ્વંસ્ ભ્વાદિ ગણનો હોવાથી એના સાહચર્યથી ભંશૂઢ ભ્વાદિનો જ ગ્રહણ થશે. ભૂશુચ્ અને ભંશુચ્ ધાતુ ગ્રહણ નહીં થાય તેનો બાપ્રશ્યતે પ્રયોગ થશે.

☆ વનીવજીતિ, સનીસંસીતિ, દનીધ્વંસીતિ, બનીભંશીતિ અને ચનીસ્કન્દીતિ એ યજ્ઞલુબન્ત નાં પ્રયોગોમાં "નિમિત્તાભાવે નૈમિત્તિકસ્યાપ્યભાવ:" એ ન્યાયથી યજ્ પ્રત્યયનો લોપ થએલો હોવાથી વજ્ર-સંસ આદિ ધાતુમાં

રહેલ નૈમિત્તિક અનુસ્વારનાં લોપનો પણ અભાવ થયો છે.

મુસ્તોઽનુનાસિકસ્ય । ૪-૧-૫૧

અર્થ:- અકાર થી પર (જે) અનુનાસિક અન્તવાળા યદન્ત ધાતુઓનું દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વને (પૂર્વનાં સ્વરને) મુ આગમ થાય છે.

વિવેચન - બમ્ભયતે = તે વારંવાર અથવા ખૂબ ભણે છે. મળ-શબ્દે (૨૬૪) સાધનિકા ૪-૧-૪૮ માં જણાવેલ વનીવચ્યતે પ્રમાણે થશે. અહીં નો વ્યજ્ઞન... ૪-૨-૪૫ સૂત્ર નહીં લાગે. અને મળ ધાતુમાં મ માં રહેલાં અકાર પછી ણ એ અનુનાસિક હોવાથી આ સૂત્રથી મુ (મ્) નો આગમ થશે. દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં મ્ નો બ્ થશે.

અત્ત ઇતિ કિમ્ ? તેતિમ્યતે = તે ખૂબ ભીનું કરે છે. તિમ-આદ્રંભાવે (૧૧૬૦) સાધનિકા ૪-૧-૪૮ માં જણાવેલ યંયમ્યતે પ્રમાણે થશે. તિમ્ ધાતુમાં ઇ ની પછી અનુનાસિક છે. અકાર પછી નથી તેથી આ સૂત્રથી મુ નો આગમ થયો નથી પણ આગુણા... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં ઇ નો ગુણ થયો છે.

અનુનાસિકસ્યેતિ કિમ્ ? પાપચ્યતે = તે વારંવાર રાંધે છે. સાધનિકા ૩-૩-૩ માં કરેલી છે. 'અહીં પ્ ધાતુમાં અકાર છે પણ અનુનાસિક અન્તે નથી તેથી આ સૂત્રથી મુ આગમ થયો નથી.

જપ-જમ્-દહ-દશ-મજ્ઞ-પશઃ । ૪-૧-૫૨

અર્થ:- જપ્, જમ્, દહ, દશ, મજ્ઞ અને પશ્ એ યદન્ત ધાતુઓનું દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વને (પૂર્વનાં સ્વરને) મુ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જઙ્ઘ્યતે = તે ખરાબ રીતે જાપ કરે છે. સાધનિકા ૩-૪-૧૨ માં કરેલી છે.

(૨) જઙ્ઘ્યતે = તે ખરાબ રીતે સંભોગ કરે છે. સાધનિકા ૩-૪-૧૨ માં કરેલી છે.

(૩) દન્દહ્યતે = તે ખરાબ રીતે બાળે છે. સાધનિકા ૩-૪-૧૨ માં કરેલી છે.

(૪) દન્દશ્યતે = તે ખરાબ રીતે ડંખ મારે છે. સાધનિકા ૩-૪-૧૨ માં કરેલી છે.

- (૫) બામ્બજ્યતે = તે વારંવાર અથવા ઘણું ભાગે છે. મજ્ઞોપ્-આમદને (૧૪૮૬) સાધનિકા ઉપર જણાવેલ જઙ્ગ્યતે પ્રમાણે થશે. પણ વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૯ થી યદ્ પ્રત્યય થશે. અને દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી મ્ નો વ્ થશે.
- (૬) પમ્પશ્યતે = તે વારંવાર સ્પર્શ કરે છે. પશી (સૌત્રધાતુ છે.) સાધનિકા ઉપર જણાવેલ જઙ્ગ્યતે પ્રમાણે થશે. પણ વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૯ થી યદ્ પ્રત્યય થશે.

ચર-ફલામ્ । ૪-૧-૫૩

- અર્થ:- યકન્ત ચર્ અને ફલ્ ધાતુઓનું દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વને (પૂર્વનાં સ્વરને) મુ આગમ થાય છે.
- વિવેચન - (૧) ચઙ્ચૃયતે = તે ખરાબ રીતે ચાલે છે. સાધનિકા ૩-૪-૧૨ માં કરેલી છે.
- (૨) પમ્ફલ્યતે = તે વારંવાર સફળ થાય છે. મિફલા-વિશરણે (૪૧૪) અને ફલ-નિષ્પતૌ (૪૨૮) સાધનિકા ચઙ્ચૃયતે પ્રમાણે થશે. પણ યદ્ પ્રત્યય વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૯ થી થશે. અને દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ફ નો પ્ થશે.
- ☆ સૂત્રમાં બહુવચનનો નિર્દેશ કર્યો છે તેથી ફલ્ (૪૨૮-૪૧૪) બંને ધાતુનું પ્રલણ થશે.

તિ ચોપાન્ત્યાઽતોઽનોદુઃ । ૪-૧-૫૪

- અર્થ:- યદ્ પ્રત્યયાન્ત ચર્ અને ફલ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય અ નો અને તકારાદિ પ્રત્યય પર છતાં ચર્ અને ફલ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય અ નો ડ થાય છે. અને તે ડ નો ઓ થતો નથી.
- વિવેચન - (૧) ચઙ્ચૃયતે, પમ્ફલ્યતે. સાધનિકા ૪-૧-૫૩ માં કરેલી છે.
- (૨) ચૂત્તિઃ = જવું. ચરણં ઇતિ ચૂત્તિઃ.
- ચર્+તિ - સ્ત્રિયાં... ૫-૩-૯૧ થી તિ પ્રત્યય.
- ચુર્તિ - આ સૂત્રથી અ નો ડ.
- ચૂર્તિ - ધ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ડ દીર્ઘ.

ચૂર્તિ - હાંદર્હ... ૧-૩-૩૧ થી તિ નો ત્ દ્વિત્વ.

સિ પ્રત્યય, સોરુ, રુપદાન્તે... થી ચૂર્તિ: થશે.

(૩) પ્રફુલ્લિ: = ખીલવું. પ્રફુલ્લનં ઇતિ પ્રફુલ્લિ:

પ્રફલ્+તિ - સ્ત્રિયાં... ૫-૩-૮૧ થી ક્તિ પ્રત્યય.

પ્રફુલ્લિ - આ સૂત્રથી અ નો ડ.

સિ વિગેરે કાર્ય થવાથી પ્રફુલ્લિ: પ્રયોગ સિદ્ધ થાય છે.

અત્ત ઇતિ કિમ્ ? ચચ્ચાયતે = તે વારંવાર ચલાવે છે.

ચર્+ઇ - પ્રયોક્... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

ચારિ - ઝિજિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

ચારિ+ય - વ્યંજનાદે... ૩-૪-૮ થી યઙ્ પ્રત્યય.

ચાચારિ+ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

ચચારિ+ય - હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

ચમ્ચારિ+ય - ચર... ૪-૧-૫૩ થી મુ આગમ.

ચચ્ચારિ+ય - તૌ મુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો જ્

ચચ્ચાર્ય - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિન્ નો લોપ.

તે-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી ચચ્ચાર્યતે થશે.

★ એજ પ્રમાણે પમ્ફાલ્યતે = તે વારંવાર ખીલાવે છે. અહીં ચર્ અને ફલ્ ધાતુને ણિન્ લાગ્યા પછી યઙ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે તેથી ધાતુનાં ઉપાન્ત્યમાં અ નથી આ છે તેથી આ સૂત્રથી ડ થયો નથી.

અનોદિતિ કિમ્ ? ચંચૂર્તિ = તે ખરાબ રીતે ચાલે છે.

ચંચૂર્ચતે ૩-૪-૧૨ માં જણાવેલ છે. ચંચૂર્ચ સુધી તેના પ્રમાણે થશે.

ચંચૂર્ચ+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

ચંચૂર્તિ - બહુલં... ૩-૪-૧૪ થી યઙ્ નો લોપ.

ચંચૂર્તિ - હાંદર્હ... ૧-૩-૩૧ થી તિ નો ત્ દ્વિત્વ.

એજ પ્રમાણે પમ્ફુલ્લિ પ્રયોગ થશે. અહીં લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ગુણની પ્રાપ્તિ હતી પણ સૂત્રમાં ડ નો ઓ ન થાય એમ કહ્યું છે તેથી ગુણ

થયો નથી.

- ☆ પ્રફુલ્લિ: એ ક્તિ પ્રત્યય લાગીને બન્યું છે તેમાં જુદાં જુદાં પ્રયોગો મળે છે. બૃહદ્વૃત્તિમાં પ્રફુલ્લિ: પ્રફુલ્લ: પ્રફુલ્લવાન્ પ્રયોગ છે. લઘુવૃત્તિમાં પ્રફુલ્લિ: પ્રયોગ છે. અને મધ્યમાવચૂરિમાં પ્રફુલ્લ: પ્રયોગ છે. પ્ર+ફલ્ ધાતુમાં ક્તિ, ક્ત કે કવતુ નાં ત્ નો લ્ કોઈપણ સૂત્રથી થતો નથી. અનુપસર્ગા:... ૪-૨-૮૦ સૂત્રમાં ફુલ્લ: ઉત્ફુલ્લ: સંફુલ્લ: નિપાતન થાય છે. સૂત્રમાં અનુપસર્ગ કહ્યું છે તેથી ઉત્ અને સં ની સાથે નિપાતન થાય પણ પ્ર ઉપસર્ગની સાથે નિપાતન ન થઈ શકે. તેથી પ્રફુલ્લિ: પ્રયોગ બરાબર જણાય છે. "તત્ત્વં કેવલિ ગમ્યં"

ઋમતાં રી: । ૪-૧-૫૫

અર્થ:- ઋકારવાળા ચઢન્ત ધાતુઓનું દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વેને (પૂર્વનાં સ્વરને) રી આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) નરીનૃત્યતે = તે વારંવાર નાચે છે. નૃતૈચ્-નર્તને (૧૧૫૨)

નૃત્+ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૯ થી યદ્ પ્રત્યય.

નૃત્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આદ્ય એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

નૃત્ય - ઋતોઽન્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

નરીનૃત્ય - આ સૂત્રથી રી નો આગમ.

તે-શ્વ પ્રત્યય, લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી નરીનૃત્યતે થશે.

નૃતે... ૨-૩-૯૫ થી નૃત્ ધાતુનાં ત્ નાં ણ્ નો નિષેધ થયેલો છે.

- ☆ એજ પ્રમાણે દૃશ્-દરીદૃશ્યતે, વૃત્-વરીવૃત્યતે, વૃધ્-વરીવૃધ્યતે, ધૃજ્-દરીધૃજ્યતે વિગેરે પ્રયોગો થશે.

- ☆ સૂત્રમાં ઋમતાં બહુવચન છે તેથી પ્રચ્ઞ-પરીપૃચ્ઞ્યતે, વ્રજ્-વરીવૃજ્યતે, ગ્રહ્-જરીગૃહ્યતે વિગેરે લાક્ષણિક ધાતુઓનું પણ ગ્રહણ થશે. અહીં ગ્રહ-વ્રજ... ૪-૧-૮૪ થી ચ્વૃત્ થયા પછી ઋકારવાળો ધાતુ થાય છે એ લાક્ષણિકનું ગ્રહણ થવાથી આ સૂત્રથી રી નો આગમ થયો છે.

ઋમતામિતિ કિમ્ ? ચેક્રીયતે, જેહ્રીયતે અહીં કૃગ્ અને હ્ગ્ ધાતુમાં ઋતોરી: ૪-૩-૧૦૯ થી ઋ નો રી થયો છે પણ દ્વિત્વ થયા પછી ધાતુ ઋકારવાળો નથી રહેતો તેથી આ સૂત્રથી રી નો આગમ નહીં થાય.

રિ-રૌ ચ લુપિ । ૪-૧-૫૬

અર્થ:- ઋકારવાળા યહ્લુબન્ત ધાતુઓનું દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વેને (પૂર્વનાં સ્વરને) રિ, ર્ અને રી આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ચરિકર્તિ = તે વારંવાર કાપે છે. કૃતૈત્-છેદને (૧૩૨૫)

કૃત્+ય - વ્યञ્જનાદે... ૩-૪-૯ થી યહ્ પ્રત્યય.

કૃકૃત્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરી અંશ દ્વિત્વ.

કકૃત્ય - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

ચકૃત્ય - કઙ... ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક્ નો ચ.

ચકૃત્ - બહુલં... ૩-૪-૧૪ થી યહ્ નો લોપ.

ચરિકૃત્ - આ સૂત્રથી રિ નો આગમ.

ચરિકૃત્+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

ચરિકર્તિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્.

(૨) ચર્કર્તિ - ચકૃત્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

ચર્કૃત્ - આ સૂત્રથી ર્ નો આગમ.

ચર્કૃત્+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

ચર્કર્તિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્.

(૩) ચરીકર્તિ - ચકૃત્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

ચરીકૃત્ - આ સૂત્રથી રી નો આગમ.

ચરીકૃત્+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

ચરીકર્તિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્.

એજ પ્રમાણે કૃ-ચરિકર્તિ, ચર્કર્તિ, ચરીકર્તિ-હ-જરિહર્તિ, જર્હર્તિ, જરીહર્તિ-નૃત્-નરિર્તિ, નર્નર્તિ, નરીર્તિ વિગેરે પ્રયોગો થશે.

લુપીતિ કિમ્ ? નરીનૃત્યતે. સાધનિકા ૪-૧-૫૫ માં કહેલી છે. અહીં યહ્ પ્રત્યયનો લોપ થયો નથી તેથી આ સૂત્ર ન લાગતાં ઉપરનાં ૪-૧-૫૫ થી માત્ર રી નો જ આગમ થયો છે.

નિજાં શિત્યેત્ । ૪-૧-૫૭

અર્થ:- નિજ્-વિજ્ અને વિષ્ ધાતુનું શિત્ પ્રત્યય પર છતાં દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વનો (પૂર્વનાં સ્વરનો) એ થાય છે.

વિવેચન - (૧) નેનેક્તિ = તે સાફ કરે છે, તે પોષણ કરે છે. ગિજંકી-જૌષે પોષણે ચ (૧૧૪૧)

નિજ્+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

નિજ્નિજ્+તિ - હવઃ... ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

નિનિજ્+તિ - વ્યઙ્ગન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં જ્ નો લોપ.

નેનિજ્+તિ - આ સૂત્રથી પૂર્વનાં ઇ નો એ.

નેનેજ્+તિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઇ નો ગુણ એ.

નેનેગ્+તિ - ષઙ્ઘઃ... ૨-૧-૮૬ થી જ્ નો ગ્.

નેનેક્તિ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી ગ્ નો ક્.

(૨) વેવેક્તિ = તે જુદો થાય છે. વિજંકી-પૃથગ્ભાવે (૧૧૪૨) સાધનિકા નેનેક્તિ પ્રમાણે થશે.

(૩) વેવેષ્ટિ = તે વ્યાપે છે. વિષ્ણુકી-વ્યાસૌ (૧૧૪૩) સાધનિકા નેનેક્તિ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં વિષ્ ધાતુ હોવાથી તર્વાગ્સ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ષ્ નાં યોગમાં તિ નાં ત્ નો દ્ થાય છે.

શિતીતિ કિમ્ ? નિનેજ = તેણે સાફ કર્યું. સાધનિકા ૪-૧-૩૭ માં જણાવેલ ઇયેષ પ્રમાણે થશે. માત્ર ૪-૧-૩૭ સૂત્ર નહીં લાગે. અહીં શિત્ પ્રત્યય નથી પણ પરોક્ષાનો પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વનાં ઇ નો એ થયો નથી.

પ-મ્-મા-હાહામિઃ । ૪-૧-૫૮

અર્થ:- શિત્ પ્રત્યય પર છતાં પ્, ઋ, મ્, મા, હા ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વનો (પૂર્વનાં સ્વરનો) ઇ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પિપર્તિ = તે પાલન કરે છે. પૂંક્-પાલન પૂરણયોઃ (૧૧૩૪)

પ્+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

પ્પ્+તિ - હવઃ... ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

પૃ+તિ :- ઋતોડત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

પિપ્+તિ - આ સૂત્રથી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

પિપર્તિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્.

(૨) ઇયર્તિ = તે જાય છે. ઋન્ક-ગતૌ (૧૧૩૫) સાધનિકા પિપર્તિ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં પૂર્વસ્યા... ૪-૧-૩૭ થી પૂર્વનાં ઇ નો ઇય્ આદેશ થશે.

(૩) વિભર્તિ = તે ભરણ-પોષણ કરે છે, તે ધારણ કરે છે. ટુડુભૂન્ક-પોષणे ધારणे ચ (૧૧૪૦) સાધનિકા પિપર્તિ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ભ નો બ્ આદેશ થશે.

(૪) મિમીતે = તે માપે છે, તે અવાજ કરે છે. માંઙ્ક-માન-શબ્દયોઃ (૧૧૩૭) સાધનિકા પિપર્તિ પ્રમાણે થશે. પણ ણામી... ૪-૨-૯૭ થી મા ધાતુનાં અન્ય આ નો ઈ થશે. ગુણની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી ૪-૩-૧ નહીં લાગે.

(૫) જિહીતે = તે જાય છે, ઓહાંઙ્ક-ગતૌ (૧૧૩૬) સાધનિકા પિપર્તિ પ્રમાણે થશે. હા ધાતુ આત્મનેપદી હોવાથી તે પ્રત્યય લાગશે, ણામી... ૪-૨-૯૭ થી હા ધાતુનાં અન્ય આ નો ઈ થશે, ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં હ નો જ્ થશે. ૪-૩-૧ સૂત્ર નહીં લાગે.

હાઙિતિ કિમ્ ? જહાતિ = તે ત્યાગ કરે છે, ઓહાંન્ક-ત્યાગે (૧૧૩૧) સાધનિકા પિપર્તિ પ્રમાણે થશે. અહીં હા ધાતુ ઙ્ ઇત્વાળો ન હોવાથી આ સૂત્રથી પૂર્વનાં અ નો ઇ થયો નથી. અને ગુણની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી ૪-૩-૧ સૂત્ર નહીં લાગે.

શિતીત્યેવ - પપાર = તેણે પાલન કર્યું. સાધનિકા ૩-૪-૪૨ માં જણાવેલ મમાર પ્રમાણે થશે. અહીં પ્ ધાતુથી પરમાં શિત્ પ્રત્યય નથી. પરોક્ષાનો પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વનાં અ નો ઇ થયો નથી.

✽ કેટલાકનાં મતે પ્ ધાતુની સાથે પ્ ધાતુનું પણ ગ્રહણ થાય છે.

સન્યસ્ય । ૪-૧-૫૧

અર્થ:- સન્ પ્રત્યય પર છતાં (ધાતુનું) દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વનાં અ નો ઇ થાય છે.

વિવેચન - પિપક્ષતિ = તે રાંધવાની ઈચ્છા કરે છે.

પચ-સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

પપચ્સ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

પિપચ્સ - આ સૂત્રથી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

પિપક્સ - ચજઃ... ૨-૧-૮૬ થી ચ્ નો ક્.

પિપક્ષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

હવે પછી તિવ્ વિગેરે કાર્ય થવાથી પિપક્ષતિ રૂપ સિદ્ધ થશે.

સનીતિ કિમ્ ? પપાચ = તેણે રાંધ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૪૬ માં કરેલી છે. અહીં દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વમાં અકાર છે પણ સન્ પ્રત્યય પરમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી અ નો ઇ થયો નથી.

અસ્યેતિ કિમ્ ? પાપચિષ્તે = તે વારંવાર રાંધવાની ઈચ્છા કરે છે.

પાપચ્ય સુધી ૩-૩-૩ માં જણાવેલ પ્રમાણે જાણવું.

પાપચ્ય+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

પાપચ્ય+ઇ+સ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી સન્ ની પૂર્વે ઇટ્.

પાપચ્ય+ઇસ - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અન્ત્ય અ નો લોપ.

પાપચિસ - યોડશિતિ ૪-૩-૮૦ થી અન્ત્ય ય્ નો લોપ.

પાપચિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

હવે પછી તે વગેરે કાર્ય થવાથી પાપચિષ્તે થશે. અહીં પૂર્વમાં અકાર ન હોવાથી સન્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે આ સૂત્રથી ઇ થયો નથી.

ઓર્જાન્તસ્થા-પવર્ગેડવર્ણે । ૪-૧-૬૦

અર્થ:- દ્વિત્વ થયે છતે પૂર્વનાં અ નો અવર્ણ અન્તે છે જેને એવા જ્ઞ અન્તસ્થા અને પવર્ગ પરમાં હોતે છતે સન્ પ્રત્યય પર છતાં ઇ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જિજાવયિષતિ = તે મોકલવાને ઈચ્છે છે. જું-ગતૌ (૧૮૮૦ સૌત્ર)

જુ+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી જિગ્ પ્રત્યય.

જૌ+ઇ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ડ ની વૃદ્ધિ ઔ.

જાવિ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઔ નો આવ્.

જાવિ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

જિજાવિ+સ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એક સ્વરાંશ દ્વિત્વ.

જિજાવિ+સ - આ સૂત્રથી પૂર્વનાં ૩ નો ઇ.

જિજાવિ+ઇ+સ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી સન્ ની પૂર્વે ઇડ્.

જિજાવે+ઇસ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.

જિજાવયિસ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

જિજાવયિષ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

તિવ્-શ્વ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી જિજાવયિષતિ થશે.

✱ “જૈ યત્કૃતં કાર્યં તત્સર્વં સ્થાનવિદ્ ભવતિ” - ણિ પર છતાં જે કાર્ય કરાયું હોય તે સર્વ સ્થાનવિદ્ થાય છે એ ન્યાયથી અહીં સન્ પ્રત્યય લાગતાં દ્વિત્વ કરવાનાં પ્રસંગે જા નું દ્વિત્વ ન થતાં જુ પાતુનું જ દ્વિત્વ થયું છે.

(૨) યિયાવયિષતિ = તે મિશ્રણ કરાવવાને ઇચ્છે છે. યુક્-મિશ્રણે (૧૦૮૦) સાધનિકા જિજાવયિષતિ પ્રમાણે થશે. અહીં ય્ એ અન્તસ્થાની પછી આ છે તેથી તેની પૂર્વનાં ૩ નો ઇ આ સૂત્રથી થયો છે.

(૩) રિગવયિષતિ = તે અવાજ કરાવવાને ઇચ્છે છે. રુ-શબ્દે (૧૦૮૫) સાધનિકા જિજાવયિષતિ પ્રમાણે થશે. અહીં ર્ એ અન્તસ્થાની પછી આ છે તેથી તેની પૂર્વનાં ૩ નો ઇ આ સૂત્રથી થયો છે.

(૪) લિલાવયિષતિ = તે કપાવવાને ઇચ્છે છે. લૂગ્શ્-છેદને (૧૫૧૮) સાધનિકા જિજાવયિષતિ પ્રમાણે થશે. અહીં લ્ એ અન્તસ્થાની પછી આ છે તેથી તેની પૂર્વનાં ૩ નો ઇ આ સૂત્રથી થયો છે.

(૫) પિપાવયિષતિ = તે પવિત્ર કરાવવાને ઇચ્છે છે. પૂશ્-પવને (૧૫૧૮) સાધનિકા જિજાવયિષતિ પ્રમાણે થશે. અહીં પ્ ની પછી આ છે તેથી તેની પૂર્વનાં ૩ નો ઇ આ સૂત્રથી થયો છે.

(૬) બિભાવયિષતિ = તે પ્રાપ્ત કરાવવાને ઇચ્છે છે. સાધનિકા જિજાવયિષતિ પ્રમાણે થશે. પણ દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં મ્ નો બ્ થશે. અહીં પ્ વર્ણનાં મ્ ની પછી આ છે તેથી તેની પૂર્વનાં ૩ નો ઇ આ સૂત્રથી થયો છે.

(૭) મિમાવયિષતિ = તે બંધાવવાને ઇચ્છે છે. મૂઙ્-બન્ધને (૬૦૧)

સાધનિકા જિજાવયિષતિ પ્રમાણે થશે. અહીં પ્ વર્ગનાં મ્ ની પછી આ છે તેથી તેની પૂર્વનાં ડ નો ઇ આ સૂત્રથી થયો છે.

☆ લૂ પૂ મૂ અને મૂ ધાતુનાં ડ નો દ્વિત્વ થયા પછી હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ થી હ્રસ્વ થશે. અને પછી આ સૂત્ર લાગશે.

(૮) યિયવિષતિ = તે મિશ્રણ કરવાને ઇચ્છે છે.

યુ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

યુયુ+સ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એક સ્વરાંશ દ્વિત્વ.

યુયુ+ઇ+સ - ઇવૃધ... ૪-૪-૪૭ થી સન્ ની પૂર્વે ઇટ્

યુયો+ઇસ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ.

યુયવિસ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ.

યુયવિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સૂ નો ષ.

યિયવિષ - આ સૂત્રથી પૂર્વનાં ડ નો ઇ.

હવે પછી તિવ્ વગેરે કાર્ય થવાથી યિયવિષતિ રૂપ સિદ્ધ થશે. અહીં અન્તસ્થા ય્ થી પરમાં અ છે તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વનાં ડ નો ઇ થયો છે.

(૯) પિપવિષતે = તે પવિત્ર કરવાને ઇચ્છે છે. સાધનિકા યિયવિષતિ પ્રમાણે થશે. પણ ઋસ્મિ... ૪-૪-૪૮ થી ઇટ્ થશે. અહીં પ્ થી પરમાં અ છે તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વનાં ડ નો ઇ થયો છે.

ઓરિતિ કિમ્ ? પાપચિષતે. = તે વારંવાર રાંધવાને ઇચ્છે છે.

સાધનિકા ૪-૧-૫૯ માં કરેલી છે. અહીં પ્ ની પછી અ છે પણ પૂર્વમાં ડ નથી આ છે તેથી આ સૂત્રથી ઇ થયો નથી.

જાન્તસ્થાપવર્ગ ઇતિ કિમ્ ? જુહાવયિષતિ = તે હોમ કરાવવાની ઇચ્છા કરે છે. હૈન્-સ્પર્દાશબ્દયો: (૯૯૪)

હે+ઇ - પ્રયોક્તુ... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

હ્વા+ઇ - આતુ... ૪-૨-૧ થી એ નો આ.

હ્વા+ઇ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

હુ+ઇસ- જૌડસનિ ૪-૧-૮૮ થી વા નું ય્યૃત્ ડ.

હૂ+ઇસ- દીર્ઘ... ૪-૧-૧૦૩ થી અન્ત્ય ય્યૃત્ દીર્ઘ.

હૌ+ઇસ્ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ ઔ.

હાવિસ- ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઔ નો આવ્.

હૂહાવિસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એક સ્વરાંશ દ્વિત્વ.

હુહાવિસ - હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

હુહાવિ+ઇ+સ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી સન્ ની પૂર્વે ઇટ્.

હુહાવે+ઇસ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.

હુહાવયિસ - એદૌતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અચ્.

જુહાવયિસ - ગહોર્જ: ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં હ નો જ્.

જુહાવયિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

હવે પછી તિવ્ વિગેરે કાર્ય થવાથી જુહાવયિષતિ રૂપ સિદ્ધ થશે. અહીં પૂર્વમાં ડ છે પણ હ ની પછી આ રહેલો છે. જ્ અન્તસ્થા કે પ્ વર્ગની પછી આ નથી તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વનાં ડ નો ઇ થયો નથી.

અવર્ણં ઇતિ કિમ્ ? બુભૂષતિ = તે થવાને ઇચ્છે છે.

ભૂ+સ - તુમહૌ... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

ભૂભૂસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એક સ્વરાંશ દ્વિત્વ.

ભુભૂસ - હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

બુભૂસ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ભ નો બ્.

બુભૂષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

હવે પછી તિવ્ વિગેરે કાર્ય થવાથી બુભૂષતિ રૂપ સિદ્ધ થશે. અહીં પ્રહ... ૪-૪-૫૯ થી ઇટ્ નો નિષેધ થયો છે. અને નામિનો... ૪-૩-૩૩ થી અનિટ્ સન્ કિદ્વદ્ થાય છે. અહીં અવર્ણ અન્તે નથી ઋ છે તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વનાં ડ નો ઇ થયો નથી.

- ✳ ગિ અન્તવાળા ધાતુઓમાં વૃદ્ધિ અને આવ્ કર્યા પછી દ્વિત્વ થાય ત્યાં પૂર્વમાં ડ જ નથી રહેતો. તેથી યાવિ ધાતુનું દ્વિત્વ થવાથી યાયાવિ થયા પછી “હ્રસ્વ:” થી યયાવિ અને “સન્યસ્ય” થી યિયાવિષ સિદ્ધ થાય છે. તો પછી આવુ લાંબુ સૂત્ર શા માટે બનાવ્યું. અથવા “ઓ: પયેઽવર્ણે” આવું સૂત્ર કરવાથી પિપવિષતે, યિયવિષતિ માં રહેલાં

પૂર્વનાં ડ નો ડ થઈ શકે છે. સાચી વાત છે. પણ "જૌ યત્કૃતં કાર્યં તત્સર્વં સ્થાનિવદ્" એ ન્યાયને જણાવવા માટે જ આ પ્રમાણે સૂત્ર બનાવ્યું છે.

શ્રુ-સ્તુ-દુ-પુ-પ્લુ-ચ્યોર્વા । ૪-૧-૬૧

અર્થ:- શ્રુ, સ્તુ-દુ-પુ-પ્લુ અને ચ્યુ ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છે તે અવર્ણ અન્તે છે જેને એવો અન્તસ્થા પરમાં હોતે છે તે સન્ પર છતાં ડ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) શિશ્રાવયિષતિ, શુશ્રાવયિષતિ = તે સાંભળાવવાને ઈચ્છે છે.

શ્રુદ્-શ્રવણે (૧૨૮૬) સાધનિકા ૪-૧-૬૦ માં જણાવેલ જિજ્ઞાસવિષતિ પ્રમાણે થશે. પણ આ સૂત્રથી પૂર્વનાં ડ નો ડ વિકલ્પે થવાથી બે રૂપ થયા છે. એજ પ્રમાણે...

(૨) સિસ્તાવયિષતિ, સુસ્તાવયિષતિ = તે ટપકાવવાને ઈચ્છે છે. સ્તુ-ગતૌ (૧૫)

(૩) દિદ્રાવયિષતિ, દુદ્રાવયિષતિ = તે પ્રવાહી કરાવવાને ઈચ્છે છે.

દ્વું-ગતૌ (૧૩)

(૪) પિપ્રાવયિષતિ, પુપ્રાવયિષતિ = તે ગતિ કરાવવાને ઈચ્છે છે.

પુંદ્-ગતૌ (૫૮૭)

(૫) પિપ્લાવયિષતિ, પુપ્લાવયિષતિ = તે ગતિ કરાવવાને ઈચ્છે છે.

પ્લુંદ્-ગતૌ (૫૮૮).

(૬) ચિચ્યાવયિષતિ, ચુચ્યાવયિષતિ = તે ગતિ કરાવવાને ઈચ્છે છે.

ચ્યુંદ્-ગતૌ (૫૮૪)

☆ આ સૂત્રનાં વચનબળથી શુશ્રાવયિષતિ વિગેરે ઉદાહરણોમાં એક વર્ણનું વ્યવધાન હોવા છતાં પણ પૂર્વનાં ડ નો ડ થયો છે.

અવર્ણંઙત્યેવ - શુશ્રૂષતે = તે સાંભળવાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા ૪-૧-૬૦ માં જણાવેલ બુધૂષતિ પ્રમાણે થશે.

ઓરિત્યેવ - સોસ્રવિષતિ = તે વારંવાર ઝરવાને ઈચ્છે છે. આ યદ્ લુબન્ત પરથી સન્તન્નો પ્રયોગ છે. ર અન્તસ્થાથી પર અ છે. પણ પૂર્વમાં ડ નથી. તે ડ નો આગુણા... ૪-૧-૪૮ થી ગુણ થઈને ઓ થએલો હોવાથી આ સૂત્રથી ડ થયો નથી.

સ્વપો ણાવુ: । ૪-૧-૬૨

અર્થ- ણિ પ્રત્યય પર છતાં સ્વપ્ ધાતુનું દ્વિત્વ થયે છતે. પૂર્વનાં સ્વરનો ઉ થાય છે.

વિવેચન - સુષ્વાપયિષતિ = તે સુવાડવાને ઈચ્છે છે. જિષ્વપંક્-શયે (૧૦૮૮)

સ્વપ્+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

સ્વાપિ - જિણિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

સ્વાપિ+સ - તુમહા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

સ્વાસ્વાપિ+સ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એક સ્વરાંશ દ્વિત્વ.

સાસ્વાપિ+સ - વ્યઙ્ગન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન વ્ નો લોપ.

સુસ્વાપિ+સ - આ સૂત્રથી પૂર્વનાં આ નો ઉ.

સુસ્વાપિ+ઇસ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી સન્ ની પૂર્વે ઇદ્.

સુસ્વાપે+ઇસ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.

સુસ્વાપયિસ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

સુસ્વાપયિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

સુષ્વાપયિષ - ણિસ્તો... ૨-૩-૩૭ થી સ્વપ્ નાં સ્ નો ષ્.

હવે પછી તિવ્ વગેરે કાર્ય થવાથી સુષ્વાપયિષતિ રૂપ સિદ્ધ થશે.

ણાવિતિ કિમ્ ? સિષ્વાપકીયિષતિ = ઊંઘનારને ઈચ્છનારની ઈચ્છા કરે છે.

સ્વપ્+અક - ણક... ૫-૧-૪૮ થી ણક પ્રત્યય.

સ્વાપક - જિણિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

સ્વાપકં ઇચ્છતિ અર્થમાં ક્યન્ પ્રત્યય.

સ્વાપક+ય - અમાવ્ય... ૩-૪-૨૩ થી ક્યન્ પ્રત્યય.

સ્વાપકીય - ક્યનિ ૪-૩-૧૧૨ થી અન્ત્ય અ નો ઈ.

સ્વાપકીય+સ - તુમહા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

સ્વાસ્વાપકીય+સ - અન્યસ્ય ૪-૧-૮ થી આઘ એક સ્વરાંશ દ્વિત્વ.

સાસ્વાપકીય+સ - વ્યઙ્ગન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન વ્ નો લોપ.

સસ્વાપકીય+સ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

સસ્વાપકીય+ઇસ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી સન્ ની પૂર્વે ઇટ્.

સિસ્વાપકીય+ઇસ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

સિસ્વાપકીયિસ - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અન્ત્ય અ નો લોપ.

સિસ્વાપકીયિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

સિષ્વાપકીયિષ - ણિસ્તો... ૨-૩-૩૭ થી સ્વપ્ નાં સ્ નો ષ.

હવે પછી તિવ્ વગેરે કાર્ય થવાથી સિષ્વાપકીયિષતિ રૂપ સિદ્ધ થશે.

અહીં સ્વપ્ ધાતુનું ક્તિવ થએલું છે પણ ણિ પ્રત્યય લાગ્યા બાદ ક્તિવ

થએલું નથી તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વનાં અ નો ઉ આદેશ થયો નથી.

સ્વપો ણાવિતિ કિમ્ ? સિષ્વાપયિષતિ = ઉંઘવાને ઇચ્છે છે.

સ્વપ્+અ - ભાવા... ૫-૩-૧૮ થી ઘઙ્ પ્રત્યય.

સ્વાપ - ઙ્ણિતિ ૪-૩-૫૦ થી ઞ ની વૃદ્ધિ આ.

સ્વાપં ચિકીર્ષતિ અર્થમાં ણિચ્ પ્રત્યય.

સ્વાપ+ઇ - ણિજ્... ૩-૪-૪૨ થી ણિચ્ પ્રત્યય.

સ્વાપિ - ણ્યન્ત્ય... ૭-૪-૪૩ થી અન્ત્ય અ નો લોપ.

સ્વાપિ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

સ્વાસ્વાપિ+સ - અન્યસ્ય ૪-૧-૮ થી આઘ એક સ્વરાંશ ક્તિવ.

સાસ્વાપિ+સ - વ્યઙ્ગન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન વ્ નો લોપ.

સસ્વાપિ+સ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

સસ્વાપિ+ઇસ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી સન્ ની પૂર્વે ઇટ્.

સિસ્વાપિ+ઇસ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

સિસ્વાપે+ઇસ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.

સિસ્વાપયિસ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અવ્ય.

સિસ્વાપયિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

સિષ્વાપયિષ - ણિસ્તો... ૨-૩-૩૭ થી સ્વપ્ નાં સ્ નો ષ.

હવે પછી તિવ્ વગેરે કાર્ય થવાથી સિષ્વાપયિષતિ રૂપ સિદ્ધ થશે.

અહીં ણિच् પ્રત્યય સ્વપ્ ધાતુથી નથી લાગ્યો પણ સ્વાપ નામથી લાગ્યો છે તેથી આ સૂત્રથી સ્વપ્ ધાતુનાં અન્ત્ય સ્વરનો ઉત્થયો નથી. સ્વપો ણૌ સતિ દ્વિત્વ ઇતિ કિમ્ ? સોષોપયિષતિ = વારંવાર ઊંઘાડવાની ઇચ્છા કરે છે.

સ્વપ્+ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય.

સુપ્ય - સ્વપે... ૪-૧-૮૦ થી વ નું ય્વૃત્ ઉ.

સુસુપ્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એક સ્વરાંશ દ્વિત્વ.

સોસુપ્ય - આગુણા... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં ઉ નો ગુણ ઓ.

સોસુપ્ - બહુલં... ૩-૪-૧૪ થી યઙ્ નો લોપ.

સોસુપ્+ઇ - પ્રયોક્તુ... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

સોસોપિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઉ નો ગુણ ઓ.

સોસોપિ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

સોસોપિ+ઇસ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી સન્ ની પૂર્વે ઇટ્.

સોસોપે+ઇસ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ ઇ.

સોસોપયિસ - દૈતો... ૧-૨-૨૩ થી ઇ નો અય્.

સોસોપયિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

સોષોપયિષ - ણિસ્તો... ૨-૩-૩૭ થી સ્વપ્ નાં સ્ નો ષ્.

હવે પછી તિવ્ વગેરે કાર્ય થવાથી સોષોપયિષતિ રૂપ સિદ્ધ થશે. અહીં સ્વપ્ ધાતુને ણિ પ્રત્યય લાગ્યા પછી દ્વિત્વ થએલું નથી પણ યઙ્લુબન્ત માં યઙ્ લાગતાં દ્વિત્વ થયા પછી ણિ પ્રત્યય લાગેલો છે તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વનાં સ્વરનો ઉત્થયો નથી.

અસમાનલોપે સન્વલ્લઘુનિ ડે । ૪-૧-૬૩

અર્થ:- ડ પ્રત્યય પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં દ્વિત્વ થયે છતે જે ધાતુઓમાં સમાનનો લોપ થયો નથી તેવા ધાતુઓનાં પૂર્વનાં સ્વરનું લઘુ ધાત્વક્ષર પરમાં હોતે છતે સન્વત્ કાર્ય થાય છે.

વિવેચન - અચીકરત્ = તેણે કરાવ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૫૮ માં કરેલી છે.

(૨) અજીજવત્ = તેણે ગમન કરાવ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૫૮ માં જણાવેલ અચીકરત્ પ્રમાણે થશે. જુ+ઇ માં ડ ની વૃદ્ધિ ઔ અને ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઔ નો આવ્ થવાથી જાવિ બન્યું છે. ૪-૧-૪૬ સૂત્ર નહીં લાગે. જુ ધાતુનાં પૂર્વનાં ડ નો ઇ ૪-૧-૬૦ થી થશે.

(૩) અશિશ્રવત્ = તેણે સંભળાવ્યું. સાધનિકા અજીજવત્ પ્રમાણે થશે. શ્રુ ધાતુનાં પૂર્વનાં ડ નો ઇ ૪-૧-૬૧ થી થશે.

આ ત્રણે ઉદાહરણમાં લઘુ ધાત્વક્ષર પરમાં હોવાથી પૂર્વનાં સ્વરનો ઇ થયો છે. એજ પ્રમાણે યુ-અયીયવત્, રુ-અરીયવત્, લૂ-અલીલવત્, પૂ-અપીયવત્ થશે.

લઘુનીતિ કિમ્ ? અતતક્ષત્ = તેણે છોલાવ્યું. તક્ષૌ-તનૂકરણે (૫૭૧) સાધનિકા ૩-૪-૫૮ માં જણાવેલ અચીકરત્ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં વૃદ્ધિનો અભાવ હોવાથી ૪-૩-૫૧ અને ૪-૨-૩૫ સૂત્ર નહીં લાગે. તથા તક્ષ માં ક્ષ એ સંયોગવાળો અક્ષર હોવાથી તેની પૂર્વનો ત એ ગુરુ અક્ષર છે તેથી આ સૂત્રથી સન્વત્ કાર્ય પણ નહીં થાય.

ળાવિત્યેવ - અચકમત્ = તેણે ઈચ્છા કરી. કમૂઙ્-કાન્તૌ (૭૮૮) સાધનિકા ૩-૪-૫૮ માં કરેલી છે. અહીં લઘુ ધાત્વક્ષર છે. ઙ પ્રત્યય છે. પણ તેની પૂર્વમાં ણિ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી સન્વત્ કાર્ય થયું નથી.

અસમાનલોપ ઇતિ કિમ્ ? અચકથત્ = તેણે કહ્યું. કથણ-વાક્યપ્રબન્ધે (૧૮૮૦)

કથ+ઇ - ચુરાદિભ્યો... ૩-૪-૧૭ થી ણિચ્ પ્રત્યય.

કથિ - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અન્ત્ય અ નો લોપ.

કથિ+દ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

અકથિ+દ્ - અદ્... ૪-૪-૨૮ થી અદ્ આગમ.

અકથિ+અ+દ્ - ણિ-શ્રિ... ૩-૪-૫૮ થી ઙ પ્રત્યય.

અકકથિ+અ+દ્ - આદ્યૌશ... ૪-૧-૨ થી આદ્ય એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

અચકથિ+અ+દ્ - કડઞ્ચ ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક્ નો ચ્.

અચકથદ્ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિચ્ નો લોપ.

અચકથત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

અહીં લઘુ ધાત્વકર છે. ઙ પ્રત્યય છે તેની પૂર્વમાં ણિ પ્રત્યય પણ છે. પણ કથ ધાતુમાં રહેલાં અ નો (સમાનનો) લોપ થયેલો છે તેથી આ સૂત્રથી સન્વત્ કાર્ય થયું નથી.

લઘોદીર્ઘોઽસ્વરાદેઃ । ૪-૧-૬૪

અર્થ:- ઙ પ્રત્યય પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં દ્વિત્વ થયે છતે સ્વરાદિ ધાતુઓને વર્જીને અન્ય ધાતુઓમાં સમાનનો લોપ થયો નથી તેવા ધાતુઓનો પૂર્વનો લઘુસ્વર લઘુધાત્વકર પરમાં હોતે છતે દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અચીકરત્ = તેણે કરાવ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૫૮ માં કરેલી છે. લઘુધાત્વકર પરમાં હોવાથી ૪-૧-૬૩ થી સન્વત્ કાર્ય થવાથી સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ થયો. અને તે ઇ લઘુસ્વર હોવાથી આ સૂત્રથી દીર્ઘ થયો.

લઘોરિતિ કિમ્ ? અચિક્કણત્ = તેણે શબ્દ (અવાજ) કરાવ્યો. ક્વણ-શબ્દે (૨૭૧) સાધનિકા અચીકરત્ પ્રમાણે થશે. પણ વૃદ્ધિનો અભાવ હોવાથી ૪-૩-૫૧ અને ૪-૨-૩૫ સૂત્ર નહીં લાગે. અહીં ક્વ થી પૂર્વમાં ચિ માં રહેલો ઇ એ સંયોગવાળા અક્ષરની પૂર્વે હોવાથી ગુરુ છે તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વમાં લઘુસ્વર ન હોવાથી દીર્ઘ થયું નથી.

અસ્વરાદેરિતિ કિમ્ ? ઔર્ણુનવત્ = તેણે ઢંકાવ્યું. ઋર્ણુક્-આચ્છાદને (૧૧૨૩)

ઋર્ણુ+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

ઋર્ણુ+ઇ+દ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દ્ પ્રત્યય.

ઋર્ણુ+ઇ+અ+દ્ - ણિ-શ્રિ... ૩-૪-૫૮ થી ઙ પ્રત્યય.

ઋર્ણુ+ઇ+અ+દ્ - સ્વરાદે... ૪-૧-૪ થી એકસ્વરી દ્વિતીયઅંશ દ્વિત્વ.

ઔર્ણુ+ઇ+અ+દ્ - સ્વરાદે... ૪-૪-૩૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ ઔ.

ઔર્ણુ+ઇ+અ+દ્ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી નુ નાં ણિ ની વૃદ્ધિ ઔ.

ઔર્ણુ+નાવ્+ઇ+અ+દ્ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઔ નો આવ્.

ઔર્ણુ+નાવદ્ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિન્ નો લોપ.

ઔર્ણુ+નાવદ્ - ઉપાન્ત્ય... ૪-૨-૩૫ થી ઉપાન્ત્ય સ્વર ઇસ્વ.

ઔર્ણુનવદ્ - ૨-૪-૬૩ થી ન્ નો ન્.

ઔર્ણુનવદ્ - હાંદર્હ... ૧-૩-૩૧ થી ન્ દ્વિત્વ.

ઔર્ણુનવત્ - વિગમે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

અહીં સ્વરાદિ ધાતુ હોવાથી લઘુ ધાત્વક્ષર પરમાં હોવા છતાં પૂર્વનાં લઘુ સ્વરનો દીર્ઘ આદેશ આ સૂત્રથી થયો નથી.

સ્મૃ-દૃ-ત્વર-પ્રથ-ઘ્રદ-સ્ત-સ્પશેરઃ । ૪-૧-૬૫

અર્થ:- ઙ પ્રત્યય પરમાં છે જેને એવો નિ પ્રત્યય પર છતાં દ્વિત્વ થયે છે તે સમાનનો લોપ થયો નથી તેવા સ્મૃ, દૃ, ત્વર, પ્રથ, ઘ્રદ, સ્ત અને સ્પશ્ ધાતુઓનાં પૂર્વનાં સ્વરનો અ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અસસ્માત્ = તેણે સ્મરણ કરાવ્યું. સ્મૃ-ચિન્તાયામ્ (૧૮)

સ્મૃ+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી નિન્ પ્રત્યય.

સ્મારિ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આ.

સ્મારિ+દ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દ્ પ્રત્યય.

સ્મારિ+અ+દ્ - નિ-ત્રિ... ૩-૪-૫૮ થી ઙ પ્રત્યય.

સ્મૃસ્મારિ+અ+દ્ - આદ્યોશ... ૪-૧-૨ થી આદ્ય એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

સૃસ્મારિ+અ+દ્ - વ્યક્તન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન મ્ નો લોપ.

સસ્મારિ+અ+દ્ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

સસ્મારિ+અ+દ્ - ઘટ્ટદે... ૪-૨-૨૪ થી સ્વર હ્રસ્વ.

અસસ્મારિ+અ+દ્ - અદ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અસસ્માદ્ - ગેરનિદિ ૪-૩-૮૩ થી નિન્ નો લોપ.

અસસ્માત્ - વિગમે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

અહીં પણ “જૈ યત્કૃતંકાર્યતત્સર્વસ્થાનિવત્” આ ન્યાયથી દ્વિત્વનાં પ્રસંગે સ્મા નું દ્વિત્વ ન થતાં સ્મૃ ધાતુનું જ દ્વિત્વ થયું છે. એજ પ્રમાણે...

(૨) અદદરત્ = તેણે આદર કર્યો. દૃઙ્-આદરે (૧૪૬૬) સાધનિકા અસસ્માત્ પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૧-૪૪ સૂત્ર નહીં લાગે.

(૩) અતત્ત્વરત્ = તેણે ઉતાવળ કરાવી. જિત્વરિષ્-સમ્પ્રમે. (૧૦૧૦)

- સાધનિકા અસસ્મરત્ પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૧-૪૪ અને ૪-૧-૩૮ સૂત્ર નહીં લાગે અને ઝિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી વૃદ્ધિ થશે.
- (૪) અપપ્રથત્ = તેણે પ્રસિદ્ધ કરાવ્યું. પ્રથિષ્-પ્રઘ્યાને (૧૦૦૩) સાધનિકા અસસ્મરત્ પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૧-૩૮ સૂત્ર નહીં લાગે અને ઝિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી વૃદ્ધિ થશે.
- (૫) અમપ્રદત્ = તેણે મર્દન કરાવ્યું. પ્રદિષ્-મર્દને (૧૦૦૪) સાધનિકા અસસ્મરત્ પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૧-૩૮ સૂત્ર નહીં લાગે અને ઝિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી વૃદ્ધિ થશે.
- (૬) અતસ્તરત્ = તેણે ઢંકાવ્યું. સ્તર્ગર્-આચ્છાદને (૧૫૨૧) સાધનિકા અસસ્મરત્ પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૧-૪૪ સૂત્ર નહીં લાગે અને હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૮ થી દ્વિત્વ થયા પછી પૂર્વનાં સ્તૃ નો ઋ હ્રસ્વ થશે. અષોષે... ૪-૧-૪૫ થી પૂર્વનાં સ્તૃ નાં સ્ નો લોપ થશે. તથા આ ધાતુ ઘટાદિ ન હોવાથી ઉપાન્ત્ય... ૪-૨-૩૫ થી ઉપાન્ત્ય આ નો હ્રસ્વ અ થશે.
- (૭) અપસ્પશત્ = તેણે પ્રહણ કરાવ્યું. સ્પશિન્-પ્રહણસ્તેષણયોઃ (૧૮૪૨) સાધનિકા અસસ્મરત્ પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૧-૪૪ અને ૪-૧-૩૮ સૂત્ર નહીં લાગે અને અષોષે... ૪-૧-૪૫ થી પૂર્વનાં સ્પ નાં સ્ નો લોપ થશે. તથા આ ધાતુ ઘટાદિ ન હોવાથી ઉપાન્ત્ય... ૪-૨-૩૫ થી ઉપાન્ત્ય આ નો હ્રસ્વ અ થશે.

વા વેષ્ટ-ચેષ્ટઃ । ૪-૧-૬૬

અર્થઃ- ઙ પ્રત્યય પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં દ્વિત્વ થયે છતે સમાનનો લોપ થયો નથી તેવા વેષ્ટ અને ચેષ્ટ ધાતુઓનાં પૂર્વનાં સ્વરનો અ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) અવવેષ્ટત્, અવિવેષ્ટત્ = તેણે વીંટાવ્યું. વેષ્ટિ-વેષ્ટને (૬૭૩) સાધનિકા અસસ્મરત્ પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૩-૫૧, ૪-૧-૪૪, ૪-૧-૩૮ અને ૪-૨-૨૪ સૂત્ર નહીં લાગે. અને અવેવેષ્ટત્ થયા પછી હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં એ નો ઇ થવાથી અવિવેષ્ટત્ રૂપ થશે. તેનો આ સૂત્રથી અ થવાથી અવવેષ્ટત્ થશે. એટલે વિકલ્પે અ થતો હોવાથી બે રૂપ થશે.

(૨) અચ્ચેષ્ટ, અચિચેષ્ટ = તેણે યેષ્ઠા કરાવી. ચેષ્ઠિ-ચેષ્ઠાયામ્ (૬૭૦).
સાધનિકા અવ્ચેષ્ટ, અવિચેષ્ટ પ્રમાણે થશે.

ई च गणः । ४-१-६७

અર્થ:- ઙ પ્રત્યય પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં દ્વિત્વ થયે છે તે ગણ ધાતુનાં પૂર્વનાં સ્વરનો ઈ અને અ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - અજીગણત્, અજગણત્ = તેણે ગણાવ્યું. ગણણ-સંખ્યાને (૧૮૭૪)
સાધનિકા ૪-૧-૬૩ માં કરેલ અચકચત્ પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૧-૪૬ ને બદલે ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં ગ્ નો જ્ થશે. તે પછી આ સૂત્રથી દીર્ઘ ઈ અને અ થવાથી બે રૂપ થશે.

☆ "इ वा गणः" આ પ્રમાણે સૂત્ર કરે તો અકારાન્ત એવા ગણ ધાતુનાં સમાનનો લોપ થવાથી વિકલ્પપક્ષે અજગણત્ રૂપ સિદ્ધ થાત પરંતુ ચુરદિ ગણપાઠમાં ગણ ધાતુ અકારાન્ત હોવાથી તેના સમાનનો લોપ થયો હોય તો સન્વત્કાર્ય અને દીર્ઘત્વ પ્રાપ્ત નથી. ણિચ્ અનિત્ય હોવાથી ણિચ્ નાં યોગમાં જ ગણ ધાતુ અકારાન્ત છે. અને ણિચ્ નાં અભાવમાં અકારાન્ત નો પણ અભાવ હોવાથી એક જ અજીગણત્ રૂપ થાત. તેથી આ સૂત્રથી ઈકાર અને અકાર બન્ને કર્યા છે.

अस्यादेराः परोक्षायाम् । ४-१-६८

અર્થ:- પરોક્ષામાં દ્વિત્વ થયે છે તે પૂર્વનાં આદિ અ નો આ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) આદુઃ = તેઓએ ખાધું. અદં-મક્ષણે (૧૦૫૯)

અદ્+અસ્ - ગવ્... ૩-૩-૧૨ થી અસ્ પ્રત્યય.

અદ્+અદ્+અસ્ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

અઅદ્+અસ્ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન દ્ નો લોપ.

આઅદુસ્ - આ સૂત્રથી પૂર્વનાં અ નો આ.

આદુસ્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી આ+અ=આ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી આદુઃ થશે.

(૨) આસ્તુઃ = તેઓ બે ગયા. ઋં-પ્રાપ્તે ગતૌ ચ (૨૬) સાંધનિકા ૪-૧-૧ માં કરેલ ચક્રતુઃ પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૧-૪૬ સૂત્ર નહીં લાગે અને

આ સૂત્રથી પૂર્વનાં અ નો આ થશે. સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી
આ+અ=આ થઈને આતુ: સિદ્ધ થશે.

અસ્યેતિ કિમ્ ? ઈયુ: = તેઓ ગયા. ઇંચ્-ગતૌ (૧૦૭૫)

ઇ+અસ્ - ણ્વ... ૩-૩-૧૨ થી અસ્ પ્રત્યય.

ઇઇ+અસ્ - દ્વિર્ધાતુ:... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

ઇઇયુસ્ - ઇણ: ૨-૧-૫૧ થી ઇ નો ઇય્ આદેશ.

હવે પછીની સાધનિકા આદુ: પ્રમાણે થશે. અહીં દીર્ઘની અને ઇય્ ની
બંનેની પ્રાપ્તિ છે. પરંતુ "વાર્ણાત્પ્રાકૃતં બલીય:" એ ન્યાયથી પહેલાં
ઇણ: ૨-૧-૫૧ થી ઇય્ કરવો. અને પછી સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી
દીર્ઘ કરવું. અહીં આદિમાં અ નથી ઇ છે તેથી આ સૂત્ર લાગ્યું નથી.

★ આ સૂત્ર લુગંસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ નું અપવાદ સૂત્ર છે.

અનાતો નશ્વાન્ત ઋદાદ્યશૌ-સંયોગસ્ય । ૪-૧-૬૧

અર્થ:- પરોક્ષામાં દ્વિત્વ થયે છે તે ઋકારાદિ ધાતુનાં, અશ્ ધાતુનાં અને સંયોગાન્ત
ધાતુનાં પૂર્વનાં અ નો (આ નાં સ્થાને થયેલાં અ સિવાયનાં અ નો)
આ થાય છે. અને એ ઠરાએલાં આ ને અન્તે ન્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) આનૃધુ: = તેઓ વધ્યા. ઋધૂચ્ (૧૧૮૬), ઋધૂદ્
(૧૩૦૬) વૃદ્ધૌ.

ઋધ્+અસ્ - ણ્વ... ૩-૩-૧૨ થી અસ્ પ્રત્યય.

ઋધ્ઋધ્+અસ્ - દ્વિર્ધાતુ:... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

ઋઋધ્+અસ્ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ધ્ નો લોપ.

અઋધુસ્ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

આનૃધુસ્ - આસૂત્રથી પૂર્વનાં અ નો આ અને ન્ આગમ.

સૌરુ:, રુપદાન્તે.... થી આનૃધુ: થશે.

(૨) આનશે = તે વ્યાપ્ત થયો. અશૌટિ-વ્યાસૌ (૧૩૧૪) સાધનિકા ૪-૧-
૬૮ માં જણાવેલ આદુ: પ્રમાણે થશે. પણ ૨-૧-૭૨ અને ૧-૩-૫૩
સૂત્ર નહીં લાગે અને અશ્ આત્મનેપદી હોવાથી ૩-૩-૧૨ થી
આત્મનેપદનો ઈ પ્રત્યય લાગશે. અને આ સૂત્રથી અ નો આ અને ન્

નો આગમ થશે.

- (૩) આનજ્ઞ = તે બોલ્યો, તેણે માલિશ કરી, તે ગયો. અજ્ઞૌષ્-વ્યક્તિ-મ્રક્ષણ-ગતિષુ (૧૪૮૮) સાધનિકા ૩-૪-૪૮ માં જણાવેલ આનજ્ઞ પ્રમાણે થશે.

ઋદાદીતિ. કિમ્ ? આર = તે ગયો.

ઋ+અ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

ઋઋ+અ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

અઋ+અ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

અઆર - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આર.

આઆર - અસ્યાદે... ૪-૧-૬૮ થી પૂર્વનાં અ નો આ.

આર - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી આ+આ=આ.

એકલો ઋ ધાતુ આદિ અન્તવાળો હોવા છતાં પણ તેનું પ્રહણ નહીં થાય કેમકે અન્ત્યનું કથન કરીએ તો ઋદાદિત્વ નથી અને આદિનું કથન કરીએ તો ઋદન્તત્વ નથી તેથી ઋ છે આદિમાં જ જેને એવું અવધારણ કરવાથી એકલા ઋ ધાતુનાં પૂર્વનાં અ નો આ આ સૂત્રથી થયો નથી.

અનાત્ત ઇતિ કિમ્ ? આજ્ઞ = તેણે લાંબુ કર્યું. આજ્ઞ-આયામે (૧૨૩)

આન્હ - ઉદિતઃ... ૪-૪-૯૮ થી ન્ આગમ.

આજ્ઞ - મ્નાં... ૧-૩-૩૯ થી ન્ નો જ્.

આજ્ઞ+અ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

આજ્ઞઆજ્ઞ+અ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

આઆજ્ઞ+અ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન જ્-હ્ નો લોપ.

અઆજ્ઞ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

આજ્ઞ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+આ=આ.

અહીં પૂર્વનાં આ નો અ થયેલો હોવાથી તે અ નો આ સૂત્રથી આ થયો નથી આ ન થયો એટલે ન્ નો આગમ પણ થયો નથી.

भू-स्वपोरुदौ । ४-१-७०

અર્થ:- પરોક્ષામાં દ્વિત્વ થયે છતે ભૂ અને સ્વપ્ ધાતુનાં પૂર્વનાં સ્વરનો અનુક્રમે અકાર અને ડકાર થાય છે.

વિવેચન - (૧) ભૂભૂવ = તે થયો. સાધનિકા ૩-૪-૪૬ માં જણાવેલ ચકાસામ્ભૂવ માં ભૂભૂવ પ્રમાણે થશે.

(૨) સુષ્વાપ = તે ઊંઘ્યો. જિષ્ણપંક્-શયે (૧૦૮૮) સાધનિકા ૩-૪-૪૬ માં જણાવેલ પપાચ પ્રમાણે થશે. અને આ સૂત્રથી પૂર્વનાં સ માં રહેલાં અ નો ડ થશે. સુસ્વાપ થયા પછી નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્ થવાથી સુષ્વાપ થશે. અહીં ધાતુપાઠમાં ષ્વપ્ ધાતુ છે તેનો ષ: સો... ૨-૩-૯૮ થી સ્વપ્ થયેલો છે તેથી તે કૃત સકાર હોવાથી ૨-૩-૧૫ થી ષકાર થયો છે.

પરોક્ષાયમિત્યેવ — બુભૂષતિ = તે થવાને ઈચ્છે છે. અહીં સન્ પર છતાં દ્વિત્વ થયેલ છે. તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વનાં સ્વરનો અ આદેશ થયો નથી.

ज्या-व्ये-व्यधि-व्यचि-व्यथेरिः । ४-१-७१

અર્થ:- પરોક્ષામાં દ્વિત્વ થયે છતે જ્યા, વ્યે, વ્યધ, વ્યચ અને વ્યથ ધાતુનાં પૂર્વનાં સ્વરનો ઇ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જિજ્યૌ = તે ઘટ્યું. જ્યાંશ-હાનો (૧૫૨૪) સાધનિકા ૪-૧-૩૯ માં જણાવેલ પપૌ પ્રમાણે થશે. વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ય નો લોપ થશે. પછી આ સૂત્રથી પૂર્વનાં અ નો ઇ થવાથી જિજ્યૌ થશે.

(૨) સંવિવ્યાય = તેણે ઢાંક્યું. વ્યેગ્-સંવરણે (૯૯૩)

સમ્+વ્યે+અ - ગવ્... ૩-૩-૧૨ થી ગવ્ પ્રત્યય.

સમ્+વ્યે+અ - વ્યસ્થવ્... ૪-૨-૩ થી અન્ત્ય એ નાં આ નો નિષેધ.

સમ્+વ્યેવ્યે+અ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

સમ્+વ્યેવ્યે+અ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ય નો લોપ.

સમ્+વિવ્યે+અ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

સમ્+વિવ્યૈ+અ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી એ ની વૃદ્ધિ એ.

સમ+વિવ્યાય - દૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો આય.

સંવિવ્યાય - તૌમ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

સંવિવ્યાય - યજાદિ... ૪-૧-૭૨ થી વિ નું ઘૃત્ ડ થવાની પ્રાપ્તિ હતી તેનો નિષેધ કરીને આ સૂત્રે પૂર્વનાં ઇ સ્વરનો ઇ આદેશ કર્યો.

(૩) વિવ્યાધ = તેણે વીંધ્યું. વ્યધંચ-તાડને (૧૧૫૭)

વ્યધ+અ - ણ્... ૩-૩-૧૨ થી ણ્ પ્રત્યય.

વ્યધ્વ્યધ+અ - દ્વિધાતુ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

વવ્યધ - વ્યક્તન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ય્-ધ નો લોપ.

વિવ્યધ - આ સૂત્રથી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

વિવ્યાધ - ઙ્ગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

(૪) વિવ્યાચ = તેણે કપટ કર્યું. વ્યચત્-વ્યાજીકરણે (૧૪૩૨) સાધનિકા વિવ્યાધ પ્રમાણે થશે.

(૫) વિવ્યથે = તે ભય પામ્યો. વ્યથિષ્-ભય-ચલનયોઃ (૧૦૦૨) સાધનિકા વિવ્યાધ પ્રમાણે થશે. અહીં ૩-૩-૧૨ થી આત્મનેપદનો એ પ્રત્યય લાગશે. અને વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી ૪-૩-૫૦ થી વૃદ્ધિ નહીં થાય.

યજાદિ-વશ્-વચઃ સસ્વરાન્તસ્થા ઘૃત્ . ૪-૧-૭૨

અર્થ:- પરોક્ષામાં દ્વિત્વ થયે છતે યજાદિ ધાતુઓનાં તથા વશ્ અને વચ્ ધાતુનાં પૂર્વનાં સ્વરસહિત અંતસ્થા ઇકાર, ઉકાર અને ઋકાર રૂપ પ્રત્યાસત્તિ (ઘૃત્) થાય છે.

વિવેચન - પ્રત્યાસત્તિ — વર્ણાનામ્ સામીપ્યં = વર્ણોનું સામીપ્ય.

ય નું સામીપ્ય ઇ હોવાથી ય નાં સ્થાને ઇ થાય છે.

વ નું સામીપ્ય ડ હોવાથી વ નાં સ્થાને ડ થાય છે.

ર નું સામીપ્ય ઋ હોવાથી ર નાં સ્થાને ઋ થાય છે.

(૧) ઇયાજ = તેણે યજ કર્યો. સાધનિકા ૪-૧-૩૭ માં કરેલી છે.

(૨) ડવાય = તેણે વણ્યું. વેગ્-તન્તુસન્તાને (૮૮૨) વે ધાતુનો વેર્વય્ ૪-૪-૧૮ થી વય્ આદેશ થયા પછી સાધનિકા વિવ્યાધ પ્રમાણે થશે. પણ પૂર્વનાં સ્વરસહિત અંતસ્થા વ નો ડ આ સૂત્રથી થશે.

- (૩) ઉવાશ = તે દીપ્ત્યો. વશક્-કાન્તૌ (૧૧૦૧) સાધનિકા વિવ્યાધ પ્રમાણે થશે. પણ પૂર્વનાં સ્વરસહિત અંતસ્થા વ નો ઉ આ સૂત્રથી થશે.
- (૪) ઉવાચ = તે બોલ્યો. વચન્-ભાષણે (૧૦૮૬) સાધનિકા વિવ્યાધ પ્રમાણે થશે. પણ પૂર્વનાં સ્વરસહિત અંતસ્થા વ નો ઉ આ સૂત્રથી થશે.
- ★ વશ્ ધાતુનાં સાહચર્યથી વચ્ ધાતુ અદાદિ નો અને બ્રૂ નો જે વચ્ આદેશ થાય છે તે ગ્રહણ થશે. પરન્તુ ચુરાદિ માં જે યુજાદિ ગણપાઠમાં વચ્ ધાતુ છે તે ગ્રહણ નહીં થાય.

ન વયો ય્ । ૪-૧-૭૩

અર્થ:- વે ધાતુનાં સ્થાને થયેલાં વય્ નાં ય્ નું ધ્વૃત્ પરોક્ષામાં થતું નથી.

વિવેચન - ઋયુઃ = તેઓએ વણ્યું.

વે+ઉસ્ - ણ્વ... ૩-૩-૧૨ થી ઉસ્ પ્રત્યય.

વય્+ઉસ્ - વેર્વય્ ૪-૪-૧૯ થી વે નો વય્ આદેશ.

વય્વય્+ઉસ્ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

વવય્+ઉસ્ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ય્ નો લોપ.

ઉવય્+ઉસ્ - યજાદિ... ૪-૧-૭૨ થી વ નું ધ્વૃત્ ઉ.

ઉવયુસ્ - ઇન્ધ્ય... ૪-૩-૨૧ થી ઉસ્ ને કિંદ્રવદ્ભાવ.

ઉઠયુસ્ - યજાદિ... ૪-૧-૭૯ થી દ્વિતીય વ નું ધ્વૃત્.

ઋયુસ્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી ઉ+ઉ=ઋ.

સોરુઃ, રઃપદાન્તે... થી ઋયુઃ થશે. અહીં યજાદિ... ૪-૧-૭૯ થી વ

અને ય્ બંનેના ધ્વૃત્ની પ્રાપ્તિ હતી તેમાં ય્ નાં ધ્વૃત્નો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો પણ વ નું ધ્વૃત્ ૪-૧-૭૯ થી જ થયું છે.

પૂર્વસ્ય શબ્દની નિવૃત્તિ થઈ છે.

વેયઃ । ૪-૧-૭૪

અર્થ:- ય્ અન્તમાં ન હોય તો વે ધાતુનાં પૂર્વનાં અંતસ્થાનું કે પરનાં અંતસ્થાનું ધ્વૃત્ પરોક્ષામાં થતું નથી.

વિવેચન - વૈ = મેં વણ્યું, તેણે વણ્યું. સાધનિકા ૪-૧-૩૯ માં જણાવેલ

પપૌ પ્રમાણે થશે. આત્... ૪-૨-૧ થી વે ધાતુનાં એ નો આ થવાથી વા ધાતુ થાય છે. અહીં વે નું વ્ય્ થએલું ન હોવાથી ય્ અન્તમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી વ્ય્ત્ નો નિષેધ થયો છે.

અય્ इति किम् ? उवाय = તેણે વણ્યું. સાધનિકા ૪-૧-૭૨ માં જણાવેલ છે. અહીં વ્ય્ આદેશ થયેલો હોવાથી યજાદિ... ૪-૧-૭૨ થી પૂર્વનાં વ નું વ્ય્ત્ ડ થયું છે.

☆ વેર્વ્ય ૪-૪-૧૯ સૂત્રથી વે ધાતુનું વ્ય્ વિકલ્પે થાય છે તેથી જ્યાં વ્ય્ થાય ત્યાં ઉવાય પ્રયોગ થશે. અને જ્યાં વ્ય્ ન થાય ત્યાં વૌ પ્રયોગ થશે.

अविति वा । ४-१-७५

અર્થ:- ય્ અન્તમાં ન હોય તો વે ધાતુનાં પૂર્વનાં અંતસ્થાનું કે પરનાં અંતસ્થાનું વ્ય્ત્ અવિત્ પરોક્ષાનો પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે થતું નથી.

विवेचन - ववुः = તેઓએ વણ્યું.

वे+उस् - णव... ૩-૩-૧૨ થી ઉસ્ પ્રત્યય.

वा+उस् - आत्... ૪-૨-૧ થી અન્ત્ય એ નો આં.

वावा+उस् - द्विधातुः... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્.

ववा+उस् - ह्रस्वः ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

ववुस् - इडेत्... ૪-૩-૯૪ થી અન્ત્ય આ નો લોપ.

सोरुः, रःपदान्ते... થી વવુઃ રૂપ સિદ્ધ થશે. યજાદિ... ૪-૧-૭૨ થી વ નો ડ અને યજાદિ... ૪-૧-૭૯ થી વા નો ડ થવાની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રે વિકલ્પે નિષેધ કર્યો. જ્યારે બંનેનું વ્ય્ત્ થશે ત્યારે ઋવુઃ

ववा+उस् - सुधी उपर प्रमाणे.

उउ+उस् - ૪-૧-૭૨ અને ૪-૧-૭૯ થી વ-વા નું વ્ય્ત્ ડ.

उउवुस् - धातो... ૨-૧-૫૦ થી દ્વિતીય ડ નો ઉવ્.

ऊवुस् - समानानां... ૧-૨-૧ થી ડ+ડ=ઋ.

सोरुः, रःपदान्ते... થી ઋવુઃ રૂપ થશે. અહીં “वार्णात्प्राकृतंबलीयः” એ ન્યાયથી દ્વિત્વ થયા પછી, પહેલાં ઉવ્ આદેશ થાય અને પછી સમાન સ્વરનો દીર્ઘ થાય.

વેગ્-વે ધાતુનાં પરોક્ષાનાં રૂપો.

એ.વ.	દ્વિ.વ.	બ.વ.
૧.પુ. ઉવય,ઉવાય,વવૌ	ઋયિવ,ઋવિવ,વવિવ	ઋયિમ,ઋવિમ,વવિમ
૨.પુ. ઉવયિથ,વવિથ	ઋયથુઃ,ઋવથુઃ,વવથુઃ	ઋયિથ,ઋવિથ,વવિથ
૩.પુ. ઉવાય,વવૌ	ઋયતુઃ,ઋવતુઃ,વવતુઃ	ઋયુઃ,ઋવુઃ,વવુઃ।

જ્યશ્ચ યપિ । ૪-૧-૭૬

અર્થ:- યપ્ પ્રત્યય પર છતાં જ્યા અને વે ધાતુનું ધ્યૂત્ થતું નથી.

વિવેચન - (૧) પ્રજ્યાય = ઘટીને.

પ્ર+જ્યા+ત્વા - ક્ત્વા... ૫-૧-૧૩ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

પ્રજ્યાય - અનન્નઃ... ૩-૨-૧૫૪ થી ત્વા નો યપ્ આદેશ.

અહીં જ્યા... ૪-૧-૮૧ થી જ્યા નાં યા નું ધ્યૂત્ ઇ થવાની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો.

(૨) પ્રવાય = વણીને. આત્... ૪-૨-૧ થી વે ધાતુનાં એ નો આ આદેશ થયા પછી સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. અહીં યજાદિ... ૪-૧-૭૮ થી વા નું ધ્યૂત્ ઇ થવાની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો.

વ્યઃ । ૪-૧-૭૭

અર્થ:- યપ્ પ્રત્યય પર છતાં વ્યે ધાતુનું ધ્યૂત્ થતું નથી.

વિવેચન - (૧) પ્રવ્યાય = ઢાંકીને. આત્... ૪-૨-૧ થી વ્યે ધાતુનાં એ નો આ થયા પછી સાધનિકા ૪-૧-૭૬ માં જણાવેલ પ્રજ્યાય પ્રમાણે થશે. અહીં યજાદિ... ૪-૧-૭૮ થી વ્યા ધાતુનાં યા નું ધ્યૂત્ ઇ થવાની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો.

✳ યોગવિભાગ: ઉત્તરાર્થ: - ૪-૧-૭૬ સૂત્રથી ૪-૧-૭૭ સૂત્રને જુદું બનાવ્યું તે ફક્ત વ્યે ધાતુને જ નીચેનાં સૂત્રમાં લઈ જવા માટે. જો "જ્યવ્યશ્ચ યપિ" આ પ્રમાણે સૂત્ર બનાવ્યું હોત તો નીચેનાં સૂત્રમાં જ્યા, વે અને વ્યે ત્રણે ધાતુની અનુવૃત્તિ આવત.

સંપરેર્વા । ૪-૧-૭૮

અર્થ:- યપ્ પ્રત્યય પર છતાં સમ્ અને પરિ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં વ્યે ધાતુનું વિકલ્પે ય્યૃત્ થતું નથી. (વિકલ્પે ય્યૃત્ થાય છે.)

વિવેચન - સંવ્યાય, સંવીય = સારી રીતે ઢાંકીને. સાધનિકા ૪-૧-૭૭ માં જણાવેલ પ્રવાય પ્રમાણે થશે. અને જ્યારે વિકલ્પપક્ષે ય્યૃત્ થાય ત્યારે.

સમ્+વ્યે+ત્વા - ક્ત્વા... ૫-૧-૧૩ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

સમ્+વ્યે+ય - અનજઃ... ૩-૨-૧૫૪ થી ક્ત્વા નો યપ્ આદેશ.

સમ્+વ્યા+ય - આત્... ૪-૨-૧ થી વ્યે નાં એ નો આ.

સમ્+વિય - યજાદિ... ૪-૧-૭૮ થી વ્યા નાં યા નું ય્યૃત્ ઇ.

સંવિય - તૌમ્-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

સંવીય - લીર્ઘ... ૪-૧-૧૦૩ થી અન્ત્ય ય્યૃત્ લીર્ઘ.

(૨) પરિવ્યાય, પરિવીય = ચારે બાજુથી ઢાંકીને. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે.

✽ અહીં સંવીય અને પરિવીય માં ય્યૃત્ થાય ત્યારે તે ય્યૃત્ હ્રસ્વ હોવાથી હ્રસ્વસ્ય... ૪-૪-૧૧૩ થી ત્ નો આગમ થવાની પ્રાપ્તિ છે પણ અન્તરક્લ્પં બહિરક્લ્પાત્ એ ન્યાયથી ય્યૃત્નું લીર્ઘ કરવું એ અંતરંગ કાર્ય હોવાથી પહેલાં ય્યૃત્ લીર્ઘ થશે. અને લીર્ઘ થયા પછી ત્ નાં આગમની પ્રાપ્તિ જ નથી.

યજાદિ વચ્ચે:કિતિ । ૪-૧-૭૯

અર્થ:- કિત્ પ્રત્યય પર છતાં યજાદિ ધાતુઓનાં અને વચ્ ધાતુનાં સ્વર સહિત અંતસ્થા ઇ, ઊ અને ઋ રૂપ ય્યૃત્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ઈજુઃ = તેઓએ યજ કર્યો. સાધનિકા ૪-૧-૭૩ માં જણાવેલ ઋયુઃ પ્રમાણે થશે. ૪-૪-૧૮ સૂત્ર નહીં લાગે. અને અહીં ૪-૧-૭૨ થી અને આ સૂત્રથી બન્ને ય નું ય્યૃત્ ઇ થશે.

(૨) ઋયુઃ = તેઓએ વણ્યું. સાધનિકા ૪-૧-૭૩ માં કરેલી છે.

(૩) ઋયુઃ = તેઓ બોલ્યાં. સાધનિકા ૪-૧-૭૩ માં જણાવેલ ઋયુઃ પ્રમાણે થશે. ૪-૪-૧૮ સૂત્ર નહીં લાગે.

કિતીતિ કિમ્ ? યક્ષીષ્ટ = તે યજ કરે.

યજ્+સીષ્ટ - ક્યાત્... ૩-૩-૧૩ થી સીષ્ટ પ્રત્યય.

યગ્+સીષ્ટ - ચજઃ... ૨-૧-૮૬ થી જ્ નો ગ્.

યક્+સીષ્ટ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી ગ્ નો ક્.

યક્ષીષ્ટ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

અહીં કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો જ ય નું ય્વૃત્ ઇ થાય છે. પણ સીષ્ટ પ્રત્યય કિત્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ય્વૃત્ થયું નથી.

ન શબ્દની નિવૃત્તિ થાય છે.

સ્વપેર્યઙ્-ડે ચ । ૪-૧-૮૦

અર્થ:- યઙ્, ડ અને કિત્ પ્રત્યય પર છતાં સ્વપ્ ધાતુનાં સ્વર સહિત અંતસ્થા વ નું ય્વૃત્ ટ થાય છે.

વિવેચન - (૧) સોષુપ્યતે = તે વારંવાર ઉઘે છે.

સ્વપ્+ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૮ થી યઙ્ પ્રત્યય.

સુપ્ય - આ સૂત્રથી વ નું ય્વૃત્ ડ.

સુસુપ્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

સોસુપ્ય - આગુણા... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં ડ નો ગુણ ઓ.

સોષુપ્ય - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

તે, શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી રૂપ સિદ્ધ થશે. અહીં કૃત સકાર હોવાથી ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્ થયો છે.

(૨) અસૂષુપત્ = તેણે ઉઘાડ્યો.

સ્વપ્+ઇ - પ્રયોક્... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

સ્વપ્+ઇ+દ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

સ્વપ્+ઇ+અ+દ્ - ણિ-શ્રિ... ૩-૪-૫૮ થી ડ પ્રત્યય.

સુપિ+અ+દ્ - આ સૂત્રથી વ નું ય્વૃત્ ડ.

સુસુપિ+અ+દ્ - આઘોશ... ૪-૧-૨ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

અસુસુપિ+અ+દ્ - અઙ્... ૪-૪-૨૮ થી અદ્ આગમ.

અસુસોપિ+અ+દ્ - લઘો... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

અસુસુપિ+અ+દ - ઉપાન્ત્ય... ૪-૨-૩૫ થી ઓ નું દ્વસ્વ ડ.

અસુસુપિ+અ+દ - અસમાન... ૪-૧-૬૩ થી સુ ને સન્વદ્ભાવ.

અસુસુપિ+અ+દ - લઘો... ૪-૧-૬૪ થી સુ નો ડ દીર્ઘ.

અસૂસુપદ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિન્ નો લોપ.

અસૂષુપદ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

અસૂષુપત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્.

(૩) સુષુપ્સતિ = ઉંધવાને ઇચ્છે છે.

સ્વપ્+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

સ્વપ્સ - રુદવિદ... ૪-૩-૩૨ થી સન્ ને કિદ્વદ્ભાવ.

સુપ્સ - આ સૂત્રથી વ નું ધ્યૂત્ ડ.

સુસુપ્સ - સન્... ૪-૧-૨ થી આઘ એક્સ્વરાંશ દ્વિત્વ.

સુષુપ્સ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

તિવ્, શવ્ પ્રત્યય અને લુગસ્યા... થી રૂપ સિદ્ધ થશે.

एष्विति किम् ? स्वपिति = તે ઉંધે છે. અહીં વર્તમાનકાળનો તિ પ્રત્યય લાગેલો છે તેથી આ સૂત્રથી વ નો ડ થયો નથી.

જ્યા-વ્યધઃ કિઙ્કતિ । ૪-૧-૮૧

અર્થ:- કિત્-કિત્ પ્રત્યય પર છતાં જ્યા અને વ્યધ્ ધાતુનો સ્વરસંહિત અંતસ્થા ધ્યૂત્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જીયાત્ = તે ઘટે. જ્યા+ક્યાત્. અહીં ક્યાત્ પ્રત્યય આશીર્વાદનો લાગ્યો છે તે કિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી જ્યા નાં યા નું ધ્યૂત્ ઇ થવાથી જીયાત્ થયું. અને દોષ... ૪-૧-૧૦૩ થી અન્ત્ય ધ્યૂત્ દીર્ઘ થવાથી જીયાત્ થશે.

(૨) જિનાતિ = તે ઘટે છે. જ્યા+તિ. ક્યાદેઃ ૩-૪-૭૮ થી જ્ઞા પ્રત્યય અને એ જ્ઞા પ્રત્યય અવિત્શિત્ હોવાથી શિદવિત્ ૪-૩-૨૦ થી કિદ્વદ્ થાય છે તેથી આ સૂત્રથી જ્યા નાં યા નું ધ્યૂત્ ઇ થવાથી જિનાતિ થશે. અહીં અન્ત્ય ધ્યૂત્ હોવાથી ૪-૧-૧૦૩ થી દીર્ઘ થશે અને પ્વાદે... ૪-૨-૧૦૫ થી દ્વસ્વ થાય છે.

(૩) વિધ્યાત્ = તે વીધિ. સાધનિકા જોયાત્ પ્રમાણે થશે. પણ વિધ્ થયા પછી તેમાં જે ઇ થયો છે તે અન્ત્ય ય્યૂત્ ન હોવાથી ૪-૧-૧૦૩ થી દીર્ઘ નહીં થાય.

(૪) વિધ્યતિ = તે વીધિ છે. વ્યધ્+તિ. દિવાદે.... ૩-૪-૭૨ થી જ્ય પ્રત્યય અને એ જ્ય પ્રત્યય અવિત્શિત્ હોવાથી શિદવિત્ ૪-૩-૨૦ થી ડિદ્વદ્ થાય છે તેથી આ સૂત્રથી વ્યધ્ નાં ય નું ય્યૂત્ ઇ થવાથી વિધ્યતિ થશે.

વિહતીતિ કિમ્ ? જ્યાતા = તે ઘટશે. વ્યદ્ધા = તે વીધશે. અહીં શસ્તનીનો તા પ્રત્યય છે. તે કિત્ કે હિત્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ય્યૂત્ થયું નથી.

વ્યચોઽનસિ । ૪-૧-૮૨

અર્થ:- અસ્ પ્રત્યયને વર્જીને કિત્ કે હિત્ પ્રત્યય પર છતાં વ્યચ્ ધાતુનો સ્વર સહિત અંતસ્થા ય્યૂત્ થાય છે.

વિવેચન - વિચતિ = તે કપટ કરે છે. વ્યચ્+અ+તિ. અહીં તુદાદે.... ૩-૪-૮૧ થી જ પ્રત્યય લાગ્યો છે તે જ પ્રત્યય અવિત્શિત્ હોવાથી શિદવિત્ ૪-૩-૨૦ થી ડિદ્વદ્ થાય છે. તેથી આ સૂત્રથી વ્યચ્ નાં ય નું ય્યૂત્ ઇ થવાથી વિચતિ થશે.

અનસીતિ કિમ્ ? ઉરુવ્યચાઃ = અત્યન્ત કપટી.

ઉરુવ્યચ્+અસ્ - ઊણાદિ નો અસ્ પ્રત્યય.

ઉરુવ્યચ્+અસ્ - કુટાદે... ૪-૩-૧૭ થી અસ્ ને ડિદ્વદ્ભાવ.

ઉરુવ્યચ્+સ્ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય.

ઉરુવ્યચા્+સ્ - અભ્વાદે... ૧-૪-૮૦ થી અન્ત્ય અ નો આ.

ઉરુવ્યચાસ્ - દીર્ઘ... ૧-૪-૪૫ થી સિ નો લોપ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી ઉરુવ્યચાઃ થશે.

અહીં અસ્ પ્રત્યય હિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી ય નાં ય્યૂત્ ની પ્રાપ્તિ હતી પણ સૂત્રમાં અસ્ પ્રત્યયનો નિષેધ છે તેથી આ સૂત્ર લાગ્યું નથી.

વશેસ્યઙિ ૧ ૪-૧-૮૩

અર્થ:- યદ્ પ્રત્યય વર્ણને કિત્ કે કિત્ પ્રત્યય પર છતાં વશ્ ધાતુનો સ્વર સહિત અંતસ્થા ય્યૃત્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ઉષ્ઃ = તેઓ બે ઈચ્છે છે. વશક્-કાન્તૌ (૧૧૦૧)

વશ્+તસ્ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તસ્ પ્રત્યય.

વશ્+તસ્ - શિદવિત્ ૪-૩-૨૦ થી કિદ્વદ્ભાવ.

ઉશ્+તસ્ - આ સૂત્રથી વ નું ય્યૃત્ ઊ.

ઉષ્+તસ્ - યજસૃજ... ૨-૧-૮૭ થી શ્ નો ષ્.

ઉષ્ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી ઉષ્ઃ રૂપ થશે.

(૨) ઉશ્નિ = તેઓ ઈચ્છે છે. વશ્+અન્તિ. અન્તિ પ્રત્યય કિત્ હોવાથી આ સૂત્રથી વ નો ઊ થવાથી ઉશ્નિ થશે.

અયડીતિ કિમ્ ? વાક્યયતે = તે વારંવાર ઈચ્છે છે. સાધનિકા ૩-૩-૩ માં જણાવેલ પાપચ્યતે પ્રમાણે થશે.

વિઙ્ઠીત્યેવ — વષ્ટિ = તે ઈચ્છે છે. અહીં વર્તમાનનો તિવ્ પ્રત્યય છે તે વિત્શિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી વ નો ઊ થયો નથી.

ગ્રહ-વ્રસ્વ-ઘ્રસ્જ-પ્રચ્છઃ ૧ ૪-૧-૮૪

અર્થ:- કિત્ કે કિત્ પ્રત્યય પર છતાં ગ્રહ, વ્રસ્વ, ઘ્રસ્જ અને પ્રચ્છ ધાતુનાં સ્વર સહિત અંતસ્થા ય્યૃત્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જગૃહ્ઃ = તેઓએ પ્રહણ કર્યું. ગ્રહોશ્-ઉપાદાને (૧૫૧૭).

ગ્રહ્+ઊસ્ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી ઊસ્ પ્રત્યય.

ગ્રહ્+ઊસ્ - ઇન્ધ્ય... ૪-૩-૨૧ થી ઊસ્ કિદ્વદ્.

ગૃહ્+ઊસ્ - આ સૂત્રથી ર નું ય્યૃત્ ઋ.

ગૃહ્ગૃહ્ - દ્વિધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ ક્તિવ.

ગૃહ્ગૃહ્ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન હ.નો લોપ.

જૃહ્ગૃહ્ - ગ્રહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં ગ્ નો જ.

જગૃહ્સ. - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

સોઠુ, ર:પદાન્તે... થી જગૃહ્: થશે.

- (૨) ગૃહ્ણતિ = તે પ્રલપ્ત કરે છે. અહીં જે ક્રયાદે: ૩-૪-૭૮ થી સ્ના પ્રત્યય લાગે છે તે અવિત્શિત્ હોવાથી શિદવિત્ ૪-૩-૨૦ ડિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી ર નું ય્યૃત્ ઋ થવાથી ગૃહ્ણતિ થશે. અને ર-ષ્... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ્ થવાથી ગૃહ્ણતિ થશે.

- (૩) વૃક્ષ્ણ: = કપાઈ ગયેલો. સાધનિકા ૨-૧-૮૮ માં કરેલી છે. ઔત્રસ્વૌત્-છેદને (૧૩૪૧).

વ્રસ્ચ્+ત - કત્તવત્ ૫-૧-૧૭૪ થી ત પ્રત્યય.

વ્રશ્ચ+ત - સસ્ય... ૧-૩-૬૧ થી સ્ નો શ્.

વ્રશ્ચ+ન - સૂર્યત્યા... ૪-૨-૭૦ થી ત્ નો ન્.

વૃશ્ચ+ન - આ સૂત્રથી ર નું ય્યૃત્ ઋ.

વૃચ્+ન - સંયોગ... ૨-૧-૮૮ થી શ્ નો લોપ.

વૃક્ષ - ચજઃ... ૨-૧-૮૬ થી ચ્ નો ક્.

વૃક્ષ્ણ - ર-ષ્... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ્.

સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વૃક્ષ્ણ: થશે.

- (૪) વૃશ્ણતિ = તે કાપે છે. વ્રસ્ચ્+તિ. સસ્ય... ૧-૩-૬૧ થી સ્ નો શ્ થવાથી વ્રશ્ણતિ. અહીં જે તુદાદે:... ૩-૪-૮૧ થી શ પ્રત્યય લાગ્યો છે તે અવિત્શિત્ હોવાથી શિદવિત્ ૪-૩-૨૦ થી ડિત્ થાય છે. તેથી આ સૂત્રથી ર નો ઋ થવાથી વૃશ્ણતિ રૂપ થશે.

- (૫) ભૃષ્ઠ: = પાકેલો. ભ્રસ્જીત્-પાકે (૧૩૧૬)

ભ્રસ્જ્+ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

ભ્રજ્+ત - સંયોગ... ૨-૧-૮૮ થી સ્ નો લોપ.

ભૃજ્+ત - આ સૂત્રથી ર નું ય્યૃત્ ઋ.

ભૃષ્+ત - યજસૃજ... ૨-૧-૮૭ થી જ્ નો ષ્.

ભૃષ્ઠ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્.

સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ભૃષ્ઠ: થશે.

(૬) ભૃજ્જતિ = તે પાકે છે, તે શેકે છે.

ભ્રસ્જ્+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

ભ્રશ્જ્+તિ - સસ્ય... ૧-૩-૬૧ થી સ્ નો શ્.

ભ્રશ્જ્+અ+તિ - તુદાદે... ૩-૪-૮૧ થી શ પ્રત્યય.

ભ્રશ્જ્+અ+તિ - શિદવિત્ ૪-૩-૨૦ થી શ પ્રત્યય ડિત્.

ભ્રશ્જ્+અ+તિ - આ સૂત્રથી ર નું ય્યૃત્ ઋ.

ભૃજ્જતિ - તૃતીય... ૧-૩-૪૮ થી શ્ નો જ્.

(૭) પૃષ્ઠઃ = પૂછેલો. પ્રછ્ત્-જોષ્ઠાયામ્ (૧૩૪૭)

પ્રછ્+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

પ્રછ્છ્+ત - સ્વરેષ્યઃ ૧-૩-૩૦ થી છ્ દ્વિત્વ.

પ્રચ્છ્+ત - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી પૂર્વનાં છ્ નો ચ્.

પ્રશ્+ત - અનુનાસિકે... ૪-૧-૧૦૮ થી ચ્ નો શ્.

પ્રષ્+ત - યજસૃજ... ૨-૧-૮૭ થી શ્ નો ષ્.

પ્રષ્ઠ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્.

પૃષ્ઠ - આ સૂત્રથી ર નું ય્યૃત્ ઋ.

સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પૃષ્ઠઃ થશે.

(૮) પૃચ્છ = પૂછવું. પ્રચ્છ્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે. પ્રચ્છ્+અં - ખિદાદયઃ ૫-

૩-૧૦૮ થી અડ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ર નો ઋ થવાથી પૃચ્છ. આત્ ૨-

૪-૧૮ થી આપ્, સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+આ=આ થવાથી પૃચ્છા થશે.

વ્યે-સ્યમોર્યંઙિ । ૪-૧-૮૫

અર્થ:- યડ્ પ્રત્યય પર છતાં વ્યે અને સ્યમ્ ધાતુનાં સ્વર સહિત અંતસ્થા ય્યૃત્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) વેવીયતે = તે વારંવાર ઢાંકે છે.

વ્યે+ય - વ્યજ્ઞના... ૩-૪-૮ થી યડ્ પ્રત્યય.

વિય - આ સૂત્રથી યે નું ય્યૃત્ ઙ.

વીય - દોર્ધ... ૪-૧-૧૦૩ થી અન્ત્ય ય્યૃત્ દીર્ઘ.

વેવીયં - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

વેવીય - આ-ગુણા.... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં ઇ નો ગુણ એ.

તે પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... વેવીયતે રૂપ થશે.

(૨) સેસિમીતિ = તે વારંવાર અવાજ કરે છે. સ્યમ્-શબ્દે (૩૮૭)

સ્યમ્+ય - વ્યજ્ઞના... ૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય.

સિમ્ય - આ સૂત્રથી ય નું ધ્યૂત્ ઇ.

સિસિમ્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

સેસિમ્ય - આ-ગુણા.... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં ઇ નો ગુણ એ.

સેસિમ્ - બહુલં... ૩-૪-૧૪ થી યઙ્ નો લોપ.

સેસિમ્+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

સેસિમીતિ - યઙ્... ૪-૩-૬૪ થી ઈત્ આગમ.

યઙીતિ કિમ્ ? વ્યયતિ = તે ઢાંકે છે. અહીં વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. યઙ્ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી યે નું ધ્યૂત્ થયું નથી.

ચાયઃ કી । ૪-૧-૮૬

અર્થઃ- યઙ્ પ્રત્યય પર છતાં ચાય્ ધાતુનો કી આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ચેકીયતે = તે વારંવાર પૂજા કરે છે. ચાય્-પૂજા-નિશામનયોઃ (૮૧૭)

ચાય્+ય - વ્યજ્ઞના... ૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય.

કીય - આ સૂત્રથી ચાય્ નો કી આદેશ. હવે પછીની સાધનિકા ૪-૧-૮૫ માં જણાવેલ વેવીયતે પ્રમાણે થશે.

(૨) ચેકીતઃ = તેઓ બે વારંવાર પૂજા કરે છે. ચાય્+ય, આ સૂત્રથી કી આદેશ થવાથી કીય, હવે પછીની સાધનિકા ૪-૧-૮૫ માં જણાવેલ સેસિમીતિ પ્રમાણે થશે. પણ કઢઙ્ચ ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક્ નો ચ્ થશે. ૪-૩-૬૪ સૂત્ર નહીં લાગે. અને અહીં તસ્ પ્રત્યય લાગશે. સોઠઃ, રઃપદાન્તે... થી ચેકીતઃ થશે.

* "ચાયઃ કી" સૂત્રમાં કી એ પ્રમાણે દીર્ઘ નિર્દેશ કર્યો છે તે યઙ્લુબન્ત માટે જ કર્યો છે. યઙ્ પ્રત્યય પર છતાં તો દીર્ઘ... ૪-૩-૧૦૮ થી

દીર્ઘની પ્રાપ્તિ હતી જ.

દ્વિત્વે હ્ર: । ૪-૧-૮૭

અર્થ:- દ્વિત્વ વિષયમાં હ્રે ધાતુનો સ્વર સહિત અંતસ્થા ય્યૃત્ થાય છે.

વિવેચન - જુહૂષતિ = તે સ્પર્ધા કરવાની ઈચ્છા કરે છે.

હ્રેન્-સ્પર્ધાશબ્દયો: (૮૮૩)

હ્રે+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

હુસ - આ સૂત્રથી વે નું ય્યૃત્ ડ.

હૂસ - દીર્ઘ... ૪-૧-૧૦૩ થી અન્ય ય્યૃત્ દીર્ઘ.

હૂહસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

હૂહૂસ - હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

જુહૂસ - ગહોર્જ: ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં હ નો જ.

જુહૂષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

તિવ્, શવ્, લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ જુહૂષતિ થશે.

જૌ ડ-સનિ । ૪-૧-૮૮

અર્થ:- ડ પ્રત્યય અને સન્ પ્રત્યય પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં

હ્રે ધાતુનો સ્વર સહિત અંતસ્થા ય્યૃત્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અજૂહવત્ = તેણે હોમ કરાવ્યો.

હ્રે+ઙ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

હ્રા+ઙ - આત્... ૪-૨-૧ થી ણ નો આ.

હ્રા+ઙ+દ્ - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

હ્રા+ઙ+અ+દ્ - ણિ-શ્રિ... ૩-૪-૫૮ થી ડ પ્રત્યય.

હુ+ઙ+અ+દ્ - આ સૂત્રથી વા નું ય્યૃત્ ડ.

હૌ+ઙ+અ+દ્ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ડ ની વૃદ્ધિ ઔ.

હાવિ+અ+દ્ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઔ નો આવ્.

હુહાવિ+અ+દ્ - આદ્યોશ... ૪-૧-૨ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

- જુહાવિ+અ-દ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં હ નો જ.
- જુહાવદ્ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિન્ નો લોપ.
- અજુહાવદ્ - અહ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.
- અજુહવદ્ - બ્રાજ... ૪-૨-૩૬ થી ઉપાન્ત્યસ્વર હ્રસ્વ.
- અજુહવદ્ - અસમાન... ૪-૧-૬૩ થી સન્વદ્ભાવ.
- અજૂહવદ્ - લઘો... ૪-૧-૬૪ થી જુ નો ડ દીર્ઘ.
- અજૂહવત્ - વિગમે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્.
- અહીં ણિ પ્રત્યયથી પરમાં ડ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી વા નું ય્વત્ ઉ થયું છે. ૪-૨-૩૬ થી હ્રસ્વ ન થાય ત્યારે અજુહાવત્ થશે.
- (૨) જુહાવયિષતિ = તે હોમ કરાવવાની ઈચ્છા કરે છે. સાધનિકા ૪-૧-૬૦ માં કરેલી છે. અહીં ણિ પ્રત્યયથી પરમાં સન્ પ્રત્યય છે. તેથી આ સૂત્રથી વા નું ય્વત્ ઉ થયું છે.
- હસનીતિ કિમ્ ? હ્વાયતિ = હોમ કરાવે છે. અહીં ણિન્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. પણ તેની પરમાં ડ કે સન્ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી ય્વત્ થયું નથી.
- ✱ સૂત્રમાં ણિ વિષયે એ પ્રમાણે વિષય સમ્પન્ન કર્યું છે. તેથી પા-શા... ૪-૨-૨૦ થી પ્રાપ્ત યકારનો બાધ કરીને ય્વત્ થશે. અને ય્વત્ થયા પછી યકાર ન થાય. કેમકે અર્તિ... ૪-૨-૨૧ થી યતાં પ્ આગમનો બાધ કરીને યકાર કર્યો છે તેથી આકારથી જ પ્રવૃત્તિ થાય છે માટે હુ થયા પછી ૪-૨-૨૦ થી યકાર આગમ નહીં થાય.

શ્લોક ૧ । ૪-૧-૮૧

અર્થ:- ડ પ્રત્યય અને સન્ પ્રત્યય પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં શિ ધાતુનો સ્વરસહિત અંતસ્થા ય્વત્ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) અજૂહવત્ = તેણે વધાર્યું. સાધનિકા ૪-૧-૮૮ માં જણાવેલ અજૂહવત્ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં ૪-૨-૧ અને ૪-૧-૪૦ સૂત્ર નહીં લાગે અને ૪-૨-૩૬ ને બદલે ૪-૨-૩૫ લાગશે. જ્યારે આ સૂત્રથી ય્વત્ ન થાય ત્યારે...

- (૨) અશિશ્વયત્ = તેણે વધાર્યું. શ્વિ+ઇ+અ+દ્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.
 શ્વૈ+ઇ+અ+દ્ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઇ ની વૃદ્ધિ એ.
 શ્વાયિ+અ+દ્ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો આય.
 શ્વિશ્વાયિ+અ+દ્ - આઘોશ... ૪-૧-૨ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.
 શિશ્વાયિ+અ+દ્ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન વ્ નો લોપ.
 અશિશ્વાયિ+અ+દ્ - અદ્... ૪-૪-૨૮ થી અદ્ આગમ.
 અશિશ્વાયદ્ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિન્ નો લોપ.
 અશિશ્વયદ્ - ઉપાન્ત્ય... ૪-૨-૩૫ થી ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ.
 અશિશ્વયત્ - વિગમે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.
- (૩) શુશાવયિષતિ = વધારવાની ઈચ્છા કરે છે. સાધનિકા ૪-૧-૬૦ માં જણાવેલ જુહાવયિષતિ પ્રમાણે થશે. મણ ૪-૨-૧ અને ૪-૧-૪૦ સૂત્ર નહીં લાગે. જ્યારે આ સૂત્રથી ય્યૃત્ ન થાય ત્યારે...
- (૪) શિશ્વાયિષતિ = વધારવાની ઈચ્છા કરે છે.
 શ્વિ+ઇ - પ્રયોકૃ... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.
 શ્વિ+ઇ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.
 શ્વૈ+ઇસ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઇ ની વૃદ્ધિ એ.
 શ્વાયિસ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો આય.
 શ્વિશ્વાયિસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.
 શિશ્વાયિસ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન વ્ નો લોપ.
 શિશ્વાયિ+ઇસ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્.
 શિશ્વાયે+ઇસ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.
 શિશ્વાયિયિસ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય.
 શિશ્વાયિયિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.
 તિવ્, શવ્, લુગસ્યા... થી શિશ્વાયિયિષતિ રૂપ થશે.

વા પરીક્ષા-ચંડિ । ૪-૧-૧૦

અર્થ:- પરીક્ષાનાં પ્રત્યય તેમજ ચંડ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે શ્વિ ધાતુનો

સ્વરસહિત અંતસ્થા ય્યૂત્ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) શુશાવ = ગયો. સાધનિકા ૪-૧-૧- માં કરેલી છે. આ સૂત્રથી જ્યારે ય્યૂત્ ન થાય ત્યારે...

(૨) શિશ્વાય = ગયો, વધ્યો. સાધનિકા ૩-૪-૪૬ માં જણાવેલ પપાચ પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૩-૫૧ થી હ ની વૃદ્ધિ એ અને ૧-૨-૨૩ થી એ નો આય્ થશે.

(૩) શોશૂયતે = તે વારંવાર વધે છે.

શ્ચિ+ય - વ્યજ્ઞના... ૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય.

શુય - આ સૂત્રથી વિ નું ય્યૂત્ ૩.

શૂય - દીર્ઘ... ૪-૧-૧૦૩ થી અન્ત્ય ય્યૂત્ દીર્ઘ.

તે-શ્વ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી શોશૂયતે થશે. આ સૂત્રથી ય્યૂત્ ન થાય ત્યારે..

(૪) શેશ્વીયતે = તે વારંવાર વધે છે.

શ્ચિ+ય - વ્યજ્ઞના... ૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય.

શ્ચિશ્ચિય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરંશ દ્વિત્વ.

શિશ્ચિય - વ્યજ્ઞના... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન વ્ નો લોપ.

તે-શ્વ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી શેશ્વીયતે થશે.

✳ અવિત્પરોક્ષામાં ઇન્ધ્ય... ૪-૩ ૨૧ થી કિદ્વદ્ થવાથી યજાદિ... ૪-૧-૭૯ થી ય્યૂત્ની પ્રાપ્તિ હતી અને વિત્પરોક્ષામાં તથા યઙ્ પ્રત્યયમાં ય્યૂત્ની પ્રાપ્તિ ન હતી. તે બન્નેમાં વિકલ્પે ય્યૂત્ની પ્રાપ્તિ કરી.

પ્યાય: પી । ૪-૧-૧૧

અર્થ:- પરોક્ષાનાં પ્રત્યય અને યઙ્ પ્રત્યય પર છત્તાં પ્યાય ધાતુનો પો આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) આપિપ્યે = તે વધ્યું. ઔપ્યાયૈઙ્-વૃદ્ધૌ (૮૦૫)

આપ્યાય્+એ - ણ્... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય.

આપી+એ - આ સૂત્રથી પ્યાય નો પો આદેશ.

આપીપી+એ - દ્વિર્ધાતુ:... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

- આપિપી+એ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.
 આપિપ્યે - યોડનેક... ૨-૧-૫૬ થી ઈ નો ય.
 (૨) આપેપીતઃ = તેઓ બે વારંવાર વધે છે.
 આપ્યાય+ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય.
 આપીય - આ સૂત્રથી પ્યાય નો પી આદેશ.
 આપીપીય - સન્... ૪-૧-૩ થી આદ્ય એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.
 આપેપીય - આગુણા... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં ઈ નો એ.
 આપેપી - બહુલં... ૪-૧-૧૪ થી યઙ્ નો લોપ.
 વર્તમાના તસ્ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી આપેપીતઃ થશે.
 ☆ પી એ પ્રમાણે દીર્ઘ નિર્દેશ યઙ્લુબન્ત માટે કર્યો છે. કેમકે યઙ્ પ્રત્યય
 પર છતાં દીર્ઘ... ૪-૩-૧૦૮ થી દીર્ઘ થાય જ છે.

ક્તયોસ્તુપસર્ગસ્ય । ૪-૧-૧૨.

અર્થઃ- ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યય પર છતાં અનુપસર્ગ પ્યાય ધાતુનો પી આદેશ થાય છે.

વિવેચન - પીનમ્, પીનવન્ મુખમ્ = વધેલું મુખ, જીરું થઈ ગયેલું મુખ.

પ્યાય+ત - ગત્યર્થા... ૫-૧-૧૧ થી ક્ત પ્રત્યય.

પીત - આ સૂત્રથી પ્યાય નો પી આદેશ.

પીન - સૂયત્યા... ૪-૨-૭૦ થી ત્ નો ન્.

૧-૧-૧૮ થી અમ્, ૧-૪-૫૭ થી અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી પીનમ્

થશે. અને પીનવત્ માં ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્તવતુ પ્રત્યય થશે.

અનુપસર્ગસ્યેતિ કિમ્ ? પ્રપ્યાનો મેઘઃ = વધેલો મેઘ.

પ્રપ્યાય+ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

પ્રપ્યાત - ચ્લોઃ... ૪-૪-૧૨૧ થી ય્ નો લોપ.

પ્રપ્યાન - વ્યજ્ઞના... ૪-૨-૭૧ થી ત્ નો ન્.

સિ, સોરુઃ, રુપદાન્તે... પ્રપ્યાનઃ થશે. અહીં પ્ર ઉપસર્ગ સહિત પ્યાય ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી પ્યાય નો પી થયો નથી.

આહોઽન્ધૂઘસોઃ । ૪-૧-૧૩

અર્થ:- ક અને કવતુ પ્રત્યય પર છતાં અન્ધુ (કુવો) અને ઋઘસ્ (સ્તન)

અર્થમાં વર્તતાં આ ઉપસર્ગ પૂર્વક પ્યાય ધાતુનો પો આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) આપીનઃ અન્ધુઃ = મોટો કુવો. આપીનમ્ ઋઘઃ = મોટું સ્તન (આંચળ) સાધનિકા ૪-૧-૯૨ માં જણાવેલ પીનમ્ પ્રમાણે થશે.

અન્ધૂઘસોરિતિ કિમ્ ? આપ્યાનઃ ચન્દ્રઃ = વધેલો - પૂર્ણ (પૂનમનો)

ચન્દ્ર. સાધનિકા ૪-૧-૯૨ માં જણાવેલ પ્રપ્યાનઃ પ્રમાણે થશે. અહીં

અન્ધુ કે ઋઘસ્ અર્થ ન હોવાથી આ સૂત્રથી પ્યાય નો પો થયો નથી.

આહ એવેતિ નિયમાત્ — પ્રપ્યાનઃ અન્ધુઃ, પરિપ્યાનમ્ ઋઘઃ-અહીં

અન્ધુ અને ઋઘસ્ અર્થ હોવા છતાં આ ઉપસર્ગ પૂર્વક પ્યાય ધાતુ ન

હોવાથી આ સૂત્રથી પ્યાય નો પો થયો નથી. સાધનિકા ૪-૧-૯૨ માં

જણાવેલ પ્રપ્યાનઃ પ્રમાણે થશે.

સ્ફાયઃ સ્ફી વા । ૪-૧-૧૪

અર્થ:- ક અને કવતુ પ્રત્યય પર છતાં સ્ફાય ધાતુનો સ્ફી આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) સ્ફીતઃ, સ્ફીતવાન્ = વધેલો. સ્ફાયૈઙ્ - વૃદ્ધૌ (૮૦૪) ૫-

૧-૧૭૪ થી ક-કવતુ પ્રત્યય, આ સૂત્રથી સ્ફાય નો સ્ફી આદેશ

થવાથી સ્ફીત, સ્ફીતવત્ બનશે. સિ, સોરુઃ, રુપદાન્તે... લાગવાથી

સ્ફીતઃ પ્રયોગ થશે. અને સ્ફીતવાન્ ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વવાન્

પ્રમાણે થશે. જ્યારે સ્ફી આદેશ ન થાય ત્યારે...

(૨) સ્ફાતઃ, સ્ફાતવાન્ = વધેલો. ૫-૧-૧૭૪ થી ક-કવતુ પ્રત્યય થશે.

પ્રસમઃ સ્ત્યઃ સ્તી । ૪-૧-૧૫

અર્થ:- ક અને કવતુ પ્રત્યય પર છતાં પ્રસમ્ (બંને સાથે) ઉપસર્ગપૂર્વક સ્ત્યૈ ધાતુનો સ્તી આદેશ થાય છે.

વિવેચન - પ્રસંસ્તીતઃ, પ્રસંસ્તીતવાન્ = ભેગો થઈ ગયો, અવાજ કપ્યો. સ્ત્યૈ

- સઙ્ઘાતે-શબ્દે ચ (૪૦)

પ્રસમ્+સ્ત્યૈ+ત - ક... ૫-૧-૧૭૪ થી ક પ્રત્યય.

પ્રસમ્+સ્તીત - આ સૂત્રથી સ્ત્યૈ નો સ્તી આદેશ.

પ્રસંસ્તીત - શિઙ્ઠે... ૧-૩-૪૦ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

સિ, સોરુઃ, રઃપદાન્તે... થી પ્રસંસ્તીતઃ બનશે. એ જ પ્રમાણે પ્રસંસ્તીતવાન્.

પ્રસમ્ ઇતિ કિમ્ ? સંપ્રસ્ત્યાનઃ = અવાજ ક્યો.

સંપ્ર+સ્ત્યૈ+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

સંપ્રસ્ત્યાત - આત્... ૪-૨-૧ થી અન્ત્ય એ નો આ.

સંપ્રસ્ત્યાન - વ્યજ્ઞના... ૪-૨-૭૧ થી ત નો ન.

સિ, સોરુઃ, રઃપદાન્તે... સંપ્રસ્ત્યાનઃ થશે. અહીં પ્રસમ્ ને બદલે સંપ્ર છે તેથી આ સૂત્રથી સ્ત્યૈ નો સ્તી આદેશ થયો નથી.

પ્રાત્ તશ્ચ મો વા । ૪-૧-૧૬

અર્થઃ- ક્ અને ક્વતુ પ્રત્યય પર છતાં ફક્ત પ્ર ઉપસર્ગથી જ પરમાં રહેલાં સ્ત્યૈ ધાતુનો સ્તી આદેશ થાય છે. અને ક્-ક્વતુ નાં ત નો મ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - પ્રસ્તીતઃ, પ્રસ્તીતવાન્ = ભેગો થયો, અવાજ ક્યો. ૫-૧-૧૭૪ થી ક્-ક્વતુ પ્રત્યય, આ સૂત્રથી સ્ત્યૈ નો સ્તી આદેશ થયો છે અને જ્યારે ત નો મ થાય ત્યારે પ્રસ્તીમઃ, પ્રસ્તીમવાન્ પ્રયોગ થશે.

શ્ચઃ શીર્દ્રવમૂર્તિ-સ્પર્શે નશ્ચાઽસ્પર્શે । ૪-૧-૧૭

અર્થઃ- મૂર્તિ = કાઠિન્યમ્ = ઘટ્ટ થવું તે. દ્રવમૂર્તિ = દ્રવનું (પીગળેલાનું) ઘટ્ટ થવું તે. ક્ અને ક્વતુ પ્રત્યય પર છતાં દ્રવમૂર્તિ અને સ્પર્શ અર્થમાં વર્તતાં શ્યૈ ધાતુનો શી આદેશ થાય છે. અને તેનાં યોગમાં અસ્પર્શ વિષય હોય તો ક્-ક્વતુ નાં ત નો ન થાય છે.

વિવેચન - (૧) શીનમ્, શીનવદ્ ઘૃતમ્ = થીજી ગયેલું ઘી. શ્યૈઙ્-ગતૌ (૬૦૬) ૫-૧-૧૭૪ થી ક્-ક્વતુ પ્રત્યય, આ સૂત્રથી શ્યૈ ધાતુનો શી આદેશ અને અહીં ઘી થીજી ગયું છે તેમાં સ્પર્શની જરૂર નથી તેથી અસ્પર્શ વિષય હોવાથી શી નાં યોગમાં ક્-ક્વતુ નાં ત નો ન થયો છે.

(૨) શીતં વર્તતે = ઠંડી છે, શીતઃ વાયુઃ = ઠંડો પવન. અહીં આ સૂત્રથી

ક્ષ પ્રત્યય પર છતાં જ્યૈ નો શી આદેશ થયો પણ ઠંડીનો અનુભવ સ્પર્શ વિના થઈ શકતો નથી. તેથી શી નાં યોગમાં ત્ નો ન્ થયો નથી.

દ્રવમૂર્તિસ્પર્શ ઇતિ કિમ્ ? સંશ્ચાનઃ વૃદ્ધિકઃ = વીંછી સંક્રોચાયો. સાધનિકા ૪-૧-૮૫ માં જણાવેલ સંપ્રસ્થાનઃ પ્રમાણે થશે. અહીં શીતવડે વીંછી સંકુચિત થયો છે તે દ્રવમૂર્તિ કે સ્પર્શનો વિષય બનતો નથી તેથી આ સૂત્રથી જ્યૈ ધાતુનો શી આદેશ અને ત્ નો ન્ થયો નથી.

પ્રતેઃ । ૪-૧-૯૮

અર્થઃ- ક્ષ અને ક્ષવતુ પ્રત્યય પર છતાં પ્રતિ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં જ્યૈ ધાતુનો શી આદેશ થાય છે. અને તેનાં યોગમાં ક્ષ-ક્ષવતુ નાં ત્ નો ન્ થાય છે.

વિવેચન - પ્રતિશીનઃ, પ્રતિશીનવાન્ = શરદીથી પીડા પામ્યો. સાધનિકા ૪-૧-૮૭ માં જણાવેલ શીનમ્, શીનવત્ પ્રમાણે થશે. પ્રતિ પૂર્વક જ્યૈ ધાતુ રોગમાં વર્તે છે તેથી પૂર્વ સૂત્રવડે શી આદેશની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી આ સૂત્ર બનાવ્યું.

વાઽધ્યવાધ્યામ્ । ૪-૧-૯૯

અર્થઃ- ક્ષ અને ક્ષવતુ પ્રત્યય પર છતાં અધિ અને અવ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં જ્યૈ ધાતુનો શી આદેશ વિકલ્પે થાય છે. અને તે શી નાં યોગમાં અસ્પર્શ વિષય હોય તો ક્ષ-ક્ષવતુ નાં ત્ નો ન્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અધિશીનઃ, અધિશીનવાન્ = ચારે બાજુથી થીજી ગયેલો. સાધનિકા ૪-૧-૮૭ માં જણાવેલ શીનમ્, શીનવત્ પ્રમાણે થશે. વિકલ્પપક્ષે જ્યારે જ્યૈ નો શી આદેશ ન થાય ત્યારે...

(૨) અધિશ્ચાનઃ, અધિશ્ચાનવાન્ = ચારે બાજુથી થીજી ગયેલો. સાધનિકા ૪-૧-૮૫ માં જણાવેલ સંપ્રસ્થાનઃ પ્રમાણે થશે.

(૩) અવશીનમ્, અવશીનવાન્ = થીજી ગયેલો બરફ કે હિમ. સાધનિકા ૪-૧-૮૭ માં જણાવેલ શીનમ્, શીનવત્ પ્રમાણે થશે. વિકલ્પપક્ષે જ્યારે જ્યૈ નો શી આદેશ ન થાય ત્યારે...

(૪) અવશ્ચાનમ્ હિમમ્, અવશ્ચાનવાન્ = થીજી ગયેલું હિમ કે બરફ. સાધનિકા ૪-૧-૮૫ માં જણાવેલ સંપ્રસ્થાનઃ પ્રમાણે થશે.

- ☆ નંબર ૧ અને ૩ નાં ઉદાહરણમાં સ્પર્શનો વિષય નથી થીજી ગયેલી વસ્તુને આંખથી જોવાથી ખબર પડે છે તેથી આ સૂત્રથી ક્ત અને ક્વતુ ના ત્ નો ન્ થયો છે.
- ☆ નંબર ૨ અને ૪ નાં ઉદાહરણમાં ત્ નો ન્ આ સૂત્રથી નહીં થાય કેમકે અસ્પર્શનો વિષય હોવા છતાં શી આદેશ વિકલ્પે થતો હોવાથી શી આદેશ ન થાય ત્યારે વ્યજ્ઞના... ૪-૨-૭૧ થી ત્ નો ન્ થયો છે. ૪-૨-૭૧ થી સ્પર્શનો વિષય હોય તો પણ ત્ નો ન્ થાય છે. જેમ કે — અવશ્યાનઃ, અભિશ્યાનઃ વાયુઃ અને સ્પર્શનો વિષય હોય તો આ સૂત્રથી જ્યૈ નો શી આદેશ થશે પણ ત્ નો ન્ નહીં થાય જેમ કે — અભિશીતઃ, અવશીતઃ વાયુઃ.

અભ્યવાખ્યામિતિ કિમ્ ? સંશ્યાનઃ, સંશ્યાનવાન્ અહીં અભિ કે અવ ઉપસર્ગથી પરમાં જ્યૈ ધાતુ નથી તેથી આ સૂત્રથી શી આદેશ થયો નથી. સાધનિકા ૪-૧-૮૫ માં જણાવેલ સંપ્રસ્થ્યાનઃ પ્રમાણે થશે.

- ☆ વા શબ્દ વ્યવસ્થિત વિભાષા અર્થવાળો હોવાથી અન્ય ઉપસર્ગથી પર રહેલાં અભિ અને અવ થી પર જ્યૈ ધાતુનો શી અને ત્ નો ન્ ન થાય જેમ કે — સમભિશ્યાનઃ, સમભિશ્યાનવાન્, સમવશ્યાનઃ, સમવશ્યાનવાન્. સાધનિકા ૪-૧-૮૫ માં જણાવેલ સંપ્રસ્થ્યાનઃ પ્રમાણે થશે.

શ્ર: શૃતં હવિઃ-ક્ષીરં । ૪-૧-૧૦૦

અર્થ:- ક્ત પ્રત્યય પર છતાં હવિષ્ (ધી) અને ક્ષીર (દૂધ) અર્થમાં વર્તતાં શ્રા અને શ્રૈ ધાતુનો શુ આદેશ નિપાતન થાય છે.

વિવેચન - શૃતં હવિઃ, શૃતં ક્ષીરમ્ સ્વયમેવ = ધી સ્વયં ગરમ થયું. દૂધ સ્વયં ગરમ થયું. ક્ત પ્રત્યય અને આ સૂત્રથી શ્રા અને શ્રૈ નો શુ આદેશ થયો છે. શ્રાં-પાકે (૧૦૧૩) અને શ્રાક્-પાકે (૧૦૬૫) શ્રૈં-પાકે (૪૬).

- ☆ શ્રા અને શ્રૈ એ બે અકર્મકધાતુઓ કર્મકર્તૃવિષયવાળા પકાવવું અર્થમાં વર્તે છે. તે બંને ધાતુનો શુ આદેશ નિપાતન થયો છે.

હવિઃ ક્ષીરં ઇતિ કિમ્ ? શ્રાણા યવાગૂઃ = રાબડી રંધાઈ. શ્રા-શ્રૈ-ત - ૫-૧-૧૭૪, શ્રા-શ્રા-ત - ૪-૨-૧, વ્યજ્ઞના... ૪-૨-૭૧ થી ત્ નો ન્-શ્રાન, ર-ષ્... ૨-૩-૧૫ થી શ્રાણ, આત્ ૨-૪-૧૮ થી શ્રાણા રૂપ

થશે. અહીં હવિષ્ કે ક્ષીર અર્થ નથી તેથી આ સૂત્રથી શ્રા કે શ્રૈ નો શ્ આદેશ નિપાતન થયો નથી.

શ્રપે: પ્રયોક્તૈવ્યે । ૪-૧-૧૦૧

અર્થ:- ક્ પ્રત્યય પર છતાં હવિષ્ અને ક્ષીર અર્થમાં વર્તતાં ણ્યન્ત એવા શ્રા અને શ્રૈ ધાતુનો શ્ આદેશ નિપાતન થાય છે. જો પ્રયોજકકર્તા એક જ હોય તો.

વિવેચન્ - (૧) શૃતં હવિઃ ક્ષીરં વા ચૈત્રેણ = ચૈત્ર વડે ઘી અથવા દૂધ ગરમ કરાયું. શ્રાતિ શ્રાયતિ વા હવિઃ ક્ષીરં વા સ્વયમેવ = હવિ અથવા ક્ષીર સ્વયં ગરમ થાય છે. તત્ ચૈત્રેણ પ્રાયુજ્યન્ત = તેને ચૈત્રવડે પ્રેરણા કરાય છે. આ અર્થમાં શ્રા અને શ્રૈ ધાતુને ણિગ્ પ્રત્યય થાય છે.

શ્રા, શ્રૈ+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

શ્રા, શ્રા+ઇ - આત્... ૪-૨-૧ થી અન્ત્ય ઇ નો આ.

શ્રા, શ્રા+ઇ+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

શ્રાપ્+ઇ+ત - અર્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પ્ નો આગમ.

શ્રપિ+ત - ઘટાદે... ૪-૨-૨૪ થી સ્વર હ્રસ્વ.

શૃત - આ સૂત્રથી શ્રપિ નો શ્ આદેશ.

શૃત+સિ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય.

શૃત+અમ્ - અતઃ... ૧-૪-૫૭ થી સિ નો અમ્.

શૃતમ્ - સમાના... ૧-૪-૪૬ થી અમ્ નાં અ નો લોપ. અહીં પ્રયોજક કર્તા એક જ છે તેથી આ સૂત્રથી શ્રપિ નો શ્ નિપાતન થયો છે.

હવિઃ ક્ષીરં ઇત્યેવ - શ્રપિતા યવાગૂઃ = (ચૈત્રવડે) રાખ રંધાઈ. શ્રપિ+ત સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે. શ્રપિ+ઇ+ત - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ ઇટ્, શ્રપિ+ત - સેટ્... ૪-૩-૮૪ થી ણિગ્ નો લોપ. શ્રપિતા-આત્ ૨-૪-૧૮ થી આપ્ થયો. અહીં ક્ પ્રત્યય છે. ણિગન્ત શ્રા અને શ્રૈ ધાતુ છે. એક પ્રયોક્તા પણ છે પરંતુ હવિષ્ કે ક્ષીર અર્થ નથી તેથી આ સૂત્રથી શ્ આદેશ થયો નથી.

પ્રયોક્તૈવ્યે ઇતિ કિમ્ ? શ્રપિતં હવિઃ ચૈત્રેણ મૈત્રેણ = મૈત્રે ચૈત્ર પાસે ઘી ગરમ કરાવ્યું. શ્રપિ+ત સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

શ્રપિ+ઇ+ત - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

શ્રપિ+ત - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી પૂર્વનાં ણિન્ નો લોપ.

શ્રપિ+ઇ+ત - સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્.

શ્રપિત - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી પૂર્વનાં ણિન્ નો લોપ.

હવે પછી ઉપરનાં શૃત્ત્વ પ્રમાણે સાધનિકા થશે. અહીં ચૈત્ર એક પ્રયોક્તા હતો અને બીજો મૈત્ર પ્રયોક્તા આવ્યો. એટલે એક ણિન્ પર બીજો ણિન્ થયો તેથી આ સૂત્રથી શુ આદેશ નિપાતન ન થયો.

ધ્વૃત્ સકૃત્ । ૪-૧-૧૦૨

અર્થ:- (પૂર્વ સૂત્રોમાં જણાવેલ સ્વર સહિત) અંતસ્થાનાં સ્થાને ઇ-ઉ અને ક્ષ ૩૫ ધ્વૃત્ એક જ વાર થાય છે.

વિવેચન - સંવીયતે = ઢંકાય છે. વ્યે ધાતુ.

સમ્+વ્યે+તે - તિવ્ તસ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

સમ્+વ્યે+ય+તે - ક્યઃ... ૩-૪-૭૦ થી ક્ય પ્રત્યય.

સમ્+વિયતે - યજાદિ... ૪-૧-૭૮ થી યે નું ધ્વૃત્ ઇ.

સમ્વીયતે - દીર્ઘ... ૪-૧-૧૦૩ થી અન્ત્ય ધ્વૃત્ દીર્ઘ.

સંવીયતે - તૌમુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર પણ થાય.

અહીં એકવાર વ્યે ધાતુનાં યે નું ધ્વૃત્ થયા પછી જે વી થયું તેનાં ધ્વૃત્ની યજાદિ... ૪-૧-૭૮ થી ફરી પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો.

☆ "યાવત્સંભવઃ તાવત્ત્રિવિધિઃ" એ ન્યાયથી ફરીથી ધ્વૃત્ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે.

દીર્ઘમવોઽન્ત્યમ્ । ૪-૧-૧૦૩

અર્થ:- વે ધાતુ વર્ણને અન્ત્ય ધાતુઓનું અન્ત્ય ધ્વૃત્ દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - જીનઃ = થટેલો. જ્યા+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય,

જ્યા+ન - વ્યજ્ઞના... ૪-૨-૭૧ થી ત્ નો ન્, જિન - જ્યા... ૪-૧-

૮૧ થી યા નું ધ્વૃત્ ઇ અને આ સૂત્રથી તે ઇ દીર્ઘ થયાથી જીન થશે.

સિ પ્રત્યય, સોઠઃ, રઃ પદાન્તે... થી જીનઃ થશે.

અવ ઇતિ કિમ્ ? ઉત્ : = વણેલું. વે+ત-૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય, ઉત-યજાદિ... ૪-૧-૭૯ થી વે નું ય્યૃત્ ઉ પછી સિ વિગેરે કાર્ય થવાથી ઉત્ : થયું. અહીં વે નું ય્યૃત્ ઉ થયા પછી દીર્ઘનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે.

અન્યમિતિ કિમ્ ? સુત્ : = સુતેલો. સ્વપ્+ત-૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય, સુત્-સ્વપે... ૪-૧-૮૦ થી વ નું ય્યૃત્ ઉ થયું. તે ઉ નો દીર્ઘ ઋ આ સૂત્રથી નહીં થાય કેમકે ઉપાન્ત્ય ય્યૃત્ છે અન્ત્ય ય્યૃત્ નથી.

સ્વર-હન-ગમોઃ સનિ ધુટિ । ૪-૧-૧૦૪

અર્થ:- ધુડાદિ સન્ પ્રત્યય પર છતાં સ્વરાન્ત ધાતુઓનો, હન્ ધાતુનો અને ગ્મ ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ચિચીષતિ = એકઠું કરવાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા ૪-૧-૩૫ માં જણાવેલ જિગીષતિ પ્રમાણે થશે. અહીં ચિ સ્વરાન્ત ધાતુ છે. તેથી આ સૂત્રથી અન્ત્ય સ્વર ઇ દીર્ઘ થયો.

(૨) જિઘાંસતિ = ઇજાવાને ઈચ્છે છે.

હન્+સ - તુમહાં... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

હાન્+સ - આ સૂત્રથી હન્ ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ.

હાહાન્સ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એક સ્વરાંશ દ્વિત્વ.

હહાન્સ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

જહાન્સ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી હ નો જ્.

જઘાન્સ - અઢે... ૪-૧-૩૪ થી હ નો ઘ્.

જિઘાન્સ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

જિઘાંસ - શિઙ્ઢે... ૧-૩-૪૦ થી ન્ નો અનુસ્વાર.

હવે પછી તિવ્, શવ્, લુગસ્યા... થી જિઘાંસતિ થશે. અહીં હન્ ધાતુનો સ્વર આ સૂત્રથી દીર્ઘ થયો છે.

(૩) સંજિગાંસતે = મળવાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા ઉપર જણાવેલ જિઘાંસતિ પ્રમાણે થશે. ૪-૧-૩૪ સૂત્ર નહીં લાગે. અહીં ગ્મ ધાતુનો સ્વર આ સૂત્રથી દીર્ઘ થયો છે.

ધુટીતિ કિમ્ ? યિયવિષતિ = તે મિશ્રણ કરવાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા ૪-૧-૬૦ માં કરેલી છે. અહીં ૪-૪-૪૭ થી ઇદ્ થયેલ છે તેથી ધુડાદિ સન્ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી યુ ધાતુનો સ્વર ઊ દીર્ઘ થયો નથી.

તનો વા । ૪-૧-૧૦૫

અર્થ:- ધુડાદિ સન્ પ્રત્યય પર છતાં તન્ ધાતુનો સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - તિતાંસતિ, તિતંસતિ = વિસ્તાર કરવાને ઈચ્છે છે. તનૂયી-વિસ્તાર (૧૪૯૯) સાધનિકા ૪-૧-૧૦૪ માં જણાવેલ જિઘાંસતિ પ્રમાણે થશે. ૪-૧-૩૪ - ૪-૧-૪૦ સૂત્ર નહીં લાગે અને જ્યારે આ સૂત્રથી દીર્ઘ ન થાય ત્યારે તિતંસતિ રૂપ થશે.

ધુટીત્યેવ - તિતનિષતિ = વિસ્તાર કરવાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા ૪-૧-૬૦ માં જણાવેલ યિયવિષતિ પ્રમાણે થશે. ૪-૩-૧ અને ૧-૨-૨૪ સૂત્ર નહીં લાગે. અહીં ૪-૪-૪૭ થી ઇદ્ થયેલ છે. તેથી ધુડાદિ સન્ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી તન્ ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ થયો નથી.

ક્રમઃ કિત્વ વા । ૪-૧-૧૦૬

અર્થ:- ધુડાદિ ક્ત્વા પ્રત્યય પર છતાં ક્રમ્ ધાતુનો સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - ક્રાન્ત્વા, ક્રન્ત્વા = ચાલીને. કમ્-પાદવિક્ષેપે (૩૮૫).

કમ્+ત્વા - પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭ થી ત્વા પ્રત્યય.

ક્રાન્ત્વા - આ સૂત્રથી અ સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ.

ક્રાન્ત્વા - માં... ૧-૩-૩૯ થી મ્ નો ન્ વિકલ્પપક્ષે દીર્ઘ ન થાય ત્યારે ક્રન્ત્વા રૂપ થશે.

ધુટીત્યેવ - ક્રમિત્વા = પગે ચાલીને. ક્રમ્+ત્વા-૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય, ઊદિતો વા ૪-૪-૪૨ થી ઇદ્ થવાથી ક્રમિત્વા થશે. અહીં ઇદ્ આવવાથી ધુડાદિ ત્વા પ્રત્યય ન હોવાથી ક્રમ્ ધાતુનો સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ થયો નથી.

☆ પ્રકમ્ય માં આ સૂત્રથી દીર્ઘ કરવું તે અંતરંગ વિધિ છે. છતાં પણ તે દીર્ઘત્વનો બાધ કરીને પહેલાં જ અનજઃ... ૩-૨-૧૫૪ થી યપ્ આદેશ થાય છે. આ વાત યપિ... ૪-૪-૧૬ સૂત્રમાં જણાવશે.

અહન્-પદ્ધત્તસ્ય ક્વિ-ક્વિડિતિ । ૪-૧-૧૦૭

અર્થ:- ક્વિપ્ અને ધુડાદિ કિત્-કિત્ પ્રત્યય પર છતાં હન્ ધાતુ વર્ણને પાંચમો વર્ણ અન્તે છે જેને એવા ધાતુઓનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પ્રશાન્ = ઉપશમ પામનાર. પ્ર+શમ્+ક્વિપ્ - ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮ થી ક્વિપ્ પ્રત્યય, પ્રશામ્ - આ સૂત્રથી શમ્ ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ, પ્રશામ્+સિ-૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય, પ્રશામ્ - દોર્ઘ... ૧-૪-૪૫ થી સિ નો લોપ, પ્રશાન્ - મોનો... ૨-૧-૬૭ થી મ્ નો ન્ સાધનિકા ૨-૧-૬૭ માં કરેલી છે.

(૨) શાન્તઃ = શાંતિને પામેલો. શમ્+ત - ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય, શામ્+ત - આ સૂત્રથી શમ્ નો સ્વર દીર્ઘ, શાન્ત-મ્નાં... ૧-૩-૩૯ થી મ્ નો ન્ સિં વિગેરે કાર્ય થવાથી શાન્તઃ થશે.

(૩) શંશાન્તઃ = તેઓ બે વારંવાર શાંત થાય છે.

શમ્-ય - વ્યજ્ઞના... ૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય.

શશમ્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આધ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

શશમ્ - બહુલં... ૩-૪-૧૪ થી યઙ્ નો લોપ.

શમ્શમ્ - મુરતો... ૪-૧-૫૧ થી મુ આગમ.

શંશમ્ - તૌ-મુમૌ... ૧-૩-૧૪ થી મુ નો અનુસ્વાર.

શંશમ્+તસ્ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તસ્ પ્રત્યય.

શંશમ્+તસ્ - શિદવિત્ ૪-૩-૨૦ થી તસ્ કિદવત્.

શંશામ્+તસ્ - આ સૂત્રથી શમ્ નો સ્વર દીર્ઘ.

શંશાન્તસ્ - મ્નાં... ૧-૩-૩૯ થી મ્ નો ન્.

સોરુઃ, રઃપદાન્તે... થી શંશાન્તઃ થશે.

પદ્ધત્તસ્યેતિ કિમ્ ? પક્ત્વા = સંધીને. પચ્+ત્વા-૫-૪- ૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય, પક્ત્વા - ચજઃ... ૨-૧-૮૬ થી ચ્ નો ક્ આદેશ થયો. અહીં ચ્ એ વર્ગનો પ્રથમ વર્ણ છે. પંચમવર્ણ નથી તેથી આ સૂત્રથી પચ્ નો સ્વર દીર્ઘ થયો નથી.

અહત્રિતિ કિમ્ ? વૃત્રહણિ = ઇન્દ્રમાં. વૃત્રં હન્તિ અર્થમાં વૃત્રહન્ -
 બ્રહ્મ... ૫-૧-૧૬૧ થી ક્ષિપ્ પ્રત્યય, વૃત્રહન્+ઇ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮
 થી ડિ પ્રત્યય, વૃત્રહણિ - કવગૌ... ૨-૩-૭૬ થી ન્ નો ન્ થયો છે.
 અહીં સૂત્રમાં હન્ ધાતુનું વર્જન કરેલું હોવાથી સ્વર દીર્ઘ થયો નથી.
 ધૃતીત્યેવ - યમ્યતે = અટકાય છે. યમ્+તે - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તે
 પ્રત્યય. યમ્યતે - ક્યઃ... ૩-૪-૭૦ થી ક્ય પ્રત્યય થયો. તે ક્ય
 પ્રત્યય કિત્ છે પણ ધુડાદિ કિત્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી યમ્ નો સ્વર
 દીર્ઘ થયો નથી.

અનુનાસિકે ચ્ ચ્ઃ-વઃ શૂદ્ધઃ । ૪-૧-૧૦૮

અર્થ:- અનુનાસિક આદિમાં હોય એવો પ્રત્યય, ક્ષિપ્ પ્રત્યય અને ધુડાદિ
 પ્રત્યય પર છતાં ધાતુનાં ચ્ અને વ્ નો અનુક્રમે શ્ અને ઝદ્ આદેશ
 થાય છે.

વિવેચન - (૧) પ્રશ્નઃ = પૂછવું તે. સાધનિકા ૪-૧-૮૪ સૂત્રમાં જણાવેલ પૃષ્ઠઃ
 પ્રમાણે થશે. પ્રચ્ઢ ધાતુને યજિ... ૫-૩-૮૫ થી ન પ્રત્યય લાગશે. ૨-
 ૧-૮૭, ૧-૩-૬૦ અને ૪-૧-૮૪ સૂત્ર નહીં લાગે. ન પ્રત્યય
 અનુનાસિક આદિવાળો હોવાથી આ સૂત્રથી ચ્ નો શ્ આદેશ થયો છે.

(૨) શબ્દપ્રાશૌ = શબ્દ પૂછનારાં બે. શબ્દં પૃચ્છતિ' અર્થમાં ક્ષિપ્ પ્રત્યય
 લાગ્યો છે તેથી આ સૂત્રથી ચ્ નો શ્ આદેશ થયો છે.

(૩) પૃષ્ઠઃ = પૂછેલો. સાધનિકા ૪-૧-૮૪ માં કરેલી છે. અહીં ધુડાદિ કિત્
 (ક્) પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી ચ્ નો શ્ આદેશ થયો છે.

(૪) સ્યોમા = દરજી (સીવનાર). ષિવૂચ્-ઉત્તૌ. (૧૧૬૪)

સિવ્+મન્ - મન્... ૫-૧-૧૪૭ થી મન્ પ્રત્યય.

સિઠ્+મન્ - આ સૂત્રથી વ્ નો ઝદ્.

સ્યૂમન્ - ઇવણદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્.

સ્યોમન્ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઝ નો ગુણ ઓ.

સ્યોમન્+સિ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય.

સ્યોમાન્+સિ - નિદીર્ઘઃ ૧-૪-૮૫ થી ન્ ની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ.

સ્યોમાન્ - દીર્ઘ... ૧-૪-૪૫ થી સિ નો લોપ.

સ્યોમા - નામ્નો... ૨-૧-૯૧ થી ન્ નો લોપ. અહીં મન્ પ્રત્યય અનુનાસિક આદિવાળો હોવાથી આ સૂત્રથી વ્ નો ઝડ્ આદેશ થયો છે.

આ સૂત્ર નિત્ય હોવાથી સિવ્ ધાતુનાં ૩ નો ગુણ કરતાં પહેલાં આ સૂત્રથી વ્ નો ઝડ્ કરવો. અને ઝડ્ કરાયા પછી અંતરંગ કાર્યમાં પણ જે અલ્પાશ્રિત હોય તે પ્રથમ કરાય છે તેથી ઝ નો ગુણ ઓ કર્યા પહેલાં અલ્પાશ્રિત એવા ૩ નો ય્ પ્રથમ કરવો પછી ઝ નો ગુણ કરવો.

(૫) અક્ષઘ્નઃ = પાસાથી રમનાર. અક્ષૈઃ દીવ્યતિ અર્થમાં અક્ષ+દિવ્-૫-૧-૧૪૮ થી ક્રિપ્ પ્રત્યય, અક્ષદિઙ્ - આ સૂત્રથી વ્ નો ઝડ્ અક્ષઘ્ન - ઇવળદિ... ૧-૨-૨૧ થી ૩ નો ય્ થયો છે. સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અક્ષઘ્નઃ થયું. અહીં ક્રિપ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી વ્ નો ઝડ્ થયો છે.

(૬) દ્યૂતઃ = જુગાર. દિવ્+ત-૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય, દિઙ્+ત - આ સૂત્રથી વ્ નો ઝડ્ અને દ્યૂત - ઇવળદિ... ૧-૨-૨૧ થી ૩ નો ય્ થયો છે. સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દ્યૂતઃ થયું. અહીં ધુડાદિ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી વ્ નો ઝડ્ થયો છે.

મ્વ્યવિ-શ્રિવિ-જ્વરિ-ત્વરુપાન્ત્યેન । ૪-૧-૧૦૧

અર્થ:- અનુનાસિક આદિમાં છે જેને એવો પ્રત્યય, ક્રિપ્ પ્રત્યય અને ધુડાદિ પ્રત્યય પર છતાં મવ્, અવ્, શ્રિવ્, જર્ અને ત્વર્ ધાતુનાં વ્ નો ઉપાન્ત્ય વર્ણની સાથે ઝડ્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) મોમા = બાંધનાર. મવ-બન્ધને (૪૮૦) મવ્+મન્ - ૫-૧-૧૪૭ થી મન્ પ્રત્યય, મૂમન્ - આ સૂત્રથી અવ્ નો ઝડ્ હવે પછીની સાધનિકા સ્યોમન્ પ્રમાણે થશે.

(૨) મૂઃ = બાંધનાર. મવતિ ઇતિ અર્થમાં મવ્+ક્રિપ્ - ૫-૧-૧૪૮ થી ક્રિપ્ પ્રત્યય, મૂ+ક્રિપ્ - આ સૂત્રથી અવ્ નો ઝડ્ સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી મૂઃ થશે.

(૩) મૂતિઃ = બાંધવું તે. મવ્+ક્તિ - સ્ત્રિયાંક્તિઃ ૫-૩-૯૧ થી ક્તિ પ્રત્યય, મૂતિ - આ સૂત્રથી અવ્ નો ઝડ્ સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી મૂતિઃ થશે.

- ☆(૪)ઓમા = રક્ષણ કરનાર. અવ-રક્ષણ.... વૃદ્ધિષુ (૪૮૯) અવ+મન્ -
 ૫-૧-૧૪૭ થી મન્ પ્રત્યય, ઊમન્ - આ સૂત્રથી અવ્ નો ઊદ્ ઓમન્
 - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઊ નો ગુણ ઓ. હવે પછીની સાધનિકા
 સ્યોમન્ પ્રમાણે થશે.
- (૫) ઓમ્ = રક્ષણ કરનાર. અવ્+મ્, ઊમ્, ઓમ્. સાધનિકા ઓમન્ પ્રમાણે
 થશે. અહીં ઉણાદિનો મ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે.
- (૬) ઊઃ = રક્ષણ કરનાર. અવતિ ઇતિ ક્ષિપ્ અર્થમાં અવ્ ધાતુને ક્ષિપ્
 પ્રત્યય થયો છે. સાધનિકા મૂઃ પ્રમાણે થશે.
- (૭) ઊતિઃ = રક્ષણ કરવું તે. સાધનિકા મૂતિઃ પ્રમાણે થશે.
- ☆(૮)શ્રોમા = જનાર. શ્રિવૃચ્-ગતિશોષણયોઃ (૧૧૬૫) સાધનિકા મોમા
 પ્રમાણે થશે. અહીં ઇવ્ નો ઊદ્ આદેશ થયો છે.
- (૯) શ્રૂઃ = જનાર. સાધનિકા મૂઃ પ્રમાણે થશે.
- (૧૦) શ્રૂતિઃ = જવું તે. સાધનિકા મૂતિઃ પ્રમાણે થશે.
- ☆(૧૧) જૂર્મા = પીડા પામનાર. જ્વર-રોગે (૧૦૫૪) સાધનિકા મોમા
 પ્રમાણે થશે. અહીં જ્વર ધાતુનાં વ નો ઊદ્ થવાથી જૂર્મન્ બનશે.
 ઉપાન્ત્યમાં દીર્ઘ સ્વર હોવાથી ગુણ થયો નથી.
- (૧૨) જૂઃ = પીડા પામનાર. જ્વરતિ ઇતિ ક્ષિપ્ અર્થમાં જ્વર્+ક્ષિપ્-૫-૧-
 ૧૪૮ થી ક્ષિપ્ પ્રત્યય, જૂર્ - આ સૂત્રથી વ નો ઊદ્ જૂર્+સિ-૧-
 ૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય, જૂર્-દીર્ઘ... ૧-૪-૪૫ થી સિ નો લોપ, જૂઃ
 - રુપદાન્તે... થી વિસર્ગ થયો છે.
- (૧૩) જૂર્તિઃ = પીડા પામવી તે. સાધનિકા મૂતિઃ પ્રમાણે થશે. હૈદર્હ... ૧-
 ૩-૩૧ થી ર્ ની પછી રહેલો ત્ ક્તિવ થયો છે.
- ☆(૧૪) તૂર્મા = ઉતાવળ કરનાર. જિત્વરિષ્-સમ્પ્રમે (૧૦૧૦) સાધનિકા
 જૂર્મા પ્રમાણે થશે.
- (૧૫) તૂઃ = ઉતાવળ કરનાર. સાધનિકા જૂઃ પ્રમાણે થશે.
- (૧૬) તૂર્ણઃ = ઉતાવળ. ત્વર્+ત્-૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય, તૂર્ - આ
 સૂત્રથી વ નો ઊદ્ તૂર્ણ-રદાદ... ૪-૨-૬૯ થી ક્ત નાં ત્ નો ન્ થયો
 છે. સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી તૂર્ણઃ થશે.

- ✽ મવ્, અવ્, શ્રિવ્ ધાતુઓમાં વકારથી પૂર્વમાં ઉપાન્ત્ય છે અને જ્વ-ત્વર્ ધાતુમાં વકારથી પરમાં ઉપાન્ત્ય છે. આ રીતે પૂર્વ અને પરમાં રહેલ ઉપાન્ત્ય સહિત વ્ નો ઝટ્ થાય છે.

શ્લોક ૧ ૪-૧-૧૧૦

- અર્થ:- અનુનાસિક આદિમાં છે જેને એવો પ્રત્યય, ક્રિપ્ પ્રત્યય અને ધુઙાદિ પ્રત્યય પર છતાં ર્ થી પર રહેલાં ધાતુનાં છ્ અને વ્ નો લોપ થાય છે.
- વિવેચન - (૧) મોર્મા = મૂર્છા પામનાર. મુર્છા-મોહ-સમુલ્લયયો: (૧૨૬) મુર્છ્ માં છ્ દિત્વ વિગેરે ૪-૧-૮૪ માં જણાવેલ પ્રચ્ પ્રમાણે થશે. મુર્છ્+મન્ - ૫-૧-૧૪૭ થી મન્ પ્રત્યય, મુર્+મન્ - આ સૂત્રથી ચ્ નો લોપ થવાથી મુર્મન્ થશે. હવે પછીની સાધનિકા ૪-૧-૧૦૮ માં જણાવેલ સ્યોમન્ પ્રમાણે થશે.
- (૨) મૂઃ = મૂર્છા પામનાર. મુર્છતિ ઇતિ ક્રિપ્ અર્થમાં મુર્છ્+ક્રિપ્ - ૫-૧-૧૪૮ થી ક્રિપ્ પ્રત્યય, મુર્+૦ - આ સૂત્રથી ચ્ નો લોપ, મૂઃ - ભ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી-ઝં દીર્ઘ, ૧-૩-૫૩ થી ર્ નો વિસર્ગ થવાથી મૂઃ થશે.
- (૩) મૂર્તિઃ = મૂર્છા. મુર્છ્+તિ - ૫-૩-૮૧ થી તિ પ્રત્યય, મુર્+તિ - આ સૂત્રથી ચ્ નો લોપ, મૂર્તિ - ભ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ઝં દીર્ઘ. હંદર્હ... ૧-૩-૩૧ થી ત્ દિત્વ થવાથી મૂર્તિ થશે.
- ✽(૪)તોર્મા = હિસા કરનાર. તુર્વૈ-હિસાયામ્ (૪૭૧) સાધનિકા મોર્મા પ્રમાણે થશે. અહીં વ્ નો લોપ થવાથી તુર્+મન્ થશે.
- (૫) તૂઃ = હિસા કરનાર. સાધનિકા ઉપર જણાવેલ મૂઃ પ્રમાણે થશે.
- (૬) તૂર્ણઃ = હિસાકરનાર. તુર્વ+ત - ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય, તુર્+ત - આ સૂત્રથી વ્ નો લોપ, ર્દાદ... ૪-૨-૬૮ થી ત્ નો ન્ થવાથી તૂર્ન, ભ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ઝં દીર્ઘ થવાથી તૂર્ન અને ર-ષ્... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ્ થવાથી તૂર્ણ થશે. સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી તૂર્ણઃ થશે.

ક્ષેઽનિટ્ઞ-જોઃ ક-ગૌ ધિતિ ૧ ૪-૧-૧૧૧

- અર્થ:- ક પ્રત્યય પર છતાં જે ધાતુ અનિટ્ છે તે ધાતુ સંબંધી ચ્ અને જ્ નો ધિત્ પ્રત્યય પર છતાં અનુક્રમે ક્ અને ગ્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પાકઃ = રાંધવું.

પચ્+અ - ભાવા... ૫-૩-૧૮ થી ઘજ્ પ્રત્યય.

પાચ - ઝિજિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

પાક - આ સૂત્રથી ચ્ નો ક્.

હવે પછી સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પાકઃ થશે.

(૨) ભોગ્યમ્ = ભોગવવા યોગ્ય.

ભુજ્+ય - ઋવર્ણ... ૫-૧-૧૭ થી ઘ્યળ્ પ્રત્યય.

ભુગ્+ય - આ સૂત્રથી જ્ નો ગ્.

ભોગ્ય - લઘો... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ૪-૧-૧૦૧ માં જણાવેલ શૃતમ્ પ્રમાણે થશે.

કેઽનિટિતિ કિમ્? સઙ્કોચઃ = સંક્રોચ પામવું. કુચ-શબ્દે તારે (૧૦૦)

સમ્+કુચ્+અ - ભાવા... ૫-૩-૧૮ થી ઘજ્ પ્રત્યય.

સમ્+કોચ - લઘો... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

સઙ્કોચ - મ્માં... ૧-૩-૩૯ થી મ્ નો ઙ્.

સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સઙ્કોચઃ થશે. અહીં સ્તાદ્ધ... ૪-૪-૩૨

થી ક્ત ની પૂર્વે ઇટ્ થાય છે. તેથી કુચ્ પાતુ અનિટ્ ન હોવાથી આ

સૂત્રથી ચ્ નો ક્ થયો નથી. ક્ત પ્રત્યય પર છતાં કુચ્ નો સંકુચિતઃ

પ્રયોગ થાય છે.

(૨) કૂજઃ = અવ્યક્ત અવાજ. કૂજૂ-અવ્યક્તે શબ્દે (૧૫૧)

કૂજ્+અ - ભાવા... ૫-૩-૧૮ થી ઘજ્ પ્રત્યય.

કૂજ - સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કૂજઃ બનશે.

અહીં ઊદિતો વા ૪-૪-૪૨ થી ક્ત ની પૂર્વે ઇટ્ થાય છે કૂજિતઃ પ્રયોગ થાય

છે. તેથી કૂજ્ પાતુ અનિટ્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી જ્ નો ગ્ થયો નથી.

ન્યઙ્કૂદ્ગ-મેઘાઽઽદયઃ । ૪-૧-૧૧૨

અર્થઃ- ન્યઙ્કુ વિગેરે શબ્દોમાં કરાએલો ચ્ નો ક્, ડ્દગ વિગેરેમાં કરાએલો

જ્ નો ગ્ અને મેઘ વિગેરેમાં કરાએલો હ નો ઘ નિપાતન છે.

વિવેચન -- (૧) ન્યઙ્કુ: = વિશેષ પ્રકારનું હરણ. નિ+અજ્ઞ ધાતુનું વ્યજ્ઞતિ
 ઇતિ અર્થમાં ન્યઙ્કુ નિપાતન થાય છે. નિપાતનથી ડ પ્રત્યય અને
 ચ નો ક્ થયો છે.

(૨) શોક: = શોક. શુચ્ ધાતુને ઘજ્, ગુણ થવાથી શોચ, અને ચ નો ક્
 નિપાતન થયો છે.

(૩) ઉદગ: = સરળ. ઉબ્જત્-આર્જવે (૧૩૪૮) ઉબ્જ ધાતુને ઘજ્ પ્રત્યય,
 જ્ નો ગ્ અને ઉપાન્ત્ય બ્ નો દ્ નિપાતન થયો છે. ઉબ્જ ધાતુ ક્ત
 પ્રત્યય પર છતાં સેટ્ હોવાથી જ્ નાં ગ્ ની પ્રાપ્તિ ન હતી પણ
 નિપાતન કર્યું તેથી જ્ નો ગ્ થઈ શક્યો.

(૪) ન્યુદગ: = સરળ. સાધનિકા ઉદગ: પ્રમાણે થશે.

(૫) મેઘ: = મેઘ. મિહ ધાતુને અચ્ પ્રત્યય, ઇ નો ગુણ એ, અને હ નો
 ઘ્ નિપાતન થાય છે.

(૬) ઓઘ: = સમૂહ. વહ ધાતુને અચ્ પ્રત્યય, વ નો ઓ અને હ નો ઘ્
 નિપાતન થાય છે.

☆ ન્યઙ્કુ વિગેરે નિપાતન શબ્દો - ન્યઙ્કુ, તજ્જ-તક, વજ્જ-વક, શુચ્-
 શુક, શુચ્-શોક, રુચ્-રોક, પચ્-ષપાક, માંસપાક, પિણ્ડપાક,
 કપોતપાક, ડલૂકપાક, નીચેપાક, દૂરેપાક, ફલેપાક, ક્ષણેપાક,
 નીચેપાકુ, દૂરેપાકુ, ફલેપાકુ, જાણેપાકુ, નીચેપાકા, દૂરેપાકા, ફલેપાકા,
 ક્ષણેપાકા, અનુવાક, સોમ+પ્ર+ચ્-સોમપ્રવાક, નિ+ઉચ્-ન્યોક.

☆ ઉદગ વિગેરે નિપાતન શબ્દો - ઉબ્જ-ઉદગ, સમ્+ઉબ્જ-સમુદગ,
 નિ+ઉબ્જ-ન્યુદગ, અભિ+ઉબ્જ-અભ્યુદગ, સ્જ-સર્ગ, અવ+સ્જ- અવસર્ગ,
 ઉપ+સ્જ - ઉપસર્ગ, વ્યતિ+સજ્ઞ - વ્યતિષઙ્ગ, અનુ+સજ્ઞ -
 અનુષઙ્ગ, મસ્જ-મદગ, ધ્રસ્જ-ધૃગુ, યુજ્-યોગ, ગોયોગ.

☆ મેઘ વિગેરે નિપાતન શબ્દો - મિહ-મેઘ, વહ-ઓઘ, દહ-નિદાઘ,
 અવ+દહ - અવદાઘ, અર્હ-અર્ઘ.

ન વજ્જેર્ગતૌ । ૪-૧-૧૧૩

અર્થ:- ગાત્યર્થક વજ્જ ધાતુનાં ચ નો ક્ થતો નથી.

વિવેચન - વજ્જં વજ્જન્તિ = તેઓ જવા યોગ્ય સ્થાને જાય છે. ગન્તવ્યં ગચ્છતિ

इत्यर्थः वञ्च-गतौ (१०६) वञ्च+घञ् = वञ्च. घञ् अन्तवाणा वञ्च धातुनां च नां क् नी क्ते... ४-१-१११ थी પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો છે.

गताविति किम् ? वङ्कं काष्ठम् = वांङ्कुं लाङ्कुं. वञ्च-अ-५-३-१८ थी घञ् प्रत्यय, वङ्क+अ - क्ते... ४-१-१११ थी च् नी क्, वङ्क - म्नां... १-३-३८ थी क् नां योगમાં જ્ નો ઇ થયો છે. અહીં વજ્ઞ ધાતુ ગત્યર્થક નથી તેથી આ સૂત્રથી ચ્ નાં ક્ નો નિષેધ થયો નથી.

यजेर्यज्ञाङ्गे । ४-१-११४

अर्थ:- यज्ञनां अंग (साधन) रूप अर्थમાં વર્તતાં યજ્ઞ ધાતુનાં જ્ નો ગ્ થતો નથી.

विवेचन - पञ्च प्रयाजाः = यજ્ઞનાં પાંચસાધન વિશેષ. પ્ર+યજ્+અ - વ્યજ્ઞનાદ... ૫-૩-૧૩૨ થી ઘજ્ પ્રત્યય. પ્રયાજ - જ્ઞિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ, પ્રયાજ+અસ્ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી અસ્ પ્રત્યય, પ્રયાજાસ્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+અ=આ. સૌરુઃ, રુપદાન્તે... થી પ્રયાજાઃ થશે. અહીં ૪-૧-૧૧૧ થી જ્ નાં ગ્ ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રે નિષેધ કર્યો છે. એજ પ્રમાણે — ત્રયોઽનુયાજાઃ, ઋતુયાજાઃ, એકાદશોપયાજાઃ, ઉપાંશુયાજાઃ, પત્નીસંયાજાઃ વિગેરે.

यज्ञाङ्ग इति किम् ? प्रयागः = स्थान विशेष. साधनिका उपर પ્રમાણે થશે. અહીં યજ્ઞનું અંગ અર્થ ન હોવાથી ક્તે... ૪-૧-૧૧૧ થી જ્ નો ગ્ થશે. એજ પ્રમાણે — અનુયાગઃ, યાગઃ વિગેરે.

घ्यण्यावश्यके । ४-१-११५

अर्थ:- अवश्य કરવું એવો અર્થ જણાતો હોય તો ઘ્યન્ પ્રત્યય પર છતાં ધાતુનાં ચ્ અને જ્ નો અનુક્રમે ક્ અને ગ્ થતો નથી.

विवेचन - (१) अवश्यपाच्यम् = अवश्य રાંધવા યોગ્ય.

अवश्यम्+पच् - णिन्... ૫-૪-૩૬ થી કૃત્ય પ્રત્યય થાય છે.

अवश्यम्+पच्+य - ऋवर्ण... ૫-૧-૧૭ થી ઘ્યન્ પ્રત્યય.

अवश्यम्+पाच्य - ज्जिति ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ. આ.

अवश्यपाच्यम् - कृत्ये... ૩-૨-૧૩૮ થી મ્ નો લોપ.

અવશ્યપાચ્યમ્ - મયૂર... ૩-૧-૧૧૬ થી તત્પુરુષ સમાસ.

- (૨) અવશ્યરજ્યમ્ = અવશ્ય રંગવા યોગ્ય. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. અહીં બન્ને ઉદાહરણમાં ક્તે... ૪-૧-૧૧૧ થી ચ્ અને જ્ નાં ક્ અને ગ્ ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે.

આવશ્યક્વ ઇતિ કિમ્ ? પાક્યમ્ = રાંધવા યોગ્ય. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. અહીં અવશ્ય કરવું એવો અર્થ જણાતો નથી. તેથી ક્તે... ૪-૧-૧૧૧ થી ચ્ નો ક્ થશે.

નિ-પ્રાદ્ યુજઃ શક્યે । ૪-૧-૧૧૬

અર્થ:- શક્યં અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ઘ્યન્ પ્રત્યય પર છતાં નિ અને પ્ર ઉપસર્ગ પૂર્વક યુજ્ ધાતુનાં જ્ નો ગ્ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) નિયોજ્યઃ = જોડાવાને યોગ્ય, આજ્ઞા કરી શકાય તે.

નિ+યુજ્ - શક્તા... ૫-૪-૩૫ થી કૃત્પ્રત્યય થાય છે.

નિયુજ્ય - ઋવર્ણ... ૫-૧-૧૭ થી ઘ્યન્ પ્રત્યય.

નિયોજ્ય - લઘો... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિયોજ્યઃ થશે.

- (૨) પ્રયોજ્યઃ = પ્રયોગ કરી શકાય તે. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. અહીં બન્ને ઉદાહરણમાં ક્તે... ૪-૧-૧૧૧ થી જ્ નાં ગ્ ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે.

શક્ય ઇતિ કિમ્ ? નિયોગ્યઃ = આજ્ઞા કરવા યોગ્ય. પણ આજ્ઞા કરી શકાય તેવું નથી. શક્ય અર્થ નથી તેથી ક્તે... ૪-૧-૧૧૧ થી જ્ નો ગ્ થયો છે. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે.

ભુજો ભક્ષ્યે । ૪-૧-૧૧૭

અર્થ:- ભક્ષ્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ઘ્યન્ પ્રત્યય પર છતાં ભુજ્ ધાતુનાં જ્ નો ગ્ થતો નથી.

વિવેચન - ભોજ્યં પયઃ = ખાવા યોગ્ય દુધ. ભુજ્+ય - ઋવર્ણ... ૫-૧-૧૭ થી ઘ્યન્ પ્રત્યય, ભોજ્યમ્ - લઘો... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ. સિ વિગેરે કાર્ય ૪-૧-૧૦૧ માં જણાવેલ શૃતમ્ પ્રમાણે થશે. ૪-૧-

૧૧૧ થી જ નાં ગ્ ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે.

ભક્ષ્ય ઇતિ કિમ્ ? ભોગ્યા ભૂઃ = ભોગવવા યોગ્ય પૃથ્વી. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. અહીં ભક્ષ્ય અર્થ ગમ્યમાન નથી તેથી ૪-૧-૧૧૧ થી જ નો ગ્ થયો છે. પૃથ્વી સ્ત્રીલિંગ હોવાથી ભોગ્ય શબ્દને આપ્ થયો છે.

ત્યજ-યજ-પ્રવચ્ચઃ । ૪-૧-૧૧૮

અર્થ:- ઘ્યન્ પ્રત્યય પર છતાં ત્યજ્, યજ્ અને પ્રવચ્ ધાતુનાં ચ્ નો ક્ અને જ્ નો ગ્ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) ત્યાજ્યઃ = ત્યાગ કરવા યોગ્ય. ત્યજ્+ય — ૫-૧-૧૭ થી ઘ્યન્ પ્રત્યય, ત્યાજ્ય - ઝિણ્તિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ. સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ત્યાજ્યઃ થશે.

(૨) યાજ્યઃ = યજ્ કરવા યોગ્ય. સાધનિકા ત્યાજ્યઃ પ્રમાણે થશે.

(૩) પ્રવાચ્યઃ = પાઠવિશેષ અથવા ગ્રંથ. સાધનિકા ત્યાજ્યઃ પ્રમાણે થશે. અહીં ત્રણે ઉદાહરણમાં ૪-૧-૧૧૧ થી ચ્ અને જ્ નો ક્ અને ગ્ થવાની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે.

☆ "યાજ્યમ્" માં આ સૂત્રથી ગ્ નો નિષેધ કરવાથી યજ્ ધાતુથી ઘ્યન્ પ્રત્યય થઈ શક્યો. અન્યથા શક્તિકિ... ૫-૧-૨૮ થી ય્ પ્રત્યય જ થાત.

☆ પ્ર પૂર્વક વચ્ ધાતુનું સૂત્રમાં ગ્રહણ કરેલું હોવાથી શબ્દસંજ્ઞા અર્થમાં ઉપસર્ગ પૂર્વકનાં નિયમ માટે છે. પ્ર પૂર્વક જ વચ્ ધાતુથી કત્વ નો નિષેધ થાય છે. અન્ય ઉપસર્ગપૂર્વક કત્વ નો નિષેધ થતો નથી દા.ત. અધિવાક્યમ્.

વચોઽશબ્દનામ્નિ । ૪-૧-૧૧૯

અર્થ:- અશબ્દ સંજ્ઞા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ઘ્યન્ પ્રત્યય પર છતાં વચ્ ધાતુનાં ચ્ નો ક્ થતો નથી. *

વિવેચન - વાચ્યમ્ = કહેવા યોગ્ય. અથવા અર્થ. સાધનિકા ઉપર જણાવેલ ત્યાજ્યઃ પ્રમાણે થશે. ૪-૧-૧૧૧ થી પ્રાપ્ત ચ્ નાં ક્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે.

અશબ્દનામ્નીતિ કિમ્ ? વાક્યમ્ = વાક્ય. (૫૬ સમુદાય).

સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. અહીં અશબ્દસંજ્ઞા અર્થ ગમ્યમાન નથી તેથી ૪-૧-૧૧૧ થી ચ નો ક થયો છે.

ભુજ-ન્યુબ્જં પાણિ-રોગે । ૪-૧-૧૨૦

અર્થ:- ઘજ્ પ્રત્યયાન્ત ભુજ અને નિ+ઉબ્જ ધાતુનો પાણિ (હાથ) અને રોગ અર્થમાં અનુક્રમે ભુજ અને ન્યુબ્જ નિપાતન થાય છે.

વિવેચન - (૧) ભુજ: પાણિ: = હાથ. ભુજ્-અ-૫-૩-૧૩૨ થી ઘજ્ પ્રત્યય, અહીં ૪-૩-૪ થી ડ નાં ગુણની અને ૪-૧-૧૧૧ થી જ્ નાં ગ્ ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો.

(૨) ન્યુબ્જ: = રોગ. નિ+ઉબ્જ-૫-૩-૧૮ થી ઘજ્ પ્રત્યય, અહીં ૪-૧-૧૧૨ થી બ્ નાં દ્ ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો.

વીરુન્-ન્યગ્રોધૌ । ૪-૧-૧૨૧

અર્થ:- ક્રિપ્ પ્રત્યયાન્ત વિ+રુહ ધાતુનાં અને અચ્ પ્રત્યયાન્ત ન્યક્ અવ્યય પૂર્વક રુહ ધાતુનાં અન્ત્ય હ નો ધ્ આદેશ નિપાતન થાય છે.

વિવેચન - (૧) વીરુત્ = વૃક્ષ. વિ+રુહ+ક્રિપ્ - ૫-૧-૧૪૮ થી ક્રિપ્ પ્રત્યય, વિરુધ્ - આ સૂત્રથી હ નો ધ્ વિરુદ્ - ૨-૧-૭૬ થી ધ્ નો દ્ અને વિરુત્ - ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્ અને નિપાતનથી વિ નો ઙ દીર્ઘ થવાથી વીરુત્ રૂપ થશે.

(૨) ન્યગ્રોધ: = વૃક્ષ (૧૬). ન્યક્+રુહ+અ - ૫-૧-૪૮ થી અચ્ પ્રત્યય, ન્યગ્રોહ - ધુટ... ૨-૧-૭૬ થી ક્ નો ગ્ આ સૂત્રથી હ નો ધ્ થવાથી ન્યગ્રોધ - સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ન્યગ્રોધ: થશે.

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधान
स्वोपज्ञशब्दानुशासन लघुवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य

प्रथमः पादः समाप्तः ॥ ४-१ ॥

कुर्वन् कुन्तलशैथिल्यं मध्यदेशं निपीडयन् ।

अङ्गेषु विलसन् भूमेर्भर्ताऽभूद् भीमपार्थिवः ॥

અર્થ :- કોઈ પુરુષ સ્ત્રીનાં કુંતલ (અંબોડાને) ઢીલો કરતો, મધ્યદેશ (કટિપ્રદેશ)ને પીડા પમાડતો અને શરીરનાં અંગોની સાથે વિલાસ કરતો સ્ત્રીનો સ્વામી હોય છે તેમ કુંતલ દેશને વેરવિખેર કરતો, મધ્યપ્રદેશને ત્રાસ પમાડતો અને અંગદેશમાં વિલાસ કરતો એવો ભીમ રાજા પૃથ્વીનો સ્વામી થયો.



चतुर्थस्याऽध्यायस्य - द्वितीयः पादः

आत् सन्ध्यक्षस्य । ४-२-१

अर्थ:- धातुनां अन्त्य सन्ध्यक्षरनो आ थाय છે.

વિવેચન - (૧) સંવ્યાતા = ઢાંકનાર.

સમ્+વ્યે+ત્ - ણકતૃચૌ ૫-૧-૪૮ થી તૃચ્ પ્રત્યય.

સમ્+વ્યાત્ - આ સૂત્રથી એ નો આ.

સંવ્યાત્ - તૌ-મુમૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

સંવ્યાત્+સિ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય.

સંવ્યાત્+આ - ઋદુ... ૧-૪-૮૪ થી સિ નો ડા.

સંવ્યાતા - ડિત્યન્ત્ય... ૨-૧-૧૧૪ થી અન્ત્ય ઋ નો લોપ.

(૨) સુલઃ = અત્યન્ત ખિન્ન. ગ્લૈ-હર્ષક્ષયે (૩૧)

સુ+ગ્લૈ+અ - ઉપસર્ગા..., ૫-૧-૫૬ થી ડ પ્રત્યય.

સુલા+અ - આ સૂત્રથી એ નો આ.

સુલ - ડિત્યન્ત્ય... ૨-૧-૧૧૪ થી અન્ત્ય આ નો લોપ.

સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સુલઃ થશે.

ધાતોરિતિ કિમ્ ? ગોધ્યામ્ = બે ગાયો વડે. અહીં ગો એ નામ છે ધાતુ નથી. તેથી આ સૂત્રથી અન્ત્ય ઓ નો આ થયો નથી.

✳ અન્ત્ય સંધ્યક્ષરનો આ થવો એ નિર્નિમિત્ત છે તેથી ધાતુનાં અન્ત્ય સંધ્યક્ષરનો પહેલાં આકાર કરાય છે અને પછી આકારાન્ત ધાતુ આશ્રયીને કાર્ય થાય છે.

ન શિતિ । ૪-૨-૨

અર્થ:- શિત્ પ્રત્યયનાં વિષયમાં ધાતુનાં અન્ત્ય સંધ્યક્ષરનો આ થતો નથી.

વિવેચન - સંવ્યયતિ = તે ઢાંકે છે.

સમ્+વ્યે+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

સમ્+વ્યે+અ+તિ - કર્તૃવ્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

સંવ્યે+અ+તિ - તૌ-મુમૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

સંવ્યયતિ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અવ્.

એજ પ્રમાણે ગ્લાયતિ = તે દુઃખી થાય છે.

વ્યસ્થવ્-ળવિ । ૪-૨-૩

અર્થ:- પરીક્ષાનાં થવ્ અને ળવ્ પ્રત્યયનાં વિષયમાં વ્યે ધાતુનાં અન્ય સન્ધ્યક્ષરનો આ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) સંવિવ્યાય = તેણે ઢાંક્યું. સાધનિકા ૪-૧-૭૧ માં કરેલી છે.

(૨) સંવિવ્યયિથ = તે ઢાંક્યું. સમ્+વિવ્યે+થવ્ સુધી ૪-૧-૭૧ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે. ળવ્ ને બદલે થવ્ પ્રત્યય થશે.

સમ્+વિવ્યે+ઇ+થ - ઋ-વૃ... ૪-૪-૮૦ થી ઇદ્ આગમ.

સંવિવ્યે+ઇ+થ - તૌ-મુમૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

સંવિવ્યયિથ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અવ્.

સ્ફુર-સ્ફુલોર્ધજિ । ૪-૨-૪

અર્થ:- ઘજ્ પ્રત્યય પર છતાં સ્ફુર અને સ્ફુલ્ ધાતુનાં સન્ધ્યક્ષરનો આ થાય છે.

વિવેચન - (૧) વિસ્ફારઃ = સ્ફુરવું. સ્ફુરત્-સ્ફુરણે (૧૪૬૦)

વિસ્ફુર+અ - ભાવા... ૫-૩-૧૮ થી ઘજ્ પ્રત્યય.

વિસ્ફોર - લઘો... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

વિસ્ફાર આ સૂત્રથી ઓ નો આ.

સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વિસ્ફારઃ થશે.

(૨) વિસ્ફાલઃ = સ્ફુરવું. ભેગું કરવું. સ્ફુલ્-સ્ફુરણે સંચયે ચ (૧૪૬૧) સાધનિકા વિસ્ફારઃ પ્રમાણે થશે.

☆ વે: ૨-૩-૫૪ થી વિ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં સ્ફુર અને સ્ફુલ્ ધાતુનાં સ્ નો ષ્ વિકલ્પે થતો હોવાથી વિસ્ફારઃ, વિસ્ફાલઃ પણ થશે.

ઘજીતિ કિમ્ ? વિસ્ફોરકઃ અહીં ઘજ્ પ્રત્યય નથી પણે અક પ્રત્યય થયેલો હોવાથી આ સૂત્રથી ઓ નો આ થયો નથી.

વાડપગુસે જામિ । ૪-૨-૫

અર્થ:- જામ્ પ્રત્યય પર છતાં અપ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં ગુર ધાતુનાં સન્ધ્યક્ષરનો આ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - અપગારમપગારમ્, અપગોરમપગોરમ્ = વારંવાર ઉદમ કરીને.

ગુરૈતિ-ઉદ્યમે (૧૪૬૪)

અપગુર્-અમ્ - ણ્ગમ્... ૫-૪-૪૮ થી ણ્ગમ્ પ્રત્યય.

અપગોરમ્ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

અપગારમ્ - આ સૂત્રથી ઓ નો આ.

અપગારમપગારમ્ - ભૂશા... ૭-૪-૭૩ થી દ્વિત્વ.

વિકલ્પપક્ષે જ્યારે આ સૂત્રથી ઓ નો આ ન થાય ત્યારે અપગોરમ-પગોરમ્ બનશે.

દીડઃ સનિ વા । ૪-૨-૬

અર્થ:- સન્ પ્રત્યય પર છતાં દીડ્ ધાતુનાં અન્ત્ય વર્ણનો આ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - દીદાસતે = તે નષ્ટ થવાને ઇચ્છે છે. દીડ્-ક્ષયે (૧૨૪૪)

દી+સ - તુમહાં... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

દાસ - આ સૂત્રથી ઈ નો આ.

દાદાસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આદ્ય એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

દદાસ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

દિદાસ - સન્ધ્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વનાં અ નો ઈ.

તે પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દિદાસતે થશે. વિકલ્પપક્ષે ઈ નો આ ન થાય ત્યારે દિદીષતે થશે. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ થશે.

યબ્વિક્કિતિ । ૪-૨-૭

અર્થ:- યપ્ પ્રત્યયનાં વિષયમાં અને કિત્-કિત્ પ્રત્યય વર્જીને અન્ત્ય

પ્રત્યયનાં વિષયમાં દીડ્ ધાતુનાં અન્ત્યવર્ણનો આ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ઉપદાય = નષ્ટ થઈને.

ઉપદી+ત્વા - પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

ઉપદીય - અનજઃ... ૩-૨-૧૫૪ થી ક્ત્વા નો યપ્.

ઉપદાય - આ સૂત્રથી ઈ નો આ.

(૨) ઉપદાતા = નષ્ટ થનાર.

ઉપદી+ત્ - ણકતૃચૌ ૫-૧-૪૮ થી તૃચ્ પ્રત્યય.

ઉપદાતૃ - આ સૂત્રથી ઈ નો આ.

હવે પછીની સાધનિકા ૪-૨-૧ માં જણાવેલ સંવ્યાતા પ્રમાણે થશે.

વિષયનિર્દેશાદ્ - ઉપદાયો વર્તતે = નષ્ટ થનાર.

ઉપ+દી - અહીં તૃચ્ પ્રત્યય થવાનો છે. પ્રત્યય છે નહીં પણ પ્રત્યયનો વિષય હોવાથી આ સૂત્રથી ઈ નો આ થવાથી ઉપદા થયું. હવે આકાર થયા પછી તન્... ૫-૧-૬૪ થી ણ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ આવી તેથી ઉપદા+અ. આત... ૪-૩-૫૩ થી આ નો એ થવાથી ઉપદૈ+અ.ૐતૌ... ૧-૨-૨૩ થી એ નો આય્ થવાથી ઉપદાય પ્રયોગ થાય છે.

દોઢ માં ઢકાર સહિત નિર્દેશ કરેલો હોવાથી યજ્ઞલુબન્ત માં આ સૂત્રથી આકાર નહીં થાય. જેમ કે-ઉપદેદેતિ.

મિગ્-મીગોઽખલચલિ । ૪-૨-૮

અર્થ:- યપ્ પ્રત્યયનાં વિષયમાં અને ખલ્ અને અલ્ પ્રત્યય વર્જને કિત્-ઢિત્ પ્રત્યય સિવાયનાં વિષયમાં મિગ્ અને મીગ્ પાતુનાં અન્ત્યવર્ણનો આ થાય છે.

વિવેચન - (૧) નિમાય = ફેંકીને. ડુમિગ્દ્ - પ્રકેષણે (૧૨૮૯) સાધનિકા ૪-૨-૭ માં જણાવેલ ઉપદાય પ્રમાણે થશે. પણ આ સૂત્રથી મિ નાં ઇ નો આ થશે.

(૨) નિમાતા = ફેંકનાર. સાધનિકા ૪-૨-૧ માં જણાવેલ સંવ્યાતા પ્રમાણે થશે. પણ આ સૂત્રથી મિ નાં ઇ નો આ થશે.

(૩) પ્રમાય = હણીને. મીગ્શ્ - હિંસાયામ્ (૧૫૧૨) સાધનિકા ૪-૨-૭ માં જણાવેલ ઉપદાય પ્રમાણે થશે. પણ આ સૂત્રથી મી નાં-ઈ નો આ થશે.

(૪) પ્રમાતા = હણનાર. સાધનિકા ૪-૨-૧ માં જણાવેલ સંવ્યાતા પ્રમાણે

થશે. પેણ આ સૂત્રથી મી નાં ફ નો આ થશે.

અખલચલીતિ કિમ્ ? ઈષત્રિમયઃ = વિના પ્રયત્ને ફેંકનાર.

ઈષદ્+નિમિ+અ - દુઃસ્વી... ૫-૩-૧૩૯ થી ખલ્ પ્રત્યય.

ઈષદ્નિમે+અ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ફ નો ગુણ એ.

ઈષદ્નિમય - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અર્થ.

ઈષત્રિમય - તૃતીય... ૧-૩-૧ થી દ નો ન્.

સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઈષત્રિમયઃ થશે.

(૨) દુષ્પ્રમયઃ = મુશ્કેલીથી (કષ્ટથી) હિંસા કરવી. દુષ્પ્ર+મી+અ. સાધનિકા ઈષત્રિમયઃ પ્રમાણે થશે. અહીં મી નાં ફ નો ગુણ થશે. અહીં બન્ને ઉદાહરણમાં ખલ્ પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી ફ કે ફ નો આ થયો નથી.

(૩) મયઃ = ફેંકનાર. મિ+અ - અચ્ ૫-૧-૪૯ થી અચ્ પ્રત્યય, મે+અ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ફ નો ગુણ એ, મય - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અર્થ. સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી મયઃ થશે.

(૪) આમયઃ = રોગ. પ્રાણિનમ્ હિનસ્તિ = પ્રાણીને હણે છે તે રોગ. આ+મી સાધનિકા મયઃ પ્રમાણે થશે. આ બન્ને ઉદાહરણમાં અચ્ પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી ફ કે ફ નો આ થયો નથી.

(૫) નિમયઃ = ફેંકનાર. મિ+અ - યુવર્ણ... ૫-૩-૨૮ થી અલ્ પ્રત્યય. સાધનિકા મયઃ પ્રમાણે થશે.

(૬) પ્રમયઃ = હિંસા કરનાર. સાધનિકા મયઃ પ્રમાણે થશે. મી+અ-૫-૩-૨૮ થી અલ્ પ્રત્યય થશે. આ બન્ને ઉદાહરણમાં અલ્ પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી ફ કે ફ નો આ થયો નથી.

✳ મિગ્ કે મીગ્ માં ગકાર નિર્દેશ કરેલો હોવાથી યદ્વલુબન્ત માં આ સૂત્રથી આકાર નહીં થાય જેમ કે - નિમેમેતિ, પ્રમેમેતિ.

વિષયનિર્દેશાત્ - નિમાય = ફેંકનાર. સાધનિકા ૪-૨-૭ માં જણાવેલ ઉપદાય પ્રમાણે થશે.

✳ મીઙ્ચ- હિંસાયામ્ (૧૨૪૬) દિવાદિ ગણનો ગ્રહણ નહીં થાય. મેતા, મેતુમ્ પ્રયોગ થશે. કેટલાક દિવાદિ ગણનો મી ધાતુ પણ અહીં ગ્રહણ

કરે છે તેઓનાં મતે માતા, માતૃ પ્રયોગ પણ થશે.

- ★ મિતઃ = ફેંકેલું. મેમીયતે = તે વારંવાર ભેટે છે. અહીં ક્ પ્રત્યય-કિત્ છે અને યઙ્ પ્રત્યય-કિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી ફ કે ફ નો આ થયો નથી.

લીઙ્ લિનોર્વા । ૪-૨-૧

અર્થ:- યપ્ પ્રત્યયનાં વિષયમાં અને ખલ્, અચ્ અને અલ્ પ્રત્યય વર્ણને કિત્ કે કિત્ પ્રત્યય સિવાયનાં વિષયમાં દિવાદિ અને ક્યાદિ ગણનાં લી ધાતુનાં અન્ત્યવર્ણનો આ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) વિલાય, વિલીય = ભેટીને. લીઙ્ (૧૨૪૮), લીષ્ (૧૫૨૬) શ્લેષણે. સાધનિકા ૪-૨-૭ માં જણાવેલ ઉપદાય પ્રમાણે થશે. વિકલ્પપક્ષે ફ નો આ ન થાય ત્યારે વિલીય પ્રયોગ થશે.

(૨) વિલાતા, વિલેતા = ભેટનાર. સાધનિકા ૪-૨-૧ માં જણાવેલ સંવ્યાતા પ્રમાણે થશે. વિકલ્પપક્ષે ફ નો આ ન થાય ત્યારે નામિનો... ૪-૩-૧ થી ગુણ થવાથી વિલેતા પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે...

ભવિષ્યન્તી - વિલાસ્યતે, વિલેષ્યતે, વિલાસ્યતિ, વિલેષ્યતિ.

અઘતની - વ્યલાસીત્, વ્યલૈષીત્.

અખલચલીત્યેવ—ખલ્-ઈષદ્વિલયઃ, અચ્-વિલયઃ, અલ્-વિલયઃ અહીં આ સૂત્રથી નિષેધ હોવાથી ફ નો આ થયો નથી. સાધનિકા ૪-૨-૮ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે.

યબકિઙ્તીત્યેવ - ક્ પ્રત્યય - લીનઃ, વિલીનઃ, યઙ્ - લેલીયતે, કિત્ - લિનાતિ. અહીં કિત્-કિત્ પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી ફ નો આ થયો નથી.

ક ઈત્વાળો અને લુમ તિવ્ નિર્દેશવાળો લી ધાતુ ગ્રહણ કરેલો હોવાથી યઙ્લુબન્ત માં આ સૂત્રથી ફ નો આ થતો નથી. જેમ કે - લેલેતિ.

ગૌ ક્રી-જીઙ્ઃ । ૪-૨-૧૦

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં ક્રી, જિ અને ઙ્ ધાતુનાં અન્ત્યસ્વરનો આ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ક્રાપયતિ=તે ખરીદાવે છે. કુક્રીર્ગ્શ્-દ્રવ્યવિનિમયે (૧૫૦૮)

ક્રી-ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

ક્રા-ઇ - આ સૂત્રથી ઈ નો આ.

કાપિ - અર્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પુ આગમ.

તિવ્ શવ્, ગુણ, અય્ વિગેરે કાર્ય થવાથી ક્રાપયતિ પ્રયોગ થશે.

(૨) જાપયતિ = તે જીતાડે છે. જિ-અભિભવે (૮) સાધનિકા ક્રાપયતિ પ્રમાણે થશે.

(૩) અધ્યાપયતિ = તે ભણાવે છે. ઇન્ક-અધ્યયને (૧૧૦૪).

અધિ+ઇ+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

અધિ+આ+ઇ - આ સૂત્રથી ઈ નો આ.

અધ્યા+ઇ - ઇવર્ણદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્.

અધ્યાપિ - અર્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પુ આગમ.

તિવ્ વિગેરે કાર્ય થવાથી અધ્યાપયતિ પ્રયોગ થશે.

સિદ્ધ્યતેરજ્ઞાને । ૪-૨-૧૧

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં અજ્ઞાન અર્થમાં વર્તતાં સિધ્ ધાતુનાં સ્વરનો આ થાય છે.

વિવેચન - મન્ત્ર સાધયતિ = મન્ત્રને સિદ્ધ કરાવે છે. વિધૂન્-સંગદ્ધો (૧૧૮૫)

સિધ્+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

સાધિ - આ સૂત્રથી ઈ નો આ.

તિવ્ વગેરે કાર્ય થવાથી સાધયતિ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે તપઃ સાધયતિ, અન્ન સાધયતિ. અહીં મન્ત્ર વિગેરે સાધે છે પણ મન્ત્ર, તપ શું છે તે જાણતો નથી તેથી અજ્ઞાન છે.

અજ્ઞાન ઇતિ કિમ્ ? તપઃ તપસં સેધયતિ = તપ તપસ્વીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે છે. અહીં તપ કરવાથી તપસને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અનુભવ સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેથી જ્ઞાન અર્થમાં સિધ્ ધાતુ હોવાથી ઈ નો આ આ સૂત્રથી થયો નથી. પણ લઘો.... ૪-૩-૪ થી ઇ નો ગુણ ઇ થયો છે.

★ સન્ધ્યક્ષરની અનુવૃત્તિ ચાલતી હોવાથી સ્વરનો જ આ પ્રાપ્ત થાય છે નહીં તો ષષ્ઠ્યાન્ત્યસ્ય ૭-૪-૧૦૬ એ પરિભાષાથી ધ્ કારનો જ આ

થવાની પ્રાપ્તિ આવત.

- ☆ સૂત્રમાં સિધ્ધતે પ્રયોગ દર્શાવ્યો હોવાથી દિવાદિ ગણનો જ અહણ થાય છે. પણ ધિધૂ-ગત્યામ્ (૩૨૦) ભ્વાદિ ગણનો અહણ નહીં થાય.

ચિ-સ્ફુરોર્નવા । ૪-૨-૧૨

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં ચિ અને સ્ફુર્ ધાતુનાં સ્વરનો આ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) ષાપયતિ, ષાયયતિ = તે સંગ્રહ કરાવે છે. ચિંગ્દ-ચયને (૧૨૮૦) સાધનિકા ૪-૨-૧૦ માં જણાવેલ ક્રાપયતિ પ્રમાણે થશે. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી ઇ નો આ ન થાય ત્યારે નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઇ ની વૃદ્ધિ એ થવાથી ષાયયતિ પ્રયોગ થશે.

(૨) સ્ફારયતિ, સ્ફોરયતિ = તે સ્ફૂરાવે છે.

સ્ફુર્+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

સ્ફારિ - આ સૂત્રથી ડ નો આ. વિકલ્પપક્ષે ડ નો આ ન થાય ત્યારે નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ થવાથી સ્ફોરિ થશે. પછી તિવ્ વિગેરે કાર્ય થવાથી સ્ફારયતિ અને સ્ફોરયતિ થશે.

વિયઃ પ્રજને । ૪-૨-૧૩

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં ગર્ભાધાન અર્થમાં વર્તતાં વી ધાતુનાં (અન્ય) સ્વરનો આ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - પ્રવાપયતિ, પ્રવાયયતિ પુરો વાતો ગાઃ = પૂર્વ દિશાનો વાયુ-ગાયોને ગર્ભ ધારણ કરાવે છે. સાધનિકા ૪-૨-૧૦ માં જણાવેલ ક્રાપયતિ પ્રમાણે થશે. વિકલ્પપક્ષે જ્યારે આ સૂત્રથી અન્ય ઈ નો આ ન થાય ત્યારે નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી વી નાં ઈ ની વૃદ્ધિ એ થશે. પછી આય્ થવાથી વાયિ ધાતુ બન્યા પછી તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્રવાયયતિ પ્રયોગ થશે.

- ☆ વૌક્ - પ્રજનકાન્ત્યસનખાદનેચ (૧૦૭૬) પ્રજન = ગર્ભગ્રહણ, કાન્તિ, અસન, ખાદન એમ ચાર અર્થમાં પ્રવર્તે છે તેમાંથી પ્રજન અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ આ સૂત્ર લાગે છે.

રુહઃ પઃ । ૪-૨-૧૪

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં રુહ ધાતુનાં હ નો પ્ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - રોષયતિ, રોહયતિ વા તરુમ્ = વૃક્ષ રોપે છે. રુહં-જન્મનિ (૯૮૮).

રુહ+इ - ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્, આ સૂત્રથી હ નો પ્ અને લઘો... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ થવાથી રોપિ અને હ નો પ્ ન થાય ત્યારે રોહિ ધાતુ થશે. પછી તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી બે રૂપ બનશે.

લિયો નોઽન્તઃ સ્નેહદ્રવે । ૪-૨-૧૫

અર્થ:- ચીકણાં પદાર્થનું પીગળવું એવો અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ણિ પ્રત્યય પર છતાં લી ધાતુનાં અન્તમાં ન્ આગમ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) ઘૃતં વિલીનયતિ, વિલાયયતિ = ધીને પીગળાવે છે.

વિ+લી+इ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

વિલીનિ - આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ. ન્ નો આગમ ન થાય ત્યારે.

(૨) વિલી+इ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

વિલૈ+इ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઈ ની વૃદ્ધિ એ.

વિલાયિ - એદૈ... ૧-૨-૨૩ થી એ નો આય્.

વિલીનિ અને વિલાયિ ધાતુ બન્યા પછી તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વિલીનયતિ, વિલાયયતિ* રૂપ થશે.

સ્નેહદ્રવ ઇતિ કિમ્ ? અયો વિલાયયતિ = લોખંડને પીગળાવે છે.

સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. અહીં ચીકણાં દ્રવ્યનું પીગળવું અર્થ નથી. તેથી આ સૂત્રથી લી ધાતુને ન્ નો આગમ થયો નથી.

✱ સૂત્રમાં સામાન્યથી લી ધાતુનું પ્રહણ કરેલું હોવાથી લીઙ્-શ્લેષણે (૧૨૪૮), લીશ્-શ્લેષણે (૧૫૨૬) અને લીઙ્-દ્રવીકરણે (૧૯૪૨) ત્રણે ધાતુનું પ્રહણ થશે.

લોલઃ । ૪-૨-૧૬

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં ચીકણાં પદાર્થનું પીગળવું અર્થ ગમ્યમાન હોય તો લા સ્વરૂપવાળાં (લી) ધાતુનાં અન્તે લ્ નો આગમ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) ઘૃતં વિલાલયતિ, વિલાપયતિ = ધીને પીગળાવે છે.

વિ+લી+इ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

વિલા-इ - લીઙ્... ૪-૨-૯ થી ઈ નો આ.

વિલાલિ - આ સૂત્રથી લ્ નો આગમ. વિકલ્પપક્ષે લ્ નો આગમ ન થાય ત્યારે વિલા બન્યા પછી અર્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પ્ નો આગમ થવાથી વિલાપિ બનશે. પછી તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વિલાલયતિ અને વિલાપયતિ પ્રયોગ થશે.

સ્નેહદ્રવ્વ ઇત્યેવ - જટાભિગ્લાપયતે = જટાઓથી પૂજાય છે. સાધનિકા ૩-૩-૮૦ માં કરેલી છે. અહીં ચીકણાં પદાર્થનું પીગળવું અર્થ ગમ્યમાન નથી. પૂજા અર્થ છે તેથી આ સૂત્રથી લ્ નો આગમ થયો નથી.

પાતે: । ૪-૨-૧૭

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં પા ધાતુને અન્તે લ્ નો આગમ થાય છે.

વિવેચન - પાલયતિ = તે રક્ષણ કરાવે છે. પાંક્-રક્ષણે (૧૦૬૭)

પા+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિર્ પ્રત્યય.

પાલિ - આ સૂત્રથી લ્ નો આગમ.

તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પાલયતિ પ્રયોગ થશે.

☆ પાતે: એ પ્રમાણે તિવ્ નું ંહણ હોવાથી બીજા પાં-પાને, પૈ-શોષણે... ધાતુઓની નિવૃત્તિ થશે. જેમ કે - પાયયતિ.

☆ તિવ્ નિર્દેશ હોવાથી યદ્લુબન્ત માં પણ આ સૂત્ર નહીં લાગે. જેમ કે - પાપાયયતિ. આ યદ્લુબન્ત-ણિગન્ત પ્રયોગ છે.

☆ ચુગદિ ગણનાં પલળ-રક્ષણે (૧૬૮૮) ધાતુનો ણિ પર છતાં પાલયતિ પ્રયોગ સિદ્ધ હોતે છતે પા ધાતુ આકારાન્ત હોવાથી પર સૂત્ર પા-શા... ૪-૨-૨૦ થી ય્ આગમ થતો હોવાથી પાલયતિ પ્રયોગ ન થાત તેથી પાતે: એ પ્રમાણે સૂત્ર બનાવ્યું. તેથી હવે પા ધાતુનો પાલયતિ પ્રયોગ થશે. ૪-૨-૧૬ થી ૪-૨-૧૭ સૂત્ર જુદું બનાવ્યું તેથી વા ની નિવૃત્તિ થઈ.

ધૂર્-પ્રીગોર્ન: । ૪-૨-૧૮

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં ધૂ અને પ્રી ધાતુને અન્તે ન્ નો આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ધૂનયતિ = તે કંપાવે છે. ધૂગ્દ (૧૨૮૧), ધૂગ્શ્ (૧૫૨૦), ધૂર્ણ (૧૮૪૫) કમ્પને. આ ત્રણે ધાતુનું ંહણ થશે.

ધૂ+ઈ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

ધૂનિ - આ સૂત્રથી ન નો આગમ.

તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ધૂનયતિ પ્રયોગ થશે.

- (૨) પ્રીણયતિ = તે તૃપ્ત કરે છે, ખૂશ કરે છે. પ્રીગ્શ્-તૃપ્તિકાન્ત્યો: (૧૫૧૦), પ્રીગ્શ્-તર્પણે (૧૮૪૪) આ બે ધાતુનું પ્રહણ થશે. સાધનિકા ધૂનયતિ પ્રમાણે થશે. પણ ર-ષ્ટ્ર... ૨-૩-૬૩ થી ન નો ન્ થશે.

☆ ધૂગ્ અને પ્રીગ્ એ પ્રમાણે અનુબંધ સહિત નિર્દેશ કરેલો હોવાથી યદ્લુબન્ત માં આ સૂત્રથી ન નો આગમ નહીં થાય. જેમ કે - દોધાવયતિ, પ્રેણાયતિ. આ યદ્લુબન્ત-ણિગન્ત પ્રયોગ છે.

☆ કેટલાક યુજાદિ ગણનાં ધૂ અને પ્રી ધાતુને ન નો આગમ ઈચ્છતાં નથી. ૧૮૪૫ અને ૧૮૪૪ નંબરના ધૂ અને પ્રી ધાતુ યુજાદિ છે. તેથી તેનાં રૂપો ધાવયતિ અને પ્રાયયતિ થશે.

વો વિધૂનને જ: ૧ ૪-૨-૧૧

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં કમ્પન અર્થમાં વર્તતાં વા ધાતુનાં અન્તે જ નો આગમ થાય છે.

વિવેચન - પક્ષેણ ઉપવાજયતિ = પંખાવડે વીંઝે છે. વાંકુ-ગતિગમ્ધનયો: (૧૦૬૩)

ઉપ+વા+ઈ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

ઉપવાજિ - આ સૂત્રથી જ નો આગમ.

તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઉપવાજયતિ પ્રયોગ થશે.

વિધૂનન ઇતિ કિમ્ ? ઉચ્ચૈ: કેશાન્ આવાપયતિ = વાળને ઊંચા કરીને સૂકવે છે. ઓવૈ-શોષણે (૪૮)

આ+વૈ+ઈ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

આવા+ઈ - આત્... ૪-૨-૧ થી એ નો આ.

આવાપિ - અર્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પ્ નો આગમ.

તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આવાપયતિ પ્રયોગ થશે.

પા-શા-છા-સા-વે-વ્યા-હ્લો-ય: ૧ ૪-૨-૨૦

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં પા, શો, છો, સો વે, વ્યે અને હ્લે ધાતુનાં અન્તે

ય્ નો આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પાયયતિ = પીવડાવે છે, સૂકવે છે. પાં-પાને (૨) પૈ-શોષણે (૪૭)

પા, પૈ+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

પા, પા+ઇ - આત્... ૪-૨-૧ થી એ નો આ.

પાયિ - આ સૂત્રથી ય્ નો આગમ.

તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પાયયતિ પ્રયોગ થશે.

(૨) શાયયતિ = તે છોલાવે છે. શૌચ-તક્ષણે (૧૧૪૭) સાધનિકા પાયયતિ પ્રમાણે થશે. અહીં શો ધાતુનાં ઓ નો આ થશે.

(૩) અવચ્છાયયતિ = તે છેદાવે છે. છૌચ-છેદને (૧૧૪૮) સાધનિકા પાયયતિ પ્રમાણે થશે. અહીં છો ધાતુનાં ઓ નો આ થશે. અને સ્વોઘ્ય: ૧-૩-૩૦ થી છ્ દ્વિત્વ, અષોષે... ૧-૩-૫૦ થી પૂર્વનાં છ્ નો ચ્ થશે.

(૪) અવસાયયતિ = તે ક્ષય પમાડે છે. અથવા વિનાશ કરાવે છે. સૈ-ક્ષયે (૪૪), ષૌચ-અન્તર્કર્મણિ (૧૧૫૦). સૈ ધાતુનાં એ નો અને સો ધાતુનાં ઓ નો આ થાય છે. સાધનિકા પાયયતિ પ્રમાણે થશે.

(૫) વાયયતિ = તે વણાવે છે. સાધનિકા પાયયતિ પ્રમાણે થશે. વે નાં એ નો આ થયો છે.

(૬) વ્યાયયતિ = તે ઢંકાવે છે. સાધનિકા પાયયતિ પ્રમાણે થશે. વ્યે ધાતુનાં એ નો આ થયો છે.

(૭) હાયયતિ = તે સ્પર્ધા કરાવે છે. સાધનિકા પાયયતિ પ્રમાણે થશે. હ્વે ધાતુનાં એ નો આ થયો છે.

☆ સૂત્રમાં પા, શા વિગેરે કરાએલાં આકારવાળા ગ્રહણ કરાએલાં હોવાથી આ પ્રકરણમાં સર્વત્ર લાક્ષણિક ધાતુઓનું પણ ગ્રહણ થાય છે તેથી ક્રાપયતિ, જાપયતિ, અધ્યાપયતિ માં અર્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પુ આગમ થઈ શક્યો.

અર્તિ-રી-ક્લી-હ્રી-ક્નૂયિ-ક્ષમાય્યાતાં પુ: । ૪-૨-૨૧

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં ઋ, રી, ક્લી, હ્રી, ક્નૂય અને ક્ષમાય્ ધાતુનાં તેમજ આકારાન્ત ધાતુઓનાં અન્તે પુ નો આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અર્પયતિ = તે પ્રાપ્ત કરાવે છે. અથવા તે મોકલે છે. ઋ-પ્રાપ્તે ગતૌ ચ (૨૬), ઋક-ગતૌ (૧૧૩૫) સામાન્યથી ઋ ધાતુનો નિર્દેશ હોવાથી બન્ને ધાતુનું ગ્રહણ થશે.

ઋ-ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય, ઋપિ - આ સૂત્રથી પ્ નો આગમ, અર્પિ - પુસ્પૌ ૪-૩-૩ થી ઋ નો ગુણ અર્, તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અર્પયતિ પ્રયોગ થશે.

(૨) રેપયતિ = તે ટપકાવે છે અથવા મોકલે છે. રૌઙ્-સ્ત્રવણે (૧૨૪૭), રૌશ્-ગતિરેષણયોઃ (૧૫૨૫). આ બન્ને ધાતુનું ગ્રહણ થશે.

રી-ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય, રીપિ - આ સૂત્રથી પ્ નો આગમ, રેપિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ર્ નો ગુણ ઇ, તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી રેપયતિ પ્રયોગ થશે.

(૩) વ્લેપયતિ = તે પસંદ કરાવે છે. વ્લીશ્-વરણે (૧૫૨૭) સાધનિકા રેપયતિ પ્રમાણે થશે.

(૪) હ્રેપયતિ = તે શરમાવે છે. હ્રીક્-લજ્જાયામ્ (૧૧૩૩) સાધનિકા રેપયતિ પ્રમાણે થશે.

(૫) ક્નોપયતિ = તે શબ્દ કરાવે છે અથવા ભીનું કરાવે છે. ક્નૌયૈઙ્-શબ્દોન્નદનયોઃ (૮૦૨) સાધનિકા રેપયતિ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં ઊ નો ગુણ ઓ અને ય્વોઃ... ૪-૪-૧૨૧ થી ય્ નો લોપ થશે.

(૬) ક્ષ્માપયતિ = તે કંપાવે છે. ક્ષ્માયૈઙ્-વિધૂતને (૮૦૩) સાધનિકા રેપયતિ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં ય્વોઃ... ૪-૪-૧૨૧ થી ય્ નો લોપ થશે.

(૭) દાપયતિ = તે અપાવે છે. દાં-દાને (૭) સાધનિકા રેપયતિ પ્રમાણે થશે. દા અને ક્ષ્માય્ માં ગુણની પ્રાપ્તિ નથી તેથી ગુણ નહીં થાય.

(૮) સત્યાપયતિ = તે સત્ય કરે છે. સાધનિકા ૩-૪-૪૪ માં કરેલી છે.

★ પુ માં ડકાર ઉચ્ચારણ માટે છે.

સ્ફાય-સ્ફાવ્ । ૪-૨-૨૨

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં સ્ફાય નો સ્ફાવ્ થાય છે.

વિવેચન - સ્ફાવયતિ = તે વૃદ્ધિ કરાવે છે. સ્ફાયૈઙ્-વૃદ્ધૌ (૮૦૪)

સ્ફાચ્-ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય, સ્ફાચિ - આ સૂત્રથી સ્ફાચ્ નો સ્ફાચ્ આદેશ, તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સ્ફાચયતિ પ્રયોગ થશે.

- ❖ ધાતુને અન્તે જે આગમ થતો હતો તે અભેદ નિર્દેશનો અધિકાર સમાપ્ત થયો.

શદિસગતૌ શાત્ । ૪-૨-૨૩

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં ગતિ સિવાયનાં અર્થમાં વર્તતાં શદ્ ધાતુનો શાત્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - પુષ્પાણિ શાતયતિ = ફૂલોને ખંખરે છે. શદ્લું-શાતને (૮૬૭)

શદ્-ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય, શાતિ - આ સૂત્રથી શદ્ નો શાત્ આદેશ, તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શાતયતિ પ્રયોગ થશે.

અગતાવિતિ કિમ્ ? ગાઃ શાદયતિ = ગાયોને લઈ જાય છે.

શદ્-ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય, શાદિ - ઙ્ઞિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ, તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી શાદયતિ પ્રયોગ થશે. અહીં ગત્યર્થક શદ્ ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી શાત્ આદેશ થયો નથી.

ઘટાદેર્હસ્વો દીર્ઘસ્તુ વા જિ-ળમ્પ્રે । ૪-૨-૨૪

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં ઘટાદિ ધાતુઓનો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. પરન્તુ જિ અને ણમ્ પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં આ સૂત્રથી જ વિહિત હ્રસ્વ સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ઘટયતિ = તે ચેષ્ટા કરાવે છે. ઘટિષ્-ચેષ્ટાયામ્ (૧૦૦૦)

ઘટ્-ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય, ઘટિ - ઙ્ઞિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ, ઘટિ - આ સૂત્રથી આ નો હ્રસ્વ અ, તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઘટયતિ પ્રયોગ થશે.

(૨) અઘાદિ, અઘટિ = (તેના વડે) ચેષ્ટા કરાવાઈ.

ઘટિ - ણિગન્ત ધાતુ ઉપર પ્રમાણે થશે.

ઘટિન્ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

અઘટિ+ત - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ.

અઘટિ+ઇ - ધાવ... ૩-૪-૬૮ થી જિચ્ પ્રત્યય અને ત નો લોપ.

અઘટિ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિ નો લોપ.

અઘાટિ - આ સૂત્રથી જિ પ્રત્યય પર છતાં સ્વર દીર્ઘ. વિકલ્પપક્ષે દીર્ઘ ન થાય ત્યારે અઘટિ થશે.

(૩) ઘાટંઘાટમ્, ઘટંઘટમ્ = વારંવાર ચૈષ્ટા કરાવીને.

ઘટિ - ણિગન્ત ધાતુ ઉપર પ્રમાણે થશે.

ઘટિ+અમ્ - ણ્ગમ્... ૫-૪-૪૮ થી ણ્ગમ્ પ્રત્યય.

ઘાટિ+અમ્ - આ સૂત્રથી ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ.

ઘાટમ્ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિમ્ નો લોપ.

ઘાટમ્ઘાટમ્ - મૃશા... ૭-૪-૭૩ થી દ્વિત્વ.

ઘાટંઘાટમ્ - તૌ મુમૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી દીર્ઘ ન થાય ત્યારે ઘટંઘટમ્ પ્રયોગ થશે.

(૨) (૧) વ્યથયતિ = તે પીડા કરાવે છે. વ્યથિષ્-ભય-ચલનયો: (૧૦૦૨) સાધનિકા ઘટયતિ પ્રમાણે થશે.

(૨) અવ્યાથિ, અવ્યથિ = (તેના વડે) દુઃખી કરાવાયા, પીડા કરાવાઈ. સાધનિકા અઘાટિ, અઘટિ પ્રમાણે થશે.

(૩) વ્યાથંવ્યાથમ્, વ્યથંવ્યથમ્ = વારંવાર પીડા કરાવીને. સાધનિકા ઘાટંઘાટમ્, ઘટંઘટમ્ પ્રમાણે થશે.

કગે-વનૂ-જનૈ-જૃષ્-ક્નસ્-રજ્ઞ: । ૪-૨-૨૫

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં કગ્, વનૂ, જનૂ, જૃ, ક્નસ્ અને રજ્ઞ ધાતુઓનો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. પરન્તુ જિ અને ણમ્ પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં આ સૂત્રથી જ વિહિત હ્રસ્વ સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - (૧) કગયતિ = તે ક્રિયા કરાવે છે. કગે-ક્રિયાસામાન્યાર્થોઽયમિત્યેકે, અનેકાર્થોઽયમિત્યેકે (સૌત્ર ધાતુ) સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જજાવેલ ઘટયતિ પ્રમાણે થશે.

(૨) અકાગિ, અકગિ = (તેના વડે) ક્રિયા કરાવાઈ. સાધનિકા ૪-૨-૨૪

માં જણાવેલ અઘાટિ, અઘટિ પ્રમાણે થશે.

- (૩) કાગંકાગમ્, કગંકગમ્ = વારંવાર ક્રિયા કરાવીને. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘાટંઘાટમ્, ઘટંઘટમ્ પ્રમાણે થશે.
- (૨) (૧) ઉપવનયતિ = તે મંગાવે છે. વનૂયિ-યાચને (૧૫૦૬) સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘટયતિ પ્રમાણે થશે.
- (૨) ઉપાવાનિ, ઉપાવનિ = (તેના વડે) મંગાવાયું. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ અઘાટિ, અઘટિ પ્રમાણે થશે.
- (૩) ઉપવાનમુપવાનમ્, ઉપવનમુપવનમ્ = વારંવાર મંગાવીને. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘાટંઘાટમ્, ઘટંઘટમ્ પ્રમાણે થશે.
- (૩) (૧) જનયતિ = તે ઉત્પન્ન કરાવે છે. જનૈચિ-પ્રાદુર્ભાષે (૧૨૬૫) સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘટયતિ પ્રમાણે થશે.
- (૨) અજાનિ, અજનિ = (તેના વડે) ઉત્પન્ન કરાવાયું. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ અઘાટિ, અઘટિ પ્રમાણે થશે.
- (૩) જાનંજાનમ્, જનંજનમ્ = વારંવાર ઉત્પન્ન કરાવીને. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘાટંઘાટમ્, ઘટંઘટમ્ પ્રમાણે થશે.
- (૪) (૧) જરયતિ = તે જીર્ણ બનાવે છે. જૃષ્-જરસિ (૧૧૪૫) સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘટયતિ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી જ ધાતુનાં ઋ ની વૃદ્ધિ આર થશે. પછી આ સૂત્રથી દ્રસ્વ થશે.
- (૨) અજારિ, અજરિ = (તેના વડે) જીર્ણ બનાવાયું. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ અઘાટિ, અઘટિ પ્રમાણે થશે.
- (૩) જારંજારમ્, જરંજરમ્ = વારંવાર જીર્ણ બનાવીને. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘાટંઘાટમ્, ઘટંઘટમ્ પ્રમાણે થશે.
- (૫) (૧) ક્વસયતિ = તે કુટિલ કરાવે છે. ક્વસૂચ્-હૃતિદીપ્ત્યોઃ (૧૧૭૦) સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘટયતિ પ્રમાણે થશે.
- (૨) અક્વાસિ, અક્વસિ = તેના વડે કુટિલ કરાવાયું. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ અઘાટિ, અઘટિ પ્રમાણે થશે.
- (૩) ક્વાસંક્વાસમ્, ક્વસંક્વસમ્ = વારંવાર કુટિલ કરાવીને. સાધનિકા ૪-

૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘટંઘાટમ્, ઘટંઘટમ્ પ્રમાણે થશે.

- (૬) (૧) રજયતિ = તે (મૃગને) રમાડે છે. રજ્ઞી-રાગે (૮૮૬), રજ્ઞીચ્-રાગે (૧૨૮૨) સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘટયતિ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ખૌ... ૪-૨-૫૧ થી રજ્ઞ ધાતુનાં ન્ (જ) નો લોપ થશે પછી આ સૂત્રથી દ્રસ્વ થશે.
- (૨) અરાજિ, અરજિ = તેના વડે (મૃગને) રમાડાયું. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ અઘાટિ, અઘટિ પ્રમાણે થશે.
- (૩) રાજંરાજમ્, રજંરજમ્ = વારંવાર (મૃગને) રમાડાવીને. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘાટંઘાટમ્, ઘટંઘટમ્ પ્રમાણે થશે.
- ✱ સૂત્રમાં વન્ ઓ પ્રમાણે ઝકાર સહિત નિર્દેશ કરેલ હોવાથી આઠમાં ગણનો વન્ ધાતુ બ્રહ્મણ થશે. પણ પહેલાં ગણનો વન-ભક્તૌ (૩૨૮) બ્રહ્મણ નહીં થાય.
- ✱ મૃગમણ અર્થનો જ્યાં અભાવ હોય ત્યાં ૪-૨-૫૧ થી ન્ નો લોપ થતો નથી. અને જ્યાં ન્ નો લોપ ન થાય ત્યાં આ સૂત્રથી દ્રસ્વ-દીર્ઘ વિધિ પણ થતી નથી. જેમ કે - રજ્ઞયતિ, અરજિ, રજંરજમ્.

અમોઽકમ્યમિ-ચમઃ । ૪-૨-૨૬

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં કમ્, અમ્ અને ચમ્ ધાતુ વર્જીને અમ્ અન્તવાળા ધાતુઓનો સ્વર દ્રસ્વ થાય છે. પરન્તુ જિ અને ણમ્ પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં આ સૂત્રથી જ વિહિત દ્રસ્વ સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - (૧) રમયતિ = તે રમાડે છે. રમિ-ક્રીડાયામ્ (૮૮૮) સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘટયતિ પ્રમાણે થશે.

(૨) અરમિ, અરમિ = (તેના વડે) રમાડાયું. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ અઘાટિ, અઘટિ પ્રમાણે થશે.

(૩) રમંરમમ્, રમંરમમ્ = વારંવાર રમાડાવીને. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘાટંઘાટમ્, ઘટંઘટમ્ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે... દમયતિ, અદામિ-અદમિ, દામંદામમ્-દમંદમમ્ થશે.

અકમ્યમિચમ્ ઇતિ કિમ્ ? કામયતે = તે ઈચ્છા કરાવે છે. સાધનિકા

- ઘટયતિ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં દ્રસ્વ નહીં થાય.
- (૨) અકામિ = તેણે ઈચ્છા કરાવી. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ અઘાટિ પ્રમાણે થશે. અહીં દ્રસ્વ નહીં થાય.
- (૩) કામકામમ્ = વારંવાર ઈચ્છા કરાવીને. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘાટંઘાટમ્ પ્રમાણે થશે. અહીં દ્રસ્વ નહીં થાય.
- (૨) (૧) આમયતિ = તે મોકલે છે. અમ-ગતૌ (૩૯૨) સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘટયતિ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં દ્રસ્વ નહીં થાય.
- (૨) આમિ = તેના વડે મોકલાયું. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ અઘાટિ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં દ્રસ્વ નહીં થાય.
- (૩) આમમામમ્ = વારંવાર મોકલાવીને. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘાટંઘાટમ્ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં દ્રસ્વ નહીં થાય.
- (૩) (૧) આચામયતિ = તે ખવડાવે છે. ચમૂ-અદને (૩૯૦) સાધનિકા ઘટયતિ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં દ્રસ્વ નહીં થાય.
- (૨) આચામિ = તેના વડે ખવડાવાયું. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ અઘાટિ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં દ્રસ્વ નહીં થાય.
- (૩) આચામમાચામમ્ = વારંવાર ખવડાવીને. સાધનિકા ઘાટંઘાટમ્ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં દ્રસ્વ નહીં થાય. અને ૧-૩-૧૪ સૂત્ર નહીં લાગે.
- ★ સંક્રામયતિ માં ક્રમ્ ધાતુ અમ્ અન્તવાળો છે તો આ સૂત્રથી દ્રસ્વ કેમ ન થયું ? સાચી વાત છે. દ્રસ્વ થવું જોઈએ પણ ક્રમ્ ધાતુને સીધો નિ પ્રત્યય લાગ્યો નથી સંક્રમ્ ધાતુને શત્રુ પ્રત્યય લાગીને સંક્રમત્ થયા પછી સંક્રમત્+ઇ - નિજ્... ૩-૪-૪૨ થી નિજ્ લાગ્યો. અને ત્રન્ત્ય... ૭-૪-૪૩ થી અન્ત્ય સ્વરાદિ અત્ નો લોપ થવાથી સંક્રમિ થયું. જિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી વૃદ્ધિ થવાથી સંક્રામિ ધાતુ થયા પછી તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સંક્રામયતિ પ્રયોગ થયો. ક્રમ્ ધાતુ શત્રુ પ્રત્યયાન્ત હોવાથી આ સૂત્રથી દ્રસ્વ થયું નથી.

પર્યપાત્ સ્વદઃ । ૪-૨-૨૭

અર્થ:- નિ પ્રત્યય પર છતાં પરિ અને અપ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં સ્વદ્ ધાતુનો સ્વર દ્રસ્વ થાય છે. પરન્તુ જિ અને ણમ્ પરમાં છે જેને એવો

णि प्रत्यय पर છતાં આ સૂત્રથી જ વિહિત દ્વસ્વ સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - (૧) परिस्खदयति = તે નરમ કરાવે છે. સ્ખદિष्-खदने (૧૦૦૫) સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘટયતિ પ્રમાણે થશે.

(૨) पर्यस्खादि, पर्यस्खदि = નરમ કરાવાયું. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ અઘાટિ, અઘટિ પ્રમાણે થશે. इवणदि... ૧-૨-૨૧ લાગશે.

(૩) परिस्खादंपरिस्खादम्, परिस्खदंपरिस्खदम् = વારંવાર નરમ કરાવીને. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘાટંઘાટમ્, ઘટંઘટમ્ પ્રમાણે થશે.

✧ એજ પ્રમાણે... अपस्खदयति, अपास्खादि-अपास्खदि, अपस्खादमप-स्खादम् - અપસ્ખદમપસ્ખદમ્ પ્રયોગ થશે.

पर्यपादिति किम् ? प्रस्खादयति = નરમ કરાવે છે. સાધનિકા ૪-૨-૨૬ માં જણાવેલ કામયતે પ્રમાણે થશે. અહીં પરિ કે અપ ઉપસર્ગથી પરમાં સ્ખદ્ ધાતુ નથી પણ પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં છે તેથી આ સૂત્રથી સ્ખદ્ ધાતુનો સ્વર દ્વસ્વ થયો નથી.

✧ જો કે સ્ખદ્ ધાતુ ઘટાદિ ગણનો હોવાથી ઘટાદે... ૪-૨-૨૪ થી પ્રસ્ખાદયતિ માં સ્વર દ્વસ્વ થઈ શકે પણ આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી હવે પરિ અને અપ ઉપસર્ગ પૂર્વક સ્ખદ્ ધાતુ હોય તો જ સ્વર દ્વસ્વ થશે. તે સિવાયનાં કોઈપણ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં સ્ખદ્ ધાતુનો સ્વર હવે ઘટાદે... ૪-૨-૨૪ થી પણ દ્વસ્વ નહીં થાય.

शमोऽदर्शने । ४-२-२८

અર્થ:- णि प्रत्यय पर છતાં દર્શન (જોવું) સિવાયનાં અર્થમાં વર્તતાં શમ્ ધાતુનો સ્વર દ્વસ્વ થાય છે. પરન્તુ જિ અને ણમ્ પરમાં છે જેને એવો णि प्रत्यय पर છતાં આ સૂત્રથી જ વિહિત દ્વસ્વ સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - (૧) शमयति रोगम् = રોગને શાંત કરાવે છે. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘટયતિ પ્રમાણે થશે.

(૨) अशामि, अशामि = શાંત કરાવો. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ અઘાટિ, અઘટિ પ્રમાણે થશે.

- (૩) શામંશામમ્, શમંશમમ્ = વારંવાર શાંત કરાવીને. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘટંઘાટમ્, ઘટંઘટમ્ પ્રમાણે થશે.

અદર્શન ઇતિ કિમ્ ? નિશામયતિ રુપમ્ = રૂપ દેખાડે છે. સાધનિકા ૪-૨-૨૬ માં જણાવેલ કામયતે પ્રમાણે થશે. અહીં દર્શન અર્થ હોવાથી આ સૂત્રથી ણમ્ ધાતુનો સ્વર દ્વસ્વ થયો નથી. ૪-૨-૨૬ થી અમ્ અન્તવાળા ધાતુને દ્વસ્વ સ્વરની પ્રાપ્તિ હતી પણ આ સૂત્ર જુદું બનાવ્યું તેથી હવે ૪-૨-૨૬ થી દર્શન અર્થમાં પણ દ્વસ્વ નહીં થાય.

યમોઽપરિવેષણે ણિચિ ચ । ૪-૨-૨૯

અર્થ:- ણિચ્ રૂપ ણિ કે અણિચ્ રૂપ ણિ પ્રત્યય પર છતાં પરિવેષણ (આજુબાજુ રહેવું અથવા પીરસવું) સિવાયનાં અર્થમાં વર્તતાં યમ્ ધાતુનો સ્વર દ્વસ્વ થાય છે. પરન્તુ જિ અને ણમ્ પ્રત્યય પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં આ સૂત્રથી વિહિત દ્વસ્વ સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - (૧) યમયતિ = નિગ્રહ કરે છે. અથવા નિગ્રહ કરાવે છે. સાધનિકા ઘટયતિ પ્રમાણે થશે. અહીં ચુચાદિ... ૩-૪-૧૭ થી ણિચ્ લાગેલાં યામિ ધાતુનું પણ ગ્રહણ થશે. એટલે યમ્ ધાતુનો સ્વર ણિચ્ લાગ્યો હોય તો પણ દ્વસ્વ થશે અને ણિમ્ લાગ્યો હોય તો પણ દ્વસ્વ થશે.

(૨) અયામિ, અયમિ = નિગ્રહ કર્યો અથવા નિગ્રહ કરાવાયો. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ અઘાટિ, અઘટિ પ્રમાણે થશે.

(૩) યામંયામમ્, યમંયમમ્ = વારંવાર નિગ્રહ કરીને અથવા નિગ્રહ કરાવીને. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘાટંઘાટમ્, ઘટંઘટમ્ પ્રમાણે થશે.

અપરિવેષણ ઇતિ કિમ્ ? અતિથીન્ યામયતિ = અતિથિઓને પીરસે છે. ચન્દ્રમ્ યામયતિ = ચન્દ્રની આજુબાજુ (આભા) રહે છે. અહીં પરિવેષણ અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી યમ્ ધાતુનો સ્વર દ્વસ્વ થયો નથી સાધનિકા ૪-૨-૨૬ માં જણાવેલ કામયતિ પ્રમાણે થશે.

૪-૨-૨૬ થી અમ્ અન્તવાળાને દ્વસ્વ સ્વરની પ્રાપ્તિ હતી પણ સૂત્ર જુદું બનાવ્યું તેથી હવે ૪-૨-૨૬ થી પરિવેષણ અર્થમાં પણ દ્વસ્વ નહીં થાય.

- ✧ ૪-૨-૧૦ માં જણાવેલ ગૌ થી ણિચ્ અને ણિમ્ બન્નેનું પ્રહણ થાય પણ આ સૂત્રમાં “ણિચિ ચ” નાં પ્રહણથી એમ જણાવાયું કે યમ્ ધાતુથી જ ણિચ્ કે ણિમ્ પ્રત્યય હોય તો હ્રસ્વ થાય પણ ૪-૨-૧૦ થી માંડીને ૪-૨-૨૮ સૂત્ર સુધીમાં જે ણિ નું પ્રહણ છે તેનાથી માત્ર ણિમ્ નું જ પ્રહણ થશે પણ ણિચ્ નું નહીં જેમ કે - સ્યમિન્-વિતર્કે (૧૮૩૫) સ્યામયતે, અસ્યામિ, સ્યામંસ્યામમ્ અહીં ણિચ્ પ્રત્યય લાગેલો છે. તેથી ૪-૨-૨૬ થી સ્યમ્ ધાતુનો સ્વર હ્રસ્વ થયો નથી.

મારણ-તોષણ-નિશાને જ્ઞશ્ચ । ૪-૨-૩૦

અર્થ:- ણિચ્ રૂપ ણિ કે અણિચ્ રૂપ ણિ પ્રત્યય પર છતાં મારણ (મારવું) તોષણ (સંતોષ આપવો) અને નિશાન (શસ્ત્રને તીક્ષ્ણ કરવું) અર્થમાં વર્તતાં જ્ઞા ધાતુનો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. પરન્તુ જિ અને ણમ્ પ્રત્યય પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં આ સૂત્રથી વિહિત હ્રસ્વ સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - (૧) સંજ્ઞપયતિ પશુમ્ = પશુને મારે છે અથવા મરાવે છે. જ્ઞાણ-મારણાદિનિયોજનેષુ (૧૭૨૦) જ્ઞાશ્-અવબોધને (૧૫૪૦)

સમ્+જ્ઞા+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિમ્ અથવા ચુગદિ... ૩-૪-૧૭ થી ણિચ્ પ્રત્યય.

સમ્+જ્ઞાપિ - અર્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પ્ આગમ.

સંજ્ઞાપિ - તૌ-મુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

સંજ્ઞપિ - આ સૂત્રથી સ્વર હ્રસ્વ.

તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સંજ્ઞપયતિ પ્રયોગ થશે.

- ✧ વિજ્ઞપયતિ રાજાનમ્ = રાજાને ખુશ કરે છે અથવા ખુશ કરાવે છે. સાધનિકા ઉપર જણાવેલ સંજ્ઞપયતિ પ્રમાણે થશે.

- ✧ પ્રજ્ઞપયતિ શસ્ત્રમ્ = શસ્ત્રને તીક્ષ્ણ કરે છે અથવા કરાવે છે. સાધનિકા ઉપર જણાવેલ સંજ્ઞપયતિ પ્રમાણે થશે.

- (૨) અજ્ઞાપિ, અજ્ઞપિ = માર્યું - મરાવ્યું, વિનંતિ કરી - વિનંતિ કરાવી, શસ્ત્ર તીક્ષ્ણ કર્યું - તીક્ષ્ણ કરાવ્યું. જ્ઞપિ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે પછીની સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ અઘાટિ, અઘટિ પ્રમાણે થશે.

- (૩) જાપંજાપમ્, જપંજપમ્ = વારંવાર મારીને-મરાવીને, વારંવાર ખુશ કરીને-કરાવીને, વારંવાર તીક્ષ્ણ કરીને - કરાવીને. જપિ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘટંઘાટમ્, ઘટંઘટમ્ પ્રમાણે થશે.
- ★ અહીં પણ પૂર્વસૂત્રની જેમ ણિચ્ રૂપ ણિ કે અણિચ્ રૂપ ણિ નાં પ્રયોગમાં અર્થભેદ જાણવો. ણિચ્ સ્વાર્થનો અને ણિમ્ પ્રેરકનો લેવો.

ચહણ: શાઠ્યે । ૪-૨-૩૧

અર્થ:- ણિચ્ રૂપ ણિ પ્રત્યય પર છતાં શાઠ્ય (છેતરવું) અર્થમાં વર્તતાં ચહ ધાતુનો સ્વર ઇસ્વ થાય છે. પરન્તુ જિ અને ણમ્ પ્રત્યય પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં આ સૂત્રથી વિહિત ઇસ્વ સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ચહયતિ = તે છેતરે છે. ચહણ-કલ્કને (૧૯૨૪).

ચહ+ઇ - ચુગદિ... ૩-૪-૧૭ થી, ણિચ્ પ્રત્યય.

ચહિ - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અ નો લોપ.

ચહિ - આ સૂત્રથી અ નો ઇસ્વ અ.

તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ચહયતિ પ્રયોગ થશે.

(૨) અચાહિ, અચહિ = છેતર્યો. ચહિ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે પછીની સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ અચાટિ, અઘટિ પ્રમાણે થશે.

(૩) ચાહંચાહમ્, ચહંચહમ્ = છેતરીને. ચહિ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે પછીની સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘાટંઘાટમ્, ઘટંઘટમ્ પ્રમાણે થશે.

શાઠ્ય ઇતિ કિમ્ ? અચહિ = ઈચ્છા કરી, ચહંચહમ્ = વારંવાર ઈચ્છા કરીને. અહીં શાઠ્ય અર્થ નથી તેથી આ સૂત્રથી જિ-ણમ્ પર છે જેને એવો ણિ પર છતાં દીર્ઘ થયું નથી.

★ ચહણ ધાતુ અકારાન્ત છે તેથી જિગિતિ થી વૃદ્ધિ થવાની ન હતી ચહ ધાતુ ઇસ્વ જ રહેવાનો હતો તો પછી આ સૂત્રથી અકારનો જ ઇસ્વ અકાર શા માટે કર્યો ? વાત સાચી છે. ઇસ્વ જ હોવા છતાં પણ આ સૂત્રથી ઇસ્વ કરવાથી જિ અને ણમ્ પ્રત્યય પર છતાં આ સૂત્રથી વિહિત ઇસ્વ સ્વરનું જ દીર્ઘ કરે છે. દીર્ઘ કરવાનાં હેતુથી ઇસ્વનું ઇસ્વ કર્યું છે તે બરાબર જ છે.

જ્વલ-હ્વલ-હાલ-ગ્લા-સ્ના-વનૂ-વમ-નમોઽનુપ-

સર્ગસ્ય વા । ૪-૨-૩૨

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં ઉપસર્ગ સહિત જ્વલ, હ્વલ, હાલ, ગ્લૈ, સ્ના, વનૂ, વમ્ અને નમ્ ધાતુઓનો સ્વર વિકલ્પે દ્વસ્વ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જ્વલયતિ, જ્વાલયતિ = તે બાળે છે. જ્વલ-દોસૌ (૧૦૫૮). સાધનિકા ઘટયતિ પ્રમાણે થશે. પશ આ સૂત્રથી દ્વસ્વ વિકલ્પે થશે. એજ પ્રમાણે.

(૨) હ્વલયતિ, હ્વાલયતિ = તે ચલાવે છે. હ્વલ-ચલને (૧૦૫૬)

(૩) હાલયતિ, હ્વાલયતિ = તે ચલાવે છે. હાલ-ચલને (૧૦૫૭)

(૪) ગ્લપયતિ, ગ્લાપયતિ = તે ગ્લાનિ પમાડે છે. ગ્લૈ-હર્ષક્ષયે (૩૧) આત્... ૪-૨-૧ થી ગ્લૈ ધાતુનાં અન્ત્ય એ નો આ થવાથી ગ્લા. અને અર્ત્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પુ આગમ થવાથી ગ્લાપિ. આ સૂત્રથી વિકલ્પે દ્વસ્વ થવાથી - ગ્લપિ, ગ્લાપિ ધાતુને તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી બે રૂપ બનશે.

(૫) સ્નાપયતિ, સ્નાપયતિ = તે સ્નાન કરાવે છે. ણ્ઞાન્ક-શૌચે (૧૦૬૪) સ્ના+ઇ, સ્નાપિ આ સૂત્રથી દ્વસ્વ વિકલ્પે થવાથી સ્નાપિ, સ્નાપિ ધાતુને તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી બે રૂપ થશે.

(૬) વનયતિ, વાનયતિ = યાચના કરાવે છે. વનૂયિ-યાચને (૧૫૦૬)

(૭) વમયતિ, વામયતિ = વમન કરાવે છે. દુવમૂ-ઉદ્ગિરણે (૮૬૮)

(૮) નમયતિ, નામયતિ = નમન કરાવે છે. નમ્-પ્રહત્વે (૩૮૮)

અનુપસર્ગસ્યેતિ કિમ્ ? પ્રજ્વલયતિ, પ્રહ્વલયતિ, પ્રહાલયતિ, પ્રગ્લાપયતિ, પ્રસ્નાપયતિ, પ્રવનયતિ, પ્રવમયતિ અને પ્રણમયતિ અહીં પ્ર+જ્વલ, પ્ર+હ્વલ, પ્ર+હાલ ધાતુનો સ્વર ઘટાડે... ૪-૨-૨૪ થી, પ્ર+વનૂ ધાતુનો સ્વર કળે... ૪-૨-૨૫ થી અને પ્ર+વમ, પ્ર+નમ્ ધાતુનો સ્વર અમો... ૪-૨-૨૬ થી નિત્ય દ્વસ્વ થાય છે. પ્ર+ગ્લા અને પ્ર+સ્ના ધાતુનો સ્વર દ્વસ્વ થતો નથી. આ બધા ધાતુઓ ઉપસર્ગ સહિત હોવાથી આ સૂત્ર નહીં લાગે. અર્થ ઉપર પ્રમાણે થશે.

છદેરિસ્-મન્-ત્રદ્-ઘ્વૌ । ૪-૨-૩૩

અર્થ:- ઇસ્, મન્, ત્રદ્ અને ક્ષિપ્ પ્રત્યય પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં છદ્ ધાતુનો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.

વિવેચન - (૧) છદિઃ = હોઠ. છદન્-સંવરણે (૧૬૫૫)

છદ્+ઇ - ચુગદિ... ૩-૪-૧૭ થી ણિચ્ પ્રત્યય.

છદિ+ઇસ્ - રુચ્યર્ચિ... ૮૮૮ ઉષાદિથી ઇસ્.

છદિ+ઇસ્ - ઝિણિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

છદિસ્ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિ નો લોપ.

છદિસ્ - આ સૂત્રથી સ્વર હ્રસ્વ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી છદિઃ રૂપ સિદ્ધ થશે.

(૨) છદ્ = કપટ.

છદ્+ઇ - ચુગદિ... ૩-૪-૧૭ થી ણિચ્ પ્રત્યય.

છદિ+મન્ - મન્વન્... ૫-૧-૧૪૭ થી મન્ પ્રત્યય.

છદિ+મન્ - ઝિણિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

છદ્+મન્ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિ નો લોપ.

છદન્ - આ સૂત્રથી સ્વર હ્રસ્વ.

છદન્+સિ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય.

છદન્ - અનતો... ૧-૪-૫૬ થી સિ નો લોપ.

છદ્ - નામ્નો... ૨-૧-૮૧ થી ન્ નો લોપ.

(૩) છત્રી = છત્રી.

છદ્+ઇ - ચુગદિ... ૩-૪-૧૭ થી ણિચ્ પ્રત્યય.

છદિ+ત્ર - ત્રદ્ — (૪૪૬) ઉષાદિથી ત્રદ્ પ્રત્યય.

છદિ+ત્ર - ઝિણિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

છદ્+ત્ર - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિ નો લોપ.

છદ્ત્ર - આ સૂત્રથી સ્વર હ્રસ્વ.

છદ્ત્ર+ઈ - અળજે... ૨-૪-૨૦ થી ડી પ્રત્યય.

છદ્ત્રી - અસ્ય... ૨-૪-૮૬ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

છત્રી - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ નો ત્.

(૪) ઉપચ્છત્ = ઢાંકણું. છાદયતિ ઇતિ અર્થમાં ક્ષિપ્ પ્રત્યય.

ઉપચ્છદ્+ઇ - ચુરાદિ... ૩-૪-૧૭ થી ણિચ્ પ્રત્યય.

ઉપચ્છદ્+ઇ+૦ - ક્ષિપ્ ૫-૧-૧૪૮ થી ક્ષિપ્ પ્રત્યય.

ઉપછાદિ - જિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

ઉપછાદ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિ નો લોપ.

ઉપચ્છદ્ - આ સૂત્રથી સ્વર દ્રસ્વ.

ઉપચ્છદ્+સિ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય.

ઉપચ્છદ્ - દોર્ઘ... ૧-૪-૪૫ થી સિ નો લોપ.

ઉપચ્છદ્ - સ્વરેભ્યઃ ૧-૩-૩૦ થી છ્ દ્વિત્વ.

ઉપચ્છદ્ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી પૂર્વનાં છ્ નો ચ્.

ઉપચ્છત્ - વિરામેવા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્.

ત્રઙિતિ ક્ષિપ્ ? છાત્રઃ = વિદ્યાર્થી. અહીં હયા... ૪ ૫ ૧ થી ઉષાદિનો ત્ર પ્રત્યય લાગ્યો છે. સૂત્રમાં ત્રદ્ પ્રહણ કર્યો છે તેથી આ સૂત્રથી ત્ર પ્રત્યય પર છતાં છદ્ ધાતુનો સ્વર દ્રસ્વ થયો નથી.

एकोपसर्गस्य च घे । ૪-૨-૩૪

અર્થ:- ઘ પ્રત્યય પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં એક ઉપસર્ગથી પર કે ઉપસર્ગ સિવાયનાં (અનુપસર્ગક) છદ્ ધાતુનો સ્વર દ્રસ્વ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પ્રચ્છદ્ = છજું, છોઠ.

પ્રચ્છદ્+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિચ્ પ્રત્યય.

પ્રછાદિ - જિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

પ્રચ્છાદિ - સ્વરેભ્યઃ ૧-૩-૩૦ થી છ્ દ્વિત્વ.

પ્રચ્છાદિ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી છ્ નો ચ્.

પ્રચ્છાદિ+અ - પુત્રામિ ઘઃ ૫-૩-૧૩૦ થી ઘ પ્રત્યય.

પ્રચ્છાદિ+અ - આ સૂત્રથી સ્વર દ્રસ્વ.

પ્રચ્છદ્ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિ નો લોપ.

સિ, સોઠ; ર:પદાન્તે... થી પ્રચ્છદ: પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે.

(૨) છદ: = છજું, હોઠ. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે.

एकोपसर्गस्य चेति किम् ? समुपच्छद: = ઢાંકવું, પલંગાદિનું આવરણ. અહીં બે ઉપસર્ગથી પર છદ્ ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી સ્વર હ્રસ્વ થયો નથી. સાધનિકા પ્રચ્છદ: પ્રમાણે થશે. માત્ર આ સૂત્ર નહીં લાગે.

घ इति किम् ? प्रच्छदनम् = ઢાંકવું. અહીં એક જ ઉપસર્ગ છે. ણિ પ્રત્યય પરમાં છે. પણ ણિ પ્રત્યયથી પરમાં ઘ પ્રત્યય નથી અન્દ પ્રત્યય છે. તેથી આ સૂત્રથી છદ્ ધાતુનો સ્વર હ્રસ્વ થયો નથી.

उपान्त्यस्याऽसमानलोपि-शास्वृदितो डे । ४-२-३५

અર્થ:- ડ પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં જે ધાતુનાં સમાનનો લોપ થવાનો હોય તેવા સમાનલોપી, શાસ્ અને ઋ ઈત્વાળા ધાતુને વર્જીને અન્ય ધાતુઓનો ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થાય છે.

विवेचन - (१) अपीपचत् = તેણે રંધાવ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૫૮ માં કરેલ અપીકસ્ત પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ળિતિ થી અ ની વૃદ્ધિ આ થશે. અને ૪-૧-૪૬ સૂત્ર નહીં લાગે. એજ પ્રમાણે - અલીલવત્.

(२) मा भवान् अटित् = આપ ભમાડો નહીં. સાધનિકા સ્વરદે:.... ૪-૧-૪ માં કરેલ છે. અહીં મા નો યોગ હોવાથી સ્વરદે:.... ૪-૪-૩૧ થી આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ થઈ નથી.

असमानलोपि-शास्वृदित इति किम् ? अत्यराजत् = રાજાને ઓળંગી ગયો, રાજા કરતાં ચડી ગયો. રાજાને અતિક્રાન્ત: અર્થમાં.

अतिराजन्+अ - राजन्सखे: ૭-૩-૧૦૬ થી અદ્ સમાસાન્ત.

अतिराज - नोपदस्य... ૭-૪-૬૧ થી અન્ નો લોપ.

अतिराजम् आख्यत् अर्थમાં ણિચ્ પ્રત્યય.

अतिराज+इ - णिज्... ૩-૪-૪૨ થી ણિચ્ પ્રત્યય.

अतिराजि - व्रन्त्य... ૭-૪-૪૩ થી અન્ત્યસ્વરાદિનો લોપ.

अतिराजि+द् - दि-ताम्... ૩-૩-૧૧ થી દ્ પ્રત્યય.

अतिराजि+ङ+द् - णिञ्चि... ૩-૪-૫૮ થી ઙ પ્રત્યય.

- અતિરાજિ+અ+દ - અન્યસ્ય ૪-૧-૮ થી ર દ્વિત્વ.
- અતિરાજિ+અ+દ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનાં ર નો ર (હ્રસ્વ)
- અતિઅરાજિ+અ+દ - અહ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.
- અત્યરાજિ+અ+દ - ઇવળદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય.
- અત્યરાજદ - ગેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિચ્ નો લોપ.
- અત્યરાજત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્.
- અહીં અતિરાજિ નામ ધાતુ બન્યો તેમાં ણિ પર આવતાં ૭-૪-૪૩ થી અ નો લોપ થવાથી સમાનલોપી ધાતુ બન્યો તેથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ થયો નથી.
- (૩) અશશાસત્ = શાસન કરાવ્યું. શાસૂક્-અનુશિષ્ટૌ (૧૦૯૫)
- શાસ્+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.
- શાસિ+દ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દ્ પ્રત્યય.
- શાસિ+અ+દ - ણિશ્રિ... ૩-૪-૫૮ થી ઙ પ્રત્યય.
- શાશાસિ+અ+દ - આદ્યોશ... ૪-૧-૨ થી આદ્ય એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.
- શશાસિ+અ+દ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.
- અશશાસિ+અ+દ - અહ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.
- અશશાસદ - ગેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિગ્ નો લોપ.
- અશશાસત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્.
- શાસ્ ધાતુનું સૂત્રમાં વર્જન હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્યસ્વર હ્રસ્વ થયો નથી.
- (૪) મા ભવાન્ ઓણિણત્ = આપે ચોરાવ્યું નહીં. ઓણ-અપનયને (૨૭૩)
- સાધનિકા મા ભવાન્ અટિટ્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૪-૩-૫૦ અને આ સૂત્ર નહીં લાગે. ઓણ માં ઋકાર ઈત્ હોવાથી આ સૂત્રથી ઓણ ધાતુનો સ્વર હ્રસ્વ થયો નથી.
- મા ભવાન્ અટિટ્ માં આ સૂત્રથી જે હ્રસ્વ કરવાનું વિધાન કર્યું તે દ્વિત્વ વિગેરે કાર્યની પહેલાં થાય છે.

ભ્રાજ-ભાસ-ભાષ-દીપ-પીઢ-જીવ-મીલ-કળ-રળ-બળ-

ભળ-શ્રળ-હે-હેઠ-લુટ-લુપ-લપાં નવા । ૪-૨-૩૬

અર્થ:- ડ પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં ભ્રાજ, ભાસ, ભાષ, દીપ, પીઢ, જીવ, મીલ, કળ, રળ, બળ, ભળ, શ્રળ, હે, હેઠ, લુટ, લુપ અને લપ ધાતુઓનો ઉપાન્ત્ય સ્વર વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અભિભ્રજત્, અભ્રાજત્ = શોભાવ્યું. ભ્રાજિ-દીપૌ (૬૬૧), દુભ્રાજિ-દીપૌ (૮૮૪).

ભ્રાજ્+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

ભ્રાજિ+દ્- દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દ પ્રત્યય.

ભ્રાજિ+અ+દ - ણિશ્રિ... ૩-૪-૫૮ થી ડ પ્રત્યય.

ભ્રજિ+અ+દ - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ.

ભ્રાજિ+અ+દ - આદ્યોશ... ૪-૧-૨ થી આદ્ય એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

ભ્રજિ+અ+દ - હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

મભ્રજિ+અ+દ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યજ્ઞન ર નો લોપ.

બ્રજિ+અ+દ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં મ્ નો બ્.

અભ્રજિ+અ+દ - અહ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અભ્રજદ્ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિગ્ નો લોપ.

અભ્રજદ્ - અસમાન... ૪-૧-૬૩ થી સન્વદ્ભાવ.

અભિભ્રજદ્ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી અ નો ઇ.

અભિભ્રજત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્.

વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ ન થાય ત્યારે અભ્રાજત્ થશે. તેમાં આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય સ્વર હ્રસ્વ ન થવાથી ૪-૧-૬૩ સૂત્રથી સન્વત્ કાર્ય નહીં થાય એટલે ૪-૧-૫૯ સૂત્રથી અ નો ઇ પણ નહીં થાય. બાકીની સાધનિકા અભિભ્રાજત્ પ્રમાણે થશે.

☆ અભિભ્રજત્ માં મ્ લઘુ છે પણ મ્ ની પૂર્વનો વિ એ સંયોગની પૂર્વે હોવાથી ગુરુ અક્ષર છે તેથી લઘો... ૪-૧-૬૪ સૂત્રથી ઇ દીર્ઘ થયો નથી.

(૨) અભીભસત્, અભભાસત્ = શોભાવ્યું. ભાસિ-દીપૌ (૮૪૬) સાધનિકા

- ઉપર પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૪-૧-૪૪ સૂત્ર નહીં લાગે અને લઘો... ૪-૧-૬૪ સૂત્રથી દીર્ઘ થશે.
- (૩) અબીભષત્, અબભાષત્ = બ્રોલાવ્યું. ભાષિ-વક્તાયાં વાચિ (૮૩૨) સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૪-૧-૪૪ સૂત્ર નહીં લાગે અને ૪-૧-૬૪ સૂત્રથી દીર્ઘ થશે.
- (૪) અદીદિપત્, અદિદીપત્ = દીપાવ્યું. દીપૈચિ-દીપૌ (૧૨૬૬) સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૪-૧-૪૪, ૪-૧-૪૨, ૪-૧-૫૮ સૂત્ર નહીં લાગે અને ૪-૧-૬૪ સૂત્રથી પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થશે. અને અદિદીપત્ માં પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ થી હ્રસ્વ થયો છે.
- (૫) અપીપિડત્, અપિપીડત્ = પીડા કરી. પીડન્-ગહને (૧૬૨૫) સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૪-૧-૪૪, ૪-૧-૪૨, ૪-૧-૫૮ સૂત્ર નહીં લાગે અને ૪-૧-૬૪ સૂત્ર લાગશે. તથા અપિપીડત્ માં હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ થશે.
- (૬) અજીજિવત્, અજિજીવત્ = જીવાડ્યું. જીવ-પ્રાણધારણે (૪૬૫) સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૪-૧-૪૪, ૪-૧-૪૨, ૪-૧-૫૮ સૂત્ર નહીં લાગે અને ૪-૧-૬૪ સૂત્ર લાગશે. તથા અજિજીવત્ માં હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ થશે.
- (૭) અમીમિલત્, અમિમીલત્ = (આંખ) મીંચાવી. મીલ-નિમેષણે (૪૧૫) સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૪-૧-૪૪, ૪-૧-૪૨, ૪-૧-૫૮ સૂત્ર નહીં લાગે અને ૪-૧-૬૪ સૂત્ર લાગશે. તથા અમિમીલત્ માં હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ થશે.
- (૮) અચીકણત્, અચકાણત્ = અવાજ કરાવ્યો. કણ-શબ્દે (૨૭૦) સાધનિકા ૪-૧-૨ માં કરેલી છે તે પ્રમાણે થશે. પણ અહીં પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય થશે.
- (૯) અચીરણત્, અચરાણત્ = અવાજ કરાવ્યો. રણ-શબ્દે (૨૬૦) સાધનિકા ૪-૧-૨ માં કરેલ અચીકણત્, અચકાણત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૪-૧-૪૬ સૂત્ર નહીં લાગે.
- (૧૦) અબીબળત્, અબબાળત્ = અવાજ કરાવ્યો. બળ-શબ્દે (૨૬૩) સાધનિકા ૪-૧-૨ માં કરેલ અચીકણત્, અચકાણત્ પ્રમાણે થશે.

પરંતુ ૪-૧-૪૬ સૂત્ર નહીં લાગે.

(૧૧) અબીઘણત્, અબઘાણત્ = અવાજ કરાવ્યો. ઘણ-શબ્દે (૨૬૪) સાધનિકા ૪-૧-૨ માં કરેલ અચીકણત્, અચકાણત્ પ્રમાણે થશે. પરંતુ ૪-૧-૪૬ સૂત્રને બદલે દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ સૂત્રથી પૂર્વનાં થી નો બ્ થશે.

(૧૨) અશિઘ્રણત્, અશઘ્રાણત્ = અપાવ્યું. ઘ્રણ-દાને (૧૦૪૨) સાધનિકા ઉપર જણાવેલ અબિઘ્રજત્, અબઘ્રાજત્ પ્રમાણે થશે. પરંતુ ૪-૧-૪૨ સૂત્ર નહીં લાગે.

(૧૩) અજૂહવત્, અજુહાવત્ = બોલાવરાવ્યું. સાધનિકા ૪-૧-૮૮ સૂત્રમાં કરેલી છે.

(૧૪) અજીહિત્, અજિહેત્ = સંધર્ષ કરાવ્યો. હેઠિ-વિવાધાયામ્ (૬૭૬) સાધનિકા અબિઘ્રજત્, અબઘ્રાજત્ પ્રમાણે થશે. પરંતુ ૪-૧-૪૨ સૂત્ર નહીં લાગે. પણ ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં હ નો જ થશે. અને લઘો... ૪-૧-૬૪ થી પૂર્વનો ઙ દીર્ઘ થશે. અંજિહેત્ માં હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ થશે.

(૧૫) અલૂલુટ્, અલુલોટ્ = આલોટન કરાવ્યું. લુટ્-વિલોટને (૧૧૭૭) લુટ-વિલોટને (૧૮૦) સાધનિકા અબિઘ્રજત્, અબઘ્રાજત્ પ્રમાણે થશે. પરંતુ ૪-૧-૪૨, ૪-૧-૪૪ સૂત્ર નહીં લાગે. ૪-૧-૬૪ સૂત્ર લાગશે. અહીં ણિ પ્રત્યય પર છતાં લઘો... ૪-૩-૪ થી લુટ્ ધાતુનાં ઙ નો ગુણ ઓ થશે. અને ઓ નું હ્રસ્વ ઙ આ સૂત્રથી થશે.

(૧૬) અલૂલુપત્, અલુલોપત્ = નાશ કરાવ્યો. લુપ્લંતી-છેદને (૧૩૨૩) સાધનિકા અબિઘ્રજત્, અબઘ્રાજત્ પ્રમાણે થશે. પરંતુ ૪-૧-૪૨, ૪-૧-૪૪ સૂત્ર નહીં લાગે. ૪-૧-૬૪ સૂત્રથી દીર્ઘ થશે. અહીં લુપ્ નાં ઙ ગુણ ઓ થશે. અને ઓ નું હ્રસ્વ ઙ આ સૂત્રથી થશે.

(૧૭) અલીલપત્, અલલાપત્ = લપલપાટ કરાવ્યો. લપ-વ્યક્તેવચને (૩૩૬) સાધનિકા ૪-૧-૨ માં કરેલ અચીકણત્, અચકાણત્ પ્રમાણે થશે. પરંતુ ૪-૧-૪૬ સૂત્ર નહીં લાગે.

★ સૂત્ર બ.વ. માં છે તે શિષ્ટ પ્રયોગનાં અનુસરણ માટે છે. સૂત્રમાં આપેલાં ઉદાહરણ સિવાયનાં ઉદાહરણોનું પણ ગ્રહણ થશે. દા.ત.

ભ્રાસ્ ધાતુ — અભિભ્રસત્, અબભ્રાસત્.

ઋદૃવર્ણસ્ય । ૪-૨-૩૭

અર્થ:- ઙ પ્રત્યય પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ઋ વર્ણનો ઋ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) અવીવૃત્તત્ = વર્તાવ્યું. વૃતૂઙ્-વર્તને (૮૫૫) સાધનિકા ૪-૨-૩૬ માં જણાવેલ અભિભ્રજત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૪-૧-૪૪, ૪-૧-૪૨ સૂત્ર નહીં લાગે. આ સૂત્રથી ઋ નો જ ઋ આદેશ થવાથી ગુણ ન થયો. ઋતોત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ થયો. તે અ નો ઇ થયા પછી ૪-૧-૬૪ થી દીર્ઘ થશે. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી ઋ આદેશ ન થાય ત્યારે —

✱ અવવર્ત્તત્ = વર્તાવ્યું.

વૃત્+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિમ્ પ્રત્યય.

વર્તિ - લઘો... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અઙ્.

વર્તિ+દ્ - દિન્તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દ્ પ્રત્યય.

વર્તિ+અ+દ્ - ણિ-ઞિ... ૩-૪-૫૮ થી ઙ પ્રત્યય.

વૃવર્તિ+અ+દ્ - આઘૌંશ... ૪-૧-૨ થી આઘ એક્સ્વરાંશ દ્વિત્વ.

વવર્તિ-અ+દ્ - ઋતોત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

અવવર્તિ+અ+દ્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ.

અવવર્તદ્ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિમ્ નો લોપ.

અવવર્તદ્- હર્દર્હ... ૧-૩-૩૧ થી ત્ દ્વિત્વ.

અવવર્તત્- વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

(૨) અચીકૃત્તત્ = પ્રશંસા કરાવી. કૃતળ્-સંશબ્દને (૧૬૪૯) સાધનિકા ૪-૨-૩૬ માં જણાવેલ અભિભ્રજત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૪-૧-૪૪, ૪-૧-૪૨ સૂત્ર નહીં લાગે. પણ ૪-૧-૪૬ સૂત્ર લાગશે. આ સૂત્રથી ઋ નો ઋ આદેશ થવાથી કૃત્ નો કીર્ત્ આદેશ ન થયો. ઋતોત્ થી ઋ નો અ થયો. તે અ નો ઇ થયા પછી ૪-૧-૬૪ થી દીર્ઘ થયો. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી ઋ આદેશ ન થાય ત્યારે —

✧ અચિકીર્ત્ત = પ્રશંસા કરી.

કૃત્+ઇ - ચુરદિ... ૩-૪-૧૭ થી ણિચ્ પ્રત્યય.

કૃતિ+દ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દ્ પ્રત્યય.

કૃતિ+અ+દ્ - ણિ-શ્રિ... ૩-૪-૫૮ થી ઙ પ્રત્યય.

કીર્તિ+અ+દ્ - કૃતઃ... ૪-૪-૧૨૨ થી કીર્ત્ આદેશ.

કીર્તિ+અ+દ્ - આઘોશ... ૪-૧-૨ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

કિકીર્તિ+અ+દ્ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

ચિકીર્તિ+અ+દ્ - કઙશ્ચજ્ ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક્ નો ચ્.

અચિકીર્તિ+અ+દ્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અચિકીર્ત્ત્ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિચ્ નો લોપ.

અચિકીર્ત્ત - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

જિઘ્રતેરિઃ । ૪-૨-૩૮

અર્થ:- ઙ પ્રત્યય પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં ગ્રા ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય વર્ણનો ઇ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - અજિઘ્રપત્, અજિઘ્રપત્ = સુંધાડ્યું. ગ્રાં-ગન્ધોપાદાને (૩)

ગ્રા+ઇ - પ્રયોક્ત્... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

ગ્રાપિ - અર્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પુ આગમ.

ગ્રાપિ+દ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દ્ પ્રત્યય.

ગ્રાપિ+અ+દ્ - ણિ-શ્રિ... ૩-૪-૫૮ થી ઙ પ્રત્યય.

ગ્રિપિ+અ+દ્ - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય આ નો ઇ વિકલ્પે.

ગ્રાગ્રિપિ+અ+દ્ - આઘોશ... ૪-૧-૨ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

ગ્રિગ્રિપિ+અ+દ્ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

ઘગ્રિપિ+અ+દ્ - વ્યઙ્ગન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ર્ નો લોપ.

ગગ્રિપિ+અ+દ્ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ઘ ન્ને ગ્.

જગ્રિપિ+અ+દ્ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી ગ્ નો જ્.

- જિઘ્રિપિ+અ+દ્ - અસમાન... ૪-૧-૬૩ થી સન્વદ્ભાવ.
 જિઘ્રિપિ+અ+દ્ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.
 જિઘ્રિપદ્ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિન્ નો લોપ.
 અજિઘ્રિપદ્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ.
 અજિઘ્રિપત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.
 વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય આ નો ઇ ન થાય ત્યારે અજિઘ્રપત્ પ્રયોગ થશે. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે જ થશે. પરંતુ ઉપાન્ત્ય... ૪-૨-૩૫ થી ઉપાન્ત્ય આ નો હ્રસ્વ અ થશે.
- ✳ સૂત્રમાં તિવ્ નો નિર્દેશ કરેલો હોવાથી આ સૂત્ર યદ્વલુબન્ત માં નહીં લાગે. જેમ કે - અજાઘ્રપત્.

તિષ્ઠતે: । ૪-૨-૩૧

- અર્થ:- ઙ પ્રત્યય પરમાં છે જેને એવો ણિ પ્રત્યય પર છતાં સ્થા ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય વર્ણનો ઇ આદેશ થાય છે.
- વિવેચન - અતિષ્ઠિપત્ = ઊભો કર્યો. જ્ઞાન્-ગતિનિવૃત્તૌ (૫) સાધનિકા ૪-૨-૩૮ માં જણાવેલ અજિઘ્રિપત્ પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૧-૪૪ - ૪-૧-૪૦ સૂત્ર નહીં લાગે. તથા ૪-૧-૪૫, ૨-૩-૧૫, ૧-૩-૬૦ સૂત્ર લાગશે.
- ✳ ધાતુપાઠમાં રહેલા જ્ઞા ધાતુનાં ષ્ નો સ્ ષ:સોડષ્ઠ્યૈ... ૨-૩-૯૮ થી થયેલો હોવાથી નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી તે સ્ નો ષ્ થયો છે.
- ✳ સૂત્રમાં તિવ્ નો નિર્દેશ કરેલો હોવાથી આ સૂત્ર યદ્વલુબન્ત માં નહીં લાગે. જેમ કે - અતાસ્થપત્.
- ✳ ૪-૨-૩૮ થી આ સૂત્ર જુદું બનાવ્યું તેથી વા ની નિવૃત્તિ થઈ.

ઊદ્ દુષો ણૌ । ૪-૨-૪૦

- અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં દુષ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય વર્ણનો (૩ નો) ઊ આદેશ થાય છે.
- વિવેચન - દૂષયતિ = તે દૂષિત કરે છે. દુષંચ્-વૈકૃત્યે (૧૨૦૯).

દુષ્-ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

દૂષિ - આ સૂત્રથી ડ નો ડ દીર્ઘ.

તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દૂષયતિ પ્રયોગ થશે.

ળાવિતિ કિમ્ ? દોષો વર્તિતે. અહીં ણિ પ્રત્યય નથી તેથી અચ્ પ્રત્યય પર છતાં આ સૂત્રથી ડ નો ડ ન થતાં લઘો... ૪-૩-૪ થી ગુણ થયો છે.

- ☆ દોષણં ઇતિ ક્ષિપ્ - દુદ્, દોષમ્ આચ્છે - દુષયતિ. અહીં ણિચ્ પ્રત્યય થયો છે. તે દુષ્ ધાતુ સંબંધી નથી પણ નામસંબંધી છે તેથી આ સૂત્રથી ડ નો ડ થયો નથી.
- ☆ ણિ પ્રત્યયની અનુવૃત્તિ ચાલતી હતી છતાં ફરીથી આ સૂત્રમાં ણિ નું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી ડ પ્રત્યયની નિવૃત્તિ થઈ છે.

ચિત્તે વા । ૪-૨-૪૧

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં દુષ્ ધાતુનો કર્તા જો ચિત્ત હોય તો દુષ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય વર્ણનો (ડ નો) ડ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - મનો દૂષયતિ, દોષયતિ મૈત્રઃ = મૈત્ર મનને દૂષિત કરે છે. મનો દુષ્યતિ = મન દૂષિત થાય છે અને તેને મૈત્ર પ્રેરણા કરે છે. તેથી મન એ દુષ્ ધાતુનો મૂળ કર્તા હોવાથી આ સૂત્રથી ણિ પ્રત્યય પર છતાં ઉપાન્ત્ય ડ નો દીર્ઘ ડ થયો છે. વિકલ્પપક્ષે ડ ન થાય ત્યારે લઘો... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ થવાથી દોષયતિ પ્રયોગ થશે.

- ☆ ચિત્ત ના ગ્રહણથી પ્રજ્ઞા નું પણ ગ્રહણ થશે. કારણ કે પ્રજ્ઞાને પણ ચિત્ત જ કહેવાય છે. જેમ કે - પ્રજ્ઞા દુષ્યતિ. મૂળ કર્તા પ્રજ્ઞા છે. તેને ણિ પ્રત્યય પર છતાં પ્રજ્ઞા દૂષયતિ, દોષયતિ વા મૈત્રઃ પ્રયોગ આ સૂત્રથી થશે. એજ પ્રમાણે ચિત્ત દૂષયતિ, દોષયતિ વા મૈત્રઃ પ્રયોગ થશે.

ગોહઃ સ્વરે । ૪-૨-૪૨

અર્થ:- સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં કરાયો છે ગુણ જેનો એવાં ગુહ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય વર્ણનો (ઓ નો) ડ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - નિગૂહતિ = તે છૂપાવે છે. ગુહૈગ્-સંવરણે (૮૩૫)

નિ+ગુહ+તિ - તિવ્ત્સ... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

નિગુહ+અ+તિ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

નિગોહતિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

નિગૂહતિ - આ સૂત્રથી ઓ નો ડ આદેશ.

અહીં સ્વરાદિ શવ્ પ્રત્યય પર છતાં આ સૂત્રથી ગુણ પ્રાપ્ત ગોહ નાં ઓ નો દીર્ઘ ડ થયો છે એજ પ્રમાણે - ણિ પ્રત્યય પર છતાં નિગૂહયતિ, અક પ્રત્યય પર છતાં નિગૂહકઃ, છળમ્ (અમ્) પ્રત્યય પર છતાં નિગૂહનિગૂહમ્ અને ણવ્ પ્રત્યય પર છતાં નિજુગૂહ વિગેરે પ્રયોગ થશે.

ગોહ ઇતિ કિમ્ ? નિજુગૂહઃ = તેઓએ છુપાવ્યું.

નિ+ગુહ+અસ્ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી અસ્ પ્રત્યય.

નિગુહગુહ+અસ્ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

નિગુગુહ+અસ્ - વ્યञ્जन... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન હ નો લોપ.

નિજુગુહસ્ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી ગ્ નો જ્.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી નિજુગૂહઃ પ્રયોગ થશે. અહીં ઇન્ધ્ય... ૪-૩-૨૧ થી અવિત્ પરોક્ષાનાં પ્રત્યયો કિદ્વદ્ થાય છે તેથી ગુણ ન થવાથી આ સૂત્રથી ડ થયો નથી.

સ્વર ઇતિ કિમ્ ? નિગોહ = છુપાવશે. અહીં શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય લાગ્યો છે તે સ્વરાદિ પ્રત્યય ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ઓ નો ડ થયો નથી. એજ પ્રમાણે તુમ્ પ્રત્યય પર છતાં નિગોહમ્ થશે.

भुवो वः परोक्षा-ऽद्यतन्योः । ४-२-४३

અર્થ:- પારોક્ષા અને અદ્યતનીનાં પ્રત્યય પર છતાં વ્ અન્તે છે જેને એવા ધૂ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય વર્ણનો ડ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) બભૂવ = તે થયો. સાધનિકા ધાતો... ૩-૪-૪૬ માં જણાવેલ ચકાસામ્બભૂવ પ્રમાણે થશે.

(૨) અભૂવન્ = તેઓ થયા.

ભૂ+અન્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી અન્ પ્રત્યય.

ભૂ+સ્+અન્ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

અભૂ-સ્+અન્ - અદ્... ૪-૪-૨૮ થી અદ્ આગમ.

અમ્+અન્ - પિબૈતિ... ૪-૩-૬૬ થી સિચ્ નો લોપ.

અમ્+અન્ - ધાતો... ૨-૧-૫૦ થી ઊ નો ઉવ્.

અમ્+અન્ - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ઊ નો ઊ.

વ ઇતિ કિમ્ ? અમ્+અન્ = થયો. અમ્+અન્ સુધી અમ્+અન્ પ્રમાણે થશે.

અમ્+અન્ - તત્ર... ૫-૨-૨ થી કસુ પ્રત્યય.

અમ્+અન્+સિ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય.

અમ્+અન્+સિ - ઋદુદિતઃ ૧-૪-૭૦ થી ન્ આગમ.

અમ્+અન્+સિ - ન્મહતોઃ ૧-૪-૮૬ થી સ્વર દીર્ઘ.

અમ્+અન્ - દીર્ઘ... ૧-૪-૪૫ થી સિ નો લોપ.

અમ્+અન્ - પદસ્ય ૨-૧-૮૮ થી સ્ નો લોપ. અહીં અમ્+અન્ માં ઉપાન્ત્ય મ્ છે વ્ અન્તે નથી તેથી આ સૂત્રથી ઊ થયો નથી.

- (૨) અમ્+અન્ = થયો. સાધનિકા અમ્+અન્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૨-૧-૫૦ અને વ્ અન્તવાળો ન હોવાથી આ સૂત્ર નહીં લાગે.

પરોક્ષાદ્યતન્યોરિતિ કિમ્ ? ભવિષ્યતિ = તે થશે. અહીં ઊ નો ગુણ ઓ અને તેનો અવ્ થવાથી વ્ અન્તવાળો મ્ ધાતુ છે પણ ભવિષ્યતી નો પ્રત્યય લાગેલો હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય અ નો ઊ થયો નથી.

- ★ મ્ ધાતુ જ્યારે ગુણ કે વૃદ્ધિ પામે અથવા મ્ ધાતુનાં ઊ નો ઉવ્ થાય ત્યારે વ્ અન્તવાળો થાય છે.

ગમ-હન-જન-ઘન-ઘસઃ સ્વરોઽનડિઃ કિઙિતિ લુક્ ૪-૨-૪૪

અર્થ:- અઙ્ પ્રત્યય વર્ણને સ્વરાદિ કિત્ કે ઙિત્ પ્રત્યય પર છતાં ગમ્, હન, જન, ઘન અને ઘસ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય વર્ણનો લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જમ્: = તેઓ ગયા. જમ્ સુધી સાધનિકા ૪-૧-૪૦ માં જણાવેલ જગમ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ અહીં ગમ્+અન્-૩-૩-૧૨ થી અન્ પ્રત્યય થશે અને ૪-૩-૫૦ સૂત્ર નહીં લાગે.

જમ્+અન્ - ઇન્ધ્ય... ૪-૩-૨૧ થી અન્ પ્રત્યય કિદ્વદ્.

જમ્+અન્ - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી જમ્: પ્રયોગ થશે.

- (૨) જઘ્નુઃ = તેઓએ માર્યું. જહ્ન સુધી સાધનિકા ૪-૧-૪૦ માં જણાવેલ જગામ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ હન્+ઉસ્-૩-૩-૧૨ થી ઉસ્ પ્રત્યય થશે. અને ૪-૩-૫૦ સૂત્ર નહીં લાગે.

જહ્ન+ઉસ્ - ઇન્ધ્ય... ૪-૩-૨૧ થી ઉસ્ પ્રત્યય કિદ્વદ્.

જહ્નુસ્ - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ.

જઘ્નુસ્-અડે... ૪-૧-૩૪ થી હ નો ઘ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી જઘ્નુઃ પ્રયોગ થશે.

- (૩) જજ્ઞે = તે ઉત્પન્ન થયો. જનૈચિ-પ્રાદુર્ભવિ (૧૨૬૫)

જન્+એ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય.

જન્+એ - ઇન્ધ્ય... ૪-૩-૨૧ થી એ પ્રત્યય કિદ્વદ્.

જન્જન્+એ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

જજ્ઞન્+એ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ન્ નો લોપ.

જજ્ઞન્+એ - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ.

જજ્ઞન્+એ = જજ્ઞે - તર્વાગ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ન્ નો જ્.

- (૪) ચઘ્નુઃ = તેઓએ ખોદ્યું. ચઘ્ન સુધી સાધનિકા ૪-૧-૪૨ માં જણાવેલ ચઘાન પ્રમાણે થશે. પણ ઘન્+ઉસ્-૩-૩-૧૨ થી ઉસ્ પ્રત્યય થશે અને ૪-૩-૫૦ સૂત્ર નહીં લાગે.

ચઘ્ન+ઉસ્ - ઇન્ધ્ય... ૪-૩-૨૧ થી ઉસ્ પ્રત્યય કિદ્વદ્.

ચઘ્નુસ્ - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી ચઘ્નુઃ પ્રયોગ થશે.

- (૫) ગઘ્નુઃ = તેઓએ ખાધું. ઘસ્ત્વં-અદને (૫૪૪)

ઘસ્+ઉસ્ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી ઉસ્ પ્રત્યય.

ઘસ્+ઉસ્ - ઇન્ધ્ય... ૪-૩-૨૧ થી ઉસ્ પ્રત્યય કિદ્વદ્.

ઘસ્ઘસ્+ઉસ્ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

ઘઘસ્+ઉસ્ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન સ્ નો લોપ.

ગઘસ્+ઉસ્ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ઘ નો ગ.

જઘસ્+उस् - गहोर्जः ४-१-४० થી પૂર્વનાં ગ્ નો જ.

જઘસ્+उस् - आ सूत्रથી ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ.

જક્ષ્+उस् - अघोषे... १-३-५० થી ઘ્ નો ક્.

જક્ષ્+उस् = जक्षुस् - घस्वसः २-३-३६ થી સ્ નો ષ.

सोरुः, सपदान्ते... થી જશ્ચુઃ પ્રયોગ થશે.

અથવા અદં-भक्षणे (१०५८) ધાતુનો પરોક્ષાયાં... ४-४-१८ થી ઘસ્ આદેશ થાય તો પણ જશ્ચુઃ પ્રયોગ થશે. આ ઘસ્ ધાતુમાં કૃત સકાર હોવાથી ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ થશે. જ્યારે ઘસ્ ધાતુ જ લીધો હોય ત્યારે એ કૃત સકાર ન હોવાથી ૨-૩-૩૬ થી સ્ નો ષ થશે.

(૬) घन्ति = તેઓ હણે છે.

हन्+अन्ति - तिक्... ३-३-६ થી અન્તિ પ્રત્યય.

हन्+अन्ति - शिदवित् ४-३-२० થી અન્તિ પ્રત્યય હિદવત્.

हन्ति - आ सूत्रથી ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ.

घन्ति - हनो... २-१-११२ થી હન નો ઞ.

स्वर इति किम् ? गम्यते = જવાય છે. અહીં ગમ્ ધાતુને ૩-૪-૭૦ થી કર્મણિ પ્રયોગમાં વ્ય પ્રત્યય થયો છે તે કિત્ હોવા છતાં સ્વરાદિ પ્રત્યય ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ થયો નથી.

अनडीति किम् ? आगमत् = તે ગયો. સાધનિકા ૩-૪-૬૨ માં જણાવેલ અલિપત્ પ્રમાણે થશે. અહીં અઙ્ પ્રત્યય અઘંતનીનો થયો છે તે સ્વરાદિ હિત્ હોવા છતાં સૂત્રમાં વર્જન કરેલું હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ થયો નથી.

विडतीति किम् ? गमनम् = જવું. અહીં અનઢ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે તે સ્વરાદિ છે પણ કિત્ કે હિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ થયો નથી.

नो व्यञ्जनस्याऽनुदितः । ४-२-४५

અર્થ:- કિત્ કે હિત્ પ્રત્યય પર છતાં અનુદિત્ (૩ ઈત્ જે ધાતુમાં ન હોય તે) વ્યંજનાન્ત ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) સ્તસ્તઃ = ઢીલું કરાએલ.

સંસન્ત - ક... ૫-૧-૧૭૪ થી ક પ્રત્યય.

સ્તસ્ત - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન નો લોપ.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી સ્તસ્તઃ પ્રયોગ થશે.

- (૨) સનીસ્યસ્યતે = વારંવાર ઢીલું કરાય છે. ૪-૧-૫૦ માં સંસ ધાતુ આવેલ છે પણ સાધનિકા ૪-૧-૪૮માં જણાવેલ વનીવચ્ચતે પ્રમાણે થશે.

વ્યઙ્ગનસ્યેતિ કિમ્ ? નીયતે = લઈ જવાય છે. અહીં ૩-૪-૭૦ થી ની ધાતુને ક્ય પ્રત્યય થયો છે. તે ક્ય પ્રત્યય કિત્ છે પણ ની ધાતુ વ્યંજનાન્ત નથી તેથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન નો લોપ થયો નથી.

અનુદિત ઇતિ કિમ્ ? નાનન્દ્યતે = તે ખૂબ સમૃદ્ધ થાય છે. ટુનદુ-સમૃદ્ધૌ (૩૧૨).

નદ્+ય - વ્યઙ્ગનાદે... ૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય.

નન્દ્ય - ઉદિતઃ... ૪-૪-૯૮ થી ન નો આગમ.

નાનન્દ્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ ક્તિવ.

નાનન્દ્ય- આ-ગુણ... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં અ નો આ.

તે પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નાનન્દ્યતે પ્રયોગ થશે. અહીં ધાતુ ઉદિત્ હોવાથી કિત્ પ્રત્યય હોવા છતાં આ સૂત્રથી નન્દ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન નો લોપ થયો નથી.

વિઙ્તીત્યેવ - સંસિતા = ઢીલું થશે. અહીં શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય થયો છે તે કિત કે કિત્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન નો (અનુસ્વારનો) લોપ થયો નથી.

ઉપાન્ત્યસ્યેત્યેવ - નહ્યતે = તે બાંધે છે. ણહીચ્-બન્ધને (૧૨૮૫) અહીં દિવાદેઃ... ૩-૪-૭૨ થી શ્ય પ્રત્યય થયો છે તે કિત્ છે પણ નહ ધાતુમાં ઉપાન્ત્ય અ છે ન નથી તેથી આ સૂત્રથી ન નો લોપ થયો નથી. એજ પ્રમાણે - નાનહ્યતે = તે વારંવાર બાંધે છે. અહીં યઙ્ પ્રત્યય કિત્ છે પણ ઉપાન્ત્યમાં ન ન હોવાથી આ સૂત્રથી ન નો લોપ થયો નથી.

અઙ્ગોઽનર્ચાયામ્ । ૪-૨-૪૬

અર્થ:- કિત્ કે કિત્ પ્રત્યય પર છતાં અનર્ચા = પૂજા અર્થને વર્જીને અન્ય અર્થમાં વર્તતાં અઙ્ગ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થાય છે.

વિવેચન - ઉદક્તં ઉદક્તં કૂપાત્ = કૂવામાંથી પાણી કાઢ્યું. અઙ્ગૂ-ગતૌ ચ (૮૯૦)

ઉદ્+અઙ્+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

ઉદ્+અન્+ત - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન્ (ઞ) નો લોપ.

ઉદક્ત - ઞજઃ... ૨-૧-૮૬ થી ઞ નો ક્.

સિ, સિ નો અમ્, અમ્ નાં અ નો લુક્ થવાથી ઉદક્તં થશે.

અનર્ચાયમિતિ કિમ્ ? અઙ્જિતા ગુરવઃ = ગુરૂઓ પૂજાયા.

અઙ્+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

અઙ્જિત - લુઘ્યઙ્જે... ૪-૪-૪૪ થી ઙ્જ.

અઙ્જિત+અસ્ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી જસ્ પ્રત્યય.

અઙ્જિતાસ્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+અ = આ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી અઙ્જિતાઃ પ્રયોગ થશે.

- ☆ નો વ્યઙ્ગન... ૪-૨-૪૫ થી અઙ્ગ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ સિદ્ધ જ હતો છતાં આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી નિયમ થયો કે અર્ચાનો વિષય હોય તો આ સૂત્રથી તો ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ નહીં થાય પણ ૪-૨-૪૫ થી પણ ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ નહીં થાય.

લઙ્ગિ-કમ્પ્યોરુપતાપાઽઙ્ગવિકૃત્યોઃ । ૪-૨-૪૭

અર્થ:- કિત્ કે કિત્ પ્રત્યય પર છતાં ઉપતાપ અર્થમાં વર્તતાં લઙ્ગ ધાતુનાં અને અંગવિકાર અર્થમાં વર્તતાં કમ્પ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) વિલગિતઃ = રોગવડે સંતાપ પામ્યો. લગ્-ગતૌ (૭૯)

વિ+લગ્+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

વિ+લન્+ત - ડદિતઃ... ૪-૪-૯૮ થી ન્ નો આગમ.

વિલઙ્ગ+ત - મ્માં... ૧-૩-૩૯ થી ન્ નો ઙ્.

વિલગ્ન - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન્ નો (હ નો) લોપ.

વિલગિત - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી હ્ર.

સિ પ્રત્યય સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી વિલગિત: પ્રયોગ થશે.

- (૨) વિકપિત: = અંગો કંપયુક્ત થયા. કપુહ્-ચલને (૭૫૭) સાધનિકા
વિલગિત: પ્રમાણે થશે.

ઉપતાપાઙ્ગવિકૃત્યોરિતિ કિમ્ ? વિલક્ષિત: = લંઘાઈને ચાલતો, કોઈ એક અંગવડે હીન થયેલો. અહીં ઉપતાપ અર્થ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થયો નથી.

વિકમ્પિત: = ચિત્તમાં ભયભીત થવાથી કંપતો. અહીં અંગવિકૃતિ અર્થ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થયો નથી.

- ★ લગુ અને કપુહ્ ધાતુ ઉદિત્ હોવાથી નો વ્યજ્ઞન... ૪-૨-૪૫ થી ઉપાન્ત્ય ન્ નાં લોપની પ્રાપ્તિ ન હતી. આ સૂત્રની રચના કરી તેથી ઉપતાપ અર્થમાં અને અંગવિકૃતિ અર્થમાં ઉપાન્ત્ય ન્ નાં લોપની પ્રાપ્તિ થઈ.

- ★ સૂત્રમાં બન્ને પછી દ્વિવચનમાં હોવાથી લગ્ ધાતુથી ઉપતાપ અર્થમાં અને કપ્ ધાતુથી અંગવિકૃતિ અર્થમાં એ પ્રમાણે યથાસંખ્ય થશે પણ લગ્ અને કપ્ ધાતુને ક્ષિતિ એ પ્રમાણે સપ્તમી એકવચન હોવાથી તેની સાથે યથાસંખ્ય નહીં થાય.

મજ્ઞૈર્જૌ વા । ૪-૨-૪૮

અર્થ:- જિ પ્રત્યય પરછતાં મજ્ઞ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ વિકલ્પે થાય છે.
વિવેચન - અમ્ભાજિ, અમ્ભજિ = ભાંગી નંખાયું. મજ્ઞૌપ-આમદને (૧૪૮૬) સાધનિકા ૩-૪-૬૮ માં જણાવેલ અકારિ પ્રમાણે થશે. અહીં ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ થશે. વિકલ્પપક્ષે જ્યારે આ સૂત્રથી ન્ નો લોપ ન થાય ત્યારે ઉપાન્ત્યમાં ન્ હોવાથી અ ની વૃદ્ધિ નહીં થાય.

દશ-સઙ્ગ: શવિ । ૪-૨-૪૯

અર્થ:- શવ્ પ્રત્યય પર છતાં દશ અને સઙ્ગ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થાય છે.
વિવેચન - (૧) દશતિ = ડંખે છે. દશં-દશને (૪૮૬)

- દંશ+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.
 દંશ+અ+તિ - કર્તૃર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.
 દશતિ - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન્ (અનુસ્વાર) નો લોપ.
 (૨) સજતિ = સંગ કરે છે. ષજ્ઞ-સજ્ઞે (૧૭૩) સાધનિકા દશતિ પ્રમાણે થશે. અહીં ઉપાન્ત્ય ન્ (જ) નો લોપ થશે.
 ☆ દંશ ધાતુનું દશતિ અને સજ્ઞ ધાતુનું સજતિ રૂપ જ જોઈએ છે તો દશ અને સજ્ઞ ધાતુને તુદાદિ ગણમાં લીધા હોત તો પણ રૂપ સિદ્ધ થાત. પણ શવ્ પ્રત્યય કરવા માટે જ ધ્વાદિ ગણમાં ગ્રહણ કર્યા છે. તેથી શ્વશવઃ ૨-૧-૧૧૬ થી વર્તમાન કૃદન્ત સ્ત્રીલિંગમાં અને નપું. દ્વિવચનનો ઈ પ્રત્યય પર છતાં અત્ નો અન્ત આદેશ થયો છે. જેમકે - દશન્તી, સજન્તી.

અકટ્-ઘિનોશ્ચ રજ્ઞે: । ૪-૨-૫૦

અર્થ:- અકટ્, ઘિનળ્ અને શવ્ પ્રત્યય પર છતાં રજ્ઞ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) રજકઃ = ધોબી. રજ્ઞો-રાગે (૮૮૬)

રજ્ઞ+અક - નૃત્... ૫-૧-૬૫ થી અકટ્ પ્રત્યય.

રજક - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન્ (જ્ નો) લોપ.

સિ પ્રત્યય, સોરઃ, રઃપદાન્તે... થી રજકઃ પ્રયોગ થશે.

(૨) રાગી = રાગવાળો સંસારી અથવા રંગવાળો.

રજ્ઞ+ઇન્ - યુજભુજ... ૫-૨-૫૦ થી ઘિનળ્ પ્રત્યય.

રજિન્ - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન્ (જ્ નો) લોપ.

રાજિન્ - ઝિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

રાગિન્ - ક્લેઽનિટ્થ... ૪-૧-૧૧૧ થી જ્ નો ગ્.

રાગિન્+સિ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય.

રાગીન્+સિ - નિ દીર્ઘઃ ૧-૪-૮૫ થી ન્ ની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ.

રાગીન્ - દીર્ઘ... ૧-૪-૪૫ થી સિ નો લોપ.

રાગી - નામ્નો... ૨-૧-૮૧ થી ન્ નો લોપ.

(૩) રજતિ = તે રંગે છે. સાધનિકા કુષિ... ૩-૪-૭૪ માં કરેલી છે.

★ રજઃ - મિથિરજ્ઞિ... ૯૭૧ ઉણાદિથી અસ્ પ્રત્યય, રજનિઃ - રજ્ઞેઃ કિત્ ૬૮૧ ઉણાદિથી અનિ પ્રત્યય, રજનમ્ - તુદાદિ... ૨૭૩ ઉણાદિથી અન પ્રત્યય અને રજતમ્ - પૃષિરજ્ઞિ... ૨૦૮ ઉણાદિથી અત્ પ્રત્યયો લાગ્યા છે અને તે પ્રત્યયો કિત્ હોવાથી નો વ્યજ્ઞન... ૪-૨-૪૫ થી ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થયેલો છે.

ગૌ મૃગરમણે । ૪-૨-૫૧

અર્થઃ- મૃગોને રમાડવું અર્થમાં વર્તતાં રજ્ઞ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન્ નો નિ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે.

વિવેચન - રજયતિ મૃગં વ્યાધઃ = શિકારી મૃગને રમાડે છે. આ પ્રયોગ ૪-૨-૨૫ માં છે. સાધનિકા ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘટયતિ પ્રમાણે થશે.

મૃગરમણ इति किम् ? રજ્ઞયતિ રજકઃ વસ્ત્રમ્ = ધોબી (રંગારો) વસ્ત્રને રંગે છે. સાધનિકા સુગમ છે. રજ્ઞ+इ - ણિન્ પ્રત્યય. રજ્ઞિ+તિ, રજ્ઞિ+અ+તિ, રજ્ઞે+અ+તિ, રજ્ઞયતિ. અહીં ઉપાન્ત્યમાં ન્ (જ્) હોવાથી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ નથી. મૃગરમણ અર્થ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થયો નથી. એજ પ્રમાણે રજ્ઞયતિ સખાં નદઃ = નદ સભાને આનંદ પમાડે છે.

ઘજિ ભાવ-કરણે । ૪-૨-૫૨

અર્થઃ- ભાવ અને કરણ અર્થમાં વિધાન કરાએલો ઘજ્ પ્રત્યય પર છતાં રજ્ઞ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થાય છે.

વિવેચન - રાગઃ = રંગવું. અથવા જેનાવડે રાગ કરાય તે સાધન.

રજ્ઞનં इति રાગઃ અથવા રજતિ અનેન इति રાગઃ

રજ્ઞ+અ - ભાવાડકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮ થી ઘજ્ પ્રત્યય.

રજ - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ.

રાજ - જિગ્ઞાતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

રાગ - ક્ષેડનિચ્છ... ૪-૧-૧૧૧ થી જ્ નો ગ્.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી રાગઃ પ્રયોગ થશે.

भावकरण इति किम् ? रङ्गः = रंगवानું પાત્ર. રજતિ અસ્મિન્ इति रङ्गः. અહીં આધાર અર્થમાં ઘઙ્ પ્રત્યય થયો છે તેથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થયો નથી. રજ્+ઘઙ્ - ૫-૩-૧૮ થી ઘઙ્ પ્રત્યય, ૪-૧-૧૧૧ થી જ્ નો ગ્ થવાથી રજ્ઙ અને મ્માં... ૧-૩-૩૯ થી ગ્ નાં યોગમાં જ્ નો ઙ્ થવાથી રજ્ઙ્ થશે.

घञि इति किम् ? रञ्जनम् = રંગવું. અહીં ભાવમાં પ્રત્યય છે પણ ઘઙ્ નથી અનદ્ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થયો નથી.

स्यदो जवे । ४-२-५३

अर्थ:- घञ् प्रत्यय पर છતાં વેગ અર્થમાં વર્તતાં સ્યન્દ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ અને વૃદ્ધિનો અભાવ નિપાતન થાય છે.

विवेचन - गोस्यदः = બળદનો વેગ. (ગતિ) સ્યન્દૌઙ્-સવળે (૯૫૬)

गोस्यन्द्+अ - भावाऽकर्त्रे: ५-३-१८ થી ઘઙ્ પ્રત્યય.

गोस्यद - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ અને વૃદ્ધિનો અભાવ.

सि प्रत्यय, सोरु:, रुपदान्ते... થી ગોસ્યદ: પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે-

अश्वस्यदः = ધોડાની ગતિ. જો આ સૂત્રથી વૃદ્ધિનો અભાવ નિપાતન ન કર્યો હોત તો ગોસ્યાદ:, અશ્વસ્યાદ: એવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

जव इति किम् ? घृतस्यन्दः = ધીનું ટપકવું. અહીં સ્યન્દ ધાતુને ઘઙ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. પણ વેગ અર્થ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ અને વૃદ્ધિનો અભાવ થતો નથી પણ ઉપાન્ત્યમાં ન્ હોવાથી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ નથી. એજ પ્રમાણે - तैलस्यन्दः = તેલનું ટપકવું.

दशना-ऽवोदैधौद्य-प्रश्रथ-हिमश्रथम् । ४-२-५४

अर्थ:- दशन, अवोद, एध, ओद्य, प्रश्रथ અને હિમશ્રથ નામો કરાએલાં ન્ નાં

• લોપવાળા નિપાતન કરાય છે.

विवेचन - (१) दशनम् = ડંખવું, કરડવું. દશ્યતે અનેન इति दशनम्. અહીં દંશ્ ધાતુને કરણાધારે ૫-૩-૧૨૯ થી કરણ અર્થમાં અનદ્ પ્રત્યય થયો છે. આ સૂત્રથી ન્ નો લોપ થવાથી દશનમ્ થયું. અનદ્ પ્રત્યયાન્ત નામ સ્ત્રીલિંગ અથવા નપુંસકલિંગમાં વપરાય છે.

(૨) અવોદઃ = ભીજવવું, પોચું થવું. ઉદ્દૈપ્-ક્તેદને (૧૪૯૧)

અવ+ઉદ્+અ - ભાવાઽકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮ થી ઘજ્ પ્રત્યય.

અવ+ઓન્દ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઉ નો ગુણ ઓ.

અવ+ઓદ - આ સૂત્રથી ન્ નો લોપ.

અવોદ - ઉપસર્ગ... ૧-૨-૧૮ થી અવ નાં અન્ત્ય અ નો લોપ.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તો... થી અવોદઃ પ્રયોગ થશે.

(૩) એધઃ = લાકડું. જિઙ્ઘૈપિ-દીસૌ (૧૪૯૮) સાધનિકા અવોદઃ પ્રમાણે થશે.

(૪) ઓઘ = ભીજવનાર.

ઉદ્+મન્ - મન્ (૯૧૧) ઉણાદિથી મન્ પ્રત્યય.

ઉઘન્ - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ.

ઓઘન્ - લઘો... ૪-૩-૪ થી ઉ નો ગુણ ઓ.

ઓઘન્+સિ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય.

ઓઘન્ - અન્તો... ૧-૪-૫૯ થી સિ નો લોપ.

ઓઘ - નામ્નો... ૨-૧-૯૧ થી ન્ નો લોપ.

(૫) પ્રથ્રથઃ = ઢીલું થવું, સંદર્ભ. શ્રથુઙ્-શૈથિલ્યે (૭૧૮)

પ્ર+શ્રન્થ્+અ - ભાવા... ૫-૩-૧૮ થી ઘજ્ પ્રત્યય.

પ્રથ્રથ - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તો... થી પ્રથ્રથઃ પ્રયોગ થશે.

(૬) હિમશ્રથઃ = બરફનું ઓગળવું, હિમાલય. સાધનિકા પ્રથ્રથઃ પ્રમાણે થશે.

યમિ-રમિ-નમિ-ગમિ-હનિ-મનિ-વનતિ-

તનાદેર્ધુટિ ક્લિઙ્ગતિ । ૪-૨-૫૫

અર્થઃ- ધુડાદિ (પુટ્ટ વર્ણ આદિમાં છે જેને) કિત્ કે કિત્ પ્રત્યય પર છતાં યમ્, રમ્, નમ્, ગમ્, હન્, મન્, વન્ અને તનાદિ ધાતુનાં અન્ત્યવર્ણનો લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) યતઃ = નિગ્રહ કરાએલો.

યમ્+ત - ક... ૫-૧-૧૭૪ થી ક પ્રત્યય.

યત - આ સૂત્રથી અન્ત્ય મ્ નો લોપ.

સિ પ્રત્યય, સોરુ, ર:પદાન્તે... થી યત: પ્રયોગ થશે.

(૨) રત્વા = રમીને.

રમ્+ત્વા - પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

રત્વા - આ સૂત્રથી અન્ત્ય મ્ નો લોપ.

(૩) નતિ: = નમસ્કાર.

નમ્+તિ - સ્ત્રિચોક્તિ: ૫-૩-૯૧ થી ક્તિ પ્રત્યય.

નતિ - આ સૂત્રથી અન્ત્ય મ્ નો લોપ.

સિ પ્રત્યય, સોરુ, ર:પદાન્તે... થી નતિ: પ્રયોગ થશે.

(૪) ગત: = ગયો. (૫) હત: = હણાયો. (૬) મત: = મનાયો.

સાધનિકા યત: પ્રમાણે થશે.

(૭) વતિ: = બોલવું, સેવા કરવી. સાધનિકા નતિ: પ્રમાણે થશે. અહીં

વન-ધત્તૌ (૩૨૯) ધાતુ ગ્રહણ કરવો. કેમકે આઠમાં ગણનો જે વનૂયિ ધાતુ છે તેનું તનાદિ ગણમાં ગ્રહણ થઈ જ જાય છે. અહીં વન્ ધાતુનો ક્તિ પ્રત્યયાન્ત પ્રયોગ જ બતાવ્યો છે કેમકે ક્ત પ્રત્યય પર છતાં ઇદ્ થાય છે. ઇદ્ આવે એટલે તે ક્ત પ્રત્યય ધુડાદિ કિત્ રહેતો નથી તેથી આ સૂત્રથી ન્ નો લોપ પણ ન થાય. જેમકે - વનિત:, વનિતવાન્ પ્રયોગ થશે.

(૮) તત: = વિસ્તારેલો. (૯) ક્ષત: = ધવાએલો. સાધનિકા યત: પ્રમાણે થશે.

★ મન્ ધાતુ દિવાદિ ગણનો જ ગ્રહણ કરવો. મનૂયિ આઠમાં ગણનો તનાદિ ગણપાઠમાં ગ્રહણ થઈ જ જાય છે.

ધુદીતિ કિમ્ ? યમ્યતે = નિગ્રહ કરાય છે. અહીં કર્મણિ પ્રયોગ છે. ક્ય પ્રત્યય લાગ્યો છે તે કિત્ છે પણ ધુડાદિ કિત્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી યમ્ ધાતુનાં અન્ત્ય મ્ નો લોપ થયો નથી.

ક્ષિડ્તીતિ કિમ્ ? યન્તા = નિગ્રહ કરનાર. યમ્+ત્ - ણકતૃચૌ ૫-૧-૪૮ થી તૃચ્ પ્રત્યય થયો છે. તે ધુડાદિ છે પણ કિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી યમ્ ધાતુનાં મ્ નો લોપ થયો નથી.

યન્ત્ - ણાં... ૧-૩-૩૯ થી મ્ નો ન્.

યન્તૃ+સિ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય.

યન્તૃ+આ - ઋદુશનસ્... ૧-૪-૮૪ થી સિ નો ડા.

યન્તા - ડિત્યન્ત્ય... ૨-૧-૧૧૪ થી ઋ નો લોપ.

एषामिति किम् ? शान्तः, दान्तः अर्ही शम्-दम् धातुने क प्रत्यय थयो છે. જિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી વૃદ્ધિ થઈ છે. ક પ્રત્યય ધુડાદિ કિત્ છે પણ સૂત્રમાં કહેલાં ધાતુથી અન્ય ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી અન્ત્ય મ્ નો લોપ થયો નથી.

☆ સૂત્રમાં વન્ ધાતુને તિવ્ નિર્દેશ છે અને તન્ ધાતુને ગણ નિર્દેશ છે તેથી યજ્ઞલુબન્ત માં આ સૂત્રથી ન્ નો લોપ નહીં થાય. જેમકે વંવાન્તઃ, તંતાન્તઃ થશે. સાધનિકા ૪-૧-૧૦૭ માં જણાવેલ શંશાન્તઃ પ્રમાણે થશે. બીજા ધાતુઓનાં અન્ત્ય વર્ણનો યજ્ઞલુબન્ત માં આ સૂત્રથી લોપ થશે. જેમકે યંયતઃ, રંસતઃ, નંનતઃ, જંગતઃ, જંઘતઃ, મંમતઃ થશે.

☆ તનાદિ ગણનાં ૧૪૯૯ થી ૧૫૦૭ નંબર સુધી ધાતુઓ છે તેમાંથી ષળૂયી-દાને (૧૫૦૦) ધાતુ અહીં ગ્રહણ નહીં થાય કેમકે સન્ ધાતુનાં ન્ નો આઃ... ૪-૨-૬૦ થી આ થાય છે. જેમકે સાતઃ.

यपि । ४-२-५६

અર્થ:- યપ્ પ્રત્યય પર છતાં યમ્, રમ્, નમ્, ગમ્, હન્, મન્, વન્ અને તનાદિ ધાતુનાં અન્ત્યવર્ણનો લોપ થાય છે.

विवेचन - (१) प्रहत्य = હણીને.

प्र+हन्+त्वा - પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

प्रहन्+य - અનજઃ... ૩-૨-૧૫૪ થી ત્વા નો યપ્.

प्रह+य - આ સૂત્રથી અન્ત્ય ન્ નો લોપ.

प्रहत्य - હ્રસ્વસ્ય... ૪-૪-૧૧૩ થી ત્ નો આગમ. એજ પ્રમાણે-

(૨) प्रमत्य = સમજીને, વિચારીને.

(૩) प्रवत्य = બોલીને, સેવા કરીને.

(૪) प्रतत्य = વિસ્તાર કરીને.

(૫) प्रसत्य = દાન આપીને.

યપીતિ કિમ્ ? હન્યતે, વન્યતે, તન્યતે. અહીં યપ્ પ્રત્યય નથી પણ કર્મણિનો ય પ્રત્યય છે. તેથી આ સૂત્રથી ન્ નો લોપ થયો નથી.

- ✧ આ સૂત્ર પછી “વામઃ” સૂત્ર બનાવ્યું તેથી અહીં યમ્ વિગેરે ધાતુઓમાંથી ન્ અન્તવાળા ધાતુનું જ ગ્રહણ થશે.

વા મઃ । ૪-૨-૫૭

અર્થ:- યપ્ પ્રત્યય પર છતાં યમ્ વિગેરે ધાતુઓમાંથી મ્ અન્તવાળા ધાતુનાં અન્ત્યવર્ણનો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પ્રયત્ય, પ્રયમ્ય = નિગ્રહ કરીને. સાધનિકા ૪-૨-૫૬ માં જણાવેલ પ્રહત્ય પ્રમાણે થશે. વિકલ્પપક્ષે ધાતુનાં અન્ત્ય મ્ નો લોપ ન થાય ત્યારે પ્રયમ્ય થશે. હ્રસ્વ... ૪-૪-૧૧૩ સૂત્ર નહીં લાગે.

(૨) વિરત્ય, વિરમ્ય = વિરામ કરીને. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે.

(૩) પ્રણત્ય, પ્રણમ્ય = પ્રણામ કરીને. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. ર-ષ્ટ્વર્ણાન્નો... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ન્ થશે.

(૪) આગત્ય, આગમ્ય = આવીને. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે.

एषामित्येव - उपशम्य = શાંત કરીને. અહીં (૪-૨-૫૫ માં) જણાવેલ યમ્ વિગેરે ધાતુઓમાંનો આ શમ્ ધાતુ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ધાતુનાં અન્ત્ય મ્ નો લોપ થયો નથી.

गमां क्वौ । ४-२-५८

અર્થ:- કિત્ કે કિત્ એવો ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં ગમ્ વિગેરે ધાતુનાં અન્ત્યવર્ણનો પ્રયોગાનુસાર લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જનઙ્ગત્ = લોકની સાથે મળતાવડો. જનમ્ ગચ્છતિ ઇતિ—

જન+ગમ્+ક્ષિપ્ - ક્ષિપ્ ૫-૧-૧૪૮ થી ક્ષિપ્ પ્રત્યય.

જનમ્+ગમ્+ક્ષિપ્ - પૃષોદરાદયઃ ૩-૨-૧૫૫ થી મ્ આગમ.

જનમ્+ગમ્+ક્ષિપ્ - આ સૂત્રથી ગમ્ નાં મ્ નો લોપ.

જનમ્ગત્ - હ્રસ્વસ્ય... ૪-૪-૧૧૩ થી ત્ નો આગમ.

જનઙ્ગત્ - તૌ-મુમૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો ઙ્

સિ પ્રત્યય, અને દીર્ઘ... ૧-૪-૪૫ થી સિ નો લોપ થશે એજ પ્રમાણે -

- (૨) સંયત્ = રણમેદાન, સંયમી.
- (૩) પરીતત્ = ચારે બાજુ ફેલાયેલ, વિસ્તાર કરનાર. અહીં ગતિ... ૩-૨-૮૫ થી પરિ નો ઇ દીર્ઘ થયો છે.
- (૪) સુમત્ = સારો વિચાર કરનાર, સમજદાર.
- (૫) સુવત્ = વક્તા.

✽ “ગમામ્” એ પ્રમાણે બહુવચન છે તે પ્રયોગોને અનુસરવા માટે છે. તેથી ગમ્, યમ્, મન્, વન્ અને તનાદિ આ પાંચ ધાતુઓનું જ આ સૂત્રમાં ગ્રહણ થશે. ગમામ્ એ પ્રમાણે કહેવાથી યમિરમિ... ૪-૨-૫૫ સૂત્રમાં કહેલ ગમ્, હન્, મન્, વન્ અને તનાદિ એ પ્રમાણે પાઠ ગ્રહણ થશે નહીં.

ન તિક્કિ દીર્ઘશ્ચ । ૪-૨-૫૧

અર્થ:- તિક્ (તિં) પ્રત્યય પર છતાં ૪-૨-૫૫ માં જણાવેલ યમ્ વિગેરે ધાતુઓનાં અન્ત્યવર્ણનો લોપ અને દીર્ઘ આદેશ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) યન્તિઃ = વ્યક્તિ વિશેષ. યમ્યાત્ ઇતિ આશાસ્યમાનઃ એ અર્થમાં

યમ્+તિ - તિક્કૃતૌ... ૫-૧-૭૧ થી તિક્ પ્રત્યય.

યન્તિ - ય્માં... ૧-૩-૩૮ થી મ્ નો ન્ અહીં ૪-૨-૫૫ થી પ્રાપ્ત અન્ત્યવર્ણનાં લોપનો નિષેધ થયો અને અહન્... ૪-૧-૧૦૭ થી પ્રાપ્ત દીર્ઘદેશનો નિષેધ થયો છે. એજ પ્રમાણે —

- (૨) રન્તિઃ = વ્યક્તિ. રંસીષ્ટ ઇતિ આશાસ્યમાનઃ
- (૩) નન્તિઃ = વ્યક્તિ. નમ્યાત્ ઇતિ આશાસ્યમાનઃ
- (૪) ગન્તિઃ = વ્યક્તિ. ગમ્યાત્ ઇતિ આશાસ્યમાનઃ
- (૫) હન્તિઃ = વ્યક્તિ. હન્યાત્ ઇતિ આશાસ્યમાનઃ
- (૬) મન્તિઃ = વ્યક્તિ. મંસીષ્ટ ઇતિ આશાસ્યમાનઃ
- (૭) વન્તિઃ = વ્યક્તિ. વન્યાત્ ઇતિ આશાસ્યમાનઃ
- (૮) તન્તિઃ = વ્યક્તિ. તન્યાત્ ઇતિ આશાસ્યમાનઃ

एषामित्येव - शान्तिः = शान्तिनाथ ભગવાન. અહીં યમ્ વિગેરે જે ધાતુઓ બતાવ્યા છે તેનાથી આ શમ્ ધાતુ અન્ય હોવાથી આ સૂત્રથી મ્ નાં લોપનો કે દીઘદિશનો નિષેધ થતો નથી. મ્ નાં લોપની તો કોઈ સૂત્રથી પ્રાપ્તિ નથી પણ ૪-૧-૧૦૭ થી દીઘદિશ થયો છે.

તિકીતિ કિમ્ ? યતિઃ, રતિઃ, તતિઃ અહીં તિક્ પ્રત્યય નથી સ્ત્રિયાં... ૫-૩-૮૧ થી ક્તિ પ્રત્યય થયેલો છે. તેથી ૪-૨-૫૫ થી અન્યવર્ણનો લોપ થયો છે.

આ: खनि-सनि-जनः । ४-२-६०

અર્થ:- ધુડાદિ કિત્ કે કિત્ પ્રત્યય પર છતાં ખન્, સન્ અને જન્ ધાતુનાં અન્યવર્ણનો (ન્ નો) આ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ધાત્વઃ = ખોદેલો. સાધનિકા ૪-૨-૫૫ માં જણાવેલ યતઃ પ્રમાણે થશે. પણ ન્ નો આ સૂત્રથી આ થશે. પછી અ+આ = આ થવાથી ધાત્વઃ રૂપ થશે. એજ પ્રમાણે -

(૨) સાતઃ = આપેલો, સેવા કરેલ.

(૩) જાતઃ = ઉત્પન્ન થયેલ.

(૪) જાતિઃ = ઉત્પન્ન થવું. ૪-૨-૫૫ માં જણાવેલ નતિઃ પ્રમાણે સાધનિકા થશે. પણ અહીં આ સૂત્રથી ન્ નો આ થશે. પછી સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી જ માં રહેલાં અ+આ = આ થશે.

☆ ષળૂય-દાને (૧૫૦૦), ષન-મકૌ (૩૩૦) બન્ને સન્ ધાતુનું અહીં ગ્રહણ થશે. તેથી સાયતે સ્મ અથવા સન્યતે સ્મ ઇતિ સાતઃ પ્રયોગ થશે.

☆ સાત્વા પ્રયોગ ષળૂય ધાતુનો જ થશે. કેમકે તે ઊદિત્ હોવાથી ઊદિતો વા ૪-૪-૪૨ થી ક્ત્વા ની પૂર્વે વિકલ્પે ઇદ્ થશે. એટલે જ્યારે ઇદ્ નહીં થાય ત્યારે સાત્વા પ્રયોગ થશે. અને ઇદ્ થશે ત્યારે સનિત્વા પ્રયોગ થશે. ષન્ ધાતુનો તો સનિત્વા એક જ પ્રયોગ થશે. કેમકે તે ઊદિત્ ન હોવાથી નિત્ય ઇદ્ થશે.

विङ्क्षतीत्येव - चङ्क्षन्ति = તે વારંવાર ખોદે છે.

खन्+य - व्यञ्जनादे... ૩-૪-૮ થી યઙ્ પ્રત્યય.

खखन्य - सन्... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

ચ્ચન્ - બહુલં... ૩-૪-૧૪ થી ચ્ચ નો લોપ.

કચ્ચન્ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ચ્ચ નો ક્.

ચચ્ચન્ - કઠશ્ચ ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ચ્ચ નો ચ્.

ચમ્ચન્ - મુરતો... ૪-૧-૫૧ થી મુ આગમ.

ચઙ્ચન્ - તૌમુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો ઙ્.

ચઙ્ચન્+તિ = ચઙ્ચન્તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

ચ્ચલુબન્ત ધાતુઓને શ્ચ પ્રત્યય લાગતો નથી. એજ પ્રમાણે સંસન્તિ, જંજન્તિ પ્રયોગ થશે. અહીં ચ્ચ પ્રત્યય ઢિત્ છે પણ તેનો લોપ થએલો હોવાથી આ સૂત્રથી અન્ત્ય ન્ નો આ થયો નથી. કારણ કે લુપ્ નો સ્થાનીવદ્ભાવ થતો નથી.

ધુટીત્યેવ - જનિત્વા અહીં ક્ત્વા પ્રત્યય ધુડાદિ ઢિત્ છે પણ ઙ્ નો આગમ થાય ત્યારે તે ક્ત્વા પ્રત્યય ધુડાદિ રહેતો નથી તેથી આ સૂત્રથી અન્ત્ય ન્ નો આ થયો નથી.

સનિ । ૪-૨-૬૧

અર્થ:- ધુડાદિ સન્ પ્રત્યય પર છતાં ચ્ચન્, સન્ અને જન્ ધાતુનાં અન્ત્યવર્ણનો (ન્ નો) આ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) સિષાસતિ = આપવાની ઈચ્છા કરે છે.

સન્+સ - તુમહા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

સસન્સ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

સિસન્સ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૮ થી પૂર્વનાં અ નો ઙ્.

સિષન્સ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સન્ ધાતુનાં સ્ નો ષ્.

સિષઆસ - આ સૂત્રથી ન્ નો આ.

સિષાસ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+આ = આ.

તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સિષાસતિ રૂપ થશે. અહીં ષળૂયિ અને ષન બન્ને સન્ ધાતુમાં ધાતુપાઠમાં ષ છે તેનો ષ:-સોઽષ્ટ્યૈ... ૨-૩-૮૮ થી સ થયેલો છે તેથી નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સન્ ધાતુનાં સ્ નો ષ્ થયો છે.

ધુટીત્યેવ - સિસનિષતિ = આપવાની ઈચ્છા કરે છે. અહીં ઙ્વધ...

૪-૪-૪૭ થી સન્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇદ્ આગમ થવાથી ધુડાદિ સ્ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી સન્ ધાતુનાં ન્ નો આ થયો નથી. અહીં ધાતુપાઠમાં ષન-ષણૈય હોવાથી નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સન્ ધાતુનાં સ્ નાં ષ ની પ્રાપ્તિ હતી પણ ગિસ્તો... ૨-૩-૩૭ સૂત્રથી નિયમ થયો કે ષત્વભૂત સન્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો ધાતુનાં સ્ નો ષ થાય તો ણ્યન્ત અને સ્તુ ધાતુનાં જ સ્ નો ષ થાય. તેથી અહીં સ્ ધાતુમાં ષત્વભૂત સ્ પ્રત્યય પરમાં છે પણ સ્ ધાતુ હોવાથી ધાતુનાં સ્ નો ષ થયો નથી. તેથી હવે નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી પ્રાપ્તિ હોવા છતાં પણ સ્ ધાતુનાં સ્ નો ષ નહીં થાય.

- ☆ ઁન્ અને જન્ ધાતુને ઇદ્ આગમ નિત્ય થાય છે. તેથી ધુડાદિ સ્ પ્રત્યય રહેતો ન હોવાથી આ સૂત્રમાં તેનાં ઉદાહરણ આપ્યા નથી.
- ☆ કિત્ કે ડિત્ નો અસંભવ હોવાથી અહીં સંબંધ નથી. પણ ઉત્તરસૂત્રમાં તેની અનુવૃત્તિ ચાલશે. •

યે નવા । ૪-૨-૬૨

અર્થ:- યકાર રૂપ કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય પર છતાં ઁન્, સન્ અને જન્ ધાતુનાં અન્ત્યવર્ણનો (ન્ નો) આ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) ઁચાતે, ઁચ્યતે = ખોદાય છે. અહીં ક્યઃ... ૩-૪-૭૦ થી કર્મણિમાં ક્ય પ્રત્યય લાગ્યો છે તેથી આ સૂત્રથી ઁન્ ધાતુનાં ન્ નો વિકલ્પે આ આદેશ થયો. એજ પ્રમાણે સાચતે, સચ્યતે - જાયતે, જચ્યતે.

(૨) ચાઁચાતે, ચઙ્ચચ્યતે = વારંવાર ખોદે છે.

ઁચન્+ય - વ્યઙ્ગનાદે... ૩-૪-૯ થી યદ્ પ્રત્યય.

ઁચઁચન્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આદ્ય એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

ચઁચન્ય - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ઁ નો ક્.

ચઁચન્ય - કઠશ્ચજ્ ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક્ નો ચ્.

ચઁચઆય - આ સૂત્રથી ન્ નો આ.

ચઁચાય - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+આ = આ.

ચાઁચાય - આગુણા... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં અ નો આ.

તે પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ચાચાયતે પ્રયોગ થશે. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી ન્ નો આ ન થાય ત્યારે ચઢ્ઢન્યતે થશે. સાધનિકા ૪-૨-૬૦ માં જણાવેલ ચઢ્ઢન્ટિ પ્રમાણે થશે. પણ બહુલં... ૩-૪-૧૪ સૂત્રથી યઢ્ નો લોપ નહીં થાય. અહીં યઢ્ પ્રત્યય કિત્ હોવાથી આ સૂત્રથી ધાતુનાં ન્ નો આ વિકલ્પે થયો છે. એજ પ્રમાણે સાસાયતે, સંસન્યતે - જાજાયતે, જઙ્ઢન્યતે.

(૩) પ્રજાય, પ્રજન્ય = ઉત્પન્ન થઈને.

પ્ર+જન્+ત્વા - પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

પ્રજન્+ય - અનઞઃ... ૩-૨-૧૫૪ થી ત્વા નો ય્.

પ્રજઆય - આ સૂત્રથી ન્ નો આ.

પ્રજાય - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+આ = આ. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી ધાતુનાં ન્ નો આ ન થાય ત્યારે પ્રજન્ય થશે. એજ પ્રમાણે પ્રચાય, પ્રચન્ય - પ્રસાય, પ્રસત્ય. અહીં યપિ ૪-૨-૫૬ થી સન્ ધાતુનાં ન્ નો લોપ થયો છે. ષ્ણૂયિ આઠમાં ગણનો સન્ ધાતુ હોય ત્યારે જ પ્રસત્ય પ્રયોગ થશે. જો ષન પહેલાં ગણનો સન્ ધાતુ હશે ત્યારે વિકલ્પપક્ષે પ્રસન્ય પ્રયોગ થશે. અહીં ક્ત્વા પ્રત્યય કિત્ હોવાથી તેનો ય્ આદેશ પણ કિત્ કહેવાય છે તેથી આ સૂત્રથી ધાતુનાં ન્ નો આ આદેશ વિકલ્પે થયો છે.

વિઢ્ઢતીત્યેવ - સાન્યમ્, જન્યમ્ - અહીં સન્ અને જન્ ધાતુને ઋઢ્ઢર્ણ... ૫-૧-૧૭ થી ઘ્યન્ પ્રત્યય લાગ્યો છે તે ય સ્વરૂપ છે પણ કિત્ કે કિત્ ન હોવાથી ધાતુનાં ન્ નો આ થયો નથી. સાન્યમ્ માં ઙ્ઢિતિ ૪-૩-૫૦ થી વૃઢ્ઢિ થઈ છે અને જન્યમ્ માં નજન... ૪-૩-૫૪ થી વૃઢ્ઢિનો નિષેઢ થયો છે.

★ યકાર રૂપ ય પ્રત્યયનો નિર્દેશ કરેલો હોવાથી ધાતુનાં, સન્યાત્ આશીર્વાદનો ક્યાત્ પ્રત્યય પર છતાં આ સૂત્રથી ધાતુનાં ન્ નો આ આદેશ વિકલ્પે થયો નથી કારણ કે ક્યાત્ પ્રત્યય કિત્ હોવા છતાં આકાર રૂપ યાત્ પ્રત્યય છે. જો અહીં પણ ધાતુનાં ન્ નો આ વિકલ્પે કરવો જ હોત તો સૂત્રમાં યે ને બદલે યિ એ પ્રમાણે કરત. કોઈક ન્ નો આ આદેશ માને પણ છે. જેમ કે - ચાયાત્, સાયાત્.

જન ધાતુનો જ્ય પ્રત્યય પર છતાં જાણા... ૪-૨-૧૦૪ થી જા આદેશ નિત્ય થાય છે તેથી જ્ય પ્રત્યય ચક્રર રૂપ હિન્ હોવા છતાં આ સૂત્ર ન લાગવાથી જાયતે પ્રયોગ દર્શાવ્યો નથી.

તનઃ ક્યે । ૪-૨-૬૩

અર્થ:- ક્ય પ્રત્યય પર છતાં તન્ ધાતુનાં અન્ત્યવર્ણનો (ન્ નો) આ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - તાયતે, તન્યતે = વિસ્તાર કરાય છે. અહીં ક્યઃ... ૩-૪-૭૦ થી ક્ય પ્રત્યય થયો છે તેથી આ સૂત્રથી તન્ ધાતુનાં ન્ નો આ થવાથી તઆયતે થશે. પછી સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+આ = આ થવાથી તાયતે પ્રયોગ થશે. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી ન્ નો આ ન થાય ત્યારે તન્યતે થશે.

ક્ય ઇતિ કિમ્ ? તન્તન્યતે = ખૂબ વિસ્તાર કરે છે.

તન્ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૮ થી યઙ્ પ્રત્યય.

તતન્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આદ્ય એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

તન્તન્ય - મુસ્તો... ૪-૧-૫૧ થી મુ આગમ.

તન્તન્ય - તૌમુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો ન્ તે પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી તન્તન્યતે પ્રયોગ થશે. અહીં યઙ્ પ્રત્યય છે. ક્ય પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી તન્ ધાતુનાં ન્ નો આ આદેશ વિકલ્પે થયો નથી.

તૌ સનસ્તિકિ । ૪-૨-૬૪

અર્થ:- તિક્ પ્રત્યય પર છતાં સન્ ધાતુનાં અન્ત્યવર્ણનો (ન્ નો) લોપ અને આ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - સતિઃ, સાતિઃ, સન્તિઃ = દાની કોઈક વ્યક્તિ વિશેષ.

સન્+તિ - તિક્... ૫-૧-૭૧ થી તિક્ પ્રત્યય.

સતિ - આ સૂત્રથી ન્ નો લોપ. વિકલ્પપક્ષે ન્ નો લોપ ન થાય ત્યારે-

સઆતિ - આ સૂત્રથી ન્ નો આ.

સાતિ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+આ = આ. આ સૂત્રથી ન્ નો

લોપ અને આ બન્ને ન થાય ત્યારે સન્તિ. સિ પ્રત્યય, સોઠુ, રુપદાન્તે... થી સતિ; સાતિ; સન્તિ: પ્રયોગ થશે.

- ✧ ષળૂયિ અને ષન બન્ને સન્ ધાતુનું આ સૂત્રમાં ગ્રહણ થશે. અહીં ઉદાહરણ બતાવ્યા છે તે ષળૂયિ ધાતુનાં છે. કેમકે સન્તિ: પ્રયોગમાં અહન્... ૪-૧-૧૦૭ થી દીર્ઘ થવાની પ્રાપ્તિ હતી પણ ન-તિકિ... ૪-૨-૫૯ થી આઠમાં ગણનો સન્ ધાતુ હોય તો દીર્ઘનો નિષેધ થતો હોવાથી અહીં સન્તિ: પ્રયોગમાં દીર્ઘ થયો નથી. પરંતુ ષન ધાતુનાં પ્રયોગો સતિ; સાતિ; સન્તિ: એ પ્રમાણે થશે. ષન ધાતુ ધ્વાદિ ગણનો હોવાથી ન-તિકિ... ૪-૨-૫૯ થી દીર્ઘનો નિષેધ થતો નથી તેથી અહન્... ૪-૨-૧૦૭ થી દીર્ઘ થઈને સન્તિ: પ્રયોગ થયો છે.

વન્યાઙ્ પઞ્ચમસ્ય । ૪-૨-૬૫

અર્થ:- વન્ પ્રત્યય પર છતાં ધાતુનાં પંચમવર્ણનો આઙ્ (આ) આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) વિજાવા = ઉત્પન્ન થનાર. વિજાયતે ઇતિ.

વિ+જન્+વન્ - મન્વન્... ૫-૧-૧૪૭ થી વન્ પ્રત્યય.

વિજાવન્ - આ સૂત્રથી ધાતુનાં ન્ નો આ. અને અ+આ = આ.

વિજાવન્ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય.

વિજાવાન્+સિ - નિદીર્ઘ: ૧-૪-૮૫ થી સ્વર દીર્ઘ.

વિજાવાન્ - દીર્ઘ... ૧-૪-૪૫ થી સિ નો લોપ.

વિજાવા - નામ્નો... ૨-૧-૮૧ થી ન્ નો લોપ.

(૨) ઘ્વાવાં = ભટકનાર. ઘુણિ-ભ્રમણે (૭૦૮), ઘુણ-ભ્રમણે (૧૩૬૭)

ઘુળ્+વન્ - મન્વન્... ૫-૧-૧૪૭ થી વન્ પ્રત્યય.

ઘુઆવન્ - આ સૂત્રથી ણ્ નો આ.

ઘ્વાવન્ - ઇવળદિ... ૧-૨-૨૧ થી ડ નો વ્.

હવે પછીની સાધનિકા વિજાવા પ્રમાણે થશે. ઙ્ ઇત્વાળો આઙ્ આદેશ થતો હોવાથી અહીં ગુણ નો નિષેધ થયો છે. એજ પ્રમાણે -

✧ (૧) ધ્વન્ - વિઘ્વાવા, (૨) ક્વન્ - દધિક્વાવા, (૩) ગ્વન્ - અગ્રેગાવા

(૪) ઘૂર્ણ - ઘૂર્ણવા, (૫) ઓળ - અવાવા - ઓળ્+વન્, ઓઆવન્, અવાવન્. આ સૂત્રથી ણ નો આ અને ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ્ વિગેરે કાર્ય થવાથી અવાવા પ્રયોગ થશે. (૬) ઇવ્ - યાવા - ઇવ્+વન્, ઉદિતઃ... ૪-૪-૮૮ થી ન્ આગમ થવાથી ઇન્+વન્, ય્વોઃ... ૪-૪-૧૨૧ થી વ્ નો લોપ ઇન્+વન્, આ સૂત્રથી ન્ નો આ થવાથી ઇઆવન્, ઇવર્ણદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્ વિગેરે કાર્ય થવાથી યાવા પ્રયોગ થશે.

☆ આ ની અનુવૃત્તિ ચાલતી હતી છતાં સૂત્રમાં ફરી આ નું પ્રદર્શ હોવાથી તૌ અને નવા ની અનુવૃત્તિ અટકી ગઈ.

અપાચ્ચાયશ્ચિઃ કૌ । ૪-૨-૬૬

અર્થઃ- ક્તિ પ્રત્યય પર છતાં અપ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં ચાચ્ ધાતુનો ચિ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - અપચિત્તિઃ = પૂજા. ચાચ્-પૂજા-નિશામનયોઃ (૮૧૭)

અપચાય્+તિ - સ્ત્રિયાં... ૫-૩-૮૧ થી ક્તિ પ્રત્યય.

અપચિત્તિ - આ સૂત્રથી ચાચ્ નો ચિ આદેશ.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી અપચિત્તિઃ પ્રયોગ થશે.

હ્રાદો હ્રદ્ ક્તયોશ્ચ । ૪-૨-૬૭

અર્થઃ- ક્ત, ક્તવતુ અને ક્તિ પ્રત્યય પર છતાં હ્રાદ્ ધાતુનો હ્રદ્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) હ્રન્નઃ = સુખી થયો, અવાજ કર્યો. હ્રાદૈઙ્-સુખેશબ્દેચ (૭૩૮)

હ્રાદ્+ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

હ્રદ્+ત - આ સૂત્રથી હ્રાદ્ નો હ્રદ્ આદેશ.

હ્રન્ન - રદાદ... ૪-૨-૬૮ થી ત્ નો ન્ અને ધાતુનાં દ નો ન્.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી હ્રન્નઃ પ્રયોગ થશે.

(૨) હ્રન્નવાન્ = સુખી થયો, હ્રન્નવત્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

હ્રન્નવત્+સિ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય.

હ્રન્નવન્ત્+સિ - ઋદુદિતઃ ૧-૪-૭૦ થી ન્ નો આગમ.

હ્રન્નવન્+સિ - પદસ્ય ૨-૧-૮૮ થી ત્ નો લોપ.

હ્રઙવાન્+સિ - નિદીર્ઘ: ૧-૪-૮૫ થી સ્વર દીર્ઘ.

હ્રઙવાન્ - દીર્ઘ... ૧-૪-૪૫ થી સિ નો લોપ.

(૩) હ્રત્તિ: = સુખી થવું. હ્રદ+તિ - સ્ત્રિયાં... ૫-૩-૮૧ થી ક્તિ પ્રત્યય.

હ્રત્તિ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ નો ત્.

સિ પ્રત્યય, સોરુ:, ર:પદાન્તે... થી હ્રત્તિ: પ્રયોગ થશે.

ક્તયોષ્ચેતિ કિમ્ ? હ્રાદિત્વા = સુખી થઈને. અહીં ક, કવતુ કે ક્તિ પ્રત્યય નથી પણ ક્ત્વા પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી હ્રાદ નો હ્રદ આદેશ થયો નથી.

ઋત્વાદેરેષાં તો નોઽપ્ર: । ૪-૨-૬૮

અર્થ:- પ્ ધાતુ વર્જને દીર્ઘ ઋકારાન્ત ધાતુથી અને લૂ વિગેરે ત્વાદિ ધાતુથી પર રહેલાં ક્તિ, ક અને કવતુ નાં ત્ નો ન્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) તીર્ણિ: = તરવું. ત્-પ્લવનતરણયો: (૨૭)

ત્+તિ - સ્ત્રિયાં... ૫-૩-૮૧ થી ક્તિ પ્રત્યય.

તિર્+તિ - ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી ઋ નો ઇર્.

તીર્+તિ - ધ્વાદે:... ૨-૧-૬૩ થી ઇર્ નો ઇ દીર્ઘ.

તીર્ણિ - આ સૂત્રથી તિ નાં ત્ નો ન્.

તીર્ણિ - ર-ષ્ટ્ર... ૨-૩-૬૩ થી નિ નાં ન્ નો ન્.

સિ પ્રત્યય, સોરુ:, ર:પદાન્તે... થી તીર્ણિ: પ્રયોગ થશે.

(૨) તીર્ણ: = તરેલો. ક... ૫-૧-૧૭૪ થી ક પ્રત્યય. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે.

(૩) તીર્ણવાન્ = તરેલો. ક... ૫-૧-૧૭૪ થી કવતુ પ્રત્યય. તીર્ણવ્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે. પછી ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રઙવાન્ પ્રમાણે થશે.

(૪) લૂનિ: = કાપવું. લૂગ્શ્-છેદને (૧૫૧૮)

લૂ+તિ - સ્ત્રિયાં... ૫-૩-૮૧ થી ક્તિ પ્રત્યય.

લૂનિ - આ સૂત્રથી તિ નાં ત્ નો ન્.

સિ પ્રત્યય, સોરુ:, ર:પદાન્તે... થી લૂનિ: પ્રયોગ થશે.

- (પ) લૂનઃ = કાપેલો. ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય. સાધનિકા લૂનિઃ પ્રમાણે થશે.
 (૬) લૂનવાન્ = કાપ્યું. ૫-૧-૧૭૪ થી ક્તવત્ પ્રત્યય. લૂ+તવત્ આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ થવાથી લૂનવત્. પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વવાન્ પ્રમાણે થશે.
 (૭) ધૂનિઃ = કંપવું, ધૂણવું. ધૂર્ણ-કમ્પને (૧૫૨૦) સાધનિકા લૂનિઃ પ્રમાણે થશે.

- (૮) ધૂતઃ = ધૂણેલો. સાધનિકા લૂનઃ પ્રમાણે થશે.
 (૯) ધૂનવાન્ = ધૂણ્યો. સાધનિકા લૂનવાન્ પ્રમાણે થશે.

અપ્ર ઇતિ કિમ્ ? પૂર્તિઃ = પૂરવું.

પૂ+તિ - ક્ત્રિયાં... ૫-૩-૮૧ થી ક્તિ પ્રત્યય.

પૂર્+તિ - ઓષ્ટ્યા... ૪-૪-૧૧૭ થી ઋ નો ઊર્

પૂર્તિ - ધ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ઊર્ નો ઊ દીર્ઘ.

પૂર્તિ - હૃદર્હ... ૧-૩-૩૧ થી ત્ દ્વિત્વ.

સિ પ્રત્યય, સોઠઃ, રપદાન્તે... થી પૂર્તિઃ પ્રયોગ થશે.

- (૨) પૂર્તઃ = પૂરું કરેલ. સાધનિકા પૂર્તિઃ પ્રમાણે થશે. પણ ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય થશે.
 (૩) પૂર્તવાન્ = પૂરું કરેલ. સાધનિકા પૂર્તવત્ સુધી પૂર્તિઃ પ્રમાણે થશે. પણ ૫-૧-૧૭૪ થી તવત્ પ્રત્યય થશે અને પછીની સાધનિકા હ્રસ્વવાન્ પ્રમાણે થશે.

- ✳ ધાતુપાઠમાં ૧૫૧૯ થી ૧૫૩૯ સુધીનાં ધાતુઓ લ્વાદિ ગણનાં છે.
- ✳ લ્વાદિ ગણની મધ્યમાં જે દીર્ઘ ઋકારાન્ત સ્તદ્ વિગેરે ધાતુઓ છે તેઓનો ઋકારાન્તનાં ગ્રહણથી તકારનો નકાર આદેશ સિદ્ધ હોવા છતાં લ્વાદિ ગણમાં પાઠ છે તે પ્વાદિ ગણનાં કાર્ય માટે છે.
- ✳ ખરેખર ઋકારાન્ત ધાતુઓનો ઈર્ આદેશ થવાથી ર્ અન્તવાળા ધાતુને નીચેનાં ૪-૨-૬૯ સૂત્રથી ત્ નો ન્ આદેશ સિદ્ધ થાય જ છે તો આ સૂત્રમાં ઋકારાન્ત ધાતુનું ગ્રહણ શા માટે કર્યું ? સારી વાત છે પણ ૪-૨-૬૯ સૂત્રમાં ક્ત અને ક્તવત્ નાં ત્ નો ન્ થાય છે જ્યારે આ સૂત્રવડે તો ક્તિ-ક્ત અને ક્તવત્ ત્રણેનાં ત્ નો ન્ થાય છે હવે જો કિ

ને માટે જ કરવું હોય તો “ઋતાં કૌ” એ પ્રમાણે કહે તો ઋકારાન્ત ધાતુથી ક્તિ નાં જ ત્ નો ન્ થાય આવો નિયમ થવાથી ક્ત અને ક્વતુ નાં ત્ નો ન્ ૪-૨-૬૯ ઉત્તરસૂત્રથી પણ ન થાય. તેથી અહીં ઋકારાન્ત ધાતુનું પ્રહણ છે તે બરાબર છે.

રદાદમૂર્છ-મદઃ ક્તયોર્દસ્ય ચ । ૪-૨-૬૯

અર્થ:- મૂર્છ અને મદ ધાતુ વર્જને ર્ અને દ અન્તવાળા ધાતુથી પર રહેલાં ક્ત અને ક્વતુ નાં ત્ નો ન્ થાય છે ત્યારે તેનાં યોગમાં ધાતુનાં દ નો ન્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પૂર્ણઃ = પૂર્ણ કરેલ. પૂર્વૈચિ-આપ્યાયને (૧૨૬૮)

પૂર્+ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

પૂર્ન - આ સૂત્રથી ત્ નો ન્.

પૂર્ણ - ર-ષ્... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ્.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી પૂર્ણઃ પ્રયોગ થશે.

(૨) પૂર્ણવાન્ = પૂરું કર્યું. પૂર્ણવત્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે. પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વાન્ પ્રમાણે થશે.

(૩) ભિન્નઃ = ભેદાએલ. ભિદ્ધી-વિદારણે (૧૪૭૭)

ભિદ્+ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

ભિન્ન - આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ અને ધાતુનાં દ નો ન્.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી ભિન્નઃ પ્રયોગ થશે.

(૪) ભિન્નવાન્ = ભેદ્યું. ભિન્નવત્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે. પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વાન્ પ્રમાણે થશે.

અમૂર્છમદ ઇતિ કિમ્ ? મૂર્તઃ = મૂર્છા પામેલો. સાધનિકા ૪-૧-૧૧૦ માં જણાવેલ મૂર્તિઃ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં ક્ત પ્રત્યય ૫-૧-૧૭૪ થી થશે.

(૨) મતઃ = મદવાળો, છડી ગયેલ. મદૈ-હર્ષાલપનયોઃ (૧૦૪૮), મદૈચ્-હર્ષે (૧૨૩૬), મદિન્-તૃપ્તિયોગે (૧૮૦૭) મદ્+ત = મત - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ્ નો ત્. સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી મતઃ પ્રયોગ

થશે. અહીં મૂર્છ અને મદ ધાતુનો નિષેધ કરેલો હોવાથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ અને મદ ધાતુનાં દ નો ન્ થયો નથી. અન્યથા મૂર્નઃ અને મન્નઃ એવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

રદાત્તસ્યેતિ કિમ્ ? ચરિત્મ્ = આચરણ. ચર-મ્ અને ગતૌ ચ (૪૧૦) મુદિત્મ્ = આનંદ. મુદિ-હર્ષ (૭૨૬) અહીં ચર્ અને મુદ ધાતુને ક પ્રત્યય પ-૧-૧૭૪ થી થયો. અને સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ થવાથી ચરિત્મ્, મુદિત્મ્ પ્રયોગ થશે. અહીં ર્ અને દ અન્તવાળા ધાતુ છે પણ ર્ અને દ તથા ક ની વચ્ચે ઇટ્ નું વ્યવધાન હોવાથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ થયો નથી.

- ☆ કૃતઃ, કૃતવાન્ અહીં વર્ણનાં ગ્રહણવડે વર્ણનાં એકદેશનું ગ્રહણ થતું ન હોવાથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ થયો નથી. એટલે ઋકાર સ્વરૂપ વર્ણ અને તેનો એકદેશ રેફ (ર) તેનું ગ્રહણ ન થાય. કારણ કે ઋ માં રહેલાં ર્ અને ત્ ની વચ્ચે સ્વરનું વ્યવધાન રહેલું છે. ઋકારની મધ્યમાં અર્ધમાત્ર રેફ છે અને આગળ પાછળ પાં પા ભાગ સ્વર છે. આ પ્રમાણે પૂર્વાચાર્યોવડે નિશ્ચય કરાયો છે તે લખવા માટે શક્ય નથી.

ત્કયોરિતિ કિમ્ ? ચૂર્તિઃ, મિત્તિઃ અહીં ચર્ અને મિદ્ ધાતુથી કિ પ્રત્યય થયેલો છે તેથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ થયો નથી.

- ☆ ચૂર્ણિઃ પ્રયોગ કેવી રીતે થયો ? કાવાક્તી... ઉણાદિ (૬૩૪) થી ચ્ ધાતુને ણિ પ્રત્યય થયેલો હોવાથી ચૂર્ણિઃ પ્રયોગ થયેલો છે.
- ☆ ચીર્ણિઃ પ્રયોગ કેવી રીતે થયો ? ઋત્-ઘ્-સ્... ૬૩૫ ઉણાદિથી ચ્ ધાતુને કિત્ ણિ પ્રત્યય થયેલો હોવાથી ચીર્ણિઃ પ્રયોગ થયેલો છે.
- ☆ આચીર્ણઃ, આચીર્ણવાન્ પ્રયોગ કેવી રીતે થયા ? ચ્ ધાતુથી અન્ય એવા ચરિત ધાતુનાં સમાનાર્થક ધાતુથી ક-કવતુ પ્રત્યયનાં વિષયમાં આ પ્રયોગ થયા છે એમ માને છે.

સૂયત્યાદ્યોદિતઃ । ૪-૨-૭૦

અર્થઃ- (દિવાદિ ગણનાં) સૂયતિ (સૂ વિગેરે) નવ ધાતુથી અને ઔ ઇત્વાળા ધાતુથી પર રહેલાં ક્ અને કવતુ નાં ત્ નો ન્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) સૂનઃ = જન્મેલો. ષૂઙૌચ્-પ્રાણિપ્રસવે (૧૨૪૨)

સૂ-ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

સૂન - આ સૂત્રથી ત્ નો ન્.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી સૂનઃ પ્રયોગ થશે.

(૨) સૂનવાન્ = જન્મ પામ્યો. સૂનવત્ થયા પછી સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વવાન્ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે,-

(૩) દૂનઃ = ખેદ પામેલો, દૂનવાન્ = ખેદ પામ્યો. દૂઙ્-પરિતાપે (૧૨૪૩)

(૪) દીનઃ = નાશ પામેલો, દીનવાન્ = નાશ પામ્યો. દોઙ્-ક્ષયે (૧૨૪૪)

(૫) ધીનઃ = અપમાનિત થયેલો, ધીનવાન્ = અપમાન કર્યું. ધીંચ્-અનાદરે (૧૨૪૫)

(૬) મીનઃ = મરણ પામેલો, મીનવાન્ = મૃત્યુ પામ્યો. મીંચ્-હિંસાયામ્ (૧૨૪૬)

(૭) રીણઃ = ટપકેલ, રીણવાન્ = ટપક્યું. રીંચ્-સ્રવણે (૧૨૪૭)

(૮) લીનઃ = જોડાએલ, લીનવાન્ = આલિંગન કર્યું. લીંચ્-શ્લેષણે (૧૨૪૮)

(૯) ડીનઃ = ગયેલો, ડીનવાન્ = ગયો. ડીંચ્-ગતૌ (૧૨૪૯)

(૧૦) વ્રીણઃ = સ્વીકારેલો, વ્રીણવાન્ = સ્વીકાર્યું. વ્રીંચ્-વરણે (૧૨૫૦)

સૂ વિગેરે નવ ધાતુનાં આ ઉદાહરણો છે.

(૧૧) લગ્નઃ = લજ્જા પામેલો. ઓલજૈઙ્-ઓલજૈતિ-ઘ્રીઢે (૧૪૬૯-૭૦)

લજ્-લસ્જ્+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

લજ્+ત. - સંયોગ... ૨-૧-૮૮ થી ધાતુનાં સ્ નો લોપ.

લજ્+ન - આ સૂત્રથી ત્ નો ન્.

લગ્+ન - ઘજઃ... ૨-૧-૮૬ થી જ્ નો ણ.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી લગ્નઃ પ્રયોગ થશે.

(૧૨) લગ્નવાન્ = લજ્જા પામ્યો. લગ્નવત્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વવાન્ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે-

★ ઉદ્વિગ્નઃ, ઉદ્વિગ્નવાન્ - ઓવિજૈતિ-ભય-ચલનયોઃ (૧૪૬૮)

- ☆ પીનઃ, પીનવાન્ - ઓપ્યાયૈહ - વૃદ્ધૌ (૮૦૫) પ્યાય+ત - ગત્યર્થ... ૫-૧-૧૧ થી ક્ત પ્રત્યય, પીત-ક્ત્યો... ૪-૧-૯૨ થી પ્યાય નો પી આદેશ, આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ થવાથી પીનઃ, પીનવાન્ પ્રયોગ થશે.
- ☆ શૂનઃ, શૂનવાન્ - ટ્વોશ્ચિ-ગતિવૃદ્ધ્યોઃ (૯૯૭) શ્ચિ+ત - ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય, શુત-યજાદિ... ૪-૧-૭૯ થી ય્વૃત્. શૂન-દોર્ઘ... ૪-૧-૧૦૩ થી દીર્ઘ. આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ થવાથી શૂનઃ, શૂનવાન્ પ્રયોગ થશે.
- ☆ વૃક્ષઃ, વૃક્ષવાન્ - ઓબ્રસ્ચૌત્-છેદને (૧૩૪૧) સાધનિકા લગનઃ, લગનવાન્ પ્રમાણે થશે. અહીં ર-ષ્... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ્ થશે. આ ઉદાહરણો ઓ ઇત્વાળા ધાતુનાં છે.

एभ्य इति किम् ? पीतः, पीतवान् - पीड्च्-पाने (१२५१) पी धातु એ સૂ વિગેરે નવ ધાતુમાંનો ધાતુ નથી તેથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ થયો નથી.

- ☆ સૂચિત એ પ્રમાણે સૂત્રમાં શ્ય નો નિર્દેશ કરેલો હોવાથી સૂતિ બીજા ગણનાં અને સુવતિ છઠ્ઠા ગણનાં ધાતુનો આ સૂત્રમાં સમાવેશ થતો નથી.

व्यञ्जनान्तस्थाऽऽतोऽख्या-ध्यः । ४-२-७१

અર્થ:- રહ્યા અને ધ્યા ધાતુને વર્જીને અન્ય ધાતુ સંબંધી વ્યંજનથી પર રહેલાં અંતસ્થાથી પરમાં આ હોય તેવા ધાતુથી પર રહેલાં ક્ત અને ક્વત્ નાં ત્ નો ન્ થાય છે.

विवेचन - (१) स्त्यानः= ભેગું કરેલો. સ્ત્યૈ-સંઘાતે શબ્દે ચ (૪૦)

स्त्यै+त - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

स्त्यात - આત્... ૪-૨-૧ થી ઐ નો આ.

स्त्यान - આ સૂત્રથી ત્ નો ન્.

सि प्रत्यय, सोरुः, रुपदान्ते... થી સ્ત્યાનઃ થશે.

- (૨) स्त्यानवान् = ભેગું કર્યું. સ્ત્યાનવત્ થયા પછી સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હૂત્રવાન્ પ્રમાણે થશે. અહીં સ્ત્યા ધાતુનો વ્યંજન ત્, તેની પછી અંતસ્થા ય્ અને તેની પછી આ છે તેથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ થયો. એજ પ્રમાણે - ગ્લૈ ધાતુનો ગ્લાનઃ, ગ્લાનવાન્ પ્રયોગ થશે.

व्यञ्जन इति किम् ? यातः = ગયેલો. યાંક્-પ્રાપ્તે (૧૦૬૨) અહીં

ધાતુસંબંધી વ્યંજનથી પરમાં અંતસ્થા નથી. આદિમાં અંતસ્થા છે તેથી તે ય ની પછી રહેલાં આ થી પર ત્ નો ન્ આ સૂત્રથી થયો નથી.

અન્તસ્થા इति किम् ? સ્નાતઃ = સ્નાન કરેલો. ણાંક-શૌચે (૧૦૬૪) અહીં ધાતુસંબંધી સ્ વ્યંજનથી પરમાં ન્ છે અંતસ્થા નથી તેથી આ થી પર ત્ નો ન્ આ સૂત્રથી થયો નથી.

આત इति किम् ? च्युतः = સીચેલો, પડેલો. च्युत-आसेचने (૨૮૦) અહીં ધાતુસંબંધી ચ્ વ્યંજનથી પર ય્ અંતસ્થા છે પણ તેનાથી પર આ નથી ડ છે. તેથી ડ થી પર રહેલ ત્ નો ન્ આ સૂત્રથી થયો નથી. એજ પ્રમાણે દ્રુતઃ, પ્લુતઃ વિગેરે.

धातोर्व्यञ्जनेति किम् ? निर्यातः = નીકળેલો. અહીં ઉપસર્ગ સંબંધી ર્ વ્યંજનથી પરમાં અંતસ્થા ય્ છે તેથી આ થી પર રહેલાં ત્ નો ન્ આ સૂત્રથી થયો નથી. ધાતુસંબંધી જ વ્યંજન જોઈએ.

अख्याध्य इति किम् ? ख्यातः = કહેલો. ख्यांक-प्रथने (૧૦૭૧) ધ્યાતઃ = ધ્યાન કરેલો, વિચારેલો. ध्वै-चिन्तायाम् (૩૦) અહીં ધાતુસંબંધી ઋ અને ધ્ થી પર અંતસ્થા ય્ છે અને તેનાથી પર આ છે પણ સૂત્રમાં ઋયા અને ધ્યા ધાતુનું વર્જન કરેલું હોવાથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ થયો નથી.

आतः परस्येति किम् ? दरिद्रितः = દરિદ્ર થયેલો. दरिद्राक-दुर्गतौ (૧૦૮૨) दरिद्रा+त, दरिद्रा+इ+त - स्ताद्य... ४-४-३२ થી इट्, दरिद्रितः - इडेत्... ४-३-८४ થી ધાતુનાં આ નો લોપ. અહીં ધાતુ સંબંધી દ્ થી પર ર્ અંતસ્થા છે તથા તે ર્ ની પછી આ છે પણ આ અને ત ની વચ્ચે इट् નું વ્યવધાન છે તેથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ થયો નથી.

पू-दिव्यञ्जेनांशाऽद्यूताऽनपादाने । ४-२-७२

અર્થઃ- નાશ અર્થમાં વર્તતાં પૂ ધાતુથી પર, અદ્યૂત (જુગાર ભિન્ન) અર્થમાં વર્તતાં दिव् ધાતુથી પર અને અનપાદાન (અપાદાન કારકથી અન્ય વિષયવાળી ક્રિયા) અર્થમાં વર્તતાં अञ्ઙ્ ધાતુથી પર રહેલાં क्त અને क्तवतુ નાં ત્ નો ન્ થાય છે.

विवेचन - (१) पूनाः यवाः = નાશ પામેલા જવ.

પૂઙ્, પૂર્ણ-પવને (૬૦૦/૧૫૧૮)

પૂ+ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

પૂન - આ સૂત્રથી ત્ નો ન્.

પૂન-અસ્ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી જસ્ પ્રત્યય.

પૂનાસ્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+અ = આ.

પૂનાઃ - સોરઃ, રુપદાન્તે... થી સ્ નો ર્ અને ર્ નો વિસર્ગ.

(૨) આદ્યૂનઃ = રોગી. દિવૂચ્-ક્રોડાજયેચ્છાપણિદ્યુતિસ્તુતિગતિષુ (૧૧૪૪)

આ+દિવ્+ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

આ+દિઋ+ત - અનુનાસિકે... ૪-૧-૧૦૮ થી વ્ નો ઋટ્.

આદ્યૂત - ઇવળદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્.

આદ્યૂન - આ સૂત્રથી ત્ નો ન્.

સિ પ્રત્યય, સોરઃ, રુપદાન્તે... થી આદ્યૂનઃ પ્રયોગ થશે.

(૩) સમક્તૌ પક્ષૌ = સમેટેલી બે પાંખો (શકુનેઃ (પક્ષિણઃ) પક્ષૌ સંગતૌ
ઇત્યર્થઃ)

સમ્+અજ્+ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

સમચ્+ત - અજ્ઞો... ૪-૨-૪૬ થી ન્ નો (ઞ્ નો) લોપ.

સમક્+ત - ચજઃ... ૨-૧-૮૬ થી વ્ નો ક્.

સમક્ત - આ સૂત્રથી ત્ નો ન્.

સમક્ત+ઔ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી ઔ પ્રત્યય.

સમક્તૌ - ऐदौत्... ૧-૨-૧૨ થી અ+ઔ = ઔ.

નાશાઽદ્યૂતાઽનપાદાન ઇતિ કિમ્ ? પૂતમ્ ધાન્યમ્ = પવિત્ર (સારું)
ધાન્ય. અહીં નાશ અર્થ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ થયો નથી.

(૨) દ્યૂતમ્ = જુગાર. સાધનિકા ૪-૧-૧૦૮ માં કરેલી છે. અહીં જુગાર
અર્થ હોવાથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ થયો નથી.

(૩) ડદક્તં જલં (કૂપાત્) = ફૂવામાંથી પાણી કાઢ્યું. સાધનિકા ૪-૨-૪૬
માં કરેલી છે. અહીં અજ્ઞ ધાતુની ક્રિયા અપાદાન કારકનાં વિષયવાળી

હોવાથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ થયો નથી.

અનપાદાન = અઙ્ગ ધાતુથી કહેવાતી ક્રિયા અપાદાન કારકનાં વિષયવાળી ન હોવી જોઈએ.

સેગ્રાસે કર્મકર્ત્તરિ । ૪-૨-૭૩

અર્થ:- ગ્રાસ (કોળીયો) કર્મકર્તા હોય તો સિ ધાતુથી પર રહેલ ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયનાં ત્ નો ન્ થાય છે.

વિવેચન - સિનઃ ગ્રાસઃ સ્વયમેવ = કોળીયો સ્વયં બંધાઈ ગયો. (કર્મકર્ત્તરિ)

મૈત્રઃ ગ્રાસં સિનોતિ સિનાતિ વા = મૈત્ર કોળીયાને બાંધે છે. (કર્ત્તરિ).

અહીં કર્ત્તરિ વાક્યનું કર્મ ગ્રાસ એજ ગ્રાસ કર્મકર્ત્તરિ વાક્યમાં કર્તા છે.

સિન્ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

સિન - આ સૂત્રથી ત્ નો ન્.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી સિનઃ પ્રયોગ થશે.

કર્મકર્ત્તરીતિ કિમ્ ? સિતઃ ગ્રાસઃ મૈત્રેણ = મૈત્રવડે ગ્રાસ બંધાયો.

અહીં કર્મણિ વાક્ય હોવાથી ગ્રાસ એ કર્મ છે પણ કર્મકર્તા નથી. મૈત્ર કર્તા છે તેથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ થયો નથી.

ગ્રાસ ઇતિ કિમ્ ? સિતં કર્મ સ્વયમેવ = કર્મ સ્વયં બંધાયા. અહીં

સિ ધાતુનું કર્મકર્તા ગ્રાસ શબ્દ નથી. કર્મ શબ્દ છે તેથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ થયો નથી.

✽ ષિગ્દ્-ષિગ્શ્-બન્ધને (૧૨૮૭-૧૫૦૯) એમ બન્ને સિ ધાતુનું અહીં પ્રહણ થશે.

ક્ષેઃ ક્ષી ષ્ચાઙ્ઘ્યાર્થે । ૪-૨-૭૪

અર્થ:- ક્ષી ધાતુથી પર રહેલ ઇઙ્ઘ્યર્ અર્થમાં વર્તતાં (ઘ્યન્ - ભાવ -કર્મ.

તેનાથી અન્ય કર્તાદિ અર્થમાં વર્તતાં) ક્ત અને ક્તવતુ નાં ત્ નો ન્ થાય છે અને તેનાં યોગમાં ક્ષિ ધાતુનો ક્ષી આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ક્ષીણઃ = મૈત્ર ક્ષીણ થયો ક્ષિ-ક્ષયે (૧૦)

ક્ષિન્ત - ગત્યર્થ... ૫-૧-૧૧ થી ક્ત પ્રત્યય.

ક્ષીન - આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ અને ક્ષિ નો ક્ષી.

ક્ષીણ - ૧-૪... ૨-૩-૬૩ થી ન નો ણ.

સિ પ્રત્યય, સોરુ, રુપદાન્તે... થી ક્ષીણ: પ્રયોગ થશે.

(૨) ક્ષીણવાન્ = મૈત્ર ક્ષીણ થયો. ૫-૧-૧૭૪ થી ક્તવતુ પ્રત્યય - ક્ષીણવંત ઉપર પ્રમાણે થશે. પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રજવાન્ પ્રમાણે થશે.

(૩) અધિકરણમાં ક્ત પ્રત્યય થાય ત્યારે ઇદમ્ એષામ્ ક્ષીણમ્ = આ આમાં ક્ષીણ થયો. અહીં અઘર્થાત્... ૫-૧-૧૨ થી ક્ત પ્રત્યય થયેલો છે. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે.

અઘ્યાર્થે ઇતિ કિમ્ ? ક્ષિતમ્ અસ્ય = આનો ક્ષય થયો. અહીં ક્ષિ ધાતુને ભાવમાં ક્ત્વીકે ક્ત: ૫-૩-૧૨૩ થી ક્ત પ્રત્યય થયો છે. તેથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ અને ક્ષિ નો ક્ષી આદેશ થયો નથી.

વાડકોશ-દૈન્યે । ૪-૨-૭૫

અર્થ:- આકોશ અને દિનતા અર્થ ગમ્યમાન હોયતો ક્ષિ ધાતુથી પર રહેલ અઘ્યન્ (ઘ્યન્-ભાવ-કર્મ. તેનાથી અન્ય કર્ત્રાદિ) અર્થમાં વર્તતાં ક્ત અને ક્તવતુ નાં ત્ નો ન્ વિકલ્પે થાય છે અને તેનાં યોગમાં ક્ષિ ધાતુનો ક્ષી આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ક્ષીણાયુર્જાલ્મ: - ક્ષિતાયુર્જાલ્મ: = આ નીચ માણસ ક્ષીણ આયુષ્યવાળો છે. અહીં આકોશ અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ વિકલ્પે થયો છે. સાધનિકા ૪-૨-૭૪ માં જણાવેલ ક્ષીણ: પ્રમાણે થશે.

(૨) ક્ષીણક: તપસ્વી - ક્ષિતક: તપસ્વી = તપસ્વી (બિયારો) ક્ષીણ થયો. સાધનિકા ૪-૨-૭૪ માં જણાવેલ ક્ષીણ: પ્રમાણે થશે. અહીં દીનતા અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ વિકલ્પે થયો છે.

અનુક્રમ્મા... ૭-૩-૩૪ થી ક્ષીણ અને ક્ષિત નામને સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય થયો છે. વિકલ્પપક્ષે જ્યારે આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ ન થાય ત્યારે ક્ષિ નો ક્ષી આદેશ પણ નહીં થાય.

અઘ્યાર્થ ઇત્યેવ — ક્ષિતં જાલ્મસ્ય = લુચ્યાનું આયુષ્ય ક્ષીણ થવું તે. ક્ષિતં તપસ્વિન: = તપસ્વીનું ક્ષીણ થવું. અહીં આકોશ અને દીનતા

અર્થ ગમ્યમાન છે પણ ક્લીબે ક્તઃ ૫-૩-૧૨૩ થી ભાવમાં ક્ત પ્રત્યય થયો છે. તેથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ થયો નથી.

ઋ-હ્રી-ઘા-ધા-ઞાન્દ-નુદ-વિન્તેર્વા । ૪-૨-૭૬

અર્થ:- ઋ, હ્રી, ઘા, ધા,ઞા, ડન્દ, નુદ અને વિદ્ ધાતુઓથી ૫૨ રહેલ ક્ત અને ક્તવતુ નાં ત્ નો ન્ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) ઋણમ્ = ઋણ - કરજ, ઋતમ્ = સત્ય. ઋ-પ્રાપ્તે ગતૌ ચ (૨૬)

ઋ+ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

ઋન - આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ વિકલ્પે.

ઋણ - ર-ષ... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ.

સિ નો અમ્, સમાના... ૧-૪-૪૬ થી અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી ઋણમ્ થશે. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ ન થાય ત્યારે ઋતમ્ થશે.

(૨) હ્રીણઃ, હ્રીતઃ = શરમાયેલો. હ્રીક્-લજ્જાયામ્ (૧૧૩૩) સાધનિકા ઋણમ્, ઋતમ્ પ્રમાણે થશે. અહીં સિ પ્રત્યય, સોઠઃ, રુપદાન્તે... થી પ્રયોગ થશે.

(૩) હ્રીણવાન્, હ્રીતવાન્ = શરમાયેલો. હ્રીણવત્, હ્રીતવત્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે. બાકીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રૂત્રવાન્ પ્રમાણે થશે.

(૪) ઘ્રાણઃ, ઘ્રાતઃ = સુંઘેલો. ઘ્રાં-ગન્ધોપાદાને (૩) સાધનિકા ઋણમ્, ઋતમ્ પ્રમાણે થશે.

(૫) ધ્રાણઃ, ધ્રાતઃ = તૃપ્ત થયેલો. ધ્રૈ-તૃષ્ણૌ (૩૫) સાધનિકા ઋણમ્, ઋતમ્ પ્રમાણે થશે. પણ આત્... ૪-૨-૧ થી ધ્રૈ ધાતુનાં ઈ નો આ થવાથી ધ્રા ધાતુ બનશે.

(૬) ઞ્રાણઃ, ઞ્રાતઃ = રક્ષણ કરાએલો. ઞ્રૈઙ્-પાલને (૬૦૫) આત્... ૪-૨-૧ થી ઞ્રૈ નાં ઈ નો આ થવાથી ઞ્રા ધાતુ બનશે. ૫છીની સાધનિકા ઋણમ્, ઋતમ્ પ્રમાણે થશે.

(૭) સમુન્નઃ, સમુન્નઃ = ભીંજાવેલો. ડન્દૈષ્-ક્લેદને (૧૪૯૧)

સમ્+ડન્દ+ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

સમુદ્+ત - નો વ્યક્ત... ૪-૨-૪૫ થી ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ.

સમુદ્+ન - આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ વિકલ્પે.

સમુત્ર - રદાદ... ૪-૧-૬૯ થી દ્ નો ન્ સિ પ્રત્યય, સોઠ્ઠ, રૂપદાન્તે... થી સમુત્ર: પ્રયોગ થશે. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ ન થાય ત્યારે સમુદ્+ત - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ્ નો ત્ થવાથી સમુત્ત: પ્રયોગ થશે.

(૮) નુત્ર: , નુત્ત: = પ્રેરણા કરાએલો. ગુદત્-પ્રેરણે (૧૩૭૦) સાધનિકા સમુત્ર: , સમુત્ત: પ્રમાણે થશે.

(૯) વિત્ર: , વિત્ત: = વિચારેલો. વિર્દિષ્-વિચારણે (૧૪૮૭) સાધનિકા સમુત્ર: , સમુત્ત: પ્રમાણે થશે. વિન્તે એ પ્રમાણે ન્ નો નિર્દેશ કરેલો હોવાથી વિર્દિષ્-સત્તાયામ્ (૧૨૫૮) દિવાદિ ગણનાં અને વિદ્લુંતી-લાભે (૧૩૨૨) તુદાદિ ગણનાં વિદ્ ધાતુથી પર રહેલ ક્ અને ક્વત્ નાં ત્ નો ન્ રદાદ... ૪-૨-૬૯ થી નિત્ય થશે. જેમકે વિત્ર: , વિત્રવાન્

☆ ઋ અને હ્રી ધાતુમાં ત્ નાં ન્ ની પ્રાપ્તિ ન હતી, ઘ્રા, ઘ્રા અને ઞ ધાતુમાં વ્યજ્ઞના... ૪-૨-૭૧ થી ત્ નાં ન્ ની પ્રાપ્તિ હતી અને ઝદ્, નુદ્ અને વિદ્ ધાતુમાં રદાદ... ૪-૨-૬૯ થી ત્ નાં ન્ ની પ્રાપ્તિ હતી સર્વત્ર આ સૂત્રથી વિકલ્પ કર્યો. પણ દ્ અન્તવાણા ધાતુનાં દ્ નો ન્ રદાદ... ૪-૨-૬૯ થી થશે. અને જ્યાં ત્ નો ન્ ન થાય ત્યાં ધાતુનાં દ્ નો ન્ પણ નહીં થાય.

☆ હ્રીણવાન્, હ્રીતવાન્ એ પ્રમાણે એકજ ઉદાહરણ આપ્યું છે પણ બધા ધાતુનાં ઉદાહરણ થશે. જેમ કે - ઋણવાન્-ઋતવાન્, ઘ્રાણવાન્-ઘ્રાતવાન્, ધ્રાણવાન્-ધ્રાતવાન્, ઞ્રાણવાન્-જ્રાતવાન્, સમુત્રવાન્-સમુત્તવાન્, નુત્રવાન્-નુત્તવાન્, વિત્રવાન્-વિત્તવાન્ પ્રયોગો થશે.

દુ-ગોઠુ ચ । ૪-૨-૭૭

અર્થ:- દુ અને ગુ ધાતુથી પર રહેલ ક્ અને ક્વત્ નાં ત્ નો ન્ થાય છે અને તેના યોગમાં દુ અને ગુ ધાતુનાં ડ નો ડ થાય છે.

વિવેચન - (૧) દૂન: = દુષિત થયેલો, દૂષાયેલો. દુદુંદ્-ઉપતાપે (૧૨૯૭) સાધનિકા ૪-૨-૭૦ માં જણાવેલ સુન: પ્રમાણે થશે. પણ ત્ નો ન્ આ સૂત્રથી થાય ત્યારે દુ નાં ડ નો ડ થવાથી દૂન: પ્રયોગ થશે.

- (૨) દૂનવાન્ = દુષિત થયો, દૂષાયો. સાધનિકા હ્રજવાન્ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે-
- (૩) ગૂતઃ = નિહાર કરાએલ. ગુંદ્-શબ્દે (૫૮૧)
- (૪) ગૂનવાન્ = નિહાર કર્યો. લાદ કરેલો હાથી. સંસ્કૃત દ્વ્યાશ્રય કાવ્ય નવમો સર્ગ શ્લોક ૫૫ માં "ઇમ્ગૂને" એ પ્રમાણે પ્રયોગ છે.

ક્ષૈ-શુષિ-પચો મ-ક-વમ્ । ૪-૨-૭૮

અર્થ:- ક્ષૈ ધાતુથી પર રહેલ ક્ અને ક્વતુ નાં ત્ નો મ્ આદેશ થાય છે.

શુષ્ ધાતુથી પર રહેલ ક્ અને ક્વતુ નાં ત્ નો ક્ આદેશ થાય છે.

પચ્ ધાતુથી પર રહેલ ક્ અને ક્વતુ નાં ત્ નો વ્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ક્ષામઃ = ક્ષય પામેલો. ક્ષૈ-ક્ષયે (૪૨)

ક્ષૈ+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

ક્ષાત - આત્... ૪-૨-૧ થી એ નો આ.

ક્ષામ - આ સૂત્રથી ત્ નો મ્.

સિ પ્રત્યય, સોરઃ, રુપદાન્તે... થી ક્ષામઃ પ્રયોગ થશે.

(૨) ક્ષામવાન્ = ક્ષય પામ્યો. ક્ષામવત્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે. પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રજવાન્ પ્રમાણે થશે.

(૩) શુષ્કઃ = સુકાએલો. શુષ્ક-શોષણે (૧૨૦૮)

શુષ્+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

શુષ્ક - આ સૂત્રથી ત્ નો ક્.

સિ પ્રત્યય, સોરઃ, રુપદાન્તે... થી શુષ્કઃ પ્રયોગ થશે.

(૪) શુષ્કવાન્ = સુકાઈ ગયો. શુષ્કવત્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે. પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રજવાન્ પ્રમાણે થશે.

(૫) પક્વઃ = પકાવેલો.

પચ્+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

પચ્-વ - આ સૂત્રથી ત્ નો વ્.

પક્વ - વજઃ... ૨-૧-૮૬ થી વ્ નો ક્.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી પક્વઃ પ્રયોગ થશે.

- (૬) પક્વવાન્ = પકાવ્યું. પક્વવત્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે. પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વવાન્ પ્રમાણે થશે. અહીં ત્ નો વ્ થયા પછી ધુટ્ પ્રત્યય પરમાં નથી પણ ચ્ નો ક્ કરતી વખતે તે વ્ પરકાર્યમાં અસત્ મનાય છે તેથી ૨-૧-૮૬ થી ચ્ નો ક્ થયો. ૪-૨-૭૮ મું સૂત્ર ૨-૧-૬૧ સૂત્રમાં મનાય છે. અને ૨-૧-૬૧ થી ૨-૧-૮૬ મું સૂત્ર પર છે તેથી પર કાર્યમાં વ્ અસત્ થવાથી ચ્ નો ક્ થઈ શક્યો. ક પ્રત્યયનાં જે જે આદેશો થાય છે તે બધા સૂત્રો ૨-૧-૬૧ સૂત્રમાં છે એમ મનાય છે આવી રીતે જ્યાં જ્યાં ફેરફાર થયા હોય ત્યાં અસત્વિધિ જાણવી.

નિર્વાણમવાતે । ૪-૨-૭૯

અર્થ:- વાયુ સિવાયનો કર્તા હોય તો નિર્મૂલ્યક વા ધાતુથી પર રહેલ ક્-ક્વતુ નાં ત્ નો ન્ નિપાતન થાય છે.

વિવેચન - નિર્વાણઃ મુનિઃ = મુનિ શાંત થયા. વાંક્-ગતિગન્ધનયોઃ (૧૦૬૩)

નિર્+વા+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક પ્રત્યય.

નિર્વાન - આ સૂત્રથી ત્ નો ન્.

નિર્વાણ - સ્વરાત્ ૨-૩-૮૫ થી ન્ નો ન્.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી નિર્વાણઃ પ્રયોગ થશે.

અવાત ઇતિ કિમ્ ? નિર્વાતઃ વાતઃ = વાયુ વાયો. અહીં વાયુ કર્તા છે તેથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ નિપાતન થયો નથી.

- ☆ નિર્વાણઃ પ્રદીપઃ વાતેન = વાયુવડે દીપક ઓલવાયો. અહીં વાયુ કરણ છે પ્રદીપ કર્તા છે તેથી આ સૂત્રથી ત્ નો ન્ નિપાતન થયો.

અનુપસર્ગાઃ ક્ષીબોલ્લાઘ-કૃશ-પરિકૃશ-

ફલ્લોત્ફુલ્લ-સંફુલ્લાઃ । ૪-૨-૮૦

અર્થ:- ક્ પ્રત્યયાન્ત ઉપસર્ગરહિત ક્ષીબ, ઉલ્લાઘ, કૃશ, પરિકૃશ, ફુલ્લ, ઉત્ફુલ્લ અને સમ્ફુલ્લ શબ્દો નિપાતન થાય છે.

વિવેચન - (૧) ક્ષીબઃ = અહંકારી. ક્ષીબૃહ્-મદે (૭૬૮) ક્ષીબ્+ત-૫-૧-

૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય, નિપાતનનાં કારણે સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી પ્રાઃ
 ઇદ્ નો નિષેધ, ક્ત પ્રત્યયનાં ત્ નો લોપ થવાથી ક્ષીબ્+અ = ક્ષીબઃ
 પ્રયોગ થયો. એજ પ્રમાણે -

- (૨) ઉલ્લાઘઃ = સમર્થ. લાઘુઈ-સામર્થ્યે (૬૪૩)
 (૩) કૃશઃ (૪) પરિકૃશઃ = દુર્બળ. કૃશચ્-તનુત્વે (૧૨૦૭)
 (૫) ફુલ્લઃ = વિકસિત. ત્રિફલા-વિશરણે (૪૧૪)

ફલ્+ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

ફલ્+લ - આ સૂત્રથી ત્ નો લ્ અને ઇદ્ નો અભાવ નિપાતન.

ફુલ્લ - તિ ચોપાન્ત્યા... ૪-૧-૫૪ થી ધાતુનાં અ નો ડ.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી ફુલ્લઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે-

- (૬) ઉત્તુલ્લઃ (૭) સંફુલ્લઃ = વિકસિત, વિશરણ પામેલો.

અનુપસર્ગાં ઇતિ કિમ્ ? પ્રક્ષીબિતઃ = અતિશય અહંકારી. અહીં પ્ર
 ઉપસર્ગપૂર્વક ક્ષીબ્ ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી ઇદ્ નો અભાવ કે ક્ત
 પ્રત્યયનાં ત્ નો લોપ વિગેરે નિપાતન થતું નથી.

- ★ ક્ત પ્રત્યયથી ક્તવતુ પ્રત્યય પર છતાં પણ નિપાતન થશે. જેમકે
 ક્ષીબવાન્, ઉલ્લાઘવાન્, કૃશવાન્, પરિકૃશવાન્, ફુલ્લવાન્, ઉત્તુલ્લવાન્ અને
 સંફુલ્લવાન્ આ પ્રયોગો માટે જ સૂત્રમાં બહુવચન છે.

- ★ ક્ષીબ વિગેરે શબ્દો ક પ્રત્યય કે અચ્ પ્રત્યયવડે સિદ્ધ થઈ શકે છે
 પણ ક્ષીબિતઃ વિગેરે રૂપનાં નિષેધ માટે આ સૂત્ર કાર્યું છે.

- ★ પ્રક્ષીબઃ પ્રયોગ ક્યાંક દેખાય છે તો તેમાં તો ઉપસર્ગ છે તેથી ઉપર
 પ્રમાણે પ્રક્ષીબિતઃ જ થાય પ્રક્ષીબઃ કેવી રીતે થયું ? સાચી વાત છે પણ
 પ્રક્ષીબઃ પ્રયોગ નિપાતન નથી સામાસિક શબ્દ છે. પ્રગતઃ ક્ષીબઃ ઇતિ
 પ્રક્ષીબઃ પ્રાદિ તત્પુરુષ સમાસ છે.

મિત્તં શકલમ્ । ૪-૨-૮૧

અર્થઃ- શકલ પર્યાય જણાતો હોય તો મિદ્ ધાતુથી પર રહેલ ક્ત પ્રત્યયનાં
 ત્ નાં ન્ નો અભાવ નિપાતન થાય છે.

વિવેચન - મિત્તં શકલમિત્યર્થઃ = શકલ, ખંડ, ટૂકડો, મિત્ત.

ભિદ્+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક પ્રત્યય.

ભિત્ત - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ નો ત્.

રદાદ... ૪-૨-૬૯ થી ત્ નો ન્ અને ધાતુનાં દ નાં ન્ ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી શકલ અર્થમાં નિષેધ થયો છે.

શકલમિતિ કિમ્ ? ભિન્નં ભિત્તમ્ = ટૂકડો ભેદાયો. ભેદન ક્રિયા દ્વારા થતો જે ટૂકડો (શકલ) તેમાં ભિત્ત પ્રયોગ નહીં થાય પણ ભિન્ન પ્રયોગ થશે. તેમાં ભિન્ન વિશેષણ છે. જ્યારે ભિત્ત શબ્દ શકલ શબ્દનો પર્યાય થાય ત્યારે શકલ શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી. કારણ કે ભિત્ત કહો કે શકલ કહો બન્ને એકબીજાનાં પર્યાયવાચક શબ્દો છે. અને પર્યાયોનો વાક્યમાં એકસાથે પ્રયોગ થતો નથી. અહીં રદાદ... ૪-૨-૬૯ થી ભિન્ન પ્રયોગ થયો છે.

વિત્તં ધન-પ્રતીતમ્ ૧-૪-૨-૮૨

અર્થ:- ધન અને પ્રતીતનો પર્યાયવાચી બનતો હોય તો વિદ્ ધાતુથી પર રહેલ ક પ્રત્યયનાં ત્ નાં ન્ નો અભાવ નિપાતન થાય છે.

વિવેચન - વિત્તં ધનમ્ = ધન, વિત્તઃ પ્રતીતઃ = પ્રતીત (જાણેલો.) સાધનિકા ૪-૨-૮૧ માં જણાવેલ ભિત્તમ્ પ્રમાણે થશે.

ધનપ્રતીતમિતિ કિમ્ ? વિત્તઃ = મેળવેલો. અહીં વિત્ત એ ધન કે પ્રતીતનો પર્યાયવાચી ન હોવાથી આ સૂત્રથી ત્ નાં ન્ નો અભાવ નિપાતન થતો નથી. સાધનિકા વિગેરે ભિન્નં ભિત્તમ્ પ્રમાણે થશે.

☆ **વિદલુંતી-લાભે** (૧૩૨૨) ધાતુનું જ આ સૂત્રથી નિપાતન થશે. પણ જો વિદક્-જ્ઞાને (૧૦૯૯) બીજા ગણનો ધાતુ હોય તો વિદિતમ્ પ્રયોગ થશે, વિદિપ્-વિચારણે (૧૪૯૭) સાતમાં ગણનો ધાતુ હોય તો ૪-૨-૭૬ થી વિત્તં, વિત્તમ્ પ્રયોગ થશે. અને વિદિવ્-સત્તાયામ્ (૧૨૫૮) ચોથા ગણનો ધાતુ હોય તો ૪-૨-૬૯ થી વિત્તં પ્રયોગ થશે.

હુ-ધુટો હેધિઃ ૧-૪-૨-૮૩

અર્થ:- હુ ધાતુથી પર રહેલ તેમજ ધુડન્ત (ધુટ્ વર્ણ અન્તે છે જેને એવાં) ધાતુથી પર રહેલ હિ પ્રત્યયનો ધિ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જુહુધિ = હોમ કર, હુંક-દનાડ્ઢનયોઃ (૧૧૩૦)

હુ-હિ - તુવ્ તામ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

હુ-ધિ - આ સૂત્રથી હિ નો ધિ આદેશ.

હુહુધિ - હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ દ્વિવ.

જુહુધિ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં હ નો જ્.

(૨) વિદ્ધિ = તું જાણ. વિદક્-જ્ઞાને (૧૦૮૮)

વિદ્+હિ - તુવ્ તામ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

વિદ્+ધિ = વિદ્ધિ - આ સૂત્રથી હિ નો ધિ આદેશ. એજ પ્રમાણે-
અદ્-અદ્ધિ, છિન્દ્-છિન્દ્ધિ, ભિન્દ્-ભિન્દ્ધિ.

હુધુદ્ ઇતિ કિમ્ ? કીર્ણીહિ = તું ખરીદ કર. અહીં કી ધાતુ હુ કે
પુદ્ અન્તવાળો. નથી પણ સ્વરાન્ત છે તેથી આ સૂત્રથી હિ પ્રત્યયનો
ધિ આદેશ થયો નથી.

★ રુદિહિ = તું રડ. રુદ્+હિ, રુદ્+ઇ+હિ = રુદિહિ અહીં રુદ્... ૪-૪-
૮૮ થી ઇદ્ આગમ થયો છે. ધુડન્ત ધાતુ છે તેથી આ સૂત્રથી હિ નાં
ધિ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી પણ વચ્ચે ઇદ્ નું વ્યવધાન છે છતાં પણ
"આગમા યદગુણીભૂતાસ્તદ્ગ્રહણેનં ગૃહ્યન્તે" આગમો જેનાં અવયવ બન્યાં
હોય તે શબ્દનાં ગ્રહણવડે આગમનું પણ ગ્રહણ થાય છે. એ ન્યાયથી
રુદ્ ધાતુને ઇદ્ સહિત હિ નાં ધિ આદેશની પ્રાપ્તિ છે. છતાં પણ હિ
એ પ્રમાણે વ્યક્તિગત પ્રત્યયનું ગ્રહણ હોવાથી ઇદ્ સહિત હિ નો ધિ
આદેશ અહીં નહીં થાય. એજ પ્રમાણે સ્વપિહિ.

★ કોઈક આચાર્યો હિંસ્ ધાતુથી પર રહેલાં હિ પ્રત્યયનો અત્ આદેશ
માનીને હિંસ્ એ પ્રમાણે રૂપ કરે છે પણ આપણાં આચાર્યશ્રી તો હિંસ્
ધાતુનું હિન્ધિ રૂપ જ માને છે. તે આ પ્રમાણે -

હિંસ્+હિ - તુવ્ તામ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

હિંસ્+ધિ - આ સૂત્રથી હિ નો ધિ આદેશ.

હિનસ્+ધિ - રુઘાં... ૩-૪-૮૨ થી ન પ્રત્યય અને ધાતુનાં ન્ નો લોપ.

હિન્સ્+ધિ - જ્ઞા... ૪-૨-૮૦ થી જ્ઞ નાં અ નો લોપ.

હિન્ધિ - સોધિવા ૪-૩-૭૨ થી સ્ નો વિકલ્પે લોપ.

વિકલ્પપક્ષે સ્ નો લોપ ન થાય ત્યારે -

હિન્દ્+ધિ - તૃતીય... ૧-૩-૪૮ થી સ્ નો દ.

હિન્દ્-હિન્ધિ - ધ્રુવો... ૧-૩-૪૮ થી દ નો વિકલ્પે લોપ .

હિ નો જ ધિ આદેશ થાય છે એ પ્રમાણે સૂત્રમાં કહેલું હોવાથી જુહતાત્ ત્વમ્, ખિતાત્ ત્વમ્ માં હિ નો તાતઙ્ આદેશ થયા પછી તે તાતઙ્ નો આ સૂત્રથી ફરી ધિ આદેશ થતો નથી.

શાસસ્-હનઃ શાધ્યેધિ-જહિ । ૪-૨-૮૪

અર્થ:- હિ પ્રત્યયાન્ત શાસ્, અસ્ અને હન્ ધાતુનો અનુક્રમે શાધિ, ઇધિ અને જહિ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) શાધિ = તું શાસન કર. શાસૂક્-અનુશિષ્ટૌ (૧૦૮૫)

શાસ્+હિ - તુવ્ તામ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

શાધિ - આ સૂત્રથી શાસ્હિ નો, શાધિ આદેશ.

(૨) ઇધિ = તું થા. અસૂક્-ભુવિ (૧૧૦૨)

અસ્+હિ - તુવ્ તામ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

ઇધિ - આ સૂત્રથી અસ્હિ નો ઇધિ આદેશ.

(૩) જહિ = તું હિંસા કર. હનંક્-હિંસાગત્યૌ: (૧૧૦૦)

હન્+હિ - તુવ્ તામ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

જહિ - આ સૂત્રથી હન્હિ નો જહિ આદેશ.

☆ શાસ્ અને હન્ નાં સાહચર્યથી અસ્ ધાતુ પણ અદાદિનો જ પ્રહણ થશે.

અતઃ પ્રત્યયાલ્લુક્ । ૪-૨-૮૫

અર્થ:- ધાતુથી પરમાં જે અકારાન્ત પ્રત્યય અને તેનાથી પર રહેલ હિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

વિવેચન - દીવ્ય = તું રમ.

દિવ્+હિ - તુવ્ તામ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

દિવ્ય+હિ - દિવાદે... ૩-૪-૭૨ થી શ્ય પ્રત્યય.

દિવ્ય - આ સૂત્રથી ય માં રહેલાં અ થી પર હિ નો લોપ.

દીવ્ય - ધ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ઇ દીર્ઘ. એજ પ્રમાણે-

- ☆ પક્ષ-પઠ - કર્તૃર્થ... ૩-૪-૭૧ થી થયેલ શ્વ માં રહેલાં અ થી પર હિ નો લોપ થયેલો છે.
- ☆ તુદ - તુદાદે... ૩-૪-૮૧ થી થયેલ શ માં રહેલાં અ થી પર હિ નો લોપ થયેલો છે.
- ☆ ચોર્ય - અહીં શ્વ માં રહેલાં અ થી પર હિ નો લોપ થયેલો છે.
અત્ત્વ ઇતિ કિમ્ ? રઘ્નુહિ = સિદ્ધ કર. રઘ્-સંસિદ્ધૌ (૧૩૦૪)
રઘ્+હિ - તુવ્ તામ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.
રઘ્+નુ+હિ - સ્વાદે... ૩-૪-૭૫ થી નુ પ્રત્યય.
રઘ્નુહિ - અહીં અકારથી પર હિ પ્રત્યય નથી. પણ નુ પ્રત્યયમાં રહેલાં
અકારથી પર હિ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી હિ નો લોપ થયો નથી.
પ્રત્યયાદિતિ કિમ્ ? પાપહિ = વારંવાર જા. પયિ-ગતૌ (૭૮૨)
પય્+ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય.
પપય્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.
પાપય્ય - આ-ગુણ... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં અ નો આ.
પાપય્ - બહુલં... ૩-૪-૧૪ થી યઙ્ નો લોપ.
પાપય્+હિ - તુવ્ તામ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.
પાપહિ - ય્વો... ૪-૪-૧૦૧ થી ય્ નો લોપ. અહીં પ નાં અકારથી
પરમાં હિ પ્રત્યય છે પણ અકારાન્ત પ્રત્યયથી પરમાં હિ પ્રત્યય નથી
તેથી આ સૂત્રથી હિ પ્રત્યયનો લોપ થયો નથી. એજ પ્રમાણે વયિ-ગતૌ
(૭૮૧) વાવહિ પ્રયોગ થશે.

અસંયોગાદોઃ । ૪-૨-૮૬

અર્થ:- અસંયુક્ત વ્યંજનથી પર જે પ્રત્યય સંબંધી ૩, તેનાથી પર રહેલ હિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

વિવેચન - સુનુ = સ્નાન કર. ષુંગદ્-અભિષેવે (૧૨૮૬)

સુ+હિ - તુવ્ તામ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

સુનુહિ - સ્વાદે... ૩-૪-૭૫ થી ર્નુ પ્રત્યય.

સુનુ - આ સૂત્રથી હિ નો લોપ. એજ પ્રમાણે - તનુ, કુરુ, ચિનુ.

અસંયોગાદિતિ કિમ્ ? અક્ષુહિ = સંબંધ કર. અક્ષૌ-વ્યાસૌ સંચાતે ચ (૫૭૦) અક્ષ+હિ, અક્ષ+નુ+હિ, ર-ષ્... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ થવાથી અક્ષુહિ પ્રયોગ થશે. અહીં સંયુક્ત વ્યંજનથી પર ડ અન્તવાળા નુ પ્રત્યયથી પર હિ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી હિ નો લોપ થયો નથી. ઓરિતિ કિમ્ ? ક્રિણીહિ = ખરીદ કર.

ક્રૌ+હિ - તુવ્ તામ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

ક્રૌનાહિ - ક્યાદે: ૩-૪-૭૯ થી શ્ના પ્રત્યય.

ક્રૌનીહિ - ણ્ણમી... ૪-૨-૮૭ થી શ્ના નાં આ નો ઈ.

ક્રૌણીહિ - ર-ષ્... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ, અહીં અસંયુક્ત વ્યંજન ન્ થી પર પ્રત્યય સંબંધી ડ નથી આ છે તેથી આ સૂત્રથી હિ પ્રત્યયનો લોપ થયો નથી.

પ્રત્યયાદિત્યેવ - યુહિ, રુહિ - અહીં અસંયુક્ત વ્યંજન ય્ અને ર્ થી પરમાં ડ છે પણ તે પ્રત્યય સંબંધી ડ નથી ધાતુ સંબંધી છે તેથી તે ડ થી પર રહેલ હિ પ્રત્યયનો લોપ થતો નથી.

વમ્યવિતિ વા । ૪-૨-૮૭

અર્થ:- વ્ અને મ્ થી શરૂ થતાં અવિત્ પ્રત્યય પર છતાં અસંયુક્ત વ્યંજનથી પર રહેલ પ્રત્યય સંબંધી ડ નો વિકલ્પે લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) સુન્વઃ, સુનુવઃ = અમે બે સ્નાન કરીએ છીએ.

સુ+વસ્ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી વસ્ પ્રત્યય.

સુનુવસ્ - સ્વાદે:... ૩-૪-૭૫ થી શ્નુ પ્રત્યય.

સુન્વસ, સુનુવસ - આ સૂત્રથી નુ નાં ડ નો વિકલ્પે લોપ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી સુન્વઃ, સુનુવઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે-

(૨) સુન્મઃ, સુનુમઃ = અમે સ્નાન કરીએ છીએ, સુન્વહે, સુનુવહે - સુન્મહે, સુનુમહે - તન્વઃ, તનુવઃ - તન્મઃ, તનુમઃ - તન્વહે, તનુવહે - તન્મહે, તનુમહે વિગેરે પ્રયોગ થશે.

અવિતીતિ કિમ્ ? સુનોમિ = હું સ્નાન કરું છું. સાધનિકા ૩-૪-૭૫ માં જણાવેલ સુનોતિ પ્રમાણે થશે. અહીં મ્ થી શરૂ થતો પ્રત્યય છે

અસંયુક્ત વ્યંજનથી પર રહેલો પ્રત્યય સંબંધી ડ છે પણ વૃત્ પ્રત્યય છે. અવિત્ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી ડ નો વિકલ્પે લોપ થયો નથી.

અસંયોગદિત્યેવ-તક્ષુવઃ = અમે બે પતલું કરીએ છીએ. અહીં વ્ થી શરૂ થતો અવિત્ પ્રત્યય છે. પણ જે પ્રત્યય સંબંધી ડ છે તે સંયુક્ત વ્યંજનથી પરમાં છે તેથી આ સૂત્રથી ડ નો વિકલ્પે લોપ થયો નથી.

વમીતિ કિમ્ ? સુનુતઃ, તનુતઃ - અહીં અસંયુક્ત વ્યંજનથી પરમાં પ્રત્યય સંબંધી ડ છે. અવિત્ પ્રત્યય પણ છે. પરન્તુ તે અવિત્ પ્રત્યય વ્ કે મ્ થી શરૂ થતો નથી તેથી આ સૂત્રથી ડ નો વિકલ્પે લોપ થયો નથી.

પ્રત્યયસ્યેત્યેવ — યુવઃ, યુમઃ - અહીં વ્ અને મ્ થી શરૂ થતો અવિત્ પ્રત્યય છે. અસંયુક્ત વ્યંજનથી પરમાં ડ છે પણ તે પ્રત્યય સંબંધી નથી ધાતુ સંબંધી છે તેથી આ સૂત્રથી ડ નો વિકલ્પે લોપ થયો નથી.

કૃગો યિ ચ । ૪-૨-૮૮

અર્થ:- કૃ ધાતુથી પરમાં રહેલાં ડ નો ય્ થી શરૂ થતો પ્રત્યય તેમજ વ્ અને મ્ થી શરૂ થતાં અવિત્ પ્રત્યય પર છતાં લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) કુર્યુઃ = તેઓ કરે. ડુકૃન્-કરણે (૮૮૮)

કૃ+યુસ્ - યાત્... ૩-૩-૭ થી યુસ્ પ્રત્યય.

કૃ+ઉ+યુસ્ - કૃગ્... ૩-૪-૮૩ થી ડ પ્રત્યય.

કર્+ઉ+યુસ્ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્

કુર્+ઉ+યુસ્ - અતઃ... ૪-૨-૮૮ થી અ નો ડ.

કુર્યુસ્ - આ સૂત્રથી પ્રત્યયનાં ડ નો લોપ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી કુર્યુઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે-

(૨) કુર્વઃ = અમે બે કરીએ છીએ. ૩-૩-૬ થી વસ્ પ્રત્યય થશે.

(૩) કુર્મઃ = અમે કરીએ છીએ. ૩-૩-૬ થી મસ્ પ્રત્યય થશે.

યિચેતિ કિમ્ ? કુરુતઃ - અહીં ય્ વ્ અને મ્ થી શરૂ થતાં પ્રત્યય નથી પણ તસ્ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી કૃ ધાતુથી પર રહેલાં ડ નો લોપ થયો નથી.

અવિતીત્યેવ — કરોમિ - સાધનિકા ૩-૪-૮૩ માં જણાવેલ કરોતિ

પ્રમાણે થશે. અહીં મિવ્ પ્રત્યય અવિત્ નથી વિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી કૃ ધાતુથી પર રહેલાં ડ નો લોપ થયો નથી.

- ☆ કૃન્દ્-હિસાયમ્ (૧૨૮૩) અહીં પાંચમાં ગણનો કૃ ધાતુ જ છે પણ તેને શ્નુ પ્રત્યય લાગે છે કૃ ધાતુ પછી તરત જ ડ નથી વચ્ચે ન્કારનું વ્યવધાન છે તેથી આ સૂત્રથી કૃ થી પરમાં રહેલાં ડ નો લોપ થતો નથી. જેમકે કૃણ્યાત્, કૃણુવઃ, કૃણુમઃ.

અતઃ શિત્યુત્ । ૪-૨-૮૧

અર્થ:- અવિત્ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં ડ પ્રત્યયનાં નિમિત્તે થયેલાં કૃ ધાતુનાં અકારનો ડ થાય છે.

વિવેચન - કુરુ = તું કર. કૃ+હિ, કૃ+ડ+હિ, કૃ+ડ+હિ, કુરુ+હિ સુધીની સાધનિકા ૪-૨-૮૮ માં જણાવેલ કુર્યુઃ પ્રમાણે થશે. હિ પ્રત્યયનો ૪-૨-૮૬ થી લોપ થવાથી કુરુ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે - કુરુતઃ, કુર્વન્તિ, કુરુતામ્, કુર્યાત્, કુર્વન્, કુર્વાળઃ વિગેરે પ્રયોગો થશે.

અવિતીત્યેવ - કરોતિ - સાધનિકા ૩-૪-૮૩ માં કરેલી છે. અહીં તિવ્ પ્રત્યય અવિત્ શિત્ નથી, વિત્શિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી કૃ ધાતુનાં ડ નો ડ થયો નથી.

- ☆ કુર્વન્, કુર્વાળઃ માં ડ પ્રત્યયનાં નિમિત્તે લઘો... ૪-૩-૪ થી ડ નાં ગુણની પ્રાપ્તિ આવે પણ ડકારનાં વિધાન સામર્થ્યથી જ ગુણ થતો નથી. નહીં તો કોર્વન્, કોર્વાળઃ એ પ્રમાણે અનિષ્ટ રૂપ થાત.

- ☆ કુર્યાત્ માં ડ પ્રત્યયનાં નિમિત્તે ગુણ થવાથી અકાર થયેલો છે. અને તે ડ પ્રત્યયનો ૪-૨-૮૮ થી લોપ થવા છતાં પણ અહીં આ સૂત્રથી અકારનો ડ થયો છે.

જ્ઞા-ડસ્ત્યોર્લુક્ । ૪-૨-૧૦

અર્થ:- અવિત્શિત્ પ્રત્યય પર છતાં જ્ઞ પ્રત્યયનાં ડ નો અને અસ્ ધાતુનાં ડ નો લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) રુઘઃ = તેઓ બે રોકે છે. રુઘ્મ્પી-આવરણે (૧૪૭૩)

રુઘ્+તસ્ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તસ્ પ્રત્યય.

રુન્ધ્+તસ્ - રુધાં... ૩-૪-૮૨ થી ધ્ ની પૂર્વે જન પ્રત્યય.

રુન્ધ્+તસ્ - આ સૂત્રથી જન નાં અ નો લોપ.

રુન્ધ્+ધસ્ - અધશ્ચતુ... ૨-૧-૭૯ થી તસ્ નાં ત્ નો ધ્.

રુન્ધ્+ધ્ - ધુયો... ૧-૩-૪૮ થી ધાતુનાં ધ્ નો લોપ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી રુન્ધઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે- રુન્ધન્તિ, રુન્ધ્યાત્, રુન્ધન્, રુન્ધાનઃ વગેરે પ્રયોગો થશે.

(૨) સ્તઃ = તેઓ બે છે.

અસ્+તસ્ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તસ્ પ્રત્યય.

સ્તસ્ - આ સૂત્રથી અસ્ ધાતુનાં અ નો લોપ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી સ્તઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે- સ્થઃ, સ્થ, સ્વઃ, સ્મઃ, સન્તિ, સ્યાત્, સન્ વગેરે પ્રયોગો થશે.

અત્ત ઇત્યેવ — આસ્તામ્ = તેઓ બે હતા.

અસ્+તામ્ - દિવ્... ૩-૩-૯ થી તામ્ પ્રત્યય.

આસ્તામ્ - એત્ય... ૪-૪-૩૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ. અહીં અસ્ ધાતુનાં આ નો લોપ આ સૂત્રથી થતો નથી.

અવિતીત્યેવ - રુણદ્વિ-અસ્તિ - અહીં તિવ્ પ્રત્યય વિત્ શિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી જન નાં અ નો અને અસ્ ધાતુનાં અ નો લોપ થયો નથી.

★ સૂત્રમાં અસ્તિ એ પ્રમાણે તિવ્ નિર્દેશ હોવાથી અસ્ ધાતુ અસક્-ભુવિ (૧૧૦૨) ગ્રહણ થશે પણ દિવાદિનો અસૂચ્-ક્ષેપણે (૧૨૨૧) ધાતુનું ગ્રહણ નહીં થાય.

★ અતઃ એ પ્રમાણે અધિકાર ન લીધો હોય તો ષષ્ઠ્યાન્ત્યસ્ય પરિભાષાથી અસ્ ધાતુનાં અન્ત્ય સ્ નો લોપ થાત. અને પ્રત્યયસ્ય પરિભાષાથી આખા જન પ્રત્યયનો લોપ થાત. આવું ન થાય તેથી સૂત્રમાં અકારનો અધિકાર કરાયો છે.

વા દ્વિષાડ્ઽતોઽનઃ પુસ્ । ૪-૨-૧૧

અર્થઃ- દ્વિષ્ અને આકારાન્ત ધાતુથી પર રહેલ અવિત્શિત્ પ્રત્યય સંબંધી અન્ પ્રત્યયનો પુસ્ (ઝસ્) આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) અદ્વિષ્ઃ, અદ્વિષન્ = તેઓએ દ્વેષ કર્યો. દ્વિષીક-અપ્રીતૌ (૧૧૨૬).

દ્વિષ્+અન્ - દિવ્... ૩-૩-૯ થી અન્ પ્રત્યય.

અદ્વિષ્+અન્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ. (અદ્વિષન્)

અદ્વિષુસ્ - આ સૂત્રથી અન્ નો પુસ્ આદેશ.

સોરુઃ, રઃપદાન્તે... થી અદ્વિષુઃ પ્રયોગ થશે. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી અન્ નો પુસ્ આદેશ ન થાય ત્યારે અદ્વિષન્ પ્રયોગ થશે.

(૨) અયુઃ, અયાન્ = તેઓ ગયા. યાંક-પ્રાપ્તે (૧૦૬૨)

યા+અન્ - દિવ્... ૩-૩-૯ થી અન્ પ્રત્યય.

અયા+અન્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ.

અયા+અન્ - આ સૂત્રથી અન્ નો પુસ્ આદેશ.

અયુસ્ - ઇડેત્... ૪-૩-૯૪ થી યા ધાતુનાં આ નો લોપ.

સોરુઃ, રઃપદાન્તે... થી અયુઃ પ્રયોગ થશે. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી અન્ નો પુસ્ ન થાય ત્યારે અયા+અન્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી આ+અ = આ થવાથી અયાન્ પ્રયોગ થશે.

★ પુસ્ આદેશમાં પકાર છે તે પુસ્પૌ ૪-૩-૩ થી ગુણ કરવા માટે છે. અહીં પ્રાપ્તિ નથી પણ નામ્યન્ત ધાતુથી પુસ્ થાય ત્યારે ૪-૩-૩ થી ગુણ થાય.

સિજ્-વિદોઽભુવઃ । ૪-૨-૧૨

અર્થઃ- સિજ્ પ્રત્યયાન્ત મૂ ધાતુને છોડીને અન્ય ધાતુથી અને વિદ્ ધાતુથી પર રહેલ અન્ પ્રત્યયનો પુસ્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અકાર્ષુઃ = તેઓએ કર્યું.

કૃ+અન્ - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી અન્ પ્રત્યય.

કૃ+સ્+અન્ - સિજ્... ૩-૪-૫૩ થી સિજ્ પ્રત્યય.

અકૃ+સ્+અન્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ.

અકૃ+સ્+અન્ - આ સૂત્રથી અન્ નો પુસ્ આદેશ.

અકાર્+સ્+અન્ - સિચિ... ૪-૩-૪૪ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આર.

અકાર્ષુસ્ - નામ્યન્તસ્થા... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી અકાર્ષુઃ પ્રયોગ થશે.

(૨) અવિદુઃ = તેઓએ જાણ્યું.

વિદ્+અન્ - દિવ્... ૩-૩-૯ થી અન્ પ્રત્યય.

વિદ્+અસ્ - આ સૂત્રથી અન્ નો પુસ્ આદેશ.

અવિદુસ્ - અદ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી અવિદુઃ પ્રયોગ થશે.

અભૂવ ઇતિ કિમ્ ? અભૂવન્ = તેઓ થયા. સાધનિકા ૪-૨-૪૩ માં કરેલી છે. અહિં સિચ્ પ્રત્યયાન્ત મૂળ ધાતુનું વર્જન કરેલું હોવાથી આ સૂત્રથી અન્ નો પુસ્ આદેશ થયો નથી.

દ્વ્યુક્ત-જક્ષપદ્ધતઃ । ૪-૨-૧૩

અર્થઃ- ક્લિત્ કરાએલાં ધાતુઓથી તેમજ જક્ષ પંચક (જક્ષ, દક્ષિ, જાગૃ, ચકાસ્ અને જાસ) ધાતુથી પરમાં રહેલાં અવિત્શિત્ પ્રત્યય સંબંધી અન્ પ્રત્યયનો પુસ્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અજુહવુઃ = તેઓએ હોમ્યું.

હુ+અન્ - દિવ્... ૩-૩-૯ થી અન્ પ્રત્યય.

હહ+અન્ - હવઃ... ૪-૧-૧૨ થી હુ ધાતુ ક્લિત્.

જુહ+અન્ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી હ નો જ.

જુહ+અસ્ - આ સૂત્રથી અન્ નો પુસ્ આદેશ.

અજુહ+અસ્ - અદ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અજુહો+અસ્ - પુસ્મૌ ૪-૩-૩ થી ડ નો ગુણ ઓ.

અજુહવુસ્ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી અજુહવુઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે—

મી-અભિમયુઃ, દા-અદદુઃ, ધા-અદધુઃ, નિજ્-અનેનિજુઃ વિગેરે.

(૨) અજક્ષુઃ = તેઓએ ખાધું. જક્ષક્-મક્ષ-હસનયોઃ (૧૦૯૧)

જક્ષ+અન્ - દિવ્... ૩-૩-૯ થી અન્ પ્રત્યય.

અજક્ષ+અન્ - અદ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અજક્ષુઃ - આ સૂત્રથી અન્ નો પુસ્ આદેશ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી અજક્ષુઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે —

- (૩) અદરિદ્ધિઃ = તેઓ દરિદ્ર થયા. દરિદ્રાક્-દુર્ગતૌ (૧૦૯૨) ઇડેત્... ૪-૩-૯૪ થી દરિદ્રા નાં આ નો લોપ થશે.
- (૪) અજાગરુઃ = તેઓ જાગ્યા. જાગૃક્-નિદ્રાક્ષયે (૧૦૯૩) પુસ્પૌ ૪-૩-૩ થી જાગૃ ધાતુનાં ઋ નો ગુણ અર્ થશે.
- (૫) અચકાસુઃ = તેઓ પ્રકાશિત થયા. ચકાસૃક્-દૌસૌ (૧૦૯૪)
- (૬) અણાસુઃ = તેઓએ શાસન કર્યું. શાસૃક્-અનુશિષ્ઠૌ (૧૦૯૫).

અન્તો નો લુક્ । ૪-૨-૧૪

અર્થ:- દ્વિત્વ કરાએલાં ધાતુઓથી તેમજ જક્ષુ વિગેરે પાંચ ધાતુઓથી પર રહેલાં અવિત્શિત્ એવાં અન્ત પ્રત્યયનાં ન્ નો લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જુહતિ = તેઓ હોમ કરે છે.

હુ+અન્તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી અન્તિ પ્રત્યય.

હુહુ+અન્તિ - હવઃ... ૪-૧-૧૨ થી હુ ધાતુ દ્વિત્વ.

જુહુ+અન્તિ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી હ નો જ.

જુહન્તિ - હિણો... ૪-૩-૧૫ થી ધાતુનાં ણ નો વ્.

જુહતિ - આ સૂત્રથી અન્તિ નાં ન્ નો લોપ.

- (૨) જુહત્ = હોમ કરતો. હુ+અત્ - શત્રા... ૫-૨-૨૦ થી શત્ પ્રત્યય,
હુહુ+અત્, જુહુ+અત્, જુહત્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

જુહત્+સિ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય.

જુહન્ત્+સિ - ઋદુદિતઃ ૧-૪-૭૦ થી ન્ આગમ.

જુહન્ત્ - દોર્ઘ... ૧-૪-૪૫ થી સિ નો લોપ.

જુહત્ - આ સૂત્રથી અન્ત નાં ન્ નો લોપ. એજ પ્રમાણે - જુહતૌ, જુહતઃ, જુહતુ વિગેરે પ્રયોગો થશે. દા-દદતિ, દદતુ, દદત્, દદતૌ, દદતી વ.કૃ. સ્ત્રીલિંગ, નપું. પ્ર. દ્વિ. દ્વિવ.

- (૩) જક્ષતિ = તેઓ ખાય છે.

જક્ષ+અન્તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી અન્તિ પ્રત્યય.

જક્ષતિ - આ સૂત્રથી અન્તિ નાં ન્ નો લોપ.

- (૪) જક્ષત્ = ખાતો. જક્ષ+અત્ - ૫-૨-૨૦ થી શત્ પ્રત્યય. જક્ષત્ થયા પછીની સાધનિકા જુહત્ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે —
- (૫) દરિદ્રિતિ = તેઓ દરિદ્ર થાય છે. જ્ઞશ્વાતઃ ૪-૨-૮૬ થી દરિદ્રા નાં આ નો લોપ થશે. એજ પ્રમાણે દરિદ્રત્ = દરિદ્ર થતો.
- (૬) જાગ્રતિ = તેઓ જાગે છે, જાગ્રત્ = જાગતો. અહીં ઇવર્ણદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઋ નો ર્ થશે.
- (૭) ચકાસતિ = તેઓ પ્રકાશે છે, ચકાસત્ = પ્રકાશતો.
- (૮) શાસતિ = તેઓ શાસન કરે છે, શાસત્ = શાસન કરતો.

શૌ વા । ૪-૨-૧૫

અર્થ:- ક્તિવ કરાએલાં ધાતુઓથી તેમજ જક્ષ વિગેરે પાંચ ધાતુઓથી ૫૨ રહેલાં અન્ત્ નાં ન્ નો શિ વિષયમાં વિકલ્પે લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) દદતિ, દદન્તિ = આપતાં એવા કુલો, કુલોને.

દા+અત્ - શત્રા... ૫-૨-૨૦ થી શત્ પ્રત્યય.

દાદા+અત્ - હવઃ... ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ ક્તિવ.

દદા+અત્ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

દદત્ - જ્ઞશ્વાતઃ ૪-૨-૮૬ થી આ નો લોપ.

દદત્+અસ્ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી જસ્ કે શસ્ પ્રત્યય.

દદત્+ઙ - નપુંસકસ્ય... ૧-૪-૫૫ થી જસ્-શસ્ નો શિ.

દદન્ત્+ઙ - ઋદુદિતઃ ૧-૪-૭૦ થી ન્ નો આગમ.

દદતિ, દદન્તિ - આ સૂત્રથી અન્ત્ નાં ન્ નો લોપ વિકલ્પે. એજ પ્રમાણે - દધતિ, દધન્તિ.

- (૨) જક્ષતિ, જક્ષન્તિ = ખાતાં કુલો, કુલોને.

જક્ષ+અત્ - શત્રા... ૫-૨-૨૦ થી શત્ પ્રત્યય.

જક્ષત્+અસ્ - પછીની સાધનિકા દદતિ, દદન્તિ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે-

- (૩) દરિદ્રિતિ, દરિદ્રન્તિ = દરિદ્ર બનતાં કુલો. ૪-૨-૯૬ થી આ નો લોપ થશે.
 (૪) જાગ્રતિ, જાગ્રન્તિ = જાગતાં કુલો. ઇવર્ણદે... ૧-૨-૨૧ થી ઋ નો ર થશે.
 (૫) ચકાસતિ, ચકાસન્તિ = પ્રકાશ પામતાં કુલો, કુલોને.
 (૬) શાસતિ, શાસન્તિ = શાસન કરતાં કુલો, કુલોને.

જ્ઞાવિતિ કિમ્ ? દદતી, દધતી કુલે અહીં જસ્-શસ્ પ્રત્યય જ નથી તેથી શિ પ્રત્યય પણ ન થાય. અહીં તો ઔ પ્રત્યય છે તે ઔ નો ઔરી: ૧-૪-૫૬ થી ઈ આદેશ થયેલો છે તેથી ઋદુદિત: થી ન ઉમેરાતો પણ નથી અને આ સૂત્રથી લોપ પણ થતો નથી.

ઇનશ્રાડ્ઘત: । ૪-૨-૧૬

અર્થ:- અવિત્શિત્ પ્રત્યય પર છતાં દ્વિત્વ કરાએલાં ધાતુઓનાં આ નો, જશ્ વિગેરે પાંચ ધાતુઓનાં આ નો અને જ્ઞા પ્રત્યયનાં આ નો લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) મિમતે = તેઓ માપે છે. માંક્-માને (૧૦૭૩)

મા+અન્તે - તિવ્... ૩-૩-૬ થી અન્તે પ્રત્યય.

મામા+અન્તે - હવઃ... ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

મમા+અન્તે - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

મિમા+અન્તે - પ્-ઘ-મા... ૪-૧-૫૮ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

મિમન્તે - આ સૂત્રથી મા નાં આ નો લોપ.

મિમતે - અનતો... ૪-૨-૧૧૪ થી અન્તે નાં અન્ત નો અત્.

એજ પ્રમાણે - અન્તામ્ પ્રત્યય પર છતાં મિમતામ્, અન્ત પર છતાં - અમિમત. હા ધાતુ અન્તિ-સંજિહતે, અન્તામ્-સંજિહતામ્, અન્ત-સમજિહત.

(૨) દરિદ્રિતિ = તેઓ દરિદ્ર થાય છે.

દરિદ્રા+અન્તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી અન્તિ પ્રત્યય.

દરિદ્રા+અતિ - અન્તો... ૪-૨-૯૪ થી અન્તિ નાં ન નો લોપ.

દરિદ્રિતિ - આ સૂત્રથી દરિદ્રા નાં આ નો લોપ. એજ પ્રમાણે -

દરિદ્રિત્. જશ્ વિગેરે પાંચમાંથી દરિદ્રા જ આકારાન્ત છે. તેથી એક દરિદ્રા જ ધાતુ અહીં પ્રહણ થશે.

(૩) ક્રીણન્તિ = તેઓ ખરીદ કરે છે.

ક્રી+અન્તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી અન્તિ પ્રત્યય.

ક્રી+શ્ના+અન્તિ - ક્યાદે: ૩-૪-૭૯ થી શ્ના પ્રત્યય.

ક્રીણન્તિ - આ સૂત્રથી શ્ના નાં આ નો લોપ.

ક્રીણન્તિ - ર-ષ્... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ્ એજ પ્રમાણે - ક્રીણન્તુ
અક્રીણન્, લૂ-લૂનતે, લુનતામ્, અલુનત. પૂ-પુનતે, પુનતામ્, અપુનત વગેરે.

અવિતીત્યેવ - અજહામ્ = મેં છોડ્યું. ઓહાંક્-ત્યાગે (૧૧૩૧)

હા+અમ્ - દિવ્... ૩-૩-૯ થી અમ્ પ્રત્યય.

હાહા+અમ્ - હવઃ... ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

હહા+અમ્ - , હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર દ્વિત્વ.

જહા+અમ્ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં હ નો જ્.

અજહા+અમ્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ.

અજહામ્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી આ+અ = આ. અહીં અવિત્શિત્
પ્રત્યય પરમાં નથી અમ્ એ વિત્શિત્ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી હા
ધાતુનાં આ નો લોપ થયો નથી. એજ પ્રમાણે —

(૨) અક્રીણામ્ = મેં ખરીદ્યું. ક્રી+ના+અમ્ માં પણ અમ્ પ્રત્યય વિત્શિત્
હોવાથી આ સૂત્રથી શ્ના પ્રત્યયનાં આ નો લોપ થયો નથી.

શ્નશ્ચેતિ કિમ્ ? યાન્તિ, વાન્તિ — અહીં અન્તિ પ્રત્યય અવિત્શિત્
છે. પણ આ એ શ્ના પ્રત્યય, દ્વિરુક્ત ધાતુ કે જક્ષ વિગેરે પાંચધાતુ
સંબંધી નથી. યા અને વા ધાતુ સંબંધી છે તેથી આ સૂત્રથી આ નો
લોપ થયો નથી.

આત્. ઇતિ કિમ્ ? વિપ્રતિ, જક્ષતિ - અહીં અન્તિ પ્રત્યય અવિત્ શિત્
છે. પણ ધ્રુ ધાતુ અને જક્ષ ધાતુમાં આકાર નથી તેથી આ સૂત્રથી લોપ
પણ થતો નથી. અન્તો... ૪-૨-૯૪ થી અન્તિ નાં ન્ નો લોપ થયેલો છે.

एषामीर्व्यञ्जनेऽदः । ४-२-९७

અર્થ:- વ્યંજનાદિ અવિત્શિત્ પ્રત્યય પર છતાં દા સંજક ધાતુને વર્જીને અન્ય
દ્વિત્વ કરાએલાં ધાતુઓનાં, જક્ષ વિગેરે પાંચ ધાતુઓનાં અને શ્ના

પ્રત્યયનાં આ નોંડ થાય છે.

વિવેચન - (૧) મિમીતે = તે માપે છે.

મા+તે - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

મામા+તે - હવઃ... ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

મમા+તે - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

મિમા+તે - પ- ધૃ... ૪-૧-૫૮ થી પૂર્વનાં અ નોંડ.

મિમીતે - આ સૂત્રથી મા નાં આ નોંડ. એજ પ્રમાણે - મિમીતામ્ અમિમીત.

(૨) લુનીતઃ = તેઓ બે કાપે છે.

લૂ+તસ્ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તસ્ પ્રત્યય.

લુ+તસ્ - પ્વાદે... ૪-૨-૧૦૫ થી લૂ નો ઋ હ્રસ્વ.

લુનાતસ્ - ક્યાદેઃ ૩-૪-૭૯ થી ર્ણા પ્રત્યય.

લુનીતસ્ - આ સૂત્રથી ર્ણા નાં આ નોંડ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી લુનીતઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે — લુનીહિ, લુનીયાત્.

વ્યઙ્ગન ઇતિ કિમ્ ? મિમતે = તેઓ માપે છે. સાધનિકા ૪-૨-૯૬

માં કરેલી છે. અહીં અવિત્શિત્ પ્રત્યય છે પણ વ્યંજનાદિ નથી

સ્વરાદિ છે તેથી આ સૂત્રથી ધાતુનાં આ નોંડ, ન થતાં ૪-૨-૯૬ થી

લોપ થયો છે. એજ પ્રમાણે - લુનન્તિ અહીં ર્ણા પ્રત્યયનાં આ નોંડ થયો નથી.

અદ ઇતિ કિમ્ ? દત્તઃ = તેઓ બે આપે છે.

દા+તસ્ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તસ્ પ્રત્યય.

દાદા+તસ્ - હવઃ... ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

દદા+તસ્ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

દદ્+તસ્ - ર્ણશ્ચાતઃ ૪-૨-૯૬ થી ધાતુનાં આ નો લોપ.

દત્તસ્ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ નો ત્.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી દત્તઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે ધત્તઃ -

ધધા+તસ્ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ધ નો દ થવાથી

દધા+તસ્, ધાગ... ૨-૧-૭૮ થી પૂર્વનાં દ નો ધ થવાથી ધધા+તસ્,

ધધ્-તસ્, ધત્+તસ્ = ધત્: પ્રયોગ થશે. અહીં દા અને ધા ધાતુ દા સંજ્ઞક હોવાથી આ સૂત્રથી આ નો ર્ થયો નથી.

- ★ દાદીતઃ = તે વારંવાર શોધે (આપે) છે. દાંવ્ક-લવને (૧૦૭૦) અને દૈવ્-શોધને (૨૯) આ બે ધાતુઓ દા સંજ્ઞક નથી તેથી યદ્લુબન્ત માં આ દા ધાતુનાં આ નો આ સૂત્રથી ર્ થયો છે. એજ પ્રમાણે દાદીથઃ.

અવિતીત્યેવ — જહાતિ, લુનાતિ - અહીં તિવ્ પ્રત્યય વિત્શિત્ છે તેથી વ્યંજનાદિ પ્રત્યય હોવા છતાં હા ધાતુનાં આ નો અને ણના પ્રત્યયનાં આ નો ર્ આ સૂત્રથી થયો નથી.

શિતીત્યેવ — સંજિહાસતે - અહીં હા ધાતુ દ્વિરેક્ટ છે સ પ્રત્યય વ્યંજનાદિ પણ છે છતાં તે સ પ્રત્યય શિત્ નથી સન્નન્ત નો સ છે તેથી આ સૂત્રથી આ નો ર્ થયો નથી.

દરિદ્રિઃ । ૪-૨-૧૮

અર્થ:- વ્યંજનાદિ અવિત્શિત્ પ્રત્યય પર છતાં દરિદ્રા ધાતુનાં આ નો ર્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) દરિદ્રિતઃ = તેઓ બે દરિદ્ર થાય છે.

દરિદ્રા+તસ્ - તિવ્... ૩૩-૬ થી તસ્ પ્રત્યય.

દરિદ્રિતસ્ - આ સૂત્રથી દરિદ્રા ધાતુનાં આ નો ર્.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી દરિદ્રિતઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે — દરિદ્રિથઃ, દરિદ્રિથ, દરિદ્રિવઃ, દરિદ્રિમઃ, દરિદ્રિયાત્. ૪-૨-૯૭ સૂત્રથી દીર્ઘ ર્ ની પ્રાપ્તિ હતી પણ દરિદ્રા ધાતુને વ્યંજનાદિ અવિત્શિત્ પ્રત્યય પર છતાં હ્રસ્વ ર્ કરવો છે તેથી સૂત્ર જુદું બનાવ્યું.

વ્યઙ્ગન ર્ત્યેવ - દરિદ્રિતિ = તેઓ દરિદ્ર થાય છે. સાધનિકા ૪-૨-૯૬માં કરેલી છે. અહીં અવિત્શિત્ પ્રત્યય વ્યંજનાદિ નથી પણ સ્વરોદિ છે તેથી આ સૂત્રથી દરિદ્રા ધાતુનાં આ નો ર્ થયો નથી.

શિતીત્યેવ — દિદરિદ્રાસતિ - અહીં સન્નન્ત નો સ પ્રત્યય લાગ્યો છે તે શિત્ પ્રત્યય ન હોવાથી આ સૂત્રથી દરિદ્રા ધાતુનાં આ નો ર્ થયો નથી.

અવિતીત્યેવ — દરિદ્રાતિ - અહીં તિવ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે તે વિત્શિત્ પ્રત્યય છે તેથી વ્યંજનાદિ પ્રત્યય હોવા છતાં આ સૂત્રથી દરિદ્રા ધાતુનાં આ નો ર્ થયો નથી.

ધિયો નવા । ૪-૨-૧૧

અર્થ:- વ્યંજનાદિ અવિત્શિત્ પ્રત્યય પર છતાં મી ધાતુનાં ઈ નો ઇ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) બિભિતઃ, બિભીતઃ = તેઓ બે ડરે છે. જિભીક્-ભયે (૧૧૩૨)

મી+તસ્ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તસ્ પ્રત્યય.

મીમી+તસ્ - હવઃ... ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

મિમી+તસ્ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

બિમી+તસ્ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં મ્ નો બ્.

બિભિતસ્, બિભીતસ્ - આ સૂત્રથી ધાતુનાં ઈ નો ઇ વિકલ્પે.

સોરઃ, રઃપદાન્તે... થી બિભિતઃ, બિભીતઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે-
બિભિથઃ, બિભીથઃ-બિભિયાત્, બિભીયાત્, યહ્લુબન્ત-બેભિતઃ, બેભીતઃ થશે.

વ્યક્ત્રન ઇત્યેવ — બિભ્યતિ, બિભ્યતુ - અહીં અવિત્શિત્ પ્રત્યય છે પણ અન્તિ અને અન્તુ પ્રત્યય છે તે સ્વરાદિ છે વ્યંજનાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી મી ધાતુનાં ઈ નો ઇ વિકલ્પે થયો નથી. પણ યોડનેક... ૨-૧-૫૬ થી ઈ નો ય્ થયો છે.

શિતીત્યેવ — બિભીષતિ - અહીં સન્નન્તનો સ્મ્ પ્રત્યય શિત્ ન હોવાથી તેમજ બેમીયતે - અહીં યડન્તનો યઙ્ પ્રત્યય શિત્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી મી ધાતુનાં ઈ નો ઇ વિકલ્પે થયો નથી.

અવિતીત્યેવ — બિભેતિ, બિભેષિ - અહીં તિવ્-સિવ્ પ્રત્યય શિત્ છે પણ અવિત્શિત્ નથી તેથી વ્યંજનાદિ પ્રત્યય હોવા છતાં આ સૂત્રથી મી ધાતુનાં ઈ નો ઇ વિકલ્પે ન થતાં ઈ નો ગુણ થયો છે.

હાકઃ । ૪-૨-૧૦૦

અર્થ:- વ્યંજનાદિ અવિત્શિત્ પ્રત્યય પર છતાં હા ધાતુનાં આ નો ઇ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) જહિતઃ, જહીતઃ = તેઓ બે છોડે છે. ઓહાંક્-ત્યાગે (૧૧૩૧)

હા+તસ્ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તસ્ પ્રત્યય.

હાહા+તસ્ - હવઃ... ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

હજા+તસ્ - હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

જહા+તસ્ - મહોર્જ: ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં હ નો જ્.

જહિતસ્ - આ સૂત્રથી ધાતુનાં આ નો ઇ વિકલ્પે.

સોરુ:, રૂપદાન્તે... થી જહિત: પ્રયોગ થશે. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી આ નો ઇ ન થાય ત્યારે જહા+તસ્ -ઘષામી:... ૪-૨-૯૭ થી આ નો ઈ થવાથી જહીત: પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે - જહિથ:, જહીથ:- જહિવ:, જહીવ: - જહિમ:, જહીમ: વગેરે.

વ્યજ્ઞન ઇત્યેવ - જહતિ, જહતુ - અહીં અન્તિ અને અન્તુ પ્રત્યય અવિત્શિત્ છે પણ વ્યંજનાદિ નથી. સ્વરાદિ છે તેથી આ સૂત્રથી હા ધાતુનાં આ નો ઇ વિકલ્પે થયો નથી. પરન્તુ ૪-૨-૯૪ થી અન્તિ અને અન્તુ નાં ન્ નો લોપ અને ૪-૨-૯૬ થી આ નો લોપ થયો છે.

શિતીત્યેવ — જિહાસતિ - અહીં સન્નન્તનો સન્ પ્રત્યય શિત્ ન હોવાથી તેમજ જેહીયતે - અહીં યજ્ઞન્તનો યજ્ પ્રત્યય શિત્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી હા ધાતુનાં આ નો ઇ વિકલ્પે થયો નથી.

અવિતીત્યેવ — જહાતિ, જહાસિ - અહીં તિવ્-સિવ્ પ્રત્યય શિત્ છે પણ વિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી હા ધાતુનાં આ નો ઇ વિકલ્પે થયો નથી.

✽ હાક: એ પ્રમાણે અનુબંધનો નિર્દેશ કરેલો હોવાથી ઓહાંઙ્-ગતૌ (૧૧૩૬) ધાતુનો અને યજ્લુબન્ત નો નિષેધ થયો છે.

✽ હાક: ની અનુવૃત્તિ નીચેનાં સૂત્રમાં લઈ જવા માટે ૪-૨-૯૯ સૂત્રથી ૪-૨-૧૦૦ સૂત્ર જુદું બનાવ્યું છે

આ ચ હૌ । ૪-૨-૧૦૧

અર્થ:- હિ પ્રત્યય પર છતાં હા ધાતુનાં આ નો આ અને ઇ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - જહાહિ, જહિહિ, જહીહિ = તું ત્યાગ કર. જહા સુધી ૪-૨-૧૦૦ માં જણાવ્યા પ્રમાણે. જહા+હિ - તુવ્-તામ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

જહાહિ, જહિહિ - આ સૂત્રથી આ અને ઇ વિકલ્પે. આ સૂત્રથી આ નો આ અને ઇ ન થાય ત્યારે ઘષામી:... ૪-૨-૯૭ થી આ નો ઈ થવાથી જહીહિ પ્રયોગ થશે. એમ બે વિકલ્પે ત્રણ રૂપ થશે.

- ☆ હિ વિભક્તિને આશ્રયીને જ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ હોવાથી અવિતિ પદની નિવૃત્તિ થાય છે (વિત્તનો અસંભવ હોવાથી) શિત્ એ પ્રમાણે પદની અનુવૃત્તિ વર્તે છે.

ચિ લુક્ । ૪-૨-૧૦૨

અર્થ:- ચ કારાદિ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં હા ધાતુનાં આ નો લોપ થાય છે.
વિવેચન - જહ્યાત્ = તે ત્યાગ કરે. જહા સુધી ૪-૨-૧૦૦ માં જણાવ્યા પ્રમાણે.

જહા+યાત્ - યાત્... ૩-૩-૭ થી યાત્ પ્રત્યય.

જહ્યાત્ - આ સૂત્રથી હા ધાતુનાં આ નો લોપ. એજ પ્રમાણે - જહ્યાતામ્, જહ્યુઃ વિગેરે.

શિતીત્યેવ — જેહીયતે - અહીં યજન્ત માં યજ્ પ્રત્યય શિત્ નથી તેમજ હેયાત્ - અહીં આશીર્વાદનો યાત્ પ્રત્યય પણ શિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી હા ધાતુનાં આ નો લોપ થયો નથી. ગા-પા... ૪-૩-૮૬ થી હા નાં આ નો એ થવાથી હેયાત્ પ્રયોગ થયો છે.

- ☆ નવા ની અનુવૃત્તિ ફકારનાં અધિકારમાં હતી તેથી અહીં લુક્ નો અધિકાર ચાલુ થવાથી નવા ની નિવૃત્તિ થઈ છે.

ઓતઃ ણ્યે । ૪-૨-૧૦૩

અર્થ:- ણ્ય પ્રત્યય પર છતાં ધાતુનાં ઓ નો લોપ થાય છે.

વિવેચન - અવઘાતિ = તે છેદે છે. દોંચ્-છેદને (૧૧૪૮)

અવ+દો+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

અવ+દો+ય+તિ - દિવાદે... ૩-૪-૭૨ થી ણ્ય પ્રત્યય.

અવઘાતિ - આ સૂત્રથી દો ધાતુનાં ઓ નો લોપ. એજ પ્રમાણે - સો-અવસ્યતિ, શો-નિશ્યતિ, છો-અવચ્છતિ વગેરે.

ણ્ય ઇતિ કિમ્ ? ગવતિ = ગાયની જેમ આચરણ કરે છે.

ગૌઃ ઇવ આચરતિ અર્થમાં ગો+ક્વિપ્ - કર્તુઃ... ૩-૪-૨૫ થી ક્વિપ્ પ્રત્યય લાગવાથી ગો ધાતુ બન્યો. તેથી ગો+તિ, ગો+અ+તિ, ગવતિ. અહીં ગો નામ ધાતુથી પરમાં ણ્ય પ્રત્યય નથી શવ્ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી ઓ નો લોપ થયો નથી.

જા-જ્ઞા-જનોઽત્યાદૌ । ૪-૨-૧૦૪

અર્થ:- તિવ્ વગેરે પ્રત્યયો અનન્તર (ધાતુની પછી તરત) ન હોય તો શિત્ પ્રત્યય પર છતાં જ્ઞા અને જન્ ધાતુનો જા આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જાનાતિ = તે જાણે છે. જ્ઞાન્-અવબોધને (૧૫૪૦)

જ્ઞા+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

જ્ઞા+ના+તિ - ક્યાદેઃ ૩-૪-૭૯ થી જ્ઞા પ્રત્યય.

જાનાતિ - આ સૂત્રથી જ્ઞા નો જા આદેશ.

(૨) જાયતે = તે ઉત્પન્ન થાય છે. જનૈચિ-પ્રાદુર્ભાવે (૧૨૬૫)

જન્+તે - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

જન્+ય+તે - દિવાદેઃ... ૩-૪-૭૨ થી જ્ય પ્રત્યય.

જાયતે - આ સૂત્રથી જન્ નો જા આદેશ.

શિતીત્વેવ - જાયતે, જન્યતે - અહીં ક્યઃ... ૩-૪-૭૦ થી ય પ્રત્યય લાગ્યો છે તે શિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી જ્ઞા અને જન્ ધાતુનો જા આદેશ થયો નથી.

અત્યાદાવિતિ કિમ્ ? જાજ્ઞાતિ = તે વારંવાર જાણે છે.

જ્ઞા+ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૮ થી યઙ્ પ્રત્યય.

જાજ્ઞાય - સન્... ૪-૧-૩ થી ગ્રાઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

જાજ્ઞાય - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન જ્ નો લોપ.

જાજ્ઞાય - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

જાજ્ઞાય - આ-ગુણ... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં અ નો આ.

જાજ્ઞા - બહુલં... ૩-૪-૧૪ થી યઙ્ નો લોપ.

જાજ્ઞા+તિ = જાજ્ઞાતિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

(૨) જજ્ઞન્તિ = વારંવાર ઉત્પન્ન થાય છે.

જન્+ય - જન્ય, જજન્ય - યઙ્ પ્રત્યય અને દ્વિત્વ.

જમ્જન્ય - મુસ્તો... ૪-૧-૫૧ થી મુ આગમ.

જજ્ઞન્ય - તૌ મુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મુ નો જ્.

જઙ્ઙન્ - બહુલં... ૩-૪-૧૪ થી યજ્ઞનો લોપ.

જઙ્ઙન્તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય. અહીં બન્ને ઉદાહરણમાં ધાતુથી તરત જ પરમાં તિવ્ પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી જ્ઞા અને જન્ ધાતુનો જા આદેશ થયો નથી.

પ્વાદેર્હસ્વઃ । ૪-૨-૧૦૫

અર્થ:- તિવ્ વગેરે પ્રત્યયો અનન્તર ન હોય તો શિત્ પ્રત્યય પર છતાં પૂ વિગેરે ધાતુનો સ્વર ઇસ્વ થાય છે.

વિવેચન - પુનાતિ = તે પવિત્ર કરે છે.

પૂ+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

પૂ+ના+તિ - ક્યાદેઃ ૩-૪-૭૯ થી શ્ના પ્રત્યય.

પુનાતિ - આ સૂત્રથી પૂ નો ઊ ઇસ્વ. એજ પ્રમાણે -

(૨) લુનાતિ = તે કાપે છે.

પ્વાદેરિતિ કિમ્ ? વ્રીણાતિ = તે વરે છે, બ્રીણાતિ = તે ભરે છે. વ્રીશ્-વરણે (૧૫૪૨), બ્રીશ્-ભરણે (૧૫૪૩) આ વ્રી અને બ્રી ધાતુ પ્વાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી સ્વર ઇસ્વ થયો નથી.

અત્યાદાવિત્યેવ — પોપૂતઃ = તે વારંવાર પવિત્ર કરે છે. પૂ+ય-૩-૪-૯, પૂપૂય - ૪-૧-૩, પોપૂય - ૪-૧-૪૮, પોપૂ - ૩-૪-૧૪, પોપૂતસ્ - ૩-૩-૬, પોપૂતર્ - ૩-૪-૭૧; પોપૂતઃ - ૧-૩-૫૩. અહીં તસ્ પ્રત્યય ધાતુથી તરત જ પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી પૂ ધાતુનો સ્વર ઇસ્વ થયો નથી.

☆ ધાતુપાઠમાં ૧૫૧૮ થી ૧૫૩૯ સુધીનાં ૨૨ ધાતુઓ પ્વાદિ છે.

ગમિષદ્યમશ્છઃ । ૪-૨-૧૦૬

અર્થ:- તિવ્ વગેરે પ્રત્યયો અનન્તર ન હોય તો શિત્ પ્રત્યય પર છતાં ગમ્, ઇષ્ અને યમ્ ધાતુનાં અન્ત્યવર્ણનો છ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ગચ્છતિ = તે જાય છે. સાધનિકા ૩-૩-૮૪ માં જણાવેલ સજ્ઞચ્છતે પ્રમાણે થશે.

(૨) ઇચ્છતિ = તે ઇચ્છે છે.

इष्+ति - तिक्... ३-३-६ थी तिक् प्रत्यय.

इष्+अ+ति - तुदादे:... ३-४-८१ थी श प्रत्यय.

इछ्+अ+ति - आ सूत्रથી ष્ નો છ.

इछ्छति - १-३-३०, इच्छति - १-३-५० थी थशे.

- (૩) યચ્છતિ = તે અટકે છે. આયચ્છતે = તે લાંબુ કરે છે. સાધનિકા ૩-૩-૮૬ માં જણાવેલી છે. યચ્છતિ પણ એ પ્રમાણે જ થશે.

अत्यादावित्येव - जङ्गन्ति = તે વારંવાર જાય છે. ગમ્+ય - ૩-૪-૮, ગમ્ય - ૪-૧-૩, જગમ્ય - ૪-૧-૪૦, જમ્+ગમ્ય - ૪-૧-૫૧, જજ્ગમ્ય - ૧-૩-૧૪, જજ્ગમ્ - ૩-૪-૧૪, જજ્ગમ્+તિ - ૩-૩-૬, જજ્ગન્તિ - ૧-૩-૩૮. અહીં ગમ્ ધાતુથી પરમાં તરત જ તિવ્ પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી ગમ્ ધાતુનાં મ્ નો છ થયો નથી. એજ પ્રમાણે - યંયન્તિ પ્રયોગ થશે.

शित्तीत्येव — गन्ता, यष्टा, यन्ता अहीं थस्तनीनो ता प्रत्यय थंयो છે તે શિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ગમ્-इष् અને યમ્ ધાતુનાં અન્ત્યવર્ણનો છ આદેશ થયો નથી.

- ✽ इषत् માં તકાર નિર્દેશ હોવાથી इषत्-इच्छायाम् (૧૪૧૮) ધાતુ ગ્રહણ થશે પણ इषच्-गतौ (૧૧૬૮), इषश्-आभीक्ष्ये (૧૫૫૮) ધાતુનું ગ્રહણ નહીં થાય.

वेगे सत्तेर्धाव् । ४-२-१०७

અર્થ:- તિવાદિ પ્રત્યયો અનન્તર ન હોય તો શિત્ પ્રત્યય પર છતાં વેગ અર્થમાં વર્તતાં સ્ ધાતુનો ધાવ્ આદેશ થાય છે.

विवेचन - धावति = તે દોડે છે. સું-ગતૌ (૨૫)

सृ+ति - तिक्... ३-३-६ थी तिक् प्रत्यय.

सृ+अ+ति - कर्त्तर्य... ३-४-७१ थी शक् प्रत्यय.

धावति - આ સૂત્રથી સ્ નો ધાવ્ આદેશ.

वेग इति किम् ? धर्म अनुसरति = ધર્મને અનુસરે છે. પ્રિયાં અનુસરતિ = પ્રિયાને (પત્નિને) અનુસરે છે. અહીં સ્ ધાતુનો વેગ અર્થ નથી

તેથી આ સૂત્રથી ધાવ્ આદેશ થયો નથી. સુ ધાતુનાં ઋ નો નામિનો...
૪-૩-૧ થી ગુણ થવાથી સરતિ પ્રયોગ થયો છે.

- ✧ સૂત્રમાં સર્તે એ પ્રમાણે તિવ્ નિર્દેશ યદ્લુબન્ત ની નિવૃત્તિ માટે છે.
જેમકે સર્સત્, સરીસત્, સરિસત્.

શ્રૌતિ-કૃવ્-ધિવ્-પા-ગ્રા-ધ્મા-સ્થા-મ્ના-દામ્-

દૃશ્યત્તિ-શદ-સદઃ શૃ-કૃ-ધિ-પિબ-જિઘ્ર-ધમ્

તિષ્ઠ-મન-યચ્છ-પશ્યચ્છ-શીય-સીદમ્ । ૪-૨-૧૦૮

અર્થ:- તિવાદિ પ્રત્યયો અનન્તર ન હોય તો શિત્ પ્રત્યય પર છતાં શ્રુ નો
શૃ, કૃવ્ નો કૃ, ધિવ્ નો ધિ, પા નો પિબ, ગ્રા નો જિઘ્ર, ધ્મા નો
ધમ, સ્થા નો તિષ્ઠ, મ્ના નો મન, દામ્ નો યચ્છ, દૃશ્ નો પશ્ય, ઋ
નો ઋચ્છ, શદ્ નો શીય અને સદ્ નો સીદ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) શ્ણુ = તું સાંભળ. શ્ણુ-શ્રવણે (૧૨૮૬)

શ્રુ+હિ - તુવ્તામ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

શ્રુ+નુ+હિ - સ્વાદેઃ... ૩-૪-૭૫ થી શ્ણુ પ્રત્યય.

શ્ણુહિ - આ સૂત્રથી શ્રુ નો શૃ આદેશ.

શ્ણુ - અસંયોગાદોઃ ૪-૨-૮૬ થી હિ નો લોપ.

શ્ણુ - ર-ષ્... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ્ એજ પ્રમાણે —

(૨) કૃણુ = તું માર. કૃવુર્-હિસાકરણયોઃ (૧૩૧૦) કૃન્વ નો કૃ આદેશ.

(૩) ધિનુ = તું જા. ધિવુર્-ગતૌ (૧૩૧૧) ધિન્વ નો ધિ આદેશ.

(૪) પિબ = તું પી. પાં-પાને (૨)

પા+હિ - તુવ્તામ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

પા+અ+હિ - કર્તૃયઃ... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

પિબ+અ+હિ - આ સૂત્રથી પા નો પિબ આદેશ.

પિબ+અ - અતઃ... ૪-૨-૮૫ થી હિ નો લોપ.

પિબ - લુગસ્યાદે... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ, એજ પ્રમાણે-

(૫) જિઘ્ર = તું સુંધ ગ્રાં-ગન્ધોપાદને (૩) ગ્રા નો જિઘ્ર આદેશ.

- (૬) ધમ = તું તપાવ. ધ્માં-શબ્દાગ્નિસંયોગયો: (૪) ધ્મા નો ધમ આદેશ.
 (૭) તિષ્ઠ = તું ઉભો રહે. ષ્ઠાં-ગતિનિવૃત્તૌ (૫) સ્થા નો તિષ્ઠ આદેશ.
 (૮) મન = તું અભ્યાસ કર. મ્નાં-અધ્યાસે (૬) મ્ના નો મન આદેશ.
 (૯) યચ્છ = તું આપ. દાં-દાને (૭) દામ્ નો યચ્છ આદેશ.
 (૧૦) પશ્ય = તું જો. દૃશું-પ્રેક્ષણે (૪૯૫) દૃશ્ નો પશ્ય.
 (૧૧) ઋચ્છ = તું જા. ઋં-પ્રાપ્તે ગતૌ ચ (૨૬) ઋ નો ઋચ્છ આદેશ.
 (૧૨) શીયતે = તે દુઃખી થાય છે. સાધનિકા ૩-૩-૪૧ માં કરેલી છે.
 (૧૩) સીદ = તું દુઃખી થા. ષદ્લું-વિશરણગત્યવસાદનેષુ (૯૬૬) સદ્ નો સીદ.

★ શ્રૌતિ, અર્તિ એ પ્રમાણે તિવ્ નિર્દેશ હોવાથી યદ્લુબન્ત માં આ સૂત્રથી શ્, ઋચ્છ આદેશ નહીં થાય. જેમ કે - શોશ્રુવત્, આરત્, કૃવુ, ધિવુ, દૃશ્, દામ્ એ પ્રમાણે અનુબંધ નિર્દેશ હોવાથી યદ્લુબન્તમાં આ સૂત્રથી કૃ, ધિ, પશ્ય, યચ્છ આદેશ નહીં થાય. જેમ કે - ચરીકૃણ્વત્, દેધિન્વત્, દર્દૃશત્, દાદત્, ચરીકૃણ્વત્ - કૃવ્+ય - ૩-૪-૯, કૃન્વ્ય - ૪-૪-૯૮, કૃણ્વ્ય - ૨-૩-૬૩, કૃકૃણ્વ્ય - ૪-૧-૩, કકૃણ્વ્ય - ૪-૧-૩૮, ચકૃણ્વ્ય - ૪-૧-૪૬, ચરીકૃણ્વ્ય - ૪-૧-૫૬, ચરીકૃણ્વ - ૩-૪-૧૪, ચરીકૃણ્વત્ - ૫-૨-૨૦ એજ પ્રમાણે દેધિન્વત્ થશે. અહીં આ સૂત્રથી આદેશ થયા નથી.

★ ઘ્રા અને ધ્મા નાં સાહચર્યથી પાં-પાને ધ્વાદિ ગણનો જ ગ્રહણ થશે. પૈ-શોષણે ધાતુનાં એ નો આ થવાથી પા ધાતુ થાય છે પણ તે લાક્ષણિક હોવાથી અહીં ગ્રહણ નહીં થાય. તેનો પાયતિ પ્રયોગ થશે. પા નો પિબ આદેશ અકારાન્ત હોવાથી ઉપાન્ત્ય ઇ નો ગુણ થતો નથી. અન્યથા પેવતિ એ પ્રમાણે અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

★ દામ્ માં મ્કારનો નિર્દેશ કર્યો છે તે દા સંજકની નિવૃત્તિ માટે છે.

★ કૃવુ-ધિવુ ધાતુમાં ઉદિત:... ૪-૪-૯૮ થી ન્ આગમ થવાથી ધાતુ જ કૃણ્વ-ધિન્વ છે તેથી આ સૂત્રથી કૃણ્વ અને ધિન્વ નો કૃ અને ધિ આદેશ થાય છે.

★ પા નો પિબ આદેશ સ્વરાન્ત (અકારાન્ત) છે તેવી રીતે અન્ય ધાતુઓનાં આદેશો સ્વરાન્ત જ સમજવા. આદેશો અકારાન્ત હોવાથી લુગસ્યા...

૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ થવાથી પ્રયોગોની સિદ્ધિ થશે.

ક્રમો દીર્ઘઃ પરસ્મૈ ૧ ૪-૨-૧૦૧

અર્થ:- તિવાદિ પ્રત્યયો અનન્તર ન હોય તો પરસ્મૈપદ નિમિત્તક શિત્ પ્રત્યય પર છતાં ક્રમ્ ધાતુનો (સ્વર) દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ક્રામ = તું ચાલ. કમ્-પાદવિક્ષેપે (૩૮૫)

કમ્+હિ - તુવ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

કમ્+અ+હિ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

ક્રામહિ - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ.

ક્રામ - અતઃ... ૪-૨-૮૫ થી હિ નો લોપ. એજ પ્રમાણે ક્રામ્ય.

(૨) ક્રામ્યતિ = તે ચાલે છે.

કમ્+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

કમ્+ય+તિ - ધ્રાસ... ૩-૪-૭૩ થી શ્ય પ્રત્યય.

ક્રામ્યતિ - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ. એજ પ્રમાણે ક્રામતિ.

પરસ્મૈપદ ઇતિ કિમ્ ? આક્રમતે સૂર્યઃ = સૂર્ય ઉગે છે. અહીં ૩-૩-૫૨ થી આત્મનેપદ થાય છે તેથી આ સૂત્રથી ક્રમ્ ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ થયો નથી. સાધનિકા ૩-૩-૪૭ માં જણાવેલી છે.

અત્યાદાવિત્યેવ — ચડ્ક્રન્તિ = તે વારંવાર ચાલે છે. કમ્+ય -

૩-૪-૮, ક્રકમ્ય - ૪-૧-૩, કકમ્ય - ૪-૧-૪૪, ચકમ્ય - ૪-

૧-૪૬, ચમ્કમ્ય - ૪-૧-૫૧, ચડ્કમ્ય - ૧-૩-૧૪, ચડ્કમ્ -

૩-૪-૧૪, ચડ્કમ્+તિ - ૩-૩-૬, ચડ્ક્રન્તિ - ૧-૩-૩૮. અહીં

ક્રમ્ ધાતુથી પરમાં તરત જ તિવ્ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી ક્રમ્ ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ થયો નથી.

☆ પરસ્મૈપદ નિમિત્ત એ પ્રમાણે કહેલું હોવાથી હિ પ્રત્યયનો લોપ થયા પછી પણ ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

ષિવ્-ક્લમ્વાઽઽચમઃ ૧ ૪-૨-૧૧૦

અર્થ:- તિવાદિ પ્રત્યય અનન્તર ન હોય તો શિત્ પ્રત્યય પર છતાં ષિવ્, ક્લમ્ અને આ પૂર્વક ચમ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) છીવ = તું થૂંક. છિવૂ-નિરસને (૪૬૩) સાધનિકા ૪-૨-૧૦૯ માં જણાવેલ કામ પ્રમાણે થશે. અહીં પહેલાં ગણનો જ છિવ્ ધાતુ પ્રહણ થશે. કેમકે છિવૂચ્ યોથા ગણનાં ધાતુનું તો ભ્વદે... ૨-૧-૬૩ થી દીર્ઘ થાય જ છે.

(૨) ક્લામ, ક્લામ્ય = તું થાક, તું ગ્લાનિ પામ. ક્લમૂચ્-ગ્લાનૌ (૧૨૩૭) સાધનિકા ૪-૨-૧૦૯ માં જણાવેલ કામ, કામ્ય પ્રમાણે થશે. અહીં બ્રાસ... ૩-૪-૭૩ થી શ્ય વિકલ્પે થાય છે. તેથી શ્ય અને શવ્ બન્ને થશે.

(૩) આચામ = તું ખા. ચમૂ-અદને (૩૮૦) સાધનિકા ૪-૨-૧૦૯ માં જણાવેલ કામ પ્રમાણે થશે.

આકિતિ કિમ્ ? ચમ = તું ખા. આ ઉપસર્ગથી પર ચમ્ ધાતુ ન હોવાથી આ સૂત્રથી દીર્ઘ થયો નથી. તે પ્રમાણે વિચમ અહીં પણ વિ પૂર્વક છે આ પૂર્વક નથી તેથી પણ આ સૂત્રથી સ્વર દીર્ઘ થયો નથી.

✽ છિવૂ અને ક્લમૂ એ પ્રમાણે સૂત્રમાં ઉકાર સહિત નિર્દેશ કરેલો હોવાથી યજ્ઞલુબન્ત માં આ સૂત્રથી ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ થતો નથી જેમકે તેષ્ઠિવ્, ચંક્લમત્, અહીં યજ્ઞલુબન્ત તેષ્ઠિવ્ અને ચંક્લમ્ ધાતુને શત્ પ્રત્યય લાગ્યો છે તેથી આ સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થયો નથી. પરન્તુ ચમ્ ધાતુનું યજ્ઞલુબન્ત ચચ્ચમ્ થાય અને તેને અત્ (શત્) પ્રત્યય લાગે તો આ સૂત્રથી દીર્ઘ થશે. જેમકે - ચચ્ચામત્.

અત્યાદાવિત્યેવ — આચક્ષન્તિ = વારંવાર ખાય છે. સાધનિકા ૪-૨-૧૦૯ માં જણાવેલ ચક્રક્ષન્તિ પ્રમાણે થશે. અહીં તિવાદિ પ્રત્યય આચમ્ ધાતુથી તરત જ પરમાં છે તેથી આ સૂત્રથી ચમ્ ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ થયો નથી.

શમ્+સપ્તકસ્ય શ્યે । ૪-૨-૧૧૧

અર્થ:- શ્ય પ્રત્યય પર છતાં શમ્ વિગેરે સાત (શમ્, દમ્, તમ્, શ્રમ્, ભ્રમ્, ક્ષમ્ અને મદ્) ધાતુઓનો ઉપાન્ત્યસ્વર દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - (૧) શામ્ય = તું શાન્ત થા. શમૂચ્-ઉપશમે (૧૨૩૦)

શમ્+હિ - તુવ્તામ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

શમ્+ય+હિ. - દિવાદે:... ૩-૪-૭૨ થી શ્ય પ્રત્યય.

શામ્યહિ - આ સૂત્રથી શમ્ ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ.

શામ્ય - અતઃ... ૪-૨-૮૫ થી હિ નો લોપ. એજ પ્રમાણે -

- (૨) દામ્ય = તું શાન્ત થા. દમૂચ્-ઉપશમે (૧૨૩૧)
- (૩) તામ્ય = તું ઈચ્છ. તમૂચ્-કાઢ્યાયામ્ (૧૨૩૨)
- (૪) શ્રામ્ય = તું ખેદ કર. શ્રમૂચ્-હેદતપસોઃ (૧૨૩૩)
- (૫) બ્રામ્ય = તું ભટક. બ્રમૂચ્-અનવસ્થાને (૧૨૩૪) અહીં બ્રાસ... ૩-૪-૭૩ થી બ્રમ્ ધાતુને શ્ય પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે.
- (૬) ક્ષામ્ય = તું સહન કર. ક્ષમૌચ્-સહને (૧૨૩૫)
- (૭) માઘ્ય = તું ઉન્માદ કર. (તું ખુશી થા) મદૈચ્-હર્ષે (૧૨૩૬)

શ્ય ઇતિ કિમ્ ? પ્રમતિ = તે ભટકે છે. અહીં બ્રાસ... ૩-૪-૭૩ થી શ્ય પ્રત્યય ન થાય ત્યારે વિકલ્પપદ્ધતિમાં કેર્ત્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શ્વ પ્રત્યય થાય છે. શ્રમૂચ્ ધાતુનું જ આ રૂપ જાણવું.

શમ્સસકસ્યેતિ કિમ્ ? અસ્યતિ = તે ફેકે છે. અસૂચ્-ક્ષેપણે (૧૨૮૧) આ ધાતુ શમાદિ સાત ધાતુમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી અસ્ ધાતુનો ઉપાન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થયો નથી.

- ✳ અત્યાદૌ ની અહીં નિવૃત્તિ થઈ છે અને શમાદિ ગણ હોવાથી આ સૂત્ર યદ્ગલુબ્ધ માં લાગતું નથી. જેમ કે - શંશન્તિ, દન્દન્તિ, તન્તન્તિ, શંશ્રન્તિ, બમ્પ્રન્તિ, ચંક્ષન્તિ. સાધનિકા ૪-૨-૧૦૮ માં જણાવેલ ચઢ્ઠકન્તિ પ્રમાણે થશે. અને મદ્ ધાતુનો મામત્તિ પ્રયોગ થશે કેમકે અનુનાસિક અન્તવાળો ધાતુ ન હોવાથી ૪-૧-૫૧ થી મુ આગમ ન થવાથી આગુણા... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં અ નો આ થશે.

ષિવ્-સિવોઽનટિ વા । ૪-૨-૧૧૨

અર્થ:- અનટ્ પ્રત્યય પર છતાં ષિવ્ અને સિવ્ ધાતુનો ઉપાન્ત્ય સ્વર વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - (૧) નિષ્ઠીવનમ્, નિષ્ઠેવનમ્ = થૂંકવું.

નિ-ષિવ્+અનટ્ - અનટ્ ૫-૩-૧૨૪ થી અનટ્ પ્રત્યય.

નિષ્ઠીવન - આ સૂત્રથી ષિવ્ નો સ્વર દીર્ઘ.

સિ, સિ નો અમ્, અમ્ નાં અ નો લુક્ થવાથી નિષ્ઠીવનમ્ થશે.

વિકલ્પપદ્ધતિ આ સૂત્રથી દીર્ઘ ન થાય ત્યારે લઘો... ૪-૩-૪ થી ઇ નો ગુણ એ થવાથી નિષ્ઠેવનમ્ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે -

(૨) સીવનમ્, સેવનમ્ = સીવવું. ષિવૂચ્-ઉતૌ (૧૧૬૪)

મ-વ્યસ્યા: । ૪-૨-૧૧૩

અર્થ:- ધાતુથી વિધાન કરાએલાં મકારાદિ અને વકારાદિ પ્રત્યય પર છતાં અકારનો દીર્ઘ આ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પચામિ = હું રાંધું છું, પચાવઃ = અમે બે રાંધીએ છીએ, પચામઃ = અમે બધા રાંધીએ છીએ. અહીં પચ્ ધાતુને મિ-વસ્-મસ્ પ્રત્યય ૩-૩-૬ થી થયાં, કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શ્વ લાગ્યો. અને આ સૂત્રથી સ્વર દીર્ઘ થયો છે. એજ પ્રમાણે પચાવહે, પચામહે પ્રયોગ થશે.

✽ વયિ-ગતૌ (૭૮૧) વય્ ધાતુનું યદ્લુબન્ત - વય્+ય - ૩-૪-૮, વવય્ય - ૪-૧-૩, વાવય્ય - ૪-૧-૪૮, વાવય્ - ૩-૪-૧૪, વાવય્+મિ - ૩-૩-૬, વાવમિ - ૪-૪-૧૨૧, વાવામિ-આ સૂત્રથી સ્વર દીર્ઘ. એજ પ્રમાણે વાવાંવઃ, વાવામઃ પ્રયોગ થશે.

અસ્યેતિ કિમ્ ? ચિનુવઃ, ચિનુમઃ, રુવઃ, રુમઃ અહીં વ અને મ થી શરૂ થતો પ્રત્યય છે પણ ધાતુમાં ઉકાર છે અકાર નથી તેથી આ સૂત્રથી સ્વર દીર્ઘ થયો નથી.

✽ અહીં ધાતુનો વકારાદિ - મકારાદિ પ્રત્યયની સાથે સંબંધ છે. અકારની સાથે સંબંધ નથી. તેથી અહીં પ્રત્યય રૂપ અકારનો દીર્ઘ આદેશ થાય છે.

અનતોઽન્તોઽદાત્મને । ૪-૨-૧૧૪

અર્થ:- અનત - અકારને વર્ણને અન્ય વર્ણથી પર રહેલાં આત્મનેપદ સંબંધી અન્ત નો અત્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ચિન્વતે = તેઓ સંચય કરે છે.

ચિ+અન્તે - તિવ્... ૩-૩-૬ થી અન્તે પ્રત્યય.

ચિ+નુ+અન્તે - સ્વાદેઃ... ૩-૪-૭૫ થી જ્ઞુ પ્રત્યય.

ચિન્વન્તે - ઇવળાદિ... ૧-૨-૨૧ થી ડ નો વ્.

ચિન્વતે - આ સૂત્રથી અન્તે નાં અન્ત નો અત્. એજ પ્રમાણે -
અચિન્વત, લુનતે, લુનતામ્, મિમતે, મિમતામ્, અમિમત.

આત્મનેપદ્મ ઇતિ કિમ્ ? ચિન્વન્તિ = તેઓ સંયય કરે છે. સાધનિકા
ચિન્વન્તે પ્રમાણે થશે. અહીં અકાર સિવાયનાં વર્ણથી પરમાં
પરસ્પૃષ્ટનો અન્તિ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી અન્તિ નાં અન્ત નો
અત્ આદેશ થયો નથી.

અનત્ ઇતિ કિમ્ ? પચન્તે = તેઓ રાધે છે. અહીં આત્મનેપદ્મ
સંબંધી અન્તે પ્રત્યય છે. પણ અકારથી પરમાં છે તેથી આ સૂત્રથી
અન્તે નાં અન્ત નો અત્ આદેશ થયો નથી.

શીડો ર્ત્ । ૪-૨-૧૧૫

અર્થ:- શીઙ્ઘાતુથી પર રહેલાં આત્મનેપદ્મ સંબંધી અન્ત નો ર્ત્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - શેરતે = તેઓ ઊધે છે.

શી+અન્તે - તિવ્... ૩-૩-૬ થી અન્તે પ્રત્યય.

શીરતે - આ સૂત્રથી અન્તે નાં અન્ત નો ર્ત્.

શેરતે - શીઙ્ઘ... ૪-૩-૧૦૪ થી શી નાં ઈ નો એ. એજ પ્રમાણે -
શેરતામ્, અશેરત.

વેત્તેર્નવા । ૪-૨-૧૧૬

અર્થ:- વિદ્ ધાતુથી પર રહેલાં આત્મનેપદ્મ સંબંધી અન્ત નો ર્ત્ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - સંવિદ્રતે, સંવિદતે = તેઓ જાણે છે.

સમ્+વિદ્+અન્તે - તિવ્... ૩-૩-૬ થી અન્તે પ્રત્યય.

સમ્+વિદ્+રતે - આ સૂત્રથી અન્તે નાં અન્ત નો ર્ત્.

સંવિદ્રતે - તૌમુ-મૌ.... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

વિકલ્પપદ્મે આ સૂત્રથી ર્ત્ આદેશ ન થાય ત્યારે સંવિદ્-અન્તે -
અનતો... ૪-૨-૧૧૪ થી અન્તે નાં અન્ત નો અત્ આદેશ થવાથી
સંવિદતે પ્રયોગ થશે.

આત્મનેપદ્મ ઇત્યેવ - વિદન્તિ = તેઓ જાણે છે. અહીં વિદ્ ધાતુથી

પર આત્મનેપદનો પ્રત્યય નથી પણ પરસ્મૈપદનો અન્તિ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી અન્તિ નાં અન્ત નો અત્ આદેશ થયો નથી.

તિવાં ગવઃ પરસ્મૈ । ૪-૨-૧૧૭

અર્થ:- વિદ્ ધાતુથી પર રહેલાં પરસ્મૈપદનાં તિવ્ વિગેરે નવ પ્રત્યયનાં સ્થાને પરસ્મૈપદનાં જ અનુક્રમે ગવ્ વિગેરે નવ પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) વેદ, વેત્તિ = તે જાણે છે.

વિદ્+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

વિદ્+અ - આ સૂત્રથી તિવ્ નો ગવ્ આદેશ.

વેદ - લઘો... ૪-૩-૪ થી ઉપાન્ત્ય ઇ નો ગુણ એ વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી ગવ્ આદેશ ન થાય ત્યારે વિદ્+તિ, વેદ્+તિ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ્ નો ત્ થવાથી વેત્તિ રૂપ થશે.

(૨) વિદતુઃ, વિત્તઃ = તેઓ બે જાણે છે. અહીં તસ્ પ્રત્યયનાં સ્થાને અતુસ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થયો છે.

(૩) વિદુઃ, વિદર્ત્તિ = તેઓ જાણે છે. અહીં અન્તિ પ્રત્યયનાં સ્થાને ડસ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થયો છે.

(૪) વેત્થ, વેત્તિ = તે જાણે છે. અહીં સિવ્ પ્રત્યયનાં સ્થાને થવ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થયો છે. લઘો... ૪-૩-૪ થી ઉપાન્ત્ય ઇ નો ગુણ એ થશે.

(૫) વિદથુઃ, વિત્થઃ = તમે બે જાણો છો. અહીં થસ્ પ્રત્યયનાં સ્થાને અથુસ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થયો છે.

(૬) વિદ, વિત્થ = તમે જાણો છો. અહીં થ પ્રત્યયનાં સ્થાને અ પ્રત્યય વિકલ્પે થયો છે.

(૭) વેદ, વેદિ = હું જાણું છું. અહીં મિવ્ પ્રત્યયનાં સ્થાને ગવ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થયો છે. લઘો... ૪-૩-૪ થી ઉપાન્ત્ય ઇ નો ગુણ એ થશે.

(૮) વિદ્ઃ, વિદ્ઃ = અમે બે જાણીએ છીએ. અહીં વસ્ પ્રત્યયનાં સ્થાને વ પ્રત્યય વિકલ્પે થયો છે.

(૯) વિદ્ઃ, વિદ્ઃ = અમે જાણીએ છીએ. અહીં મસ્ પ્રત્યયનાં સ્થાને મ પ્રત્યય વિકલ્પે થયો છે.

ભૂગ: પઞ્ચાનાં પઞ્ચાઽઽહશ્ચ । ૪-૨-૧૧૮

અર્થ:- બ્રૂ ધાતુથી ૫૨ રહેલાં તિવ્ વિગેરે પાંચ (તિવ્, તસ્, અન્તિ, સિવ્, થસ્) પ્રત્યયોનાં સ્થાને અનુક્રમે ણવ્ વિગેરે પાંચ (ણવ્, અતુસ્, ડસ્, અથુસ્) પ્રત્યયો વિકલ્પે થાય છે. અને ણવ્ વિગેરે આદેશનાં યોગમાં બ્રૂ ધાતુનો આહ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) આહ, બ્રવીતિ = તે બોલે છે.

બ્રૂ+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

આહ+અ = આહ - આ સૂત્રથી તિવ્ નાં સ્થાને ણવ્ અને બ્રૂ નો આહ વિકલ્પપક્ષે ણવ્ આદેશ ન થાય ત્યારે બ્રૂ+તિ - ૩-૩-૬ થી તિ પ્રત્યય, બ્રૂ+ઈ+તિ - બ્રૂતઃ... ૪-૩-૬૩ થી ઈત્, બ્રો+ઈ+તિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઊ નો ગુણ ઓ, બ્રવીતિ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ્ થશે.

(૨) આહતુઃ, બ્રૂતઃ = તેઓ બે બોલે છે. અહીં તસ્ પ્રત્યયનાં સ્થાને અતુસ્ પ્રત્યય થયો તેનાં યોગમાં બ્રૂ નો આહ થયો છે.

(૩) આહુઃ, બ્રુવન્તિ = તેઓ બોલે છે. અહીં અન્તિ પ્રત્યયનાં સ્થાને ડસ્ પ્રત્યય થયો તેનાં યોગમાં બ્રૂ નો આહ થયો છે. બ્રુવન્તિ માં બ્રૂ+અન્તિ, ધાતો... ૨-૧-૫૦ થી ઊ નો ડવ્ થયો છે.

(૪) આત્થ, બ્રવીષિ = તું બોલે છે. અહીં સિવ્ પ્રત્યયનાં સ્થાને થવ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થયો તેનાં યોગમાં બ્રૂ નો આહ થયો છે. તેથી આહ+થ - નહાહો... ૨-૧-૮૫ થી હ નો ત્ થવાથી આત્થ થશે. બ્રવીષિ ની સાધનિકા બ્રવીતિ પ્રમાણે થશે.

(૫) આહયુઃ, બ્રૂથઃ = તમે બે બોલો છો. અહીં થસ્ પ્રત્યયનાં સ્થાને અથુસ્ પ્રત્યય વિકલ્પે થયો તેનાં યોગમાં બ્રૂ નો આહ થયો છે.

પઞ્ચાનામિતિ કિમ્? બ્રૂથ = તમે બોલો છો. અહીં થ પ્રત્યય એ પાંચમો નથી છઠ્ઠો છે તેથી આ સૂત્રથી થ નાં સ્થાને અ પ્રત્યય થયો નથી અને બ્રૂ નો આહ આદેશ પણ થયો નથી.

આશિષિ તુ-હ્યોસ્તાતઙ્ । ૪-૨-૧૧૯

અર્થ:- આશીર્વાદ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો પંચમીનાં તુવ્ અને હિ પ્રત્યયનાં

સ્થાને તાતઙ્ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) જીવતાત્, જીવતુ ભવાન્ = આપ જીવો.

જીવ્+તુ - તુવ્ તામ્... ૩-૩-૮ થી તુવ્ પ્રત્યય.

જીવ્-અ+તુ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

જીવતુ, જીવતાત્ - આ સૂત્રથી તુવ્ નો વિકલ્પે તાત્ આદેશ.

(૨) જીવતાત્, જીવ ત્વમ્ = તું જીવ.

જીવ્+હિ - તુવ્-તામ્... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

જીવહિ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

જીવતાત્ - આ સૂત્રથી હિ નો વિકલ્પે તાત્ આદેશ.

જીવ - અતઃ... ૪-૨-૮૫ થી હિ નો લોપ. એજ પ્રમાણે

(૩) નન્દતાત્, નન્દતુ ભવાન્ = આપ આનંદ પામો.

(૪) નન્દતાત્, નન્દ ત્વમ્ = તું આનંદ પામ. નદુ ધાતુને ઉદિતઃ... ૪-૪-૮૮ થી ન્ આગમ થવાથી નન્દ ધાતુ બનશે પછીની સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે.

આશિષીતિ કિમ્ ? જીવતુ = તે જીવે, જીવ=તું જીવ. અહીં આશીર્વાદ અર્થ ગમ્યમાન નથી તેથી આ સૂત્રથી તુવ્ અને હિ પ્રત્યયનો તાતઙ્ આદેશ થયો નથી.

✽ તાતઙ્ એ પ્રમાણે ડિત્ નિર્દેશ કર્યો છે તેથી ગુણનો નિષેધ થયો.

આતો ણવ ઔઃ । ૪-૨-૧૨૦

અર્થ:- ધાતુનાં આકારથી પર આવેલાં પરોક્ષાનાં ણવ્ પ્રત્યયનો ઔ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - પપૌ = તેણે પીધું, મેં પીધું. સાધનિકા ૪-૧-૧ માં કરેલી છે.

✽ "નવા" શિતિ પ્રત્યયની સાથે સંબંધ ધરાવતો હતો હવે આ સૂત્રમાં ણવ્ પ્રહણ કરવાથી નવા ની નિવૃત્તિ થઈ છે.

✽ અહીં સૂત્રમાં ઔકાર ના બદલે ઓકાર કરવાથી રૂપની સિદ્ધિ થાત કેમકે પપા+ઓ - એદૌત્... ૧-૨-૧૨ થી આ+ઓ=ઔ થવાનો જ છે છતાં પણ ઔકાર ન કરતાં ઔકાર કર્યો છે તે દદશ્વિઠૌ રૂપને સિદ્ધ

કરવા માટે છે. કેમકે અશિત્વસ્સન્... ૪-૩-૭૭ થી અશિત્ પ્રત્યયનાં વિષયમાં દદિદ્દા નાં આ નો લોપ થવાથી દદદિદ્દો ને બદલે દદદિદ્દો એવું અનિષ્ટ રૂપ થાત. વાત બરાબર છે. પણ દદિદ્દા ધાતુ તો અનેકસ્વરી હોવાથી આમ્ આદેશ થાય તો પછી દદદિદ્દો રૂપ કેમ કર્યું ? સાચી વાત છે પણ આકારથી પર જવું નો ઔકાર કરવાથી જ આમ્ આદેશ અનિત્ય થાય છે એટલે કે નથી થતો.

આતામાતે-આથામાથે આદિ: । ૪-૨-૧૨૧

અર્થ:- અકારથી પર રહેલાં આતામ્, આતે, આથામ્ અને આથે પ્રત્યયનાં આ નો ઇ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - પંચમી વિભક્તિ ત્રીજા પુરુષ દ્વિવચનનો આતામ્ પ્રત્યય.

પંચમી વિભક્તિ બીજા પુરુષ દ્વિવચનનો આથામ્ પ્રત્યય.

વર્તમાનકાળ ત્રીજા પુરુષ દ્વિવચનનો આતે પ્રત્યય.

વર્તમાનકાળ બીજા પુરુષ દ્વિવચનનો આથે પ્રત્યય.

(૧) પચેતામ્ = તેઓ બે રાંધે.

પચ્+આતામ્ - તુવ્તામ્... ૩-૩-૮ થી આતામ્ પ્રત્યય.

પચ્+અ+આતામ્ - કર્તવ્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

પચ્+હતામ્ - આ સૂત્રથી આતામ્ નાં આ નો ઇ.

પચેતામ્ - અવર્ણસ્યે... ૧-૨-૬ થી અ+ઇ = ઇ. એજ પ્રમાણે -

(૨) પચેથામ્ = તમે બે રાંધો.

(૩) પચેતે = તેઓ બે રાંધે છે. અહીં પચ્ ધાતુને આતે પ્રત્યય તિવ્... ૩-૩-૬ થી થશે અને તે આતે પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી ઇતે થશે. બાકીની સાધનિકા પચેતામ્ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે-

(૪) પચેથે = તમે બે રાંધો છો.

આદિતિ કિમ્ ? મિમાતામ્ = તેઓ બે માપે.

મા+આતામ્ - તુવ્ તામ્... ૩-૩-૮ થી આતામ્ પ્રત્યય.

મામા+આતામ્ - હવઃ... ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ દ્વિવ.

મમા+આતામ્ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનો સ્વર દ્વિવ.

મિમા+અતામ્ - પ-મૃ... ૪-૧-૫૮ થી પૂર્વનાં અ નોં ઇ.

મિમાતામ્ - શ્નજ્ઞાતઃ ૪-૨-૮૬ થી ધાતુનાં આ નો લોપ. એજ પ્રમાણે મિમાથામ્, મિમાતે, મિમાથે પ્રયોગ થશે. અહીં આતામ્ વિગેરે પ્રત્યયો અકારથી પર નથી આકારથી પર છે તેથી આ સૂત્રથી આતામ્ વિગેરે પ્રત્યયોનાં આ નોં ઇ થયો નથી.

- ✽ "અર્થવશાત્ વિભક્તિઃ વિપરિણામઃ" એ ન્યાયથી ૪-૨-૧૨૦ સૂત્રમાં આતઃ એ પંચમી વિભક્તિ હતી અને આ સૂત્રમાં આતઃ એ ષષ્ઠી વિભક્તિ થઈ છે.

યઃ સસમ્યાઃ । ૪-૨-૧૨૨

અર્થઃ- અકારથી પર રહેલાં સમમી વિભક્તિનાં યા શબ્દનો ઇ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પચેત્ = તે રાંધે.

પચ્+યાત્ - યાત્ યાતામ્... ૩-૩-૭ થી યાત્ પ્રત્યય.

પચ્+અ+યાત્ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

પચ+ઇત્ - આં સૂત્રથી યા નોં ઇ.

પચેત્ - અવર્ણસ્યે... ૧-૨-૪ થી અ+ઇ = ઇ. એજ પ્રમાણે - પચેતામ્, પચેઃ, પચેતમ્, પચેત, પચેવ, પચેમ પ્રયોગ થશે.

આદિત્યેવ - અદ્યાત્ = તે ખાય. અહીં અદ્ ધાતુથી યાત્ પ્રત્યય થયો છે અકારથી પરમાં યાત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી યા નોં ઇ થયો નથી.

- ✽ આકારનો અધિકાર હોવાથી "યેન નાઽવ્યવધાનેન તેન વ્યવહિતેઽપિ - સ્યાત્" એ ન્યાયથી વ્યવધાન હોતે છતે પણ આ જ છે તેથી અહીં ય નું વ્યવધાન હોવા છતાં પણ યા નોં ઇ થાય છે અથવા પ્રત્યયસ્ય પરિભાષાથી આખા યાત્ પ્રત્યયનો ઇ આદેશ પ્રાપ્ત છે એમ ન કરવું જો આખાં યાત્ વિગેરે પ્રત્યયનો ઇ આદેશ ઈષ્ટ હોત તો "યાદિ સસમ્યાઃ" એ પ્રમાણે સૂત્ર કરત.

યામ્-યુસોરિયમિયુસૌ । ૪-૨-૧૨૩

અર્થઃ- અકારથી પર રહેલાં યામ્ અને યુસ્ પ્રત્યયનો અનુક્રમે ઇયમ્ અને ઇયુસ્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પચેયમ્ = હું રાંધું.

પચ્+યામ્ - યાત્... ૩-૩-૭ થી યામ્ પ્રત્યય.

પચ્+અ+યામ્ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

પચ્+ઇયમ્ - આ સૂત્રથી યામ્ નો ઇયમ્ આદેશ.

પચેયમ્ - અવર્ણસ્યે... ૧-૨-૬ થી અ+ઇ = ઇ.

(૨) પચેયુઃ = તેઓ રાંધે. સાધનિકા પચેયમ્ પ્રમાણે થશે. સોઠુઃ
રૂપદાન્તે... થી પચેયુઃ થશે.

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधान स्वोपज्ञशब्दानुशासन
लघुवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ ४-२ ॥

શ્રીભીમપૂતનોત્ત્રાત, રજોભિર્વૈરિભૂખામ્ ।

અહો ! ચિત્રમવર્ધન્, લલાટે જ્વલબિન્દવઃ ॥

અર્થ :- અહો ! આશ્ચર્યની વાત છે કે શ્રી ભીમરાજાની સેના વડે ઉખડેલી
(ઉડેલી) ધૂળવડે શત્રુ રાજાઓનાં કપાળમાં જલબિંદુઓ (પરસેવાનાં
બિંદુઓ) વધતાં હતાં.



चतुर्थस्याऽध्यायस्य तृतीयः पादः

नामिनो गुणोऽकिङ्कति । ४-३-१

अर्थः- कित्-ङित् प्रत्यय वर्जने अन्य प्रत्यय पर છતાં નામ્યન્ત ધાતુનાં અન્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે.

વિવેચન - ચેતા = એકદું કરશે.

ચિ+તા - તા તારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

ચેતા - આ સૂત્રથી ૩ નો ગુણ એ જ પ્રમાણે.

નેતા, સ્તોતા, લવિતા, કર્તા, તરિતા, જયતિ, નયતિ, ભવતિ, કરોતિ, તરતિ વિગેરે પ્રયોગો થશે.

અકિંકતિ ઇતિ કિમ્ ? યુતઃ = તેઓ બે મિશ્રણ કરે છે. યુક્-મિશ્રણે (૧૦૮૦) યુ+તસ્ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તસ્ પ્રત્યય. શિદવિત્ ૪-૩-૨૦ થી તસ્ પ્રત્યય અપિત્શિત્ હોવાથી ડિત્ થાય છે તેથી આ સૂત્રથી યુ ધાતુનાં ૩ નો ગુણ થયો નથી. તથા યુતઃ પ્રયોગ ક્ પ્રત્યય લાગીને પણ થશે. એ જ પ્રમાણે -

✧ અશિશ્રિયત્ - અહીં અઘતનીનો ડ પ્રત્યય લાગ્યો છે તે ડિત્ છે. તેથી આ સૂત્રથી ગુણ થયો નથી.

લુલુકે - અહીં પરોક્ષાનો એ પ્રત્યય ઇન્ધ્ય... ૪-૩-૨૧ થી કિત્ થાય છે તેથી આ સૂત્રથી ગુણ થયો નથી.

નામિન ઇતિ કિમ્ ? ઝમ્ભિતા = પૂર્ણ કરશે. ઝમ્ભત્-પૂરણે (૧૩૮૬) અહીં નામિ સ્વર અન્યમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી ગુણ થયો નથી.

✧ યાતિ = તે જાય છે. યા ધાતુમાં અન્યમાં નામી સ્વર નથી તેથી આ સૂત્રથી ગુણ થયો નથી.

✧ ગ્તાયતિ, મ્તાયતિ - ગ્તૈ અને મ્તૈ ધાતુમાં અન્ય નામી સ્વર છે એકારનાં બળથી ગુણ થતો નથી. કેમકે કોઈનો પણ ગુણ કરીએ તો ઉત્કર્ષ થવો જોઈએ તેનાં બદલે ગ્તૈ-મ્તૈ ધાતુનાં અન્ય એ નો ગુણ એ

કરીએ તો હાનિ થાય છે તેથી ગુણ થતો નથી.

૩ ણો: । ૪-૩-૨

અર્થ:- કિત્-હિત્ પ્રત્યય વર્જને અન્ય પ્રત્યય પર છતાં ધાતુથી વિધાન કરીએલ ૩ અને ણ પ્રત્યયનો ગુણ થાય છે.

વિવેચન - (૧) તનોતિ = તે વિસ્તાર કરે છે. સાધનિકા ૩-૪-૮૩ માં કરેલી છે.

(૧) સુનોતિ = તે સ્નાન કરે છે. સાધનિકા ૩-૪-૭૫ માં કરેલી છે.

અક્ષિતીત્યેવ - કુરુતઃ, સુનુતઃ - અહીં તસ્ પ્રત્યય હિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી ૩ કે ણ પ્રત્યયનો ગુણ થયો નથી.

પુસ્-પૌ । ૪-૩-૩

અર્થ:- પુસ્ અને પુ આગમ પર છતાં નામ્યન્ત ધાતુનાં અન્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે.

વિવેચન - (૧) એયરુઃ = તેઓ ગયા. ઋક્-ગતૌ (૧૧૩૫)

ઋ+અન્ - દિવ્ તામ્... ૩-૩-૯ થી અન્ પ્રત્યય.

ઋઋ+અન્ - હવઃ... ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

અઋ+અન્ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

ઇઋ+અન્ - પ્-ઘ્... ૪-૧-૫૮ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

ઇઋ+અન્ - દ્વ્યુક્ત... ૪-૨-૯૩ થી અન્ નો પુસ્.

ઇયૃ+અન્ - પૂર્વસ્યા... ૪-૧-૩૭ થી ઇ નો ઇય્.

એયૃ+અન્ - સ્વરદેઃ... ૪-૪-૩૧ થી ઇ ની વૃદ્ધિ એ.

એયરુસ્ - આ સૂત્રથી ઋ નો ગુણ અર્.

સોરુઃ, રઃ પદાન્તે... થી એયરુઃ પ્રયોગ થશે.

(૨) અર્પયતિ = તે મોકલે છે. સાધનિકા ૪-૨-૨૧ માં કરેલી છે.

નામ્યન્તસ્યેત્યેવ - અનેનિજુઃ, ક્ષાપયતિ, દાપયતિ - અહીં નિજુ, ક્ષાપ્ય, દા ધાતુ નામ્યન્ત નથી તેથી આ સૂત્રથી પુસ્ પ્રત્યય અને પુ આગમ પર છતાં ગુણ થયો નથી.

☆ અર્તિ... ૪-૨-૨૧ થી જે પુ નો આગમ થાય છે તે પુ ને આગમ ન

ગણતાં પ્રત્યય તરીકે સ્વીકાર્યો હોત તો નામિનો... ૪-૩-૧ થી ગુણ થઈ જ જાત તેથી પુ પર છતાં ગુણ કરવા માટે આ સૂત્રમાં પુ ને ઋહણ ન કરવો પડત. અને જો પુ ને આગમ ગણો તો આપત્તિ તો છે જ કેમકે પુ આગમ હોવાથી ધાતુનાં ઋહણવડે પુ નું પણ ઋહણ થાય તેથી અર્પયતિ માં ગુણ થશે પણ રેપયતિ માં ગુરુ ઉપાન્ત્યમાં હોવાથી ગુણ સિદ્ધ નહીં થાય તેથી પુ ને પ્રત્યય તરીકે ગણો તો સર્વત્ર ગુણ સિદ્ધ થાય - સાચી વાત છે પણ જો પુ ને પ્રત્યય ગણીએ તો અરીરિપ્ત્ અદીદપ્ત માં ઉપાન્ત્યનો અભાવ થવાથી (પુ પ્રત્યય હોય તો પ્રત્યયનું અંગ બને તેથી રી માં અન્ત્ય નામી સ્વર રહેવાથી) ઉપાન્ત્ય... ૪-૨-૩૫ થી હ્રસ્વ નહીં થાય. તેથી પુ આગમ જ ગણવો જોઈએ.

- ☆ અરીરિપ્ત્ = તેણે ટપકાવ્યું, મોકલાવ્યું. રી+ણિ - ૩-૪-૨૧, રીપિ - ૪-૨-૨૧, રીપિ+ત્ - ૩-૩-૧૧, રીપિ+હ+ત્ - ૩-૪-૫૮, રીરીપિ+હ+ત્ - ૪-૧-૨, અરીરીપિ+હ+ત્ - ૪-૪-૨૮, અરીરિપિ+હ+ત્ - ૪-૨-૩૫, અરીરિપ્ત્ - ૪-૩-૮૩ થી સિદ્ધ થશે.
- ☆ અદીદપ્ત્ = તેણે અપાવ્યું. દા+ણિ - ૩-૪-૨૧, દાપિ - ૪-૨-૨૧, દાપિ+ત્ - ૩-૩-૧૧, દાપિ+હ+ત્ - ૩-૪-૫૮, દાદાપિ+હ+ત્ - ૪-૧-૨, દદાપિ+હ+ત્ - ૪-૧-૩૮, અદદાપિ+અ+ત્ - ૪-૪-૨૮, અદદાપિ+અ+ત્ - ૪-૧-૬૩, અદદપિ+અ+ત્ - ૪-૨-૩૫, અદિદપિ+અ+ત્ - ૪-૧-૫૮, અદીદપિ+અ+ત્ - ૪-૧-૬૪, અદીદપ્ત્ - ૪-૩-૮૩ થી સિદ્ધ થશે.

લઘોરુપાન્ત્યસ્ય । ૪-૩-૪

અર્થ:- કિત્-હિત્ પ્રત્યય વર્જને અન્ય પ્રત્યય પર છતાં ધાતુનાં લઘુ (હ્રસ્વ) ઉપાન્ત્ય નામિ સ્વરનો ગુણ થાય છે.

વિવેચન - ખેતા = તે ભેદશે. ખિદ્+પી-વિદારણે (૧૪૭૭)

ખિદ્+તા - તા તારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

ખેદ્+તા - આ સૂત્રથી ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ૬ નો ગુણ એ.

ખેતા - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ્ નો ત્ એજ પ્રમાણે.

ગોસા, ખેદનમ્, ગોપનમ્, વેત્તિ, દોગ્ધિ, નર્નર્તિ વિગેરે પ્રયોગો થશે.

લઘોરિતિ કિમ્ ? ઈહતે = તે ચેષ્ટા કરે છે. ઈહિ-ચેષ્ટાયામ્ (૮૫૭). આ ધાતુ ઉપાન્ત્યમાં દીર્ઘ સ્વરવાળો છે તેથી આ સૂત્રથી ગુણ થયો નથી. એજ પ્રમાણે ઋહતે પ્રયોગ થશે.

ઉપાન્ત્યસ્યેતિ કિમ્ ? ભિન્નતિ = ભેદે છે. અહીં ૩-૪-૮૨ થી મિદ્ ધાતુનાં સ્વરની પછી જન વિકરણ પ્રત્યય લાગવાથી ભિન્નદ્ ધાતુ બને છે હવે ઉપાન્ત્યમાં નામી સ્વર ન હોવાથી આ સૂત્રથી ગુણ થયો નથી. એજ પ્રમાણે રુણદ્ધિ, તૃણતિ, છૂણતિ વિગેરે પ્રયોગો થશે.

અઙ્કિન્તીત્યેવ - ભિન્નઃ, ભિન્નવાન્ - અહીં ક્ત-ક્તવત્ પ્રત્યય કિત્ છે. બેભિન્નતે - મરીમૃજ્યતે અહીં યદ્ પ્રત્યય કિત્ છે. તેથી આ સૂત્રથી ગુણ થયો નથી.

મિદઃ શ્યે । ૪-૩-૫

અર્થઃ- શ્ય પ્રત્યય પર છતાં મિદ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે.

વિવેચન - મેદ્યતિ = તે સ્નિગ્ધ કરે છે. જિમિદાચ્-સ્નેહને (૧૧૮૦)

મિદ્+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

મિદ્+ય+તિ - દિવાદેઃ... ૩-૪-૭૨ થી શ્ય પ્રત્યય.

મેદ્યતિ - આ સૂત્રથી ધાતુનાં ૩ નો ગુણ ૬. એજ પ્રમાણે મેદ્યતઃ, મેદ્યન્તિ વિગેરે પ્રયોગ થશે.

✽ શ્ય પ્રત્યય અવિત્શિત્ હોવાથી કિત્ થવાથી મિદ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય સ્વર ૩ નાં ગુણની લઘો... ૪-૩-૪ થી પ્રાપ્તિ ન હતી તેથી આ સૂત્રની રચના કરી.

જાગુઃ કિતિ । ૪-૩-૬

અર્થઃ- કિત્ પ્રત્યય પર છતાં જાગ્ ધાતુનાં અન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે.

વિવેચન - જાગરિતઃ = તે જાગ્યો.

જાગ્+ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

જાગ્+ત - આ સૂત્રથી જાગ્ ધાતુનાં ૪ નો ગુણ અર્.

જાગરિત - સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી જાગરિતઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે

જાગરતિવાન્ - ક્તવત્ પ્રત્યય કિત્ છે, જાગર્યતિ - અહીં ક્ય પ્રત્યય કિત્ છે, જાગર્યાત્ - અહીં ક્યાત્ પ્રત્યય આશીર્વાદનો છે તે કિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી જાગૃ ધાતુનાં ઋ નો ગુણ અર્ થયો છે.

કિત્તીતિ કિમ્ ? જાગૃતઃ - અહીં તસ્ પ્રત્યય કિત્ છે, જાગૃતિ - અહીં અન્તિ પ્રત્યય કિત્ છે, જાગૃત્ - શત્ પ્રત્યય કિત્ છે, જાગૃયાત્ - સમ્મીનો યાત્ પ્રત્યય કિત્ છે તેથી અહીં સર્વત્ર આ સૂત્રથી જાગૃ ધાતુનાં ઋ નો ગુણ થયો નથી.

- ✧ જાગરિતા - અહીં ધસ્તનીનો તા પ્રત્યય લાગ્યો છે તે કિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ગુણ નથી થયો પણ નામિનો... ૪-૩-૧ થી ગુણ થયો છે.
- ✧ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં જાગૃ ધાતુનાં ઋ નાં ગુણની નામિનો... ૪-૩-૧ થી પ્રાપ્તિ ન હતી તેથી આ સૂત્ર બનાવ્યું.

ઋવર્ણ-દૃશોઽડિ । ૪-૩-૭

અર્થ:- અઙ્ પ્રત્યય પર છતાં ઋ વર્ણાન્ત ધાતુનાં અન્ત્ય સ્વરનો અને દૃશ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થાય છે.

વિવેચન - (૧) આરત્ = તે ગયો. સાધનિકા ૩-૪-૬૧ માં કરેલી છે.

(૨) અસરત્ = તે ગયો. સાધનિકા ૩-૪-૬૧ માં કરેલી છે.

(૩) અજરત્ = તે ધરશે થયો. સાધનિકા ૩-૪-૬૧ માં જણાવેલ અસરત્ પ્રમાણે થશે. પણ ૩-૪-૬૫ થી અઙ્ પ્રત્યય થશે. આ સૂત્ર ઋ વર્ણાન્ત ધાતુનાં અન્ત્ય સ્વરનો ગુણ કરે છે તેથી જ ધાતુ દીર્ઘ હોવા છતાં પણ ઋ નો ગુણ આ સૂત્રથી થયો છે.

(૪) અદર્શત્ = તેણે જોયું. સાધનિકા ૩-૪-૬૧ માં જણાવેલ અસરત્ પ્રમાણે થશે. પણ દૃશ ધાતુ ઋ ઇત્વાળો હોવાથી અઙ્ પ્રત્યય ૩-૪-૬૫ થી થશે. આ સૂત્રથી દૃશ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ઋ નો ગુણ અર્ થયો છે.

- ✧ આરત્ - અહીં સ્વરવદે:... ૪-૪-૩૧ સૂત્ર પરસૂત્ર હોવાથી ઋ ની વૃદ્ધિ અર્ પહેલાં થઈ જ જાય. આ સૂત્ર અહીં લાગવાની શક્યતા નથી. છતાં લઘુવૃત્તિમાં ૩-૪-૬૧ અને ૪-૩-૭ માં ઋ નો આરત્ પ્રયોગ કેમ આપ્યો છે તે સમજાતું નથી જો મા ભવાન્ અરત્ આવો પ્રયોગ કરે તો જ આ સૂત્રથી ઋ નો ગુણ થઈ શકે. કેમકે મા નાં યોગમાં વૃદ્ધિ

થતી નથી. અને બૃહદ્વૃત્તિમાં પણ મા ભવાન્ અસ્ત જ પ્રયોગ છે તે વિચારણીય છે.

સ્કચ્છતોઽકિ પરોક્ષાયામ્ । ૪-૩-૮

અર્થ:- ક્ થી ઉપલક્ષિત (જણાવેલ) ક્રસુ અને કાન પ્રત્યયને વર્જને પરોક્ષાનાં પ્રત્યય પર છતાં સ્ક (સ્સદ્ આગમ સહિત કૃ) ધાતુનાં ઋચ્છ ધાતુનાં અને દીર્ઘ ઋકારાન્ત ધાતુનાં નામી સ્વરનો ગુણ થાય છે.

વિવેચન - (૧) સચ્ચસ્કરુઃ = તેઓએ સંસ્કાર કર્યો.

સમ્+સ્કૃ - સંપેઃ... ૪-૪-૮૧ થી કૃ ની આદિમાં સ્સદ્.

સમ્+સ્કૃ+ઁસ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી ઁસ પ્રત્યય.

સમ્+સ્કૃસ્કૃ+ઁસ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

સમ્+કૃસ્કૃ+ઁસ - અઘોષે... ૪-૧-૪૫ થી પૂર્વનાં સ્ નો લોપ.

સમ્+કસ્કૃ+ઁસ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

સમ્+ચસ્કૃ+ઁસ - કડશ્ચર્ ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક્ નો ચ્.

સમ્ચસ્કરુઃ - આ સૂત્રથી ઋ નો ગુણ અર્.

સચ્ચસ્કરુઃ - તૌમૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો જ્.

સોરુઃ, રઃ પદાન્તે... થી સચ્ચસ્કરુઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે સચ્ચસ્કરતુઃ વિગેરે પ્રયોગો થશે.

(૨) આનર્ચ્ઙ્ઃ = તેઓએ પ્રાપ્ત કર્યું. સાધનિકા ૪-૧-૬૮ માં જણાવેલ આનૃધુઃ પ્રમાણે થશે. અહીં આ સૂત્રથી ઋ નો ગુણ અર્ થવાથી આનર્ચ્ઙ્ઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે આનર્ચ્ઙ્ઙતુઃ વિગેરે થશે.

(૩) તેરુઃ = તેઓ તર્યા. સાધનિકા ૪-૧-૨૫ માં કરેલી છે. એજ પ્રમાણે તેરતુઃ-કૃ-વિચકરુઃ, વિચકરતુઃ-શ્-વિશશરુઃ, વિશશરતુઃ-વ્-વિદદરુઃ, વિદદરતુઃ-પ્-નિપપરુઃ, નિપપરતુઃ વિગેરે પ્રયોગો થશે.

અર્કીતિ કિમ્ ? સચ્ચસ્કૃવાન્ = સંસ્કારી કર્યું. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. પછી સિ વિગેરે પ્રત્યય લાગીને જે સાધનિકા થશે તે ૪-૨-૪૩ માં જણાવેલ બધૂવાન્ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે આનૃચ્છવાન્, વિતિતીર્વાન્ પ્રયોગ થશે. અહીં ક્રસુ પ્રત્યય થયેલો છે. તેથી આ

સૂત્રથી ગુણ થયો નથી.

સ્કૃત્ત્વ ઇતિ કૃગઃ સસ્સટ્ ઉપાદાનાદિહ ન ભવતિ - ચકતુઃ, ચકુઃ અહીં ક્ ધાતુને સ્સટ્ આગમ થયેલો નથી તેથી આ સૂત્રથી ગુણ થયો નથી.

- ❖ સ્કૃત્ત્વ ધાતુમાં સ્સટ્ નો આગમ થયા પછી સંયોગથી પરમાં ઋ છે તેથી ઉત્તરસૂત્ર ૪-૩-૯, ૪-૩-૧૦ થી ગુણ સિદ્ધ હતો છતાં પણ સ્કૃત્ત્વ ધાતુને આ સૂત્રમાં પ્રહણ કર્યો છે તેથી ઉત્તરસૂત્રમાં જે સંયોગ છે તે સ્વાભાવિક સંયોગ હોવો જોઈએ. જ્યારે સ્કૃત્ત્વ માં સ્વાભાવિક સંયોગ નથી સ્સટ્ નો આગમ થવાથી સંયોગ થયેલો છે માટે આ સૂત્રથી સ્કૃત્ત્વ ધાતુનાં ઋ નો ગુણ થશે. તેથી સંસ્કૃયતે માં ૪-૩-૧૦ થી ગુણ ન થતાં રિઃશ્વ્યા... ૪-૩-૧૧૦ થી ઋ નો રિ થયો છે.

- ❖ વિચકાર, વિજ્ઞાન - અહીં ક્ અને ગ્ ધાતુને પરોક્ષાનો ણ્વ પ્રત્યય લાગ્યો છે ણ્વ પ્રત્યય પર છતાં તો ૪-૩-૫૧ થી વૃદ્ધિ થાય છે તે પરસૂત્ત્વ હોવાથી વૃદ્ધિ જ કરવી આ સૂત્રથી ગુણ ન કરવો.

સંયોગાદર્શક: । ૪-૩-૧

અર્થ:- સંયોગથી પરમાં રહેલો જે ઋ તેવા ઋકારાન્ત ધાતુનાં ઋ નો અને ઋ ધાતુનાં ઋ નો ક્ થી ઉપલક્ષિત ક્સુ-કાન પ્રત્યયને વર્જન પરોક્ષાનાં પ્રત્યય પર છતાં ગુણ થાય છે.

વિવેચન - (૧) સસ્મરુઃ = સ્મરણ કર્યું. સ્મૃ-ચિન્તાયામ્ (૧૮)

સ્મૃ+ઉસ્ - ણ્વ... ૩-૩-૧૨ થી ઉસ્ પ્રત્યય.

સ્મૃસ્મૃ+ઉસ્ - દ્વિધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

સ્મૃસ્મૃ+ઉસ્ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન મ્ નો લોપ.

સસ્મૃ+ઉસ્ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

સસ્મરુઃ આ સૂત્રથી ઋ નો ગુણ અર્.

સોરુઃ, રઃ પદાન્તે... થી સસ્મરુઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે સસ્મરતુઃ.

- (૨) સસ્વરુઃ = અવાજ કર્યો. ઔસ્વ-શબ્દોપતાપયોઃ (૨૧) સાધનિકા સસ્મરુઃ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે સસ્વરતુઃ, દ્વં-વરણે (૨૨) ધાતુનું રૂપ દદ્ધરતુઃ, દદ્ધરુઃ થશે, ધ્વં-હ્વં-કૌટિલ્યે (૨૩-૨૪) ધાતુનું રૂપ દધ્ધ્વરતુઃ, દધ્ધ્વરુઃ - જહ્ધ્વરતુઃ, જહ્ધ્વરુઃ થશે.

(૩) આરુઃ = તેઓ ગયા. સાધનિકા સ્મરુઃ પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૧-૪૪ સૂત્ર અહીં નહીં લાગે. અને અસ્યાદેશ... ૪-૧-૬૮ થી પૂર્વનાં અ નો આ આદેશ થશે.

સંયોગાદિતિ કિમ્ ? ચક્રુઃ = તેઓએ કર્યું. સાધનિકા ૪-૧-૧ માં જણાવેલ ચક્રતુઃ પ્રમાણે થશે. અહીં ઉસ્ પ્રત્યય થશે. અહીં કૃ ધાતુમાં ઋ સંયોગની પછી નથી તેથી આ સૂત્રથી ઋ નો ગુણ થયો નથી.

ઋદર્શૈરિતિ કિમ્ ? ચિક્ષિયતુઃ, ચિક્ષિયુઃ - અહીં ક્ષિ ધાતુમાં સંયોગ છે પણ સંયોગની પછી ઋ નથી કે છે તેથી આ સૂત્રથી ગુણ ન થતાં અતુસ્ અને ઉસ્ પ્રત્યય પર છતાં સંયોગાત્ ૨-૧-૫૨ થી ઇય્ થયો છે.

☆ સસ્માર, સસ્વાર - અહીં ણવ્ પર છતાં નામિનો... ૪-૩-૫૧ સૂત્ર પરસૂત્ર હોવાથી વૃદ્ધિ જ થશે. પણ આ સૂત્રથી ગુણ નહીં થાય.

☆ અર્તિ માં તિવ્ નિર્દેશ ઉત્તરસૂત્ર માટે છે. યદ્ધલુબન્ત ની નિવૃત્તિ માટે નથી. યદ્ધલુબન્ત માં ધાતુનું દ્વિત્વ વિગેરે કાર્ય થવાથી અનેકસ્વરી છે તેથી પરોક્ષામાં આમ્ થશે. અને કૃ-ભૂ-અસ્ નાં રૂપો જોડાશે. તેથી અરાજ્ઞકાર, અરિયરાજ્ઞકાર માં આ સૂત્રથી ગુણ થયો છે.

ક્ય-ચડાશીર્યે । ૪-૩-૧૦

અર્થ:- સંયોગથી પરમાં રહેલો જે ઋ તેવાં ઋકારાન્ત ધાતુનાં ઋ નો અને ઋ ધાતુનાં ઋ નો ક્ય, યદ્ અને યકારાદિ આશીર્વાદનાં પ્રત્યયો પર છતાં ગુણ થાય છે.

વિવેચન - (૧) સ્મર્યતે = સ્મરણ કરાય છે.

સ્મૃન્તે - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

સ્મૃન્ત્યન્તે - ક્યઃ... ૩-૪-૭૦ થી ક્ય પ્રત્યય.

સ્મર્યતે - આ સૂત્રથી ઋ નો ગુણ અર્. એજ પ્રમાણે.

(૨) સ્વર્યતે = અવાજ કરાય છે.

(૩) અર્યતે = જવાય છે.

(૪) સાસ્મર્યતે = તે વારંવાર સ્મરણ કરે છે.

સ્મૃન્ત્ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૮ થી યદ્ પ્રત્યય.

સ્મૃસ્મૃ - સન્... ૪-૧-૩ થી આદ્ય એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

સૃસ્મૃ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન મ્ નો લોપ.

સસ્મૃ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

સાસ્મૃ - આગુણા... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં અ નો આ.

સાસ્મર્ય - આ સૂત્રથી ઋ નો ગુણ અર્.

તે પ્રત્યય, શ્વ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી સાસ્મર્યે થશે. એજ પ્રમાણે —

- (૫) સાસ્વર્યે = તે વારંવાર અવાજ કરે છે.
- (૬) અગર્યે = તે વારંવાર જાય છે. સાધનિકા ૩-૪-૧૦ માં કરેલી છે.
- (૭) સ્મર્યાત્ = તે સ્મરણ કરે.

સ્મૃ+યાત્ - ક્ર્યાત્... ૩-૩-૧૩ થી ક્યાત્ પ્રત્યય.

સ્મર્યાત્ - આ સૂત્રથી ઋ નો ગુણ અર્. એજ પ્રમાણે —

- (૮) સ્વર્યાત્ = તે અવાજ કરે.
- (૯) અર્યાત્ = તે જાય.

औपदेशिकसंयोग ग्रहणात् इह न भवति - સંસ્ક્રિયતે, સંચેસ્ક્રિયતે, સંસ્ક્રિયાત્. અહીં સ્વાભાવિક સંયોગ ન હોવાથી ઋ નો ગુણ આ સૂત્રથી થયો નથી પણ દિશક્યા... ૪-૩-૧૧૦ થી ઋ નો રિ થયો છે.

ऋत इत्येव - આસ્તીર્યતે, આતેસ્તીર્યતે, આસ્તીર્યાત્. અહીં સ્ત્ ધાતુમાં સંયોગ છે પણ દીર્ઘ ઋ પરમાં છે તેથી આ સૂત્રથી ઋ નો ગુણ થયો નથી પણ ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી ઈર્ થયો છે. અને તે ઈર્ નો ઇ ધ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી દીર્ઘ થયો છે.

आशीर्च इति किम् ? स्मृषीष्ट, स्मृषीष्ट, समृषीष्ट - અહીં આશીર્વાદનાં પ્રત્યય છે પણ ય થી શરૂ થતાં પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી ઋ નો ગુણ થયો નથી.

अर्त्तः इति तिव् निर्देशात् यङ्लुपि न भवति - આરિયાત્ અર્ગિયાત્ - અહીં ઋ ધાતુનું પ્રહણ સૂત્રમાં અર્ત્તઃ એ પ્રમાણે તિવ્ નિર્દેશ પૂર્વક કરેલું હોવાથી યઙ્લુબન્ત માં ય થી શરૂ થતો આશીર્વાદનો યાત્ પ્રત્યય પરમાં હોવા છતાં આ સૂત્રથી ગુણ થયો નથી.

- ✧ આરિયાત્ - ઋ+ય - ૩-૪-૮, ઋઋય - ૪-૧-૩, અઋય - ૪-૧-૩૮,
અર્ઋય - ૪-૧-૫૬, અર્યિય - ૪-૩-૧૧૦, આરિય - ૧-૩-૪૧,
આરિય-યાત્ - ૩-૩-૧૩, આરિયાત્ - ૩-૪-૧૪ થી પ્રયોગ થશે.
- ✧ અર્ઘિયાત્ - ઋ+ય - ૩-૪-૮, ઋઋય - ૪-૧-૩, અઋય - ૪-૧-
૩૮, અરિઋય કે અરીઋય - ૪-૧-૫૬, અર્ઘ્ય - ૧-૨-૨૧,
અર્ઘ્યિય - ૪-૩-૧૧૦, અર્ઘિ - ૩-૪-૧૪, અર્ઘિયાત્ - ૩-૩-૧૩
થી પ્રયોગ થશે.

ન વૃદ્ધિશ્ચાઽવિતિ વિઙ્લોપે । ૪-૩-૧૧

અર્થ:- અવિત્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે જે કિત્ કે કિત્ પ્રત્યય છે તેનો લોપ થયે છતે ગુણ કે વૃદ્ધિ થતાં નથી.

વિવેચન - (૧) ચેચ્ઃ = વારંવાર ભેગું કરનાર. સાધનિકા ૩-૪-૧૫ માં કરેલી છે. અહીં ચેચી+અ થયા પછી નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઈ નો ગુણ એ થવાની પ્રાપ્તિ છે. પરંતુ અચ્ પ્રત્યય અવિત્ હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલાં કિત્ એવા યજ્ પ્રત્યયનો અચિ ૩-૪-૧૫ થી લોપ થયેલો હોવાથી અચ્ પ્રત્યય પર છતાં આ સૂત્રથી ઈ નાં ગુણનો નિષેધ થયેલો છે.

(૨) મરીમૃજઃ = વારંવાર સાફ કરનાર.

મૃજ+ય-મૃજ્ય - વ્યજ્જનાદે... ૩-૪-૮ થી યજ્ પ્રત્યય.

મૃમૃજ્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

મમૃજ્ય - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

મરીમૃજ્ય - રિઠૌ... ૪-૧-૫૬ થી રી આગમ.

મરીમૃજ્ય+અ - અચ્ ૫-૧-૪૮ થી અચ્ પ્રત્યય.

મરીમૃજ - અચિ ૩-૪-૧૫ થી યજ્ નો લોપ.

સિ પ્રત્યય, સોઠઃ, રઃ પદાન્તે... થી મરીમૃજઃ પ્રયોગ થશે.

અહીં મરીમૃજ+અ આ અવસ્થામાં ઋતઃ... ૪-૩-૪૩ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આ થવાની પ્રાપ્તિ હતી પણ અવિત્ એવો અચ્ પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વનાં કિત્ એવા યજ્ પ્રત્યયનો લોપ થયેલો છે તેથી આ સૂત્રથી ઋ ની વૃદ્ધિનો નિષેધ થયેલો છે.

વિક્લિપિતિ કિમ્ ? રાગી, રાગઃ - અહીં ઘિનળ્ અને ઘઙ્ પ્રત્યય લાગતાં રજ્ઞ ધાતુનાં ન નો લોપ થયેલો છે. ઘિનળ્ કે ઘઙ્ પ્રત્યય અવિત્ છે પણ ન નો લોપ થયો છે તે કિત્ કે કિત્ નથી તેથી વૃદ્ધિનો આ સૂત્રથી નિષેધ ન થતાં જિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ થઈ છે.

भवते: सिज्लुपि । ४-३-१२

અર્થ:- સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ થયે છે તે મૂ ધાતુનાં સ્વરનો ગુણ થતો નથી.

વિવેચન - અમૂત્ = થયું. સાધનિકા ૪-૨-૪૩ માં કરેલી છે. અહીં સિચ્ નો લોપ થયા પછી અમૂ+ત્ આ અવસ્થામાં નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નાં ગુણની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો. એજ પ્રમાણે અમૂતામ્, અમૂઃ પ્રયોગ થશે.

सिज्लुपीति क्किम् ? व्यत्यभविष्ट = તે કોઈનાં બદલે થયો.

व्यति+भू+त - दिताम्... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

व्यति+भू+स+त - सिज... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

व्यति+अभू+स+त - अइ... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

व्यत्यभू+स+त - इवणादि... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય.

व्यत्यभू+इ+स+त - स्ताद्य... ૪-૪-૩૨ થી સિચ્ ની પૂર્વે ઇટ્

व्यत्यभो+इ+स+त - नामिनो... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ ઓ.

व्यत्यभवि+स+त - ओदौतो... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ્.

व्यत्यभविष्+त - नाम्य... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

व्यत्यभविष्ट - तवर्गस्य... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ટ્ અહીં સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ થયેલો નથી તેથી આ સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ થયો નથી.

तिव् निर्देशात् यङ्लुपि न प्रतिषेधः - अबोभोत् = તે વારંવાર થયો.

भू+य - ૩-૪-૮, भूभूय - ૪-૧-૩, बूभूय - ૪-૧-૪૨, बोभूय -

૪-૧-૪૮, बोभू - ૩-૪-૧૪, बोभू+त् - ૩-૩-૧૧, अबोभू+त् - ૪-

૪-૨૯, अबोभू+स+त् - ૩-૪-૫૩, अबोभू+त्-४-३-६६, अबोभोत् -

૪-૩-૧ થી પ્રયોગ થશે. અહીં સિચ્ નો લોપ થયો છે પણ આ સૂત્રમાં ધવતે એ પ્રમાણે તિવ્ નિર્દેશ હોવાથી યજ્ઞલુબ્ધ માં આ

સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ થતો નથી.

સૂત્ર: પञ्चम्याम् । ૪-૩-૧૩

અર્થ:- પંચમી વિભક્તિનો પ્રત્યય પર છતાં સૂ ધાતુનાં સ્વરનો ગુણ થતો નથી.

વિવેચન - સુવૈ = હું ઉત્પન્ન કરું. ષૂઙૌક્-પ્રાણિગર્ભવિમોચને (૧૧૦૭)

સૂ+એ - તુવ્તામ્... ૩-૩-૮ થી એવ્ પ્રત્યય.

સુવૈ - ધાતોરિવર્ણો... ૨-૧-૫૦ થી ઊ નો ઊવ્. અહીં નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઊ નાં ગુણની પ્રાપ્તિ હતી પણ આ સૂત્રથી નિષેધ થયો. એજ પ્રમાણે સુવાવહૈ, સુવામહૈ પ્રયોગ થશે.

તિવ્ નિર્દેશાત્ યઙ્લુપિ ગુણો ભવતિ એવ - સોષવાણિ - હું વારંવાર ઉત્પન્ન કરું. સૂ+ય - ૩-૪-૮, સૂસૂય - ૪-૧-૩, સોસૂય - ૪-૧-૪૮, સોષૂય - ૨-૩-૧૫, સોષૂ - ૩-૪-૧૪, સોષૂ+આનિ - ૩-૩-૮, સોષો+આનિ - ૪-૩-૧, સોષવાનિ - ૧-૨-૨૪, સોષવાણિ - ૨-૩-૬૩ થી પ્રયોગ થશે. અહીં પંચમી વિભક્તિનો આનિવ્ પ્રત્યય છે પણ સૂત્રમાં સૂત્રે: એ પ્રમાણે તિવ્ નિર્દેશ હોવાથી યઙ્લુબન્ત માં આ સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ થયો નથી. ધાતુપાઠમાં ષૂ છે તે ષૂ નાં ષ નો ૨-૩-૮૮ થી સ્ (સૂ) થયેલો છે તેથી પ્રયોગમાં ધાતુનાં સ્ નો ષ ૨-૩-૧૫ થી થયો એજ પ્રમાણે સોષવાવ, સોષવાણ પ્રયોગ થશે.

દ્વ્યુત્તોપાન્ત્યસ્ય શિતિ સ્વરે । ૪-૩-૧૪

અર્થ:- સ્વરાદિ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં દ્વિરુક્ત ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય નામી સ્વરનો ગુણ થતો નથી.

વિવેચન - નેનિજાનિ = હું સાફ કરું.

નેનિજ્+આનિ સુધી ૪-૧-૫૭ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે.

નેનિજાનિ - આનિવ્ પ્રત્યય સ્વરાદિ શિત્ છે તેથી ૪-૩-૪ થી ઉપાન્ત્ય ઇ નાં ગુણ એ ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો.

ઉપાન્ત્યસ્યેતિ કિમ્ ? જુહવાનિ = હું હોમ કરું.

હુ+આનિ - તુવ્તામ્... ૩-૩-૮ થી આનિવ્ પ્રત્યય. સાધનિકા ૪-૧-૧૨ માં જણાવેલ જુહોતિ પ્રમાણે થશે. ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ સૂત્રથી ઓ

નો અર્થ થવાથી જુહવાનિ પ્રયોગ થશે. અહીં સ્વરાદિ શિત્ પ્રત્યય છે પણ ઉપાન્ત્યનામી સ્વર નથી અન્ત્યનામી સ્વર છે તેથી આ સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ થયો નથી.

શિતીતિ કિમ્ ? નિનેજ = મેં સાફ કર્યું. સાધનિકા ૪-૧-૩૭ માં જણાવેલ ઇયેષ પ્રમાણે થશે. માત્ર ૪-૧-૩૭ સૂત્ર નહીં લાગે અહીં સ્વરાદિ પ્રત્યય ણ્વ છે પણ તે શિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ થયો નથી.

સ્વર ઇતિ કિમ્ ? નેનેક્તિ = તે સાફ કરે છે. સાધનિકા ૪-૧-૫૭ માં કરેલી છે. અહીં સ્વરાદિ શિત્ પ્રત્યય જ નથી વ્યંજનાદિ શિત્ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ થયો નથી.

દ્વ્યુક્તેતિ કિમ્ ? વેદાનિ - અહીં સ્વરાદિ શિત્ પ્રત્યય છે. પણ ધાતુ દ્વિરુક્ત નથી તેથી આ સૂત્રથી ગુણનો નિષેધ થયો નથી.

હિવ્ગોરધ્વિતિ વ્-યૌ । ૪-૩-૧૫

અર્થ:- પિત્ અને વિત્ પ્રત્યય વર્જને અન્ય સ્વરાદિ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં હુ અને ઇ ધાતુનાં અન્ત્યનામી સ્વરનો અનુક્રમે વ્ અને ય્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જુહ્વતિ = તેઓ હોમ કરે છે. સાધનિકા ૪-૨-૮૪ માં કરેલી છે.

(૨) યન્તુ = તેઓ જાય. ઇન્ક-ગતૌ (૧૦૭૫)

ઇ+અન્તુ - તુવ... ૩-૩-૮ થી અન્તુ પ્રત્યય.

યન્તુ - આ સૂત્રથી ઇ નો ય્ એજ પ્રમાણે - યન્તિ.

અધ્વિતીતિ કિમ્ ? અજુહ્વુઃ = તેઓએ હોમ કર્યો. સાધનિકા ૪-૨-૮૩ માં કરેલી છે. અહીં ઉસ્ (પુસ) પ્રત્યય પિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી હુ નાં ઉ નો વ્ આદેશ થયો નથી.

(૨) અયાનિ = હું જાઉં.

ઇ+આનિ - તુવ્તામ્... ૩-૩-૮ થી આનિવ્ પ્રત્યય.

ઇ+આનિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ ઇ.

અંગ્યાનિ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્ અહીં આનિવ્ પ્રત્યય વિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી કે નો ય્ આદેશ થયો નથી.

શિતીત્યેવ - જુહવતુઃ, ઈયતુઃ, ઈયુઃ - અહીં અતુસ્ અને ઉસ્ પ્રત્યય સ્વરાદિ છે પણ શિત્ નથી પરાક્ષાનાં પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી કે નો વ્ અને કે નો ય્ આદેશ થયો નથી.

સ્વરાદાવિત્યેવ - જુહતઃ, ઇતઃ - અહીં તસ્ પ્રત્યય શિત્ છે પણ સ્વરાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી હુ ધાતુનાં કે નો વ્ અને કે નો ય્ આદેશ થયો નથી.

इको वा । ४-३-१६

અર્થ:- સ્વરાદિ અવિત્ શિત્ પ્રત્યય પર છતાં ઇક્ ધાતુનાં કે નો ય્ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - અધિયન્તિ, અધીયન્તિ = તેઓ સ્મરણ કરે છે. ઇક્-સ્મરણે (૧૦૭૪)

અધિ+ઇ+અન્તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી અન્તિ પ્રત્યય.

અધિ+ય્+અન્તિ - આ સૂત્રથી કે નો ય્.

અધિયન્તિ વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી કે નો ય્ ન થાય ત્યારે

☆ અધિ+ઇ+અન્તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી અન્તિ પ્રત્યય.

અધિ+ઇયન્તિ - ધાતો... ૨-૧-૫૦ થી કે નો ઇય્.

અધીયન્તિ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી ઇ+ઇ = ઈ એજ પ્રમાણે

અધિયન્તુ - અધીયન્તુ, અધિયન્તામ્ - અધીયન્તામ્ પ્રયોગ થશે.

कुटादेर्ङिद्वङ्गित् । ४-३-१७

અર્થ:- કુટાદિ ગણ પાઠમાંનાં કુટ્ વિગેરે ધાતુઓથી પર રહેલાં જિત્ અને ણિત્ પ્રત્યય વર્જીને અન્ય પ્રત્યય હિદ્વત્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) કુટિતા = કુટિલતા કરશે. કુટત્-કૌટિલ્યે (૧૪૨૬)

કુટ્+તા - તા તારૈ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

કુટ્+તા - આ સૂત્રથી તા પ્રત્યયને હિદ્વદ્ભાવ.

કુટ્+ઇ+તા - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્.

- કુટિતા- - અહીં લઘો... ૪-૩-૪ થી ગુણની પ્રાપ્તિ હતી પણ આ સૂત્રથી તા પ્રત્યય ડિદ્વદ્ થવાથી ગુણનો નિષેધ થયો. એજ પ્રમાણે-
- (૨) ગુતા = વિષ્ઠા કરશે. ગુંત્-પુરીષોત્સર્ગે (૧૪૨૭) અહીં ગુ ધાતુમાં નામિનો... ૪-૩-૧ થી ગુણની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો.

અઙ્ગિદિતિ કિમ્ ? ઉત્કોટઃ = કુટિલતા કરનાર.

ઉદ્+કુદ્+ઘઙ્ - ભાવા... ૫-૩-૧૮ થી ઘઙ્ પ્રત્યય.

ઉદ્+કોટ - લઘો... ૪-૩-૪ થી ઉ નો ગુણ ઓ.

ઉત્કોટ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ નો ત્. અહીં ઘઙ્ પ્રત્યય જિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી ઘઙ્ ને ડિદ્વદ્ભાવ ન થવાથી ગુણ થયો.

- (૨) ઉચ્ચુકોટ = ઘણી કુટિલતા કરી.

ઉદ્+કુદ્+અ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

ઉદ્+કુટ્કુદ્+અ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

ઉદ્+કુકુટ - વ્યઙ્ગન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન દ નો લોપ.

ઉદ્+ચુકુટ - કઙ્કઙ્ ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક નો ચ્.

ઉચ્ચુકુટ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ નો ત્.

ઉચ્ચુકોટ - લઘો... ૪-૩-૪ થી ઉ નો ગુણ ઓ.

ઉચ્ચુકોટ - તર્વાસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ચ્. અહીં ણવ્ એ ણિત્ છે તેથી ણવ્ ને આ સૂત્રથી ડિદ્વદ્ભાવ ન થવાથી ગુણ થઈ શક્યો.

કુટાદેરિતિ કિમ્ ? લેખનીયમ્ = લખનાર. લિખત્-અક્ષરવિન્યાસે (૧૩૩૬) આ ધાતુ કુટાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી અનીય પ્રત્યયને ડિદ્વદ્ભાવ થતો નથી તેથી લઘો... ૪-૩-૪ થી ગુણ થયો છે.

- ✳ કુટાદિ ગણ ધાતુપાઠમાં ૧૪૨૬ થી ૧૪૬૪ નંબર સુધી છે.

વિજેરિદ્ । ૪-૩-૧૮

અર્થ:- વિજ્ ધાતુથી પરમાં રહેલ ઇદ્ ડિદ્વદ્ થાય છે.

વિવેચન - ઉદ્વિજિતા = ઉદ્વિગ્ન થશે. ઓવિજૈતિ (૧૪૬૮) ઓવિજૈપ્ (૧૪૮૮) ધય-ચલનયોઃ.

ઉદ્+વિજ્+તા - તા-તારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

ઉદ્વિજ્+ઇ-તા - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્.

ઉદ્વિજિતા, અહીં ઇદ્ ડિદ્વદ્ થવાથી લઘો... ૪-૩-૪ થી ગુણ થયો નથી.

ઇડિતિ કિમ્ ? ઉદ્વેજનમ્ = ઉદ્વેગ, ઉદ્વેજયતિ = ઉદ્વેગ કરાવે છે.

અહીં અનદ્ પ્રત્યય તેમજ ઉદ્વેજિ ધાતુમાં પ્રેરકનો ણિમ્ પ્રત્યય આ સૂત્રથી ડિદ્વદ્ થતો નથી. માત્ર ઇદ્ જ ડિદ્વદ્ થાય છે તેથી વિજ્ ધાતુનાં ઇ નો ગુણ એ લઘો... ૪-૩-૪ થી થયો છે.

વોળ્ળોઃ । ૪-૩-૧૯

અર્થ:- ઋણ્ણ ધાતુથી પર રહેલ ઇદ્ વિકલ્પે ડિદ્વદ્ થાય છે.

વિવેચન - પ્રોળ્ણવિતા, પ્રોળ્ણવિતા = તે ઢાંકશે.

પ્ર+ઋણ્ણ+તા - તાતારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

પ્રોળ્ણ+તા - અવર્ણસ્યે... ૧-૨-૬ થી અ+ઝ = ઓ.

પ્રોળ્ણ+ઇ+તા - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્.

પ્રોળ્ણ+ઇ+તા - આ સૂત્રથી ઇદ્ ડિદ્વદ્.

પ્રોળ્ણવિતા - ધાતો... ૨-૧-૫૦ થી ઝ નો ઝવ્. વિકલ્પપક્ષે

☆ પ્રોળ્ણ+ઇ+તા - ઇદ્ ડિદ્વદ્ ન થાય ત્યારે

પ્રોળ્ણો+ઇ+તા - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઝ નો ગુણ ઓ.

પ્રોળ્ણવિતા - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ્. એજ પ્રમાણે

પ્રોળ્ણવિતુમ્, પ્રોળ્ણવિતુમ્ - પ્રોળ્ણવિષ્યતિ, પ્રોળ્ણવિષ્યતિ.

ઇડિત્યેવ - પ્રોળ્ણવનમ્, પ્રોળ્ણવનીયમ્ - અહીં અનદ્ અને અનીય

પ્રત્યય પર છતાં ઇદ્ આગમ થતો નથી તેથી અનદ્-અનીય પ્રત્યય આ

સૂત્રથી ડિદ્વદ્ થતાં નથી ડિદ્વદ્ તો માત્ર ઇદ્ જ થાય છે. તેથી

અહીં નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઝ નો ગુણ ઓ થયો છે.

શિદ્વિત્ । ૪-૩-૨૦

અર્થ:- ધાતુથી પર રહેલાં વિત્ પ્રત્યયને વર્જીને અન્ય શિત્ પ્રત્યયો ડિદ્વદ્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ઇતઃ = તેઓ બે જાય છે.

ઇ+તસ્ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તસ્ પ્રત્યય.

ઇતસ્ - ઇતાઃ... ૩-૩-૧૦ થી તસ્ ને શિત્ સંજ્ઞા.

ઇતસ્ - આ સૂત્રથી અવિત્શિત્ તસ્ ને ડિદ્વદ્ ભાવ.

ઇતઃ- સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી સ્ નો ર્ અને ર્ નો વિસર્ગ.

આ સૂત્રથી તસ્ ને ડિદ્વદ્ ભાવ થવાથી ૪-૩-૧ થી ગુણ થયો નથી.

(૨) ક્રીણાતિ = તે ખરીદે છે. સાધનિકા ૪-૨-૧૦૫ માં જણાવેલ પુનાતિ પ્રમાણે થશે. ણા પ્રત્યય શિત્ છે તેને આ સૂત્રથી ડિદ્વદ્ ભાવ થવાથી ક્રી ધાતુનાં ઈ નો ૪-૩-૧ થી ગુણ થયો નથી. એજ પ્રમાણે સુતઃ, જાગૃતઃ, વિક્તઃ, અધીતે, દીવ્યતિ, સુતુતઃ, તુદતિ, જિનાતિ વિગેરે પ્રયોગો થશે.

અવિદતિ કિમ્ ? ઇતિ = તે જાય છે. અહીં ઇ થી પરમાં તિવ્ પ્રત્યય વિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી તે વિત્ પ્રત્યય ડિદ્વદ્ થતો ન હોવાથી નામ્નિ... ૪-૩-૧ થી ગુણ થયો છે. એજ પ્રમાણે જુહોતિ, જયતિ, વેત્તિ વિગેરે પ્રયોગો થશે.

શિદિતિ કિમ્ ? ચેષીષ્ટ = તે ભેગું કરે.

ચિ+સીષ્ટ - ક્યાત્... ૩-૩-૧૩ થી સીષ્ટ પ્રત્યય.

ચેસીષ્ટ - નામ્નિ... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ ઇ.

ચેષીષ્ટ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્ અહીં સીષ્ટ પ્રત્યય અવિત્ હોવા છતાં શિત્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ડિદ્વદ્ થયો નથી. એજ પ્રમાણે - વેતા.

इन्ध्यसंयोगात् परोक्षा किद्वत् । ४-३-२१

અર્થ:- ઇન્ધ ધાતુથી પર રહેલાં તેમજ અસંયોગાન્ત ધાતુથી પર રહેલાં પરોક્ષાનાં અવિત્ પ્રત્યયો કિદ્વત્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) સમીધે = પ્રકાશ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૪૮ માં કરેલી છે. આ સૂત્રથી ઇ પ્રત્યય કિદ્વત્ થવાથી ૪-૨-૪૫ થી ઇન્ધ ધાતુનાં ન્ નો લોપ થયો છે. એજ પ્રમાણે સમીધાતે, સમીધીરે.

(૨) નિન્યુઃ = તેઓ લઈ ગયા.

ની+ઉસ્ - ણ્વ... ૩-૩-૧૨ થી ઉસ્ પ્રત્યય.

નીની+ઉસ્ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

નિની+ઉસ્ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

નિની+ઉસ્ - આ સૂત્રથી ઉસ્ પ્રત્યય કિદ્વત્.

નિન્યુસ્ - યોડનેક... ૨-૧-૫૬ થી ની નાં ઈ નો ય.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી નિન્યુઃ થશે. અહીં ઉસ્ પ્રત્યય આ સૂત્રથી કિદ્વત્ થવાથી ની ધાતુનાં ઈ નો નામિનો... ૪-૩-૧ થી ગુણ થયો નથી. એજ પ્રમાણે - નિન્યુતુઃ, નિન્યુઃ, બિભિદતુઃ, બિભિદુઃ.

ઇન્ધ્યસંયોગાદિતિ કિમ્ ? સસંસે = નીચે પડ્યો. સાધનિકા ૩-૪-૪૯ માં જણાવેલ સમીધે પ્રમાણે થશે. પણ સંયોગાન્ત ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી એ પ્રત્યય કિદ્વત્ થતો નથી તેથી ૪-૨-૪૫ થી સંસ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થયો નથી. એજ પ્રમાણે - દક્ષસે.

પરોક્ષેતિ કિમ્ ? ઇન્ધિતા, નેતા - અહીં તા પ્રત્યય થસ્તનીનો છે પરોક્ષાનો નથી તેથી આ સૂત્રથી તા પ્રત્યય કિદ્વત્ થતો નથી તે કારણે ઇન્ધ ધાતુનાં ન્ નો ૪-૨-૪૫ થી લોપ થયો નથી અને ની ધાતુનાં ઈ નો ગુણ એ નામિનો... ૪-૩-૧ થી થયો છે.

અવિદિત્યેવ - નિનાય, નિનયિથ, ઇયાજ, ઇયજિથ - અહીં ણ્વ અને થ્વ પ્રત્યય પરોક્ષાનાં છે પણ વિત્ પરોક્ષા છે અવિત્ પરોક્ષા નથી તેથી આ સૂત્રથી ણ્વ અને થ્વ પ્રત્યય કિદ્વત્ થયા નથી.

☆ હિદ્વદ્ નો અધિકાર ચાલતો જ હતો હિદ્વદ્ કરવાથી પણ અહીં ચાલી શકતો છતાં પણ આ સૂત્રમાં કિદ્વત્ થાય એ પ્રમાણે કહ્યું તે યજાદિ... ૪-૧-૭૨ વિગેરે સૂત્રોથી પ્યૂત્ કરવા માટે અને જાગ્ ધાતુનાં ઋ નો જાગુઃ... ૪-૩-૬ થી ગુણ કરવા માટે જ કહ્યું છે. જો હિદ્વદ્ કર્યું હોત તો પ્યૂત્ અને ગુણ ન થાત.

સ્વજ્ઞેર્નવા । ૪-૩-૨૨

અર્થઃ- સ્વજ્ઞ ધાતુથી પર રહેલાં પરોક્ષાનાં પ્રત્યયો વિકલ્પે કિદ્વદ્ થાય છે.

વિવેચન - સસ્વજ્ઞે, સસ્વજ્ઞે = સંગ કર્યો. સાધનિકા ૩-૪-૪૯ માં જણાવેલ

સમીધે પ્રમાણે થશે. એ પ્રત્યય આ સૂત્રથી કિદ્વત્ થશે ત્યારે ૪-૨-૪૫ સૂત્રથી ન્ નો લોપ થશે અને એ પ્રત્યય કિદ્વત્ નહીં થાય ત્યારે ન્ નો લોપ નહીં થાય.

જ-નશો ન્યુપાન્ત્યે તાદિઃ ક્ત્વા । ૪-૩-૨૩

અર્થઃ- ન્ ઉપાન્ત્યમાં હોય એવાં જ્ અન્તવાળાં ધાતુથી પરમાં રહેલ તેમજ ન્ ઉપાન્ત્યમાં હોય એવાં નશ્ ધાતુથી પરમાં રહેલ તકારાદિ ક્ત્વા પ્રત્યય કિદ્વત્ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) રક્ત્વા, રઙ્ક્ત્વા = રંગીને, રાગી કરીને.

રજ્જ્+ત્વા - પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

રજ્જ્+ત્વા - આ સૂત્રથી ક્ત્વા કિદ્વદ્.

રજ્+ત્વા - નો વ્યજ્ઞન... ૪-૨-૪૫ થી ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ.

રગ્+ત્વા - રગ્+... ૨-૧-૮૬ થી જ્ નો ગ્.

રક્ત્વા - અષોષે... ૧-૩-૫૦ થી ગ્ નો ક્. વિકલ્પપક્ષે જ્યારે આ સૂત્રથી ક્ત્વા કિદ્વત્ ન થાય ત્યારે રજ્જ્+ત્વા, રજ્+ત્વા, રજ્ક્ત્વા - મ્નાં... ૧-૩-૩૮ થી ધાતુનાં ન્ નો ઙ્ થવાથી રઙ્ક્ત્વા પ્રયોગ થશે.

(૨) નષ્ટ્વા, નંષ્ટ્વા = નાશ કરીને.

નશ્+ત્વા - પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

નન્શ્+ત્વા - નશો ધ્રુટિ ૪-૪-૧૦૮ થી ધાતુમાં ન્ આગમ.

નન્શ્+ત્વા - આ સૂત્રથી ક્ત્વા કિદ્વત્.

નશ્+ત્વા - નો વ્યજ્ઞન... ૪-૨-૪૫ થી ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ.

નષ્+ત્વા - યજસૃજ... ૨-૧-૮૭ થી ધાતુનાં શ્ નો ષ્.

નષ્ટ્વા - તર્કસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્વા નાં ત્ નો ટ્ વિકલ્પપક્ષે જ્યારે આ સૂત્રથી ક્ત્વા કિદ્વત્ ન થાય ત્યારે નશ્+ત્વા, નન્શ્+ત્વા, નન્ષ્+ત્વા, નન્ષ્ટ્વા - શિઙ્ઠે... ૧-૩-૪૦ થી ન્ નો અનુસ્વાર થવાથી નંષ્ટ્વા પ્રયોગ થશે.

નીતિ કિમ્ ? ભુક્ત્વા = ખાઈને.

ભુજ્+ત્વા - પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

ભુજ્વા - ષજઃ... ૨-૧-૮૬ થી જ નો ગ.

મુક્ત્વા - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી ગ નો ક. અહીં મુજ્ ધાતુમાં ઉપાન્ત્યમાં ન્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યય વિકલ્પે કિદ્વત્ થતો નથી. જો અહીં પણ કિદ્વત્ વિકલ્પે થયો હોત તો જ્યારે ક્ત્વા પ્રત્યય કિદ્વત્ ન થાય ત્યારે મુજ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ડ નો ગુણ ઓ થઈને મોક્ત્વા એ પ્રમાણે અનિષ્ટ રૂપ થાત.

ઉપાન્ત્ય ઇતિ કિમ્ ? નિક્ત્વા = સાફ કરીને. સાધનિકા મુક્ત્વા પ્રમાણે થશે. નિજ્ ધાતુમાં ન્ ઉપાન્ત્યમાં નથી આદિમાં છે તેથી આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યય વિકલ્પે કિદ્વત્ થતો નથી. નહીંતર કિદ્વદ્ ભાવનાં અભાવમાં નિજ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય-ઇ નો ગુણ એ થઈને નેક્ત્વા એ પ્રમાણે અનિષ્ટ રૂપ થાત.

તાદિરિતિ કિમ્ ? વિભજ્ય = વિભાજ કરીને.

વિ+મજ્+ત્વા - પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

વિમજ્+ય - અનજઃ... ૩-૨-૧૫૪ થી ત્વા નો ય.

વિમજ્ય - નોવ્યજ્ઞન... ૪-૨-૪૫ થી ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ. અહીં મજ્ ધાતુમાં ન્ ઉપાન્ત્યમાં છે પણ તકારાદિ ક્ત્વા પ્રત્યય નથી ત્વા નો યપ્ આદેશ થઈ ગયો છે તેથી આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યય વિકલ્પે કિદ્વત્ થતો નથી. નહીંતર કિદ્વત્ ભાવનાં અભાવમાં ૪-૨-૪૫ થી ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ ન થવાથી વિમજ્જ્ય એ પ્રમાણે અનિષ્ટ રૂપ થાત.

ક્ત્વેતિ કિમ્ ? મજ્ક્તા, નંજા - અહીં મજ્ અને નજ્ ધાતુથી શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય છે ક્ત્વા પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી તા પ્રત્યય કિદ્વત્ ન થવાથી ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ થયો નથી.

ઋત્-તૃષ-મૃષ-કૃશ-વજ્ઞ-લુજ્ઞ-થ-ફઃ સેટ્ । ૪-૩-૨૪

અર્થઃ- ઋત્, તૃષ, મૃષ, કૃશ, વજ્ઞ, લુજ્ઞ અને ન્ ઉપાન્ત્યમાં છે જેને એવા થ્ અને ફ્ અન્તવાળા ધાતુઓથી પરમાં રહેલ સેટ્ ક્ત્વા પ્રત્યય કિદ્વત્ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) ઋતિત્વા, ઋત્તિત્વા = જઈને. ઋત-ગતિ-ઘૃણાસ્પર્દેષુ (૨૮૭)

ઋત્-ત્વા - પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

ઋત્-ઇ+ત્વા - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્

ઋતિત્વા - આ સૂત્રથી ઇટ્ સહિત ક્ત્વા કિદ્વત્ થવાથી ગુણનો અભાવ થયો. ક્ત્વા કિદ્વત્ ન થાય ત્યારે લઘો... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્થવાથી અર્તિત્વા પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે -

- (૨) તૃષિત્વા, તર્ષિત્વા = તરસ્યો થઈને. ત્રિતૃષ્-પિપાસાયામ્ (૧૨૧૨)
- (૩) મૃષિત્વા, મર્ષિત્વા = સહન કરીને. મૃષૂ-સહને ચ (૫૨૮)
- (૪) કૃષિત્વા, કર્ષિત્વા = પાતળું કરીને. કૃશચ્-તનુત્વે (૧૨૦૭)
- (૫) વચિત્વા, વઙ્ચિત્વા = ઠગીને. વઙ્ચિળ્-પ્રલમ્બને (૧૮૦૫)

વઙ્ચ-ત્વા - પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

વઙ્ચ-ઇ+ત્વા - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્

વઙ્ચ-ઇત્વા - આ સૂત્રથી ઇટ્ સહિત ક્ત્વા કિદ્વત્.

વચિત્વા - નો વ્યઙ્ગન... ૪-૨-૪૫ થી ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ. આ સૂત્રથી ઇટ્ સહિત ક્ત્વા કિદ્વત્ ન થાય ત્યારે ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ નહીં થવાથી વઙ્ચિત્વા પ્રયોગ થશે એજ પ્રમાણે -

- (૬) લુચિત્વા, લુઙ્ચિત્વા = દૂર કરીને. લુઙ્ચ-અપનયને (૧૦૩)
- (૭) શ્રથિત્વા, શ્રન્થિત્વા = શિથિલ થઈને. શ્રથુઙ્-શૈથિલ્યે (૭૧૭)
- (૮) ગુફિત્વા, ગુમ્ફિત્વા = ગૂંથીને. ગુમ્ફત્-ગ્રન્થને (૧૩૮૪)

ન્યુપાન્ત્ય ઇતિ કિમ્ ? કોથિત્વા = હિંસા કરીને, સંકલેશ કરીને, રેફિત્વા = કહીને, લડાઈ કરીને, લણીને, આપીને. કુથચ્-પૂતિભાવે (૧૧૫૩); રિફિત્-કથનયુદ્ધહિંસાદાનેષુ (૧૩૭૬) કુથ, રિફ્+ત્વા - ૫-૪-૪૭, કુથિત્વા, રિફિત્વા - ૪-૪-૩૨, કોથિત્વા, રેફિત્વા - ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ અને ઇ નો ગુણ એ થયો છે. અહીં ન્ ઉપાન્ત્યમાં નથી તેથી થ્ અને ફ્ અન્તવાળો ધાતુ હોવા છતાં આ સૂત્રથી સેટ્ ત્વા વિકલ્પે કિદ્વત્ થયો નથી. અન્યથા જો ન્ ઉપાન્ત્ય એવું વિશેષણ ન મૂક્યું હોત તો વિકલ્પપક્ષે સેટ્ ત્વા કિદ્વત્ થવાથી કુથિત્વા અને રિફિત્વા એ પ્રમાણે અનિષ્ટ પ્રયોગ પણ થાત.

સેડિતિ કિમ્ ? વક્ત્વા = ઠગીને. વઙ્ચૂ-ગતૌ (૧૦૬)

વજ્ઞ-ત્વા - ૫-૪-૪૭, વચ્-ત્વા - ૪-૨-૪૫, વક્ત્વા - ૨-૧-૮૬;
ઋદિતો વા ૪-૪-૪૨ થી ત્વા પ્રત્યય પર છતાં ઇદ્ વિકલ્પે થાય છે
અહીં ઇદ્ પ્રત્યય થયેલો ન હોવાથી સેદ્ ત્વા નથી તેથી આ સૂત્રથી
કિદ્વત્ થયો નથી એજ પ્રમાણે - મૃષૂ-મૃષ્ટ્વા.

- ☆ ક્ત્વેતિ કિમ્ ? ગ્રથિતઃ, ગ્રથિતવાન્ - અહીં સેદ્ ક્-ક્ત્વતુ પ્રત્યય છે
ક્ત્વા પ્રત્યય જ નથી તેથી આ સૂત્રથી કિદ્વત્ વિકલ્પે થતો નથી.
- ☆ અહીં ન્ ઉપાન્ત્ય એ વિશેષણ થ્ અને ફ અન્તવાળા નામોને જ ઘટે
છે કારણ કે ઋત્, તૃષ્, મૃષ્ અને કૃષ્ ધાતુમાં સંભવ નથી અને વજ્ઞ
તથા લુજ્ઞ માં તો ન્ ઉપાન્ત્યમાં છે જ. જ્યારે થ્ અને ફ અન્તવાળા
ધાતુમાં જ એવું છે કે કેટલાંક ધાતુમાં ન્ ઉપાન્ત્યમાં આવી શકે છે
અને કેટલાંક ધાતુમાં ન્ ઉપાન્ત્યમાં નથી આવતો. એટલે જેમાં ઋદિતઃ
સ્વગ્રન્થોન્તઃ વિગેરે સૂત્રોથી ન્ નો આગમ થતો હોય તેવા જ થ્ અને
ફ અન્તવાળા ધાતુઓનું આ સૂત્રમાં પ્રહણ થશે.

વૌ વ્યજ્ઞનાડ્ડે: સન્ ચાડ્ય-ઘ: । ૪-૩-૨૫

અર્થ:- ડ અને ઇ ઉપાન્ત્યમાં હોય તથા ય્ અને વ્ અન્તે ન હોય એવા
વ્યંજનાદિ ધાતુથી પરમાં રહેલ સેદ્ ક્ત્વા અને સન્ પ્રત્યય કિદ્વત્
વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) દ્યુતિત્વા, દ્યોતિત્વા = પ્રકાશિત થઈને. દ્યુતિ-દ્યોતૌ (૮૩૭)
સાધનિકા ૪-૩-૨૪ માં જણાવેલ ઋતિત્વા, અર્તિત્વા પ્રમાણે થશે
અહીં ડ નો ગુણ ઓ થશે. એજ પ્રમાણે - મુદિત્વા, મોદિત્વા.

(૨) દિદ્યુતિષ્ઠે, દિદ્યોતિષ્ઠે = પ્રકાશિત થવાને ઈચ્છે છે.

દ્યુત્+સ - તુમહા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

દ્યુતિસ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્.

દ્યુદ્યુતિસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

દુદ્યુતિસ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ય્ નો લોપ.

દિદ્યુતિસ - દ્યુતેરિઃ ૪-૧-૪૧ થી પૂર્વનાં ડ નો ઇ.

દિદ્યુતિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

દિદ્યુતિષ - આ સૂત્રથી સેદ્ સન્ કિદ્વત્.

તે પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી દિદ્યુતિષતે પ્રયોગ થશે. આ સૂત્રથી કિદ્વત્ ન થાય ત્યારે લઘો... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ થવાથી દિદ્યોતિષતે પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે મુમુદિષતે, મુમોદિષતે.

- (૩) લિખિત્વા, લેખિત્વા = લખીને. લિખત્-અક્ષરવિન્યાસે (૧૩૩૬) સાધનિકા ૪-૩-૨૪ માં જણાવેલ ઋતિત્વા, ઋતિત્વા પ્રમાણે થશે. અહીં ઇ નો ગુણ એ થશે. એજ પ્રમાણે શ્ચિતિત્વા, શ્ચેતિત્વા.

- (૪) લિલિખિષતિ, લિલેખિષતિ = લખવાની ઈચ્છા કરે છે. સાધનિકા દિદ્યુતિષતે, દિદ્યોતિષતે પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૪-૧-૪૪ અને ૪-૧-૪૧ સૂત્ર અહીં નહીં લાગે. એજ પ્રમાણે શિશ્ચિતિષતે, શિશ્ચેતિષતે.

વાવિતિ કિમ્ ? વર્તિત્વા = વર્તીને, રહીને. વૃતૂઙ્-વર્તને (૮૫૫) વૃત્+ત્વા - ૫-૪-૪૭, વૃતિત્વા - ૪-૪-૩૨, વર્તિત્વા - ૪-૩-૪ થી ગુણ. અહીં ઉપાન્યમાં ઋ છે ઇ કે ડ નથી તેથી આ સૂત્રથી સેટ્ ક્ત્વા વિકલ્પે કિદ્વત્ થયો નથી. સેટ્ સન્ પણ કિદ્વત્ નહીં થાય. - વિવર્તિષતે.

વ્યઞ્જનાદેરિતિ કિમ્ ? ઓષિત્વા = બાળીને. ડષૂ-દાહે (૫૨૮) ડષ્+ત્વા - ૫-૪-૪૭, ડષિત્વા - ૪-૪-૩૨, ઓષિત્વા - ૪-૩-૪ થી ગુણ. અહીં આદિમાં વ્યંજન નથી સ્વર છે તેથી આ સૂત્રથી સેટ્ ક્ત્વા વિકલ્પે કિદ્વત્ થયો નથી. સેટ્ સન્ પણ કિદ્વત્ નહીં થાય. - ઓષિષિષતિ.

અચ્ચ ઇતિ કિમ્ ? દેવિત્વા = રમીને. દિવ્ ધાતુ વ્ અન્તમાં છે તેથી આ સૂત્રથી સેટ્ ક્ત્વા વિકલ્પે કિદ્વત્ થયો નથી સેટ્ સન્ પણ કિદ્વત્ નહીં થાય - દિદેવિષતિ.

સેડિત્યેવ - ભુક્ત્વા = જમીને. ભુજ્ ધાતુમાં ડ ઉપાન્યમાં છે વ્ કે ય્ અન્તે નથી જ્ અન્તમાં છે. વ્યંજનાદિ ધાતુ છે. પણ તે સેટ્ નથી તેથી ક્ત્વા પ્રત્યય આ સૂત્રથી વિકલ્પે કિદ્વત્ થતો નથી. સેટ્ ક્ત્વા જ વિકલ્પે કિદ્વત્ થાય છે. તેવી રીતે સેટ્ સન્ હોય તો જ વિકલ્પે કિદ્વત્ થાય. બુધુક્ષતે માં સેટ્ સન્ નથી. તેથી સન્ આ સૂત્રથી વિકલ્પે કિદ્વત્ થતો નથી.

ઉપરનાં સૂત્રમાં જણાવેલ કોથિત્વા અને રેફિત્વા માં કુથ્ અને રિફ્ ધાતુથી પર રહેલ સેટ્ ક્ત્વા વિકલ્પે કિદ્વત્ આ સૂત્રથી થઈ શકે છે પણ ૪-૩-૨૪ માં વર્જન કરેલું હોવાથી ક્ત્વા ૪-૩-૨૮ સૂત્રથી કિદ્વત્ નો નિત્ય નિષેધ થાય છે.

ઉતિ શવર્હાડ્ઘ્યઃ ક્તૌ ભાવાડ્ઘ્યમે । ૪-૩-૨૬

અર્થ:- ઉ ઉપાન્ત્યમાં હોય એવા શ્વ પ્રત્યયને યોગ્ય ધાતુથી પરમાં રહેલાં તેમજ અદાદિ ધાતુઓથી પરમાં રહેલાં ભાવ અને આરંભ અર્થમાં વિધાન કરાએલ સેટ્ ક અને કવતુ પ્રત્યય વિકલ્પે કિદ્વત્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) કુચિતમ્, કોચિતમ્ અનેન = આનાવડે અવાજ કરાયો.

કુચ-શબ્દે તારે (૧૦૦)

કુચ્+ત - ક... ૫-૧-૧૭૪ થી ભાવમાં ક પ્રત્યય.

કુચિત - સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્.

કુચિત - આ સૂત્રથી સેટ્ ક કિદ્વત્.

અમ્ પ્રત્યય, સમાના... ૧-૪-૪૬ થી અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી

કુચિતમ્ થશે. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી કિદ્વત્ ન થાય ત્યારે લઘો...

૪-૩-૪ થી ઉપાન્ત્ય ઉ નો ગુણ થવાથી કોચિતમ્ પ્રયોગ થશે.

(૨) પ્રકુચિતઃ, પ્રકોચિતઃ = તેણે અવાજ કરવાનો આરંભ કર્યો.

પ્રકુચ્+ત - આરમ્ભે ૫-૧-૧૦ થી આરંભ અર્થમાં ક પ્રત્યય.

પ્રકુચિત - ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આ સૂત્રથી સેટ્ ક કિદ્વત્.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી પ્રકુચિતઃ થશે. વિકલ્પપક્ષે આ

સૂત્રથી કિદ્વત્ ન થાય ત્યારે લઘો... ૪-૩-૪ થી ઉપાન્ત્ય ઉ નો ગુણ

થવાથી પ્રકોચિતઃ પ્રયોગ થશે.

ક પ્રત્યય ભાવમાં થાય છે અને આરંભ અર્થમાં કર્તામાં થાય છે પણ

કવતુ પ્રત્યય તો કર્તામાં થાય જ છે તેથી પ્રકુચિતવાન્, પ્રકોચિતવાન્

પ્રયોગની સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે -

દ્યુતિતમ્, દ્યોતિતમ્ અનેન - ભાવમાં ક પ્રત્યય.

પ્રદ્યુતિતઃ, પ્રદ્યોતિતઃ - આરંભ અર્થમાં કર્તામાં ક પ્રત્યય.

પ્રદ્યોતિતવાન્, પ્રદ્યુતિતવાન્ - કર્તામાં કવતુ પ્રત્યય.

(૩) રુદિતમ્, રોદિતમ્ ઇભિઃ = એઓ વડે રડાયું. સાધનિકા કુચિતમ્,

કોચિતમ્ અનેન પ્રમાણે થશે.

(૪) પ્રરુદિતઃ, પ્રરોદિતઃ = તેણે રડવાનો આરંભ કર્યો. સાધનિકા પ્રકુચિતઃ,

પ્રકોચિતઃ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે-

- (૫) પ્રરુદિતવાન્, પ્રરોદિતવાન્ = તે રડ્યો. આ રુદ્ ધાતુ અદાદિ હોવાથી આ સૂત્રથી સેટ્ ક-ક્ત્વત્ વિકલ્પે કિદ્વત્ થયા છે.

उतीति किम् ? श्रुतितम् एभिः = એઓ વડે ધોળા થવાયું. શ્વિતાઙ્-વર્णे (૯૪૩) પ્રશ્વિતિતઃ = તેઓએ ધોળા થવાનો આરંભ કર્યો. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. અહીં ભાવમાં અને આરંભ અર્થમાં ક્ત પ્રત્યય થયો છે. શ્વ ને યોગ્ય ધાતુ છે પણ ઉપાન્ત્યમાં ઇ છે ડ નથી. તેથી આ સૂત્રથી સેટ્ ક વિકલ્પે કિદ્વત્ થયો નથી અને આ ધાતુમાં આ ઈત્ હોવાથી ૪-૪-૭૨ થી ઇટ્ થયો છે.

शवर्हादभ्य इति किम् ? गुधितम् = તેઓવડે ગુસ્સો કરાવો. પ્રગુધિતઃ = તેઓએ ગુસ્સે થવાનો આરંભ કર્યો. ગુધશ્-રોષે (૧૫૫૧) અહીં ભાવ અને આરંભ અર્થમાં ક્ત પ્રત્યય છે, ઉપાન્ત્યમાં ડ છે. પણ શ્વ યોગ્ય નથી ક્યાદિ ગણનો ધાતુ છે તેથી આ સૂત્રથી સેટ્ ક વિકલ્પે કિદ્વત્ થયો નથી. અન્યથા વિકલ્પપક્ષે પ્રગોધિતઃ એવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે.

भावाऽऽरम्भ इति किम् ? ,रुचितः = તેનાવડે રુચિ કરાઈ. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. અહીં ઉપાન્ત્યમાં ડ છે. શ્વ ને યોગ્ય છે. પણ જે ક્ત પ્રત્યય થયો છે તે ભાવ કે આરંભમાં નથી. કર્મમાં વિહિત છે તેથી આ સૂત્રથી સેટ્ ક વિકલ્પે કિદ્વત્ થયો નથી. અન્યથા વિકલ્પપક્ષે રોચિતઃ એવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

क्ताविति किम् ? प्रद्योतिषीष्ट अर्ह्यं सीष्ट प्रत्यय आशीर्वादनो છે તેથી આ સૂત્રથી વિકલ્પે કિદ્વત્ થતો નથી.

सेडिति किम् ? रूढम् अनेन, प्ररूढः - અહીં ક્ત પ્રત્યય ભાવ અને આરંભ અર્થમાં છે, ડ ઉપાન્ત્યમાં છે, શ્વ યોગ્ય ધાતુ છે પણ ક્ત પ્રત્યય સેટ્ નથી તેથી આ સૂત્રથી વિકલ્પે કિદ્વત્ થયો નથી અન્યથા વિકલ્પપક્ષે રોઢમ્ એ પ્રમાણે અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

न डीड्-शीङ्-पूङ्-धृषि-क्षिदि-स्विदि-मिदः । ४-३-२७

અર્થ:- ડો-શી-પૂ-ધૃષ્-ક્ષિદ્-સ્વિદ્ અને મિદ્ ધાતુથી પરમાં રહેલ સેટ્ ક

અને કવતુ પ્રત્યય કિદ્વત્ થતાં નથી.

વિવેચન - (૧) ડયિતઃ, ડયિતવાન્ = તે ઊઘ્યો. ડોઙ્-વિહાયસાં ગતૌ (૫૮૮)

ડી+ત, તવત્ - ક... ૫-૧-૧૭૪ થી ક, કવતુ પ્રત્યય.

ડી+ઇ+ત, તવત્ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્

ડી+ઇ+ત, તવત્ - આ સૂત્રથી ક, કવતુ ને કિદ્વત્નો નિષેધ.

ડે+ઇ+ત, તવત્ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઈ નો ગુણ એ.

ડયિત, ડયિતવત્ - એદૈતૌ... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી ડયિતઃ પ્રયોગ થશે. ડયિતવાન્

૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વવાન્ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે -

(૨) શયિતઃ, શયિતવાન્ = તે ઊઘ્યો. શીઙ્ક્-સ્વને (૧૧૦૫) અહીં શિલ્ષ...

૫-૧-૮ થી ક પ્રત્યય, ૫-૧-૧૭૪ થી કવતુ પ્રત્યય થશે.

(૩) પવિતઃ, પવિતવાન્ = તે પવિત્ર થયો. પૂઙ્-પવને (૬૦૦) અહીં પૂઙ્...

૪-૪-૪૫ થી ઇટ્ થશે અને ઊ નો ગુણ ઓ થશે.

(૪) પ્રધર્ષિતઃ, પ્રધર્ષિતવાન્ = તે ધીઠો થયો. જિઘ્રષાટ્-પ્રાગલ્ભ્યે (૧૩૧૨)

પ્રધૃષ્+ત, તવત્ - ક... ૫-૧-૧૭૪ થી ક, કવતુ પ્રત્યય.

પ્રધૃષિત, પ્રધૃષિતવત્ - નવા... ૪-૪-૭૨ થી ઇટ્

પ્રધૃષિત, પ્રધૃષિતવત્ - આ સૂત્રથી સેટ્ ક, કવતુ ને કિદ્વત્નો નિષેધ.

પ્રધર્ષિત, પ્રધર્ષિતવત્ - લઘો... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી પ્રધર્ષિતઃ પ્રયોગ થશે. પ્રધર્ષિતવાન્

- ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વવાન્ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે -

(૫) પ્રસ્વેદિતઃ, પ્રસ્વેદિતવાન્ = તે મુક્ત થયો, તે ભીનો થયો. જિશ્વિદાઙ્-

સ્નેહને મોચને ચ (૮૪૫) અહીં ઇ નો ગુણ એ થયો છે.

(૬) પ્રસ્વેદિતઃ, પ્રસ્વેદિતવાન્ = તે પરસેવાવાળો થયો. જિષ્વિદાઙ્-સ્નેહને

મોચને ચ (૮૪૬) અહીં ઇ નો ગુણ એ થયો છે.

(૭) પ્રમેદિતઃ, પ્રમેદિતવાન્ = તે સ્નિગ્ધતાવાળો થયો, જિમિદાઙ્-સ્નેહને

(૮૪૪) અહીં ઇ નો ગુણ એ થયો છે.

સેટાવિત્યેવ - ડીનઃ, ડીનવાન્ = તે ગયો. ડીઙ્-ગતૌ (૧૨૪૮)

ડી-ત, તવત્ - ક... ૫-૧-૧૭૪ થી ક, કવતુ પ્રત્યય.

ડીન, ડીનવત્ - સૂચ્યા... ૪-૨-૭૦ થી ત્ નો ન.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રપદાન્તે... થી ડીનઃ પ્રયોગ થશે. ડીનવાન્ - ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વવાન્ પ્રમાણે થશે. અહીં દિવાદિ ગણનાં ડી ધાતુને ડીય... ૪-૪-૬૧ થી ક-કવતુ પ્રત્યય પર છતાં ઇદ્ નો નિષેધ થતો હોવાથી અનિદ્ ક-કવતુ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવનો નિષેધ થતો નથી. એટલે અનિદ્ ક-કવતુ પ્રત્યય કિત્ ગણાય છે.

ડેડીશીડ્પૂડામનુબન્ધનિર્દેશોયડ્લુપ્નિવૃત્યર્થઃ - ડેડિયતઃ, ડેડિયતવાન્ = તે.વારંવાર ઊંઘ્યો, ડી+ય - ૩-૪-૮, ડેડી+ય - ૪-૧-૩, ડેડીય - ૪-૧-૪૮, ડેડી - ૩-૪-૧૪, ડેડી+ત, તવત્ - ૫-૧-૧૭૪, ડેડી+ઇ+ત, તવત્ - ૪-૪-૩૨, ડેડિયત, ડેડિયતવત્ - ૨-૧-૫૬ સિ પ્રત્યય સોરુઃ, રપદાન્તે... થી ડેડિયતઃ પ્રયોગ થશે અને ડેડિયતવાન્ ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વવાન્ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે -

(૨) શેશિયતઃ, શેશિયતવાન્ = તે વારંવાર ઊંઘ્યો.

(૩) પોપુવિતઃ, પોપુવિતવાન્ = તે વારંવાર પવિત્ર થયો. અહીં ૨-૧-૫૦ થી ક નો ડ્વ થશે. .

મૃષઃ ક્ષાન્તૌ । ૪-૩-૨૮

અર્થઃ- ક્ષમા અર્થમાં વર્તતાં મૃષ ધાતુથી ૫૨માં રહેલ સેટ્ ક-કવતુ પ્રત્યય કિદ્વત્ થતાં નથી.

વિવેચન - (૧) મર્ષિતઃ, મર્ષિતવાન્ = તેણે ક્ષમા કરી, તેણે સહન કર્યું. મૃષીચ્-તિતિક્ષાયામ્ (૧૨૮૪) સાધનિકા ૪-૩-૨૭ માં જણાવેલ ડયિતઃ, ડયિતવાન્ પ્રમાણે થશે પરંતુ અહીં લઘો... ૪-૩-૪ થી ઉપાન્ત્ય ઋ નો ગુણ અર્ થશે.

ક્ષાન્તાવિતિ કિમ્ ? અપમૃષિતં વાક્યમ્ = ઈર્ષ્યાવાળું વાક્ય. અપમૃષિતં = સાસૂયં = સમત્સરં વચનં વદતિ. મૃષૂ-સહને ચ (૫૨૮) અહીં મૃષ ધાતુ ક્ષમાર્થક ન હોવાથી સેટ્ ક પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવનો નિષેધ થતો નથી.

સેટાવિત્યેવ - મૃષ્ટઃ, મૃષ્ટવાન્ = તેણે સહન કર્યું. મૃષ્-ત - ૫-૧-૧૭૪,

મૃષ્ટ - ૧-૩-૬૦. સિ પ્રત્યય, સોઠ્ઠ, રુપદાન્તે... થી મૃષ્ટ: પ્રયોગ થશે. અને મૃષ્ટવાન્ ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વવાન્ પ્રમાણે થશે. અહીં મૃષ્ - સહને ચ (૫૨૮) ધાતુ ઋ ઈત્વાળો હોવાથી ઋદિતો... ૪-૪-૪૨ થી ક્ત્વા પ્રત્યય પર છતાં ઇદ્ વિકલ્પે થાય છે તેથી વેટો... ૪-૪-૬૨ થી ક્ત-ક્તવતુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ નો નિષેધ થાય છે માટે અનિદ્ ક્ત-ક્તવતુ પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવનો નિષેધ થતો નથી.

ક્ત્વા । ૪-૩-૨૧

અર્થ:- ધાતુથી પરમાં રહેલ સેટ્ ક્ત્વા પ્રત્યય કિદ્વત્ થતો નથી.

વિવેચન - દેવિત્વા = રમીને.

દિવ્+ત્વા - પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

દિવિત્વા - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્.

દિવિત્વા - આ સૂત્રથી સેટ્ ક્ત્વા 'ને કિદ્વદ્ભાવનો નિષેધ.

દેવિત્વા - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઇ નો ગુણ ઇ. એજ પ્રમાણે - સેવિત્વા, વર્તિત્વા, પ્રંશિત્વા, ધ્વંસિત્વા, વ્રશ્ચિત્વા વિગેરે. આ સૂત્રથી સેટ્ ક્ત્વા પ્રત્યય કિદ્વદ્ ન થવાથી ગુણની પ્રાપ્તિ હતી ત્યાં ગુણ થયો, પ્રંશ, ધ્વંસ્ માં ઉપાન્ત્ય ન્ નો લોપ ન થયો અને વ્રશ્ ધાતુમાં ર નું ય્યૃત્ ઋ ન થયું.

સેડિત્યેવ - કૃત્વા = કરીને. અહીં ત્વા પ્રત્યયની પૂર્વે એકસ્વાર... ૪-૪-૫૬ થી ઇદ્ નો નિષેધ થયો છે. તેથી અનિદ્ ક્ત્વા પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવનો નિષેધ થયો નથી.

✽ કથં કુટ્ ધાતોઃ કુટિત્વા - અહીં ત્વા પ્રત્યય સેટ્ છે તો આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવનો નિષેધ થવાથી ઉપાન્ત્ય ડ નો ગુણ થવો જોઈએ પણ કેમ નથી થયો ? અહીં ગુણ નહીં થાય કેમકે કુટદે... ૪-૩-૧૭ થી જિત્-ણિત્ પ્રત્યયને વર્ણને બધા પ્રત્યયો કુટાદિ ધાતુથી કિદ્વત્ થાય છે તેથી કોટિત્વા રૂપ ન થતાં કુટિત્વા જ થશે.

સ્કન્દ-સ્યન્દ: । ૪-૩-૩૦

અર્થ:- સ્કન્દ અને સ્યન્દ ધાતુથી પરમાં રહેલ ક્ત્વા પ્રત્યય કિદ્વત્ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) સ્કન્ત્વા = જઈને, સુકાવીને. સ્કન્દ-ગતિશોષણયો: (૩૧૮)

સ્કન્દ+ત્વા - પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

સ્કન્દ+ત્વા - આ સૂત્રથી અનિટ્ ક્ત્વા ને કિદ્વદ્ભાવનો નિષેધ.

સ્કન્ત્વા - ધુતે... ૧-૩-૪૮ થી ધાતુનાં દ નો લોપ. અનિટ્ ક્ત્વા પ્રત્યયને આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવનો નિષેધ થતો હોવાથી નોવ્યજ્ઞન...

૪-૨-૪૫ થી પ્રાપ્ત ઉપાન્ત્ય ત્ નો લોપ થયો નથી. એજ પ્રમાણે -

(૨) સ્યન્ત્વા = ઝરીને, ટપકીને. સ્યન્દૌઙ્-સ્રવણે (૮૫૬) સ્યન્દ ધાતુ ઔ ઈત્વાળો હોવાથી ધૂગૌદિત: ૪-૪-૩૮ થી વિકલ્પે ઇટ્ થાય છે. એટલે જ્યારે અનિટ્ ક્ત્વા પ્રત્યય હશે ત્યારે આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવનો નિષેધ થશે. અને સેટ્ ક્ત્વા પ્રત્યય હશે ત્યારે ક્ત્વા ૪-૩-૨૮ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવનો નિષેધ થશે. તેથી ૪-૨-૪૫ થી બંને પ્રયોગમાં ઉપાન્ત્ય ત્ નો લોપ નહીં થાય. જેમ કે - સ્યન્દિત્વા, સ્યન્ત્વા.

✱ ઉપરનાં સૂત્રમાં સેટ્ ક્ત્વા પ્રત્યયને કિદ્વદ્ભાવનો નિષેધ થતો હોવાથી આ સૂત્રમાં અનિટ્ ક્ત્વા પ્રત્યયનું જ પ્રહણ થશે.

ક્ષુધ-ક્લિશ-કુષ-ગુધ-મૃડ-મૃદ-વદ-વસ: । ૪-૩-૩૧

અર્થ:- ક્ષુધ, ક્લિશ, કુષ, ગુધ, મૃડ, મૃદ, વદ અને વસ ધાતુથી પરમાં રહેલ સેટ્ ક્ત્વા પ્રત્યય કિદ્વત્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ક્ષુધિત્વા = ભૂખ્યા થઈને. ક્ષુધંચ-બુધુક્ષાયમ્ (૧૧૮૨)

ક્ષુધ+ત્વા - પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

ક્ષુધિત્વા - ક્ષુધ... ૪-૪-૪૩ થી ઇટ્.

ક્ષુધિત્વા - આ સૂત્રથી સેટ્ ક્ત્વા ને કિદ્વદ્ભાવ. એજ પ્રમાણે -

(૨) ક્લિશિત્વા = દુઃખી થઈને. ક્લિશૌશ્-વિવાધને (૧૫૫૭) ક્લિશિચ્-ઉપતાપે (૧૨૭૬) અહીં પૂઙ્.. ૪-૪-૪૫ થી વિકલ્પે ઇટ્ થાય છે. જ્યારે ઇટ્ થશે ત્યારે સેટ્ ક્ત્વા ને આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવ થશે.

(૩) કુષિત્વા = બહાર કાઢીને. કુષશ્-નિષ્કર્ષે (૧૫૬૫) અહીં સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ થશે.

(૪) ગુધિત્વા = કોપ કરીને, વીંટીને. ગુધશ્-રોષે (૧૫૫૧), ગુધચ્-

- પરિવેષ્ટને (૧૧૫૫) અહીં સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ થશે.
- (૫) મૃદિત્વા = મૃદી કરીને. મૃદત્-સુખને (૧૩૫૮), મૃદશ્-સુખને (૧૫૪૫) અહીં સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ થશે.
- (૬) મૃદિત્વા = મર્દન કરીને, ચૂરો કરીને. મૃદશ્-ક્ષોદે (૧૫૫૦) અહીં સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ થશે.
- (૭) ડદિત્વા = બોલીને. વદ-વ્યક્તાયાં વાચિ (૮૮૮).
 વદ+ત્વા - પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.
 વદિત્વા - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ.
 વદિત્વા - આ સૂત્રથી સેદ્ ક્ત્વા ને કિદ્વદ્ભાવ.
 ડદિત્વા - યજાદિ... ૪-૧-૭૮ થી વ નું ય્યૃત્ ડ.
- (૮) ડષિત્વા = રહીને. વસં-નિવાસે (૮૮૮) સાધનિકા ડદિત્વા પ્રમાણે થશે પણ વસ્ ધાતુનાં સ્ નો ષ ઘંસવસઃ ૨-૩-૩૬ થી થશે.
- ☆ આ સૂત્ર જુદું બનાવ્યું છે તેથી ન ની નિવૃત્તિ થઈ છે.
- ☆ ક્ષુધ, ક્લિશ, કુષ્ અને ગુધ્ ધાતુથી પરમાં રહેલ સેદ્ ક્ત્વા પ્રત્યયને વૌવ્યજ્ઞનાદે... ૪-૩-૨૫ થી વિકલ્પે કિદ્વદ્ભાવનો નિષેધ થતો હતો તથા મૃદ્, મૃદ્, વદ્ અને વસ્ ધાતુથી પરમાં રહેલ સેદ્ ક્ત્વા પ્રત્યયને ક્ત્વા ૪-૩-૨૮ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવનો નિષેધ થતો હતો તે બન્ને સૂત્રનો બાધ કરીને આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી સેદ્ ક્ત્વા પ્રત્યય ક્ષુધ્ વિગેરે ધાતુથી પરમાં હોય તો કિદ્વદ્ભાવ થાય છે. કિદ્વદ્ભાવ થવાથી ક્ષુધ્ વિગેરે ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ ન થયો અને વદ્ તથા વસ્ ધાતુનાં વ નું ય્યૃત્ થયું.

રુદ-વિદ-મુષ-ગ્રહ-સ્વપ-પ્રચ્છઃ સન્ ચ । ૪-૩-૩૨

અર્થ:- રુદ્, વિદ્, મુષ્, ગ્રહ, સ્વપ્ અને પ્રચ્છ ધાતુથી પરમાં રહેલ ક્ત્વા અને સન્ પ્રત્યય કિદ્વત્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) રુદિત્વા = રહીને. રુદ્-અશ્રુવિમોચને (૧૦૮૭)

રુદ+ત્વા - પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

રુદિત્વા - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્.

- રુદિત્વા - આ સૂત્રથી ક્ત્વા પ્રત્યયને કિદ્વદ્ભાવ. એજ પ્રમાણે -
- (૨) વિદિત્વા = જાણીને. વિદક્-જ્ઞાને (૧૦૮૯)
- (૩) મુષિત્વા = ચોરી કરીને, હિસા કરીને. મુષ-હિસાયામ્ (૫૧૩), મુષશ્-સ્તેયે (૧૫૬૩)
- (૪) ગૃહીત્વા = ગ્રહણ કરીને. ગ્રહીશ્-ઉપાદાને (૧૫૧૭) ગ્રહ+ત્વા - ૫-૪-૪૭, ગ્રહ+ઇ+ત્વા - ૪-૪-૩૨, ગ્રહિત્વા - આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવ, ગૃહિત્વા - ૪-૧-૮૪, ગૃહીત્વા - ૪-૪-૩૪.
- (૫) સુપ્ત્વા = ઊંઘીને. વિષ્વપંક્-શયે (૧૦૮૮) સ્વપ્+ત્વા - ૫-૪-૪૭, સુપ્ત્વા - આ સૂત્રથી ત્વા કિદ્વદ્ થવાથી સ્વપે... ૪-૧-૮૦ થી વ નું પ્પૃત્ ઉ થયું.
- (૬) પૃષ્ટ્વા = પૂછીને. સાધનિકા ગ્રહ... ૪-૧-૮૪ સૂત્રમાં જણાવેલ પૃષ્ઠ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૫-૪-૪૭ થી ત્વા પ્રત્યય થશે.
- (૭) રુદિષતિ = તે રડવાની ઈચ્છા કરે છે.
 રુદ્+સ - તુમહા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.
 રુદિસ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્.
 રુદિસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.
 રુદિસ - આ સૂત્રથી સન્ ને કિદ્વદ્ભાવ.
 રુદિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.
 તિવ્ પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી રુદિષતિ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે-
- (૮) વિવિદિષતિ = જાણવાની ઈચ્છા કરે છે.
- (૯) મુમુષિષતિ = ચોરવાની ઈચ્છા કરે છે.
- (૧૦) જિષ્ઠક્ષતિ = ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા કરે છે.
 ગ્રહ+સ - તુમહા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.
 ગ્રહસ - ગ્રહગુહ... ૪-૪-૫૯ થી ઇટ્ નો નિષેધ.
 ગ્રહસ - આ સૂત્રથી સન્ ને કિદ્વદ્ભાવ.
 ગૃહસ - ગ્રહ... ૪-૧-૮૪ થી ર નું પ્પૃત્ ઋ.
 ગૃગૃહસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

ગૃહસ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

જગૃહસ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં ગ્ નો જ.

જિગૃહસ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

જિગૃદ્સ - હો ધુટ્... ૨-૧-૮૨ થી હ નો દ્.

જિઘૃદ્સ - ગડદબાદેઃ... ૨-૧-૭૭ થી ગ્ નો ષ્.

જિઘૃક્સ - ષઢોઃ... ૨-૧-૬૨ થી દ્ નો ક્.

જિઘૃક્ષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

તિવ્ પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી જિઘૃક્ષતિ પ્રયોગ થશે.

(૧૧) સુષુપ્સતિ = ઊંઘવાની ઈચ્છા કરે છે. સાધનિકા ૪-૧-૮૦ માં કરેલી છે.

(૧૨) પિપૃચ્છિષતિ = પુછવાની ઈચ્છા કરે છે.

પ્રચ્છ્+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સ્ન્ પ્રત્યય.

પ્રચ્છ્સ - આ સૂત્રથી સન્ ને કિદ્વદ્ભાવ.

પ્રચ્છિસ - ઋસ્મિ... ૪-૪-૪૮ થી ઇટ્.

પૃચ્છિસ - ગ્રહ... ૪-૧-૮૪ થી ર નું ધ્યૂત્ ઋ.

પૂપૃચ્છિસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ ક્તિવ.

પપૃચ્છિસ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

પિપૃચ્છિસ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

પિપૃચ્છિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

તિવ્ પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી પિપૃચ્છિષતિ પ્રયોગ થશે.

☆ રુદ્, વિદ્ અને મુષ્ ધાતુથી પરમાં રહેલ સેટ્ ક્ત્વા પ્રત્યયને વૌ-વ્યજ્ઞનાદે... ૪-૩-૨૫ થી વિકલ્પે કિદ્વદ્ભાવનો નિષેધ થતો હતો તથા ગ્રહ ધાતુથી પર રહેલ સેટ્ ક્ત્વા પ્રત્યયને ક્ત્વા ૪-૩-૨૯ થી કિદ્વદ્ભાવનો નિષેધ થતો હતો. તે બન્ને સૂત્રનો બાધ કરીને આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી ક્ત્વા અને સન્ પ્રત્યય રુદ્ વિગેરે ધાતુથી પરમાં હોય તો કિદ્વત્ થાય છે. કિદ્વત્ થવાથી રુદ્, વિદ્, મુષ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ ન થયો અને ગ્રહ, સ્વપ્, પ્રચ્છ ધાતુમાં ધ્યૂત્ થયું.

☆ આ સૂત્રમાં સેટ્ની નિવૃત્તિ થઈ છે. તેથી સેટ્ અને અનિટ્ બંને ક્ત્વા

અને સન્ કિદ્વત્ થયા.

નામિનોઽનિટ્ । ૪-૩-૩૩

અર્થ:- નામ્યન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલ અનિટ્ સન્ પ્રત્યય કિદ્વત્ થાય છે.

વિવેચન - ચિચીષતિ = ભેગું કરવાની ઈચ્છા કરે છે. સાધનિકા ૪-૧-૩૫ માં જણાવેલ જિગીષતિ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં ૪-૧-૩૫ સૂત્ર નહીં લાગે. આ સૂત્રથી અનિટ્ સન્ કિદ્વત્ થવાથી ચિ ધાતુનાં ઇ નો ગુણ થયો નથી એજ પ્રમાણે - તુષ્ણતિ, લુલૂષતિ, ચિકીર્ષતિ, તિતીર્ષતિ.

અનિડિકિતિ કિમ્ ? શિશયિષતે. = ઊંઘવાની ઈચ્છા કરે છે.

શી+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

શીશીસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

શિશીસ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

શિશીઇસ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્.

શિશેઇસ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઈ નો ગુણ એ.

શિશયિસ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અવ્.

શિશયિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

તે પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી શિશયિષતે પ્રયોગ થશે. અહીં સેટ્ સન્ પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી કિદ્વત્ થતો નથી તેથી ગુણ થયો.

નામિન ઇતિ કિમ્ ? પિપાસતિ, તિષ્ઠાસતિ - અહીં પા અને સ્થા ધાતુ સ્વરાન્ત છે પણ નામ્યન્ત નથી તેથી આ સૂત્રથી અનિટ્ સન્ કિદ્વત્ થયો નથી.

સનિત્યેવ - ચેતા, નેતા - અહીં ચિ અને ની ધાતુ નામ્યન્ત છે પણ અનિટ્ સન્ પ્રત્યય પરમાં નથી શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવ ન થવાથી ગુણ થયો છે.

ઉપાન્ત્યે । ૪-૩-૩૪

અર્થ:- નામી સ્વર ઉપાન્ત્યમાં હોય તેવા ધાતુથી પરમાં રહેલ અનિટ્ સન્ પ્રત્યય કિદ્વત્ થાય છે.

વિવેચન - બિભિસતિ = ભેદવાની ઈચ્છા કરે છે. બિદંપી-વિદારણે (૧૪૭૭)

ભિદ્+સ - તુમહા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

ભિદ્સ - આ સૂત્રથી સન્ ને કિદ્વદ્ભાવ.

ભિભિદ્સ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરોશ ક્તિવ.

ભિભિદ્સ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં મ્ નો બ્.

ભિભિત્સ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ્ નો ત્.

તિવ્ પ્રત્યય, શવ્, લુગસ્યા... થી ભિભિત્સતિ પ્રયોગ થશે. કિદ્વદ્ થવાથી ભિદ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ઇ નો ગુણ થયો નથી એજ પ્રમાણે - બુધ્-બુધુત્સતે, વૃત્-વિવૃત્સતિ, દમ્-ધિપ્સતિ.

અનિદિત્યેવ - વિવર્તિષતે = વર્તન કરવાની ઈચ્છા કરે છે. વૃત્+સ - ૩-૪-૨૧, વૃત્તિસ - ૪-૪-૩૨, વૃવૃત્તિસ - ૪-૧-૩, વવૃત્તિસ - ૪-૧-૩૮, વિવૃત્તિસ - ૪-૧-૫૮, વિવર્તિસ - ૪-૩-૪, વિવર્તિષ - ૨-૩-૧૫, વિવર્તિષ+તે - ૩-૩-૬, વિવર્તિષ+અ+તે - ૩-૪-૭૧, વિવર્તિષતે - ૨-૧-૧૧૩ અહીં સન્ પ્રત્યય સેટ છે અનિદ્ નથી તેથી આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવ ન થવાથી ગુણ થયો. એજ પ્રમાણે - વૃધ્-વિવર્ધિષતે.

નામિન ઇત્યેવ - યિયક્ષતિ = હોમ કરવાની ઈચ્છા કરે છે. યજ્+સ - ૩-૪-૨૧, યયજ્સ - ૪-૧-૩, યિયજ્સ - ૪-૧-૫૮, યિયષ્સ - ૨-૧-૮૭, યિયક્સ - ૨-૧-૬૨, યિયક્ષ - ૨-૩-૧૫, યિયક્ષ+તિ - ૩-૩-૬, યિયક્ષ+અ+તિ - ૩-૪-૭૧, યિયક્ષતિ - ૨-૧-૧૧૩. એજ પ્રમાણે વસ્-વિવત્સતિ. અહીં યજ્ અને વસ્ ધાતુથી પરમાં અનિદ્ સન્ પ્રત્યય છે પણ ઉપાન્ત્યમાં નામી સ્વર ન હોવાથી આ સૂત્રથી સન્ કિદ્વદ્ થયો નથી. અન્યથા કિદ્વદ્ થવાથી ય્યૃત્ની પ્રાપ્તિ આવત.

સનિત્યેવ - ભેક્તા = ભેદશે. અહીં અનિદ્ સન્ પ્રત્યય પરમાં નથી શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ ન થવાથી ભિદ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ઇ નો ગુણ થયો છે.

સિજાશિષાવાત્મને । ૪-૩-૩૫

અર્થ:- નામી સ્વર ઉપાન્ત્યમાં હોય તેવા ધાતુથી પરમાં રહેલ આત્મનેપદનાં વિષયભૂત અનિદ્ સિચ્ પ્રત્યય અને આશીર્વાદનાં પ્રત્યયો કિદ્વદ્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અભિત્ત = તેણે ભેદ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૬૭ માં જણાવેલ અબુદ્ધ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ અહીં ૧-૩-૪૮ ને બદલે ૧-૩-૫૦ થી દ નો ત્ થશે. અને ૨-૧-૭૮ સૂત્ર નહીં લાગે. બુધ્ ધાતુમાં અને અહીં ઉપાન્ત્યમાં નામી સ્વર છે અનિટ્ સિચ્ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવ થતો હોવાથી ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થયો નથી. એજ પ્રમાણે - અબુદ્ધ, અસૃષ્ટ.

(૨) મિત્સીષ્ટ = તે ભેદે. મિદ્+સીષ્ટ - ૩-૩-૧૩, મિત્સીષ્ટ - ૧-૩-૫૦ આ સૂત્રથી આત્મનેપદનો આશીર્વાદનો સીષ્ટ પ્રત્યય કિદ્વદ્ થવાથી ગુણ થયો નથી. એજ પ્રમાણે - મિત્સીષ્ટ, સુક્ષીષ્ટ.

આત્મને ઇતિ કિમ્ ? અસ્ત્રાક્ષીત્ = તેણે સર્જન કર્યું. સાધનિકા ૩-૪-૫૪ માં જણાવેલ અસ્ત્રાક્ષીત્ પ્રમાણે થશે. અહીં સૃજ્ ધાતુમાં નામીસ્વર ઉપાન્ત્યમાં છે, અનિટ્ સિચ્ પરમાં છે પણ આત્મનેપદનો વિષય ન હોવાથી આ સૂત્રથી સિચ્ ને કિદ્વદ્ભાવ થયો નથી. તેથી સૃજ્ ધાતુનાં જ ની પૂર્વે અ આગમ થયો. એજ પ્રમાણે - અદ્રાક્ષીત્. સિજાશિષાધિતિ કિમ્ ? મ્રેત્સ્યતે, મ્રોત્સ્યતે - અહીં મિદ્ અને બુધ્ ધાતુમાં નામીસ્વર ઉપાન્ત્યમાં છે, આત્મનેપદનો વિષય છે પણ સિચ્ કે આશીર્વાદનાં પ્રત્યય નથી ભવિષ્યન્તી પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવ ન થવાથી ગુણ થયો છે.

નામિન ઇત્યેવ - અયષ્ટ = તેણે હોમ કર્યો. સાધનિકા ૩-૪-૬૭ માં જણાવેલ અબુદ્ધ પ્રમાણે થશે. પણ ૨-૧-૭૮ અને ૧-૩-૪૮ સૂત્ર નહીં લાગે અને ૨-૧-૮૭ અને ૧-૩-૬૦ સૂત્ર લાગશે. અહીં યજ્ ધાતુમાં ઉપાન્ત્યનામી સ્વર નથી તેથી આત્મનેપદનો વિષય અને અનિટ્ સિચ્ પ્રત્યય હોવા છતાં આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવ થયો નથી.

(૨) યક્ષીષ્ટ = હોમ કરે. યજ્+સીષ્ટ - ૩-૩-૧૩, યષ્+સીષ્ટ - ૨-૧-૮૭, યક્+સીષ્ટ - ૨-૧-૬૨, યક્ષીષ્ટ - ૨-૩-૧૫. અહીં પણ નામીસ્વર ઉપાન્ત્યમાં નથી તેથી આત્મનેપદ વિષયક આશીર્વાદનો અનિટ્ સીષ્ટ પ્રત્યય હોવા છતાં આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવ થયો નથી.

ઉપાન્ત્ય ઇત્યેવ - અચેષ્ટ = તેણે ચેષ્ટા કરી. ચેષીષ્ટ = તે ચેષ્ટા કરે. અહીં નામીસ્વર ઉપાન્ત્યમાં નથી અન્તે છે તેથી આત્મનેપદ વિષયક

સિચ્ અને આશીર્વાદનો પ્રત્યય હોવા છતાં આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવ થયો નથી.

અનિહિત્યેવ - અર્વાષિષ્ઠ = વધ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૬૭ માં જણાવેલ અદીપિષ્ઠ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં ઉપાન્ત્ય ઋ નો ગુણ થશે. તથા વર્ધિષોષ્ઠ = તે વધે. અહીં વૃધ્ ધાતુમાં નામીસ્વર ઉપાન્ત્યમાં છે, આત્મનેપદ વિષયક સિચ્ અને આશીર્વાદનો સીષ્ઠ પ્રત્યય છે પણ અનિદ્ નથી સેટ્ છે તેથી આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવ થયો નથી.

ઋવર્ણાત્ । ૪-૩-૩૬

અર્થ:- ઋ વર્ણાન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલ આત્મનેપદનાં વિષયભૂત અનિદ્ સન્ પ્રત્યય અને આશીર્વાદનાં પ્રત્યયો કિદ્વત્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અકૃત = તેણે કર્યું. સાધનિકા ૩-૪-૬૭ માં જણાવેલ અબુદ્ધ પ્રમાણે થશે. પણ ૨-૧-૭૯ અને ૧-૩-૪૯ સૂત્ર નહીં લાગે. આ સૂત્રથી આત્મનેપદ વિષયક અનિદ્ સન્ કિદ્વત્ થયો તેથી ગુણ થયો નથી.

(૨) કૃષોષ્ઠ = તે કરે. કૃ+સીષ્ઠ - ૩-૩-૧૩, કૃષોષ્ઠ - ૨-૩-૧૫. અહીં અનિદ્ સીષ્ઠ પ્રત્યય કિદ્વત્ થવાથી ગુણ થયો નથી.

(૩) અતીષ્ઠ = તે તર્યો. ત્+ત - ૩-૩-૧૧, ત્+સ્+ત - ૩-૪-૫૩, ત્+સ્+ત - આ સૂત્રથી સિચ્ કિદ્વત્, અત્+સ્+ત - ૪-૪-૨૯, અતિર્+સ્+ત - ૪-૪-૧૧૬, અતીર્+સ્ત - ૨-૧-૬૩, અતીર્ષ્ઠ - ૨-૩-૧૫, અતીર્ષ્ઠ - ૧-૩-૬૦. દીર્ઘ ઋ કારાન્ત ધાતુ છે તેથી ૪-૪-૩૬ થી આત્મનેપદ સિચ્ પર છતાં ઇદ્ વિકલ્પે થાય છે. અહીં ઇદ્ થયેલો નથી તેથી અનિદ્ સિચ્ આ સૂત્રથી કિદ્વત્ થવાથી ઋ નો ઇર થયો.

(૪) તીર્ષોષ્ઠ = તે તરે. ત્+સીષ્ઠ - ૩-૩-૧૩, ત્સીષ્ઠ - આ સૂત્રથી સીષ્ઠ કિદ્વત્, તિર્સીષ્ઠ - ૪-૪-૧૧૬, તીર્સીષ્ઠ - ૨-૧-૬૩, તીર્ષોષ્ઠ - ૨-૩-૧૫. અહીં અતીષ્ઠ પ્રમાણે ઇદ્ ન થવાથી આ સૂત્રથી કિદ્વત્ થયો છે.

✽ એજ પ્રમાણે પ્ ધાતુનું અપૂર્ણ, પૂર્ણ પ્રયોગ થશે. સાધનિકા અતીર્ષ્ઠ, તીર્ષોષ્ઠ પ્રમાણે થશે પણ અહીં ઓષ્ટ્યા... ૪-૪-૧૧૭ થી ઋ નો ઊર થશે.

અનિદાવિત્યેવ - અવરિષ્ઠ = તે વર્યો. સાધનિકા ૩-૪-૬૭ માં જણાવેલ અદીપિષ્ઠ પ્રમાણે થશે પણ અહીં અન્ત્ય ઋ નો ગુણ થશે.

તથા ઋષીષ્ટ = તે વરે. અહીં વૃ ધાતુમાં ઋ અન્તે છે આત્મનેપદ વિષયક સિચ્ અને આશીર્વાદનાં સીષ્ટ પ્રત્યય છે પણ અનિટ્ નથી સેટ્ છે તેથી આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવ થયો નથી.

- (૨) અતરિષ્ટ, તરિષીષ્ટ - અહીં પણ સાધનિકા અવરિષ્ટ, ઋષીષ્ટ પ્રમાણે થશે. અહીં ત્ ધાતુને ઇટ્... ૪-૪-૩૬ થી ઇટ્ વિકલ્પે થતો હોવાથી અહીં ઇટ્ થયેલો છે તેથી આ સૂત્રથી સેટ્ સિચ્ અને આશીર્વાદનાં પ્રત્યયને કિદ્વદ્ભાવ થયો નથી.

ગમો વા । ૪-૩-૩૭

અર્થ:- ગમ્ ધાતુથી પરમાં રહેલ આત્મનેપદનાં વિષયભૂત સિચ્ પ્રત્યય અને આશીર્વાદનાં પ્રત્યયો વિકલ્પે કિદ્વદ્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) સમગંત, સમગંસ્ત = તે મળ્યો.

સમ્+ગમ્+ત - દિ તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

સમગમ્+ત - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ.

સમગમ્+સ્+ત - સિજ્... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

સમગમ્+સ્+ત - આ સૂત્રથી સિચ્ ને કિદ્વદ્ભાવ.

સમગમ્+ત - ધુઙ્... ૪-૩-૭૦ થી સિચ્ નો લોપ.

સમગંત - યમિ-રમિ... ૪-૨-૫૫ થી ગમ્ ના મ્ નો લોપ. વિકલ્પપક્ષે સિચ્ કિદ્વદ્ ન થાય ત્યારે સિચ્ નો અને ગમ્ ધાતુનાં મ્ નો લોપ ન થવાથી સમગંસ્ત પ્રયોગ થશે. ગમ્ ધાતુનાં મ્ નો શિઙ્ઠે... ૧-૩-૪૦ થી અનુસ્વાર થયો છે.

- (૨) સંગસીષ્ટ, સંગંસીષ્ટ = તે મળે.

સમ્+ગમ્+સીષ્ટ - ક્યાત્... ૩-૩-૧૩ થી સીષ્ટ પ્રત્યય.

સમ્+ગમ્+સીષ્ટ - આ સૂત્રથી સીષ્ટ ને કિદ્વદ્ભાવ.

સમ્+ગ+સીષ્ટ - યમિ... ૪-૨-૫૫ થી ગમ્ ધાતુનાં મ્ નો લોપ.

સંગસીષ્ટ - તૌમુમૌ... ૧-૩-૧૪ થી સમ્ ના મ્ નો અનુસ્વાર. વિકલ્પપક્ષે સીષ્ટ કિદ્વદ્ ન થાય ત્યારે ગમ્ ધાતુનાં મ્ નો લોપ ન થવાથી સંગંસીષ્ટ પ્રયોગ થશે. શિઙ્ઠે... ૧-૩-૪૦ થી મ્ નો અનુસ્વાર

થયો છે.

- ☆ કર્મ ન હોય તો સમ્ પૂર્વક ગમ્ ધાતુને આત્મનેપદનાં પ્રત્યયો સમોગ... ૩-૩-૮૪ થી થાય છે. અહીં પણ એવી જ રીતે આત્મનેપદ થયેલું છે તેથી આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવ થયો. માત્ર ગમ્ ધાતુને આત્મનેપદ કરવું હોય તો કર્મણિપ્રયોગમાં જ થાય. જેમ કે અગસાતામ્, અગંસાતામ્ ગ્રામૌ ચૈત્રેણ = ચૈત્રવડે બે ગામ જવાયું, ગંસીષ્ટ, ગંસીષ્ટ ચૈત્રેણ = ચૈત્રવડે જવાય.

હનઃ સિચ્ । ૪-૩-૩૮

અર્થ:- હન્ ધાતુથી પરમાં રહેલ આત્મનેપદનાં વિષયભૂત સિચ્ પ્રત્યય કિદ્વત્ થાય છે.

વિવેચન - આહત = તેણે હણ્યો. સાધનિકા ૪-૩-૩૭ માં જણાવેલ સમગત પ્રમાણે થશે. આહસાતામ્, આહસત. અહીં પણ સિચ્ કિદ્વત્ થવાથી હન્ ધાતુનાં ન્ નો લોપ ૪-૨-૫૫ થી થયો છે.

યમઃ સૂચને । ૪-૩-૩૯

અર્થ:- સૂચન અર્થમાં વર્તતાં યમ્ ધાતુથી પરમાં રહેલ આત્મનેપદનાં વિષયભૂત સિચ્ પ્રત્યય કિદ્વત્ થાય છે.

વિવેચન - ઉદાયત = તેણે પરદોષો પ્રગટ કર્યા. સાધનિકા ૪-૩-૩૭ માં જણાવેલ સમગત પ્રમાણે થશે. અહીં આહો... ૩-૩-૮૬ થી આત્મનેપદ થયું છે.

સૂચન ઇતિ કિમ્ ? આયંસ્ત રજ્જુમ્ કૂપાત્ = કુવામાંથી દોરડાને કાઢ્યું. સાધનિકા ૪-૩-૩૭ માં જણાવેલ સમગંસ્ત પ્રમાણે થશે. અહીં સમુદાહો... ૩-૩-૮૮ થી આત્મનેપદ થયું છે. પણ યમ્ ધાતુ સૂચન અર્થમાં વર્તતો ન હોવાથી આ સૂત્રથી સિચ્ કિદ્વદ્ થયો નથી. તેથી યમ્ ધાતુનાં મ્ નો ૪-૨-૫૫ થી લોપ પણ થયો નથી.

- ☆ પરદોષાવિષ્કરણં સૂચનં ડચ્યતે = પરનાં દોષોનું પ્રગટ કરવું તેને સૂચન કહેવાય છે.

વા સ્વીકૃતૌ । ૪-૩-૪૦

અર્થ:- સ્વીકાર અર્થમાં વર્તતાં યમ્ ધાતુથી પરમાં રહેલ આત્મનેપદનાં

વિષયભૂત સિચ્ પ્રત્યય વિકલ્પે કિદ્વત્ થાય છે.

વિવેચન - ઉપાયત, ઉપાયંસ્ત મહાસ્રાણિ = મોટા અસ્ત્રોનો સ્વીકાર કર્યો. સાધનિકા ૪-૩-૩૭ માં જણાવેલ સમગત, સમગંસ્ત પ્રમાણે થશે. અહીં યમ:... ૩-૩-૫૮ થી આત્મનેપદ થયું છે. ઉપાયંસ્ત ની સાધનિકા ૩-૩-૫૮ માં પણ કરેલી છે. પૂર્વકવિપ્રયોગાવિમૌ - મોપયધ્વંભયં સીતાં નો ઉપાયંસ્ત દશાનન:

સ્વીકૃતાવિતિ કિમ્ ? આયંસ્ત પાણિમ્ = હાથ લાંબો કર્યો. સાધનિકા ૪-૩-૩૭ માં જણાવેલ સમગંસ્ત પ્રમાણે થશે. અહીં સમુદાહો... ૩-૩-૮૮ થી આત્મનેપદ થયું છે. પણ સ્વીકાર અર્થ ન હોવાથી આ સૂત્રથી સિચ્ પ્રત્યય કિદ્વત્ થયો નથી તેથી સિચ્ નો અને યમ્ ધાતુનાં મ્ નો લોપ થયો નથી.

સિજિત્વેવ - ઉપયંસીષ્ઠ કન્યામ્ = કન્યાને સ્વીકારે. અહીં આશીર્વાદનો પ્રત્યય છે સિચ્ નથી તેથી આ સૂત્રથી કિદ્વદ્ભાવ થયો નથી.

૩૨ સ્થા-૮: ૪-૩-૪૧

અર્થ:- સ્થા અને દા સંજક ધાતુથી પરમાં રહેલ આત્મનેપદનાં વિષયભૂત સિચ્ પ્રત્યય કિદ્વત્ થાય છે અને તેનાં યોગમાં સ્થા અને દા સંજક ધાતુનાં અન્ત્યવર્ણનો ઇ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ઉપાસ્થિત = તે ઉપસ્થિત થયો. સાધનિકા ૪-૩-૩૭ માં જણાવેલ સમગત પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૨-૫૫ સૂત્ર નહીં લાગે. આ સૂત્રથી સિચ્ કિદ્વત્ અને સ્થા નાં આ નો ઇ થયો છે. એજ પ્રમાણે-

(૨) દામ્ - વ્યત્યદિત વસ્ત્રમ્ = વસ્ત્રને ગ્રહણ કર્યું.

(૩) દેઙ્ - અદિત પુત્રમ્ = પુત્રને રક્ષ્યો.

(૪) હુદાંગ્ - અદિત ધનમ્ = ધનને આપ્યું.

(૫) દોઙ્ - વ્યત્યદિત દણ્ડૌ = બે દંડને છેદ્યા.

(૬) દ્ઘૈ - વ્યત્યધિત સ્તનૌ = બે સ્તનને પીધા.

(૭) હુધાંગ્ - અધિત ભારમ્ = ભારને ધારણ કર્યો. આ છ ધાતુ દા સંજક છે. વ્યત્યદિત વિગેરેમાં જ્યાં વ્યતિ પૂર્વકનો પ્રયોગ છે ત્યાં ક્રિયા... ૩-૩-૨૩ થી, દેઙ્ માં ઇકિત:... ૩-૩-૨૨ થી, હુદાંગ્ અને હુધાંગ્

માં ફ-ગિત: ૩-૩-૮૫ થી આત્મનેપદ થયું છે.

સ્થાદ્ ઇતિ કિમ્ ? વ્યત્યદાસ્ત = તેણે કાપ્યું અથવા તેણે સાફ કર્યું. અહીં દાંવક્ અને દૈવ્ ધાતુ દા સંજક નથી તેથી આ સૂત્રથી સિચ્ પ્રત્યય કિદ્વત્ ન થવાથી સિચ્ નો લોપ થયો નથી. સાધનિકા ૪-૩-૩૭ માં જણાવેલ સમગંસ્ત પ્રમાણે થશે. ૪-૨-૫૫ સૂત્ર નહીં લાગે.

આત્મનેપદ ઇત્યેવ - અધાસીત્ = ધારણ કર્યું. સાધનિકા ૩-૪-૫૩માં જણાવેલ અનૈષીત્ પ્રમાણે થશે. પરંતુ ૪-૩-૪૪ અને ૨-૩-૧૫ સૂત્ર નહીં લાગે. અહીં દા સંજક ધાતુ છે. પણ આત્મનેપદનો વિષય નથી પરસ્મૈપદનો વિષય છે તેથી આ સૂત્રથી સિચ્ ને કિદ્વદ્ભાવ થયો નથી.

☆ ફકારનાં વિધાન સામર્થ્યથી જ ગુણની પ્રાપ્તિ નથી તો સિચ્ ને કિત્ કરવાથી શું ફાયદો ? સાચી વાત છે. કિત્નાં વિધાન સામર્થ્યથી જ હ્રસ્વ ઇ થયો છે અને તે હ્રસ્વ દ્વારા જ ધુહ્... ૪-૩-૭૦ થી સિચ્ નો લોપ થઈ શક્યો છે.

☆ ધુહ્... ૪-૩-૭૦ સૂત્રથી સિચ્ નો લોપ કરવો એ પરકાર્ય છે પરન્વિત્ત એ ન્યાયથી નામિનો... ૪-૩-૧ થી ગુણ કરવો એ કાર્ય નિત્ય છે પણ સિચ્ ને કિત્ કરવાથી હવે ગુણ નહીં થાય.

મૃજોઽસ્ય વૃદ્ધિઃ । ૪-૩-૪૨

અર્થ:- મૃજ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય સ્વરનો ગુણ થયા પછી અ ની વૃદ્ધિ થાય છે.

વિવેચન - માર્ષિ = તે સાફ કરે છે. સાધનિકા ૩-૩-૧ માં કરેલી છે.

અત્ત ઇતિ કિમ્ ? મૃષ્ટઃ = તેઓ બે સાફ કરે છે. મૃજ્+તસ્ - ૩-૩-૬, મૃષ્+તસ્ - ૨-૧-૮૭, મૃષ્ટ્ - ૧-૩-૬૦, મૃષ્ટ્ - ૨-૧-૭૨, મૃષ્ટઃ - ૧-૩-૫૩. અહીં મૃજ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ઋ નો ગુણ થયેલો ન હોવાથી અ નથી તેથી આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ થઈ નથી.

☆ જો ઋ ની વૃદ્ધિ આર કરી હોત તો માર્ષિ પ્રયોગ સિદ્ધ થવાનો જ હતો પણ સાથે સાથે મૃષ્ટઃ ને બદલે માર્ષ્ટઃ એવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત તેથી સૂત્રમાં ગુણ થયા પછી જ અ ની વૃદ્ધિ કરવાનું કહ્યું છે: એટલે જ્યાં ગુણ થશે ત્યાં જ આ સૂત્ર લાગશે.

ઋતઃ સ્વરે વા । ૪-૩-૪૩

અર્થ:- સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં મૃજ ધાતુનાં ઋ ની વૃદ્ધિ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - પરિમાર્જન્તિ, પરિમૃજન્તિ = તેઓ બધા સાફ કરે છે.

પરિમૃજ્+અન્તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી અન્તિ પ્રત્યય.

પરિમાર્જન્તિ - આ સૂત્રથી મૃજ ધાતુનાં ઋ ની વૃદ્ધિ આર્ વિકલ્પપક્ષે વૃદ્ધિ ન થાય ત્યારે પરિમૃજન્તિ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે - પરિમાર્જન્તુ, પરિમૃજન્તુ - પર્યમાર્જન્, પર્યમૃજન્ - પરિમમાર્જન્તુઃ, પરિમમૃજન્તુઃ-પરિમાર્જન્, પરિમૃજન્ વિગેરે પ્રયોગ થશે.

ઋત ઇતિ કિમ્ ? મમાર્જ = તેણે સાફ કર્યું. મૃજ્+અ - ૩-૩-૧૨, મૃજ્મૃજ્+અ - ૪-૧-૧, મૃમૃજ્+અ - ૪-૧-૪૪, મમૃજ - ૪-૧-૩૮, મમર્જ - ૪-૩-૪, મમાર્જ - ૪-૩-૪૨. અહીં મૃજ ધાતુનાં ઋ નો ગુણ થયા પછી ઉપાન્ત્યમાં ઋ નથી, અ છે તેથી આ સૂત્રથી વિકલ્પે વૃદ્ધિ ન થતાં ૪-૩-૪૨ થી અ ની વૃદ્ધિ આ નિત્ય થઈ છે. આ સૂત્રમાં તો ઋ હોય તો જ વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી જ સૂત્રમાં ઋતઃ એ પ્રમાણે લખ્યું છે.

મમાર્જ માં આ સૂત્ર પર હોવાથી ગુણ કર્યા પહેલાં જ વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ. ગુણ કરીને પછી વૃદ્ધિ શા માટે કરી ? સારી વાત છે પણ વિકલ્પનાં બળથી જ પહેલાં ગુણ કરવો અને પછી ૪-૨-૪૨ થી અ ની વૃદ્ધિ કરવી. કેમકે આ સૂત્રથી ઋ ની વૃદ્ધિ કરીને મમાર્જ પ્રયોગ થાય. વિકલ્પપક્ષે ગુણ થયા પછી ૪-૨-૪૨ થી અ ની વૃદ્ધિ આ થાય તો પણ મમાર્જ જ પ્રયોગ થવાનો છે તેથી “પરાત્રિત્ય” એ ન્યાયથી આ સૂત્ર ન લાગતાં ૪-૨-૪૨ સૂત્ર જ લાગશે.

સ્વર ઇતિ કિમ્ ? મૃજ્ઞઃ = અમે બે સાફ કરીએ છીએ. અહીં મૃજ ધાતુથી પરમાં વસ્ પ્રત્યય વ્યંજનાદિ છે સ્વરાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઋ ની વૃદ્ધિ વિકલ્પે થઈ નથી.

સિચિ પરસ્મૈ સમાનસ્યાઽડિતિ । ૪-૩-૪૪

અર્થ:- સમાન અન્તવાળા ધાતુથી પરમાં પરસ્મૈપદનાં વિષયભૂત અડિત્ સિચ્ પ્રત્યય હોય તો વૃદ્ધિ થાય છે.

વિવેચન - અચૈષીત્ = તેણે ભેગું કર્યું. સાધનિકા ૩-૪-૫૩ માં જણાવેલ

અનૈષીત્ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે - અકાર્ષીત્.

પાસ્યૈ ઇતિ કિમ્ ? અચોષ્ટ = તે ગયો. ચ્યુઙ્-ગતૌ (૫૯૪).

ચ્યુ+ત - દિ તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

ચ્યુ+સ+ત - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

ચ્યુષ્+ત - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

ચ્યુષ્ટ - તર્ગ... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ઢ.

અચ્યુષ્ટ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અઢ આગમ.

અચોષ્ટ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ. અહીં આત્મનેપદનો વિષય હોવાથી આ સૂત્રથી અન્ત્ય ડ ની વૃદ્ધિ ન થતાં ગુણ થયો છે.

એજ પ્રમાણે પ્લુઙ્ ધાતુનું અપ્લોષ્ટ રૂપ થશે.

સમાનસ્યેતિ કિમ્ ? અગવીત્ = ગાયની જેમ આચરણ કર્યું.

ગૌઃ ઇવ આચારીત્ ઇતિ ગૌ. (નામધાતુ)

ગો+૦ - કર્તુઃ... ૩-૪-૨૫ થી ક્ષિપ્ પ્રત્યય.

ગો+દ - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી દ પ્રત્યય.

ગો+સ+દ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

ગો+ઇ+સ+દ - સ્તાઙ્... ૪-૪-૩૨ થી ઇઢ.

ગો+ઇ+સ+ઇ+દ - સઃસિજ... ૪-૩-૬૫ થી ઈત્ આગમ.

ગો+ઇ+ઈદ્ - ઇટ્ઙિતિ ૪-૩-૭૧ થી સિચ્ નો લોપ.

અગો+ઇ+ઈદ્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અઢ આગમ.

અગવ્+ઇ+ઈદ્ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ્.

અગવીદ્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી ઇ+ઈ = ઈ.

અગવીત્ - વિગમે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્. અહીં ગો ધાતુમાં સમાન સ્વર અન્તે ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઓ ની વૃદ્ધિ થઈ નથી.

અહિતીતિ કિમ્ ? ન્યનુવીત્ = તેણે સ્તુતિ કરી. ગૂત્-સ્તવને (૧૪૨૯) સાધનિકા અગવીત્ પ્રમાણે થશે. પણ કુટાદ્રે... ૪-૩-૧૭ થી સિચ્ હિદવત્ થવાથી આ સૂત્રથી અન્ત્ય ડ ની વૃદ્ધિ થતી નથી તેમજ નામિનો... ૪-૩-૧ થી ગુણ થતો નથી. પણ ધાતો... ૨-૧-૫૦

થી ઋ નો ઉચ્ચ થયો છે. એજ પ્રમાણે ધૂ-ન્યધુવીત્ થશે.

વ્યંજનાનામનિટિ । ૪-૩-૪૫

અર્થ:- વ્યંજનાન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલ પરસ્મૈપદનાં વિષયભૂત અનિટ્ સિચ્ પ્રત્યય પર છતાં સમાન સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

વિવેચન - અરાઙ્ક્ષીત્ = તેણે રંગ કર્યો. સાધનિકા ૩-૪-૫૩ માં જણાવેલ અનૈષીત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ઉપાન્ત્ય અ ની વૃદ્ધિ આ સૂત્રથી થશે. અને અરાઙ્ક્+સ્+દ્ થયા પછી ચજઃ... ૨-૧-૮૬ થી જ્ નો ગ્, અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી ગ્ નો ક્ થવાથી અરાઙ્ક્+સ્+દ્, ૧-૩-૩૮ થી જ્ નો ઙ્ થવાથી અરાઙ્ક્+સ્+દ્, ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્ થવાથી અરાઙ્ક્ષીત્ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે - અખાઙ્ક્ષીત્, અપાક્ષીત્, અમૈત્સીત્, અરૈત્સીત્ વિગેરે પ્રયોગો થશે.

સમાનસ્યેત્યેવ - ઉદવોદ્ધામ્ = તે બંનેએ વિવાહ કર્યો.

ઉદ્+વહ+તામ્ - દિ તામ્... ૩-૩-૧૧ થી તામ્ પ્રત્યય.

ઉદ્+વહ+સ્+તામ્ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

ઉદવહ+સ્+તામ્ - અદ્... ૪-૪-૨૮ થી અટ્ આગમ.

ઉદવાહ+સ્+તામ્ - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય અ ની વૃદ્ધિ આ.

ઉદવાહ્+તામ્ - ધુદ્... ૪-૩-૭૦ થી સિચ્ નો લોપ.

ઉદવાદ્+તામ્ - હો ધુદ્... ૨-૧-૮૨ થી હ નો દ્.

ઉદવાદ્+ધામ્ - અધશ્ચ... ૨-૧-૭૮ થી ત્ નો ધ્.

ઉદવાદ્+દ્ધામ્ - તર્વાસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ધ્ નો દ્.

ઉદવોદ્ધામ્ - સહિ... ૧-૩-૪૩ થી પૂર્વનાં દ્ નો લોપ અને આ નો ઓ.

ઉદવોદ્ધામ્ - અહીં ૧-૩-૪૩ થી દ્ નો લોપ થયો છે તેથી હવે ધાતુ વ્યંજનાન્ત નથી પણ પરકાર્ય (આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ) કરવાના પ્રસંગે લોપ ને અસત્ માનવાથી દ્ છે એમ મનાય છે તેથી હવે ધાતુ વ્યંજનાન્ત હોવાથી આ સૂત્રથી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ આવે પરન્તુ આ સૂત્રથી તો સમાન સ્વરની જ વૃદ્ધિ થાય છે જ્યારે ઓકાર એ સમાન સ્વર નથી તેથી વૃદ્ધિ થઈ નથી.

અનિટીતિ કિમ્ ? અતક્ષીત્ = તેણે પાતળું કર્યું. તક્ષ+દ - ૩-૩-૧૧, તક્ષ+સ્+દ - ૩-૪-૫૩, અતક્ષ+સ્+દ - ૪-૪-૨૮, અતક્ષ+ઇ+સ્+દ - ૪-૪-૩૮, અતક્ષ+ઇ+સ્+ઈદ્ - ૪-૩-૬૫, અતક્ષ+ઇ+ઈદ્ - ૪-૩-૭૧, અતક્ષીદ્ - ૧-૨-૧, અતક્ષીત્ - ૧-૩-૫૧. અહીં સેટ્ સિચ્ પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ય સમાનની વૃદ્ધિ થઈ નથી. ઔદિત્ હોવાથી ધૂગૌદિતઃ ૪-૪-૩૮ થી વિકલ્પે ઇદ્ થાય છે એટલે જ્યારે ઇદ્ ન થાય ત્યારે અનિટ્ સિચ્ પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ય સમાન સ્વરની વૃદ્ધિ થાય ત્યારે અતક્ષીત્ પ્રયોગ પણ થશે.

વોર્ણુગઃ સેટિ । ૪-૩-૪૬

અર્થઃ- પરસ્મૈપદનાં વિષયભૂત સેટ્ સિચ્ પ્રત્યય પર છતાં ઋર્ણુ પાતુનાં અન્ય સ્વરની વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે.

વિવેચન - પ્રૌર્ણાવીત્, પ્રૌર્ણવીત્, પ્રૌર્ણુવીત્. = તેણે ઢાંક્યું.

પ્ર+ઋર્ણુ+દ - દિ તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દ્ પ્રત્યય.

પ્ર+ઋર્ણુ+સ્+દ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

પ્ર+ઋર્ણુ+ઇ+સ્+દ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્.

પ્ર+ઋર્ણુ+ઇ+સ્+ઈદ્ - સઃ સિજ... ૪-૩-૬૫ થી ઈત્.

પ્ર+ઔર્ણુ+ઇ+સ્+ઈદ્ - સ્વગદે... ૪-૪-૩૧ થી આદિસ્વરની વૃદ્ધિ.

પ્રૌર્ણુ+ઇ+સ્+ઈદ્ - એદૌત્... ૧-૨-૧૨ થી અ+ઔ = ઔ.

પ્રૌર્ણૌ+ઇ+સ્+ઈદ્ - આ સૂત્રથી ડ ની વૃદ્ધિ ઔ.

પ્રૌર્ણૌ+ઇ+ઈદ્ - ઇટ્ઈતિ ૪-૩-૭૧ થી સિચ્ નો લોપ.

પ્રૌર્ણૌ+ઈદ્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી ઇ+ઈ = ઈ.

પ્રૌર્ણાવીદ્ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઔ નો આવ્.

પ્રૌર્ણાવીત્ - વિરામે વા... ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્ વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ ન થાય ત્યારે નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ થવાથી પ્રૌર્ણૌ+ઈત્, ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ્ થવાથી પ્રૌર્ણવીત્ પ્રયોગ થશે. અને જ્યારે વોર્ણોઃ ૪-૩-૧૮ થી ઇદ્ હિદ્વદ્ થાય ત્યારે ગુણ પણ નહીં થાય તેથી સંયોગાત્ ૨-૧-૫૨ થી ડ નો ઉવ્

થવાથી પ્રૌર્ણવીત્ પ્રયોગ થશે. એ પ્રમાણે બે વિકલ્પ હોવાથી ત્રણ પ્રયોગ થશે.

પરસ્મૈ ઇત્યેવ - પ્રૌર્ણવિષ્ટ = તેણે ઢાંક્યું. અહીં આત્મનેપદનો વિષય છે પરસ્મૈપદનો વિષય ન હોવાથી આ સૂત્રથી ૩ ની વિકલ્પે વૃદ્ધિ થઈ નથી તેથી ગુણ થયો છે.

સાનુબન્ધોપાદાનં યદ્વલુપ્નિવૃત્યર્થમ્ - પ્રૌર્ણોનાવીત્ = તેણે વારંવાર ઢાંક્યું. ઋર્ણુ+ય - ૩-૪-૮, ઋર્ણુનુય - ૪-૧-૪, ઋર્ણોનુય - ૪-૧-૪૮, ઋર્ણોનુ - ૩-૪-૧૪, ઋર્ણોનુ+દ - ૩-૩-૧૧, ઋર્ણોનુ+સ+દ - ૩-૪-૫૩, ઋર્ણોનુ+ઇ+સ+દ - ૪-૪-૩૨, ઋર્ણોનુ+ઇ+સ+ઈદ - ૪-૩-૬૫, ઔર્ણોનુ+ઇ+સ+ઈદ - ૪-૪-૩૧, પ્રૌર્ણોનુ+ઇ+સ+ઈદ - ૧-૨-૧૨, પ્રૌર્ણોનૌ+ઇ+સ+ઈદ - ૪-૩-૪૪, પ્રૌર્ણોનાવિ+સ+ઈદ - ૧-૨-૨૪, પ્રૌર્ણોનાવિ+ઈદ - ૪-૩-૭૧, પ્રૌર્ણોનાવીદ - ૧-૨-૧, પ્રૌર્ણોનાવીત્ - ૧-૩-૫૧. આ સૂત્રમાં યદ્વલુબન્ત નો નિષેધ કરેલો હોવાથી આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ ન થતાં ૪-૩-૪૪ થી વૃદ્ધિ થઈ છે. અને લોર્ણોઃ ૪-૩-૧૮ સૂત્રથી ઇદ્ વિકલ્પે ડિત્ થવાથી ૪-૩-૪૪ થી વૃદ્ધિ નહીં થાય અને ૪-૩-૧ થી ગુણ પણ નહીં થાય તેથી સંયોગાત્ ૨-૧-૫૨ થી ૩ નો ણ્વ થવાથી પ્રૌર્ણોનુવીત્ રૂપ પણ થશે. એટલે યદ્વલુબન્ત માં બે પ્રયોગો થશે.

વ્યઙ્ગનાદર્વોપાન્ત્યસ્યાઽતઃ । ૪-૩-૪૭

અર્થ:- પરસ્મૈપદનાં વિષયભૂત સેટ્ સિચ્ પ્રત્યય પર છતાં વ્યંજનાદિ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય અ ની વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે.

વિવેચન - અકાળીત્, અકળીત્ = તેણે અવાજ કર્યો. કળ-શબ્દે (૨૭૦)

કળ+દ - ૩-૩-૧૧, અકળ+દ - ૪-૪-૨૮, અકળ+સ+દ - ૩-૪-૫૩, અકળ+ઇ+સ+દ - ૪-૪-૩૨, અકળ+ઇ+સ+ઈદ - ૪-૩-૬૫, અકળ+ઇ+સ+ઈદ - આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ, અકળ+ઇ+ઈદ - ૪-૩-૭૧, અકાળીદ - ૧-૨-૧, અકાળીત્ - ૧-૩-૫૧. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ ન થાય ત્યારે અકળીત્ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે - અક્રાળીત્; અક્રળીત્ - અશ્વાસીત્, અશ્વસીત્ - ગૌઃ ઇવ આચારીત્ -

અગાવીત્, અગવીત્ વિગેરે પ્રયોગો થશે. અગવીત્ ની સાધનિકા ૪-૩-૪૪ માં કરેલી છે. તે પ્રમાણે ઓ નો અવ્ થયા પછી આ સૂત્રથી અ ની વૃદ્ધિ થઈ છે.

વ્યઙ્ગનાદેરિતિ કિમ્ ? મા ભવાન્ અટોત્ = તમે ન ભટકો. સાધનિકા ઉપર જણાવેલ અકળોત્ પ્રમાણે થશે. સ્વરાદિ ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય સમાન સ્વરની વૃદ્ધિ થઈ નથી. અને અહીં માહ નો યોગ હોવાથી સ્વગદે... ૪-૪-૩૧ થી આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થઈ નથી.

ઉપાન્ત્યસ્યેતિ કિમ્ ? અવધોત્ = તેણે હણ્યો, માર્યો. સાધનિકા અદ્યતન્યાં... ૪-૪-૨૨ માં કરેલી છે. અહીં વધ આદેશ અકારાન્ત હોવાથી ઉપાન્ત્યમાં અ નથી તેથી આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ થઈ નથી.

અત્ ઇતિ કિમ્ ? અદેવીત્ = તેણે કીડા કરી. દિવ્+દ્ - ૩-૩-૧૧, દિવ્+સ્+દ્ - ૩-૪-૫૩, દિવ્+ઇ+સ્+દ્ - ૪-૪-૩૨, અદિવ્+ઇ+સ્+દ્ - ૪-૪-૨૯, અદિવ્+ઇ+સ્+ઈદ્ - ૪-૩-૬૫, અદેવિ+સ્+ઈદ્ - ૪-૩-૪, અદેવિ+ઈદ્ - ૪-૩-૭૧, અદેવીદ્ - ૧-૨-૧, અદેવીત્ - ૧-૩-૫૧. અહીં ઉપાન્ત્યમાં અ નથી. ઇ છે તેથી આ સૂત્રથી વિકલ્પે વૃદ્ધિ ન થતાં ૪-૩-૪ થી ગુણ થયો છે.

સેટીત્યેવ - અધાક્ષીત્ = તેણે બાળ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૫૫ માં કરેલી છે. અહીં અનિટ્ સિચ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી દહ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય અ ની વૃદ્ધિ થઈ નથી. પણ ૪-૩-૪૫ થી વૃદ્ધિ થઈ છે. ૪-૪-૫૬ થી ઇટ્ નો નિષેધ થયો છે.

વદ-વ્રજ-લૂઃ । ૪-૩-૪૮

અર્થ:- પરસ્મૈપદનાં વિષયભૂત સેટ્ સિચ્ પ્રત્યય પર છતાં વદ અને વ્રજ ધાતુનાં તેમજ લ્ અને ર્ અન્તવાળા ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય અ ની વૃદ્ધિ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અવાદીત્ = તે બોલ્યો. વદ-વક્તાયાં વાચિ (૯૯૮), વદુઙ્-સ્તુત્યભિવાદનયોઃ (૭૨૧) સાધનિકા ૪-૩-૪૭ માં જણાવેલ અકળોત્ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં વૃદ્ધિ આ સૂત્રથી થશે. એજ પ્રમાણે -

(૨) અવ્રાજીત્ = તે ગયો. વ્રજ-ગતૌ (૧૩૭)

(૩) અજ્વાલીત્ = તે પ્રજવલિત થયો. જ્વલ-દીપ્તૌ (૮૬૦) એજ પ્રમાણે - અચાલીત્.

(૪) અક્ષારીત્ = તે ટપક્યો. ક્ષર-સંચલને (૮૭૧) એજ પ્રમાણે - ત્સર્-અત્સારીત્.

ઉપાન્ત્યસ્યેત્યેવ - અશ્વલીત્ = ઊતાવળું ચાલ્યો, દોડ્યો, નાસ્યો. શ્વલ્લ-આશુગતૌ (૪૫૧), અવગ્રીત્ = તે ગયો. વગ્ર-ગતૌ (૪૦૮) સાધનિકા અકળીત્ પ્રમાણે થશે. અહીં ઉપાન્ત્યમાં અ નથી પણ લ્ અને ષ્ છે. તેથી લ્ અને ર્ અન્તવાળો ધાતુ હોવા છતાં આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ થઈ નથી.

અત્ ઇત્યેવ - ન્યમીલીત્ = તેણે આંખ મીચી. મીલ-નિમેષણે (૪૧૫), ન્યાગ્રોરીત્ = તે લંગડાતો ચાલ્યો. ચોર-પ્રતીઘાતે (૪૧૨) અહીં મીલ્ ધાતુ લ્ અન્તવાળો છે પણ ઉપાન્ત્યમાં અ નથી કે છે. અને ચોર્ ધાતુ ર્ અન્તવાળો છે પણ ઉપાન્ત્યમાં અ નથી ઓ છે તેથી આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ થઈ નથી.

★ પૂર્વ સૂત્રથી (૪-૩-૪૭ થી) ઉપાન્ત્ય અ ની વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હતી પણ વિકલ્પે થતી હતી જ્યારે આ સૂત્રથી નિત્ય વૃદ્ધિ થાય છે. તેથી આ સૂત્ર પૂર્વસૂત્રનાં અપવાદરૂપ છે.

ન શ્ચિ-જાગૃ-શસ-ક્ષણ-હ્યમેદિતઃ । ૪-૩-૪૯

અર્થઃ- પરસ્મૈપદનાં વિષયભૂત સેટ્ સિચ્ પ્રત્યય પર છતાં શ્ચિ, જાગૃ, શસ અને ક્ષણ ધાતુનાં હ - મ્ અને ય્ અન્તવાળા ધાતુનાં તથા ઇત્વાળા ધાતુનાં સ્વરની વૃદ્ધિ થતી નથી.

વિવેચન - (૧) અશ્વયીત્ = તે ગયો. સાધનિકા ૩-૪-૬૫ માં કરેલી છે

(૨) અજાગરીત્ = તે જાગ્યો. સાધનિકા ૩-૪-૬૫ માં જણાવેલ અશ્વયીત્ પ્રમાણે થશે પણ અહીં ઋ નો ગુણ અર્ થશે.

(૩) અશસીત્ = તેણે હિંસા કરી. શસૂ-હિંસાયામ્ (૫૪૮)

(૪) અક્ષણીત્ = તેણે હિંસા કરી. ક્ષણૂ-હિંસાયામ્ (૧૫૦૧)

(૫) અગ્રહીત્ = તેણે ગ્રહણ કર્યું. ગ્રહીશ્-ઉપાદાને (૧૫૧૭) હ અન્તવાળો.

(૬) અવમીત્ = તેણે વમન કર્યું. ટુવમ્-ઉદ્ગિરણે (૮૬૮) મ્ અન્તવાળો.

(૭) અહયીત્ = તે ગયો. હય-ક્તાન્તૌ ગતૌ ચ (૩૯૭) ચ અન્તવાળો.

(૮) અકગીત્ = તેણે કર્યું. કને-સૌત્ર (૧૯૮૯) એ ઇત્વાળો.

બધાની સાધનિકા અશ્વયીત્ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં ગુણની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી ૪-૩-૧ સૂત્ર નહીં લાગે. અને ગ્રહ ધાતુથી પરમાં રહેલ ઇડ્-ગૃહ્ણો... ૪-૩-૩૪ થી દીર્ઘ થશે.

☆ શ્ચિ અને જાગૃ ધાતુને સિચિ... ૪-૩-૪૪ થી નિત્ય વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હતી અને શસ, ક્ષણ, ગ્રહ, વમ્, હય્ અને કમ્ ધાતુને વ્યજ્ઞનાંદે... ૪-૩-૪૭ થી વિકલ્પે વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો.

☆ શ્ચિ વિગેરે ધાતુઓમાં યજ્ઞલુબન્ત માં પણ વૃદ્ધિનો નિષેધ થશે. એટલે યજ્ઞલુબન્ત અઘતની પ્રયોગ હશે ત્યારે વૃદ્ધિ નહીં થાય. જેમ કે - અશેશ્વયીત્, અજર્જાગરીત્, અશાશસીત્, અચઙ્ક્ષણીત્, અજર્ગહીત્, અવાવમીત્, અજાહયીત્.

☆ એ ઇત્વાળા ધાતુઓમાં યજ્ઞલુબન્ત અઘતની પ્રયોગમાં વૃદ્ધિનો નિષેધ થતો નથી. જેમ કે અચાકાગીત્, અજાહાસીત્, હસે-હસને (૫૪૫)

સેટીત્યેવ - અધાક્ષીત્ = તેણે બાળ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૫૫ માં કરેલી છે. અહીં અનિટ્ સિચ્ પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી વૃદ્ધિનો નિષેધ થયો નથી.

ઝિગિતિ । ૪-૩-૫૦

અર્થ:- જિત્ અને ણિત્ પ્રત્યય પર છતાં ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય અ ની વૃદ્ધિ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પાકઃ = રાંધવું. સાધનિકા ૪-૧-૧૧૧ માં કરેલી છે.

(૨) પપાચ = તેણે રાંધ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૪૬ માં કરેલી છે.

અત્ ઇત્યેવ - ભોગઃ = પાલન કરવું. ભોજયતિ = પાલન કરાવે છે.

અહીં ઘજ્ પ્રત્યય અને ણિજ્ પ્રત્યય હોવા છતાં ઉપાન્ત્યમાં અ નથી ડ છે તેથી આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ ન થતાં લઘો... ૪-૩-૪ થી ગુણ થયો છે.

ઉપાન્ત્યસ્યેત્યેવ - ભજ્, ભજ્જકઃ, ચકાસયતિ. અહીં ભજ્ ધાતુને ઘજ્ અને ણક પ્રત્યય લાગ્યો છે પણ ઉપાન્ત્યમાં અ નથી અને ચકાસ ધાતુને ણિજ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે પણ ઉપાન્ત્યમાં આ છે તેથી આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ થઈ નથી.

ઝિગિતિ ઇતિ કિમ્ ? પવતિ = તે રાંધે છે. અહીં શવ્ પ્રત્યય લાગ્યો

છે જિત્ અને ણિત્ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી વૃદ્ધિ થઈ નથી.

નામિનોઽકલિહલે: । ૪-૩-૫૧

અર્થ:- જિત્ અને ણિત્ પ્રત્યય પર છતાં નામ્યન્ત ધાતુનાં અથવા કલિ અને હલિ વર્ણને નામનાં અન્ત્ય નામી સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અચાયિ = તેના વડે ભેગું કરાયું. સાધનિકા ૩-૪-૬૮ માં જણાવેલ અકારિ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં ચિ ધાતુનાં અન્ત્ય ઇ ની વૃદ્ધિ છે થશે. અને એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો આય્ થશે. એજ પ્રમાણે અનાયિ, અલાયિ, અતારિ, અયાયિ વિગેરે...

(૨) કારક: = કરનાર. કૃ+ણક- ૫-૧-૪૮, કારક - આ સૂત્રથી ઋ ની વૃદ્ધિ આરુ, કારક+સિ - ૧-૧-૧૮, કારકર્ - ૨-૧-૭૨, કારક: - ૧-૩-૫૩. એજ પ્રમાણે કારઃ, હારઃ, હારકઃ વિગેરે...

(૩) અપીપટત્ = પડુને કહ્યું. પડુમ્ આખ્યત્ આ અર્થમાં -

પડુ+ઇ - ણિજ્... ૩-૪-૪૨ થી ણિચ્ પ્રત્યય.

પટૈ+ઇ - આ સૂત્રથી પટુ નામનાં ડ ની વૃદ્ધિ ઔ.

પટિ - ટ્યન્ત્ય... ૭-૪-૪૩ થી અન્ત્ય ઔ નો લોપ.

હવે પછીની સાધનિકા ણિ-સ્તુ. ૩-૪-૮૨ માં જણાવેલ અપીપચ્ત પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૧-૨૯ અને ૪-૨-૩૫ સૂત્ર નહીં લાગે.

કલિ-હલિવર્જનં કિમ્ ? અચ્ચક્ષત્ = કલિને કહ્યું. અજહલત્ = હલિને કહ્યું. કલિ આખ્યત્, હલિ આખ્યત્ આ અર્થમાં -

કલિ, હલિ+ઇ - ણિજ્... ૩-૪-૪૨ થી ણિચ્ પ્રત્યય.

કલિ, હલિ - ટ્યન્ત્ય... ૭-૪-૪૩ થી અન્ત્ય ઇ નો લોપ.

કલિ, હલિ+દ - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

કલિ, હલિ+અ+દ - ણિશ્રિ... ૩-૪-૫૮ થી ઙ પ્રત્યય.

કકલિ, હહલિ+અદ - આદ્યોશ... ૪-૧-૨ થી આદ્ય એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

ચકલિ+અ+દ - કડચ્ચજ્ ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક નો ચ્.

જહલિ+અ+દ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં હ નો જ્.

ચકલદ્, જહલદ્ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિચ્ નો લોપ.

અચકલત્, અજહલત્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ.

અચકલત્, અજહલત્ - વિગમે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્.

કલિ અને હલિ નામનું સૂત્રમાં વર્જન કરેલું હોવાથી ઇ ની વૃદ્ધિ એ થઈ નથી. તેથી ૭-૪-૪૩ થી ઇ નો લોપ થવાથી ધાતુ સમાનનાં લોપવાળો બને છે. તે કારણે ૪-૨-૩૫, ૪-૧-૬૩, ૪-૧-૬૪ સૂત્ર લાગતાં નથી. જો વૃદ્ધિ થયા પછી એ નો લોપ થયો હોત તો ધાતુ અસમાન લોપી બનત તો અચીકલત્, અજીહલત્ એ પ્રમાણે અનિષ્ઠ પ્રયોગો થાત.

- ☆ અપીપટ્ વિગેરે પ્રયોગોની સિદ્ધિ કરવા માટે આ સૂત્રની રચના કરી છે. નહીં તો નામિનઃ... ૪-૩-૧ થી ગુણ કર્યા પછી, અય્, અવ્ વિગેરે આદેશ કરાયા પછી જિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ થવાથી સર્વે પક્ષ ધાતુઓનાં રૂપોની સિદ્ધિ થાત. અને નામિનો... ૪-૩-૧ માં જ કલિ-હલિ નું વર્જન કર્યું હોત તો નામનાં અન્ત્યનામી સ્વરનો ગુણ થઈને પદુ નું પવે થયા પછી ૭-૪-૪૩ થી ઓ નો લોપ કરીને અપીપટ્ રૂપની સિદ્ધિ થાત છતાં પણ તે પ્રમાણે ન કરતાં આ સૂત્રની રચના કરી છે તેથી એમ જણાય છે કે જો નામિનો... ૪-૩-૧ માં કલિ-હલિ નું વર્જન કરે તો સહિ વિગેરે નામમાં પણ ગુણ કરવાની પ્રાપ્તિ આવે માટે આ સૂત્રની રચના કરી છે તે બરાબર છે.
- ☆ સૂત્રમાં કલિ અને હલિ નામનું વર્જન કર્યું છે તેથી તે સિવાયનાં અન્ય નામનાં અન્ત્ય નામી સ્વરની વૃદ્ધિ થશે.

જાગર્જિ-ળવિ । ૪-૩-૫૨

અર્થ:- જિત્ અને ણિત્ એવા જિ અને ણવ્ પ્રત્યય જ પર છતાં જાગૃ ધાતુનાં અન્ત્ય નામી સ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અજાગારિ = તેના વડે જગ્યાયું. સાધનિકા ૩-૪-૬૮ માં જણાવેલ અકારિ પ્રમાણે થશે.

(૨) જજાગાર = તે અથવા હું જાગ્યો. સાધનિકા ૩-૪-૪૯ માં કરેલી છે.
જિગ્ઘ્રીતિ કિમ્ ? જાગરયતિ = તે જગાડે છે. સાધનિકા ૩-૪-૨૦

માં જણાવેલ કારયતિ પ્રમાણે થશે. અહીં ણિન્ પ્રત્યય લાગેલો હોવાથી આ સૂત્રથી વૃદ્ધિનો નિષેધ થતો હોવાથી વૃદ્ધિ નહીં થાય. એજ પ્રમાણે - ણક-જાગક્, ણમ્-જાગરંજાગમ્, ઘઙ્-જાગરઃ અહીં જિત્-ણિન્ પ્રત્યય છે પણ જિ અને ણવ્ પ્રત્યય સિવાયનાં પ્રત્યય પર છતાં વૃદ્ધિ થતી ન હોવાથી અહીં વૃદ્ધિ થઈ નથી.

જાગૃ ધાતુનાં સ્વરની જિત્-ણિન્ પ્રત્યય પર છતાં જ વૃદ્ધિ થશે એવો નિયમ કરવો પણ જિત્-ણિન્ પ્રત્યય પર છતાં જાગૃ ધાતુની જ વૃદ્ધિ થશે એવો વિપરીત નિયમ ન કરવો. કેમકે ણિદ્વા... ૪-૩-૫૮ થી ણવ્ પ્રત્યય વિકલ્પે ણિદ્ થાય છે. એટલે ણિન્ થાય ત્યારે વૃદ્ધિ થાય છે. અને નજન... ૪-૩-૫૪ વિગેરેમાં જિત્ પ્રત્યય પર છતાં વૃદ્ધિનો નિષેધ પણ થાય છે. જો વિપરીત નિયમ કરીએ તો જિ અને ણવ્ પ્રત્યય પર છતાં જાગૃ ધાતુ સિવાય કોઈ ધાતુનાં સ્વરની વૃદ્ધિ ન થાય.

આત એઃ કૃઙ્ઙૌ । ૪-૩-૫૩

અર્થ:- જિત્ અને ણિન્ એવા કૃદન્તાનાં પ્રત્યય અને જિ પ્રત્યય પર છતાં આકારાન્ત ધાતુનાં અન્ત્ય સ્વરનો (આ નો) એ થાય છે.

વિવેચન - (૧) દાયઃ = આપવું.

દા+અ - ભાવા... ૫-૩-૧૮ થી ઘઙ્ પ્રત્યય.

દૈ+અ - આ સૂત્રથી આ નો એ.

દાય - દૈદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો આય્.

સિ પ્રત્યય, સોરઃ, રઃપદાન્તે... થી દાયઃ પ્રયોગ થશે.

(૨) દાયકઃ = આપનાર.

દા+અક - ણક... ૫-૧-૪૮ થી ણક પ્રત્યય.

દૈ+અક - આ સૂત્રથી દા નાં આ નો એ.

દાયક - દૈદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો આય્.

સિ પ્રત્યય, સોરઃ, રઃપદાન્તે... થી દાયકઃ પ્રયોગ થશે.

(૩) અદાયિ = તેનાવડે અપાયું.

દા+ત - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

દા-૩ - ભાવ... ૩-૪-૬૮ થી જિચ્ પ્રત્યય અને ત નો લોપ.

દૈ-૩ - આ સૂત્રથી દા નાં આ નો એ.

દાયિ - દૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો આય.

અદાયિ - અદ્... ૪-૪-૨૮ થી અદ્ આગમ.

કૃદિતિ કિમ્ ? દદૌ = આપ્યું. સાધનિકા ૪-૧-૩૮ માં જણાવેલ પૌ પ્રમાણે થશે. અહીં ણ્વ પ્રત્યય ણિત્ છે પણ કૃદન્તનો નથી પરોક્ષાનો છે તેથી આ સૂત્રથી દા નાં આ નો એ થયો નથી.

- (૨) દાપયતિ = તે અપાવે છે. સાધનિકા ૪-૨-૨૧ માં કરેલી છે. અહીં ણિન્ પ્રત્યય ણિત્ છે પણ કૃદન્તનો ન હોવાથી આ સૂત્રથી દા નાં આ નો એ થયો નથી.

ન જન-વધઃ । ૪-૩-૫૪

અર્થ:- જિત્ અને ણિત્ એવા કૃદન્તનાં પ્રત્યય અને જિ પ્રત્યય પર છતાં જન્ અને વધ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય અ ની વૃદ્ધિ થતી નથી.

વિવેચન - (૧) પ્રજનઃ = ઉત્પન્ન કરવું. પ્ર+જન્+અ - ભાવા... ૫-૩-૧૮ થી ઘઙ્ પ્રત્યય. પ્રજન - સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી પ્રજનઃ પ્રયોગ થશે.

(૨) જન્યઃ = ઉત્પન્ન કરવા યોગ્ય. જન્+ય - ઋવર્ણ... ૫-૧-૧૭ થી ઘ્યન્ પ્રત્યય. જન્ય - સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી જન્યઃ પ્રયોગ થશે.

(૩) અજનિ = તેનાવડે ઉત્પન્ન થવાયું. સાધનિકા ૩-૪-૬૭ માં જણાવેલ છે.

(૪) વધઃ = બાંધવું. વધિ-વન્ધને (૭૪૬) સાધનિકા પ્રજનઃ પ્રમાણે થશે.

(૫) વધ્યઃ = બાંધવા યોગ્ય. સાધનિકા જન્યઃ પ્રમાણે થશે.

(૬) અવધિ = બંધાયું. સાધનિકા ૩-૪-૬૭ માં જણાવેલ અજનિ પ્રમાણે થશે.

☆ જિગિતિ - ૪-૩-૫૦ થી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો.

☆ અહીં વધિ-વન્ધને ધાતુનું જ શ્રદ્ધા થશે. કેમકે “વક્ષકઃ ચેદ્ નાસ્તિ-વધકઃ અપિ ન વિદ્યતે” જો ભક્ષણ કરનાર ન હોય તો વધ કરનાર પણ ન હોય. એ ઉક્તિથી હન્ ધાતુનો જે વધ આદેશ થાય છે તે અકારાન્ત થાય છે તેમાં વૃદ્ધિનો નિષેધ જ છે પ્રાપ્તિ જ નથી તો તેનો નિષેધ કરવાથી શું ફાયદો ? તેથી અહીં વધ ધાતુનું શ્રદ્ધા ન કરતાં

બધ ધાતુનું પ્રહણ કરાશે.

મોઽકમિ-યમિ-રમિ-નમિ-ગમિ-વમા-ઽઽચમઃ । ૪-૩-૫૫

અર્થ:- કૃદન્તનાં જિત્-ણિત્ પ્રત્યય અને જિ પ્રત્યય પર છતાં કમ્, યમ્, રમ્, નમ્, ગમ્, વમ્ અને આ+ચમ્ ધાતુને વર્જીને મ્ અન્તવાળા ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય અ ની વૃદ્ધિ થતી નથી.

વિવેચન - (૧) શમઃ = શાન્ત. સાધનિકા ૪-૩-૫૪ માં જણાવેલ પ્રજનઃ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે દમઃ, તમઃ, શ્રમઃ, ભ્રમઃ, ક્ષમઃ.

(૨) શમકઃ = શાન્ત કરનાર, શાન્ત થનાર.

શમ્+અક - ણક... ૫-૧-૪૮ થી ણક પ્રત્યય.

શમક - સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી શમકઃ પ્રયોગ થશે.

એજ પ્રમાણે - દમકઃ, તમકઃ, શ્રમકઃ, ભ્રમકઃ, ક્ષમકઃ.

(૨) અશમિ = શાન્ત થવાયું. સાધનિકા ૩-૪-૬૭ માં જણાવેલ અજનિ પ્રમાણે થશે. વૃદ્ધિનો નિષેધ આ સૂત્રથી થશે. એજ પ્રમાણે - અદમિ, અતમિ, અશ્રમિ, અભ્રમિ, અક્ષમિ. અહીં જિતિ ૪-૩-૫૦ થી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે.

કમ્યાદિવર્જનં કિમ્ ? કામઃ = ઈચ્છા.

કમ્+અ - ભાવા... ૫-૩-૧૮ થી ઘજ્ પ્રત્યય.

કામ - જિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ. સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી કામઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે યામઃ, રામઃ, નામઃ, વામઃ, આચામઃ પ્રયોગો થશે. ગમ્ ધાતુને ઘજ્ પ્રત્યય થતો નથી યુવર્ણ... ૫-૩-૨૮ થી અલ્ પ્રત્યય થવાથી ગમઃ પ્રયોગ થાય છે.

(૨) કામુકઃ = ઈચ્છા કરનાર.

કમ્+ઉક - શ્-કમ... ૫-૨-૪૦ થી ઉકળ્ પ્રત્યય.

કામુક - જિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી કામુકઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે આગામુકઃ પ્રયોગ થશે. બીજા ધાતુઓને ઉકળ્ પ્રત્યય ન થતાં ણક પ્રત્યય લાગીને યામકઃ, રામકઃ, નામકઃ, વામકઃ, આચામકઃ પ્રયોગ થશે.

- (૩) અકામિ = ઇચ્છા કરાઈ. સાધનિકા ૩-૪-૬૮ માં જણાવેલ અકારિ પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૩-૫૧ ને બદલે ૪-૩-૫૦ થી વૃદ્ધિ થશે. એજ પ્રમાણે - અયામિ, અસમિ, અનામિ, આગામિ, અવામિ, આચામિ.

આચમ ઇતિ કિમ્ ? ચમઃ, વિચમઃ, ચમકઃ, વિચમકઃ, અચમિ, વ્યચમિ. અહીં ઘઙ્, ણક અને જિ પ્રત્યય પર છતાં આ સૂત્રથી વૃદ્ધિનો નિષેધ થયો છે કેમકે સૂત્રમાં આ-ચમ્ હોય તો જ વર્જન કર્યું છે.

કૃઙ્ઞાવિત્યેવ - શશામ = શાન્ત કર્યો. અહીં ણ્વ પ્રત્યય કૃદન્તનો નથી પરોક્ષાનો છે અને નિશામયતે = શાન્ત કરાવે છે. અહીં ણિગ્ પ્રત્યય ણિગન્ત નો છે તેથી આ સૂત્રથી વૃદ્ધિનો નિષેધ થયો નથી.

- ☆ આમઃ, આમકઃ, આમિ માં વૃદ્ધિ થયેલી છે તો સૂત્રમાં મ્ અન્તવાળાને તો વૃદ્ધિનો નિષેધ કહેલો છે. અમણ્-રોગે (૧૭૪૭) ૧૦ માં ગણનો અમ્ ધાતુ હોય તો વૃદ્ધિ થશે અને અમ-શબ્દ-ભક્ત્યોઃ (૩૯૯) પહેલાં ગણનો અમ્ ધાતુ હોય તો વૃદ્ધિનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી અમઃ, અમકઃ, અમિ પ્રયોગ થશે.

વિશ્રમેર્વા । ૪-૩-૫૬

અર્થ:- કૃદન્તનાં જિત્-ણિત્ પ્રત્યય અને જિ પ્રત્યય પર છતાં વિ પૂર્વક શ્રમ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય અ ની વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે.

વિવેચન - (૧) વિશ્રામઃ, વિશ્રમઃ = આરામ. વિ+શ્રમ્+અ - ૫-૩-૧૮, વિશ્રામ- ૪-૩-૫૦. વિકલ્પપક્ષે વૃદ્ધિ ન થાય ત્યારે વિશ્રામ. સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી વિશ્રામઃ, વિશ્રમઃ પ્રયોગ થશે.

(૨) વિશ્રામકઃ, વિશ્રમકઃ = આરામ કરનાર. વિ+શ્રમ્+અક - ૫-૧-૪૮, વિશ્રામક - ૪-૩-૫૦ થી વૃદ્ધિ. વિકલ્પપક્ષે વૃદ્ધિ ન થાય ત્યારે વિશ્રામક. સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી વિશ્રામકઃ, વિશ્રમકઃ પ્રયોગ થશે.

(૩) વ્યશ્રામિ, વ્યશ્રમિ = આરામ કરાવો. સાધનિકા ૩-૪-૬૮ માં જણાવેલ અકારિ પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૩-૫૧ ને બદલે ૪-૩-૫૦ થી વૃદ્ધિ થશે. વિકલ્પપક્ષે વૃદ્ધિ ન થાય ત્યારે વ્યશ્રામિ પ્રયોગ થશે.

વીતિ કિમ્ ? ઘઙ્-શ્રમઃ, ણક-શ્રમકઃ, જિ-અશ્રમિ. સાધનિકા ૪-૩-૫૫ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે. અહીં વિ પૂર્વક શ્રમ્ ધાતુ ન હોવાથી ૪-૩-૫૫ સૂત્રથી વૃદ્ધિનો નિષેધ થયો છે.

કૃઙ્ઙાવિત્યેવ - વિશશ્રામ, વિશ્રામયતિ. અહીં પરોક્ષાનો ણવ્ અને ણિગન્ત નો ણિગ્ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી વિકલ્પે વૃદ્ધિ ન થતાં જિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી નિત્ય વૃદ્ધિ થઈ છે.

- ☆ વિ પૂર્વક શ્રમ્ ધાતુમાં વૃદ્ધિ થતી નથી એવું કેટલાંક માને છે. જ્યારે કેટલાંક એમ માને છે કે નિત્ય વૃદ્ધિ થાય છે અને કેટલાંક એમ માને છે કે ઘઙ્ પ્રત્યય પર છતાં જ વિકલ્પે વૃદ્ધિ થાય છે.

ઉદ્યમોપરમૌ । ૪-૩-૫૭

અર્થ:- ઘઙ્ પ્રત્યય પર છતાં ઉદ્ પૂર્વક યમ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય સ્વરની અને ઉપ પૂર્વક રમ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય સ્વરની વૃદ્ધિનો અભાવ નિપાતન થાય છે.

વિવેચન - (૧) ઉદ્યમઃ = મહેનત, પ્રયત્ન, ઉપરમઃ = વિરામ, શાન્તિ. સાધનિકા ૪-૩-૫૪ માં જણાવેલ પ્રજનઃ પ્રમાણે થશે. અહીં જિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો.

અન્યત્ર પૂર્વેણ વૃદ્ધિરેવ - યામઃ, સંયામઃ, રામઃ, વિરામઃ - સાધનિકા ૪-૩-૫૫ માં જણાવેલ કામઃ પ્રમાણે થશે. અહીં ઉદ્ પૂર્વક યમ્ ન હોવાથી અને ઉપ પૂર્વક રમ્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી વૃદ્ધિનો અભાવ નિપાતન ન થતાં ૪-૩-૫૦ થી નિત્ય વૃદ્ધિ થઈ છે.

ણિદ્વાઽન્ત્યો ણવ્ । ૪-૩-૫૮

અર્થ:- પરોક્ષાનો અન્ત્ય (પ્રથમ પુરુષ એકવચનનો) ણવ્ પ્રત્યય ણિત્ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) અહં ચિચય, ચિચાય = મેં ભેગું કર્યું.

ચિ+અ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

ચિ+અ - આ સૂત્રથી ણવ્ પ્રત્યય ણિત્ વિકલ્પે.

ચિચિ+અ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્.

ચિચે+અ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ ઇ.

ચિચય - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી જન્વ પ્રત્યય ણિત્ થાય ત્યારે નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઇ ની વૃદ્ધિ એ અને એ નો આય થવાથી ચિચાય પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે નિનય, નિનાય - લુલવ, લુલાવ - વિવય, વિવાય - જજાગર, જજાગાર પ્રયોગ થશે.

- (૨) ચુકુદ, ચુકોટ = મેં કુટિલતા કરી. સાધનિકા ૪-૩-૧૭ માં જણાવેલ ઉચ્ચુકોટ પ્રમાણે થશે. જ્યારે વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી જન્વ પ્રત્યય ણિત્ ન થાય ત્યારે કુટાદે... ૪-૩-૧૭ થી જન્વ પ્રત્યય કિંદ્વદ્ થાય છે તેથી ગુણ ન થવાથી ચુકુટ પ્રયોગ થશે.

અન્ય્ ઇતિ કિમ્ ? સ પપાચ = તેણે રાંધ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૪૬ માં કરેલી છે. અહીં ત્રીજા પુરુષ એ.વ. નો જન્વ પ્રત્યય છે. અન્ય્ (પહેલાં પુરુષ એ.વ.નો) જન્વ નથી તેથી આ સૂત્રથી જન્વ પ્રત્યય ણિત્ વિકલ્પે થયો નથી.

- ☆ અહીં આ સૂત્રમાં ણિત્વ આશ્રયીને વિકલ્પ હોવાથી જન્વ આશ્રયીને જે કાર્ય થતું હોય તે નિત્ય થાય છે. જેમ કે અહં ષપૌ. આ સૂત્રથી જન્વ ણિત્ વિકલ્પે થાય છે પણ આતો... ૪-૨-૧૨૦ થી જન્વ પ્રત્યયનો ઔ થાય છે તે વિકલ્પે ન થાય તે કાર્ય તો નિત્ય જ થાય.

- ☆ જન્વ આશ્રયીને જે કાર્ય થાય તે નિત્ય થાય છે તો જાગુ... ૪-૩-૫૨ સૂત્રથી જજાગાર પ્રયોગમાં નિત્ય વૃદ્ધિ થશે ? નાં, નિત્ય વૃદ્ધિ ન થાય કેમકે આ સૂત્રવડે વૃદ્ધિ નથી થતી. આ સૂત્ર તો માત્ર જન્વ પ્રત્યયને ણિદ્ વિકલ્પે કરે છે. અને ૪-૩-૫૨ સૂત્ર વૃદ્ધિ કરે છે. તેથી કંઈ વૃદ્ધિ વિકલ્પે થાય છે એમ ન કહેવાય. તેથી જ્યારે આ સૂત્રથી જન્વ ણિદ્ થશે ત્યારે ૪-૩-૫૨ થી વૃદ્ધિ થશે અને આ સૂત્રથી જન્વ પ્રત્યય ણિત્ ન થાય ત્યારે ૪-૩-૫૨ થી વૃદ્ધિ ન થતાં ૪-૩-૧ થી ગુણ થશે.

ઉત ઔર્વિતિ-વ્યઙ્ગનેઽદ્ધેઃ । ૪-૩-૫૧

અર્થ:- વ્યંજનાદિ વિત્ પ્રત્યય પર છતાં અદ્ધિરુક્ત એવાં ઉકારાન્ત ધાતુનાં અન્ય્ ઉ નો ઔ થાય છે.

વિવેચન - યૌતિ = તે મિશ્રણ કરે છે. યુન્તિ - ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય, યૌતિ - આ સૂત્રથી ઉ નો ઔ થયો. એજ પ્રમાણે યૌષિ, યૌમિ, રૈતિ, રૌષિ, રૌમિ, યૌતુ, રૌતુ, અયૌત, અરૌત, અયૌઃ, અરૌઃ પ્રયોગો થશે.

ઉત્ત ઇતિ કિમ્ ? ઇતિ = તે જાય છે. ઇ+તિ - ૩-૩-૬, ઇતિ - ૪-૩-૧. અહીં ઇ ધાતુ ઇકારાન્ત છે ડકારાન્ત નથી તેથી આ સૂત્રથી ઔ થયો નથી.

ધાતોરિત્યેવ - સુનોતિ = તે સ્નાન કરે છે. સાધનિકા ૩-૪-૭૫ માં કરેલી છે. અહીં ડ એ ધાતુનો નથી પ્રત્યયનો છે તેથી આ સૂત્રથી તે ડ નો ઔ થયો નથી.

વિતીતિ કિમ્ ? રુતઃ = તેઓ બે અવાજ કરે છે. રુ ધાતુને તસ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે તે વિત્ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી ડ નો ઔ થયો નથી.

વ્યજ્ઞનં-ઇતિ કિમ્ ? સ્તવાનિ = હું સ્તુતિ કરું. અહીં સ્તુ ધાતુને આનિવ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે તે સ્વરાદિ વિત્ છે પણ વ્યંજનાદિ વિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી સ્તુ ધાતુનાં ડ નો ઔ થયો નથી.

અદ્વેરિતિ કિમ્ ? જુહોતિ = તે હોમ કરે છે. સાધનિકા ૪-૧-૧૨ માં કરેલી છે. અહીં વ્યંજનાદિ વિત્ પ્રત્યય છે. પણ ધાતુ દ્વિરેક્ટ છે તેથી આ સૂત્રથી હુ ધાતુનાં ડ નો ઔ થયો નથી.

(૨) યોયોતિ = તે વારંવાર મિશ્રણ કરે છે. અહીં યજ્ઞલુબન્ત યુ ધાતુનું દ્વિત્વ થયેલું હોવાથી આ સૂત્રથી યુ ધાતુનાં ડ નો ઔ થયો નથી.

✽ કેટલાંક યજ્ઞલુબન્ત માં ડ નો ઔ થાય એમ માને છે તેઓનાં મતે યોયોતિ, નોનોતિ, રોરોતિ પ્રયોગ થશે.

વોળ્ળોઃ । ૪-૩-૬૦

અર્થઃ- વ્યંજનાદિ વિત્ પ્રત્યય પર છતાં અદ્વિરેક્ટ ઝળ્ળુ ધાતુનાં અન્ત્ય ડ નો ઔ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - પ્રોળ્ળોતિ, પ્રોળ્ળોતિ = તે ઢાંકે છે.

પ્ર-ઝળ્ળુ+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

પ્રોળ્ળુ+તિ - અવર્ણસ્યે... ૧-૨-૬ થી અ+ડ = ઔ.

પ્રોળ્ળોતિ - આ સૂત્રથી ડ નો ઔ. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી ડ નો ઔ ન થાય ત્યારે નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઔ થવાથી પ્રોળ્ળોતિ પ્રયોગ થશે.

અદ્વેરિત્યેવ - પ્રોળ્ળોનોતિ = તે વારંવાર ઢાંકે છે.

પ્રોર્ણોનુય - સુધી ૩-૪-૧૦ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે.

પ્રોર્ણોનુય - હાંદર્હ... ૧-૩-૩૧ થી જ્ દ્વિત્વ.

પ્રોર્ણોનુ - બહુલં... ૩-૪-૧૪ થી યજ્ નો લોપ.

પ્રોર્ણોનુ+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

પ્રોર્ણોનોતિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ. અહીં ઋર્ણુ ધાતુ દ્વિરુક્ત છે તેથી આ સૂત્રથી ધાતુનાં ડ નો ઔ વિકલ્પે થયો નથી.

વ્યંજનાદાવિત્યેવ - પ્રોર્ણવાનિ = હું ઢાંકું. અહીં ઋર્ણુ ધાતુથી પરમાં વ્યંજનાદિ વિત્ પ્રત્યય નથી સ્વરાદિ વિત્ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી ડ નો ઔ વિકલ્પે થયો નથી.

વિતીત્યેવ - પ્રોર્ણુતઃ = તેઓ બે ઢાંકે છે. અહીં તસ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે તે વ્યંજનાદિ છે પણ વિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ડ નો ઔ વિકલ્પે થયો નથી.

- ☆ ૪-૩-૫૯ સૂત્રથી ડ નો ઔ નિત્ય થતો હતો. તેનો આ સૂત્ર બનાવવાથી વિકલ્પે થયો છે.
- ☆ કેટલાંક યજ્લુબન્ત માં ઋર્ણુ ધાતુનાં ડ નો ઔ માને છે તેઓનાં મતે પ્રોર્ણોનોતિ પ્રયોગ થશે.

ન દિ-સ્યોઃ । ૪-૩-૬૧

અર્થ:- દિવ્ અને સિવ્ પ્રત્યય પર છતાં ઋર્ણુ ધાતુનાં અન્ત્ય ડ નો ઔ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) પ્રૌર્ણોત્ = તેણે ઢાંક્યું.

પ્ર+ઋર્ણુ+દ - દિવ્તામ્... ૩-૩-૯ થી દિવ્ પ્રત્યય.

પ્ર+ઔર્ણુ+દ - સ્વરાદે... ૪-૪-૩૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ ઔ.

પ્રૌર્ણુદ્ - એદૌત્... ૧-૨-૧૨ થી અ+ઔ = ઔ.

પ્રૌર્ણોદ્ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ.

પ્રૌર્ણોત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

- (૨) પ્રૌર્ણોઃ = તે ઢાંક્યું. સાધનિકા પ્રૌર્ણોત્ પ્રમાણે થશે. સોઠ્ઠઃ, રુપદાન્તે... થી સ્ નો ર્ અને ર્ નો વિસર્ગ થશે.

દિસ્યોરિતિ કિમ્ ? પ્રૌર્ણોતિ, પ્રૌર્ણોષિ - અહીં વર્તમાનકાળનો તિવ્

અને સિવ્ પ્રત્યય છે તેથી ૪-૩-૬૦ થી ડ નો ઔ વિકલ્પે થશે.

- ✧ સૂત્ર જુદું બનાવ્યું તેથી ૪-૩-૬૦ થી ઔની વિકલ્પે પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે. જો નિષેધ ન કરવો હોત તો "વોળ્નોદિસ્યોઃ" એ પ્રમાણે સૂત્ર કરત.
- ✧ દિ નાં સાહચર્યથી સિવ્ વર્તમાનાનો અહણ ન કરતાં હ્યસ્તનીનો જ સિવ્ પ્રત્યય અહણ થશે.

તૃહઃ શ્નાદીત્ । ૪-૩-૬૨

અર્થ:- વ્યંજનાદિ વિત્ પ્રત્યય પર છતાં તૃહ ધાતુથી પર રહેલ શ્ન પ્રત્યયની પરમાં ઈત્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - તૃણેઢિ = તે હિંસા કરે છે. તૃહ્-હિંસાયામ્ (૧૪૮૫)

તૃહ્+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

તૃનહ્+તિ - રુઘાં... ૩-૪-૮૨ થી સ્વરથી પરમાં શ્ન પ્રત્યય.

તૃનઈહ્+તિ - આ સૂત્રથી શ્ન ની પરમાં ઈત્.

તૃણઈહ્+તિ - રણ... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ.

તૃણેહ્+તિ - અવર્ણસ્યે... ૧-૨-૬ થી અ+ઈ = ઇ.

તૃણેઢ્+તિ - હો ધુઢ... ૨-૧-૮૨ થી હ નો ઢ.

તૃણેઢ્+ધિ - અધશ્ચતુ... ૨-૧-૭૮ થી તિ નાં ત્ નો ધ.

તૃણેઢ્+ઢિ - તર્વાસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ધિ નાં ધ્ નો ઢ.

તૃણેઢિ - ઢસ્તઢે ૧-૩-૪૨ થી પૂર્વનાં ઢ નો લોપ. એજ પ્રમાણે -

તૃણેક્ષિ, તૃણેહ્મિ, તૃણેઢુ વિગેરે પ્રયોગો થશે.

વ્યંજનાદાવિત્યેવ - તૃણહાનિ, અતૃણહમ્ - અહીં આનિવ્ અને અમ્ પ્રત્યય સ્વરાદિ વિત્ છે વ્યંજનાદિ વિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી શ્ન પ્રત્યયની પરમાં ઈત્ આગમ થયો નથી.

વિતીત્યેવ - તૃણઃ - અહીં તસ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે તે વ્યંજનાદિ છે પણ વિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી શ્ન પ્રત્યયની પરમાં ઈત્ આગમ થયો નથી. ૪-૨-૮૦ થી શ્ન પ્રત્યયનાં અ નો લોપ થવાથી તૃણઃ પ્રયોગ થશે.

ઈત્ આગમમાં દીર્ઘનું વિધાન ઉત્તરસૂત્ર (૪-૩-૬૩) માટે છે.

☆ અતુળેદ - હસ્તની - ૩. પુ. એ. વ. માં વ્યજ્ઞનાદ... ૪-૩-૭૮ થી દ્ પ્રત્યયનો લોપ થયેલો છે. આ સૂત્રમાં વ્યંજનાદિ વિત્ પ્રત્યય પર છતાં ઈત્ આગમનું વિધાન પ્રત્યય આશ્રયીને છે તેથી "પ્રત્યયલોપેઽપિ પ્રત્યયલક્ષણં કાર્યં વિજ્ઞાયતે" એ ન્યાયથી અહીં દ્ પ્રત્યયનો લોપ થયેલો હોવા છતાં આ સૂત્રથી ઈત્ આગમ થઈ શક્યો છે.

બ્રૂતઃ પરાદિઃ । ૪-૩-૬૩

અર્થ:- વ્યંજનાદિ વિત્ પ્રત્યય પર છતાં બ્રૂ ધાતુનાં ઋ થી પરમાં પરાદિ (પ્રત્યયનાં અવયવ૩૫) ઈત્ થાય છે.

વિવેચન - બ્રૂવૈતિ = તે બોલે છે. બ્રૂગ્-વ્યક્તાયાંવાચિ (૧૧૨૫) સાધનિકા ૪-૨-૧૧૮ માં કરેલી છે. એજ પ્રમાણે બ્રૂવૈષિ, બ્રૂવૈમિ, અબ્રૂવૈત્. **ઋત ઇતિ કિમ્ ?** આત્થ = તું બોલે છે. સાધનિકા ૪-૨-૧૧૮ માં કરેલી છે. અહીં ૪-૨-૧૧૮ થી સિવ્ નો થ પ્રત્યય અને બ્રૂ નો આહ્ આદેશ થવાથી આ સૂત્રથી ઈત્ આગમ થયો નથી.

વ્યજ્ઞનાદાવિત્યેવ - બ્રૂવાણિ, અબ્રૂવમ્ - અહીં આનિવ્ અને અન્ પ્રત્યય સ્વરાદિ વિત્ છે વ્યંજનાદિ વિત્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઈત્ આગમ થયો નથી.

વિતીત્યેવ - બ્રૂતઃ - અહીં તસ્ પ્રત્યય વ્યંજનાદિ છે પણ વિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઈત્ આગમ થયો નથી.

યડ્-તુ-રુ-સ્તોર્બંહુલમ્ । ૪-૩-૬૪

અર્થ:- વ્યંજનાદિ વિત્ પ્રત્યય પર છતાં યડ્લુબન્ત ધાતુથી પરમાં તથા અદ્ધિરુક્ત એવાં તુ-રુ અને સ્તુ ધાતુથી પરમાં પરાદિ ઈત્ બંહુલતાએ થાય છે.

વિવેચન - "ઋચિત્પ્રવૃત્તિઃ, ઋચિદપ્રવૃત્તિઃ ।

ઋચિદ્વિભાષા, ઋચિદન્યદેવ ॥"

(૧) ઋચિદ્ વા - બોધેતિ, બોધવીતિ = વારંવાર થાય છે. સાધનિકાં ૩-૪-૧૪ માં કરેલી છે.

(૨) ઋચિદ્ ન (અપ્રવૃત્તિ) - વર્વૈતિ = વારંવાર વર્તે છે. સાધનિકા ૪-૪-૫૬ માં જાણાવેલ ચર્કર્કનિ પ્રમાણે થશે.

(૩) ક્રચિત્પ્રવૃત્તિ - વાવદીતિ, લાલપીતિ, રોચીતિ અહીં નિત્ય ઈત્ નો આગમ થયો છે. સાધનિકા ૩-૪-૧૪ માં જણાવેલ બોધવીતિ પ્રમાણે થશે.

(૪) તવીતિ, તૌતિ = તે જાય છે. તુંક્ - વૃત્તિ-હિંસા-પૂરણેષુ (૧૦૭૯) તુ+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિ પ્રત્યય.

તુ+ઈ+તિ - આ સૂત્રથી ઈત્ આગમ.

તો+ઈ+તિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ.

તવીતિ - ઓઢૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ્ બહુલાધિકારને કારણે આ સૂત્રથી ઈત્ નો આગમ ન થાય ત્યારે ઉત્... ૪-૩-૫૯ થી ધાતુનાં ડ નો ઔ થવાથી તૌતિ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે -

(૫) ર્ચીતિ, રૈતિ = તે અવાજ કરે છે. રુંક્-શબ્દે (૧૦૮૫)

(૬) સ્તવીતિ, સ્તૌતિ = તે સ્તુતિ કરે છે. ઘુંગ્-સ્તુતૌ (૧૧૨૪)

અદ્વૈત્યેવ - તુતોથ = તું ગયો.

તુ+થ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી થવ્ પ્રત્યય.

તુતુથ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

તુતોથ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ.

(૨) તુથેથ = તે સ્તુતિ કરી. સ્તુ+થ - ૩-૩-૧૨, સ્તુસ્તુથ - ૪-૧-૧, તુસ્તુથ - ૪-૧-૪૫, તુષ્તુથ - ૨-૩-૧૫, તુષ્ઠ - ૧-૩-૬૦, તુથેથ - ૪-૩-૧. અહીં ધાતુ દ્વિરુક્ત હોવાથી આ સૂત્રથી તુ અને સ્તુ ધાતુથી પરમાં ઈત્ આગમ થયો નથી.

વ્યઙ્ગનાદાવિત્યેવ - બોધવાનિ, અબોધવમ્, તવાનિ, રવાણિ, સ્તવાનિ - અહીં આનિવ્ અને અમ્ પ્રત્યય સ્વરાદિ વિત્ છે વ્યંજનાદિ વિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઈત્ આગમ થયો નથી.

વિત્તીત્યેવ - બોધૂતઃ, તુતઃ, રુતઃ, સ્તુતઃ - અહીં તસ્ પ્રત્યય વ્યંજનાદિ છે પણ વિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઈત્ આગમ થયો નથી.

✳ આ સૂત્રમાં યદ્ એ પ્રમાણે સામાન્યથી કહેલું હોવા છતાં યદ્લુબન્ત નું જ ગ્રહણ થશે. કેમકે યદન્ત ધાતુ આત્મનેપદી હોવાથી વ્યંજનાદિ વિત્ પ્રત્યયનો સંભવ જ નથી. યદ્લુબન્ત ધાતુને જ પરસ્મૈપદી ધાતુ કહ્યા છે. તેથી યદ્લુબન્ત ધાતુથી પરમાં તિવ્-સિવ્ વિગેરે પ્રત્યયો થાય છે.

સ: સિજસ્તેર્દિ-સ્યો: ૧ ૪-૩-૬૫

અર્થ:- દિ અને સિ પ્રત્યય પર છતાં સકારાન્ત સિચ્ અન્તવાળા ધાતુથી પરમાં તેમજ અસ્ ધાતુથી પરમાં પરાદિ રૂત્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અકાર્ષીત્ = તેણે કર્યું. સાધનિકા ૩-૪-૫૩ માં જણાવેલ અનૈષીત્ પ્રમાણે થશે. અહીં ઋ ની વૃદ્ધિ આર્ થશે.

(૨) અકાર્ષી: = તેં કર્યું. સાધનિકા ૩-૪-૫૩ માં જણાવેલ અનૈષીત્ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં ૧-૩-૫૧ સૂત્ર નહીં લાગે. અને સોરુ; રુપદાન્તે... થી અકાર્ષી: પ્રયોગ થશે.

(૩) આસીત્ = તે હતો.

અસ્+દ - દિવ્તામ્... ૩-૩-૮ થી દિવ્ પ્રત્યય.

આસ્+દ - એત્ય... ૪-૪-૩૦ થી અસ્ ધાતુનાં અ ની વૃદ્ધિ આ.

આસીદ્ - આ સૂત્રથી દિવ્ ની પૂર્વે રૂત્ આગમ.

આસીત્ - વિગમે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્ .

(૪) આસી: = તું હતો. સાધનિકા આસીત્ પ્રમાણે થશે. ૧-૩-૫૧ સૂત્ર નહીં લાગે અને સોરુ; રુપદાન્તે... થી આસી: પ્રયોગ થશે.

સ ઇતિ કિમ્ ? અદાત્ = તેણે આપ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૫૮ માં જણાવેલ અધાત્ પ્રમાણે થશે. અહીં સિચ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે પણ ૪-૩-૬૬ થી લોપ થયેલો હોવાથી અહીં સકારાદિ સિચ્ પ્રત્યય ધાતુથી પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી રૂત્ આગમ થયો નથી.

(૨) અભૂત્ = તે થયો. સાધનિકા ૪-૨-૪૩ માં કરેલી છે. અહીં સિચ્ નો ૪-૩-૬૬ થી લોપ થયેલો હોવાથી સકારાદિ સિચ્ પ્રત્યય અસ્ ધાતુનાં થયેલાં મૂ આદેશથી પરમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી રૂત્ આગમ થયો નથી.

દિસ્યોરિતિ કિમ્ ? અંસ્તિ, અસિ - અહીં તિવ્ અને સિવ્ પ્રત્યય વર્તમાન કાળનો છે તેથી અસ્ ધાતુ હોવા છતાં આ સૂત્રથી રૂત્ આગમ થયો નથી. દિવ્ નાં સાહચર્યથી સિવ્ હસ્તનીનો જ પ્રહણ થશે.

☆ આસીત્ અને આસી: ઉદાહરણ બતાવ્યા છે તે હસ્તનીનાં જ જાણવાં. કેમકે અઘતનીમાં તો અસ્તિ... ૪-૪-૧ થી અસ્ નો મૂ આદેશ થાય છે.

- ✧ દ્વસ્તની. દિવ્ અને સિવ્ પ્રત્યય પર છતાં ઈત્ આગમનાં વિધાન સામર્થ્યથી વ્યજ્ઞનાદ... ૪-૩-૭૮ થી દિવ્ નો લોપ થતો નથી. તેથી આસીત્ પ્રયોગ થશે.
- ✧ આસી: માં “આદેશાદાગમ:” આદેશથી આગમ બળવાન બને છે એ ન્યાયથી અસ્ ધાતુનાં સ્ નો સકારાદિ સિવ્ પ્રત્યય પર છતાં ૪-૩-૭૩ થી લોપની પ્રાપ્તિ આવે તે પહેલાં જ આ સૂત્રથી ઈત્ આગમ થઈ જાય છે.

પિબૈતિ-દા-ભૂ-સ્થ: સિચો લુપ્ પરસ્મૈ ન ચેદ્ । ૪-૩-૬૬

અર્થ:- પા, ઇ, દા સંજક, ભૂ અને સ્થાં ધાતુથી પરમાં રહેલ સિચ્ પ્રત્યયનો પરસ્મૈપદમાં લોપ થાય છે અને ત્યારે (સિચ્ લોપનાં યોગમાં) ઇટ્ આગમ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) અપાત્ = તેણે પીધું. પાં-પાને (૨) સાધનિકા ૩-૪-૫૯ માં જણાવેલ અધાત્ પ્રમાણે થશે. પણ સિચ્ નો લોપ આ સૂત્રથી થશે. એજ પ્રમાણે -

(૨) અગાત્ = તે ગયો. ઇંક્-ગતૌ (૧૦૭૫), અર્ધ્યગાત્ = તે પામ્યો. ઇંક્-સ્મરણે (૧૦૭૪) અહીં ઇણિકો... ૪-૪-૨૩ થી ઇ નો ગા આદેશ થયો છે.

(૩) અદાત્ = તેણે આપ્યું.

(૪) અધાત્ = તેણે ધારણ કર્યું.

(૫) અભૂત્ = તે થયો. સાધનિકા ૪-૨-૪૩ માં કરેલી છે. અહીં ભૂ ધાતુ અને અસ્ નો ભૂ આદેશ થાય છે તે બન્ને ભૂ ધાતુનું પ્રહણ થશે. સિચ્ નો લોપ થયા પછી ઈત્ આગમ બાધ પામે છે. (થતો નથી.)

(૬) અસ્થાત્ = તે ઊભો રહ્યો. સાધનિકા ૩-૪-૫૯ માં જણાવેલ અધાત્ પ્રમાણે થશે.

પરસ્મૈ ઇતિ કિમ્ ? અપાસત પયાંસિ તૈ: = તેઓવડે દૂધ પીવાયું.

પા+અન્ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી અન્ત પ્રત્યય.

પા+સ્+અન્ત - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

અપાસ્-અન્ત - અદ્... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ.

અપાસત - અનતો... ૪-૨-૧૧૪ થી અન્ત નાં અન્ત નો અત્. અહીં આત્મનેપદનો વિષય હોવાથી આ સૂત્રથી સિચ્ નો લોપ થયો નથી. પિબેતિ કિમ્ ? અપાસીત્ વનં વસ્ત્રં વા = વનનું અથવા વસ્ત્રનું રક્ષણ કર્યું અથવા શોષણ કર્યું. સાધનિકા અનૈષીત્ પ્રમાણે થશે પરન્તુ ૪-૩-૪૪ અને ૨-૩-૧૫ સૂત્રની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી અહીં નહીં લાગે. આ સૂત્રમાં પિબ્ નું અલણ હોવાથી પાંક્-રક્ષણે (૧૦૬૭) અને પૈ-શોષણે (૪૭) ધાતુનું અલણ ન થવાથી પરસ્મૈપદ હોવા છતાં સિચ્ નો લોપ થયો નથી.

દાસંજ્ઞાં ઇતિ કિમ્ ? અદાસીત્ કેદારમ્ ભોજનમ્ વા = તેણે કેદારને કાપ્યું અથવા ભોજનને શુદ્ધ (સંસ્કારીત) કર્યું. દાંવક્-લવને (૧૦૭૦) અને દૈવ્-શોધને (૨૮) સાધનિકા અનૈષીત્ પ્રમાણે થશે. આ બે ધાતુ દા સંજ્ઞક નથી તેથી આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદ હોવા છતાં સિચ્ નો લોપ થયો નથી.

સિચ્ નો લુક્ થાય છે એમ ન કહેતાં લુપ્ થાય છે એમ કહ્યું તેથી હવે સિચ્ નો સ્થાનિવદ્ભાવ નહીં થાય. તેથી અબોધોત્. માં સિચ્ નો લોપ થયો છે તેનો સ્થાનિવદ્ભાવ ન થવાથી ૪-૩-૪૪ થી વૃદ્ધિ ન થઈ.

ટ્થે-ઘ્રા-શા-ચ્છા-સો વા । ૪-૩-૬૭

અર્થ:- ટ્થે, ઘ્રા, શા, ચ્છા અને સા ધાતુથી પરમાં રહેલ સિચ્ પ્રત્યયનો પરસ્મૈપદમાં વિકલ્પે લોપ થાય છે અને જ્યારે સિચ્ નો લોપ થાય છે ત્યારે ઇટ્ આગમ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) અઘાત્, અઘાસીત્ = તેણે પીધું. ટ્થે-પાને (૨૮) અઘાત્ ની સાધનિકા ૩-૪-૫૮ માં કરેલી છે. અને અઘાસીત્ ની સાધનિકા ૩-૪-૫૩ માં જણાવેલ અનૈષીત્ પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૩-૪૪ અને ૨-૩-૧૫ સૂત્ર નહીં લાગે. એજ પ્રમાણે -

- (૨) અઘ્રાત્, અઘ્રાસીત્ = તેણે સુંઘ્યું. ઘ્રાં-ગન્ધોપાદાને (૩)
- (૩) અશાત્, અશાસીત્ = તેણે પતવું કર્યું. શૌચ્-તક્ષણે (૧૧૪૭) અહીં આત્... ૪-૨-૧ થી શો ધાતુનાં ઓ નો આ થયો છે.
- (૪) અચ્છાત્, અચ્છાસીત્ = તેણે કાપ્યું. છૌચ્-છેદને (૧૧૪૮) ૪-૨-૧ થી

છો નાં. ઓ નો આ, સ્વરેખ્ય: ૧-૩-૩૦ થી છ દ્વિત્વ, અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી પૂર્વનાં છ નો ચ્ થવાથી છ્ઞ ધાતુ થશે.

- (૫) અસાત્, અસાસીત્ = તે નાશ પામ્યો. અથવા તેણે નાશ કર્યો. ષોચ્-અન્તકર્મણિ (૧૧૫૦), સૈ-ક્ષયે (૪૪) ૪-૨-૧ થી ષો ધાતુનાં ઓ નો અને સૈ ધાતુનાં એ નો આ થયો છે.

પરસ્મૈ ઇત્યેવ - અધિષાતામ્ સ્તનૌ વત્સેન = વાછરડાવડે બે સ્તન પીવાયા. સાધનિકા ૩-૪-૫૯ માં કરેલી છે. અહીં ધા ધાતુ છે પણ પરસ્મૈપદ નથી આત્મનેપદનો વિષય છે તેથી આ સૂત્રથી સિચ્ નો લોપ થયો નથી.

- ★ દ્ષે ધાતુ દા સંજક છે તેથી ૪-૩-૬૬ થી સિચ્ નાં લોપની નિત્ય પ્રાપ્તિ હતી અને ઘ્રા-શા-ચ્છા અને સા ધાતુને સિચ્ નાં લોપની અપ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી વિકલ્પે લોપ થયો.
- ★ છો અને શો ધાતુની મધ્યમાં સો ન હોવાથી સાહચર્ય ગ્રહણ થતું નથી તેથી સો ધાતુ દિવાદિ ગણનો જ ગ્રહણ નહીં થાય. એટલે ભ્વાદિ અને દિવાદિ બન્ને ગણનાં ધાતુનું ગ્રહણ થશે.

તન્મ્યો વા ત-થાસિ ન્-ળોશ્ચ । ૪-૩-૬૮

અર્થ:- ત અને થાસ્ પ્રત્યય પર છતાં તનાદિ ગણનાં ધાતુથી પરમાં રહેલ સિચ્ પ્રત્યયનો વિકલ્પે લોપ થાય ન. અને જ્યારે સિચ્ નો લોપ થાય છે ત્યારે ધાતુનાં ન્ અને ણ્ નો લોપ થાય છે તેમજ ઇદ્ આગમ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) અતત, અતનિષ્ઠ = તેણે વિસ્તાર્યું.

તન્+ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

તન્+સ્+ત - સિજ્... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

અતન્+સ્+ત - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અતત - આ સૂત્રથી સિચ્ અને ધાતુનાં ન્ નો લોપ. વિકલ્પપક્ષે સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ ન થાય ત્યારે અતન્+ઇ+સ્+ત - સ્તાઘ્... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ થવાથી અતનિસ્ત, ર-ષ્... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્ અને તવર્ગ... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ટ્ થવાથી અતનિષ્ઠ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે - અસત, અસનિષ્ઠ = તેણે આપ્યું.

- (૨) અતથાઃ, અતનિષ્ઠાઃ = તેં વિસ્તાર્યું. સાધનિકા અતત, અતનિષ્ઠ પ્રમાણે થશે. પણ ત ને બદલે થાસ્ પ્રત્યય થશે. સોરુઃ, રુપદાન્તે... લાગશે. અને અતનિષ્ઠાઃ માં ૧-૩-૬૦ થી થાસ્ પ્રત્યયનાં થ નો ત્ થશે. એજ પ્રમાણે - અસથાઃ, અસનિષ્ઠાઃ = તેં આપ્યું..

ક્ષળ્ - અક્ષત, અક્ષણિષ્ઠ - અક્ષથાઃ, અક્ષણિષ્ઠાઃ.

ક્ષિળ્ - અક્ષિત, અક્ષિણિષ્ઠ - અક્ષિથાઃ, અક્ષિણિષ્ઠાઃ.

ઋળ્ - આર્ત, આર્ણિષ્ઠ - આર્થાઃ, આર્ણિષ્ઠાઃ.

તૃળ્ - અતૃત, અર્તણિષ્ઠ - અર્તથાઃ, અર્તણિષ્ઠાઃ.

ઘૃળ્ - અઘૃત, અઘર્ણિષ્ઠ - અઘૃથાઃ, અઘર્ણિષ્ઠાઃ.

વળ્ - અવત, અવનિષ્ઠ - અવથાઃ, અવનિષ્ઠાઃ.

મળ્ - અમત, અમનિષ્ઠ - અમથાઃ, અમનિષ્ઠાઃ.

સૂત્રમાં થાસ્ પ્રત્યયનું ગ્રહણ કરેલું હોવાથી પરસ્મૈપદની નિવૃત્તિ થાય છે. પ્રત્યયનાં સાહચર્યથી “સાહચર્યાત્ સદૃશસ્યૈવ” એ ન્યાયથી ત પ્રત્યય પણ આત્મનેપદનો જ ગ્રહણ થશે. પણ પરસ્મૈપદ દ્વિ.પુ.બ.વ. નો ત પ્રત્યય ગ્રહણ નહીં થાય. જેમ કે અતનિષ્ઠ યૂયમ્ વ્યક્તનાદે... ૪-૩-૪૭ થી સેટ્ સિચ્ પ્રત્યય પર છતાં પરસ્મૈપદમાં વિકલ્પે વૃદ્ધિ થતી હોવાથી અતનિષ્ઠ પ્રયોગ પણ થશે.

સનસ્તત્રાઽઽવા । ૪-૩-૬૧

અર્થ:- સન્ ધાતુથી પરમાં રહેલ સિચ્ પ્રત્યયનો તેમજ ધાતુનાં ન્ નો લોપ થયે છતે સન્ ધાતુનાં સ્વરનો આ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) અસાત, અસત = તેણે આપ્યું.

- (૨) અસાથાઃ, અસથાઃ = તેં આપ્યું. સાધનિકા ૪-૩-૬૮ માં જણાવેલ અતત - અતથાઃ પ્રમાણે થશે. તેથી સન્ ધાતુનાં ત અને થાસ્ પ્રત્યય પર છતાં ત્રણ ત્રણ રૂપો થશે. અસત, અસાત અને અસનિષ્ઠ. અસથાઃ, અસાથાઃ અને અસનિષ્ઠાઃ.

તત્રેતિ કિમ્ ? અસનિષ્ઠ = તેણે આપ્યું. સાધનિકા ૪-૩-૬૮ માં જણાવેલ અતનિષ્ઠ પ્રમાણે થશે. અહીં સિચ્ નો કે ધાતુનાં ન્ નો લોપ થયેલો ન હોવાથી આ સૂત્રથી ધાતુનાં સ્વરનો આ વિકલ્પે થયો નથી.

- ✧ કેટલાંક સન્ ધાતુનાં સ્વરનો આ ઈચ્છતાં નથી તેઓનાં મતે બે બે રૂપો થશે. જેમકે - અસત, અસનિષ્ટ - અસથા, અસનિષ્ઠા.
- ✧ કેટલાંક સન્ ધાતુનાં સ્વરનો આ નિત્ય માને છે તેઓનાં મતે પણ બે બે રૂપો થશે. જેમકે - અસાત, અસનિષ્ટ - અસાથા, અસનિષ્ઠા.

ધુહ-હ્રસ્વાલ્લુગનિટસ્ત-થો: । ૪-૩-૭૦

અર્થ:- ત્ અથવા થ્ આદિમાં છે જેને એવા તકારાદિ અને થકારાદિ પ્રત્યય પર છતાં ધુટ્ વર્ણાન્ત અને હ્રસ્વ સ્વરાન્ત ધાતુથી પર રહેલ અનિટ્ સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અભિત = તેણે ભેદ્યું. અભિત્યા: = તે ભેદ્યું.

અકૃત = તેણે કર્યું. અકૃથા: = તેં કર્યું. સાધનિકા ૩-૪-૬૭ માં જણાવેલ અવુદ્ધં પ્રમાણે થશે. પણ ૧-૩-૪૯ ને બદલે ૧-૩-૫૦ સૂત્રથી દ નો ત્ થશે અને ૨-૧-૭૯ સૂત્ર નહીં લાગે. આ સૂત્રથી ધુટ્ વર્ણાન્ત ભિદ્ ધાતુથી તેમજ હ્રસ્વ સ્વરાન્ત કૃ ધાતુથી પર રહેલ ત અને થાસ્ પ્રત્યય પર છતાં સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ થયો છે.

અનિટ્ ઇતિ કિમ્ ? વ્યદ્યોતિષ્ટ = તે પ્રકાશિત થયો. દ્યુતિ-દીપ્તૌ (૮૩૭)

વિ+દ્યુત્+ત - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

વિ+દ્યુત્+સ્+ત - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

વિ+અદ્યુત્+સ્+ત - અદ્... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ.

વ્યદ્યુત્+સ્+ત - ઇવણદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્.

વ્યદ્યુતિસ્+ત - સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

વ્યદ્યોતિસ્+ત - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

વ્યદ્યોતિષ્+ત - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

વ્યદ્યોતિષ્ટ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્.

અહીં દ્યુત્ ધાતુ ધુટ્ વર્ણાન્ત છે પણ અનિટ્ સિચ્ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ થયો નથી.

ધુહ હ્રસ્વાદિતિ કિમ્ ? અમંસ્ત, અમંસ્થા: - મર્નિચ્-જ્ઞાને (૧૨૬૩)

આ મન્ ધાતુ અનિટ્ છે તેથી તેનાથી પર રહેલ સિચ્ એ અનિટ્

કહેવાય પણ મન્ ધાતુ ધુટ્ વર્ણાન્ત નથી તેથી આ સૂત્રથી સિચ્ નો લોપ થયો નથી.

- (૨) અચ્ચોષ્ટ, અચ્ચોષ્ઠાઃ - અહીં ચ્યુ ધાતુ હ્રસ્વ સ્વરાન્ત છે તેનાથી પરમાં અનિટ્ સિચ્ પ્રત્યય પણ છે છતાં ચ્યુ ધાતુમાં રહેલ ડ નો ગુણ કરવો એ નિત્ય કાર્ય હોવાથી સિચ્ નો લોપ કરવો એ (આ સૂત્રનું કાર્ય) પર હોવા છતાં પહેલાં ગુણ થાય છે અને ગુણ થયા પછી ધાતુ હ્રસ્વ સ્વરાન્ત રહેતો નથી તેથી આ સૂત્રથી સિચ્ નો લોપ થયો નથી.

તથોરિતિ કિમ્ ? અભિત્સાતામ્, અભિત્સત - અકૃષાતામ્, અકૃષત - અહીં ખિદ્ ધાતુ ધુટ્ વર્ણાન્ત અને કૃ ધાતુ હ્રસ્વ સ્વરાન્ત હોવા છતાં તકારાદિ કે થકારાદિ પ્રત્યય નથી પણ આતામ્ અને અન્ત એ સ્વરાદિ પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ થયો નથી.

- ✧ પિબૈતિ... ૪-૩-૬૬ થી લુપ્ નો અધિકાર ચાલુ હોવા છતાં આ સૂત્રમાં લુક્ નું ગ્રહણ સિચ્ પ્રત્યયનાં સ્થાનિવદ્ભાવ માટે છે તેથી સિચ્ આશ્રયીને થતાં વૃદ્ધિ વિગેરે કાર્યો સિચ્ નો લોપ થયે છે તે પણ થશે. જેમકે વસ્ ધાતુનું અવાત્તમ્ થશે.

- ✧ તનખ્યો... ૪-૩-૬૮ થી તથાસિ નો અધિકાર ચાલુ હોવા છતાં આ સૂત્રમાં તથ નું ગ્રહણ વ્યાપ્તિ માટે છે તેથી સાહચર્યનું ગ્રહણ નહીં થાય. એટલે પરસ્મૈપદનાં તકારાદિ પ્રત્યયો પણ ગ્રહણ થશે. જેમકે અમૈત્તમ્, અમૈત્તામ્, અમૈત્ત. સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી વ્યક્તના... ૪-૩-૪૫ થી વૃદ્ધિ થઈ છે.

- ✧ સૂત્રમાં તથોઃ એ પ્રમાણે દ્વિવચનનું ગ્રહણ ધુટ્ વર્ણાન્ત અને હ્રસ્વ સ્વરાન્તની સાથે યથાસંખ્યની નિવૃત્તિ માટે છે.

ઇટ્ ઈતિ । ૪-૩-૭૧

અર્થ:- ઇટ્ થી પર રહેલાં સિચ્ પ્રત્યયનો ઈટ્ પર છતાં લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અલાવીત્ = તેણે કાપ્યું.

લૂ+દ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

લૂ+સ્+દ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

લૂ+ઇ+સ્+દ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

અલૂ+ઇ+સ+દ - અહ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અલૂ+ઇ+સ+ઈ+દ - સઃસિજ... ૪-૩-૬૫ થી ઈત્ આગમ.

અલૂ+ઇ+ઈદ - આ સૂત્રથી સિચ્ નો લોપ.

અલૌ+ઇ+ઈદ - સિચિ... ૪-૩-૪૪ થી ઋ ની વૃદ્ધિ ઔ.

અલાવિ+ઈદ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઔ નો આવ.

અલાવીદ્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી ઇ+ઈ = ઈ.

અલાવીત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્.

અહીં સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ થવા છતાં સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી ૪-૩-૪૪ થી વૃદ્ધિ થઈ છે.

इट इति किम् ? अकार्णीत् = तेषां कर्तुं. साधनिका ३-४-५३ માં જણાવેલ અનૈષીત્ પ્રમાણે થશે. અહીં ઋ ની વૃદ્ધિ આર્ થશે. અહીં ૪-૪-૫૬ થી ઇદ્ નો નિષેધ થતો હોવાથી સિચ્ પ્રત્યય ઇદ્ થી પરમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ થયો નથી.

ईतीति किम् ? अभणिषम् = हुं ओल्यो.

भण्+अम् - दि-ताम्... ૪-૩-૧૧ થી અમ્ પ્રત્યય.

भण्+स्+अम् - सिज... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

अभण्+स्+अम् - अह्... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

अभणि+स्+अम् - स्ताद्य... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ.

अभणिषम् - नाभ्य... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

અહીં ઇદ્ થી પરમાં સિચ્ પ્રત્યય છે પણ તેનાથી પરમાં ઈત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી સિચ્ પ્રત્યયનો લોપ થયો નથી. કેમકે ઈત્ આગમ દિ અને સિ પ્રત્યયો પરમાં હોય તો જ થાય છે અહીં તો અમ્ પ્રત્યય છે.

સો ધિ વા । ૪-૩-૭૨

અર્થ:- ધાતુથી વિધાન કરાએલાં ધકારાદિ પ્રત્યય પર છતાં પૂર્વનાં સ્ નો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

विवेचन - (१) चकाधि, चकाद्धि = तुं प्रकाशित था. चकासृक्-दीप्तौ (१०८४)

चकास्-हि - तुव्... ૩-૩-૮ થી હિ પ્રત્યય.

ચકાસ્-ધિ - હુ ધુતો... ૪-૨-૮૩ થી હિ નો ધિ.

ચકાધિ - આ સૂત્રથી ધાતુનાં સ્ નો લોપ. વિકલ્પપક્ષે સ્ નો લોપ ન થાય ત્યારે તૃતીય... ૧-૩-૪૯ થી સ્ નો દ્ થવાથી ચકાદ્ધિ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે શાસ્ ધાતુનું - આશાધ્વમ્, આશાદ્ધ્વમ્.

(૨) અલવિધ્વમ્, અલવિઙ્ઘ્વમ્ = તમે કાપ્યું.

લૂ+ધ્વમ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી ધ્વમ્ પ્રત્યય.

લૂ+સ્+ધ્વમ્ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

અલૂ+સ્+ધ્વમ્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અલૂ+ઙ્+સ્+ધ્વમ્ - સ્તાઘ્... ૪-૪-૩૨ થી ઙ્ આગમ.

અલો+ઙ્+સ્+ધ્વમ્ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ ઓ.

અલવિ+સ્+ધ્વમ્ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ્.

અલવિધ્વમ્ - આ સૂત્રથી સ્ નો લોપ. વિકલ્પપક્ષે સ્ નો લોપ ન થાય ત્યારે અલવિષ્+ધ્વમ્ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

અલવિઙ્+ધ્વમ્ - તૃતીય... ૧-૩-૪૯ થી ષ્ નો ઙ્, અલવિઙ્ઘ્વમ્ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ઘ્ નો દ્ થશે..

☆ સિચ્ ની અનુવૃત્તિ ચાલતી હોવા છતાં આ સૂત્રમાં સ્ નું ગ્રહણ કર્યું છે તે સામાન્ય સ્ નાં ગ્રહણ માટે છે તેથી પ્રકૃતિનાં સકારનો અને પ્રત્યયનાં સકારનો (બન્નેનો) લોપ થશે.

☆ કેટલાંક સ્ નો લોપ વિકલ્પે ઈચ્છતા નથી એટલે કે નિત્ય લોપ ઈચ્છે છે. તેઓનાં મતે ચકાધિ, અલવિધ્વમ્ એ પ્રમાણે એક જ પ્રયોગ થશે.

અસ્તે: સિ હસ્ત્વેતિ । ૪-૩-૭૩

અર્થ:- સકારાદિ પ્રત્યય પર છતાં અસ્ ધાતુનાં સ્ નો લોપ થાય છે અને એ પ્રત્યય પર છતાં અસ્ ધાતુનાં સ્ નો હ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અસિ = તું છે. અસ્+સિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી સિવ્ પ્રત્યય, અસિ - આ સૂત્રથી અસ્ ધાતુનાં સ્ નો લોપ થયો છે.

(૨) વ્યતિસે = તેને બદલે તું છે.

વિ+અતિ+અસ્ - ક્રિયા... ૩-૩-૨૩ થી આત્મનેપદ.

વિ+અતિ+અસ્-સે - તિવ્... ૩-૩-૬ થી સે પ્રત્યય.

વ્યતિ+અસ્+સે - ઇવળદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય.

વ્યતિ+સ્+સે - શ્ના... ૪-૨-૮૦ થી અસ્ નાં અ નો લોપ.

વ્યતિસે - આ સૂત્રથી અસ્ નાં સ્ નો લોપ. આ પ્રમાણે અકાર અને સકારનો લોપ થવાથી પ્રત્યય માત્ર રહેશે.

(૩) વ્યતિહે = તેને બદલે હું છું.

વ્યતિ+અસ્+એ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી એ પ્રત્યય.

વ્યતિ+અહે - આ સૂત્રથી અસ્ નાં સ્ નો હ.

વ્યતિહે - શ્ના... ૪-૨-૮૦ થી અસ્ નાં અ નો લોપ.

(૪) ભાવયામાહે = મેં ઉત્પન્ન કર્યું (મારાવડે ઉત્પન્ન કરાવું.)

ભૂ+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

ભૌ+ઇ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વદ્ધિ ઔ.

ભાવિ - ઓદ્વૈતો... ૧-૨-૨૪ થી ઔ નો આવ્.

ભાવિ+એ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય.

ભાવિ+આમ્ - ધાતો... ૩-૪-૪૬ થી એ પ્રત્યયનાં સ્થાને આમ્.

ભાવયામ્+અસ્+એ - આમન્તા... ૪-૩-૮૫ થી ણિગ્ નો અય્.

ભાવયામ્+અસ્+અસ્+એ - દ્વિધાતુ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

ભાવયામ્+અસ્+એ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજનનો લોપ.

ભાવયામ્+આસ્+એ - અસ્યા... ૪-૧-૬૮ થી અ નો આ.

ભાવયામાસે - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી આ+અ = આ.

ભાવયામાહે - આ સૂત્રથી અસ્ નાં સ્ નો હ.

કેટલાંક પરોક્ષાનો એકાર પર છતાં અસ્ ધાતુનાં સ્ નો હ ઈચ્છતા નથી તેઓનાં મતે ભાવયામાસે પ્રયોગ થશે.

દુહ-દિહ-લિહ-ગુહો દન્યાત્મને વા સકઃ । ૪-૩-૭૪ .

અર્થ:- દન્યવર્ણ છે આદિમાં જેને એવા આત્મનેપદનાં પ્રત્યય પર છતાં દુહ, દિહ, લિહ અને ગુહ ધાતુથી પર રહેલ સક્ પ્રત્યયનો લોપ વિકલ્પે

થાય છે.

વિવેચન - (૧) અદુઘ = તેણે દોહ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૮૭ માં કરેલી છે.

વિકલ્પપક્ષે સક્ પ્રત્યયનો લોપ ન થાય ત્યારે અધુક્ષત. સાધનિકા ૩-૪-૫૫ માં જણાવેલ અધુક્ષત પ્રમાણે થશે.

(૨) અદિઘ = તેણે લીંપ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૮૭ માં જણાવેલ અદુઘ પ્રમાણે થશે. જ્યારે સક્ પ્રત્યયનો લોપ ન થાય ત્યારે અધિક્ષત. સાધનિકા ૩-૪-૫૫ માં જણાવેલ અધુક્ષત પ્રમાણે થશે.

(૩) અલીઘઃ = તેં ચાટ્યું.

લિહ્+થાસ્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી થાસ્ પ્રત્યય.

લિહ્+સ+થાસ્ - હ-શિટો... ૩-૪-૫૫ થી સક્ પ્રત્યય.

અલિહ્+સ+થાસ્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ.

અલિહ્+થાસ્ - આ સૂત્રથી સક્ નો લોપ.

અલિઙ્+થાસ્ - હોધુટ્... ૨-૧-૮૨ થી હ નો ઢ.

અલિઙ્+ધાસ્ - અધશ્ચ... ૨-૧-૭૯ થી પ્રત્યયનાં થ નો ધ્.

અલિઙ્+ઢાસ્ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ધ્ નો ઢ.

અલીઘાસ્ - ઢસ્તઙ્ ૧-૩-૪૨ થી પૂર્વનાં ઢ નો લોપ અને પૂર્વનો ઇ દીર્ઘ. સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી અલીઘઃ થશે. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી જ્યારે સક્ નો લોપ ન થાય ત્યારે અલિક્ષથાઃ.

☆ અલિહ્+સ+થાસ્ - સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

અલિઙ્+સ+થાસ્ - હોધુટ્... ૨-૧-૮૨ થી હ નો ઢ.

અલિક્+સ+થાસ્ - ષઢોઃ... ૨-૧-૬૨ થી ઢ નો ક્.

અલિક્ષથાસ્ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી અલિક્ષથાઃ થશે.

(૪) ન્યગુહ્+વહિ = અમે બેએ ગૂઢ રાખ્યું.

નિ+ગુહ્+વહિ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી વહિ પ્રત્યય.

નિ+ગુહ્+સ+વહિ - હ-શિટો... ૩-૪-૫૫ થી સક્ પ્રત્યય.

નિ+અગુહ્+સ+વહિ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ.

ન્યગુહ+સ+વહિ - ઇવળાદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય.

ન્યગુહ્વહિ - આ સૂત્રથી સક્ નો લોપ. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી જ્યારે સક્ નો લોપ ન થાય ત્યારે ન્યઘુક્ષાવહિ.

✧ ન્યગુહ+સ+વહિ - સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

ન્યગુહ+સ+વહિ - હોધુદ્... ૨-૧-૮૨ થી હ નો દ્.

ન્યઘુદ્+સ+વહિ - ગડદબાદે... ૨-૧-૭૭ થી ગ્ નો ઘ્.

ન્યઘુક્+સ+વહિ - ષઢોઃ... ૨-૧-૬૨ થી દ્ નો ક્.

ન્યઘુક્ષવહિ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

ન્યઘુક્ષાવહિ - મવ્યસ્યાઃ ૪-૨-૧૧૩ થી અ નો આ.

દન્ત્ય ઇતિ કિમ્ ? અધુક્ષામહિ = અમે દોહું. સાધનિકા ન્યઘુક્ષાવહિ પ્રમાણે થશે. અહીં મહિ પ્રત્યય દન્ત્ય વર્ણવાળો નથી તેથી આ સૂત્રથી સક્ પ્રત્યયનો વિકલ્પે લોપ થયો નથી.

સ્વરોડતઃ ૧. ૪-૩-૭૫

અર્થ:- સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં સક્ પ્રત્યયનાં અ નો લોપ થાય છે.

વિધેયન - અધુક્ષાતામ્ = તે બે જણાએ દોહું. સાધનિકા ૪-૩-૭૪ માં જણાવેલ ન્યઘુક્ષાવહિ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ વહિ ને બદલે આતામ્ પ્રત્યય થશે. ૨-૧-૮૨ ને બદલે ૨-૧-૮૩ થી હ નો ઘ્ અને ૨-૧-૭૭ થી દ્ નો ઘ્ થશે. અને ૪-૨-૧૧૩ સૂત્ર નહીં લાગે. અહીં સ્વરાદિ પ્રત્યય હોવાથી સક્ નાં અ નો લોપ થયો છે. એજ પ્રમાણે - અધુક્ષાતામ્, અધુક્ષિ.

સ્વર ઇતિ કિમ્ ? અધુક્ષત = તેણે દોહું. સાધનિકા ૩-૪-૫૫ માં જણાવેલ અધુક્ષત્ પ્રમાણે થશે. અહીં ત પ્રત્યય છે સ્વરાદિ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી સક્ નાં અ નો લોપ થયો નથી.

✧ અધુક્ષત્ = તેઓએ દોહું. અહીં સક્ પ્રત્યયનાં અ નો લોપ થયા પછી તે અ નો સ્થાનીવદ્ભાવ થવાથી અનતો... ૪-૨-૧૧૪ થી અન્ત નાં અન્ત નો અત્ આદેશ થયો નથી.

દરિદ્રોઽદ્યતન્યાં વા । ૪-૩-૭૬

અર્થ:- અદ્યતનીનાં વિષયમાં દરિદ્રા ધાતુનાં આ નો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - અદરિદ્રીત્, અદરિદ્રાસીત્ = તે દરિદ્ર થયો. સાધનિકા ૪-૩-૭૧ માં જણાવેલ અલાવીત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૪-૩-૪૪ અને ૧-૨-૨૪ સૂત્ર નહીં લાગે. અને આ સૂત્રથી ધાતુનાં આ નો લોપ વિકલ્પે થશે. વિકલ્પપક્ષે જ્યારે આ નો લોપ ન થાય ત્યારે અદરિદ્રા+સ્+ઈ+દ્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

અદરિદ્રાસ્+ઇ+સ્+ઈદ્ - યમિ... ૪-૪-૮૬ થી ઇદ્ અને સ્ આગમ.

અદરિદ્રાસ્+ઇ+ઈદ્ - ઇદ્યતિ ૪-૩-૭૧ થી સિચ્ નો લોપ.

અદરિદ્રાસીદ્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી ઇ+ઈ = ઈ.

અદરિદ્રાસીત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

- ✧ આદેશાત્ આગમઃ બલવાન્ - એ ન્યાયથી પ્રથમ યમિ... ૪-૪-૮૬ થી ઇદ્ અને સ્ અન્તે થવો જોઈએ પણ આ સૂત્રમાં વિષયનું કથન કરેલું હોવાથી ઇદ્ અને સ્ અન્તે ન થતાં પહેલાં દરિદ્રા ધાતુનાં આ નો લોપ થાય છે અને લોપ થયા પછી ઇદ્ અને સ્ આગમની પ્રાપ્તિ નથી. તેથી અદરિદ્રીત્ પ્રયોગ થશે.

અશિત્યસ્સન્-ળકજ્-ળકાઽનટિ । ૪-૩-૭૭

અર્થ:- સકારાદિ સન્ પ્રત્યય, ળકજ્, ળક અને અનટ્ પ્રત્યય વર્જીને અન્ય અશિત્ પ્રત્યયનાં વિષયમાં દરિદ્રા ધાતુનાં આ નો લોપ થાય છે.

વિવેચન - દુર્દરિદ્રમ્ = દુઃખ, દુઃખદાયક દરિદ્રમ્.

દુર+દરિદ્રા+અ - દુઃસ્વી... ૫-૩-૧૩૮ થી ષલ્ (અ) પ્રત્યય.

દુર્દરિદ્ર - આ સૂત્રથી ધાતુનાં અન્ત્ય આ નો લોપ.

અમ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દુર્દરિદ્રમ્ થશે.

- (૨) દરિદ્રયતિ. અહીં ણિન્ પ્રત્યય પ્રેરકનો થયેલ છે. તેથી અર્તિ... ૪-૨-૨૧ થી આકારાન્ત ધાતુથી પુ નો આગમ થવો જોઈએ પણ વિષયનું કથન કરેલું હોવાથી પહેલાં આ સૂત્રથી આ નો લોપ થશે. અને લોપ થયા પછી પુ આગમની પ્રાપ્તિ નથી.

- (૩) દરિદ્રિતુમ્. અહીં તુમ્ પ્રત્યય અશિત્ હોવાથી આ સૂત્રથી આ નો લોપ

થયો છે.

- (૪) દરિદ્રાતિ - અહીં કર્મણિનો વ્ય પ્રત્યય અશિત્ હોવાથી આ સૂત્રથી આ નો લોપ થયો છે.
- (૫) દરિદ્રિતા - અહીં શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય અશિત્ હોવાથી આ સૂત્રથી આ નો લોપ થયો છે.
- (૬) દરિદ્રઃ - અહીં અચ્ પ્રત્યય અશિત્ હોવાથી આ સૂત્રથી દરિદ્રા ધાતુનાં આ નો લોપ થયો છે. વિષય સમ્પ્રતીનો નિર્દેશ કરેલો હોવાથી પહેલાં આ સૂત્રથી આ નો લોપ થશે અને પછી અચ્ પ્રત્યય થશે. જો આ નો લોપ કર્યા પહેલાં અચ્ પ્રત્યય કરવા જઈએ તો અચ્ પ્રત્યય ન થતાં આકારાન્ત ધાતુથી તન્... ૫-૧-૬૪ થી જ પ્રત્યય લાગવાની પ્રાપ્તિ આવતી.

અશિતીતિ કિમ્ ? દરિદ્રાતિ = તે દુઃખી થાય છે. અહીં વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય શિત્ હોવાથી આ સૂત્રથી ધાતુનાં આ નો લોપ થયો નથી.

સન્નાદિવર્જનં કિમ્ ? દિદરિદ્રાસતિ = તે દુઃખી થવાને ઈચ્છે છે. ૩-૪-૨૧, ૪-૧-૩, ૪-૧-૫૯, ૩-૩-૬, ૩-૪-૭૧, ૨-૧-૧૧૩ સૂત્રો લાગીને સાધનિકા થશે. અહીં સન્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી ધાતુનાં આ નો લોપ થયો નથી.

- (૨) દરિદ્રાયકઃ યાતિ = દરિદ્ર થવાને જાય છે. દરિદ્રા+અક - ક્રિયાયાં - ૫-૩-૧૩ થી જકચ્ પ્રત્યય, દરિદ્રૈ+અક - આતઃ... ૪-૩-૫૩ થી આ નો એ દરિદ્રાયક - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો આય્ સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દરિદ્રાયકઃ થશે. અહીં જકચ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી આ નો લોપ થયો નથી.
- (૩) દરિદ્રાયકઃ = દરિદ્ર. સાધનિકા દરિદ્રાયકઃ પ્રમાણે થશે. અહીં જક... ૫-૧-૪૮ થી જક પ્રત્યય લાગેલો હોવાથી આ સૂત્રથી ધાતુનાં આ નો લોપ થયો નથી.
- (૪) દરિદ્રાણમ્ = દરિદ્ર થવું તે. દરિદ્રા+અન - અનદ્ ૫-૩-૧૨૪ થી અનદ્ પ્રત્યય, દરિદ્રાન - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી આ+અ = આ, દરિદ્રાણ - રષ્ટવર્ણા... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો જ્. અમ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દરિદ્રાણમ્ થશે. અહીં અનદ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી ધાતુનાં

આ નો લોપ થયો નથી.

સન: સાદિવિશેષણં કિમ્ ? દિદરિદ્રિષતિ = તે દુઃખી થવાને ઈચ્છે છે. સૂત્રમાં સન્ ને બદલે સ્સન્ પ્રત્યયનું પ્રહણ હોવાથી જ્યારે સન્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇવ્ધ... ૪-૪-૪૭ થી ઇદ્ ન થાય ત્યારે જ આ સૂત્રથી સન્ પ્રત્યયનું વર્જન થશે પણ જ્યારે ઇદ્ થાય ત્યારે આ સૂત્રથી આ નો લોપ થશે.

- ☆ સૂત્રમાં સકારાદિ સન્ પ્રત્યયનું વર્જન કર્યું છે જો સામાન્યથી સન્ પ્રત્યયનું વર્જન કર્યું હોત તો સન્ પ્રત્યય પર છતાં આ નો લુક્નો નિષેધ થાય છે તેમ ઇદ્ સહિત (સેટ્) સન્ પ્રત્યય પર છતાં પણ ઇડેત્... ૪-૩-૯૪ સૂત્ર ન લાગતાં આ સૂત્રથી આ નો લુક્નો નિષેધ થઈ જ જાય. તે ઈષ્ટ નથી માટે સ્સન્ નું વર્જન કરેલું હોવાથી દિદરિદ્રિષતિ પ્રયોગની સિદ્ધિ આ સૂત્રથી આ નો લોપ થવાથી થશે.
- ☆ સૂત્રમાં અક એ પ્રમાણે નિષેધ કર્યો હોત તો ણકચ્ અને ણક બન્નેનો નિષેધ થઈ જાત છતાં પણ બંને પ્રત્યયોનો જુદો જુદો નિષેધ બતાવ્યો છે તે આશિષ્યકન્ ૫-૧-૭૦ થી અકન્ પ્રત્યય પર છતાં આ નો લોપનો નિષેધ ન કરવા માટે છે. એટલે દરિદ્રા ધાતુનાં આ નો લોપ ણકચ્ અને ણક પ્રત્યય પર છતાં નહીં થાય પણ અકન્ પ્રત્યય પર છતાં તો આ સૂત્રથી આ નો લોપ થશે. જેમકે દરિદ્રા+અક - ૫-૧-૭૦ થી અકન્ પ્રત્યય, દરિદ્રક - આ સૂત્રથી આ નો લોપ, સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દરિદ્રક: પ્રયોગ થશે.

વ્યજ્ઞનાદ્ દે: સશ્ચ દ: । ૪-૩-૭૮

અર્થ:- વ્યંજનાન્ત ધાતુથી પર રહેલાં દિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે અને ધાતુમાં અન્ત્ય સ્ હોય તો તેનો દ્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અચકાત્ = તે પ્રકાશિત થયો. ચકાસ્+દ્ - દિવ્... ૩-૩-૯ થી દિવ્ પ્રત્યય, ચકાદ્ - આ સૂત્રથી દિવ્ નો લોપ અને ધાતુનાં સ્ નો દ્ અચકાદ્ - અહ... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ, અચકાત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

(૨) અજાગ: = તે જાગ્યો. જાગ્+દ્ - દિવ્... ૩-૩-૯ થી દિવ્ પ્રત્યય, જાગ્+દ્ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અદ્ જાગર્-આ સૂત્રથી

દ નો લોપ, અજાગ્ - અહ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ, અજાગઃ
રુપદાન્તે... ૧-૩-૫૩ થી રૂ નો વિસર્ગ.

- (૩) અભિભઃ = તેણે પોષણ કર્યું. ભૂ-દિવ્ - દિવ્... ૩-૩-૯ થી દિવ્
પ્રત્યય, ભૂમ્-દિવ્ - હવઃ... ૪-૧-૧૨ થી ધાતુ દ્વિત્વ, ભૂમ્-દિવ્ -
ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ, ભૂમ્-દિવ્ - દ્વિતીય... ૪-
૧-૪૨ થી પૂર્વનાં મ્ નો વ્ વિભૂ-દિવ્ - પ્-મ્... ૪-૧-૫૮ થી પૂર્વનાં
અં નો ઙ, વિભર્-દિવ્ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અદ્ વિભર્
- આ સૂત્રથી દિવ્ નો લોપ, અભિભર્ - અહ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્
આગમ, અભિભઃ - રુપદાન્તે... ૧-૩-૫૩ થી રૂ નો વિસર્ગ.

- (૪) અન્વશાત્ = તેણે અનુશાસન કર્યું. અનુ+શાસ્+દ્ - દિવ્... ૩-૩-૯
થી દિવ્ પ્રત્યય, અનુ+શાદ્ - આ સૂત્રથી દિવ્ નો લોપ અને ધાતુનાં
સૂ નો દ્, અનુ+અશાદ્- અહ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ, અન્વશાદ્
- ઇવળાદિ... ૧-૨-૨૧ થી ડ નો વ્, અન્વશાત્ - વિરામે વા ૧-૩-
૫૧ થી દ્ નો ત્.

વ્યજ્ઞનાદિતિ 'કિમ્ ? અયાત્ = તે ગયો. અહીં ભસ્તનીનો દિવ્
પ્રત્યય છે. પણ ધાતુ વ્યંજનાન્ત નથી તેથી આ સૂત્રથી દિવ્ પ્રત્યયનો
લોપ થયો નથી.

ધાતોરિત્યેવ - અષૈત્સીત્ = તેણે ભેદ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૫૩ માં
જણાવેલ અનૈષીત્ પ્રમાણે થશે. અહીં જે સઃસિજ... ૪-૩-૬૫ થી ઈત્
થયો છે તે પરાદિ (પરનો અવયવ) હોવાથી ઈત્ સહિત દિવ્
પ્રત્યયનાં લોપની પ્રાપ્તિ હતી પણ તે દિ પ્રત્યય સિવ્ પ્રત્યયથી પરમાં
છે વ્યંજનાન્ત ધાતુથી પરમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી દિ પ્રત્યયનો લોપ
થયો નથી.

સેઃ સ્-દ્-ધાં ચ રુર્વા । ૪-૩-૭૧

અર્થઃ- વ્યંજનાન્ત ધાતુથી પર રહેલાં સિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે અને ધાતુમાં
અન્ત્ય સ્-દ્ અને ધ્ હોય તો તેનો વિકલ્પે રૂ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અચકાઃ ત્વમ્, અચકાત્ ત્વમ્ = તું પ્રકાશિત થયો.
ચકાસ્+સિવ્ - દિવ્... ૩-૩-૯ થી સિવ્ પ્રત્યય, અચકાસ્+સિ -
અહ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ, અચકાર્ - આ સૂત્રથી સિ

પ્રત્યયનો લોપ અને ધાતુનાં સ્ નો રુ, અચકા: - ર:પદાન્તે... ૧-૩-૫૩ થી વિસર્ગ. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી જ્યારે ધાતુનાં સ્ નો રુ ન થાય ત્યારે ધ્રુટસ્તૃતીય: ૨-૧-૭૬ થી સ્ નો દ થવાથી અચકાદ, વિગમે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્ થવાથી અચકાત્ થશે.

(૨) અભિન:, અભિનત્ ત્વમ્ = તેં ભેદ્યું. ખિદ્+સિ - દિવ્... ૩-૩-૯ થી સિવ્ પ્રત્યય, અખિદ્+સિ - અહ્... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ, અખિનદ્+સિ - રુધાં... ૩-૪-૮૨ થી જ્ઞ પ્રત્યય, અખિનર્ - આ સૂત્રથી સિ નો લોપ અને ધાતુનાં દ નો રુ, અભિન: - ર:પદાન્તે... ૧-૩-૫૩ થી ર્ નો વિસર્ગ. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી જ્યારે ધાતુનાં દ નો રુ ન થાય ત્યારે અષોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ નો ત્ થવાથી અખિનત્ થશે.

(૩) અરુણ:, અરુણત્ ત્વમ્ = તેં રોક્યું. સાધનિકા અભિન:, અખિનત્ પ્રમાણે થશે. ર-ષ્... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ્ થશે અને ધ્ નો રુ આ સૂત્રથી થશે.

☆ વ્યજ્ઞનાદ... ૪-૩-૭૮ સૂત્રમાં દિ પ્રત્યય હસ્તની સંબંધી બ્રહ્મણ ક્યો છે તેનાં સાહચર્યથી આ સૂત્રમાં સિ પ્રત્યય પણ હસ્તની સંબંધી જ બ્રહ્મણ થશે તેથી ખિનત્સિ, હિનત્સિ વર્તમાનાનાં સિ પ્રત્યયનો લોપ નહીં થાય.

☆ સૂત્રમાં જે સ્, દ અને ધ્ નો રુ થાય છે તે ઝદિત્ ક્યો છે તેથી અખિનોઽત્, અરુણોઽત્ એ પ્રમાણે ઝવાદિ કાર્ય થશે.

યોડશિતિ । ૪-૩-૮૦

અર્થ:- અશિત્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે વ્યંજનાન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલાં ય્ નો લોપ થાય છે.

વિવેચન - જઙ્ગમિતા = કુટિલ રીતે જશે.

ગમ્+ય - ગત્યર્થાત્... ૩-૪-૧૧ થી યહ્ પ્રત્યય.

ગગમ્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

જગમ્ય - ગહોર્જ: ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં ગ્ નો જ્.

જમગમ્ય - મુરતો... ૪-૧-૫૧ થી મુ આગમ.

જઙ્ગમ્ય - તૌ-મુમૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો ઇ.

જઙ્ગમ્ય+તા - તા-તારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

જઙ્ગમ્ય+ઇ+તા - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇડ્ આગમ.

જઙ્ગમ્ય+ઇ-તા - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અ નો લોપ.

જઙ્ગમિતા - આ સૂત્રથી ય્ નો લોપ.

વ્યઙ્ગનાદિત્યેવ - લોલૂયિતા - વારંવાર કાપશે. લૂ+ય - વ્યઙ્ગના...

૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય, લૂલૂય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ

દ્વિત્વ, લોલૂય - આ-ગુણા... ૪-૧-૪૮ થી ઋ નો ગુણ ઓ, લોલૂય+તા

- તા-તારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય, લોલૂય+ઇ+તા - સ્તાઘ... ૪-

૪-૩૨ થી ઇડ્ આગમ, લોલૂયિતા - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અ નો લોપ.

અહીં વ્યંજનાન્ત ધાતુથી પરમાં ય્ નથી સ્વરાન્ત ધાતુથી પરમાં છે તેથી

આ સૂત્રથી ય્ નો લોપ થયો નથી.

અશિતીતિ કિમ્ ? બેભિઘતે = વારંવાર ભેદે છે. બિદ્+ય - વ્યઙ્ગના...

૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય, બિભિઘ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ

એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ, બિભિઘ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી ભ્ નો બ્, બેભિઘ

- આ-ગુણા... ૪-૧-૪૮ થી ઙ્ નો ગુણ ઇ, બેભિઘ+તે - તિવ્... ૩-

૩-૬ થી તે પ્રત્યય, બેભિઘ+અ+તે - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્

પ્રત્યય, બેભિઘતે - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ.

અહીં તે પ્રત્યય શિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી ય્ નો લોપ થયો નથી.

ધાતોસ્તિયેવ - ઈર્ષિતા, પુત્રકામ્યિતા - અહીં તા પ્રત્યય અશિત્ છે.

પણ ધાતુથી પરમાં ય્ નથી નામ ધાતુથી પરમાં ય્ છે તેથી આ સૂત્રથી

ય્ નો લોપ થયો નથી.

ક્યો વા । ૪-૩-૮૧ .

અર્થ:- અશિત્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે વ્યંજનાન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલાં ક્ય પ્રત્યય સંબંધી ય્ નો લોપ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) સમિધિષ્યતિ, સમિધિષ્યતિ = તે લાકડા વિશેષની ઈચ્છા કરશે.

સમિધમિચ્છતિ અર્થમાં અમા... ૩-૪-૨૩ થી ક્યન્ પ્રત્યય થાય છે.

સમિધ્ય+સ્યતિ - સ્યતિ... ૩-૩-૧૫ થી સ્યતિ પ્રત્યય.

સમિધ્ય+ઇ+સ્યતિ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

સમિધ્ય+ઇ+સ્યતિ - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અ નો લોપ.

સમિધ્ય+ઇ+ષ્યતિ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

સમિધિષ્યતિ - આ સૂત્રથી ય્ નો લોપ. વિકલ્પપક્ષે જ્યારે આ સૂત્રથી ય્ નો લોપ ન થાય ત્યારે સમિધિષ્યતિ પ્રયોગ થશે.

- (૨) દૃષદિષ્યતે, દૃષદિષ્યતે = તે પથ્થર જેવું આચરણ કરે છે. દૃષદિવાચરતિ આ અર્થમાં ક્યઙ્ ૩-૪-૨૬ થી ક્યઙ્ પ્રત્યય થાય છે. પછીની સાધનિકા સમિધિષ્યતિ, સમિધિષ્યતિ પ્રમાણે થશે.

વ્યઙ્ગનાદિત્યેવ - પટીયિતા - અહીં પટુ એ સ્વરાન્ત નામથી પરમાં ક્યન્ નો ય્ છે તેથી આ સૂત્રથી ય્ નો લોપ થયો નથી.

અશિતીત્યેવ - સમિધ્યતિ, દૃષદ્યતે - અહીં વ્યંજનાન્ત ધાતુથી પરમાં ક્ય સંબધી ય્ છે પણ તેનાથી પરમાં અશિત્ પ્રત્યય નથી વર્તમાનાનો તિવ્ અને તે પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી ય્ નો લોપ થયો નથી.

- ★ સૂત્રમાં ક્ય એ પ્રમાણે સામાન્યથી નિર્દેશ કરેલો હોવાથી ક્યન્ અને ક્યઙ્ બંનેનું ગ્રહણ થશે. ક્યઙ્ નું પણ ગ્રહણ થઈ શકે પરન્તુ ક્યઙ્ પ્રત્યય વ્યંજનાન્ત ધાતુથી પર થતો જ નથી. તેથી ક્યન્ અને ક્યઙ્ પ્રત્યય બે જ ગ્રહણ થશે.

અતઃ । ૪-૩-૮૨

અર્થ:- અકારાન્ત ધાતુથી વિધાન કરાએલો અશિત્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે ધાતુનાં અન્ય અ નો લોપ થાય છે.

વિવેચન - કથયતિ = તે કહે છે. સાધનિકા ૩-૪-૧૭ માં જણાવેલ ચોરયતિ પ્રમાણે થશે. ૪-૩-૪ સૂત્ર નહીં લાગે. કથ ધાતુનાં અ નો લોપ આ સૂત્રથી થયો છે.

વિહિતવિશેષણં કિમ્ ? ગતઃ = ગયો. અહીં વ્યંજનાન્ત ગમ્ ધાતુથી ક્ પ્રત્યય વિધાન કરાએલો છે. અકારાન્ત ધાતુથી વિધાન કરાએલ નથી યમિ... ૪-૨-૫૫ થી મ્ નો લોપ થયો છે પણ ગમ્ ધાતુને ક્ પ્રત્યય લાગ્યા પછી મ્ નો લોપ થયો છે તેથી આ સૂત્રથી ગ નાં અ નો લોપ થયો નથી.

અતઃ કિમ્ ? યાતા = તે જશે. અહીં શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય અશિત્ છે પણ અકારાન્ત ધાતુથી પરમાં નથી. આકારાન્ત ધાતુથી પરમાં છે તેથી આ સૂત્રથી અન્ય સ્વરનો લોપ થયો નથી.

- ★ ચિકીર્ષતે, ચિકીર્ષ્યાત્ - અહીં સત્રન્ત ધાતુને લાગેલો કર્મણિનો વ્ય પ્રત્યય અને આશીર્વાદનો યાત્ પ્રત્યય અશિત્ છે તે પ્રત્યયો અકારાન્તથી વિધાન કરાએલા છે. તેથી આ સૂત્રથી અ નો લોપ થયો છે. તે લોપ વિધિ બળવાન હોવાથી દોષ... ૪-૩-૧૦૮થી અ નો દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. સૂત્રમાં વિષયનું કથન હોવાથી પહેલાં જ અ નો લોપ થાય છે. અને લોપ થયા પછી દીર્ઘની પ્રાપ્તિ નથી.

જેરનિટિ । ૪-૩-૮૩

અર્થ:- અનિટ્ અશિત્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે ણિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અતતક્ષત્ = પતલું કરાવ્યું. સાધનિકા ૪-૧-૫૮ માં જણાવેલ અચીકરત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૪-૩-૫૧, ૪-૨-૩૫ સૂત્ર નહીં લાગે તથા ક્ષ એ સંયોગવાળો અક્ષર હોવાથી તેની પૂર્વનો ત એ ગુરૂ છે તેથી ૪-૧-૬૩ સૂત્રથી સન્વત્ કાર્ય પણ નહીં થાય.

(૨) ચેતનઃ = આત્મા. ચિત્તુર્ણ-સ્મૃત્યામ્ (૧૬૪૫)

ચિત્+ઇ - ચુરાદિ... ૩-૪-૧૭ થી ણિચ્ પ્રત્યય.

ચેતિ - લઘો... ૪-૩-૪ થી પાન્ત્ય ઇ નો ગુણ ઇ.

ચેત્ - આ સૂત્રથી ણિચ્ નો લોપ.

ચેતન - ઇહિતો... ૫-૨-૪૪ થી અન પ્રત્યય.

સિ પ્રત્યય, સોરઃ, રુપદાન્તે... થી ચેતનઃ થશે.

અનિટીતિ કિમ્ ? કારયિતા, હારયિતા - અહીં કૃ ધાતુ અને હ ધાતુને ણિન્ લાગીને કારિ અને હારિ ધાતુ બન્યા પછી શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય લાગતાં સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આવવાથી તા પ્રત્યય અશિત્ હોવા છતાં અનિટ્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ણિન્ નો લોપ થયો નથી.

અશિતીત્યેવ - કારયતિ, હારયતિ - અહીં કૃ અને હ ધાતુને ણિન્ પ્રત્યય લાગીને કારિ અને હારિ ધાતુ બન્યા પછી તિવ્ પ્રત્યય વર્તમાનાનો થયો છે તે શિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી ણિન્ નો લોપ થયો નથી.

- ✧ "અનિર્ઠિ" એ પ્રમાણે સૂત્રમાં વિષય સમ્પ્રીનો નિર્દેશ કરેલો હોવાથી ચેતનઃ પ્રયોગમાં ણિચ્ નો લોપ થયે છે તે ઇંકિતો... ૫-૨-૪૪ થી અન પ્રત્યય થઈ શક્યો અન્યથા ચિતિ અનેકસ્વરી ધાતુ હોવાથી નિન્દિત્સ... ૫-૨-૬૮ થી ણક પ્રત્યય જ થાત.
- ✧ ઇચ્, ય્, ગુણ-વૃદ્ધિ અને દીર્ઘત્વ આગમનો આ સૂત્ર બાધક સૂત્ર છે.

સેટ્કત્તયોઃ । ૪-૩-૮૪

- અર્થ:- સેટ્ ક અને ક્તવતુ પ્રત્યય પર છતાં ણિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.
- વિવેચન - (૧) કારિતઃ = કરાવ્યો. કૃ+ણિન્ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય, કારિ-નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આદ્ય કારિ+ત્ - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય, કારિ+ક્ત - સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી ઇડ્ આગમ, કારિત - આ સૂત્રથી ણિન્ નો લોપ, સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કારિતઃ થશે.
- (૨) ગણિતવાન્ = ગણનારો. ગણ+ઇ - ચુરાદિ... ૩-૪-૧૭ થી ણિચ્ પ્રત્યય, ગણિ - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અ નો લોપ, ગણિ+તવત્ - ૫-૧-૧૭૪ થી ક્તવતુ પ્રત્યય, ગણિ+તવત્ - સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી ઇડ્ આગમ, ગણિતવત્ - આ સૂત્રથી ણિચ્ નો લોપ, હવે પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વવાન્ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે- હારિતઃ, હારિતવાન્ થશે.
- સેડિતિ કિમર્થમ્ ? ઇડ્ આગમ કરાયે છે તે જ ણિ નો લોપ થાય છે. જેમકે શાકિતઃ, શાકિતવાન્. અન્યથા અહીં એકસ્વરા... ૪-૪-૫૬ સૂત્રવડે ઇડ્ નો નિષેધ થઈ જાત. કેમકે ણિ નો લોપ થયા પછી શક્ ધાતુ એકસ્વરવાળો થઈ જાય છે. તેથી ઇડ્ કરાયા પછી જ ણિ નો લોપ થશે.

આમન્તાઽઽલ્લાઽઽય્યેલાવય્ । ૪-૩-૮૫

- અર્થ:- આમ્, અન્ત, આલ્, આય્ય અને ઇલ્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છે તે ણિ નો અય્ આદેશ થાય છે.
- વિવેચન - (૧) કારયાજ્ઞકાર = કરાવ્યું.
- કારિ - ૪-૩-૮૪ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે.

- કારિ+અ - જવ્... ૩-૩-૧૨ થી જવ્ પ્રત્યય.
 કારિ+આમ્ - ધાતોર... ૩-૪-૪૬ થી જવ્ ને સ્થાને આમ્.
 કારયામ્ - આ સૂત્રથી જિન્ નો અય્.
 કારયાઙ્ગકાર - હવે પછી ૩-૪-૪૬ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે.
- (૨) ગણ્ડયન્તઃ = ઘેટો.
 ગણ્ડ+ઈ - ગણ્ડ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી જિન્ પ્રત્યય.
 ગણ્ડ+અન્ત - ત્જિભૂ... ઉણાદિ ૨૨૧ થી અન્ત પ્રત્યય.
 ગણ્ડયન્ત - આ સૂત્રથી જિન્ નો અય્.
 સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ગણ્ડયન્તઃ થશે.
- (૩) સ્પૃહયાલુઃ = સ્પૃહાવાળો. સ્પૃહન્-ઈપ્સાયામ્ (૧૮૨૮)
 સ્પહ+ઈ - ચુરદિ... ૩-૪-૧૭ થી જિન્ પ્રત્યય.
 સ્પૃહિ - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અ નો લોપ.
 સ્પૃહિ+આલુ - શીઙ્... ૫-૨-૩૭ થી આલુ પ્રત્યય.
 સ્પૃહયાલુ - આ સૂત્રથી જિન્ નો અય્.
 સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સ્પૃહયાલુઃ થશે.
- (૪) મહયાય્યઃ = અશ્વમેધ યજ્ઞ. મહન્-પૂજાયામ્ (૧૮૨૫)
 મહિ - સ્પૃહિ પ્રમાણે થશે.
 મહિ+આય્ય - શ્રુદક્ષિ... ઉણાદિ ૩૭૩ થી આય્ય પ્રત્યય.
 મહયાય્ય - આ સૂત્રથી જિન્ નો અય્.
 સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી મહયાય્યઃ થશે.
- (૫) સ્તનયિત્લુઃ = મેદ. સ્તનન્-ગર્જે (૧૮૮૫)
 સ્તનિ - સ્પૃહિ પ્રમાણે થશે.
 સ્તનિ+ઇત્લુ - હૃષિપુષિ... ઉણાદિ ૭૮૭ થી ઇત્લુ પ્રત્યય.
 સ્તનયિત્લુ - આ સૂત્રથી જિન્ નો અય્.
 સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સ્તનયિત્લુઃ થશે. એજ પ્રમાણે -
 ગણયાઙ્ગકાર, મણ્ડયન્તઃ, ગૃહયાલુઃ, સ્પૃહયાય્યઃ, ગદંયિત્લુઃ પ્રયોગો થશે.

લઘોર્યપિ । ૪-૩-૮૬

અર્થ:- યપ્ પ્રત્યય પર છતાં લઘુવર્ણથી પર રહેલાં ણિ નો અય્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - પ્રશમય્ય = શાન્ત કરીને. પ્રશમિ સુધી ૪-૨-૨૪ માં જણાવેલ ઘટિ પ્રમાણે થશે. હ્રસ્વ ૪-૨-૨૬ થી થશે.

પ્રશમિ+ત્વા - પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

પ્રશમિ+ય - અનજઃ... ૩-૨-૧૫૪ થી ક્ત્વા નો યપ્.

પ્રશમય્ય - આ સૂત્રથી ણિન્ નો અય્. એજ પ્રમાણે - પ્રગણ્ય.

લઘોરિતિ કિમ્ ? પ્રતિપાદ્ય = પ્રતિપાદન કરીને.

પ્રતિપદ્+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

પ્રતિપાદિ - ઙ્ગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

પ્રતિપાદિ+ત્વા - પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

પ્રતિપાદિ+ય - અનજઃ... ૩-૨-૧૫૪ થી ક્ત્વા નો યપ્.

પ્રતિપાદ્ય - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિન્ નો લોપ. અહીં દીર્ઘ સ્વરથી પરમાં ણિન્ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી ણિન્ નો અય્ થયો નથી.

☆ પ્રશમિ અને પ્રતિપાદિ બન્ને ધાતુથી પરમાં રહેલ ણિ પ્રત્યય મ્ અને દ્ વ્યંજનથી પરમાં છે લઘુવર્ણ કે દીર્ઘવર્ણથી પરમાં નથી. પરન્તુ આ સૂત્રમાં લઘુવર્ણ અને ણિ પ્રત્યય એ બન્નેની મધ્યમાં એકવર્ણનું (વ્યંજનનું) વ્યવધાન હોય તો પણ ણિ નો અય્ થાય છે.

☆ પ્રબેભિદય્ય - અહીં યહન્ત ધાતુથી પરમાં ણિન્ પ્રત્યય છે. યહ્લુબન્ત ધાતુથી પરમાં ણિન્ નથી. અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અ નો અને યોઽશિતિ ૪-૩-૮૦ થી ય્ નો લોપ થવાથી પ્રબેભિદિ ધાતુ બન્યો છે. ૪-૩-૮૦ થી જે ય્ નો લોપ થયો છે તેનો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી ભિદ્ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ઇ નો ગુણ થયો નથી. જો યહ્લુબન્ત નો પ્રયોગ હોત તો ઉપાન્ત્ય ઇ નો ગુણ થયો હોત.

વાઙ્નોઃ । ૪-૩-૮૭

અર્થ:- યપ્ પ્રત્યય પર છતાં આપ્ ધાતુથી પર રહેલાં ણિ નો અય્ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) પ્રાપય્ય, પ્રાપ્ય = પ્રાપ્ત કરાવીને. આપ્તુંદ-વ્યાસૌ (૧૩૦૭)

પ્ર-આપ્-ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

પ્ર-આપિ - ઙ્ઞિતિ ૪-૩-૫૦ થી ઉપાન્ત્ય સ્વરની વૃદ્ધિ.

પ્રાપિ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+આ = આ.

પ્રાપિ-ત્વા - પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

પ્રાપિ+ય - અનજઃ... ૩-૨-૧૫૪ થી ત્વા નો યપ્.

પ્રાપય્ય - આ સૂત્રથી ણિ નો અય્. આ સૂત્રથી ણિ નો અય્ ન થાય ત્યારે ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિ નો લોપ થવાથી પ્રાપ્ય થશે.

આપ્નોરિતિ કિમ્ ? અધ્યાપ્ય = ભણાવીને

અધ્યાપિ સુધી ૪-૨-૧૦ માં જણાવેલ પ્રમાણે થશે.

અધ્યાપિ-ત્વા - પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

અધ્યાપિ+ય - અનજઃ... ૩-૨-૧૫૪ થી ત્વા નો યપ્.

અધ્યાપ્ય - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિન્ નો લોપ. અહીં ઇ નો આ અને પ્ નો આગમ થવાથી આપ્ બને છે તે લાક્ષણિક આપ્ ધાતુથી પરમાં રહેલ ણિન્ નો અય્ આ સૂત્રથી થતો નથી.

★ સૂત્રમાં શ્તુ નો નિર્દેશ કરેલો હોવાથી સાતમાં ગણનો જ ગ્રહણ થશે. તેથી આપ્લૃન્-લમ્બને (૧૮૭૨) ધાતુ ગ્રહણ નહીં થાય.

મેહો વા મિત્ । ૪-૩-૮૮

અર્થ:- યપ્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે મેહ્ ધાતુનો મિત્ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - અપમિત્ય, અપમાય = બદલે આપીને. મૈહ્-પ્રતિદાને (૬૦૩)

અપ+મે+ત્વા - નિમીલ્યા... ૫-૪-૪૬ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

અપમા+ત્વા - આત્... ૪-૨-૧ થી એ નો આ.

અપમા+ય - અનજઃ... ૩-૨-૧૫૪ થી ત્વા નો યપ્.

અપમિત્ય - આ સૂત્રથી મિત્ આદેશ. આ સૂત્રથી મિત્ આદેશ ન થાય ત્યારે અપમાય થશે.

★ અહીં મિત્ ને બદલે મિ આદેશ કર્યો હોત તો હ્રસ્વસ્ય... ૪-૪-૧૧૩

થી યપ્ પ્રત્યય પર છતાં ત્ ઉમેરાવાથી મિત્ થઈ જ જવાનો હતો. છતાં સૂત્રમાં મિત્ આદેશ કર્યો છે તે પ્રક્રિયા લાઘવ માટે કર્યો છે.

ક્ષે: ક્ષી । ૪-૩-૮૯

અર્થ:- યપ્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે ક્ષિ ધાતુનો ક્ષી આદેશ થાય છે.

વિવેચન - પ્રક્ષીય = નષ્ટ થઈને. ક્ષિ-ક્ષયે (૧૦)

પ્રક્ષિ+ત્વા - પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

પ્રક્ષિ+ય - અનજ:... ૩-૨-૧૫૪ થી ત્વા નો યપ્.

પ્રક્ષીય - આ સૂત્રથી ક્ષિ નો ક્ષી આદેશ. એજ પ્રમાણે - ઉપક્ષીય.

☆ સૂત્રમાં નિરનુબન્ધ ક્ષિ ધાતુનું ગ્રહણ કરેલું હોવાથી "નિરનુબન્ધ-ગ્રહણે ન સાનુબન્ધસ્ય" એ ન્યાયથી ક્ષિષ્-હિંસાયામ્ (૧૫૪૧) ધાતુનો ક્ષી આદેશ આ સૂત્રથી થતો નથી. જેમકે - પ્રક્ષિત્ય.

☆ કેટલાંક ક્ષિષ્ ધાતુનો પણ ક્ષી આદેશ માને છે.

☆ અહીં પૂર્વાચાર્ય પ્રસિદ્ધ અનુબંધનું ગ્રહણ હોવાથી ક્ષિત્-નિવાસ-ગત્યો: (૧૩૩૧) ધાતુનું ગ્રહણ થઈ શકે છે.

ક્ષય્ય-જય્યૌ શક્તૌ । ૪-૩-૧૦

અર્થ:- ય પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે શક્તિ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ક્ષિ અને જિ ધાતુનાં અન્ત્ય ઇ નો અય્ આદેશ નિપાતન થાય છે.

વિવેચન - (૧) ક્ષય્યો વ્યાધિ: = નાશ કરી શકાય એવો રોગ.

ક્ષેતું શક્ય: એ અર્થમાં ય એચ્વાત: ૫-૧-૨૮ થી ય પ્રત્યય, ક્ષિ+ય. આ સૂત્રથી ક્ષિ નાં ઇ નો અય્ થવાથી ક્ષય્ય. સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ક્ષય્ય: થશે. એજ પ્રમાણે -

(૨) જય્ય: શત્રુ: = જીતી શકાય એવો શત્રુ. (જેતું શક્ય:)

શક્તાવિતિ કિમ્ ? ક્ષેયં પાપમ્ = ક્ષય કરવા યોગ્ય પાપ, જેયં મન: = જીતવા યોગ્ય મન. અહીં શક્તાર્હે કૃત્યાશ્ચ ૫-૪-૩૫ થી યોગ્ય અર્થમાં ય પ્રત્યય થયો છે. શક્તિ અર્થમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી ક્ષિ અને જિ ધાતુનાં ઇ નો અય્ આદેશ નિપાતન થયો નથી..

કચ્ચ: કચાર્થે । ૪-૩-૧૧

અર્થ:- ય પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે ખરીદવા માટે વસ્તુ પ્રસારિત - મૂકેલી હોય એવો અર્થ ગમ્યમાન હોય તો કી ધાતુનાં ઈ નો અય્ આદેશ નિપાતન થાય છે.

વિવેચન - કચ્ચો ગૌ: = ખરીદવા માટે બજારમાં મૂકેલો બળદ. કી ધાતુને ય ઇચ્ચાત: ૫-૧-૨૮ થી ય પ્રત્યય અને આ સૂત્રથી કી ધાતુનાં અન્ત્ય ઈ નો અય્ થયો છે.

કચાર્થે ઇતિ કિમ્ ? કેયં તે ધાન્યં ન ચાસ્તિ પ્રસારિતમ્ = તારું ધાન્ય ખરીદવા-યોગ્ય છે પણ તે બજારમાં મુકાએલું નથી. અહીં ય ઇચ્ચાત: ૫-૧-૨૮ થી ય પ્રત્યય થયો પણ પ્રસારિત અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી કી ધાતુનાં ઈ નો અય્ ન થતાં નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઈ નો ગુણ ઇ થયો છે.

❖ ધાતુ અનેક અર્થવાળા હોવાથી અહીં કી ધાતુ પ્રસારિત અર્થમાં છે.

સસ્ત: સિ । ૪-૩-૧૨

અર્થ:- સકારાન્ત ધાતુનાં સ્ નો અશિત્ સાદિ (સ્ થી શરૂ થતાં) પ્રત્યયનાં વિષયમાં ત્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - વત્સ્યતિ = રહેશે.

વસ્+સ્યતિ - સ્યતિ... ૩-૩-૧૫ થી સ્યતિ પ્રત્યય.

વત્સ્યતિ - આ સૂત્રથી ધાતુનાં સ્ નો ત્ એજ પ્રમાણે -

ક્રિયા-અવત્સ્યત્, અદ્યતની-અવાત્સીત્, આશીર્વાદ-વત્સીષ્ટ, સન્નન્ત-વિવત્સતિ, અદ્ ધાતુનો સન્નન્તમાં ઘસ્ટ્... ૪-૪-૧૭ થી ઘસ્ આદેશ થવાથી જિઘત્સતિ, ઘસ્ ધાતુનું ભવિષ્યન્તી-ઘત્સ્યતિ વિગેરે પ્રયોગો થશે.

સ ઇતિ કિમ્ ? યક્ષીષ્ટ = તે યજ્ઞ કરે. યજ્+સીષ્ટ- ક્યાત્... ૩-૩-૧૩ થી સીષ્ટ પ્રત્યય, યષ્+સીષ્ટ - યજ્... ૨-૧-૮૭ થી જ્ નો ષ્, યક્-સીષ્ટ - ષઢો:... ૨-૧-૬૨ થી ષ્ નો ક્, યક્ષીષ્ટ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્. અહીં સકારાન્ત ધાતુ ન હોવાથી આ સૂત્રથી-જ્ નો ત્ આદેશ થયો નથી. એજ પ્રમાણે - યક્ષ્યતિ = તે યજ્ઞ કરશે.

સીતિ કિમ્ ? વસિષીષ્ટ = તે રહે. અહીં વસ્ ધાતુને આશીર્વાદનો

સીષ્ટ પ્રત્યય લાગ્યો છે પણ ઇદ્ આગમ થવાથી સકારાદિ પ્રત્યય-
સ્વરાદિ થવાથી આ સૂત્રથી વસ્ ધાતુનાં સ્ નો ત્ થયો નથી.

- ★ સિ એ પ્રમાણે વિષય સમ્પ્રતીતિ નિર્દેશ કરેલો હોવાથી અવાતામ્, અવાત
પ્રયોગમાં સિચ્ આવ્યા પહેલાં જ વસ્ ધાતુનાં સકારનો તકાર થઈ જાય
છે. સિચ્ નો લોપ થયે છતે સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી સકારનો તકાર થાય
એ પ્રમાણે ન કહેવું કારણ કે સકારાદિ પ્રત્યય પર છતાં સકારનો તકાર
થાય છે એમ કહ્યું છે અને સિચ્ નો લોપ એ વર્ણવિધિ હોવાથી
વર્ણવિધિમાં સ્થાનિવદ્ભાવનો અભાવ થાય છે સ્વરનાં આદેશનો
સ્થાનિવદ્ભાવ થાય પણ વ્યંજનનાં આદેશનો સ્થાનિવદ્ભાવ ન થાય.
એટલે સિચ્ નો લોપ થયે છતે વૃદ્ધિ થાય પણ સકારનો તકાર ન થાય.

दीय् दीङ्: क्ङिति स्वरे । ४-३-१३

અર્થ:- અશિત્ સ્વરાદિ કિત્-કિત્ પ્રત્યય પર છતાં દીઙ્ ધાતુનો દીય્ આદેશ
થાય છે.

વિવેચન - ઉપદિદીયાતે = તેઓ બે નજીકમાં નષ્ટ થયા.

ઉપ+દી+આતે - ણ્વ... ૩-૩-૧૨ થી આતે પ્રત્યય.

ઉપદી+આતે - ઇન્ધ્ય... ૪-૩-૨૧ થી આતે પ્રત્યય કિદ્વત્.

ઉપદીદી+આતે - દ્વિધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્.

ઉપદિદી+આતે - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

ઉપદિદીયાતે - આ સૂત્રથી દી નો દીય્ આદેશ.

ક્કિત્તીતિ કિમ્ ? ઉપદાનમ્ = નાશ.

ઉપદી+અન - અનદ્ ૫-૩-૧૨૪ થી અનદ્ પ્રત્યય.

ઉપદા+અન - યબ... ૪-૨-૭ થી દો નાં ઈ નો આ.

ઉપદાન - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી આ+અ = આ.

સિ પ્રત્યય, અતઃ... ૧-૪-૫૭ થી સિ નો અમ્ સમાનાદ... ૧-૪-૪૬
થી અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી ઉપદાનમ્ થશે. અહીં અનદ્ પ્રત્યય
અશિત્ સ્વરાદિ છે પણ કિત્-કિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી દી ધાતુનો
દીય્ આદેશ થયો નથી.

સ્વર ઇતિ કિમ્ ? ઉપદેદીયતે = વારંવાર નાશ પામે છે.

ઉપદી+ય - વ્યજ્ઞના... ૩-૪-૯ થી યજ્ પ્રત્યય.

ઉપદીદીય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ ક્તિવ.

ઉપદેદીય - આ-ગુણા... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં ઈ નો ગુણ એ.

તે-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી ઉપદેદીયતે થશે. અહીં યજ્ પ્રત્યય અશિત્ કિત્ છે પણ સ્વરાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી દો ધાતુનો દીય આદેશ થયો નથી.

- ✱ દોઢ એ પ્રમાણે કિત્ કરેલું હોવાથી યજ્લુબન્ત માં આ સૂત્રથી દો ધાતુનો દીય આદેશ નહીં થાય જેમ કે - ઉપદેદિતઃ - ઉપ+દી+ય - ૩-૪-૯, ઉપદીદીય - ૪-૧-૩, ઉપદેદીય - ૪-૧-૪૮, ઉપદેદી - ૩-૪-૧૪, ઉપદેદી+ત - ૫-૧-૧૭૪, ઉપદેદી+ઇત - ૪-૪-૩૨, ઉપદેદિત - ૨-૧-૫૬ સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી ઉપદેદિતઃ થશે.
- ✱ “દીય દોઢઃ પરોક્ષાયમ્” એ પ્રમાણે સૂત્ર કરવાથી પ્રયોગ સિદ્ધ હોવા છતાં કિઢતિ સ્વરે એ પ્રમાણે સૂત્રમાં મૂક્યું છે તે ઉત્તરસૂત્ર માટે છે.

ઇડેત્-પુસિ ષાઽઽતો લુક્ । ૪-૩-૧૪

અર્થ:- અશિત્ સ્વરાદિ કિત્-કિત્ પ્રત્યય પર છતાં તેમજ ઇદ્ એ અને પુસ્ પ્રત્યય પર છતાં આકારાન્ત ધાતુનાં આ નો લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પપુઃ = તેઓએ પીધું. સાધનિકા ૪-૩-૨૧ માં જણાવેલ નીન્યુઃ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૨-૧-૫૬ સૂત્ર નહીં લાગે.

(૨) અદધત્ = તેણે પીધું. સાધનિકા ૩-૪-૫૯ માં કરેલી છે.

(૩) પપિથ = તે પીધું.

પા+થ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી થવ્ પ્રત્યય.

પાપાથ - દ્વિધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ ક્તિવ.

પપાથ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

પપા-ઇથ - સ્ક... ૪-૪-૮૧ થી ઇદ્ આગમ.

પપિથ - આ સૂત્રથી પા નાં આ નો લોપ.

(૪) વ્યતિરે = પરસ્પર આપું છું. (બીજાનાં બદલે હું આપું છું.)

વ્યતિ-રા+એ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી એ પ્રત્યય.

વ્યતિરે - આ સૂત્રથી રા નાં આ નો લોપ.

(૫) અદુઃ = તેઓએ આપ્યું.

દા+અન્ - દિ-તામ્... ૩-૩-૧૧ થી અન્ પ્રત્યય.

દા+સ્+અન્ - સિજ્... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

દા+સ્+અન્ - સિજ્... ૪-૨-૯૨ થી અન્ નો પુસ્.

દા+અન્ - પિબૈતિ... ૪-૩-૬૬ થી સિચ્ નો લોપ.

દુસ્ - આ સૂત્રથી દા નાં આ નો લોપ.

અદુસ્ - અદ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી અદુઃ થશે.

અશિતીત્યેવ - યાન્તિ = તેઓ જાય છે. અહીં અન્તિ પ્રત્યય સ્વરાદિ કિત્ છે પણ અશિત્ નથી શિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી યા ધાતુનાં આ નો લોપ થયો નથી.

કિંકિતીત્યેવ - દાનમ્ - અહીં અનદ્ પ્રત્યય સ્વરાદિ અશિત્ છે પણ કિત્ કે કિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી યા ધાતુનાં આ નો લોપ થયો નથી. એજ પ્રમાણે - દદૌ માં ણવ્ પ્રત્યયનો જે ઔ થયો છે તે સ્વરાદિ અશિત્ છે પણ કિત્ કે કિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી યા ધાતુનાં આ નો લોપ થયો નથી.

સ્વર ઇત્યેવ - ગ્લાયતે - અહીં ક્ય પ્રત્યય અશિત્ કિત્ છે પણ સ્વરાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી ગ્લા ધાતુનાં આ નો લોપ થયો નથી.

સંયોગાઽઽદેર્વાઽઽશિષ્યેઃ । ૪-૩-૧૫

અર્થઃ- આશીર્વાદનાં કિત્-કિત્ પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે સંયોગ આદિમાં છે જેને એવા આકારાન્ત ધાતુનાં આ નો એ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - ગ્લેયાત્, ગ્લાયાત્ = તે ગ્લાનિ પામે.

ગ્લા - આત્... ૪-૨-૧ થી અશિત્ પ્રત્યયનાં વિષયમાં એ નો આ.

ગ્લા+યાત્ - ક્યાત્... ૩-૩-૧૩ થી ક્યાત્ પ્રત્યય.

ગ્લેયાત્ - આ સૂત્રથી ગ્લા નાં આ નો એ વિકલ્પપક્ષે જ્યારે આ સૂત્રથી

આ નો એ ન થાય ત્યારે ગ્લાયાત્ થશે. એજ પ્રમાણે - મ્લેયાત્, મ્લાયાત્. સંયોગાદેરિતિ કિમ્ ? યાયાત્ = તે જાય. અહીં યાત્ પ્રત્યય આશીર્વાદનો છે પણ યા ધાતુ આદિમાં સંયોગવાળો નથી તેથી આ સૂત્રથી યા નાં આ નો એ થયો નથી.

વિહ્તીત્યેવ - ગ્લાસીષ્ટ = તે ગ્લાનિ પામે. અહીં સીષ્ટ પ્રત્યય આશીર્વાદનો છે. આદિમાં સંયોગવાળો ગ્લૈ ધાતુ છે પણ સીષ્ટ પ્રત્યય કિત્ કે હિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ગ્લા ધાતુનાં આ નો એ થયો નથી. ધાતોરિત્યેવ - નિર્યાયાત્ = તે નીકળે. અહીં યાત્ પ્રત્યય આશીર્વાદનો અને કિત્ છે પણ આદિમાં જે સંયોગ છે તે ધાતુનો નથી પરન્તુ ઉપસર્ગનો છે તેથી આ સૂત્રથી યા નાં આ નો એ થયો નથી.

આશિષીતિ કિમ્ ? ગ્લાનઃ, મ્લાનઃ - અહીં સંયોગાદિવાળો ધાતુ છે પણ આશીર્વાદનો પ્રત્યય જ નથી તેથી આ સૂત્રથી આ નો એ થયો નથી.

- ૦ અપચ્છાયાત્ = તે છેદે. અપ+છો+યાત્ - ૩-૩-૧૩ થી યાત્ પ્રત્યય, અપચ્છાયાત્ - આત્... ૪-૨-૧ થી ઓ નો આ, અપચ્છાયાત્ - સ્વરેભ્યઃ ૧-૩-૩૦ થી છ્ દ્વિત્વ, અપચ્છાયાત્ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી પૂર્વનાં છ્ નો ચ્. અહીં છ્ દ્વિત્વ થયા પછી આદિમાં સંયોગવાળો ધાતુ છે પણ એવા લાક્ષણિક સંયોગનું બ્રહ્મ થતું નથી. મૂળથી સંયોગવાળો ધાતુ હોય તો જ આ સૂત્રથી આ નો એ થાય છે. તેથી અહીં છા ધાતુનાં આ નો એ આ સૂત્રથી થયો નથી. કેમકે “લક્ષણપ્રતિપદોક્તયોઃ પ્રતિપદોક્તસ્યૈવ ગ્રહણમ્” એ ન્યાયથી લાક્ષણિક અને સ્વાભાવિક બે નાં સંભવમાં સ્વાભાવિકનું જ બ્રહ્મ થાય છે.

ગા-પા-સ્થા-સા-દા-મા-હાકઃ । ૪-૩-૧૬

અર્થઃ- આશીર્વાદનાં કિત્-હિત્ પ્રત્યયો પરમાં હોતે છતે ગા, પા, સ્થા, સા, દા, મા અને હા ધાતુનાં આ નો એ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ગેયાત્ = તે (ગીત) ગાય. ગૈ-શબ્દે (૩૭)

ગૈ+ક્યાત્ - ક્યાત્... ૩-૩-૧૩ થી ક્યાત્ પ્રત્યય.

ગા+યાત્ - આત્... ૪-૨-૧ થી એ નો આ.

ગેયાત્ - આ સૂત્રથી ગા નાં આ નો એ. એજ પ્રમાણે -

- (૨) પેયાત્ = તે પીએ. અથવા તે સુકાય. પાં-પાને (૨), પૈ-શોષણે (૪૭)
 (૩) સ્થેયાત્ = તે ઊભો રહે. ણાં-ગતિનિવૃત્તૌ (૫)
 (૪) અવસેયાત્ = તે ક્ષય કરે. સૈ-ક્ષયે (૪૪), ષૌન્-અન્તકર્મણિ (૧૧૫૦)
 (૫) દેયાત્ = તે આપે. દાં-દાને (૭) દા સંજ્ઞક બધા ધાતુઓ લેવાશે.
 (૬) ધેયાત્ = તે ધારણ કરે. ડુધાંન્-ધારણે (૧૧૩૮)
 (૭) મેયાત્ = તે માપે. માંન્-માને (૧૦૭૩)
 (૮) હેયાત્ = તે ત્યાગ કરે. ઓહાંન્-ત્યાગે (૧૧૩૧)

एषामिति किम् ? यायात् = તે જાય. ગા વિગેરે ધાતુઓ જે સૂત્રમાં બતાવ્યા છે તેનાથી અન્ય યા ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી યા નાં આ નો એ થયો નથી.

क्ङितीत्येव - ગાસીષ્ટ, પાસીષ્ટ - અહીં આશીર્વાદનો સીષ્ટ પ્રત્યય કિત્ કે કિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી આ નો એ થયો નથી.

☆ ગા અને સ્થા ની મધ્યમાં પા ધાતુ હોવાથી ભ્વાદિ-ગણનાં જ ગ્રહણ થશે પણ પાન્-રક્ષણે (૧૦૬૭) ધાતુ ગ્રહણ નહીં થાય.

☆ હાક: માં ક્ અનુબંધ હોવાથી યજ્ઞલુબન્ત માં આ નો એ નહીં થાય. બ્રીજા બધા ધાતુઓમાં થશે. જેમકે - જાગેયાત્, પાપેયાત્, તાસ્થેયાત્, અવસાસેયાત્, દાદેયાત્, દાધેયાત્, મામેયાત્, જાહાયાત્.

ईर्व्यञ्जनेऽपि । ४-३-१७

अर्थ:- यप् प्रत्यय वर्ज्जने अशित् व्यंजनादि कित् - कित् प्रत्यय परमां छोते છોતે ગા, પા, સ્થા, સા, દા, મા અને હા ધાતુનાં આ નો ઈ થાય છે.

विवेचन - (१) गीयते = ગવાય છે. ગા+તે - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય, ગા+ય+તે - ક્ય:... ૩-૪-૭૦ થી ક્ય પ્રત્યય, ગીયતે - આ સૂત્રથી ગા નાં આ નો ઈ.

जेगीयते = વારંવાર ગાય છે. ગી+ય - વ્યञ्जना... ૩-૪-૮ થી યહ્ પ્રત્યય, ગીગીય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ, જીગીય - ગહોર્જ: ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં ગ્ નો જ્, જેગીય - ં-ગુણા... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં ઈ નો ગુણ એ. તે-શ્વ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી જેગીયતે થશે.

ગીતઃ, ગીતવાન, ગીત્વા - અશિત્ વ્યંજનાદિ કિત્-કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી આ નોંડ થયો છે. એજ પ્રમાણે -

- (૨) પીયતે = પીવાય છે, પેપીયતે = વારંવાર પીવે છે. પીતઃ, પીતવાન, પીત્વા.
- (૩) સ્થીયતે = ઊભા રહેવાય છે, તેષ્ઠીયતે = વારંવાર ઊભા રહે છે. પણ સ્થિતઃ, સ્થિતવાન, સ્થિત્વા વિગેરે પ્રયોગો દોસો... ૪-૪-૧૧ થી થશે.
- (૪) અવસૌયતે = ક્ષય કરાય છે, અવસેસીયતે = વારંવાર ક્ષય કરે છે. પણ અવસિતઃ, અવસિતવાન, અવસિત્વા વિગેરે પ્રયોગો દોસો... ૪-૪-૧૧ થી થશે. સો ધાતુ ધોપદેશ હોવાથી સ્ નો ષ્ નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી ધાય તેથી તેનો અવસેષીયતે પ્રયોગ થશે.
- (૫) દીયતે = અપાય છે, દેદીયતે = વારંવાર આપે છે. પણ દત્તઃ, દત્તવાન, દત્ત્વા વિગેરે પ્રયોગો દત્ ૪-૪-૧૦ થી થશે.
- (૬) ધીયતે = ધારણ કરાય છે, દેધીયતે = વારંવાર ધારણ કરે છે. ધીતઃ, ધીતવાન, ધીત્વા.
- (૭) મીયતે = મપાય છે, મેમીયતે = વારંવાર માપે છે. પણ મિતઃ, મિતવાન, મિત્વા વિગેરે પ્રયોગો દોસો... ૪-૪-૧૧ થી થશે. માંક્, માઙ્ અને મેઙ્ ત્રણેનું ંહણ થાય છે. માંક્ ધાતુનાં આ નોંડ કેટલાંક ઈચ્છતા નથી તેથી માયતે, મામાયતે પ્રયોગ થશે.
- (૮) હીયતે = ત્યાગ કરાય છે, જેહીયતે = વારંવાર ત્યાગ કરે છે. હીનઃ, હીનવાન, ઓહાઙ્-ગતૌ (૧૧૩૬) ધાતુનાં આ નોંડ થતો નથી તેથી હાયતે, જાહાયતે પ્રયોગો થશે. પરંતુ ક્ત્વા પ્રત્યય પર છતાં તો હાંક્ ધાતુનાં હા નો હાકો... ૪-૪-૧૪ થી હિ થવાથી હિત્વા પ્રયોગ થશે.
- વ્યજ્ઞન ઇતિ કિમ્ ? તસ્થુઃ = તેઓ ઊભા રહ્યા. સાધનિકા ૪-૧-૩૯ માં જણાવેલ પપૌ પ્રમાણે થશે. પણ અષોષે... ૪-૧-૪૫ થી પૂર્વનાં સ્ નો લોપ અને દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં થ્ નો ત થશે. તથા ણ્ ને બદલે ઉસ્ પ્રત્યય થશે. અહીં ઉસ્ પ્રત્યય અશિત્ હોવા છતાં વ્યંજનાદિ નથી સ્વરાદિ છે તેથી આ સૂત્રથી સ્થા નાં આ નોંડ થયો નથી.

અયપીતિ કિમ્ ? પ્રગાય, પ્રપાય, પ્રસ્થાય, પ્રદાય, પ્રધાય, પ્રમાય અને પ્રહાય અહીં ક્ત્વા નો યપ્ આદેશ થયેલો હોવાથી આ સૂત્રથી અત્ય

આ નોંડે થયો નથી.

અશિતીત્યેવ - માહિ = તું માપ. અહીં હિ પ્રત્યય પંચમીનો હોવાથી શિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી મા ધાતુનાં આ નોંડે થયો નથી.

વિહ્નતીત્યેવ - ગાતા, દાતા - અહીં તૃચ્ પ્રત્યય વ્યંજનાદિ અશિત્ છે પણ કિત્ કે હિત્ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી ધાતુનાં અંત્ય આ નોંડે થયો નથી.

- ☆ આપીય પ્રયોગ દેખાય છે તેમાં યપ્ પ્રત્યય છે તો પછી આ નોંડે કેમ થયો ? અહીં આપીય માં પા ધાતુ નથી પણ પીઙ્ચ-પાને (૧૨૫૧) ધાતુ છે. ધાતુ જ પી છે એટલે આ સૂત્રથી આ નોંડે થયો નથી.
- ☆ ઇહેત્... ૪-૩-૯૪ થી સ્વરાદિ કિત્-હિત્ પ્રત્યય પર છતાં અંત્ય આ નાં લોપનું વિધાન હોવાથી આ સૂત્રમાં વ્યજ્ઞને એ પ્રમાણે નિર્દેશ ન કર્યો હોત તો પણ વ્યંજનાદિ કિત્-હિત્ પ્રત્યયનું જ ગ્રહણ થતું હોવા છતાં વ્યજ્ઞને એ પ્રમાણે નિર્દેશ કર્યો છે તે સાક્ષાત્ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય હોય તો જ આ નોંડે થશે પણ જ્યાં ક્ષિપ્ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે તેનાં સ્થાનિવદ્ભાવને આશ્રયીને આ સૂત્રથી આ નોંડે નહીં થાય જેમકે શં - સુખં તિષ્ઠતિ ઇતિ શંસ્થાઃ પુમાન્.

ગ્રા-ધ્મો યીઙિ । ૪-૩-૧૮

અર્થ:- યઙ્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે ગ્રા અને ધ્મા ધાતુનાં આ નોંડે થાય છે.
વિવેચન - (૧) જેઘ્રીયતે = તે વારંવાર સુંધે છે. સાધનિકા ૪-૧-૧ માં કરેલી છે.

(૨) દેઘ્મીયતે = તે વારંવાર તપાવે છે. સાધનિકાં ૪-૧-૧ માં જણાવેલ જેઘ્રીયતે પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૧-૪૦ સૂત્ર નહીં લાગે.

યઙીતિ કિમ્ ? ગ્રાયતે, ધ્માયતે - અહીં ક્ય પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી આ નોંડે થયો નથી.

- ☆ જાઘ્રીતઃ, દાર્ઘ્મીતઃ - અહીં યઙ્લુબન્ત માં આચાર્ય મહારાજનાં મત પ્રમાણે આ સૂત્રથી આ નોંડે થતો નથી પણ દ્વિત્વ થયા પછી વ્યંજનાદિ અવિત્ શિત્ એવો તસ્ પ્રત્યય પર છતાં ણા... ૪-૨-૯૭ થી ઈં થયો છે. અને કેટલાંક યઙ્લુબન્ત માં પણ આ નોંડે માને છે તેઓનાં મતે જેઘ્રીતઃ, દેઘ્મીતઃ પ્રયોગ થશે.

હનો ધ્વીર્વધે । ૪-૩-૧૧

અર્થ:- યઙ્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે વધ અર્થવાળા હન્ ધાતુનો ધ્વી આદેશ થાય છે.

વિવેચન - જેઘ્નીયતે = તે વારંવાર હિંસા કરે છે. સાધનિકા ૪-૧-૧ માં જણાવેલ જેઘ્નીયતે પ્રમાણે થશે. પણ હન્ નો ધ્વી આદેશ આ સૂત્રથી થશે. હનંક્-હિંસા-ગત્યોઃ (૧૧૦૦) અહીં હન્ ધાતુનો અર્થ વધ કર્યો છે તેથી આ સૂત્રથી હન્ નો ધ્વી આદેશ થયો છે.

વધ ઇતિ કિમ્ ? જઙ્ઘન્યતે = તે વારંવાર જાય છે. સાધનિકા ૪-૧-૩૪ માં કરેલી છે. અહીં ગતિ અર્થ હોવાથી આ સૂત્રથી હન્ નો ધ્વી આદેશ થયો નથી.

❖ ધ્વી એ પ્રમાણે દીર્ઘ નિર્દેશ યઙ્લુબન્ત નાં પ્રયોગ માટે છે. જેમકે જેઘ્નીતઃ. યઙ્લન્ત માં તો ૪-૩-૧૦૮ થી દીર્ઘ થઈ શકે છે. કેટલાંક યઙ્લુબન્ત માં હન્ નો ધ્વી માનતા નથી તેઓનાં મતે જંઘતઃ પ્રયોગ થશે.

❖ કેટલાંક હન્ નો અર્થ વધ હોય તો પણ ધ્વી આદેશ વિકલ્પે માને છે. જેમકે “ત્વં તુ રજન્ ! ચટકમપિ ન જંઘન્યસે ।” આવો પ્રયોગ પણ જોવા મળે છે.

ઙિગિતિ ઘાત્ । ૪-૩-૧૦૦

અર્થ:- જિત્ કે ણિત્ પ્રત્યય પર છતાં હન્ ધાતુનો ઘાત્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ઘાતઃ = હણવું અથવા જવું. હન્+ઘજ્ - ૫-૩-૧૮ થી ઘજ્ પ્રત્યય, ઘાત - આ સૂત્રથી હન્ નો ઘાત્ આદેશ. સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઘાતઃ થશે.

(૨) ઘાતયતિ = હણાવે છે અથવા મોકલે છે. હન્+ઙ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય, ઘાત્+ઙ - આ સૂત્રથી હન્ નો ઘાત્ આદેશ. તિવ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઘાતયતિ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે - ણક પ્રત્યય પર છતાં ઘાતકઃ, ણ્ગમ્ પ્રત્યય પર છતાં ઘાતંઘાતમ્ થશે.

ઙિગિતીતિ કિમ્ ? હતઃ - ક્ત પ્રત્યય જિત્ કે ણિત્ નથી કિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી હન્ નો ઘાત્ આદેશ થયો નથી. પણ યમિમિ... ૪-૨-૫૫ થી ન્ નો લોપ થવાથી હતઃ પ્રયોગ થયો છે.

જિ-ળવિ ઘન્ । ૪-૩-૧૦૧

અર્થ:- જિ કે ણ્વ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે હન્ ધાતુનો ઘન્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અઘાનિ = મરાયું. હન્+ત - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય, હન્+ઇ - ભાવ... ૩-૪-૬૮ થી જિવ્ પ્રત્યય અને ત નો લોપ, ઘન્+ઇ - આ સૂત્રથી હન્ નો ઘન્ આદેશ, અઘાનિ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ, અઘાનિ - ઙ્ગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

(૨) જઘાન = માર્યો. હન્+ળવ્ - ણ્વ... ૩-૩-૧૨ થી ણ્વ પ્રત્યય, ઘન્+અ - આ સૂત્રથી હન્ નો ઘન્ આદેશ, ઘન્ઘન્+અ - દ્વિઘાતુ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ, ઘઘન્+અ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ન્ નો લોપ, ગઘન - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ષ્ નો ગ્, જઘન - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં ગ્ નો જ્, જઘાન - ઙ્ગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

☆ અઙે... ૪-૧-૩૪ સૂત્રથી દ્વિતીય હન્ નાં હ નો ષ્ થવાથી જઘાન રૂપની સિદ્ધિ થઈ શકે તેમ છે છતાં આ સૂત્રમાં ણ્વ પ્રત્યયનું ગ્રહણ કર્યું તે ઙ્ગિતિ ઘાત્ ૪-૧-૧૦૦ સૂત્રથી ઘાત્ આદેશનો બાધ કરવા માટે ગ્રહણ કર્યું છે.

નશૈર્નેશ્ વાઙ્ડિ । ૪-૩-૧૦૨

અર્થ:- અઙ્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે નશ્ ધાતુનો નેશ્ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - અનેશત્, અનશત્ = નષ્ટ થયો. નશૌચ્-અંદર્શને (૧૨૦૨) નશ્+દ્ - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી દ્ પ્રત્યય, નશ્+અ+દ્ - લૃદિદ્... ૩-૪-૬૪ થી અઙ્ પ્રત્યય, નેશદ્ - આ સૂત્રથી નશ્ નો નેશ્ આદેશ, અનેશદ્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ, અનેશત્ - વિરામેવા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી નશ્ નો નેશ્ આદેશ ન થાય ત્યારે અનશત્ થશે. એજ પ્રમાણે - અનેશતામ્, અનશતામ્ - અનેશન્, અનશન્ - અનેશમ્, અનશમ્.

અઙીતિ કિમ્ ? નશ્યતિ = નાશ પામે છે. અઙી નશ્ ધાતુથી દિવાદે... ૩-૪-૭૨ થી શ્ય પ્રત્યય થયો છે. તેથી આ સૂત્રથી નશ્ નો નેશ્ આદેશ થયો નથી.

શ્વયત્યસૂ-વચ-પત્તઃ શ્વાઽઽસ્થ-વોચ-પત્તમ્ । ૪-૩-૧૦૩

અર્થ:- અઙ્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે શ્વ નો શ્વ, અસ્ નો આસ્થ, વચ્ નો વોચ્ અને પત્ નો પત્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અશ્વત્ = ગયો. સાધનિકા ૩-૪-૫૯ માં કરેલી છે.

(૨) આસ્થત્ = ફેંક્યું. સાધનિકા ૩-૪-૬૦ માં કરેલી છે.

(૩) અવોચત્ = કહ્યું. સાધનિકા ૩-૪-૬૦ માં કરેલી છે.

(૪) અપત્તત્ = તે પડ્યો. પત્+દ્ - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી દ્ પ્રત્યય, પત્+અ+દ્ - લૃદિદ્... ૩-૪-૬૪ થી અઙ્ પ્રત્યય, પત્તદ્ - આ સૂત્રથી પત્ નો પત્ આદેશ, અપત્તદ્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ, અપત્તત્ - વિગમે વા... ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

(૧) શ્વિ ધાતુ - સૂત્રમાં શ્વયતિ એ પ્રમાણે તિવ્ નિર્દેશ હોવાથી યઙ્લુબન્ત માં શ્વિ નો શ્વ આદેશ થતો નથી જેમકે - અશોશ્વયત્, અશોશુવત્. અહીં ૩-૪-૬૫ થી અઙ્. વિકલ્પપક્ષે ૩-૪-૫૯ થી ઙ્ અને ૪-૧-૯૦ થી ય્વૃત્ વિકલ્પે થશે.

(૨) અસ્ ધાતુ સ્વરાદિ હોવાથી યઙ્ પ્રત્યયની જ પ્રાપ્તિ નથી.

(૩) વચ્ ધાતુ - ૩-૪-૬૦ માં વ્યક્તિ એ પ્રમાણે તિવ્ નિર્દેશ હોવાથી અઙ્ પ્રત્યય યઙ્લુબન્ત માં નહીં થાય તેથી યઙ્લુબન્ત અઘતની પ્રયોગમાં આ સૂત્રથી વચ્ નો વોચ્ આેશ પણ નહીં થાય. જેમકે - અવાવચીત્.

(૪) પત્ ધાતુ - ૩-૪-૬૪ સૂત્રમાં લૃ અનુબંધથી અઙ્ પ્રત્યય થતો હોવાથી યઙ્લુબન્ત અઘતની પ્રયોગમાં અઙ્ પ્રત્યય નહીં થાય તેથી આ સૂત્રથી પત્ નો પત્ આદેશ પણ નહીં થાય. જેમકે - અપનીપતીત્.

શીઙ્ એઃ શિતિ । ૪-૩-૧૦૪

અર્થ:- શિત્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે શી ધાતુનાં અન્ત્ય ઈ નો એ થાય છે.

વિવેચન - શેતે = તે ઊંધે છે. સાધનિકા ૩-૩-૨૨ માં કરેલી છે.

શિતીતિ કિમ્ ? શિષ્યે - અહીં એ પ્રત્યય પરોક્ષાનો છે શિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી શી નાં ઈ નો એ થયો નથી. તેમજ સંશીતિઃ અહીં ક્તિ પ્રત્યય થયેલો છે તે કૃદન્તનો છે શિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી શી નાં ઈ નો એ થયો નથી.

- ☆ સૂત્રમાં શીઙ્ એપ્રમાણે કિત્ નિર્દેશ કરેલો હોવાથી યજ્ઞલુબન્ત માં શી ધાતુનાં ઈ નો એ નહીં થાય જેમકે - શેષીતઃ, શેષ્યતિ- અહીં અન્તિ પ્રત્યય પર છતાં ઈ નો ય્ થયો છે અને અન્તિ નાં ન્ નો અન્તો... ૪-૨-૯૪ થી લોપ થયો છે.

કિઙ્તિ યિ શય્ । ૪-૩-૧૦૫

અર્થ:- યકારાદિ કિત્ કે કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે શી ધાતુનોં શય્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) શય્યતે = ઊંધાય છે. સાધનિકા ૩-૪-૭૦ માં કરેલી છે.

(૨) શાશય્યતે = વારંવાર ઊંધે છે.

શી+ય - વ્યજ્ઞના... ૩-૪-૯ થી યજ્ પ્રત્યય.

શય્ય - આ સૂત્રથી શી નો શય્ આદેશ.

શશય્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

શાશય્ય - આ-ગુણ... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં અ નો આ.

તે-શ્વ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી શાશય્યતે પ્રયોગ થશે.

(૩) સંશય્ય = ઊંધીને. અહીં ક્ત્વા પ્રત્યયનો યપ્ આદેશ થયો છે તે યકારાદિ કિત્ હોવાથી આ સૂત્રથી શી ધાતુનો શય્ આદેશ થયો છે.

(૪) શય્યા = શય્યા, પથારી, પલંગ. અહીં સમજ... ૫-૩-૯૯ થી સંજ્ઞામાં ક્યપ્ (ય) પ્રત્યય થયો છે. તે યકારાદિ કિત્ હોવાથી આ સૂત્રથી શી ધાતુનો શય્ આદેશ થયો છે.

યીતિ કિમ્ ? શિશ્યાનઃ - અહીં કાન પ્રત્યય લાગતાં પૂર્વનાં ઈ નો ય્ થયો છે. યકારાદિ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી શી ધાતુનો શય્ આદેશ થયો નથી.

કિઙ્તીતિ કિમ્ ? શેયમ્ - અહીં ય પ્રત્યય કૃદન્તનો થયો છે તે યકારાદિ છે પણ કિત્ કે કિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી શી ધાતુનો શય્ આદેશ થયો નથી.

યજ્ઞલુબન્ત માં શી નો શય્ આદેશ થતો નથી જેમકે - સંશેષીય. અહીં યજ્ઞલુબન્ત શેષી ધાતુને ક્ત્વા પ્રત્યય થયો અને સં પૂર્વક શેષી ધાતુ હોવાથી ક્ત્વા નો યપ્ આદેશ થયેલો છે.

• ઉપસર્ગાદૂહો દ્વસ્વઃ । ૪-૩-૧૦૬

અર્થઃ- યકારાદિ કિત્ કે કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે ઉપસર્ગપૂર્વક ઝહ ધાતુનાં ઝ નો દ્વસ્વ (ઝ) થાય છે.

વિવેચન - સમુહાતે = ભેગા થવાય છે. ઝહિ-તર્કે (૮૭૦) સમ્+ઝહ+તે - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય, સમ્+ઝહ+ય+તે - ક્યઃ... ૩-૪-૭૦ થી ક્ય પ્રત્યય, સમુહાતે - આ સૂત્રથી ઝહ નો ઝ દ્વસ્વ. એજ પ્રમાણે પર્યુહાતે, અધ્યુહાતે. આશીર્વાદનો ક્યાત્ પ્રત્યય પર છતાં - સમુહાત્, પર્યુહાત્, અધ્યુહાત્. ક્ત્વા નો યપ્ પર છતાં - સમુહા, પર્યુહા, અધ્યુહા વિગેરે પ્રયોગો થશે.

ઉપસર્ગાદિતિ કિમ્ ? ઝહાતે = તર્ક કરાય છે. સાધનિકા સમુહાતે પ્રમાણે થશે પણ અહીં ઝહ ધાતુ ઉપસર્ગ પૂર્વક ન હોવાથી ઝહ ધાતુનો ઝ દ્વસ્વ થયો નથી.

યોત્યેવ - સમૂહિતમ્ - અહીં ક્ત પ્રત્યય થયો છે. સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ થયો છે ક્ત પ્રત્યય કિત્ છે પણ યકારાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઝહ ધાતુનો ઝ દ્વસ્વ થયો નથી.

ઝઝહ ઇતિ પ્રશ્લેષઃ કિમ્ ? ઓહાતે, સમોહાતે. આ+ઝહાતે માં આ સૂત્રથી ઝ દ્વસ્વ થઈને અવર્ણ.. ૧-૨-૬ થી આ+ઝ = ઓ થવાથી ઓહાતે બને છે અને સમ્+ઓહાતે = સમોહાતે બને છે. જો ઝહ ધાતુનાં ઝ નો દ્વસ્વ થાય છે એ પ્રમાણે ન કહ્યું હોત તો ઓહાતે થયા પછી ઓ નું પણ દ્વસ્વ થવાનો પ્રસંગ આવે. એવી રીતે ઉત્તરસૂત્ર (૪-૩-૧૦૭) માં પણ ઇન્ નાં ઈ નો દ્વસ્વ થાય છે એ પ્રમાણે કહ્યું છે.

આશિષીળઃ । ૪-૩-૧૦૭

અર્થઃ- આશીર્વાદનાં યકારાદિ કિત્ કે કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે ઇન્ ધાતુનાં ઈ નો દ્વસ્વ (ઇ) થાય છે.

વિવેચન - ડદિયાત્ = તે ઉદય પામે. ડદ્+ઇ+યાત્ - ક્યાત્... ૩-૩-૧૩ થી ક્યાત્ પ્રત્યય, ડદ્+ઇ+યાત્ - દીર્ઘ... ૪-૩-૧૦૮ થી ઇ દીર્ઘ, ડદિયાત્ - આ સૂત્રથી ઈ દ્વસ્વ. એજ પ્રમાણે - સમિયાત્, અન્વિયાત્.

આશિષીતિ કિમ્ ? ડદીયતે - અહીં ક્ય પ્રત્યય કિત્ છે પણ આશીર્વાદનો નથી તેથી દીર્ઘ... ૪-૩-૧૦૮ થી થયેલાં ઈ નો ઇ દ્વસ્વ

આ સૂત્રથી થયો નથી.

ઉપસર્ગાદિત્યેવ - ઈયાત્ = તે જાય. અહીં ઇ ધાતુનો દીર્ઘ... ૪-૩-૧૦૮ થી દીર્ઘ ઈ થયો છે. યાત્ એ આશીર્વાદનો પ્રત્યય છે પણ ઉપસર્ગપૂર્વક ઇ ધાતુ નથી તેથી ૪-૩-૧૦૮ થી થયેલાં દીર્ઘ ઈ નો આ સૂત્રથી દ્વસ્વ ઇ થયો નથી.

ઈ ઇળ્ ઇતિ પ્રશ્નેષઃ કિમ્ ? ઉપરનાં ૪-૩-૧૦૬ માં કહ્યા પ્રમાણે અહીં પણ આ-ઈયાત્ નું ઇયાત્ થયા પછી પણ ઇ નું દ્વસ્વ થવાની પ્રાપ્તિ ન આવે માટે ઇળ્ નો ઈ દ્વસ્વ થાય છે એ પ્રમાણે કહ્યું છે. એજ પ્રમાણે સમ્+ઇયાત્ = સમેયાત્.

- ✽ પ્રતીયાત્ માં પ્રતિ+ઈયાત્ = પ્રતીયાત્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી દીર્ઘ થયા પછી ઇળ્ ધાતુ સ્વતંત્ર રહેતો જ નથી પ્રતિ ઉપસર્ગની સાથે એકમેક થઈ જાય છે તેથી પ્રતીયાત્ થયા પછી આ સૂત્રથી દ્વસ્વ આદેશ થતો નથી. “દીર્ઘે સતિ ઉપસર્ગાત્પરસ્ય ઇળ્ ધાતોરભાવાત્”

દીર્ઘશિચ્ચ-યઙ્-યક્-ઘ્યેષુ ચ । ૪-૩-૧૦૮

અર્થ:- ચ્ચિ, યઙ્, યક્, ઘ્ય પ્રત્યય તેમજ આશીર્વાદનાં યકારાદિ કિત્ કે ડિત્ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - ક્ય થી ક્યન્, ક્યઙ્ અને ક્યઙ્ષ ત્રણે પ્રત્યયનું અલણ થશે.

- (૧) ચ્ચિ પ્રત્યય - શુચીકરોતિ = અપવિત્રને પવિત્ર કરે છે. અશુચિ શુચિ કરોતિ આ અર્થમાં દ્વિતીયાન્ત શુચિ નામને કૃ-શ્વસ્તિ... ૭-૨-૧૨૬ થી ચ્ચિ પ્રત્યય, એકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી દ્વિતીયા વિભક્તિનો લોપ શુચિકરોતિ. આ સૂત્રથી શુચિ નો ઇ દીર્ઘ થવાથી શુચીકરોતિ પ્રયોગ થશે.

- (૨) યઙ્ પ્રત્યય - તોષ્ટયતે = વારંવાર સ્તુતિ કરે છે.

સ્તુય - વ્યઙ્જનાદે... ૩-૪-૮ થી યઙ્ પ્રત્યય.

સ્તુસ્તુય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

તુસ્તુય - અઘોષે... ૪-૧-૪૫ થી પૂર્વનાં સ્ નો લોપ.

તોસ્તુય - આ-ગુણા... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં ડ નો ગુણ ઓ.

તોષ્ટુય - નામ્યન્તસ્થા... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

તોષ્ટ્ય - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ઢ.

તોષ્ટ્ય - આ સૂત્રથી યજ્ઞ ની પૂર્વનો ઉ દીર્ઘ.

તે-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી તોષ્ટ્યતે થશે.

(૩) યક્ પ્રત્યય - મન્તૂયતિ = તે રોષ કરે છે. મન્તુ-રોષવૈમનસ્યયો: (૧૮૮૬)
મન્તુ+ય - ધાતો:... ૩-૪-૮ થી યક્ પ્રત્યય, મન્તૂય - આ સૂત્રથી યક્
ની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ. તિવ્-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી મન્તૂયતિ થશે.

(૪) ક્યન્ પ્રત્યય - દધીયતિ = તે દહીંને ઇચ્છે છે. દધિ ઇચ્છતિ અર્થમાં
દધિ+ય - અમાવ્યયાત્... ૩-૪-૨૩ થી ક્યન્ પ્રત્યય, દધીય - આ
સૂત્રથી ક્યન્ ની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ, તિવ્-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી
દધીયતિ થશે.

(૫) ક્યજ્ પ્રત્યય - ભૂશાયતે = જે ઘણું નથી તે ઘણું થાય છે. અભૂશ:
ભૂશ: ભવતિ આ અર્થમાં ચ્ચ્યર્થે... ૩-૪-૨૯ થી ક્યજ્ પ્રત્યય
થશે. સાધનિકા ૩-૪-૨૭ માં જણાવેલ પચાયતે પ્રમાણે થશે.

(૬) ક્યજ્ઞ પ્રત્યય - લોહિતાયતે = જે લાલ નથી તેને લાલ થાય છે.
અલોહિત: લોહિત: ભવતિ અર્થમાં લોહિત નામને ઢાઢ... ૩-૪-૩૦
થી ક્યજ્ઞ પ્રત્યય, આ સૂત્રથી લોહિત નામનો અન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ
થવાથી લોહિતાય. તે-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી લોહિતાયતે થશે.

(૭) ક્ય પ્રત્યય - સ્તૂયતે = સ્તવાય છે. સ્તુ+તે ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય,
સ્તૂયતે - ક્ય:... ૩-૪-૭૦ થી ક્ય પ્રત્યય, સ્તૂયતે- આ સૂત્રથી ક્ય
ની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ.

(૮) આશીર્વાદનો યકારાદિ કિત્ પ્રત્યય - ઈયાત્ = તે જાય. ઈયાત્ - ૩-
૩-૧૩ થી ક્યાત્ પ્રત્યય, આ સૂત્રથી યાત્ ની પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ
થવાથી ઈયાત્ થશે.

આશિષિ યીત્યેવ - ચેષીષ્ટ = ચેષ્ટા કર. અહીં આશીર્વાદનો સીષ્ટ
પ્રત્યય છે પણ યકારાદિ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી પૂર્વનો સ્વર
દીર્ઘ થતો નથી.

❖ ક્તિ અને ક્ય નાં પ્રલણથી અધાતુથી (નામથી) પણ આ વિધિ થશે.
એટલે નામનો અન્ત્ય સ્વર પણ દીર્ઘ થશે.

ઋતોરી: । ૪-૩-૧૦૧

અર્થ:- ક્તિ, યજ્, યક્. અને ક્ય (ક્યન્, ક્યજ્ અને ક્યજ્ઞ) પ્રત્યય પરમાં

હોતે છતે ઋકારાન્તનાં ઋ નો રી થાય છે.

વિવેચન - (૧) ચ્વિ પ્રત્યય - પિત્રીસ્યાત્ = પિતા ન હોય તે પિતા થાય.

અપિતા પિતા સ્યાત્ આ અર્થમાં પિતૃ નામને ચ્વિ પ્રત્યય કૃષ્વસિ...

૭-૨-૧૨૬ થી થશે. એકાર્થે ૩-૨-૮ થી સિ નો લોપ, અને આ સૂત્રથી પિતૃ નામનાં ઋ નો રી આદેશ થવાથી પિત્રીસ્યાત્ થશે.

(૨) યઙ્ પ્રત્યય - ચેક્રીયતે = તે વારંવાર કરે છે.

કૃય - વ્યઙ્ગનાદે... ૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય.

ક્રીય - આ સૂત્રથી યઙ્ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલાં ઋ નો રી.

ક્રીક્રીય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિવ.

ક્રીક્રીય - વ્યઙ્ગન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ર્ નો લોપ.

ચીક્રીય - કઙ્ક્ષજ્ ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક્ નો ચ્.

ચેક્રીય - આ-ગુણ... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં ઈ નો ગુણ એ.

તે-શ્વ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી ચેક્રીયતે થશે.

(૩) વ્યઙ્ પ્રત્યય - માત્રીયતે = માતા જેવું આચરણ કરે છે. માતૃ: इव

આચરતિ અર્થમાં માતૃ નામને વ્યઙ્ ૩-૪-૨૬ થી વ્યઙ્ પ્રત્યય,

એકાર્થે ૩-૨-૮ થી ષષ્ઠી વિભક્તિનાં અસ્ નો લોપ, આ સૂત્રથી માતૃ

નામનાં ઋ નો રી થવાથી માત્રીય ધાતુ બન્યો. તે-શ્વ પ્રત્યય,

લુગસ્યા... થી માત્રીયતે થશે. એજ પ્રમાણે -

(૪) પિત્રીયતે = પિતા જેવું આચરણ કરે છે.

ઋત્ત ઇતિ કિમ્ ? ચેક્રીયતે = તે વારંવાર ફેંકે છે.

કૃય - વ્યઙ્ગનાદે... ૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય.

કિર્ય - ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી ઋ નો ઈર્.

કીર્ય - ભ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ઈર્ નો ઈ દીર્ઘ.

કીકીર્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિવ.

ચીકીર્ય - કઙ્ક્ષજ્ ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક્ નો ચ્.

ચેકીર્ય - આ-ગુણ... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં ઈ નો ગુણ એ.

તે-શ્વ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી ચેકીર્યતે થશે. અહીં ઋકારાન્ત ધાતુ છે

પણ દીર્ઘ ઋકારાન્ત છે તેથી આ સૂત્રથી ઋ નો રી ન થતાં ઈર્ થયો છે.

રિ: શ-ક્યાઽઽશીર્યે । ૪-૩-૧૧૦

અર્થ:- શ, ક્ય અને આશીર્વાદનો યકારાદિ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે
ઋકારાન્ત ધાતુનાં ઋ નો રિ થાય છે.

વિવેચન - (૧) વ્યાપ્રિયતે = વ્યાપાર કરે છે. પુંઙ્ત-વ્યાયામે (૧૪૬૫)

વ્યાપૃ+તે - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય.

વ્યાપૃ+અ+તે - તુદાદે... ૩-૪-૮૧ થી શ પ્રત્યય.

વ્યાપ્રિ+અ+તે - આ સૂત્રથી પૃ ધાતુનાં ઋ નો રિ.

વ્યાપ્રિયતે - ધાતો... ૨-૧-૫૦ થી ઇ નો ઇય્.

(૨) ક્રિયતે = કરાય છે. સાધનિકા ૩-૪-૭૦ માં કરેલી છે.

(૩) દ્રિયાત્ = તે હરણ કરે. હ્ર+યાત્ - ક્યાત્... ૩-૩-૧૩ થી ક્યાત્
પ્રત્યય, દ્રિયાત્ - આ સૂત્રથી હ ધાતુનાં ઋ નો રિ આ સૂત્રમાં ધ્રસ્વ
રિ નું વિધાન કરેલું હોવાથી દીર્ઘ... ૪-૩-૧૦૮ થી દીર્ઘ આદેશ થતો
નથી. જો ધ્રસ્વનું દીર્ઘ કરવું હોત તો દીર્ઘ... ૪-૩-૧૦૮ થી દીર્ઘ
આદેશની પ્રાપ્તિ હતી જ.

આશીર્યં ઇતિ કિમ્ ? કૃષીષ્ટ, હૃષીષ્ટ - અહીં ઋકારાન્ત ધાતુથી પરમાં
આશીર્વાદનો સીષ્ટ પ્રત્યય છે તે યકારાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી ધાતુનાં
ઋ નો રિ આદેશ થયો નથી.

★ અહીં તુદાદે... થી શ પ્રત્યય થાય છે તેમ કૃગઃ શંચવા ૫-૩-૧૦૦
થી થતાં કૃદન્તનાં શ પ્રત્યયનું પણ ગ્રહણ થશે. જેમકે - ક્રિયા.

ઈષ્ઞાવવર્ણસ્યાઽનવ્યયસ્ય । ૪-૩-૧૧૧

અર્થ:- ઞ્વિ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે અવ્યય નામોને વર્ણને અન્ય નામનાં
અન્ત્યં અ વર્ણનો ઈ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) શુક્લીસ્યાત્ = શુક્લ નથી તે શુક્લ થાય છે. અશુક્લઃ
શુક્લઃ સ્યાત્ આ અર્થમાં શુક્લ નામને કૃષ્વસ્તિ... ૭-૨-૧૨૬ થી
ઞ્વિ પ્રત્યય, એકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી સિ નો લોપ, આ સૂત્રથી શુક્લ
નામનાં અ નો ઈ થવાથી શુક્લીસ્યાત્ થશે. એજ પ્રમાણે -
શુક્લીકરોતિ, શુક્લીભવતિ.

(૨) માલીસ્યાત્ = જે માલા નથી તે માલા થાય છે. અમાલા માલા સ્યાત્

આ અર્થમાં માલા નામને કૃષ્વસ્તિ... ૭-૨-૧૨૬ થી ચ્વિ પ્રત્યય, એકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી સિ નો લોપ, આ સૂત્રથી માલા નામનાં આ નો ઈ થવાથી માલીસ્યાત્ થશે. એજ પ્રમાણે - માલીકરોતિ, માલીભવતિ.

અનવ્યયસ્યેતિ કિમ્ ? દિવાભૂતા રત્નિઃ = રાત્રિ દિવસ જેવી થઈ. અદિવા દિવાભૂતા અર્થમાં દિવા નામને કૃષ્વસ્તિ... ૭-૨-૧૨૬ થી ચ્વિ પ્રત્યય, એકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી અવ્યય નામને લાગેલી સિ વિભક્તિનો લોપ, દીર્ઘ... ૪-૩-૧૦૮ થી પૂર્વનો સ્વર દીર્ઘ થવાથી દિવાભૂતા થશે. અહીં અવ્યય નામ હોવાથી આ સૂત્રથી આનો ઈ આદેશ થયો નથી. એજ પ્રમાણે દોષાભૂતમ્ અહઃ = દિવસ રાત્રિ જેવો થયો.

☆ આ સૂત્ર દીર્ઘ... ૪-૩-૧૦૮ નું અપવાદ સૂત્ર છે.

ક્યનિ । ૪-૩-૧૧૨

અર્થ:- ક્યનિ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે અવર્ણન્ત નામનાં અન્ત્ય અવર્ણનો ઈ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પુત્રીયતિ = પુત્રને ઈચ્છે છે. સાધનિકા ૩-૪-૨૩ માં કરેલી છે.

(૨) માલીયતિ = માલાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા ૩-૪-૨૩ માં જણાવેલ પુત્રીયતિ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં માલા નામનાં અન્ત્ય આ નો ઈ થશે.

☆ દીર્ઘ... ૪-૩-૧૦૮ સૂત્રનું આ સૂત્ર અપવાદ સૂત્ર છે. આ સૂત્ર ૪-૩-૧૧૧ સૂત્રમાં ચ્વિ ની સાથે ક્યન્ લઈ લીધો હોત તો ચાલત પણ ઉત્તરસૂત્ર માટે ક્યનિ સૂત્ર જુદું બનાવ્યું છે.

ક્ષુત્-તૃઙ્-ગદ્ધેઽશનયોદન્ય-ધનાયામ્ । ૪-૩-૧૧૩

અર્થ:- ક્યનિ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે ક્ષુધા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો અશન નામનાં અન્ત્ય અ નો આ, તૃષા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ઉદક નામનો ઉદન્ અને ગદ્ધા (આસક્તિ) અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ધન નામનાં અન્ત્ય અ નો આ નિપાતન થાય છે.

વિવેચન - (૧) અશનાયતિ = ભૂખથી ભોજનને ઈચ્છે છે. ક્ષુધા અશનમ્ ઇચ્છતિ - આ અર્થમાં અશન નામને અમાવ્યયાત્... ૩-૪-૨૩ થી ક્યન્ પ્રત્યય, એકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી અન્ નો લોપ, આ સૂત્રથી અશન નામનાં અ નો આ થવાથી અશનાય. તિવ્-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી અશનાયતિ થશે.

(૨) ઉદન્યતિ = તૃષાથી પાણીને ઈચ્છે છે. તૃષા ઉદકમ્ ઇચ્છતિ આ અર્થમાં ૩-૪-૨૩ થી ક્યન્ ૩-૨-૮ થી અમ્ નો લોપ અને આ સૂત્રથી ઉદક નો ઉદન્ આદેશ થવાથી ઉદન્ય. તિવ્-શવ્ પ્રત્યય લુગસ્યા... થી ઉદન્યતિ થશે.

(૩) ધનાયતિ = આસક્તિથી ધનને ઈચ્છે છે. ગદ્ધયા ધનમ્ ઇચ્છતિ આ અર્થમાં ૩-૪-૨૩ થી ધન નામને ક્યન્ પ્રત્યય, એકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી અમ્ નો લોપ, આ સૂત્રથી ધન નામનાં અન્ત્ય અ નો આ થવાથી ધનાય. તિવ્-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી ધનાયતિ થશે.

ક્ષુદાદાવિતિ કિમ્ ? અશનીયતિ દાતુમ્ = આપવા માટે ભોજન ઈચ્છે છે. ઉદકીયતિ દાતુમ્ = આપવા માટે પાણી ઈચ્છે છે, ધનીયતિ દાતુમ્ = આપવા માટે ધન ઈચ્છે છે. અહીં ક્ષુધા, તૃષા કે આસક્તિ અર્થ ગમ્યમાન નથી તેથી આ સૂત્રથી નિપાતન ન થતાં ક્યનિ ૪-૩-૧૧૨ થી અ નો ઈ થયો છે.

વૃષાઽશ્વાનૃમૈથુને સ્સોઽન્તઃ । ૪-૩-૧૧૪

અર્થ:- ક્યન્ પ્રત્યય ૫૨માં હોતે છતે મૈથુન અર્થ ગમ્યમાન હોય તો વૃષ અને અશ્વ નામને સ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) વૃષસ્યતિ ગૌઃ = ગાય બળદને ઈચ્છે છે. ગૌઃ મૈથુનાય વૃષં ઇચ્છતિ - આ અર્થમાં વૃષ નામને અમાવ્યયાત્... ૩-૪-૨૩ થી ક્યન્ પ્રત્યય, એકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી અમ્ નો લોપ, આ સૂત્રથી વૃષ નામને અન્તે સ્ નો આગમ થવાથી વૃષસ્ય. તિવ્-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી વૃષસ્યતિ થશે. એજ પ્રમાણે -

(૨) અશ્વસ્યતિ વઢવા = ધોડી ધોડાને ઈચ્છે છે. વઢવા મૈથુનાય અશ્વં ઇચ્છતિ. સાધનિકા ઉપર જણાવેલ વૃષસ્યતિ પ્રમાણે થશે.

મૈથુન ઇતિ કિમ્ ? વૃષીયતિ - અશ્વીયતિ બ્રાહ્મણી = બ્રાહ્મણી બળદને ઈચ્છે છે, ધોડાને ઈચ્છે છે. અહીં મૈથુન અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી વૃષ કે અશ્વ નામને અન્તે આ સૂત્રથી સ્ નો આગમ થયો નથી. પણ ક્યનિ ૪-૩-૧૧૨ થી અ નો ઈ થયો છે.

☆ આ સૂત્રમાં સ્સ એ પ્રમાણે દ્વિસકારનો નિર્દેશ શત્વનાં નિષેધ માટે છે તેથી ઉત્તરસૂત્રમાં દધિસ્યતિ, મધુસ્યતિ પ્રયોગમાં નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી

સ નો ષ ન થયો.

અસ્ ચ લૌલ્યે । ૪-૩-૧૧૫

અર્થ:- ક્યનિ પ્રત્યય પરમાં હોતે છતે લૌલ્ય અર્થ ગમ્યમાન હોય તો નામને સ્ અને અસ્ નો આગમ થાય છે. લૌલ્ય = ભોગની ઈચ્છાનો અતિરેક તેને લૌલ્ય કહેવાય છે.

વિવેચન - દધિસ્યતિ, દધ્યસ્યતિ = દહીં ખાવાની તીવ્ર ઈચ્છા કરે છે. દધિ ભક્ષિતુમ્ ઇચ્છતિ આ અર્થમાં દધિ નામને અમાવ્યયાત્... ૩-૪-૨૩ થી ક્યન્ પ્રત્યય, એકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી અસ્ નો લોપ, આ સૂત્રથી દધિ નામને અન્તે સ્ થવાથી દધિસ્ય. તિવ્-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી દધિસ્યતિ થશે. અને જ્યારે દધિ નામને અન્તે અસ્ થાય ત્યારે દધિઅસ્+ય - ઇવણદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્ થવાથી દધ્યસ્ય. તિવ્-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી દધ્યસ્યતિ થશે. એજ પ્રમાણે - મધુસ્યતિ, મધ્વસ્યતિ - ક્ષીરસ્યતિ -, લવણસ્યતિ વિગેરે પ્રયોગ થશે. લૌલ્ય ઇતિ કિમ્ ? ક્ષીરીયતિ દાતુમ્ = આપવા માટે દુધને ઈચ્છે છે. અહીં લૌલ્ય અર્થ ગમ્યમાન નથી તેથી આ સૂત્રથી ક્ષીર નામને અન્તે સ્ કે અસ્ નો આગમ ન થતાં ક્યનિ ૪-૩-૧૧૨ થી અ નો ઈ થયો છે.

☆ અસ્ વિધાન અનકારાન્ત નામને માટે છે. અકારાન્ત નામને અન્તે થયેલો અસ્ આગમ પરમાં હોય તો લુગસ્યા... થી પૂર્વનાં અ નો લોપ થવાથી કંઈ વિશેષ જણાતો નથી તેથી અકારાન્તને અન્તે અસ્ આગમ ન થતાં અકારાન્ત સિવાયનાં નામને અન્તે અસ્ થાય છે.

**इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधान
स्वोपज्ञशब्दानुशासनलघुवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य
तृतीयः पादः समाप्तः ॥ ४ - ३ ॥**

**कर्णं च सिन्धुराजं च, निर्जित्य युधि दुर्जयम् ।
श्रीभीमोनाथुना चक्रे, महाभारतमन्यथा ॥**

અર્થ - યુદ્ધમાં દુર્જય એવા કર્ણરાજાને અને સિન્ધુરાજાને જીતીને શ્રી ભીમરાજાએ હમણાં (હાલમાં) મહાભારતને અન્યથા કર્યું.

चतुर्थस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः

अस्ति-ब्रुवोर्भू-वचावशिति । ४-४-१

अर्थ:- अशित् प्रत्ययनां विषयमां अस् અને ब्रૂ ધાતુનો અનુક્રમે ભૂ અને વચ્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ભવ્યમ્ = થવા યોગ્ય. અસ્+ય - ય એત્વાતઃ ૫-૧-૨૮ થી ય પ્રત્યય, ભૂય - આ સૂત્રથી અસ્ નો ભૂ આદેશ, ધોય - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઠ નો ગુણ ઓ, ભવ્ય - વ્યવયે ૧-૨-૨૫ થી ઓ નો અવ્, ભવ્ય+સિ - ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય, ભવ્ય+અમ્ - અતઃ... ૧-૪-૫૭ થી સિ નો અમ્, ભવ્યમ્ - સમાનાદ... ૧-૪-૪૬ થી અમ્ નાં અ નો લોપ. એજ પ્રમાણે અદ્યતનીમાં - અભૂત, પરોક્ષામાં - બભૂવ, શસ્તનીમાં - ભવિતા, ભવિષ્યન્તીમાં - ભવિષ્યતિ, ક્રિયાતિપત્તિમાં - અભવિષ્યત્, યદન્તમાં - બોધૂયતે, સન્નન્તમાં - બુધૂષતિ વિગેરે પ્રયોગ થશે.

(૨) અવોચત્ = તે બોલ્યો. બ્રૂ+દ્ - ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય, વચ્+દ્ - આ સૂત્રથી બ્રૂ ધાતુનો વચ્ આદેશ. સાધનિકા ૩-૪-૬૦ માં કરેલી છે. એજ પ્રમાણે કર્મણિનો વ્ય પ્રત્યય પર છતાં - ઉચ્યતે, પરોક્ષામાં - ઉવાચ, શસ્તનીમાં - વક્તા, આશીર્વાદમાં - ઉચ્યાત્, ભવિષ્યન્તીમાં - વક્ષ્યતિ, ક્રિયાતિપત્તિમાં - અવક્ષ્યત્, યદન્તમાં - વાવચ્યતે, સન્નન્તમાં - વિવક્ષતિ વિગેરે પ્રયોગો થશે.

અશિતીતિ કિમ્ ? સ્યાત્ = તે થાય. અસ્+યાત્ - ૩-૩-૭ થી યાત્ પ્રત્યય, સ્યાત્ - જ્ઞાસ્ત્યો... ૪-૨-૮૦ થી અસ્ નાં અ નો લોપ. અહીં વિધ્યર્થનો પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી અસ્ ધાતુનો ભૂ આદેશ થયો નથી.

(૨) બ્રૂતે = તે બોલે છે. બ્રૂ+તે - ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય થયેલો છે તે શિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી બ્રૂ ધાતુનો વચ્ આદેશ થયો નથી.

✽ જો કે ભૂ અને વચ્ ધાતુ પૃથગ્ હોવાથી આ સૂત્રથી અસ્ અને બ્રૂ નો ભૂ અને વચ્ આદેશ કર્યા વિના પણ ભવ્યમ્ અને અવોચત્ રૂપ સિદ્ધ

જ હતાં પણ અશિત્ પ્રત્યયનાં વિષયમાં અસ્ અને બ્રૂ ધાતુનો પ્રયોગ ન કરવા માટે અસ્ નો મૂ અને બ્રૂ નો વચ્ આદેશ કર્યો છે.

✧ ચકાસામાસ પ્રયોગમાં ધાતોત્તરેક... ૩-૪-૪૬ માં કૃ-મૂ અને અસ્ નાં અનુપ્રયોગનું પૃથક્ વિધાન હોવાથી અશિત્ પ્રત્યયનો વિષય હોવા છતાં આ સૂત્રથી અસ્ ધાતુનો મૂ આદેશ થતો નથી.

✧ અહીં વિષય સપ્તમીનાં સામર્થ્યથી પહેલાં જ અસ્ નો મૂ અને બ્રૂ નો વચ્ આદેશ થાય છે અને પછી જ પ્રત્યયો થાય છે. તેથી ય એચ્ચાતઃ ૫-૧-૨૮ થી ય પ્રત્યય અને ઋવર્ણ... ૫-૧-૧૭ થી ઘ્યણ પ્રત્યય થઈ શક્યો. નહીં તો ધવ્યમ્ અને વાચ્યમ્ પ્રયોગ સિદ્ધ ન થાત. કારણ કે ય પ્રત્યય સ્વરાન્ત ધાતુથી થાય છે. અને ઘ્યણ પ્રત્યય વ્યંજનાન્ત ધાતુથી થાય છે.

અઘઞ્ક્યબલચ્યજેવી ! ૪-૪-૨

અર્થ:- ઘઞ્, ક્યપ્, અલ્ અને અચ્ પ્રત્યયને વર્જીને અશિત્ પ્રત્યયનાં વિષયમાં અઞ્ ધાતુનો વી આદેશ થાય છે.

વિવેચન - પ્રવેયમ્ = જવા યોગ્ય, ફેંકવા યોગ્ય. અઞ્-ક્ષેપણે ગતૌ ચ (૧૩૯)

પ્ર+અઞ્ - ય પ્રત્યય લગાડવો છે એટલે અશિત્ પ્રત્યય આવ્યા પહેલાં તેનાં વિષયમાં જ આ સૂત્રથી અઞ્ નો વી આદેશ થવાથી પ્રવી+ય -

નામિનો... ૪-૩-૧ થી ફ નો ગુણ એ થવાથી પ્રવેય. ૪-૪-૧ માં

જણાવેલ ધવ્યમ્ પ્રમાણે સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પ્રવેયમ્ પ્રયોગ થશે.

એજ પ્રમાણે પરીક્ષામાં - કિવાય, આશીર્વાદમાં - વીચાત્, શસ્ત્રનીમાં

- પ્રવેતા, અનીય પ્રત્યય પર છતાં - પ્રવયણીયમ્, અક પ્રત્યય પર છતાં

- પ્રવાયકઃ, ક્વા (યપ્) પ્રત્યય પર છતાં - પ્રવીય, ક્ત પ્રત્યય પર

છતાં - પ્રવીતઃ, ક્તિ પ્રત્યય પર છતાં - પ્રવીતિઃ વિગેરે પ્રયોગો થશે.

અઘઞ્ક્યબલચીતિ કિમ્ ? સમાજઃ = લોકોનો સમુદાય. સમ્-અઞ્-અ

- ધાવા... ૫-૩-૧૮ થી ઘઞ્ પ્રત્યય, સમાજ - ઝિણ્તિ ૪-૩-૫૦

થી અ ની વૃદ્ધિ આ. સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રઃપદાન્તે... થી સમાજઃ થશે.

(૨) સમજ્યા = સમાજ, સભા. સમ્+અઞ્+ય - સમજ... ૫-૩-૮૮ થી

ક્યપ્ પ્રત્યય, સમજ્ય+આ - આત્ ૨-૪-૧૮ થી આપ્ પ્રત્યય, સમજ્યા

- સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+આ = આ.

- (૩) ઉદજઃ = પશુઓનો સમુદાય. ઉદ્+અજ્+અ - સમુદો... ૫-૩-૩૦ થી અલ્ પ્રત્યય, ઉદજ - સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રઃપદાન્તે... થી ઉદજઃ થશે.
- (૪) અજઃ = પશુ, બકરો. અજ્+અ - અચ્ ૫-૧-૪૮ થી અચ્ પ્રત્યય સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રઃપદાન્તે... થી અજઃ થશે. અહીં ઘજ, ક્યપ્, અલ્ અને અચ્ પ્રત્યયનું આ સૂત્રમાં વર્જન હોવાથી અજ્ ધાતુનો વી આદેશ થયો નથી.
- ✽ વી માં અનુસ્વાર ઈત્ આદેશનું વિધાન ઇટ્ આગમનાં નિષેધ માટે છે.

ત્રને વા । ૪-૪-૩

અર્થ:- ત્ અને અન પ્રત્યયનાં વિષયમાં અજ્ ધાતુનો વી આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) પ્રવેતા, પ્રાજિતા = સારથિ, હાંકનાર. પ્ર+અજ્+ત્ - ણકૃત્વૌ ૫-૧-૪૮ થી ત્ચ્ પ્રત્યય, પ્રવીત્ - આ સૂત્રથી અજ્ નો વી આદેશ, પ્રવેત્ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઈ નો ગુણ એ, પ્રવેત્+સિ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય, પ્રવેત્+આ - ઋદુશનસ્... ૧-૪-૮૪ થી સિ નો ડા, પ્રવેતા- હિત્યન્ત્ય... ૨-૧-૧૧૪ થી અન્ત્ય સ્વરાદિનો લોપ. આ સૂત્રથી જ્યારે અજ્ નો વી આદેશ ન થાય ત્યારે પ્ર+અજ્+ત્ - પ્રાજ્+ત્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+અ = આ, પ્રાજિત્ - સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ, પ્રાજિત્+સિ, પ્રાજિત્+આ (ડા), પ્રાજિતા પ્રયોગ થશે.

- (૨) પ્રવયણઃ, પ્રાજનઃ દણ્ઃ = દંડ, પરીણો, ચાબુક. પ્ર+અજ્+અન - કરણાધારે ૫-૩-૧૨૯ થી અનટ્ પ્રત્યય, પ્રવી+અન - આ સૂત્રથી અજ્ નો વી આદેશ, પ્રવે+અન - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઈ નો ગુણ એ, પ્રવયણ - દૈતૌ... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્, પ્રવયણ - સ્વસત્ ૨-૩-૮૫ થી ન્ નો ણ્, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રઃપદાન્તે... થી પ્રવયણઃ થશે. આ સૂત્રથી જ્યારે અજ્ નો વી આદેશ ન થાય ત્યારે પ્ર+અજ્+અન - પ્રાજન - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+અ = આ, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રઃપદાન્તે... થી પ્રાજનઃ થશે.

ચક્ષો વાચિ ક્ષાંગ્-ચ્યાંગ્ । ૪-૪-૪

અર્થ:- અશિત્ પ્રત્યયનાં વિષયમાં “બોલવું” અર્થવાળા ચક્ષ ધાતુનો ક્ષાંગ્

(ક્ષા) અને ણ્યાં (હ્યા) આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) આક્ષાસ્યતિ, આક્ષાસ્યતે - આહ્યાસ્યતિ, આહ્યાસ્યતે = તે બોલશે. ચક્ષિ-વ્યક્તાયાં વાચિ (૧૧૨૨) ચક્ષ્ ધાતુને ૩-૩-૧૫ થી ભવિષ્યન્તીનો સ્યતિ, સ્યતે પ્રત્યય લાગતાં પહેલાં જ ચક્ષ્ નો ક્ષા અને હ્યા આદેશ થાય છે. ગ્ ઇત્ હોવાથી ઈગિતઃ ૩-૩-૮૫ થી ફલવાન કર્તામાં આત્મનેપદ થાય અને શેષાત્... ૩-૩-૧૦૦ થી અફલવાન કર્તા હોય ત્યારે પરસ્મૈપદ થાય. અને અનુસ્વાર ઇત્ હોવાથી ઈટ્ નો આગમ નહીં થાય.

(૨) આક્ષેયમ્, આહ્યેયમ્ = કહેવા યોગ્ય. ય ઇચ્છાતઃ ૫-૧-૨૮ થી ય પ્રત્યય લાગતાં પહેલાં જ ચક્ષ્ નો ક્ષા અને હ્યા આદેશ થયો. અને ય પ્રત્યયનાં યોગમાં આ નો ઇ થયો છે. વિષય સમ્ભવી હોવાથી આ પ્રયોગો સિદ્ધ થયા. નહીં તો ચક્ષ્ ધાતુને ય પ્રત્યય ન લાગી શકત.

વાચીતિ કિમ્ ? વિચક્ષણઃ = જાણકાર. વિ+ચક્ષ્+અન - નન્દ્યાદિ... ૫-૧-૫૨ થી અન પ્રત્યય, વિચક્ષણ - સ્વરાત્ ૨-૩-૮૫ થી ન્ નો ણ્, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી વિચક્ષણઃ થશે. અહીં અશિત્ પ્રત્યય છે પણ બોલવું અર્થ વાળો ચક્ષ્ ધાતુ નથી જાણવું અર્થ છે. તેથી આ સૂત્રથી ચક્ષ્ નાં ક્ષા અને હ્યા આદેશ થયા નથી. એજ પ્રમાણે-

☆ સન્નિક્ષ્યાઃ, પરિસન્નિક્ષ્યાઃ અવસન્નિક્ષ્યાઃ દુર્જનાઃ = ખરાબ પુરુષો. અહીં પણ ચક્ષ્ ધાતુનો અર્થ બોલવું નથી તેથી આ સૂત્રથી ક્ષા અને હ્યા આદેશ થયા નથી.

☆ નૃચક્ષા રક્ષસઃ = રાક્ષસ. અહીં પણ ચક્ષ્ ધાતુનો અર્થ બોલવું નથી. હિંસા અર્થ છે તેથી આ સૂત્રથી ક્ષા અને હ્યા આદેશ થયા નથી.

અશિતીત્યેવ - આવષ્ટે = તે બોલે છે. અહીં તે પ્રત્યય શિત્ છે અશિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ચક્ષ્ નો ક્ષા અને હ્યા આદેશ થયો નથી.

નવા પરોક્ષાયામ્ । ૪-૪-૫

અર્થ:- પરોક્ષાનાં વિષયમાં “બોલવું” અર્થવાળા ચક્ષ્ ધાતુનો “ક્ષા” અને “હ્યા” આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) આચક્ષૌ = તેણે કહ્યું.

આચક્ષ+અ - ણવ્ અતુસ્... ૩-૩-૧૨ થી ણવ્ પ્રત્યય.

આક્ષા+અ - આ સૂત્રથી ક્ષા આદેશ.

આક્ષા+ઔ - આતો... ૪-૨-૧૨૦ થી ણવ્ નો ઔ આદેશ.

આક્ષાક્ષા+ઔ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

આકાક્ષા+ઔ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી શ્ નો લોપ.

આકક્ષા+ઔ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનાં આ નો અ.

આચક્ષા+ઔ - કઢશ્ચ ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક્ નો ચ્.

આચક્ષૌ - એદૌત્... ૧-૨-૧૨ થી આ+ઔ = ઔ.

શિઠ્યાઘસ્ય... ૧-૩-૫૯ થી વિકલ્પે ક્ નો ખ્ થવાથી આચક્ષૌ પ્રયોગ પણ થશે. વિકલ્પપક્ષે ક્ષાંગ્ આદેશ થાય ત્યારે -

(૨) આચક્ષૌ = તેણે કહ્યું. સાધનિકા આચક્ષૌ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ખ્ નો ક્ થશે. વિકલ્પપક્ષે ક્ષાંગ્ - ક્ષાંગ્ આદેશ ન થાય ત્યારે -

(૩) આચક્ષે = તેણે કહ્યું. આચક્ષ+અ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી અ પ્રત્યય, આચક્ષચક્ષ+અ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ, આચક્ષે - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી ક્ષ નો લોપ. ચક્ષ ધાતુ આત્મનેપદી હોવાથી આત્મનેપદનો અ પ્રત્યય લાગ્યો છે. ક્ષાંગ્ અને ક્ષાંગ્ આદેશો ગ્ ઇત્વાળા હોવાથી ઊભયપદી છે તેથી પરસ્મૈપદનો ણવ્ પ્રત્યય થયો છે.

ભૂજ્ઞો ભર્જ્ ૧ ૪-૪-૬

અર્થ:- અશિત્ પ્રત્યયનાં વિષયમાં પ્રસ્જ્ ધાતુનો ભર્જ્ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) ભર્ષ્ટ, ભ્રષ્ટ = ભુંજશે. પ્રસ્જીત્-પાકે (૧૩૧૬)

પ્રસ્જ્+તા - તાતારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

ભર્જ્+તા - આ સૂત્રથી પ્રસ્જ્ નો ભર્જ્ આદેશ.

ભર્ષ્+તા - યજસૃજ... ૨-૧-૮૭ થી જ્ નો ષ્.

ભર્ષ્ટ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ઢ્ વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી

ભર્જ્ આદેશ ન થાય ત્યારે -

ભ્રસ્જ્+તા - તા.તારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

ભ્રજ્+તા - સંયોગસ્યાદૌ... ૨-૧-૮૮ થી ભ્રસ્જ્ નાં સ્ નો લોપ.

પછી ઉપર પ્રમાણે જ્ નો ષ્ અને ત્ નો દ્ થવાથી ભ્રષ્ટ થશે. એજ પ્રમાણે - પરોક્ષામાં - બ્રમર્જ, બ્રમ્રજ્જ, આશીર્વાદમાં - ભર્ક્ષીષ્ટ, બ્રક્ષીષ્ટ, અઘતનીમાં - અભાર્ક્ષીત્, અબ્રાક્ષીત્, સન્નન્તમાં - બિભર્ક્ષીતિ, બિબ્રક્ષતિ, બિભર્જિષતિ, બિબ્રજ્જિષતિ, તુમ્ પ્રત્યય પર છતાં - ભર્ષ્ટુમ્, બ્રમ્રષ્ટુમ્, અન્દ્ પ્રત્યય પર છતાં - ભર્જનમ્, બ્રમ્રજ્જનમ્ વિગેરે પ્રયોગ થશે. બ્રમ્રજ્જ, બ્રમ્રજ્જનમ્ પ્રયોગમાં તૃતીય... ૧-૩-૪૯ થી સ્ નો દ્ અને તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી દ્ નો જ્ થયો છે.

અશિતીત્યેવ - ભૃજ્જતિ = તે ભુંજે છે. અહીં તિવ્ પ્રત્યય. શિત્ છે અશિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ભ્રસ્જ્ નો ભર્જ્ આદેશ થયો નથી. ભ્રસ્જ્+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય, ભ્રસ્જ્+અ+તિ - તુદાદે... ૩-૪-૮૧ થી શ પ્રત્યય, ભ્રસ્જ્+અ+તિ - ગ્રહ... ૪-૧-૮૪ થી ય્વૃત્, ભૃદ્જ્+અ+તિ - તૃતીય... ૧-૩-૪૯ થી સ્ નો દ્, ભૃજ્જતિ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી દ્ નો જ્ થયો છે.

☆ ભૃજ્યાત્, ભૃજ્યતે, ભૃષ્ટઃ, ભૃષ્ટવાન્, બરીભૃજ્યતે વિગેરેમાં ભ્રસ્જ્ નો ભર્જ્ આદેશ થયો નથી કેમકે ય્વૃત્ કરવું તેનાં કરતાં ભર્જ્ આદેશ કરવો એ પર હોવાથી ભર્જ્ આદેશ જ થવો જોઈએ પણ ભર્જ્ આદેશ કર્યા પછી પણ સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી સ્વર સહિત ય્વૃત્ થાય જ છે તેથી ભર્જ્ ન કરતાં ય્વૃત્ જ કરવું.

☆ ભૃજ્જો ભર્જ્ એ પ્રમાણે સૂત્રમાં લુપ્ત તિવ્ નિર્દેશ હોવાથી યદ્લુબન્ત માં ભર્જ્ આદેશનો નિષેધ થાય છે. જેમકે - બરીભૃજ્જીત્.

પ્રાદ્ દાગસૂત્ત આરમ્ભે ક્તે । ૪-૪-૭

અર્થ:- ક્ત પ્રત્યય પર છતાં આરંભ અર્થમાં વર્તતાં પ્ર ઉપસર્ગપૂર્વક દા ધાતુંનો ક્ત આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - પ્રત્તઃ, પ્રદત્તઃ = દાન આપવાનો આરંભ કર્યો. હુદાંગ્ક-દાને (૧૧૩૮)

પ્ર+દા+ત - આરમ્ભે ૫-૧-૧૦ થી ક્ત પ્રત્યય.

પ્ર-ત્ત- - આ સૂત્રથી દા નો ત્ આદેશ.

• પ્રત્ - ધુત્... ૧-૩-૪૮ થી ત્ નાં ત્ નો લોપ.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી પ્રત્: થશે. વિકલ્પપક્ષે દા નો ત્ આદેશ ન થાય ત્યારે દત્ ૪-૪-૧૦ થી દા નો દત્ આદેશ થવાથી પ્રદત્: પ્રયોગ થશે.

પ્રાદિતિ કિમ્ ? પરીત્તમ્ = દાન આપવાની શરૂઆત કરી.

પરિ+દા+ત - આરમ્ભે... ૫-૧-૧૦ થી ક્ત પ્રત્યય.

પરિ+ત્+ત - સ્વરદુ... ૪-૪-૯ થી દા નો ત્ આદેશ.

પરિત્ - ધુત્... ૧-૩-૪૮ થી ત્ નાં ત્ નો લોપ.

પરીત્ - દસ્તિ ૩-૨-૮૮ થી પરિ નો ઇ દીર્ઘ.

સિ પ્રત્યય, સિ નો અમ્, અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી પરીત્તમ્ થશે. અહીં પ્ર ઉપસર્ગથી પરમાં દા ધાતુ નથી પરિ ઉપસર્ગથી પરમાં છે તેથી આ સૂત્રથી દા નો ત્ આદેશ ન થતાં ૪-૪-૯ થી ત્ આદેશ થયો છે.

દાગ્ ઇતિ કિમ્ ? પ્રત્તમ્ = છેદવાની શરૂઆત કરી. અહીં દોષ-છેદને (૧૧૪૮) ધાતુ છે. તેથી આ સૂત્રથી દા નો ત્ આદેશ ન થતાં ૪-૪-૯ થી ત્ આદેશ થયો છે.

આરમ્ભ ઇતિ કિમ્ ? પ્રત્તમ્ - પ્રકર્ષેણ દીયતે સ્મ અહીં દાગ્ ધાતુ છે પણ આરંભ અર્થમાં નથા. ખેંચીને દાન અપાવે છે તેથી આ સૂત્રથી દા નો ત્ આદેશ ન થતાં ૪-૪-૯ થી ત્ આદેશ થયો છે.

ક્ત ઇતિ કિમ્ ? પ્રત્તવાન્ = દાન આપવાની પ્રવૃત્તિ કરાઈ. અહીં ક્ત પ્રત્યય પરમાં નથી ક્તવતુ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી દા નો ત્ આદેશ ન થતાં ૪-૪-૯ થી ત્ આદેશ થાય છે.

✽ ત્ એ પ્રમાણે દ્વિતકાર સૂત્રમાં ગ્રહણ કર્યો છે તે પ્રક્રિયા લાઘવ માટે છે અન્યથા દા નાં અન્ત્યનો (આ નો) ત્ આદેશ કરાએ છતે અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ્ નો ત્ થવાથી પ્રયોગ સિદ્ધ થતો જ હતો. દ્વિતકાર પાઠથી આખા દા નો ત્ આદેશ થયો. નહીં તો ષષ્ઠ્યાન્ત્યસ્ય પરિભાષાથી અન્ત્યનો જ ત્ આદેશ થાત.

✽ ત્ માં અકાર ઉચ્ચારણ માટે છે.

નિ-વિ-સ્વન્વવાત્ । ૪-૪-૮

અર્થ:- ક્ પ્રત્યય પર છતાં નિ, વિ, સુ, અનુ અને અવ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં દા ધાતુનો ત્ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) નીત્ત્વ, નિદત્ત્વ = આપ્યું, નિરંતર આપેલું.

નિ+દા+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

નિ+ત્+ત - આ સૂત્રથી દા નો ત્ આદેશ.

નિત્ત - ધ્રુવો... ૧-૩-૪૮ થી ત્ નાં ત્ નો લોપ.

નીત્ત - દસ્તિ ૩-૨-૮૮ થી નિ નો ઇ દીર્ઘ.

સિ પ્રત્યય, સિ નો અમ્, અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી નીત્ત્વ થશે.

વિકલ્પપક્ષે દા નો ત્ ન થાય ત્યારે દત્ ૪-૪-૧૦ થી દાં નો દત્ આદેશ થવાથી નિદત્ત્વ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે -

(૨) વીત્ત્વ, વિદત્ત્વ = આપ્યું, વિશેષ આપેલું.

(૩) સૂત્ત્વ, સુદત્ત્વ = આપ્યું, સારી રીતે આપેલું.

(૪) અનૂત્ત્વ, અનુદત્ત્વ = આપ્યું, પછી આપેલું.

(૫) અવત્ત્વ, અવદત્ત્વ = આપેલું. અહીં અવ ઉપસર્ગ છે તે નામ્યન્ત નથી તેથી ૩-૨-૮૮ સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થયો નથી.

☆ સ્વરાદુપસર્ગાદ્... ૪-૪-૮ થી નિત્ય ત્ આદેશ થતો હતો તેનો આ સૂત્રથી વિકલ્પે થયો છે.

☆ કેટલાંક આરંભ અર્થમાં જ દા ધાતુનો ત્ આદેશ વિકલ્પે ઈચ્છે છે.

સ્વરાદુપસર્ગાદ્ દસ્તિ કિત્યથઃ । ૪-૪-૯

અર્થ:- તકારાદિ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં સ્વરાન્ત ઉપસર્ગથી પર રહેલાં ધા વર્જને દા સંજ્ઞક ધાતુનો નિત્ય ત્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પ્રત્તઃ = આપેલું અથવા આપનાર.

પ્ર+દા+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

પ્ર+ત્+ત - આ સૂત્રથી દા નો ત્ આદેશ.

પ્રત્ત - ધ્રુવો... ૧-૩-૪૮ થી ત્ નાં ત્ નો લોપ.

સિ પ્રત્યય, સોઠુઃ, રુપદાન્તે... થી પ્રત્તઃ થશે. એજ પ્રમાણે - પ્રત્તવાન્, પરીત્તઃ, પરીત્તવાન્ પ્રયોગો થશે.

(૨) પરીત્ત્રિમ્ = દાનથી થયેલું. ડુદાંગ્ક-દાને (૧૧૩૮)

પરિ+દા+ત્રિમ - ઈવત... ૫-૩-૮૪ થી ત્રિમક્ પ્રત્યય.

પરિત્ત+ત્રિમ - આ સૂત્રથી દા નો ત્ આદેશ.

પરિત્ત્રિમ - ધુટો... ૧-૩-૪૮ થી ત્ નાં ત્ નો લોપ.

પરીત્ત્રિમ - દસ્તિ ૩-૨-૮૮ થી પરિ નો ઇ દીર્ઘ.

સિ પ્રત્યય, સિ નો અમ્, અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી પરીત્ત્રિમ્ થશે.

ઉપસર્ગાદિતિ કિમ્ ? દધિ દત્તમ્ = દહીં આપ્યું. અહીં દા નો દત્ આદેશ દત્ ૪-૪-૧૦ થી થયો છે. દધિ એ ઉપસર્ગ નથી તેથી તેનાથી પર રહેલાં દા નો આ સૂત્રથી ત્ આદેશ થયો નથી.

સ્વરાદિતિ કિમ્ ? નિર્દત્તમ્ = આપ્યું. અહીં નિર્ ઉપસર્ગ એ સ્વરાન્ત નથી તેથી તેનાથી પર રહેલાં દા ધાતુનો આ સૂત્રથી ત્ આદેશ ન થતાં દત્ ૪-૪-૧૦ થી દત્ આદેશ થયો છે. એજ પ્રમાણે - દુર્દત્તમ્ થશે.

દ ઇતિ કિમ્ ? પ્રદાતા વ્રીહયઃ = કાપેલાં ચોખા. દાંવક-લવને (૧૦૭૦) અહીં દા ધાતુ દા સંજક ન હોવાથી આ સૂત્રથી દા નો ત્ આદેશ થયો નથી. એજ પ્રમાણે નિદાતાનિ ભાજનાનિ = વાસણો સાફ કર્યા. દૈવ-શોધને (૨૮)

તીતિ કિમ્ ? પ્રદાય = આપીને. પ્ર+દા+ત્વા - પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય, પ્રદાય - અનજઃ... ૩-૨-૧૫૪ થી ત્વા નો ય્પ. અહીં ક્ત્વા ને સ્થાને થયેલો ય્પ પ્રત્યય કિત્ છે પણ તકારાદિ કિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી દા નો ત્ આદેશ થયો નથી.

કિતીતિ કિમ્ ? પ્રદાતા = આપનાર. અહીં ત્વ્ પ્રત્યય થયો છે તે કિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી દા ધાતુનો ત્ આદેશ થયો નથી.

અથ ઇતિ કિમ્ ? નિધીતઃ = પીધું. દ્ઘે-પાને (૨૮) અહીં ધા ધાતુનું વર્જન કરેલું હોવાથી આ સૂત્રથી ધા નો ત્ આદેશ ન થતાં ઈર્વ્યજ્ઞને... ૪-૩-૮૭ થી આ નો ઈ થયો છે.

નિહિતઃ = ધારણ કર્યું, દાન આપ્યું. ડુદાંગ્ક-ધારણે દાને ચ

(૧૧૩૯) અહીં પણ ધા નું વર્જન કરેલું હોવાથી આ સૂત્રથી ધા નો ત્ આદેશ ન થતાં ધાગઃ ૪-૪-૧૫ થી ધા નો હિ આદેશ થયો છે.

દત્ ૧ ૪-૪-૧૦

અર્થ:- તકારાદિ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં ધા વર્જને દા સંજક ધાતુઓનો દત્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) દત્તઃ = આપેલ. દા+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય, દત્ - આ સૂત્રથી દા નો દત્ આદેશ, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી દત્તઃ થશે. એજ પ્રમાણે - દત્તવાન્.

(૨) દત્તિઃ = આપવું. દા+તિ - સ્ત્રિયાં... ૫-૩-૯૧ થી ક્તિ પ્રત્યય, દત્તિ - આ સૂત્રથી દા નો દત્ આદેશ, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી દત્તિઃ થશે. એજ પ્રમાણે ક્ત્વા પ્રત્યય પર છતાં દત્ત્વા થશે.

અધ હત્યેવ - ધીતઃ = પીધું. ધા ધાતુનું સૂત્રમાં વર્જન કરેલું હોવાથી આ સૂત્રથી ધા નો દત્ આદેશ ન થતાં ઈર્વ્યજ્ઞને... ૪-૩-૯૭ થી આ નો ઈ આદેશ થયો છે. એજ પ્રમાણે - ધીતવાન્, ધીત્વા, ધીતિઃ.

દ હત્યેવ - દાતં બર્હિઃ = તેણે બર્હિસ્ નામનાં ધાસને કાપ્યું. અવદાતં મુખમ્ = તેણે મુખને સાફ કર્યું. દૈવ, દાંવક્ ધાતુઓ દા સંજક નથી તેથી આ સૂત્રથી દત્ આદેશ થયો નથી.

☆ દ્યતે - દો ધાતુનાં અન્ત્ય સ્વરનો દોસો... ૪-૪-૧૧ થી ઙ થાય છે તેથી દિતઃ, દિતવાન્ પ્રયોગ થશે.

દો-સો-મા-સ્થ ઙઃ ૧ ૪-૪-૧૧

અર્થ:- તકારાદિ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં દો-સો-મા-સ્થા ધાતુનાં અન્ત્ય સ્વરનો ઙ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) નિર્દિતઃ = કાપી નાંખેલ. નિર્+દો+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય, નિર્દાત - આત્... ૪-૨-૧ થી દો નાં ઓ નો આ, નિર્દિત - આ સૂત્રથી અન્ત્ય સ્વર આ નો ઙ, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી નિર્દિતઃ થશે.

(૨) સિત્વા = નાશ કરીને. સો+ત્વા - પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય, સાત્વા - આત્... ૪-૨-૧ થી સો નાં ઓ નો આ, સિત્વા - આ સૂત્રથી

અન્યસ્વર આ નો ઇ થયો છે.

- (૩) મિતિ: = માપ અથવા તિથિ. મા+તિ - સ્ત્રિયાં... ૫-૩-૮૧ થી ક્તિ પ્રત્યય, મિતિ - આ સૂત્રથી મા નાં આ નો ઇ, સિ પ્રત્યય, સોરુ, રુપદાન્તે... થી મિતિ: થશે.

- (૪) સ્થિતવાન્ = ઉભો રહેલો. સ્થા+તવત્ - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્વતુ પ્રત્યય, સ્થિતવત્ - આ સૂત્રથી અન્ય આ નો ઇ. હવે પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રજવાન્ પ્રમાણે થશે.

- ☆ દો ધાતુનાં - નિર્દિતવાન્, દિત્વા, દિતિ: પ્રયોગ થશે.

સો ધાતુનાં - અવસિતઃ, અવસિતવાન્, સિતિ: પ્રયોગ થશે.

મા ધાતુનાં - મિતઃ, મિતવાન્, મિત્વા પ્રયોગ થશે.

સ્થા ધાતુનાં - સ્થિતઃ, સ્થિત્વા, સ્થિતિ: પ્રયોગ થશે.

- ☆ ગા-મા-દા નાં ગ્રહણમાં સર્વ સામાન્ય ગા-મા-દા સ્વરૂપવાળા ધાતુનું ગ્રહણ થાય છે તેથી મેંઙ્ (૬૦૩), માંક્ (૧૦૭૩), માંઙ્ક્ (૧૧૩૭) ત્રણે મા ધાતુનું ગ્રહણ થશે.

- ☆ દો-સો એ પ્રમાણે ઓકારનો નિર્દેશ કરેલો હોવાથી દિવાદિ ગણનાં દોંચ્ (૧૧૪૮) અને ષોંચ્ (૧૧૫૦) ધાતુ ગ્રહણ થશે.

તીત્યેવ - દાદિતઃ = વારંવાર કાપેલ. દો ધાતુનો ૪-૨-૧ થી દાં.

દા+ય - વ્યજ્જનાદે... ૩-૪-૮ થી યઙ્ પ્રત્યય.

દાદાય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

દાદા - બહુલં... ૩-૪-૧૪ થી યઙ્ પ્રત્યયનો લોપ.

દદા - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

દાદા - આગુણા... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં અ નો આ.

દાદા+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

દાદા+ઇ+ત - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

દાદિત - ઇડેત્... ૪-૩-૮૪ થી આ નો લોપ. સિ પ્રત્યય, સોરુ, રુપદાન્તે... થી દાદિતઃ થશે. એજ પ્રમાણે - દાદિતવાન્ અહીં ત પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ આગમ થયેલો હોવાથી તકારાદિ કિત્ પ્રત્યય નથી

તેથી આ સૂત્રથી આ નોંડ થયો નથી.

ક્રિતીત્યેવ - અવદાતા, અવસાતા, માતા, સ્થાતા - અહીં શ્વસ્તનીનો તો પ્રત્યય અથવા તૃચ્ પ્રત્યય છે તે પ્રત્યય કિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી અન્ય આ નોંડ થયો નથી.

☆ આ સૂત્ર ઈર્વ્યજ્ઞનેઽયપિ ૪-૩-૯૭ સૂત્રનું અપવાદ સૂત્ર છે.

છા-શોર્વા ૧ ૪-૪-૧૨

અર્થ:- તકારાદિ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં છો અને શો ધાતુનાં અન્યસ્વરનોંડ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) અવચ્છિતઃ, અવચ્છતઃ = કાપેલ, ક્ષીણ થયેલો. અવછો+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય, અવચ્છત - આત્... ૪-૨-૧ થી ઓ નો આ, અવચ્છત - સ્વરેભ્યઃ ૧-૩-૩૦ થી છ દ્વિત્વ, અવચ્છત - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી છ નો ચ્, અવચ્છિત - આ સૂત્રથી અન્ય આ નોંડ વિકલ્પે, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે..., થી અવચ્છિતઃ, અવચ્છતઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે - અવચ્છિતવાન્, અવચ્છતવાન્.

(૨) નિશિતઃ, નિશાતઃ = તીક્ષ્ણ કર્યું. સાંધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે નિશિતવાન્, નિશાતવાન્.

☆ શોચ્ ધાતુનાં ઓ નો આ થવાથી શાત અને શિગદ્ ધાતુનો શિત એ પ્રમાણે ક્ પ્રત્યયાન્ત પ્રયોગો સિદ્ધ હોવા છતાં અહીં શોચ્ ધાતુનાં જ અન્ય આ નોંડ વિકલ્પે ઇ કર્યો તેથી ક્... ૩-૧-૧૦૫ થી શાતાશિતમ્ સમાસ થઈ શક્યો. જો બંને રૂપો જુદાં જુદાં ધાતુનાં હોય તો માત્ર નચ્ થી જ ભિન્ન એવા ક્ પ્રત્યયાન્ત શાત-અશિત નો સમાસ ન થઈ શકે.

શો વ્રતે ૧ ૪-૪-૧૩

અર્થ:- ક્ પ્રત્યય પર છતાં વ્રત વિષયક પ્રયોગ હોતે છતે શો ધાતુનાં અન્ય સ્વરનોંડ નિત્ય થાય છે.

વિવેચન - (૧) સંશિતં વ્રતમ્ = કકોર વ્રત, તલવારની ધાર જેવું તીક્ષ્ણ વ્રત. સમ્+શો+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય, સમ્શાત - આત્... ૪-૨-૧ થી ઓ નો આ, સંશાત - તૌમુમૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર, સંશિત - આ સૂત્રથી અન્ય આ નોંડ, સિ પ્રત્યય, સિ

- નો અમ્. અને અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી સંશિતમ્ પ્રયોગ થશે.
- (૨) સંશિત: સાધુ: = કઠોર વ્રતધારી સાધુ. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે.
સિ પ્રત્યય, સોરુ:, રુપદાન્તે... થી સંશિત: પ્રયોગ થશે.
- વ્રત ઇતિ કિમ્ ? નિશાત: = તીક્ષ્ણ કર્યું. અહીં વ્રત વિષયક પ્રયોગ નથી તેથી અન્ત્ય આ નો ઇ નિત્ય ન થતાં ૪-૪-૧૨ થી વિકલ્પે થશે.
વ્રત વિષયમાં તો સંશિત પ્રયોગ થશે જ નહીં.
- ✧ વ્રત વિષયમાં ઇત્વ નો નિત્ય પ્રયોગ કહેલો હોવાથી વ્રત શબ્દ ઉક્ત થવાથી વ્રત શબ્દનો પ્રયોગ જરૂરી નથી પણ અન્યઅર્થમાં ઇત્વ નો પ્રયોગ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી વ્રત શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે.

હાકો હિ: કિત્વ । ૪-૪-૧૪

- અર્થ:- તકારાદિ કિત્ ક્ત્વા પ્રત્યય પર છતાં હા ધાતુનો હિ આદેશ થાય છે.
- વિવેચન - હિત્વા = ત્યાગ કરીને. ઓહાન્ક-ત્યાગે (૧૧૩૧) હાન્ત્વા - પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય, હિત્વા - આ સૂત્રથી હા નો હિ આદેશ.
- ક્ત્વીતિ કિમ્ ? હીન: = છોડેલું. હાન્ત - ક... ૫-૧-૧૭૪ થી ક પ્રત્યય, હીત - ઈર્વજ્ઞને... ૪-૩-૮૭ થી આ નો ઈ, હીન - સૂચ્યતા... ૪-૨-૭૦ થી ત્ નો ન્, સિ પ્રત્યય, સોરુ:, રુપદાન્તે... થી હીન: થશે.
અહીં તકારાદિ કિત્ પ્રત્યય છે પણ ક્ત્વા પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી હા નો હિ આદેશ થયો નથી.
- તીત્યેવ - પ્રહાય = છોડીને. પ્રન્હાન્ત્વા - પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય, પ્રહાય - અનજ:... ૩-૨-૧૫૪ થી ત્વા નો ય્ આદેશ. અહીં તકારાદિ કિત્ ક્ત્વા પ્રત્યય નથી ત્વા નો ય્ આદેશ થયેલો છે તેથી આ સૂત્રથી હા નો હિ આદેશ થયો નથી.
- ✧ હાક: એ પ્રમાણે ક્ નો નિર્દેશ કરેલો હોવાથી ઓહાન્ક-ગતૌ (૧૧૩૬) ધાતુનો નિષેધ થાય છે. તેથી હાન્ત્વા એ પ્રમાણે પ્રયોગ થશે.
- ✧ સૂત્રમાં હાક: એ પ્રમાણે અનુબંધ સહિત ગ્રહણ કરેલો હોવાથી યદ્લુબન્ત માં હા નો હિ આદેશ નહીં થાય. જેમકે - હાન્ત્ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૮ થી યદ્ પ્રત્યય, હાહાય - સન્... ૪-૧-૩ થી આદ્ય એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ, હાહાય - હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનો સ્વર

હ્રસ્વ, જહાય - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં હ નો જ્ઞ જહાય-
નહાકો... ૪-૧-૪૯ થી પૂર્વનાં અ નાં આ નો નિષેધ, જહા - બહુલં...
૩-૪-૧૪ થી યજ્ઞ નો લોપ, જહા+ત્વા - પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭ થી ત્વા
પ્રત્યય, જહા+ઇ+ત્વા - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ, જહિત્વા-
ઇદેત્... ૪-૩-૯૪ થી આ નો લોપ. કેટલાંક પૂર્વનાં અ નો આ માને
છે તેઓનાં મતે જાહિત્વા થશે.

- ☆ હા નાં આ નો ઇ કરે તો પણ હિત્વા રૂપ સિદ્ધ જ હતું પણ ઉત્તરસૂત્ર
માટે હિ આદેશ કર્યો છે જો ઉત્તરસૂત્રમાં ઇ કરે તો ધિત એ પ્રમાણે
અનિષ્ટ રૂપ થાત.

ધાગઃ । ૪-૪-૧૫

અર્થ:- તકારાદિ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં ધા ધાતુનો હિ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) વિહિતઃ = વિધાન કરેલ. વિ+ધા+ત- ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી
ક્ પ્રત્યય, વિહિત - આ સૂત્રથી ધા નો હિ આદેશ, સિ પ્રત્યય,
સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી વિહિતઃ થશે. એજ પ્રમાણે - વિહિતવાન્.

(૨) હિત્વા = ધારણ કરીને. ધા+ત્વા - પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા
પ્રત્યય, હિત્વા - આ સૂત્રથી ધા નો હિ આદેશ. એજ પ્રમાણે હિતિઃ.
તીત્યેવ - પ્રધાય = ધારણ કરીને. અહીં ત્વા પ્રત્યયનો ય્ આદેશ
થયેલો છે. તે તકારાદિ કિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ધા નો હિ આદેશ
થયો નથી.

☆ ગ્ કારનો નિર્દેશ કરેલો હોવાથી દ્ધે ધાતુની નિવૃત્તિ થાય છે. જેમ
કે - ધે - ધાતુનું ધીતઃ, ધીતવાન્, ધીત્વા, ધીતિઃ અહીં ઈર્વ્યજ્ઞને... ૪-
૩-૯૭ થી આ નો ઈ થયો છે.

☆ સૂત્રમાં ધાગઃ એ પ્રમાણે અનુબંધ સહિત નિર્દેશ કરેલો હોવાથી
યજ્ઞલુબન્ત માં ધા નો હિ આદેશ થતો નથી જેમકે - દાધિતઃ સાધનિકા
૪-૪-૧૧ માં જણાવેલ દાદિતઃ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં દ્વિતીય... ૪-
૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ધ્ નો દ્ થશે. એજ પ્રમાણે - દાધિતવાન્, દાધિત્વા
વિગેરે પ્રયોગો થશે.

યપિ ચાઽવો જમ્ ૧ ૪-૪-૧૬

અર્થ:- તકારાદિ કિત્ પ્રત્યય અને યપ્ પ્રત્યય પર છતાં અદ્ ધાતુનો જગ્ધ્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જગ્ધ્ = ખાવું તે. અદ્+તિ - સ્ત્રિયાં... ૫-૩-૮૧ થી ક્તિ પ્રત્યય, જગ્ધ્+તિ - આ સૂત્રથી અદ્ નો જગ્ધ્ આદેશ, જગ્ધ્+ધિ - અધશ્ચ... ૨-૧-૭૮ થી તિ નાં ત્ નો ધ્, જગ્ધિ - ધ્રુયો... ૧-૩-૪૮ થી જગ્ધ્ નાં ધ્ નો લોપ. એજ પ્રમાણે - જગ્ધ્, જગ્ધ્વાન્, જગ્ધ્વા.

(૨) પ્રજગ્ધ્ય = ખાઈને. પ્ર+અદ્+ત્વા - પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય, પ્ર+અદ્+ય - અનજઃ... ૩-૨-૧૫૪ થી ત્વા નો યપ્ આદેશ, પ્રજગ્ધ્ય - આ સૂત્રથી અદ્ નો જગ્ધ્ આદેશ.

યપિ ચેતિ કિમ્ ? અદનમ્ - યપ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો જ અદ્ નો જગ્ધ્ આદેશ થાય છે અહીં તો અનદ્ પ્રત્યય છે તેથી અદ્ નો જગ્ધ્ આદેશ થયો નથી.

તીત્યેવ - અદ્યાત્ - અહીં આશીર્વાદનો ક્યાત્ પ્રત્યય કિત્ છે પણ તકારાદિ કિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી અદ્ નો જગ્ધ્ આદેશ થયો નથી.

કિતીત્યેવ - અત્તવ્યમ્ - અહીં તવ્ય પ્રત્યય તકારાદિ છે પણ કિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી અદ્ નો જગ્ધ્ આદેશ થયો નથી.

☆ અન્ન શબ્દ અનક્-પ્રાણને (૧૦૮૮) ધાતુ પરથી પા-ધા-પન્યનિ... ૨૫૮ ઉણાદિથી ન લાગીને બનેલો છે અથવા અડોડનાત્ ૫-૧-૧૫૦ સૂત્ર શાપક હોવાથી અદ્યતે યદ્ તત્ - અન્નમ્ પણ બનશે.

☆ પ્રજગ્ધ્ય રૂપમાં અદ્ નો જગ્ધ્ આદેશ એ એકપદને આશ્રયીને થતો હોવાથી અંતરંગ વિધિ છે. અને યપ્ આદેશ ત્વા પ્રત્યયને અને પૂર્વપદ-ઉત્તરપદને (એમ બે પદને) આશ્રયીને થતો હોવાથી બહિરંગ વિધિ છે. એથી ત્વા પ્રત્યયનો યપ્ આદેશ થાય તે પહેલાં જ તકારાદિ કિત્ ક્ત્વા પ્રત્યય પર છતાં અદ્ નો જગ્ધ્ આદેશ સિદ્ધ જ છે તેથી "યપિ ચ" એમ કહેવાની જરૂર નથી. છતાં પણ સૂત્રમાં જે "યપિ ચ" એ પ્રમાણે કહ્યું છે તે "અન્તરંગાનપિ વિધીન્ યવાદેશો બાધતે" અંતરંગવિધિનો બહિરંગ એવો યપ્ આદેશ બાધ કરે છે એ ન્યાયને જણાવવા માટે કહ્યું છે. તેથી પહેલાં ત્વા નો યપ્ આદેશ થશે અને યપ્ થયા પછી તકારાદિ કિત્ પ્રત્યય પરમાં છે જ નહીં તો પ્રજગ્ધ્ય

રૂપની સિદ્ધિ નહીં થાય માટે સૂત્રમાં “યપિ ચ” કહ્યું છે તે સાર્થક છે. આ ન્યાયનું ફળ દર્શાવતાં ઉદાહરણો - (૧) પ્રશમ્ય - અહનુ... ૪-૧-૧૦૭ થી થતાં દીર્ઘત્વનો (૨) પ્રપૃચ્છ્ય - અનુનાસિકે... ૪-૧-૧૦૮ થી થતાં ચ્ નાં જ્ નો (૩) પ્રદીવ્ય - અનુનાસિકે... ૪-૧-૧૦૮ થી થતાં વ્ નાં ઝડ નો (૪) પ્રખન્ય - આઃખનિ... ૪-૨-૬૦ થી થતાં આ નો (૫) પ્રસ્થાય - દોસો... ૪-૪-૧૧ થી થતાં ઇત્વ નો (૬) પ્રપાય - ઈર્વ્યજ્ઞને... ૪-૩-૮૭ થી થતાં ઈત્વ નો (૭) પ્રદાય - પ્રાદ... ૪-૪-૭ થી થતાં ત્ નો (૮) પ્રધાય - ધાઃ ૪-૪-૧૫ થી થતાં હિ નો (૯) પ્રપઠ્ય - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી થતાં ઇડ નો યપ્ આદેશ બાધ કરે છે.

ઘસ્લુ સનદ્યતની-ઘજચલિ । ૪-૪-૧૭

અર્થ:- સન્, અદ્યતની, ઘજ્, અચ્ અને અલ્ પ્રત્યય પર છતાં અડ્ ધાતુનો ઘસ્લુ (ઘસ) આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જિઘત્સતિ = તે ખાવાની ઈચ્છા કરે છે.

અડ્+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

ઘસ+સ - આ સૂત્રથી અડ્ નો ઘસ આદેશ.

ઘઘસ+સ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરંશ ક્રિત્વ.

ગઘસ+સ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ઘ્ નો ગ્.

જઘસ+સ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં ગ્ નો જ્.

જિઘસ+સ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

જિઘત્સ - સસ્તઃ સિ ૪-૩-૮૨ થી ઘસ નાં સ્ નો ત્.

તિવ્-શવ્ પ્રત્યય લુગસ્યા... થી જિઘત્સતિ થશે.

(૨) અઘસત્ = તેણે ખાયું.

અડ્+ડ્ - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

ઘસ+ડ્ - આ સૂત્રથી અડ્ નો ઘસ આદેશ.

ઘસ+અ+ડ્ - લૃદિદ્... ૩-૪-૬૪ થી અડ્ પ્રત્યય.

અઘસડ્ - અડ્... ૪-૪-૨૯ થી અડ્ આગમ.

અઘસત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્.

- (૩) ઘાસઃ = ખાવું તે. અદ્+અ - ભાવાકર્ત્રોઃ ૫-૩-૧૮ થી ઘઙ્ પ્રત્યય, ઘસ્-અ - આ સૂત્રથી અદ્ નો ઘસ્ આદેશ, ઘાસ - ઙ્ઞિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી ઘાસઃ થશે.
- (૪) પ્રઘસઃ = ખાનાર. પ્ર+અદ્+અ - અચ્ ૫-૧-૪૯ થી અચ્ પ્રત્યય, પ્રઘસ - આ સૂત્રથી અદ્ નો ઘસ્ આદેશ, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી પ્રઘસઃ થશે.
- (૫) પ્રઘસઃ = ખાવું તે. પ્રાદનમ્ અર્થમાં ભૂશ્રયદોઽલ્ ૫-૩-૨૩ થી અલ્ પ્રત્યય, સાધનિકા પ્રઘસઃ પ્રમાણે થશે.
- ✧ ઘસ્ત્-અદને (૫૪૪) ધાતુથી આ બધા રૂપો સિદ્ધ જ હતાં પણ સન્નત, અદ્યતની, ઘઙ્, અચ્ અને અલ્ પ્રત્યય પર છતાં અદ્ થી થતાં રૂપોની નિવૃત્તિ માટે છે. એટલે કે અદ્ નો ઘસ્ આદેશ થઈને જ રૂપો થશે.
- ✧ ઘસ્ત્ માં લ્ ઈત્ અદ્યતનીમાં અઙ્ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ માટે છે.

પરોક્ષાયાં નવા । ૪-૪-૧૮

અર્થઃ- પરોક્ષાનાં પ્રત્યયો પર છતાં અદ્ ધાતુનો ઘસ્ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) જક્ષુઃ, આદુઃ = તેઓએ ખાધું. જક્ષુઃ ની સાધનિકા ૪-૨-૪૪ માં કરેલી છે અને આદુઃ ની સાધનિકા ૪-૧-૬૮ માં કરેલી છે. એજ પ્રમાણે - જઘાસ, આદ - જક્ષતુઃ, આદતુઃ પ્રયોગ થશે.

✧ ઘસ્ ધાતુનું જઘાસ અને અદ્ ધાતુનું આદ રૂપ સિદ્ધ હોવા છતાં વિકલ્પ કર્યો તે અદ્ ધાતુનો ઘસ્ આદેશ પરોક્ષા સિવાય બીજા પ્રત્યયો પર છતાં નહીં કરવા માટે છે. તેથી શ્વસ્તનીમાં ઘસ્તા, મરક્ પ્રત્યય પર છતાં ઘસ્મારઃ એ ઘસ્ ધાતુનાં પ્રયોગો છે પણ અદ્ નાં ઘસ આદેશનાં નહીં. કારણ કે અદ્ ધાતુનો મરક્ પ્રત્યય પર છતાં અદારઃ પ્રયોગ થાય છે.

વેવ્યં । ૪-૪-૧૯

અર્થઃ- પરોક્ષાનાં પ્રત્યયો પર છતાં વે ધાતુનો વ્ય વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) ઋયુઃ, વવુઃ = તેઓએ વણ્યું. ઋયુઃ ની સાધનિકા ૪-૧-

૭૩ માં કરેલી છે અને વવુઃ ની સાધનિકા ૪-૧-૭૫ માં કરેલી છે.

- ☆ ઝયુઃ - અહીં ન વયોય્ ૪-૧-૭૩ થી વ્યૂત્ નો નિષેધ થયેલો છે. વવુઃ
- અહીં અવિતિ વા ૪-૧-૭૫ થી વ્યૂત્ નો નિષેધ થયેલો છે.

ઋઃ શ્-દ્-પ્રઃ । ૪-૪-૨૦

અર્થઃ- પરીક્ષાનાં પ્રત્યયો પર છતાં શ્-દ્ અને પ્ ધાતુનાં અન્ત્ય ઋ નો ઋ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) વિશશ્રતુઃ, વિશશરતુઃ = તે બેએ હિસા કરી. શ્શ્-હિસાયામ્
(૧૫૩૧)

વિશ્+અતુસ્ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી અતુસ્ પ્રત્યય.

વિશ્+અતુસ્ - ઇન્ધ્ય... ૪-૩-૨૧ થી અતુસ્ ને કિદ્વદ્ભાવ.

વિશ્+અતુસ્ - આ સૂત્રથી ઋ નો ઋ આદેશ.

વિશ્શ્+અતુસ્ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

વિશશ્+અતુસ્ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

વિશશ્રતુસ્ - ઇવળાદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઋ નો ર્.

સોરુઃ, રપદાન્તે... થી વિશશ્રતુઃ થશે. આ સૂત્રથી જ્યારે ઋ નો ઋ ન થાય ત્યારે હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ થશે અને સ્ક્ર... ૪-૩-૮ થી ઋ નો ગુણ અર્થ થવાથી વિશશરતુઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે -

(૨) વિદદ્રતુઃ, વિદદરતુઃ = તે બેએ ફાડ્યું. દ્શ્-વિદારણે (૧૫૩૫)

(૩) વિપપ્રતુઃ, વિપપરતુઃ = તે બેએ પાલન કર્યું. પ્શ્-પાલનપૂર્ણયોઃ (૧૫૩૨)

- ☆ વિશશાર - ણવ્ પ્રત્યય પર છતાં આ સૂત્રથી ઋ નો ઋ કરે છતે નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આર્થવાથી વિશશાર થશે અને આ સૂત્રથી ઋ નો ઋ આદેશ ન કરે તો પણ નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આર્થવાથી વિશશાર પ્રયોગ થશે. બન્ને રીતે રૂપો સમાન જ થશે. એજ પ્રમાણે - વિદદાર, નિપપાર.

- ☆ વિશશરતુઃ, વિદદરતુઃ, નિપપરતુઃ આ પ્રયોગો શ્શ્ વિગેરે ધાતુનાં ઋ નો સ્ક્ર... ૪-૩-૮ થી ગુણ કરાએ છતે સિદ્ધ છે. અને વિશશ્રતુઃ,

વિદદ્રવું, નિપપ્રતુઃ પ્રયોગો શ્રાં-પાકે (૧૦૬૫), દ્રાં-કુત્સિતગતૌ (૧૦૬૬), પ્રાંક-પૂરણે (૧૦૭૨) થી સિદ્ધ છે તો પછી આ સૂત્રની જરૂર નથી છતાં સૂત્ર બનાવ્યું છે તે ક્રસુ પ્રત્યયાન્ત પ્રયોગો સિદ્ધ કરવા માટે બનાવ્યું છે. જો આ સૂત્રથી ઋ નો ઋ આદેશ ન થાય તો માત્ર એક જ વિશિષ્ટાન્, વિદિદોવાન્, નિપુપૂર્વાન્ પ્રયોગ થાત પણ વિશશ્રવાન્, વિદદ્રવાન્, નિપપૂર્વાન્ પ્રયોગ ન થાત એટલે ક્રસુ પ્રત્યય પરે છતાં બે પ્રયોગોની પ્રાપ્તિ કરવા માટે આ સૂત્રની જરૂર છે.

હનો વધ આશિષ્યજૌ । ૪-૪-૨૧

અર્થ:- આશીર્વાદનાં વિષયમાં જિટ્ પ્રત્યયનો વિષય ન હોય તો હન્ ધાતુનો વધ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - વધ્યાત્ = તે વધ કરે. હન્+યાત્- ક્યાત્... ૩-૩-૧૩ થી ક્યાત્ પ્રત્યય, વધયાત્ - આ સૂત્રથી હન્ નો વધ આદેશ, વધ્યાત્ - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી વધ નાં અ નો લોપ.

અજાવિતિ ક્મિ ? ઘાનિષીઠ = તે વધ કરે. સાધનિકા ૩-૪-૬૯ માં જણાવેલ ઘાનિષ્યતે પ્રમાણે થશે. જિટ્ નાં વિકલ્પપક્ષે વધિષીઠ પ્રયોગ થાય ત્યારે વધ ધાતુનાં અ નો લોપ થયા પછી સ્થાનિવદ્ ભાવનાં કારણે વધ અનેકસ્વરી હોવાથી એકસ્વર... ૪-૪-૫૬ થી ઇટ્ નો નિષેધ ન થતાં સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ થાય છે.

✽ પરોક્ષાની નિવૃત્તિ થવાથી વા ની પણ નિવૃત્તિ થઈ છે.

અઘતન્યાં વા ત્વાત્મને । ૪-૪-૨૨

અર્થ:- અઘતનીનાં વિષયમાં હન્ ધાતુનો વધ આદેશ થાય છે પરન્તુ આત્મનેપદનાં વિષયમાં હન્ ધાતુનો વધ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) અવધીત્ = તેણે હણ્યો.

હન્+દ્ - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

વધ+દ્ - આ સૂત્રથી હન્ નો વધ આદેશ.

વધ+સ્+દ્ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિજ્ પ્રત્યય.

વધ+ઇ+સ્+દ્ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

વધિ+સ્+દ્ - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અ નો લોપ.

વધિ+સ્+ઈદ્ - સઃસિજ... ૪-૩-૬૫ થી ઈત્ આગમ.

વધિ+ઈદ્ - ઇટ્ઈતિ ૪-૩-૭૧ થી સિચ્ નો લોપ.

અવધિ+ઈદ્ - અદ્... ૪-૪-૨૮ થી અદ્ આગમ.

અવધીદ્ - સમાનાતાં... ૧-૨-૧ થી ઇ+ઈ = ઈ.

અવધીત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ નો ત્.

- (૨) આવધિષ્ઠ, આહત = તેણે આધાત કર્યો. આવધિષ્ઠ ની સાધનિકા ૩-૪-૬૯ માં જણાવેલ અવધિષાતામ્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ આતામ્ ને બદલે ત પ્રત્યય થશે. અને તર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્ થશે. તથા આહત ની સાધનિકા ૪-૩-૩૭ માં જણાવેલ સમગત પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ધુદ્... ૪-૩-૭૦ થી સિચ્ નો લોપ થશે. અહીં આત્મનેપદનો વિષય છે તેથી આ સૂત્રથી હન્ નો વધ આદેશ વિકલ્પે થયો છે.
- અદ્યતન્યામિતિ કિમ્ ? આજઘ્ને = હણ્યો. હન્+એ - ણ્વ... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય, હન્+એ - ઇન્દ્ય... ૪-૩-૨૧ થી એ ને કિદ્વદ્ભાવ, હન્હન્+એ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી દ્વિત્વ, હહન્+એ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી ન્ નો લોપ, જહન્+એ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી હ નો જ, જહન્+એ - ગમહન... ૪-૨-૪૪ થી હન્ નાં અ નો લોપ, જઘ્ને - અઢે... ૪-૧-૩૪ થી હ નો ઘ્. આ+જઘ્ને = આજઘ્ને અહીં અદ્યતનીનો વિષય નથી પરોક્ષાનો વિષય છે તેથી આ સૂત્રથી હન્ નો વધ આદેશ થયો નથી.

ઇણિકોર્ગા । ૪-૪-૨૩

અર્થઃ- અદ્યતનીનાં વિષયમાં ઇણ્ અને ઇક્ ધાતુનો ગા આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અગાત્ = તે ગયો. ઇણ્ક-ગતૌ (૧૦૭૫) સાધનિકા ૩-૪-૫૯ માં જણાવેલ અધાત્ પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૨-૧ સૂત્ર નહીં લાગે અને સિચ્ નો લોપ પિઙ્ઐતિ... ૪-૩-૬૬ થી થશે. એજ પ્રમાણે-

(૨) અધ્યગાત્ = તે ભણ્યો. ઇણ્-સ્મરણે (૧૦૭૪) સાધનિકા ૪-૩-૬૬ માં છે.

☆ વિષય વ્યાખ્યાન વિના અગાત્ પ્રયોગમાં સિચ્ નો લોપ થયા પછી ગા આદેશ થાય પણ અગાધિ પ્રયોગમાં જિચ્ નું વ્યવધાન હોવાથી ગા

આદેશ ન થાત માટે અઘતનીનાં વિષયમાં એ પ્રમાણે કહ્યું છે.

ળાવજ્ઞાને ગમુઃ । ૪-૪-૨૪

અર્થ:- ણિ પ્રત્યય પર છતાં જ્ઞાન અર્થને વર્જીને અન્ય અર્થમાં વર્તતાં ણ્ ગમે અને ઇક્ ધાતુનો ગમુ (ગમ્) આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ગમયતિ = સ્મરણ કરાવે છે, પહોંચાડે છે.

ઇ+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિ પ્રત્યય.

ગમ્+ઇ - આ સૂત્રથી ઇ નો ગમ્ આદેશ.

ગમિ - ઙ્ગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

ગમિ - અમોઽકમિ... ૪-૨-૨૬ થી આ નું હ્રસ્વ અ.

ગમિ+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિ પ્રત્યય.

ગમિ+અ+તિ - કર્તર્ય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય.

ગમે+અ+તિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.

ગમયતિ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્ એજ પ્રમાણે -

(૨) અધિગમયતિ = તે સમજાવે છે, પ્રાપ્ત કરાવે છે, યાદ કરાવે છે.

અજ્ઞાન ઇતિ કિમ્ ? અર્થાન્ પ્રત્યાયયતિ = અર્થોને જણાવે છે.

પ્રતિ+ઇ+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિ પ્રત્યય.

પ્રતિ+એ+ઇ - નામિનો... ૪-૩-૫૧ થી ઇ ની વૃદ્ધિ એ.

પ્રતિ+આયિ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો આય્.

પ્રત્યાયિ - ઇવળદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્.

હવે પછીની સાધનિકા ગમયતિ પ્રમાણે થશે. અહીં જ્ઞાન અર્થ છે તેથી આ સૂત્રથી ઇ નો ગમુ આદેશ થયો નથી. ઇક્ ધાતુ જ્ઞાનાર્થક હોવાથી ણ્ ધાતુ જ અજ્ઞાનાર્થક સમજવો. અજ્ઞાનાર્થક વિશેષણ ણ્ ધાતુનું જ છે. ઇક્ માં અજ્ઞાનનો સંભવ ન હોવાથી.

☆ ગમુ માં ડકાર છે તેની સ્વરહન... ૪-૧-૧૦૪ સૂત્રમાં વિશેષતા જણાય છે. એ સૂત્રમાં સંજિગાંસતે રૂપ ણ્-ઇક્ ધાતુનાં ગમુ આદેશનું છે પણ ગમ્ ધાતુનું નથી.

- ☆ જૌ એ પ્રમાણે વિષય સમગ્રી હોવાથી અજીગમત્ રૂપની સિદ્ધિ થઈ નહીં તો ગમ્ આદેશ કરાએ છતે "જૌ યત્કૃતં કાર્યં તત્ સ્થાનિવદ્ ભવતિ" એ ન્યાયથી જિ પર છતાં કરાએલો ગમ્ આદેશ સ્થાનિવદ્ થવાથી ઇ જ મનાય અને ઇ નું દ્વિત્વ થાત પણ ગમ્ નું દ્વિત્વ ન થાત અને અજીગમત્ રૂપની સિદ્ધિ ન થાત.
- ☆ ગમયતિ પ્રયોગ તો ગમ્ ધાતુથી પણ સિદ્ધ હતો છતાં આ સૂત્રમાં ઇન્ અને ઇક્ નો ગમ્ આદેશ કર્યો તે ઇક્ ધાતુને અજ્ઞાનાર્થકથી અન્યત્ર (જ્ઞાનાર્થકમાં) અને ઇન્ ધાતુને અજ્ઞાનાર્થકમાં જિ પર છતાં ઇ નાં રૂપો ન કરતાં ગમ્ નાં જ કરવા એ જણાવવા માટે જ ઇન્ અને ઇક્ નો ગમ્ આદેશ કર્યો છે.

સનીડશ્ચ । ૪-૪-૨૫

અર્થ:- સન્ પ્રત્યય પર છતાં ઇઙ્, ઇક્ અને અજ્ઞાનાર્થક ઇન્ ધાતુને ગમ્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અધિજિગાંસતે = ભણવાની ઈચ્છા કરે છે. ઇંઙ્-અધ્યયને (૧૧૦૪) સાધનિકા ૪-૧-૧૦૪ માં જણાવેલ જિષાંસતિ પ્રમાણે થશે. પરંતુ અહીં તે પ્રત્યય થશે અને ૪-૧-૩૪ સૂત્ર નહીં લાગે.

(૨) જિગમિષતિ ગ્રામમ્ = ગામ જવાની ઈચ્છા કરે છે.

ઇ+સ - તુમહા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

ગમ્+સ - આ સૂત્રથી ઇ નો ગમ્ આદેશ. સાધનિકા ૩-૪-૨૧ માં જણાવેલ જિગમિષતિ પ્રમાણે થશે.

(૩) અધિજિગમિષતિ માતુઃ = માતાનું સ્મરણ કરવાની ઈચ્છા કરે છે.

અધિ+ઇ+સ - તુમહા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

અધિગમ્+સ - આ સૂત્રથી ઇ નો ગમ્ આદેશ. સાધનિકા ૩-૪-૨૧ માં જણાવેલ જિગમિષતિ પ્રમાણે થશે.

અજ્ઞાન ઇત્યેવ - અર્થાન્ પ્રતીષિષતિ = અર્થોને જણાવવાની ઈચ્છા કરે છે. સાધનિકા ૩-૪-૨૧ માં કરેલી છે. તેની વિશેષ સમજૂતી ૪-૧-૩ માં આપેલી છે. અહીં અજ્ઞાન અર્થ નથી જ્ઞાન અર્થ છે તેથી આ સૂત્રથી ઇ નો ગમ્ આદેશ થયો નથી.

ગા: પરોક્ષાયામ્ । ૪-૪-૨૬

અર્થ:- પરોક્ષાનાં વિષયમાં ઇડ્ ધાતુનો ગા આદેશ થાય છે.

વિવેચન - અધિજગે = તે ભણ્યો. ઇડ્-અધ્યયને (૧૧૦૪)

અધિ+ઇ - અધિગા - આ સૂત્રથી ઇ નો ગા આદેશ.

અધિગા+એ- ણ્વ... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય.

અધિગાગા+એ - દ્વિર્ધાતુ:... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

અધિગાગા+એ - હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

અધિજગા+એ - ગહોર્જ: ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં ગ્ નો જ્.

અધિજગે - ઇડેત્... ૪-૩-૯૪ થી ગા નાં આ નો લોપ.

- ☆ સૂત્રમાં પરોક્ષાવિષયે એ પ્રમાણે વિષય નિર્દેશ કરેલો હોવાથી અધિ+ઇ ધાતુને પરોક્ષાનાં પ્રત્યયો લાગે તે પહેલાં જ આ સૂત્રથી ઇ નો ગા આદેશ થઈ જાય છે તેથી ગા આદેશનું જ દ્વિત્વ થયું. પ્રાક્ તુ સ્વરે સ્વરવિધે: એ પંક્તિ હવે નહીં લાગી શકે. એટલે સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં પહેલાં ધાતુ દ્વિત્વ થાય અને પછી સ્વરવિધિ થાય એવું જે ૪-૧-૧ સૂત્રમાં કહ્યું છે તે હવે પરોક્ષાનાં વિષયમાં ગા આદેશ થવાથી ગા નું જ દ્વિત્વ થશે. પણ ઇ ધાતુનું દ્વિત્વ નહીં થાય.

ગૌ સન્-હે ના । ૪-૪-૨૭

અર્થ:- સન્ અને હ પ્રત્યય પરમાં છે જેને એવો ગિ પ્રત્યય પર છતાં ઇડ્ ધાતુનો ગા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) અધિજિગાપિયિષતિ, અધ્યાપિપિયિષતિ = ભણાવવાની ઈચ્છા કરે છે.

અધિ+ઇ+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

અધિ+ઇ+ઇ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

અધિગા+ઇ+સ - આ સૂત્રથી ઇ ધાતુનો ગા આદેશ.

અધિગાપિ+સ - અર્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પુ આગમ.

અધિગાગાપિ+સ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

અધિગાગાપિ+સ - હ્રસ્વ: ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

- અધિજિગાપિ-સ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં ગ્ નો જ્.
- અધિજિગાપિ+સ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.
- અધિજિગાપિ+ઇ+સ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ.
- અધિજિગાપે+ઇ+સ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.
- અધિજિગાપયિસ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.
- અધિજિગાપયિષ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.
- તિવ્-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી અધિજિગાપયિષતિ થશે. અહીં
 ણૌક્રીજીઙઃ ૪-૨-૧૦ થી ઇ ધાતુનો આ અને અર્ત્તિ... ૪-૨-૨૧ થી
 પુ નો આગમ એ બન્ને અંતરંગવિધિનો આ સૂત્ર અપવાદ હોવાથી આ
 સૂત્રથી આત્વ અને પુ આગમનો બાધ કરીને પહેલાં જ ગા આદેશ
 થયો છે. અને પછી અર્ત્તિ.... ૪-૨-૨૧ પુ આગમ થયો છે. અથવા
 અધિ+ઇ+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.
- અધિઆ+ઇ - ણૌ ક્રી... ૪-૨-૧૦ થી ઇ નો આ.
- અધિઆપ્+ઇ - અર્ત્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પુ આગમ.
- અધિઆપ્+ઇ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.
- અધિગા+ઇ+સ - આ સૂત્રથી આપ્ નો ગા આદેશ.
- અધિગાપિ+સ - અર્ત્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પુ આગમ.
- હવે પછીની સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. આ રીતે પણ
 અધિજિગાપયિષતિ પ્રયોગ થશે. અહીં યાવત્સંભવસ્તાવદ્વિધિઃ એ
 ન્યાયથી પુ આગમ બે વાર થયો છે. જ્યારે આ સૂત્રથી ઇ નો ગા
 આદેશ ન થાય ત્યારે - અધિ+આપ્+સ - સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.
- અધ્યાપિ+સ - ઇવળાદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્.
- અધ્યાપિપિ+સ - સ્વરણદે... ૪-૧-૪ થી દ્વિતીય અંશ દ્વિત્વ.
- અધ્યાપિપિ+ઇસ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ.
- અધ્યાપિપે+ઇસ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.
- અધ્યાપિપયિસ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.
- અધ્યાપિપયિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

તિવ્-શન્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી અધ્યાપિપયિષતિ થશે.

(૨.) અધ્યજીગપ્, અધ્યાપિપ્ત્ = ભણાવ્યું.

અધિ+ઇ+ઇ - પ્રયોક્તુ... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

અધિ+ઇ+ઇ+દ્ - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

અધિ+ઇ+ઇ+અ+દ્ - ણિશ્રિ... ૩-૪-૫૮ થી ઙ પ્રત્યય.

અધિગા+ઇ+અ+દ્ - આ સૂત્રથી ઇ ધાતુનો ગા આદેશ.

અધિગાપિ+અ+દ્ - અર્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પુ આગમ.

અધિગપિ+અ+દ્ - ઉપાન્ત્યસ્યા... ૪-૨-૩૫ થી ઉપાન્ત્ય સ્વર દ્વસ્વ.

અધિગપિ+અ+દ્ - આદ્યોશ... ૪-૧-૨ થી આદ્ય એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

અધિજગપિ+અ+દ્ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં ગ્ નો જ્.

અધિજગપિ+અ+દ્ - અસમાન... ૪-૧-૬૩ થી સન્વદ્ભાવ.

અધિજિગપિ+અ+દ્ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૮ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

અધિજીગપિ+અ+દ્ - લઘો... ૪-૧-૬૪ થી પૂર્વનો ઇ દીર્ઘ.

અધિજીગપ્ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિન્ નો લોપ.

અધિઅજીગપ્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ.

અધ્યજીગપ્ - ઇવળાદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્.

અધ્યજીગપ્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્. જ્યારે આ સૂત્રથી ઇ ધાતુનો ગા આદેશ ન થાય ત્યારે અધિ+ઇ+ઇ+અ+દ્ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

અધિ+આ+ઇ+અ+દ્ - ણૌક્રી... ૪-૨-૧૦ થી ઇ ધાતુનો આ આદેશ.

અધિ+આપિ+અ+દ્ - અર્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પુ આગમ.

અધિ+આપિ+અ+દ્ - સ્વરાદેઃ... ૪-૧-૩૧ થી આ ની વૃદ્ધિ આ.

અધ્યાપિ+અ+દ્ - ઇવળાદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્.

અધ્યાપિપિ+અ+દ્ - સ્વરાદેઃ... ૪-૧-૪ થી દ્વિતીય અંશ દ્વિત્વ.

અધ્યાપિપ્ - ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિન્ નો લોપ.

અધ્યાપિપ્ત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

ળાવિતિ કિમ્ ? અધિજિગાંસતે = ભણવાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા ૪-૧-૧૦૪ માં જણાવેલ જિગાંસતિ પ્રમાણે થશે પરન્તુ અહીં તે પ્રત્યય થશે અને ૪-૧-૩૪ સૂત્ર નહીં લાગે. અહીં સન્ પ્રત્યય છે પણ જિ થી પરમાં સન્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ૩ ધાતુનો ગા આદેશ થયો નથી.
 સન્ડઃ ઇતિ કિમ્ ? અધ્યાપયતિ = તે ભણાવે છે. સાધનિકા ૪-૨-૧૦ માં કરેલી છે. અહીં જિ પ્રત્યય છે પણ તેનાથી પરમાં સન્ કે ડ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી ૩ ધાતુનો ગા આદેશ થયો નથી.

વાઘતની-ક્રિયાતિપત્યોર્ગીઙ્ । ૪-૪-૨૮

અર્થ:- અઘતની અને ક્રિયાતિપત્તિનાં પ્રત્યયો પર છતાં ઇઙ્ ધાતુનો ગીઙ્ (ગી) આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) અધ્યગીષ્ઠ, અધ્યૈષ્ઠ = ભણ્યો.

અધિ+ઇ+ત - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

અધિ+ગી+ત - આ સૂત્રથી ૩ ધાતુનો ગી આદેશ.

અધિ+અગી+ત - અઙ્... ૪-૪-૨૮ થી અઙ્ આગમ.

અધ્યગી+ત - ઇવર્ણદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્.

અધ્યગી+સ્+ત - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિજ્ પ્રત્યય.

અધ્યગીષ્+ત - નામ્યન્તસ્થા... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

અધ્યગીષ્ઠ - તર્વાગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ટ્ જ્યારે આં સૂત્રથી ૩ ધાતુનો ગી આદેશ ન થાય ત્યારે -

અધિ+ઇ+ત - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

અધિ+ઐ+ત - સ્વરદે... ૪-૪-૩૧ થી આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ ઐ.

અધ્યૈ+ત - ઇવર્ણદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્ હવે પછીની સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે. અધ્યગીષાતામ્, અધ્યૈષાતામ્-અધ્યગીષત, અધ્યૈષત.

(૨) અધ્યગીષ્યત, અધ્યૈષ્યત = (ભણાવ્યું હોત તો) તે ભણાત.

અધિ+ઇ+સ્યત - સ્યત્... ૩-૩-૧૬ થી સ્યત પ્રત્યય.

અધિ+ગી+સ્યત - આ સૂત્રથી ૩ ધાતુનો ગી આદેશ.

અધિ+અગી+સ્યત - અઙ્... ૪-૪-૨૮ થી અઙ્ આગમ.

- અધ્મગોષ્યત - ઇવળદિ:... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય.
- અધ્મગોષ્યત - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્. જ્યારે ગો આદેશ ન થાય ત્યારે -
- અધિ+ઇ+સ્યત - સ્યત્... ૩-૩-૧૬ થી સ્યત પ્રત્યય.
- અધિ+એ+સ્યત - સ્વરાદે:... ૪-૪-૩૧ થી આદિ સ્વરની વૃદ્ધિ એ.
- અધ્યૈસ્યત - ઇવળદિ:... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય.
- અધ્યૈષ્યત - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્. એજ પ્રમાણે -
- અધ્મગોષ્યેતામ્, અધ્યૈષ્યેતામ્ - અધ્મગોષ્યન્ત, અધ્યૈષ્યન્ત.
- ☆ ગોઙ્ આદેશમાં ઙ્કાર છે તે ગુણનાં નિષેધ માટે જ છે. ગોઙ્ નાં વિધાન સામર્થ્યથી ગુણ નથી થયો એમ ન કહેવું કેમકે જો વિધાન સામર્થ્યથી ગુણ ન થાય તેમ કહીએ તો અધ્મગાયિ માં વૃદ્ધિ પણ ન થઈ શકે.
- ☆ ઇ ધાતુનો ગોઙ્ આદેશ કરવો એ અંતરંગવિધિ હોવાથી સિચ્ પ્રત્યયની પહેલાં જ ગોઙ્ આદેશ કરવો.

અડ્ધાતોરાદિર્હ્યસ્તન્યાં ચામાડ્ઙા । ૪-૪-૨૧

અર્થ:- માઙ્ નો યોગ ન હોય તો હાસ્તની, અદ્યતની અને ક્રિયાતિપત્તિનાં વિષયમાં ધાતુની આદિમાં અડ્ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અયાત્ = તે ગયો. યા+દ્ - દિવ્તામ્... ૩-૩-૮ થી દ્ પ્રત્યય, અયાદ્ - આ સૂત્રથી અડ્ આગમ, અયાત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

(૨) અયાસીત્ = તે ગયો. યા+દ્ - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી દ્ પ્રત્યય, અયા+દ્ - આ સૂત્રથી અડ્ આગમ, અયા+સ્+દ્ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય, અયાસીદ્ - સ:સિજ... ૪-૩-૬૫ થી ર્ઙ્ આગમ, અયાસીત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

(૩) અયાસ્યત્ = તે ગયો હોત. યા+સ્યત્ - સ્યત્... ૩-૩-૧૬ થી સ્યત્ પ્રત્યય, અયાસ્યત્ - આ સૂત્રથી અડ્ આગમ.

અમાડેતિ કિમ્ ? મા સ્મ કાર્ષીત્ = ન કરો. સાધનિકા ૩-૪-૫૩ માં જણાવેલ અનૈષીત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ઋ ની વૃદ્ધિ આર્ થશે.

અહીં મા નો યોગ હોવાથી આ સૂત્રથી અદ્ નો આગમ થયો નથી.
એજ પ્રમાણે - મા સ્મ કરોત્ આ હસ્તનીનો પ્રયોગ છે તેમાં પણ મા
નો યોગ હોવાથી આ સૂત્રથી અદ્ નો આગમ થયો નથી.

ધાતોરિતિ કિમ્ ? પ્રાયાઃ = તું ગયો. પ્ર+યા+સ્ - દિવ્... ૩-૩-૯
થી સિવ્ પ્રત્યય, પ્ર+અયાસ્ - આ સૂત્રથી અદ્ આગમ, પ્રાયાસ્ -
સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+અ = આ, સોઠ્ઠ, રૂપદાન્તે... થી પ્રાયાઃ
થશે. અહીં યા ધાતુની પૂર્વે પ્ર એ ઉપસર્ગ છે તેથી અદ્ નો આગમ
યા ધાતુની પૂર્વે થયો પણ ઉપસર્ગ એવા પ્ર ની પૂર્વે થતો નથી. તેથી
પ્રાયાઃ પ્રયોગ થાય પણ અપ્રયાઃ એવો અનિષ્ઠ પ્રયોગ નહીં થાય.

- ★ સૂત્રમાં હસ્તની વિગેરેનાં વિષયમાં અદ્ થાય છે એ પ્રમાણે વિધાન
કરેલું હોવાથી ધાતુ અને હસ્તની વિગેરેનાં પ્રત્યયની વચ્ચે શ્વ વિગેરે
પ્રત્યયનું વ્યવધાન હોય તો પણ ધાતુની પૂર્વે અદ્ થાય છે જેમકે -
અકરોત્ માં ઉ વિકરણ પ્રત્યયનું અને 'અકરિષ્યત્ માં' ઇદ્ નું વ્યવધાન
છે છતાં પણ અદ્ નો આગમ થયો છે. જો હસ્તની વિગેરેનાં પ્રત્યય
પરમાં હોતે છતે જ અદ્ નું વિધાન કર્યું હોત તો માત્ર અહન,
અભોત્સ્યત વિગેરે પ્રયોગોમાં જ અદ્ આગમ થાત.

एत्यस्तेर्वृद्धिः । ४-४-३०

અર્થ:- માહ્ નો યોગ ન હોય તો હસ્તની નાં વિષયમાં ઇણ્, ઇક્ અને અસ્
ધાતુનાં આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

વિવેચન - (૧) આયન્ = તેઓ ગયા. ઇ+અન્ - દિવ્તામ્... ૩-૩-૯ થી અન્
પ્રત્યય, એ+અન્ - આ સૂત્રથી ઇ ની વૃદ્ધિ એ, આયન્ - એદૈતો... ૧-
૨-૨૩ થી એ નો આય્.

(૨) અધ્યાયન્ = તેઓએ સ્મરણ કર્યું. સાધનિકા આયન્ પ્રમાણે થશે.

(૩) આસ્તામ્ = તેઓ બે હતાં. અસ્+તામ્ - દિવ્તામ્... ૩-૩-૯ થી તામ્
પ્રત્યય, આસ્તામ્ - આ સૂત્રથી અ ની વૃદ્ધિ આ.

અમાહેત્યેવ - મા સ્મ તે યન્ = તેઓ ન જાય. ઇ+અન્ - દિવ્તામ્...
૩-૩-૯ થી અન્ પ્રત્યય, યન્ - હિણો... ૪-૩-૧૫ થી ઇ નો ય્. અહીં
મા નો યોગ હોવાથી આ સૂત્રથી આદિસ્વર ઇ ની વૃદ્ધિ થઈ નથી.

☆ ઇળ, ઇક્ અને અસ્ ધાતુનાં આદિસ્વરની વૃદ્ધિ હસ્તનીનાં વિષયમાં સ્વરાદે:... ૪-૪-૩૧ થી થાય જ છે. તેથી આ સૂત્રની રચના વ્યર્થ થઈ જાય છે. પરંતુ વૃદ્ધિની પહેલાં ઇળ ધાતુનાં ઇ નો ય્ હિળો... ૪-૩-૧૫ થી થાય અને અસ્ ધાતુનાં અ નો લોપ જ્ઞા... ૪-૨-૮૦ થી થાય તો હવે ધાતુ સ્વરાદિ ન હોવાથી સ્વરાદે:... ૪-૪-૩૧ થી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ ન થવાથી આ સૂત્રની રચના સાર્થક છે.

જોકે સ્વરાદે... ૪-૪-૩૧ થી જે વૃદ્ધિ થાય છે તે પણ હસ્તની વિગેરેનાં વિષયમાં જ થાય છે તેથી ઇ નો ય્ અને અસ્ નાં અ નાં લોપ રૂપ કાર્ય કર્યા પહેલાં જ વૃદ્ધિ કરી હોવાથી પણ આ સૂત્રની રચના વ્યર્થ પડે છે. વ્યર્થ પડીને સૂત્ર જણાવે છે કે “કૃતેઽન્યસ્મિન્ ધાતુપ્રત્યયકાર્યે પશ્ચાદ્ વૃદ્ધિસ્તદ્વાધ્યોઽદ્ ચ” એ ન્યાયથી ધાતુ અને પ્રત્યય સંબંધી અન્ય તમામ કાર્યો કરીને પછી જ વૃદ્ધિ કરાય અને અદ્ તો વૃદ્ધિ કર્યા પછી કરાય છે. તેથી હવે ય્ અને અ નો લોપ કર્યા પછી ૪-૪-૩૧ થી વૃદ્ધિની પ્રાપ્તિ જ નથી રહેતી માટે આ સૂત્રની રચના સાર્થક જ છે. એથી ऐयरुः, अध्यायत પ્રયોગ બની શક્યા. આ પ્રયોગોમાં ધાતો... ૨-૧-૫૦ થી ઇ નો ઇય્ આદેશ કરાય કે ન કરાય તો પણ સ્વરાદે:... ૪-૪-૩૧ થી વૃદ્ધિ થવાની જ છે. એટલે વૃદ્ધિ થવી એ નિત્યવિધિ હોવા છતાં આ ન્યાયથી પહેલાં ધાતો... ૨-૧-૫૦ થી ઇય્ આદેશ કરવો અને પછી જ વૃદ્ધિ કરવી. નહીં તો આરુઃ, अध्यायत એવા અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત. એવી જ રીતે અચીકરત્ પ્રયોગમાં અદ્ આગમ કર્યા પહેલાં લઘો... ૪-૧-૬૪ થી દીર્ઘ આદેશ કરાય છે. જો પહેલાં અદ્ આગમ કરે તો ધાતુ સ્વરાદિ બની જાય અને લઘો... ૪-૧-૬૪ માં અસ્વરાદે: એ પ્રમાણે નિષેધ કરેલો હોવાથી દીર્ઘ આદેશ ન થાય માટે આ ન્યાયથી દીર્ઘ કર્યા પછી જ અદ્ આગમ થાય છે. અને આ ન્યાય અનિત્ય હોવાથી ઉપસર્ગા... ૨-૩-૩૮ સૂત્રમાં અત્યપિ એ પ્રમાણે લખ્યું છે. તે વાત તે સૂત્રમાં જણાવી છે.

☆ ૪-૪-૨૮ સૂત્રમાં આદિ: એ પ્રમાણે પ્રથમાન્ત હતું તે આ સૂત્રમાં “અર્થવજાદિર્ધર્માન્તવિપરિણામ:” એ ન્યાયથી આદે: એ પ્રમાણે પષ્ટ્યન્ત ર્થુ છે.

સ્વરાદેસ્તાસુ । ૪-૪-૩૧

અર્થ:- માહ નો યોગ ન હોય તો અઘતની, ક્રિયાતિપત્તિ અને ભસ્તનીનાં વિષયમાં સ્વરાદિ ધાતુનાં આદિસ્વરની વૃદ્ધિ થાય છે.

વિવેચન - (૧) આટીત્ = તે ભટક્યો.

અદ્+દ - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી દિ પ્રત્યય.

અદ્+સ્+દ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

અદ્+ઇ+સ્+દ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ.

અદ્+ઇ+સ્+ઈ+દ - સઃસિજ... ૪-૩-૬૫ થી ઈત્ આગમ.

અટિ+ઈદ્ - ઇટ્ઈતિ ૪-૩-૭૧ થી સિચ્ નો લોપ.

અટીદ્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી ઇ+ઈ = ઈ.

આટીદ્ - આ સૂત્રથી આદિસ્વર અ ની વૃદ્ધિ આ.

આટીત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

(૨) ઐષિષ્યત્ = તે ઈચ્છા કરત. ઈષત્-ઇચ્છાયામ્ (૧૪૧૯)

ઇષ્+સ્યત્ - સ્યત્... ૩-૩-૧૬ થી સ્યત્ પ્રત્યય, ઈષિસ્યત્ - સ્તાઘ...

૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ, ઈષિષ્યત્ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો

ષ્, ઐષિષ્યત્ - આ સૂત્રથી ઇ ની વૃદ્ધિ ઐ.

(૩) ઔજ્ઞત્- છોડ્યું. ઉદ્ઞત્-ઉત્સર્ગે (૧૩૫૫)

ઉદ્ઞ+દ્ - દિવ્તામ્... ૩-૩-૮ થી દિવ્ પ્રત્યય.

ઉજ્ઞ+દ્ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી દ્ નો જ્.

ઉજ્ઞ+અ+દ્ - તુદાદે:... ૩-૪-૮૧ થી શ પ્રત્યય.

ઔજ્ઞદ્ - આ સૂત્રથી આદિસ્વર ઊ ની વૃદ્ધિ ઔ.

ઔજ્ઞત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

અમાહેત્યેવ - મા સોડટીત્ = તે ન ભટક્યો. અહીં મા નો યોગ હોવાથી આ સૂત્રથી આદિસ્વર અદ્ ધાતુનાં અ ની વૃદ્ધિ થઈ નથી: સાધનિકા આટીત્ પ્રમાણે થશે.

★ સૂત્રમાં તાસુ થી ત્રણ વિષય ગ્રહણ કરેલાં હોવાથી ૪-૪-૨૮ માં થી

અઘતની અને ક્રિયાતિપત્તિ અને ૪-૪-૨૮ માંથી હ્યસ્તની એ પ્રમાણે ત્રણ વિષય ગ્રહણ થવાથી આ સૂત્રમાં અઘતની-ક્રિયાતિપત્તિ-હ્યસ્તની એ પ્રમાણે ક્રમ આપેલો છે.

સ્તાદ્યશિતોઽત્રોણાદેરિટ્ । ૪-૪-૩૨

અર્થ:- ધાતુથી ત્ર અને ઉણાદિ પ્રત્યયને વર્જીને સકારાદિ અને તકારાદિ અશિત્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) લવિષ્યતિ = તે કાપશે. લૂ+સ્યતિ - ૩-૩-૧૫ થી સ્યતિ પ્રત્યય, લૂ+ઇ+સ્યતિ - આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ, લો+ઇ+સ્યતિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઙ નો ગુણ ઓ, લવિસ્યતિ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ, લવિષ્યતિ - નાપ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

(૨) લવિતા = કાપશે. લૂ+તા - ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય. એજ પ્રમાણે - અટિટિષતિ, અલવિષ્ટ, લવિષીષ્ટ, અલવિષ્યત્, લવિતવ્યમ્.

સ્તાદીતિ કિમ્ ? ભૂયાત્ = તે થાય. અહીં આશીર્વાદનો વ્યાત્ પ્રત્યય છે તે સકારાદિ કે તકારાદિ નથી પણ યકારાદિ છે તેથી આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ થયો નથી. એજ પ્રમાણે - વ્રસ્તુઃ, સ્યોમા.

અશિત્ ઇતિ કિમ્ ? આસ્મે = તું બેસ. અહીં આસ્ ધાતુને વર્તમાનાનો સે પ્રત્યય લાગ્યો છે તે સકારાદિ છે પણ અશિત્ નથી. શિત્ છે તેથી આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ થયો નથી. એજ પ્રમાણે - આસ્તે.

અત્રોણાદેરિતિ કિમ્ ? શસ્ત્રમ્ = શસ્ત્ર. શસ્+ત્ર - ની-દાવ્... ૫-૨-૮૮ થી ઋટ્ પ્રત્યય, શસ્ત્ર શબ્દને સિ પ્રત્યય, સિ નો અમ્ અને અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી શસ્ત્રમ્ થશે. અહીં ઋટ્ પ્રત્યય તકારાદિ અશિત્ છે પણ સૂત્રમાં વર્જન કરેલું હોવાથી આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ થયો નથી. એજ પ્રમાણે - પત્રમ્, યોત્રમ્, નેત્રમ્, દાત્રમ્, સ્તોત્રમ્ વિગેરે પ્રયોગો થશે.

વત્સઃ = વાછરડું, હસ્તઃ = હાથ. વસ્+હસ્ ધાતુને ઉણાદિનો સ અને ત પ્રત્યય, વત્સ, હસ્ત - સસ્તઃ... ૪-૩-૮૨ થી ધાતુનાં સ્ નો ત્, સિ પ્રત્યય, સોરઃ, રપદાન્તો... થી વત્સઃ, હસ્તઃ થશે. એજ પ્રમાણે - દન્તઃ, અંસઃ પ્રયોગ થશે.

તેર્ગ્રહાદિભ્યઃ । ૪-૪-૩૩

અર્થ:- ગ્રહાદિ ગણનાં જ ધાતુઓથી પર રહેલાં સકારાદિ અને તકારાદિ અશિત્ તિ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) નિગૃહીતિઃ = નિગ્રહ કરવો તે. નિ+ગ્રહ+તિ - સ્ત્રિયાં... ૫-૩-૮૧ થી ક્તિ પ્રત્યય, નિગ્રહ+ઇ+તિ - આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ, નિગૃહીતિ - ગ્રહ... ૪-૧-૮૪ થી ર નો ય્યૃત્ ઋ, નિગૃહીતિ - ગૃહો... ૪-૪-૩૪ થી ઇદ્ નો ઇ દીર્ઘ, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તો... થી નિગૃહીતિઃ થશે.

(૨) અપસ્નિહીતિઃ = ખોટો સ્નેહ. ચીકાશ, અપ+સ્નિહ+તિ - સ્ત્રિયાં... ૫-૩-૮૧ થી ક્તિ પ્રત્યય, અપસ્નિહીતિ - આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તો... થી અપસ્નિહીતિઃ થશે.

ગ્રહાદિભ્યઃ ઇતિ કિમ્ ? શાન્તિઃ = શાન્તિનાથ ભગવાન. શમ્+તિ - તિક્... ૫-૧-૭૧ થી તિક્ પ્રત્યય, શામ્+તિ - અહન્... ૪-૧-૧૦૭ થી શમ્ નો અ દીર્ઘ, શાન્તિ - મ્માં... ૧-૩-૩૮ થી મ્ નો ન, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તો... થી શાન્તિઃ થશે. અહીં શમ્ ધાતુ ગ્રહાદિ ગણપાઠનો નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ થયો નથી. આ સૂત્રમાં ગ્રહાદિ ગણપાઠનાં ધાતુઓથી જ તિ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ થાય એમ કહ્યું તેથી શમ્ ધાતુને હવે સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી પણ તિ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ નહીં થાય. નહીં તો શમિતિઃ એ પ્રમાણે અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

☆ ગ્રહાદિ ધાતુઓથી જ પર રહેલાં તિ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ થાય છે આવો નિયમ થશે પણ તિ પ્રત્યયની આદિમાં જ ગ્રહાદિ ધાતુઓથી ઇદ્ થાય છે આવો વિપરીત નિયમ નહીં થાય. કારણ કે ગ્રહાદિ ધાતુઓમાં પણ તિ પ્રત્યય સિવાયનાં અન્ય તકારાદિ સકારાદિ પ્રત્યયની આદિમાં સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ થાય છે જેમ કે - ગ્રહીતા, ગ્રહીષ્યતિ. નહીં તો ઉત્તરસૂત્ર ૪-૪-૩૪ માં જે ગ્રહ ધાતુથી આવેલ ઇદ્ દીર્ઘ થાય છે એ વિધાન વ્યર્થ જશે.

☆ સૂત્રમાં તેઃ એ પ્રમાણે સામાન્યથી તિ નું ગ્રહણ કરેલું હોવાથી ક્તિ અને તિક્ બંને તિ નું ગ્રહણ થશે.

☆ ગ્રહાદિ ગણ - ગ્રહ, સ્નિહ, કુચ, પદ, ઇ, ધન, રણ, મથ, લિખ, કમ્પ,

અન્દોલ છે. નિકુચિતિઃ, નિપઠિતિઃ, ઉદિતિઃ, ધ્વનિતિઃ, રણિતિઃ, મથિતિઃ, લિખિતિઃ, કમ્પિતિઃ, અન્દોલિતિઃ. સૂત્રમાં બહુવચન છે તે આકૃતિગણનાં ગ્રહણ માટે છે.

ગૃહોપરોક્ષાયાં દીર્ઘઃ । ૪-૪-૩૪

અર્થ:- પરોક્ષાને વર્જને ગ્રહ ધાતુથી વિધાન કરાએલ ઇટ્ દીર્ઘ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ગ્રહીતા = ગ્રહણ કરશે. ગ્રહ+તા - ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય, ગ્રહ+તા - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ, ગ્રહીતા - આ સૂત્રથી ઇટ્ દીર્ઘ. એજ પ્રમાણે - ગ્રહીતુમ્, ગ્રહીષીષ્ટ, ગ્રહીષ્યતિ, અગ્રહીષ્યત્, અગ્રહીત્, અગ્રહીત્ માં ઇ દીર્ઘ થાય છે તેનો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી ઇટ્ઈતિ ૪-૩-૭૧ થી સિચ્ નો લોપ થાય છે.

અપરોક્ષાયમિતિ કિમ્ ? જગૃહિવ = અમે બેએ ગ્રહણ કર્યું. જગૃહ+વ સુધી ૪-૧-૮૪ માં જણાવેલ જગૃહુઃ પ્રમાણે થશે. જગૃહિવ - સ્કસૂ... ૪-૪-૮૧ થી ઇટ્ આગમ. અહીં પરોક્ષા હોવાથી આ સૂત્રથી ઇટ્ નો ઇ દીર્ઘ થયો નથી.

વિહિતવિશેષણં કિમ્ ? જરીગૃહિતા, જરીગૃહિતુમ્, જરીગૃહિતવ્યમ્. અહીં યઙન્ત ધાતુનું શ્વસ્તની, તુમ્ પ્રત્યયાન્ત, તવ્ય પ્રત્યયાન્ત રૂપ છે. યઙ્ નો (અતઃ થી અં નો અને યોડશિતિ થી ય્ નો) લોપ થયેલો છે. પણ લોપનો સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી ગ્રહ... ૪-૧-૮૪ થી ય્વૃત્ થયું છે. અને સૂત્રમાં ગ્રહ ધાતુથી વિધાન કરાએલો ઇટ્ હોય તો જ આ સૂત્રથી ઇટ્ દીર્ઘ થાય જ્યારે અહીં યઙન્ત ધાતુથી વિધાન કરાયેલો ઇટ્ હોવાથી દીર્ઘ થયો નથી.

✳ સૂત્રમાં ગૃહણઃ એ પ્રમાણે લુપ્ત ટિવ્ નો નિર્દેશ કરેલો હોવાથી આ સૂત્ર યઙ્લુબન્ત માં લાગતું નથી. જેમકે - જરીગૃહિતા, જરીગૃહિતુમ્, જરીગૃહિતવ્યમ્. અહીં યઙ્ નો બહુલં... ૩-૪-૧૪ થી લોપ થયો છે તે લુપ્તનો સ્થાનિવદ્ભાવ થતો નથી તેથી ય્વૃત્ ન થયું અને ગુણ થયો. ઇટ્ ઇત્યેવ - ગ્રાહિષીષ્ટ, અગ્રાહિષાતામ્, ગ્રાહિતા અહીં ઇટ્ નથી પણ સ્વર-ગ્રહ... ૩-૪-૬૯ થી જિટ્ થયેલો છે તેથી આ સૂત્રથી ઇ દીર્ઘ થયો નથી.

વતો નવાડનાશીઃ-સિચ્ પસ્યૈ ચ । ૪-૪-૩૫

અર્થ:- વૃ (૧૫૬૭, ૧૨૮૪, ૧૧૪૬) અને ઋ કારાન્ત ધાતુથી વિધાન કરાએલ ઇટ્ વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે. પણ પરોક્ષા, આશીર્વાદ અને પરસ્મૈપદ વિષયક સિચ્ પ્રત્યય પર છતાં ઇટ્ દીર્ઘ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) પ્રાવરીતા, પ્રાવરિતા = ઢાંકશે.

પ્ર+આ+વૃ+તા - તાતારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

પ્રાવૃ+તા - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+આ = આ.

પ્રાવૃ+ઇ+તા - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

પ્રાવૃ+ઈતા - આ સૂત્રથી ઇટ્ દીર્ઘ.

પ્રાવરીતા - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્. આ સૂત્રથી ઇટ્ દીર્ઘ ન થાય ત્યારે પ્રાવરિતા પ્રયોગ થશે.

(૨) વરીતા, વરિતા = વરશે. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે.

(૩) તિતરીષતિ, તિતરિષતિ = તે તરવાની ઈચ્છા કરે છે.

તૃ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

તૃ+ઇ+સ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

તૃતૃ+ઇસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

તૃતૃ+ઇસ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

તૃતૃ+ઇસ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

તિતૃ+ઇસ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

તિતરિસ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્.

તિતરિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

તિતરીષ - આ સૂત્રથી ઇટ્ દીર્ઘ.

તિવ્-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી તિતરીષતિ થશે. જ્યારે આ સૂત્રથી ઇટ્ દીર્ઘ ન થાય ત્યારે તિતરિષતિ થશે. એજ પ્રમાણે - જિજરીષતિ, જિજરિષતિ, તરીતા, તરિતા, જરીતા, જરિતા પ્રયોગો થશે.

પરોક્ષાઽઽદિવર્જનં કિમ્ ? વવરિથ = તે ઢાંક્યું, તે સ્વીકાર કર્યો.

સાધનિકા ૪-૧-૨૬ માં જણાવેલ જજરિથ પ્રમાણે થશે. તેરિથ = તું તર્યો.

સાધનિકા ૪-૧-૨૫ માં કરેલી છે. અહીં પરોક્ષાનાં થવ્ પ્રત્યય પર છતાં

ઇટ્ આગમ થયો છે તેથી ઇટ્ આગમ આ સૂત્રથી દીર્ઘ થયો નથી.

- ☆ પ્રાવરિષીઘ્ર = તે ઢાંકે. પ્ર+આ+વૃ+સીઘ્ર - વ્યાત્... ૩-૩-૧૩ થી સીઘ્ર પ્રત્યય, પ્રાવૃ+સીઘ્ર - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ-આ = આ, પ્રાવૃ+ઇ+સીઘ્ર - ઇટ્ સિજા... ૪-૪-૩૬ થી ઇટ્ આગમ, પ્રાવરિસીઘ્ર - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્થ પ્રાવરિષીઘ્ર - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્ એજ પ્રમાણે આસ્તરિષીઘ્ર = તે બિછાવે. અહીં આશીર્વાદનાં સીઘ્ર પ્રત્યય પર છતાં ઇટ્ આગમ થયો છે તેથી ઇટ્ આ સૂત્રથી દીર્ઘ થયો નથી.

- ☆ પ્રાવારિષુઃ = તેણે ઢાંક્યું. પ્રાવૃ+અન્ - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી અન્ પ્રત્યય, પ્રાવૃ+સ્+અન્ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય, પ્રાવૃ+ઇ+સ્+અન્ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ, પ્રાવૃ+ઇ+ષ્+અન્ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્, પ્રાવૃ+ઇ+ષ્+અન્ - સિજ્વિદો... ૪-૨-૯૨ થી અન્ નો પુસ્, પ્રાવારિષુસ્ - સિચિ... ૪-૩-૪૪ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આર્થ સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી પ્રાવારિષુઃ થશે. એજ પ્રમાણે આસ્તારિષુઃ = તેણે બિછાવ્યું. અહીં પરસ્મૈપદ સંબંધી સિચ્ પ્રત્યયનાં કારણે ઇટ્ આગમ થયેલો હોવાથી આ સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થયો નથી.

- ☆ સિચ્ પ્રત્યયનું પરસ્મૈપદ એ પ્રમાણે વિશેષણ હોવાથી આત્મનેપદીમાં આ સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થશે જેમકે - અવરીઘ્ર, અવરિઘ્ર - પ્રાવરીઘ્ર, પ્રાવરિઘ્ર - આસ્તરીઘ્ર, આસ્તરિઘ્ર.

- ☆ સૂત્રમાં ઋત્ એ પ્રમાણે ત્ નો નિર્દેશ કરેલો હોવાથી વૃ ધાતુનાં સાહચર્યથી ઋણ-ગતૌ ધાતુનું ઋણ નહીં થાય. પણ ઋકારાન્ત ધાતુ જ ઋણ થશે. નહીંતર ઋ ધાતુનો જ સમરિતા, સમરિતા પ્રયોગ થાત. વત્ ઇતિ કિમ્ ? કરિષ્યતિ = કરશે. અહીં વૃ ધાતુ સિવાય કોઈપણ ઋ કારાન્ત ધાતુનું ઋણ નથી તેથી ઋ ધાતુનો ઇટ્ આ સૂત્રથી દીર્ઘ થયો નથી. ઋત્ થી માત્ર દીર્ઘ ઋ કારાન્ત ધાતુઓનું જ ઋણ થશે.

ઇટ્ સિજાશિષોરાત્મને । ૪-૪-૩૬

અર્થ:- વૃ અને ઋ કારાન્ત ધાતુથી આત્મનેપદ વિષયક સિચ્ પ્રત્યયની આદિમાં તથા આશીર્વાદ વિભક્તિનાં પ્રત્યયોની આદિમાં ઇટ્ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) પ્રાવૃત = ઢાંક્યું. સાધનિકા ૩-૪-૬૭ માં જણાવેલ અબુદ્ધ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૨-૧-૭૯ અને ૧-૩-૪૯ સૂત્ર નહીં લાગે.. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી ઇટ્ થાય ત્યારે - પ્રાવૃ+ઇ+સ્+ત - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્થવાથી પ્રાવરિ+સ્+ત, નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્ અને તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ટ્ થવાથી પ્રાવરિષ્ઠ થશે. અને જ્યારે ૪-૪-૩૫ સૂત્રથી ઇટ્ દીર્ઘ થાય ત્યારે પ્રાવરીષ્ઠ પ્રયોગ પણ થશે.

(૨) અવૃત, અવરિષ્ઠ, અવરીષ્ઠ = તે વર્ષો. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે.

(૩) આસ્તીર્ષ્ટ, આસ્તરિષ્ઠ, આસ્તરીષ્ઠ = તેણે બિછાવ્યું.

આ+સ્તૃ+ત - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય.

આ+સ્તૃ+સ્+ત - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

આ+અસ્તૃ+સ્+ત - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ.

આસ્તૃ+સ્+ત - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી આ+અ = આ.

આસ્તૃ+સ્+ત - ઋવર્ણાત્ ૪-૩-૩૬ થી સિચ્ ને કિદ્વદ્ભાવ.

આસ્તિર્+સ્+ત - ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી ઋ નો ઇર્.

આસ્તીર્+સ્+ત - ધ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ઇર્ નો ઇ દીર્ઘ.

આસ્તીર્+ષ્+ત - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

આસ્તીર્ષ્ટ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ટ્ આ સૂત્રથી જ્યારે ઇટ્

આગમ થાય ત્યારે આસ્તૃ+સ્+ત સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

આસ્તૃ+ઇ+સ્+ત - આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ.

આસ્તરિ+સ્+ત - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્થ

આસ્તરિષ્ઠ - ૨-૩-૧૫, ૧-૩-૬૦ થી સ્ નો ષ્ - ત્ નો ટ્ અને

જ્યારે ૪-૪-૩૫ થી ઇટ્ દીર્ઘ થશે ત્યારે આસ્તરીષ્ઠ પણ થશે.

☆ આશીર્વાદનાં પ્રત્યય પર છતાં -

(૧) પ્રાવૃષીષ્ઠ, પ્રાવરિષીષ્ઠ = તે ઢાંકે. પ્ર+આ+વૃ+સીષ્ઠ - વ્યાત્ ૩-૩-૧૩ થી

સીષ્ઠ પ્રત્યય, પ્રાવૃ+સીષ્ઠ- સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+આ = આ, પ્રાવૃષીષ્ઠ

- નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી ઇટ્ થાય

ત્યારે પ્રાવરિષીષ્ઠ. સાધનિકા ૪-૪-૩૫ માં કરેલી છે. એજ પ્રમાણે -

(૨) વૃષોષ્ટ, વરિષોષ્ટ = તે વરે.

(૩) આસ્તીર્ષોષ્ટ, આસ્તરિષોષ્ટ = તે બિછાવે.

આસ્ત્+સીષ્ટ - ક્યાત્... ૩-૩-૧૩ થી સીષ્ટ પ્રત્યય.

આસ્ત્+સીષ્ટ - ઋવર્ણાત્ ૪-૩-૩૬ થી સીષ્ટ ને કિદ્વદ્ભાવ.

આસ્તિર્+સીષ્ટ - ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી ઋ નો ઈર્.

આસ્તીર્સીષ્ટ - ભ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ઈર્ નો ઈ દીર્ઘ.

આસ્તીર્ષીષ્ટ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી
ઇદ્ થાય ત્યારે આસ્ત્+ઇ+સીષ્ટ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અ
થવાથી આસ્તરિસીષ્ટ, નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્ થવાથી
આસ્તરિષીષ્ટ થશે.

આત્મને ઇતિ કિમ્ ? પ્રાવારીત્ = તેણે ઢાંક્યું. પ્રાવૃ+દ - દિતામ્... ૩-
૩-૧૧ થી દ્ પ્રત્યય, પ્રાવૃ+સ્+દ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્
પ્રત્યય, પ્રાવૃ+ઇ+સ્+દ - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ,
પ્રાવૃ+ઇ+સ્+ઈદ્ - સઃસિજ... ૪-૩-૬૫ થી ઈત્, પ્રાવૃ+ઇ+ઈદ્ - ઇટ્ઈતિ
૪-૩-૭૧ થી સિચ્ નો લોપ, પ્રા+અવૃ+ઇ+ઈદ્ - અઢ્... ૪-૪-૨૮ થી
અટ્ આગમ, પ્રાવૃ+ઈદ્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી આ+અ = આ અને
ઇ+ઈ = ઈ, પ્રાવારીદ્ - સિચિ... ૪-૩-૪૪ થી ઋ ની વૃદ્ધિ આરુ
પ્રાવારીત્ - વિરામે... ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્. અહીં સિચ્ પ્રત્યય
આત્મનેપદ સંબંધી નથી પરસ્મૈપદ સંબંધી છે તેથી આ સૂત્રથી વિકલ્પે
ઇદ્ ન થતાં ૪-૪-૩૨ થી નિત્ય ઇદ્ થયો છે. એજ પ્રમાણે - અતારીત્,
અસ્તારીત્ પ્રયોગ થશે.

✳ આશીર્વાદમાં પરસ્મૈપદમાં તો ચકારાદિ પ્રત્યય હોવાથી ઇદ્ ની પ્રાપ્તિ
જ નથી.

સંયોગાદ્ ઋતઃ । ૪-૪-૩૭

અર્થ:- આત્મનેપદ વિષયક સિચ્ પ્રત્યયની આદિમાં તથા આશીર્વાદનાં
પ્રત્યયોની આદિમાં સંયુક્ત વ્યંજનથી પરમાં રહેલો ઋ છે જેને એવા
ઋકારાન્ત ધાતુથી ઇદ્ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) અસ્મરિષાતામ્, અસ્મૃષાતામ્ = તે બેએ સ્મરણ કર્યું.

સ્મૃ+આતામ્ - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી આતામ્ પ્રત્યય.

સ્મૃ+સ્+આતામ્ - સિજ્... ૩-૪-૫૩ થી સિજ્ પ્રત્યય.

સ્મૃ+ઇ+સ્+આતામ્ - આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ.

અસ્મૃ+ઇ+સાતામ્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ.

અસ્મરિસાતામ્ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્.

અસ્મરિષાતામ્- નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્. આ સૂત્રથી જ્યારે, ઇટ્ આગમ ન થાય ત્યારે અસ્મૃષાતામ્ થશે. ઋઘ્વર્ણાત્ ૪-૩-૩૬ થી અનિટ્ સિજ્ કિઙ્વદ્ થાય છે તેથી ગુણ નહીં થાય.

- (૨) સ્મરિષીઠ, સ્મૃષીઠ = તે સ્મરણ કરો. સ્મૃ+સીઠ - ૩-૩-૧૩ થી સીઠ પ્રત્યય, સ્મૃ+ઇ+સીઠ - આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ, સ્મરિસીઠ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્, સ્મરિષીઠ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્. આ સૂત્રથી જ્યારે ઇટ્ આગમ ન થાય ત્યારે ઋઘ્વર્ણાત્ ૪-૩-૩૬ થી અનિટ્ સિજ્ કિઙ્વદ્ થવાથી સ્મૃષીઠ પ્રયોગ થશે.

સંયોગાદિતિ કિમ્ ? અકૃત = તેણે કર્યું. સાધનિકા ૩-૪-૬૭ માં જણાવેલ અબુદ્ધ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૨-૧-૭૯ અને ૧-૩-૪૯ સૂત્ર નહીં લાગે. અહીં કૃ ધાતુમાં સંયોગની પછી રહેલો ઋ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ વિકલ્પે થયો નથી.

આત્મને ઇત્યેવ - અસ્માર્ષીત્ - અહીં સંયોગની પછી ઋ છે પણ આત્મનેપદનો વિષય નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ વિકલ્પે થયો નથી સાધનિકા ૩-૪-૫૩ માં જણાવેલ અનૈષીત્ પ્રમાણે થશે. પણ ઋ ની વૃદ્ધિ આર્ થશે.

- ☆ ધાતોઃ એ પ્રમાણે વિશેષણ હોવાથી મા નિષ્કૃત, નિષ્કૃષીઠ માં ઉપસર્ગનો સંયોગ હોવાથી આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ વિકલ્પે થયો નથી.

- ☆ સ્કૃ... ૪-૩-૮ સૂત્રમાં સ્કૃ નું શ્રલ્લ ધોવાથી સ્સટ્ નો સંયોગ અહીં શ્રલ્લ થતો નથી તેથી સમસ્કૃત, સંસ્કૃષીઠ પ્રયોગમાં આ સૂત્રથી વિકલ્પે ઇટ્ આગમ થયો નથી.

ધૂગૌદિતઃ । ૪-૪-૩૯

અર્થઃ- ધૂર્ (૧૨૯૧) અને ઔદિટ્ ધાતુથી પરમાં રહેલાં તકારાદિ અને

સકારાદિ અશિત્ પ્રત્યયની આદિમાં इद् વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) ધોતા, ધવિતા = કંપશે. ધૂ+તા - ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય,
ધોતા - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ ઓ. આ સૂત્રથી જ્યારે
इद् થાય ત્યારે ધૂ+ઇ+તા - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ ઓન્ધો+ઇ+તા
અને ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ્ થવાથી ધવિતા થશે.

(૨) રદ્ધા, રધિતા = હિંસા કરશે. રધૌચ્-હિંસાસંગદ્વયો: (૧૧૮૮)

રધ્+તા - તાતારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય,

રધ્+ધા - અધશ્વતુ... ૨-૧-૭૯ થી ત્ નો ધ્.

રદ્ધા - તૃતીય... ૧-૩-૪૯ થી ધ્ નો દ્. આ સૂત્રથી જ્યારે इद्
આગમ થાય ત્યારે રધિતા પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે -

☆ તૃપૌચ્ - તર્પ્તા, ત્રપ્તા, તર્પિતા - દૃપૌચ્ - દ્રપ્તા, દર્પ્તા, દર્પિતા. અહીં
સ્પૃશાદિ... ૪-૪-૧૧૨ થી ધાતુની વચ્ચે અ વિકલ્પે થયો છે. નશૌચ્
- નંષ્ટા, નશિતા અહીં નશો... ૪-૪-૧૦૯ થી ન્ અન્તે થયો છે. મુહૌચ્
- મોગ્ધા, મોઢા, મોહિતા, દુહૌચ્ - દ્રોગ્ધા, દ્રોઢા, દ્રોહિતા, સ્નુહૌચ્ -
સ્નોગ્ધા, સ્નોઢા, સ્નોહિતા, સ્નિહૌચ્ - સ્નેગ્ધા, સ્નેઢા, સ્નેહિતા - અહીં
મુહ, દુહ, સ્નિહ અને સ્નુહ ધાતુનાં હ નો ષ્ ૨-૧-૮૪ થી વિકલ્પે થાય
છે તેથી વિકલ્પપક્ષમાં હો ધુદ્... ૨-૧-૮૨ થી હ નો દ્ થયો છે. ગુપૌ
- ગોષ્ઠા, ગોપિતા, ગોપાયિતા અશ્વિ... ૩-૪-૪ થી આય પ્રત્યય
વિકલ્પે થયો છે. ગુહૌ - નિગાઢા, નિગૂહિતા - ગોહઃ... ૪-૨-૪૨ થી
ઉપાન્ત્ય સ્વર દીર્ઘ થયો છે. ગાહૌ - વિગાઢા, વિગાહિતા, ષૂઢૌ -
(અદાદિ - દિવાદિ) - સોતા, સવિતા વિગેરે પ્રયોગો થશે.

સ્તાદ્યશિત્ इत्येव - સન્ધિવ, સન્ધિમ - અહીં પરોક્ષાનાં પ્રત્યય
હોવાથી અશિત્ છે પણ તકારાદિ કે સકારાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી
વિકલ્પે इद् ન થતાં સ્કસૃ... ૪-૪-૮૧ થી નિત્ય इद् આગમ થયો છે.

ધૂગિતિ કિમ્ ? ધુવિતા = ધુણશે. સૂત્રમાં ગ્ ઇત્ નિર્દેશ કરેલો
હોવાથી ધૂત્-વિધૂનને ધાતુને આ સૂત્રથી વિકલ્પે इद् ન થતાં સ્તાદ્ય...
૪-૪-૩૨ થી નિત્ય इद् આગમ થયો છે.

અગ્રોણાદેરિત્યેવ - ધૂસર, અક્ષરમ્ - અહીં ઉણાદિનો સર પ્રત્યય
લાગેલો છે તેથી સકારાદિ હોવા છતાં ધૂ અને અશ્ ધાતુથી इद्

આગમ થયો નથી.

- ✧ ઔસ્વ્ ધાતુને હનૃતઃ... ૪-૪-૪૯ થી સકારાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે નિત્ય ઇદ્ થવાથી સ્વરિષ્યતિ પ્રયોગ થશે અને તકારાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે આ સૂત્રથી વિકલ્પે ઇદ્ થવાથી સ્વર્તા, સ્વરિતા પ્રયોગ થશે. પણ તકારાદિ કિત્ પ્રત્યય પર છતાં ઋવર્ણ... ૪-૪-૫૭ થી ઇદ્ આગમ થતો નથી તેથી સ્વૃત્વા, સ્વૃતઃ, સ્વૃતવાન્ પ્રયોગ થશે.
- ✧ ધૂ અને ષૂઙ્ ધાતુથી ઉવર્ણાત્ ૪-૪-૫૮ થી તકારાદિ કિત્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થતો નથી તેથી ધૂત્વા, ધૂતઃ, ધૂતવાન્ - સૂત્વા, સૂતઃ, સૂતવાન્ પ્રયોગ થશે.
- ✧ આ સૂત્ર પૃથગ્ રચવાથી “સિજાશિષોરત્મને” ની નિવૃત્તિ થઈ છે.
- ✧ ઔદિત્ એ પ્રમાણે અનુબંધવડે નિર્દેશ કરેલો હોવાથી ચઙ્લુબન્ત માં આ સૂત્રથી વિકલ્પે ઇદ્ ન થતાં સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી નિત્ય ઇદ્ થશે તેથી સરીસ્વરિતા, જોગૂહિતા પ્રયોગ થશે.
- ✧ ધૂગૌદિતઃ ને બદલે ધૂ ધાતુને ધાતુપાઠમાં ઔદિત્ કરીને માત્ર ઔદિતઃ સૂત્ર બનાવ્યું હોત તો ચાલત છતાં આવું ન કરતાં ધૂગ્ ધાતુને જુદો લીધો છે તે એમ જણાવે છે કે જો ધૂ ને ઔદિત્ કરે તો પાંચમાં અને નવમાં બંને ગણનાં ધાતુને ઔદિત્ કરવા પડે. તેથી ધૂગ્ ને જુદો જ શ્રેણી કરવાથી બન્ને ધૂ ને ધાતુપાઠમાં ઔદિત્ ન કરવા પડ્યા.

નિષ્કુષઃ । ૪-૪-૩૯

અર્થઃ- નિર્ નિસ્ ઉપસર્ગપૂર્વક કુષ્ ધાતુથી પરમાં રહેલ તકારાદિ અને સકારાદિ અશિત્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - નિષ્કોષ્ટ, નિષ્કોષિતા = કાઢશે.

નિષ્કુષ્ - નિર્દુર્... ૨-૩-૯ થી ર્ નો ષ્.

નિષ્કુષ્+તા - તાતારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

નિષ્કોષ્+તા - લથો... ૪-૩-૪ થી ડ નો ગુણ ઓ.

નિષ્કોષ્ટ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્ આ સૂત્રથી જ્યારે ઇદ્ થાય ત્યારે નિષ્કોષિતા પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે - નિષ્કોષ્ટમ્, નિષ્કોષિતમ્ - નિષ્કોષ્ટવ્યમ્, નિષ્કોષિતવ્યમ્ પ્રયોગ થશે.

- ★ નિષ્ પૂર્વક કુષ્ ધાતુથી વિકલ્પે ઇદ્ થાય એમ કહ્યું તેથી કુષ્ ધાતુ ઉપસર્ગ રહિત હોય અથવા અન્ય ઉપસર્ગથી પરમાં હોય તો આ સૂત્રથી વિકલ્પે ઇદ્ આગમ ન થતાં સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી નિત્ય ઇદ્ આગમ થશે જેમ કે - કોષિતા, પ્રકોષિતા.
- ★ નિર્ અને નિસ્ ઉપસર્ગ સંબંધી નિષ્ થી પરમાં કુષ્ ધાતુ હોય તો જ આ સૂત્રથી વિકલ્પે ઇદ્ આગમ થાય તેથી નિર્ગતા: કોષિતાર: इति निष्कोषितृक: देश: અહીં નિત્ય ઇદ્ થશે.
- ★ આ સૂત્રની રચના પૃથગ્ કરી તે ઉત્તરસૂત્ર માટે કરી છે.

કવો: । ૪-૪-૪૦

અર્થ:- નિષ્કુષ્ ધાતુથી પર રહેલાં ક અને કવતુ પ્રત્યયની આદિમાં નિત્ય ઇદ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) નિષ્કુષિત: = કઢાયો. નિષ્કુષ્+ત - ૫-૧-૧૭૪ થી ક પ્રત્યય, નિષ્કુષિત - આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ, સિ પ્રત્યય, સોરુ: રુપદાન્તે... થી નિષ્કુષિત: થશે.

(૨) નિષ્કુષિતવાન્ = કાઢ્યો. નિષ્કુષ્+તવત્ - ૫-૧-૧૭૪ થી કવતુ પ્રત્યય. નિષ્કુષિતવત્ - આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ. હવે પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રન્નવાન્ પ્રમાણે થશે.

★ સૂત્ર જુદું બનાવ્યું તેથી નવા ની નિવૃત્તિ થઈ છે.

★ આ સૂત્ર ન બનાવ્યું હોત તો ૪-૪-૩૯ થી વિકલ્પે ઇદ્ થાત. અને જેને વિકલ્પે ઇદ્ થાય તેને ૪-૪-૬૨ થી ક-કવતુ ની આદિમાં ઇદ્ નો નિષેધ થાત તો નિષ્કુષિત પ્રયોગ ન થાત માટે આ સૂત્ર બનાવ્યું તે સાર્થક છે

જ-વ્રશ્ચ: ક્ત્વ: । ૪-૪-૪૧

અર્થ:- જ અને વ્રશ્ ધાતુથી પરમાં રહેલાં ક્ત્વા પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જરીત્વા = વૃદ્ધ થઈને. જશ્-વયોહાનૌ (૧૫૩૬)

જ્+ત્વા - પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

જ-ઇ+ત્વા - આ સૂત્રથી इद् આગમ.

જ-ૈત્વા - ક્ત્વા ૪-૩-૨૯ થી સેટ્ ક્ત્વા કિદ્વત્ થતો નથી.

જરિત્વા - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અ.

જરોત્વા, જરિત્વા - વૃતો... ૪-૪-૩૫ થી इद् વિકલ્પે દીર્ઘ. અહીં જ ધાતુ ક્ર્યાદિ નો જ ગ્રહણ થશે પણ જષ્-જરસિ (૧૧૪૫) દિવાદિ નો ગ્રહણ નહીં થાય. કારણ કે "નિરનુબન્ધગ્રહણે ન સાનુબન્ધસ્ય" એ ન્યાયથી જ ધાતુ નવમાં ગણનો જ ગ્રહણ થશે. દિવાદિ ગણનાં જ ધાતુનો ક્ત્વા પ્રત્યય પર છતાં જીત્વા પ્રયોગ થશે. ત્વા પ્રત્યય કિત્ હોવાથી ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી इद् થયો અને ધ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી इद् નો इ દીર્ઘ થયો છે.

(૨) વ્રશિત્વા = કાપીને. વ્રશ્+ત્વા - ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય, વ્રશિત્વા - આ સૂત્રથી इद् આગમ. અહીં ક્ત્વા ૪-૩-૨૯ થી સેટ્ ક્ત્વા કિદ્વત્ ન થવાથી ગ્રહ... ૪-૧-૮૪ થી ર નું પ્વૃત્ ઋ થયું નથી.

☆ જ ધાતુને ક્ત્વા પ્રત્યયની આદિમાં इद् નો નિષેધ ઋવર્ણ... ૪-૪-૫૭ થી થતો હતો અને વ્રશ્ ધાતુ ઔદિત્ હોવાથી ક્ત્વા પ્રત્યયની આદિમાં વિકલ્પે इद् આગમ થતો હતો તેને આ સૂત્રથી નિત્ય इद् આગમ થયો.

ऊदितो वा । ૪-૪-૪૨

અર્થ:- ऊ ઇત્વાળા ધાતુથી પરમાં રહેલાં ક્ત્વા પ્રત્યયની આદિમાં इद् આગમ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - દાન્ત્વા, દમિત્વા = દમન કરીને. દમૂચ્-ઉપશમે (૧૧૩૧)

દમ્+ત્વા - પ્રાકાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય.

દમ્+ત્વા - આ સૂત્રથી इद् આગમનો વિકલ્પે નિષેધ.

દામ્ત્વા - અહન્... ૪-૧-૧૦૭ થી ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ.

દાન્ત્વા - માં... ૧-૩-૩૯ થી મ્ નો ન્ આ સૂત્રથી જ્યારે इद् આગમ થાય ત્યારે દમિત્વા પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે - શમૂ-શાન્ત્વા, શમિત્વા, તમૂ-તાન્ત્વા, તમિત્વા, દિવૂચ્-દ્યૂત્વા, દેવિત્વા, ષિવૂચ્-સ્યૂત્વા, સેવિત્વા. દિવ્ અને સિવ્ ધાતુને ધુડાદિ ત્વા પ્રત્યય પર છતાં અનુનાસિકે... ૪-૧-૧૦૮ થી વ્ નો ऊદ્ થયો છે.

- ✧ આ સૂત્રની રચના યમૂ-સિધૂ ધાતુમાં પ્રાપ્તિ ન હતી તેને અને અન્ય ધાતુઓમાં પ્રાપ્તિ હતી તેને વિકલ્પે પ્રાપ્તિ કરવા માટે છે. યમૂ-સિધૂ નાં પ્રયોગો દેખાતાં જ નથી તેથી ઉદાહરણ તરીકે બતાવ્યા નથી. જેનો પ્રયોગ જ ન દેખાતો હોય તેને અપ્રાપ્તિ રૂપે નાં વિકલ્પે પ્રાપ્તિ કરવા માટે આ સૂત્રની રચના શા માટે કરવી જોઈએ ? આનો ખુલાસો મળ્યો નથી.

ક્ષુધ-વસસ્તેષામ્ । ૪-૪-૪૩

અર્થ:- ક્ષુધ અને વસ ધાતુથી પર રહેલાં ક્ત, ક્તવતુ, ક્ત્વા પ્રત્યયની આદિમાં રૂપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ક્ષુધિતઃ = ભૂખ્યા થવાયું. ક્ષુધ+ત - ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય, ક્ષુધિત - આ સૂત્રથી રૂપ આગમ, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રૂપદાન્તે... થી ક્ષુધિતઃ થશે.

(૨) ક્ષુધિતવાન્ = ભૂખ્યો થયો. ક્ષુધ+તવત્ - ૫-૧-૧૭૪ થી ક્તવતુ પ્રત્યય, ક્ષુધિતવત્ - આ સૂત્રથી રૂપ આગમ. હવે પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વવાન્ પ્રમાણે થશે.

(૩) ક્ષુધિત્વા = ભૂખ્યા થઈને. ક્ષુધ+ત્વા - ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય, ક્ષુધિત્વા - આ સૂત્રથી રૂપ આગમ. ક્ષુધ... ૪-૩-૩૧ થી સેટ્ ક્ત્વા કિંદવત્ થાય છે તેથી ક્ષુધ ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ૩ નો ગુણ ન થયો અન્યથા ક્ષોધિત્વા એ પ્રમાણે અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

(૪) ઉષિતઃ = વસાયું. સાધનિકા ક્ષુધિતઃ પ્રમાણે થશે.

(૫) ઉષિતવાન્ = વસ્યો. સાધનિકા ક્ષુધિતવાન્ પ્રમાણે થશે.

(૬) ઉષિત્વા = વસીને. સાધનિકા ક્ષુધિત્વા પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ત્રણે ઉદાહરણમાં યજાદિ... ૪-૧-૭૮ થી વસ ધાતુનાં વ નું ધૃત્ અને ઘસ્રસઃ ૨-૩-૩૬ થી વસ ધાતુનાં સ્ નો ષ થયો છે.

✧ વસં-નિવાસે (૮૮૮) ધાતુ જ ગ્રહણ થશે. કારણ કે વસિક્-આચ્છાદને (૧૧૧૭) ધાતુ તો સેટ્ હોવાથી રૂપ સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી થાય જ છે.

✧ યજ્ઞલુબન્ત માં વાવસિતઃ, વાવસિતવાન્, વાવસિત્વા પ્રયોગ થશે. વસ ધાતુનું યજાદેઃ... ૪-૧-૭૮ માં યજાદિ ગણથી નિર્દેશ કરાયેલ છે

તેથી વ નું ય્યુત્ નહીં થાય પણ આ સૂત્રમાં તો વસ્ ધાતુ પૃથગ્ પ્રલણ કરેલ હોવાથી इद् આગમ થશે.

- ❖ ક્ષુધ્ ધાતુ ઔદિત્ હોવાથી ૪-૪-૩૮ થી વિકલ્પે इद् આગમ થવાનો હતો અને વસ્ ધાતુ અનિટ્ હોવાથી इद् ની પ્રાપ્તિ જ ન હતી તે બંનેને નિત્ય इद् આગમ કરવા માટે આ સૂત્રની રચના છે.

लुभ्यञ्चेर्विमोहार्चे । ४-४-४४

અર્થ:- વિમોહન અર્થમાં વર્તતાં લુભ્ અને અર્ચા (પૂજા) અર્થમાં વર્તતાં અञ્ચ ધાતુથી પરમાં રહેલાં ક્, ક્વતુ અને ક્ત્વા પ્રત્યયની આદિમાં इद् આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) विलुभितः = વિમોહિત થવાયું. સાધનિકા ૪-૪-૪૩ માં જણાવેલ ક્ષુભિતઃ પ્રમાણે થશે. પણ इद् આગમ આ સૂત્રથી થશે.

(૨) विलुभितवान् = વિમોહિત થયો. સાધનિકા ૪-૪-૪૩ માં જણાવેલ ક્ષુભિતવાન્ પ્રમાણે થશે. પણ इद् આગમ આ સૂત્રથી થશે.

(૩) लुभित्वा = વિમોહિત થઈને. સાધનિકા ૪-૪-૪૩ માં જણાવેલ ક્ષુભિત્વા પ્રમાણે થશે. પણ इद् આગમ આ સૂત્રથી થશે.

(૪) अञ्चितः = પૂજાયો. સાધનિકા અञ્ચો... ૪-૨-૪૬ માં જણાવેલ અञ્ચિતાઃ ગુરુઃ પ્રમાણે થશે.

(૫) अञ्चितवान् = પૂજા કરી. સાધનિકા ૪-૪-૪૩ માં જણાવેલ ક્ષુભિતવાન્ પ્રમાણે થશે. પણ इद् આગમ આ સૂત્રથી થશે.

(૬) अञ्चित्वा = પૂજા કરીને. સાધનિકા ૪-૪-૪૩ માં જણાવેલ ક્ષુભિત્વા પ્રમાણે થશે. પણ इद् આગમ આ સૂત્રથી થશે.

विमोहार्च इति किम् ? लुब्धः जातमः = લુચ્ચો લોભાયો.

लुभ्+त - क... ५-१-१७४ થી ક્ પ્રત્યય.

लुभ्+ध - अधश्चतु... ૨-૧-૭૯ થી ત્ નો ધ્.

लुब्ध - तृतीय... ૧-૩-૪૯ થી ભ્ નો બ્.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી લુબ્ધઃ થશે. અહીં વિમોહન અર્થ નથી તેથી આ સૂત્રથી इद् આગમ થયો નથી. એજ પ્રમાણે -

લુઙ્ઘવાન્, લુઙ્ઘ્વા.

- ☆ ઉદત્તં જલમ્ કૃપાત્ = કુવામાંથી પાણી કાઢ્યું. સાધનિકા અઙ્ગો... ૪-૨-૪૬ માં જણાવેલ છે. અહીં પૂજા અર્થ નથી તેથી આ સૂત્રથી इद् આગમ થયો નથી.
- ☆ ક્ત્વા પ્રત્યય પર છતાં લુઙ્ ધાતુને સહલુઙ્... ૪-૪-૪૬ થી અને અઙ્ ધાતુને ઋદિતો વા ૪-૪-૪૨ થી વિકલ્પે इद् આગમની પ્રાપ્તિ હતી તેથી લુઙ્ અને અઙ્ બન્ને ધાતુને ક્ત-ક્તવતુ પ્રત્યય પર છતાં વેટોડપતઃ ૪-૪-૬૨ થી इद् આગમનો નિષેધ હતો તેને વિમોહન અને પૂજા અર્થમાં इद् આગમની પ્રાપ્તિ કરવા માટે આ સૂત્રની રચના છે.
- ☆ લુઙ્-ગાઢ્યૈ (૧૧૯૮) ધાતુને સહલુઙ્... ૪-૪-૪૬ થી इद् આગમ વિકલ્પે થાય છે તેથી લુઙ્ઘ્વા, લોઙ્ઘિત્વા પ્રયોગ થશે. તથા વૌ વ્યઙ્ગનાદે... ૪-૩-૨૫ થી સેટ્ ક્ત્વા વિકલ્પે કિદ્વદ્ થવાથી લુઙ્ઘિત્વા પ્રયોગ પણ થશે. કિત્ હોવાથી ગુણ નહીં થાય.

પૂઙ્-ક્લિશિભ્યો નવા । ૪-૪-૪૫

અર્થ:- પૂઙ્ અને ક્લિશ્ ધાતુથી પરમાં રહેલાં ક્ત, ક્તવતુ અને ક્ત્વા પ્રત્યયની આદિમાં इद् આગમ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) પૂતઃ, પવિતઃ = પવિત્ર કરાયું. પૂઙ્-પવને (૬૦૦)

પૂત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

પૂત - સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી પૂતઃ થશે. આ સૂત્રથી જ્યારે इद् આગમ થાય ત્યારે પૂ+ઇ+ત, પો+ઇ+ત - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ ઓ, પવિત - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી પવિતઃ થશે.

- (૨) પૂતવાન્, પવિતવાન્ = પવિત્ર કર્યું. પૂ+તવત્ = પૂતવત્. આ સૂત્રથી इद् આગમ થાય ત્યારે પૂ+ઇ+તવત્, પો+ઇ+તવત્, પવિતવત્. હવે પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રજવાન્ પ્રમાણે થશે.
- (૩) પૂત્વા, પવિત્વા = પવિત્ર કરીને. પૂ+ત્વા = પૂત્વા. આ સૂત્રથી इद् આગમ થાય ત્યારે પૂ+ઇ+ત્વા, પો+ઇ+ત્વા, પવિત્વા થશે.
- (૪) ક્લિષ્ટઃ, ક્લિશિતઃ = કલેશ કરાયો. ક્લિશિચ્-ઉપતાપે (૧૨૭૬) અને

ક્લિશૌશ્-વિબાધને (૧૫૫૭) ક્લિશ્-ત - ક... ૫-૧-૧૭૪ થી ક પ્રત્યય, ક્લિષ્+ત - યજસૃજ... ૨-૧-૮૭ થી શ્ નો ષ્, ક્લિષ્ટ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, ર:પદાન્તે... થી ક્લિષ્ટઃ થશે. આ સૂત્રથી જ્યારે ઇદ્ આગમ થાય ત્યારે ક્લિશિતઃ પ્રયોગ થશે.

- (૫) ક્લિષ્ટવાન્, ક્લિશિતવાન્ = ક્લેશ કર્યો. ક્લિશ્+તવત્, ક્લિષ્+તવત્, ક્લિષ્ટવત્. ઉપર પ્રમાણે થશે. અને આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ થાય ત્યારે ક્લિશિતવત્. હવે પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વાન્ પ્રમાણે થશે.
- (૬) ક્લિષ્ટ્વા, ક્લિશિત્વા = ક્લેશ કરીને. સાધનિકા ઉપર પ્રમાણે થશે.
- ☆ સૂત્રમાં પૂઙ્ એ પ્રમાણે ઢકાર કર્યો હોવાથી પૂગ્-પવને ધાતુની નિવૃત્તિ થાય છે. પૂગ્ ધાતુને નડીઙ્... ૪-૩-૨૭ થી કિત્વનો નિષેધ ન થવાથી પૂતઃ રૂપ થશે પણ પુવિતઃ એ પ્રમાણે અનિષ્ટ રૂપ નહીં થાય. કારણ કે પૂઙ્ ધાતુને જ આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ થાય અને તે સેટ્ પૂઙ્ ધાતુને નડીઙ્... ૪-૩-૨૩ થી કિદ્વદ્ભાવ ન થાય. જ્યારે પૂગ્ ધાતુને ઇદ્ પણ નહીં થાય અને કિદ્વદ્ભાવનો નિષેધ પણ નહીં થાય. પૂગ્ ધાતુને ઊવર્ણાત્ ૪-૪-૫૮ થી ઇદ્ નો નિષેધ કરેલો છે.
- ☆ ક્લિશિષ્યો બહુવચન હોવાથી ક્લિશ્ ધાતુ ચોથા ગણનો અને નવમાં ગણનો બંને પ્રહણ થશે.
- ☆ પૂઙ્ ધાતુને ઊવર્ણાત્ ૪-૪-૫૮ થી ઇદ્ આગમનો નિષેધ થતો હતો તેનો આ સૂત્રમાં પૂઙ્ ધાતુ લઈને વિકલ્પ કર્યો તેમજ ચોથા ગણનાં ક્લિશ્ ધાતુને સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી નિત્ય ઇદ્ આગમની પ્રાપ્તિ હતી અને નવમાં ગણનો ક્લિશ્ ધાતુ ઔદિત્ હોવાથી ધૂગૌદિતઃ ૪-૪-૩૮ થી ઇદ્ આગમની વિકલ્પે પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રમાં વિકલ્પ કર્યો છે.

સહ-લુષ્-રુષ-રિષ્-સ્તાદેઃ । ૪-૪-૪૬

અર્થ:- સહ, લુષ્, ઇચ્છ (ઇષ્), રુષ્ અને રિષ્ ધાતુથી પરમાં રહેલાં સકારાદિ અને તકારાદિ અશિત્ પ્રત્યય સંબંધી તકારાદિ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) સોઢા, સહિતા = તે સહન કરશે.

સહ+તા - તાતારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

સહ+તા - હોધુદ્... ૨-૧-૮૨ થી હ નો ઢ.

સહ+ધા - અધશ્ચ... ૨-૧-૭૯ થી ત્ નો ધ્.

સહ+ઢા - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ધ્ નો ઢ.

સોઢા - સહિવહે... ૧-૩-૪૩ થી પૂર્વનાં ઢ નો લોપ અને ધાતુનાં અ નો ઓ. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી જ્યારે ઇદ્ આગમ થાય ત્યારે સહિતા થશે. એજ પ્રમાણે - સોદુમ્ - સહિતુમ્, સોઢવ્યમ્ - સહિતવ્યમ્.

(૨) લોઢ્યા, લોભિતા = લોભ કરશે. લોઢ્યા ની સાધનિકા ૪-૪-૪૪ માં જણાવેલ લુઢ્યઃ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ અહીં શસ્ત્રનીનો તા પ્રત્યય કિત્ ન હોવાથી લઘો... ૪-૩-૪ થી ગુણ થયો છે. વિકલ્પપક્ષે જ્યારે આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ થાય ત્યારે લોભિતા થશે. એજ પ્રમાણે - લોઢ્યુમ્-લોભિતુમ્, લોઢ્યવ્યમ્-લોભિતવ્યમ્. લુષ્ ધાતુનું સામાન્યથી ંલણ કરેલું છે તેથી લુભચ્-ગાઢ્યૈ અને લુભત્-વિમોહને બન્નેનું ંલણ થશે.

(૩) ણ્ણ, ણ્ણિતા = તે ઈચ્છા કરશે.

ઈષ્+તા - તાતારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

ઈષ્+તા - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઇ નો ગુણ ણ.

ઈણ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ટ્. વિકલ્પપક્ષે જ્યારે આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ થાય ત્યારે ણ્ણિતા થશે. એજ પ્રમાણે - ણ્ણમ્ - ણ્ણિતુમ્, ણ્ણવ્યમ્-ઈષ્ણિતવ્યમ્. સૂત્રમાં ઇચ્છ ધાતુ ંલણ કરેલો હોવાથી

ઈષત્ - ઇચ્છયામ્ પહેલાં ગણનો જ ંલણ થશે. ઈષચ્-ગતૌ ચોથા ગણનો અને ઈષશ્-આખીક્ષ્યે નવમાં ગણનો ંલણ નહીં થાય એટલે ઇદ્ નિત્ય થશે. પ્રેષિતા, પ્રેષિતુમ્, પ્રેષિતવ્યમ્ થશે.

(૪) રોણ, રોષિતા = ક્રોધ કરશે. સાધનિકા ણ્ણ-ઈષિતા પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે - રોણમ્-રોષિતુમ્, રોણવ્યમ્-રોષિતવ્યમ્ થશે.

(૫) રેણ્ણ, રેષિતુમ્ = હિંસા કરવા માટે. રિષ્+તુમ્ - ક્રિયાયાં... ૫-૩-૧૩ થી તુમ્ પ્રત્યય, રેષ્+તુમ્ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઇ નો ગુણ ણ, રેણ્ણમ્ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ટ્ વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ

થાય ત્યારે રેષિતુમ્ થશે. એજ પ્રમાણે રેષ્ટ-રેષિતા, રેષ્ટવ્યમ્ - રેષિતવ્યમ્ તાદેરિતિ કિમ્ ? સહિષ્યતે, લોધિષ્યતિ, ઇષિષ્યતિ, રેષિષ્યતિ, રેષિષ્યતિ અહીં સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી નિત્ય ઇદ્ આગમ થયો છે. આ સૂત્રથી વિકલ્પે ઇદ્ આગમ થતો નથી કેમકે તકારાદિ પ્રત્યય નથી સકારાદિ પ્રત્યય છે.

- ☆ કેટલાંક અણ, ધૃ, સ્તુ, શુચ્, વસ્ ધાતુને તકારાદિ પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે ઇદ્ આગમ થાય એમ માને છે તેથી અણ, અશિતા - ભર્તા, ભરિતા, સ્તોતા-સ્તવિતા, શોક્તા-શોચિતા, વસ્તા-વસિતા પ્રયોગ થશે.
- ☆ તથા રુ, નુ, સુ અને દુ ધાતુને પરોક્ષા સિવાયમાં ઇદ્ વિકલ્પે થાય છે એમ માને છે તેથી રોતા-રવિતા, નોતા-નવિતા, સોતા-સવિતા, દોતા, દવિતા. પરોક્ષામાં ઇદ્ આગમ નિત્ય થવાથી - રુરુવિમ્, નુનુવિમ્, સુસુવિમ્ અને દુદુવિમ્ પ્રયોગ થશે.
- ☆ તથા વિષ્ ધાતુને મૂલ અને ફલ કર્મ હોય તો પરોક્ષા સિવાયમાં ઇદ્ વિકલ્પે થાય છે એમ માને છે તેથી વેષ્ટ, વેષિતા મૂલાનિ ફલાનિ વા. મૂલ અને ફલ કર્મ ન હોય તો સંવેષ્ટ પ્રયોગ થાય છે અને પરોક્ષામાં સંવિવિષિમ પ્રયોગ થશે.

इवृध-भ्रस्ज-दम्भ-श्रि-यूष्णु-भर-ज्ञपि-सनि-तनि-पति-वृद्
दरिद्रः सनः । ४-४-४७

અર્થ:- ઇવ્ અન્તે છે જેને એવા ઇવન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલાં તેમજ ઋધ્, ધ્રસ્જ, દમ્ભ, શ્રિ, યુ, ઝૂર્ણુ, ધૃ, જપ્, સન્, તન્, પત્, વૃ અને ઋકારાન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલાં તથા દરિદ્રા ધાતુથી પરમાં રહેલાં સન્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) દુદ્યૂષતિ, દિદેવિષતિ = તે કિડા કરવાની ઈચ્છા કરે છે.

દિવ્+સ - તુમહા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

દિવ્+સ - આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ વિકલ્પે.

દિવ્+સ - ઉપાન્ત્યે ૪-૩-૩૪ થી અનિદ્ સન્ કિદ્વત્.

દિક્+સ - અનુનાસિકે... ૪-૧-૧૦૮ થી વ્ નો ઝદ્.

દ્યૂસ - ઇવર્ણાદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઇ નો ય્.

દુદ્ધૂસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

દૂદ્ધૂસ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ચ્ નો લોપ.

દુદ્ધૂસ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

દુદ્ધૂષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્. તિવ્-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા...

થી દુદ્ધૂષતિ થશે. આ સૂત્રથી જ્યારે ઇટ્ આગમ થાય ત્યારે -

દિવ્+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

દિવ્+ઇ+સ - આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ.

દિદિવિસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

દિદેવિસ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઇ નો ગુણાદિ.

દિદેવિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

તિવ્-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી દિદેવિષતિ થશે.

(૨) ઈત્સંતિ, અર્દિધિષતિ = તે સમૃદ્ધ થવાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા ઋધ... ૪-૧-૧૭ માં કરેલી છે.

(૩) વિભર્ક્ષતિ, વિભર્જિષતિ = તે ભુંજવાને ઈચ્છે છે.

ભ્રસ્જ્+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

ભર્જ્સ - ભૃજ્જો... ૪-૪-૬ થી ભ્રસ્જ્ નો ભર્જ્ આદેશ.

વભર્જ્સ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

વભર્જ્સ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ષ્ નો બ્.

વિભર્જ્સ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

વિભર્ષ્સ - યજસૃજ... ૨-૧-૮૭ થી જ્ નો ષ્.

વિભર્ક્સ - ષઠોઃ... ૨-૧-૬૨ થી ષ્ નો ક્.

વિભર્ક્ષ = વિભર્ક્ષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

તિવ્-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી વિભર્ક્ષતિ થશે. આ સૂત્રથી જ્યારે ઇટ્ આગમ થાય ત્યારે - વિભર્જિષતિ થશે.

(૪) ધિપ્સતિ, ધીપ્સતિ, દિદમ્ભિષતિ = તે દંભ કરવાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા દમ્ભો... ૪-૧-૧૮ માં કરેલી છે.

(૫) શિશ્રીષતિ, શિશ્રિયિષતિ = તે સેવા કરવાને ઈચ્છે છે.

શ્રિ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

શ્રિ+સ - નામિનો... ૪-૩-૩૩ થી અનિટ્ સન્ કિદ્વત્.

શ્રીસ - સ્વરહન... ૪-૧-૧૦૪ થી ઇ દીર્ઘ.

શ્રીશ્રીસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

શ્રીશ્રીસ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ર્ નો લોપ.

શિશ્રીસ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

શિશ્રીષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્. તિવ્-શવ્ પ્રત્યય,
લુગસ્યા... થી શિશ્રીષતિ થશે. આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ થાય ત્યારે -
શિશ્રિયિષતિ થશે. સાધનિકા નામિનો... ૪-૩-૩૩ માં કરેલી છે.

(૬) યુયૂષતિ, યિયિયિષતિ = તે મિશ્રણ કરવાને ઈચ્છે છે. યુયૂષતિ ની
સાધનિકા શિશ્રીષતિ પ્રમાણે થશે. પરંતુ ૪-૧-૪૪ સૂત્ર નહીં લાગે
અને યિયિયિષતિ ની સાધનિકા ઓર્જા... ૪-૧-૬૦ માં કરેલી છે.

(૭) પ્રોર્ણનૂષતિ, પ્રોર્ણનિવિષતિ = તે ઢાંકવાને ઈચ્છે છે.

પ્ર+ઋર્ણુ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

પ્રોર્ણુસ - અવર્ણસ્યે... ૧-૨-૬ થી અ+ઋ = ઓ.

પ્રોર્ણુસ - હાંદર્હ... ૧-૩-૩૧ થી ણ્ દ્વિત્વ.

પ્રોર્ણુસ - નામિનો... ૪-૩-૩૩ થી અનિટ્ સન્ કિદ્વત્.

પ્રોર્ણુનુસ - સ્વરાદે... ૪-૧-૪ થી દ્વિતીય અંશ દ્વિત્વ.

પ્રોર્ણુનૂસ - સ્વરહન... ૪-૧-૧૦૪ થી ડ દીર્ઘ.

પ્રોર્ણુનૂષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્. તિવ્-શવ્ પ્રત્યય,
લુગસ્યા... થી પ્રોર્ણુનૂષતિ થશે. આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ થાય ત્યારે -

પ્રોર્ણુનુસ - સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

પ્રોર્ણુનુ+ઇસ - આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ.

પ્રોર્ણુનો+ઇસ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ.

પ્રોર્ણુનિવિસ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ.

પ્રોર્ણુનવિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્. તિવ્-શવ્ પ્રત્યય,
લુગસ્યા... થી પ્રોર્ણુનવિષતિ થશે. વોર્ણોઃ ૪-૩-૧૮ થી ઇટ્ વિકલ્પે
ડિદ્વત્ થવાથી ડિત્ થાય ત્યારે ગુણ ન થતાં ધાતો... ૨-૧-૫૦ થી
ઉ નો ઉવ્ થવાથી પ્રોર્ણુનવિષતિ પ્રયોગ પણ થશે.

- (૮) બુભૂર્ષતિ, વિભરિષતિ = તે પાલન કરવાને ઈચ્છે છે. બુભૂર્ષતિ ની
સાધનિકા તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ માં જણાવેલ ચિકીર્ષતિ પ્રમાણે થશે
પરન્તુ ઓષ્ઠ્યાદુર્ ૪-૪-૧૧૭ થી ઋનો ઊ થશે અને દ્વિતીય... ૪-૧-
૪૨ થી પૂર્વનાં મ્ નો બ્ થશે. જ્યારે આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ થાય
ત્યારે વિભરિષતિ થશે.

મૃ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

મૃ+ઇ+સ - આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ.

મૃમૃ+ઇસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

મમૃઇસ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

વમૃઇસ - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં મ્ નો બ્.

વિમૃઇસ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૮ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

વિભરિસ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્.

વિભરિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્. તિવ્-શવ્ પ્રત્યય,
લુગસ્યા... થી વિભરિષતિ થશે.

- (૯) જીપ્સતિ, જિજ્ઞપયિષતિ = તે જણાવવાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા જ્ઞપ્યાપો...
૪-૧-૧૬ માં કરેલી છે.

- (૧૦) સિષાસતિ, સિસનિષતિ = તે આપવાની ઈચ્છા કરે છે. સાધનિકા સનિ
૪-૨-૬૧ માં કરેલી છે.

- (૧૧) તિતંસતિ, તિતનિષતિ = તે વિસ્તાર કરવાને ઈચ્છે છે.

તન્+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

તતન્સ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

તિતન્સ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૮ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ.

તિતંસ - શિઢે... ૧-૩-૪૦ થી ન્ નો અનુસ્વાર. તિવ્-શવ્ પ્રત્યય,

લુગસ્યા... થી તિતંસતિ થશે. તનોવા ૪-૧-૧૦૫ થી સ્વર દીર્ઘ થવાથી તિતાંસતિ પ્રયોગ પણ થશે. આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ થાય ત્યારે તિતનિષતિ થશે. સાધનિકા ઓર્જા... ૪-૧-૬૦ માં જણાવેલ યિયવિષતિ પ્રમાણે થશે.

(૧૨) પિત્સતિ, પિપતિષતિ = તે પડવાની ઈચ્છા કરે છે. સાધનિકા સ્મલ્પ... ૪-૧-૨૧ માં કરેલી છે.

(૧૩) પ્રાવુર્ષતિ, પ્રાવિવરીષતિ = તે વરવાને ઈચ્છે છે અથવા તે ઢાંકવાને ઈચ્છે છે. વૃગ્દ-વરણે (૧૨૮૪), વૃગ્ણ-આવરણે (૧૮૪૬) સાધનિકા બુર્ષતિ, વિભરીષતિ પ્રમાણે થશે. વૃતો... ૪-૪-૩૫ થી ઇદ્ વિકલ્પે દીર્ઘ થાય ત્યારે પ્રાવિવરીષતિ પ્રયોગ પણ થશે. તથા

(૧૪) વુર્ષતિ, વિવરીષતે = તે ભક્તિ-સેવા કરવાને ઈચ્છે છે. વૃઙ્શ-સમ્પત્તૌ (૧૫૬૭) સાધનિકા બુર્ષતિ, વિભરીષતિ પ્રમાણે થશે. વૃતો... ૪-૪-૩૫ થી ઇદ્ વિકલ્પે દીર્ઘ થવાથી વિવરીષતે પ્રયોગ પણ થશે. ઙ્ ઇત્ હોવાથી ઇકિતઃ... ૩-૩-૨૨ થી આત્મનેપદનો પ્રત્યય થયો છે.

(૧૫) તિતૌર્ષતિ, તિતરીષતિ = તે તરવાને ઈચ્છે છે. તિતૌર્ષતિ ની સાધનિકા તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ માં જણાવેલ ચિકીર્ષતિ પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૧-૪૬ સૂત્ર નહીં લાગે. અને તિતરીષતિ ની સાધનિકા વિભરીષતિ પ્રમાણે થશે. પણ હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ થયા પછી ઋ નો અ થશે. એજ પ્રમાણે સ્ત્ ધાતુનું - આતિસ્તૌર્ષતિ, આતિસ્તરીષતિ પ્રયોગ થશે.

(૧૬) દિદરિદ્ધાસતિ, દિદરિદ્ધિષતિ = તે દરિદ્ર થવાને ઈચ્છે છે.

દરિદ્ધા+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

દદરિદ્ધાસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

દિદરિદ્ધાસ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૮ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ. તિવ્-શ્વ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી દિદરિદ્ધાસતિ થશે. જ્યારે આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ થાય ત્યારે અશિત્ય... ૪-૩-૭૭ થી દરિદ્ધા નાં આ નો લોપ થવાથી દિદરિદ્ધિષતિ પ્રયોગ થશે.

સન ઇતિ કિમ્ ? દેવિતા = તે ક્રિડા કરશે. અહીં ચત્સત્નીનો તા પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી વિકલ્પે ઇદ્ ન થતાં સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી નિત્ય ઇદ્ આગમ થયો છે.

- ☆ ભર- (ઘૃ) સિવાયનાં બધા ધાતુઓને સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી નિત્ય ઇદ્ ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રે વિકલ્પ કર્યો. અને ઘૃ ધાતુ એકસ્વરવાળો અને અનુસ્વાર ઇત્વાળો હોવાથી એક... ૪-૪-૫૬ થી ઇદ્ નો નિષેધ થતો હતો તેનો આ સૂત્રે વિકલ્પ કર્યો.
- ☆ ઘૃ માં ભર એ પ્રમાણે શવ્ નિર્દેશ હોવાથી આ સૂત્ર યદ્લુબન્ત માં નહીં લાગે. જેમ કે - બર્ભરિષતિ.
- ☆ ચિકીર્ષતિ માં કૃ ધાતુનાં ઋ નો દીર્ઘ ઋ સ્વરહન... ૪-૧-૧૦૪ થી થયેલો હોવાથી તે લાક્ષણિક છે તેથી આ સૂત્રથી વિકલ્પપક્ષે ઇદ્ આગમ થઈને ચિકરિષતિ એવો અનિષ્ટ પ્રયોગ નહીં થાય.

ઋ-સ્મિ-પૂઙ્-ઞ્-ક-ગ્-દ્-ધ્-પ્રચ્છઃ । ૪-૪-૪૮

અર્થ:- ઋ, સ્મિ, પૂઙ્, અઙ્, અશ્, ક્, ગ્, દ્, ધ્ અને પ્રચ્છ ધાતુથી પરમાં રહેલાં સન્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અરિરિષતિ = તે જવાને ઈચ્છે છે.

ઋ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

ઋ+ઇ+સ - આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ.

અરિસ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્.

અરિરિસ - સ્વરદે... ૪-૧-૪ થી દ્વિતીય અંશ દ્વિત્વ.

અરિરિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

તિવ્-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી અરિરિષતિ થશે.

(૨) સિસ્મયિષતે = તે હસવાને ઈચ્છે છે. ષ્મિઙ્-ઈષદ્ધસને (૫૮૭)

સ્મિ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

સ્મિ+ઇસ - આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ.

સ્મિસ્મિ+ઇસ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

સિસ્મિ+ઇસ - વ્યઙ્ગન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન મ્ નો લોપ.

સિસ્મે+ઇસ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ ઇ.

સિસ્મયિસ - દૈતો... ૧-૨-૨૩ થી ઇ નો અય્.

સિસ્મયિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ. તે-શવ્ પ્રત્યય,

લુગસ્યા... થી સિસ્મયિષતે થશે. ષત્વભૂત સન્ પર છતાં સ્મિ ધાતુનાં સ્ નો ષ થયો નથી તે સનિ ૪-૨-૬૧ માં જણાવેલ સિસનિષતિ પ્રમાણે જાણવું.

(૩) પિપવિષતે = તે પવિત્ર કરવાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા ઓર્જા... ૪-૧-૬૦ માં જણાવેલ યિયવિષતિ પ્રમાણે થશે. પણ ઇટ્ આ સૂત્રથી થશે.

(૪) અઙ્ગિજિષતિ = તે જવાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા નવદનં... ૪-૧-૫ માં જણાવેલ ડંબ્જિજિષતિ પ્રમાણે થશે.

(૫) અશિશિષતિ = તે વ્યાપ્ત કરવાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા સ્વરાદે... ૪-૧-૪ માં જણાવેલ અટિટિષતિ પ્રમાણે થશે.

(૬) ચિકરીષતિ = તે વિક્ષેપ કરવાને ઈચ્છે છે. કૃત્-વિક્ષેપે (૧૩૩૪) સાધનિકા ૪-૪-૪૭ માં જણાવેલ વિભરિષતિ પ્રમાણે થશે. પણ હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ અને કહ... ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક્ નો ચ્ થશે. તથા વૃત્તો... ૪-૪-૩૫ થી ઇટ્ વિકલ્પે દીર્ઘ થવાથી ચિકરીષતિ, ચિકરિષતિ એ પ્રમાણે બે પ્રયોગ થશે.

(૭) જિગરીષતિ = તે ગળવાને ઈચ્છે છે. ગૃત્-નિગરણે (૧૩૩૫) સાધનિકા ૪-૪-૪૭ માં જણાવેલ વિભરિષતિ પ્રમાણે થશે. પણ હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ અને ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં ગ્ નો જ્ થશે. તથા વૃત્તો... ૪-૪-૩૫ થી ઇટ્ વિકલ્પે દીર્ઘ થવાથી જિગરીષતિ, જિગરિષતિ એ પ્રમાણે બે પ્રયોગ થશે.

(૮) આદિદરિષતે = તે આદર કરવાને ઈચ્છે છે. ટ્ઙ્ઙ્-આદરે (૧૪૬૬) સાધનિકા ૪-૪-૪૭ માં જણાવેલ વિભરિષતિ પ્રમાણે થશે.

(૯) આદિધરિષતે = તે સ્થિર રહેવાને ઈચ્છે છે. ધૃઙ્ઙ્-સ્થાને (૧૪૬૭) સાધનિકા ૪-૪-૪૭ માં જણાવેલ વિભરિષતિ પ્રમાણે થશે.

(૧૦) પિપૃચ્છિષતિ = તે પુછવાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા રુદવિદ... ૪-૩-૩૨ માં કરેલી છે.

★ અહીં પ્રચ્છ ધાતુનાં સાહચર્યથી ક, ગ, દ અને ધ ધાતુ પણ તુદાદિ ગણનાં જ ગ્રહણ થશે. અને પૂઙ્ ધાતુ ઙ્ અનુબંધ સહિત હોવાથી પૂઙ્ (૬૦૦) ધાતુ ભ્વાદિ ગણ જ ગ્રહણ થશે. તેથી પૂર્ણ ધાતુનું ગ્રહણ નહીં થાય તેનાં પુપૂષતિ, પુપૂષતે પ્રયોગ થશે.

- ☆ ઋ, િંમ્, પૂ, ઢ, ધ અને પ્રચ્ઠ ધાતુ અનિદ્ હોવાથી ઇદ્ આગમની પ્રાપ્તિ ન હતી. અને અઙ્ગૌપ, અઙ્ગૌદિ ધાતુને ધૂગૌદિતઃ ૪-૪-૩૮ થી ઇદ્ આગમની વિકલ્પે પ્રાપ્તિ હતી તથા ક્, ગ્ ધાતુને ઇવ્ઘ... ૪-૪-૪૭ થી ઇદ્ આગમની વિકલ્પે પ્રાપ્તિ હતી તેને આ સૂત્રથી નિત્ય પ્રાપ્તિ કરી.

હનુતઃ સ્યસ્ય । ૪-૪-૪૯

અર્થ:- હન્ અને ઋકારાન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલાં સ્ય પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) હનિષ્યતિ = તે હણશે. સાધનિકા સ્વર... ૩-૪-૬૯ માં જણાવેલી છે.

(૨) કરિષ્યતિ = તે કરશે. કૃ+સ્યતિ - સ્યતિ... ૩-૩-૧૫ થી સ્યતિ પ્રત્યય, કૃ+ઇ+સ્યતિ - આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ, કરિસ્યતિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્થ કરિષ્યતિ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ થયો છે. એજ પ્રમાણે - કિયાતિપત્તિ - અહનિષ્યત્ - અકરિષ્યત્. ભવિષ્યત્ કૃદન્ત - હનિષ્યન્ - આહનિષ્યમાણઃ, કરિષ્યન્, કરિષ્યમાણઃ.

- ☆ ઔસ્વ ધાતુ ઔદિત્ હોવાથી ધૂગૌદિતઃ ૪-૪-૩૮ થી વિકલ્પે ઇદ્ આગમ થવાનો હતો પણ આ સૂત્ર પર હોવાથી વિકલ્પે ઇદ્ આગમનો બાધ કરીને નિત્ય ઇદ્ કરે છે. જેમકે - સ્વરિષ્યતિ, અસ્વરિષ્યત્, સ્વરિષ્યન્.

- ☆ સૂત્રમાં ઋતઃ એ પ્રમાણે તકાર નિર્દેશ હોવાથી માત્ર ઋ ધાતુનું જ પ્રહણ નહીં થાય પણ ઋકારાન્ત ધાતુનું પ્રહણ થશે.

કૃત-ચૃત-નૃત-ચ્છૃદ-તૃદોઽસિચઃ સાદેર્વા । ૪-૪-૫૦

અર્થ:- કૃત્, ચૃત્, નૃત્, છૃદ્ અને તૃદ્ ધાતુથી પરમાં રહેલાં સિચ્ પ્રત્યયને વર્જને અન્ય અશિત્ સકારાદિ-તકારાદિ પ્રત્યય સંબંધી સકારાદિ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) કત્સ્યતિ કર્તિષ્યતિ = કાપશે અથવા ઘેરી લેશે, વીંટળાશે.

કૃતૈત્-છેદને (૧૩૨૫), કૃતૈપ્-વેષ્ટને (૧૪૮૦)

કૃત્+સ્યતિ - સ્યતિ... ૩-૩-૧૫ થી સ્યતિ પ્રત્યય.

કર્ત્યતિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્ આ સૂત્રથી इद् આગમ થાય ત્યારે કૃત્+ઇ+સ્યતિ, લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્ થવાથી કર્તિસ્યતિ, નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્ થવાથી કર્તિષ્યતિ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે - ક્રિયાતિપત્તિ - અકર્ત્યત્ - અકર્તિષ્યત્, સત્રન્ત - ચિકૃત્સતિ - ચિકર્તિષતિ.

- (૨) ચિવૃત્સતિ, ચિવર્તિષતિ = તે હિસા કરવાને અથવા ગૂંથવાને ઈચ્છે છે.
ચૃતૈત્-હિસાગ્રન્થયોઃ (૧૩૬૮)

ચૃત્+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

ચૃત્+સ - આ સૂત્રથી इद् નો નિષેધ.

ચૃત્સ - ઉપાન્ત્યે ૪-૩-૩૪ થી અનિદ્ સન્ કિદ્વત્.

ચૃચૃત્સ - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

ચચૃત્સ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

ચિચૃત્સ - સન્યસ્ય ૪-૧-૫૯ થી પૂર્વનાં અ નો ઇ. તિવ્-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી ચિચૃત્સતિ થશે. આ સૂત્રથી જ્યારે इद् આગમ થાય ત્યારે - ચિચૃત્+સ સુધી ઉપર પ્રમાણે.

ચિચૃત્+ઇ+સ - આ સૂત્રથી इद् આગમ.

ચિવર્તિસ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્

ચિવર્તિષ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્. તિવ્-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી ચિવર્તિષતિ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે - ભવિષ્યન્તી - ચત્સ્યતિ, ચર્તિષ્યતિ. ક્રિયાતિપત્તિ - અચત્સ્યત્, અચર્તિષ્યત્.

- (૩) નત્સ્યતિ, નર્તિષ્યતિ = તે નાચશે. નૃતૈત્-નર્તે (૧૧૫૨) સાધનિકા
કત્સ્યતિ, કર્તિષ્યતિ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે - ક્રિયાતિપત્તિ -
અનત્સ્યત્ - અનર્તિષ્યત્, સત્રન્ત - નિનૃત્સતિ - નિનર્તિષતિ.

- (૪) અચ્છત્સ્યત્, અચ્છર્તિષ્યત્ = તે દીપ્તો હોત અથવા તે રમ્યો હોત.
ઋદ્વંપિ-દોષિદેવનયોઃ (૧૪૮૦)

છૃદ્+સ્યત્ - સ્યત્... ૩-૩-૧૬ થી સ્યત્ પ્રત્યય.

છૃદ્+સ્યત્ - આ સૂત્રથી इद् નો નિષેધ.

અછૃદ્+સ્યત્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અઙ્ આગમ.

અછ્હદ્+સ્યત્ - સ્વરેખ્યઃ ૧-૩-૩૦ થી છ્ દ્વિવ.

અચ્હદ્+સ્યત્ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી પૂર્વનાં છ્ નો ચ્.

અચ્હદ્+સ્યત્ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્.

અચ્હત્સ્યત્ - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી દ્ નો ત્. આ સૂત્રથી જ્યારે ઇટ્ આગમ થાય ત્યારે અચ્હદિષ્યત્ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે - ભવિષ્યન્તી છત્સ્યતિ, છદિષ્યતિ. સત્રન્ત - ચિચ્હૃત્સતિ - ચિચ્હદિષ્યતિ.

- (૫) તિતૃત્સતિ, તિતૃદિષ્યતિ = તે હિસા કરવાની અથવા અનાદર કરવાની ઈચ્છા કરે છે. ઋતૃદંપી-હિસાડનાદસ્યોઃ (૧૪૮૧) સાધનિકા ચિચૃત્સતિ, ચિચૃતિષ્યતિ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે - ક્રિયાતિપતિ - અતત્સ્યત્ - અતદિષ્યત્. ભવિષ્યન્તી - તત્સ્યતિ, તદિષ્યતિ.

અસિચ્ ઇતિ કિમ્ ? અચર્તૌત્ = તેણે કાપ્યું અથવા વીંટ્યું. સાધનિકા અઘતન્યાં... ૪-૪-૨૨ માં જણાવેલ અવધીત્ પ્રમાણે થશે પરન્તુ ૪-૪-૨૨ અને ૪-૩-૮૨ સૂત્ર નહીં લાગે તથા લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ થશે. અહીં સિચ્ પ્રત્યય સકારાદિ અશિત્ છે પણ સૂત્રમાં તેનું વર્જન કરેલું હોવાથી આ સૂત્રથી વિકલ્પપક્ષે ઇટ્ આગમનો નિષેધ થતો નથી. એજ પ્રમાણે - અચર્તૌત્, અનર્તૌત્, અચ્હર્તૌત્, અતર્તૌત્.

સાદેરિતિ કિમ્ ? કર્તિતા, ચર્તિતા, નર્તિતા, છર્દિતા, તર્દિતા અહીં અશિત્ પ્રત્યય છે પણ સકારાદિ નથી તકારાદિ છે તેથી આ સૂત્રથી વિકલ્પે ઇટ્ આગમ ન થતાં સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી નિત્ય ઇટ્ આગમ થયો છે.

- ★ કૃત્, ચૃત્ અને નૃત્ ધાતુને સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી નિત્ય ઇટ્ આગમની પ્રાપ્તિ હતી તથા છ્દ્ અને ત્દ્ ધાતુને પ્રાપ્તિ ન હતી તેનો આ સૂત્રે વિકલ્પ કર્યો છે.

ગમોડનાત્મને । ૪-૪-૫૧

અર્થ:- ગમ્ ધાતુથી પરમાં રહેલાં અશિત્ સકારાદિ અને તકારાદિ પ્રત્યય સંબંધી સકારાદિ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ થાય છે પણ આત્મનેપદમાં ઇટ્ આગમ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) ગમિષ્યતિ = તે જશે. સાધનિકા ૩-૪-૬૯ માં જણાવેલ હનિષ્યતે

- પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે - જિગમિષતિ, જિગમિષિતા, જિગમિષિતુમ્.
- (૨) અધિજિગમિષિતા શાસ્ત્રસ્ય = શાસ્ત્રનું સ્મરણ કરવાની ઈચ્છા કરશે.
- અધિ+ઇ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.
- અધિગમ્+સ - સની... ૪-૪-૨૫ થી ઇ નો ગમ્ આદેશ.
- અધિજિગમિષ સુધી તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે.
- અધિજિગમિષ+તા - તાતારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.
- અધિજિગમિષ+ઇતા - સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.
- અધિજિગમિષિતા - અતઃ ૪-૩-૮૨ થી અ નો લોપ.
- આદેશ-અનાદેશ બન્ને ગમ્ ધાતુનું પ્રલણ છે. અહીં સનીકચ્ચ ૪-૪-૨૫ સૂત્રની જેમ ઇજ્, ઇક્ અને ઇઙ્ ત્રણે પ્રલણ થશે.
- અનાત્મને ઇતિ કિમ્ ? સંગંસીષ્ટ = તે મળે. સાધનિકા ગમેવા ૪-૩-૩૭ માં કરેલી છે. અહીં આત્મનેપદનો પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ થયો નથી.

સ્નો: ૧ ૪-૪-૫૨

- અર્થ:- સ્નુ ધાતુથી ૫૨માં રહેલાં અશિત્ સકારાદિ - તકારાદિ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ થાય છે પણ આત્મનેપદમાં ઇટ્ આગમ થતો નથી.
- વિવેચન - પ્રસ્નવિષ્યતિ = તે ટપકશે.

- પ્ર+સ્નુ+સ્યતિ - સ્યતિ... ૩-૩-૧૫ થી સ્યતિ પ્રત્યય.
- પ્રસ્નુ+ઇ+સ્યતિ - આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ.
- પ્રસ્નો+ઇ+સ્યતિ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ.
- પ્રસ્નવિસ્યતિ - ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઓ નો અવ્.
- પ્રસ્નવિષ્યતિ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્. એજ પ્રમાણે - પ્રસ્નવિતા, પ્રસ્નવિતાસિ, પ્રસ્નવિતુમ્, પ્રસ્નવિતવ્યમ્, પ્રસુસ્નૂષતિ - અહીં પ્રહ... ૪-૪-૫૯ થી ઇટ્ નો નિષેધ થયેલો છે.
- અનાત્મન ઇત્યેવ - પ્રાસ્નોષ્ટ = ટપક્યું. પ્રસ્નુ+ત - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય, પ્રસ્નુ+સ્+ત - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય, પ્ર+અ+સ્નુ+સ્ત - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ, પ્રાસ્નુ+સ્ત -

સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ-અ = આ, પ્રાસ્નો+સ્ત - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ, પ્રાસ્નોષ્ટ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્, પ્રાસ્નોષ્ટ - તર્કાસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્, અહીં આત્મનેપદનો પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ થયો નથી. એજ પ્રમાણે - પ્રસ્નોતા, પ્રસ્નોતાસે, પ્રસ્નોષીષ્ટ.

- ✽ સ્તુક્-પ્રસ્તવને (૧૦૮૩) ધાતુને ઇદ્ આગમ સિદ્ધ જ હતો કોઈપણ સૂત્રથી નિષેધ થતો ન હતો. આત્મનેપદમાં ઇદ્ ની નિવૃત્તિ કરવા માટે જ આ સૂત્રની રચના છે. આ પ્રમાણે ઉત્તરસૂત્રોમાં પણ જાણવું.

ક્રમ: । ૪-૪-૫૩

અર્થ:- ક્રમ્ ધાતુથી પરમાં રહેલાં અશિત્ સકારાદિ - તકારાદિ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થાય છે પણ આત્મનેપદમાં ઇદ્ આગમ થતો નથી.
વિવેચન - (૧) કમિષ્યતિ = તે ચાલશે. સાધનિકા સ્વર... ૩-૪-૬૯ માં જણાવેલ હનિષ્યતે પ્રમાણે થશે.

- (૨) પ્રકમિતુમ્ = આરંભ કરવા માટે. પ્રકમ્+તુમ્ - ક્રિયાયાં... ૫-૩-૧૩ થી તુમ્ પ્રત્યય, પ્રકમિતુમ્ - આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ. એજ પ્રમાણે - ક્રમિતાસિ, ચિક્રમિષર્તિ, ચિક્રમિષિતા, પ્રકમિતવ્યમ્.

અનાત્મન ઇત્યેવ - પ્રકંસ્યતે = તે આરંભ કરશે. પ્રકમ્+સ્યતે - સ્યતિ... ૩-૩-૧૫ થી સ્યતે પ્રત્યય, પ્રકંસ્યતે - શિઙ્ઠે... ૧-૩-૪૦ થી મ્ નો અનુસ્વાર. અહીં પ્રોપાદા... ૩-૩-૫૧ થી આત્મનેપદ થયું છે. આત્મનેપદનો પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ થયો નથી. એજ પ્રમાણે - પ્રકન્તા, પ્રકન્તાસે, ઉપકંસીષ્ટ, પ્રચિકંસતે, પ્રચિકંસિષ્યતે - આ સત્તન્ત ભવિષ્યન્તીનો પ્રયોગ છે તેથી સ્યતે ની પૂર્વે સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ થયો પણ સન્ ની પૂર્વે ક્રમ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ ન થયો.

તુ: । ૪-૪-૫૪

અર્થ:- ક્રમ્ ધાતુથી પરમાં રહેલાં અશિત્ સકારાદિ - તકારાદિ પ્રત્યય સંબંધી તકારાદિ ત્ ને તૃચ્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થાય છે પણ આત્મનેપદનાં વિષયમાં ઇદ્ આગમ થતો નથી.

વિવેચન - ક્રમિતા = ચાલનાર. ક્રમ-ત્ - ણકતૃચૌ ૫-૧-૪૮ થી તૃચ્ પ્રત્યય, ક્રમિતૃ - આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ, ક્રમિતૃ-સિ - ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય, ક્રમિતૃ+આ - ઋદુશનસ્... ૧-૪-૮૪ થી સિ નો ડા, ક્રમિતા- ડિત્યન્ત્ય... ૨-૧-૧૧૪ થી અન્ત્યસ્વરાદિ ઋ નો લોપ.

અનાત્મન ઇત્યેવ - પ્રક્રન્તા = આરંભ કરનાર. પ્રક્રમ્+તૃ - ણકતૃચૌ ૫-૧-૪૮ થી તૃચ્ પ્રત્યય, પ્રક્રન્તૃ - મ્નાં... ૧-૩-૩૯ થી મ્ નો ન્ હવે પછીની સાધનિકા ક્રમિતા પ્રમાણે થશે. આરંભ અર્થમાં આત્મનેપદ થાય છે તેથી આત્મનેપદનો વિષય હોવાથી આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ થયો નથી.

- ☆ અહીં અનાત્મને નો અધિકાર જરૂરી નથી કારણકે તૃચ્ અને તૃન્ પ્રત્યય આત્મનેપદ ધાતુ કે પરસ્મૈપદ ધાતુ ગમે તે હોય તો પણ થાય જ છે છતાં અનાત્મને નો અધિકાર આ સૂત્રમાં ગ્રહણ કર્યો છે તેથી જ્યારે ક્રિયાવ્યતિહાર અર્થમાં અને આરંભાદિ અર્થમાં ક્રમ્ ધાતુ આત્મનેપદી થાય છે તેવો અર્થ જણાતો હોય તો આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ ન થાય. જેમકે - વ્યતિક્રન્તા, પ્રક્રન્તા, ઉપક્રન્તા, વિક્રન્તા, આક્રન્તા, પરાક્રન્તા પ્રયોગ થશે. ૩-૩-૪૭, ૪૮, ૪૯, ૫૦, ૫૧, ૫૨ સૂત્રો જોઈ લેવા.

ન વૃદ્ધ્યઃ । ૪-૪-૫૫

અર્થ:- વૃત્, સ્યન્દ્, વૃધ્, શૃધ્ અને કૃષ્ એ પાંચ ધાતુઓથી પરમાં રહેલાં અશિત્ સકારાદિ અને તકારાદિ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થતો નથી. પણ આત્મનેપદનો વિષય હોય તો ઇદ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) વર્ત્યસિ = તે રહેશે, સ્યન્ત્યસિ = તે ટપકશે, વર્ત્યસિ = તે વૃદ્ધિ પામશે, શત્યસિ = તે ખરાબ શબ્દ કરશે, કલ્પ્યસિ = તે સમર્થ થશે. સાધનિકા ૪-૪-૫૦ માં જણાવેલ કત્યસિ પ્રમાણે થશે. અને કલ્પ્યસિ માં ઋદ્... ૨-૩-૯૯ થી કૃષ્ ધાતુનાં ઋ નો ગુણ થયા પછી ર્ નો લ્ થયો છે. એ પ્રમાણે સત્તન્તમાં - વિવૃત્સિ, સિસ્યન્તસિ, વિવૃત્સિ, શિશૃત્સિ, ચિક્તૃત્સિ પ્રયોગ થશે. સાધનિકા ૪-૪-૫૦ માં જણાવેલ ચિચૃત્સિ પ્રમાણે થશે.

અનાત્મને ઇત્યેવ - વર્તિતા - રહેશે. અહીં થતની આત્મનેપદનો તા પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમનો નિષેધ ન થતાં સ્તાદ્... ૪-૪-

૩૨ થી નિત્ય ઇટ્ આગમ થયો છે એજ પ્રમાણે - વર્તિષ્યતે, અવર્તિષ્યત, વિવર્તિષ્યતે, વિવર્તિષ્યતુમ્, વિવર્તિષ્યતવ્યમ્ વિગેરે પ્રયોગો થશે.

एकस्वरादनुस्वारेतः । ४-४-५६

અર્થ:- અનુસ્વાર જેમાં ઇત્ છે એવા એકસ્વરવાળા ધાતુથી વિધાન કરાએલ અશિત્ સકારાદિ-તકારાદિ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ ન થાય.

વિવેચન - પાતા = તે પીશે. પાં-પાને (૨) પા+તા - તાતા૨૦... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય, પાતા - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો.. એજ પ્રમાણે - વક્ષો વાચિ વક્ષાંગ્ ઘ્યાંગ્ ૪-૪-૪ આક્રાતા-આઘ્યાતા, જિ-જેતા, ણીંગ્-નેતા, નેતુમ્, શ્રું-શ્રોતા, શ્રોતુમ્, સ્મં-સ્મર્તા, સ્મર્તુમ્, પ્રચ્છંત્-પ્રષ્ણ, પ્રષ્ટુમ્ પ્રયોગો થશે.

एकस्वरादिति किम् ? अवधीत् = તેણે હણ્યો. સાધનિકા અદ્યતન્યાં... ૪-૪-૨૨ માં કરેલી છે. હન્ ધાતુ અનુસ્વાર ઇત્વાળો છે પણ તેનો વધ આદેશ થાય છે તે અનેકસ્વરી છે તેનાથી વિધાન કરાએલ સિચ્ પ્રત્યયની આદિમાં આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમનો નિષેધ ન થતાં સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ થયો છે. જ્યારે હન્ ધાતુનો વધ આદેશ ન થાય ત્યારે આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમનો નિષેધ થશે જેમકે - હન્તા, હન્તુમ્.

विहितविशेषणं किम् ? चिकीर्षति - અહીં કિંગ્ ધાતુ એકસ્વરી અનુસ્વાર ઇત્વાળો છે અને તેનાથી પરમાં સન્ પ્રત્યય છે તે ક્ ધાતુથી જ વિધાન કરાએલો છે અને પછી ચિકીર્ષ એ પ્રમાણે અનેકસ્વરી થવા છતાં આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમનો નિષેધ થાય જ છે.

अनुस्वारेत इति किम् ? श्वि-श्वयिता, श्रिग्-श्रयिता, डीङ्-डयिता, शीङ्-शीयिता, युक्-यवित्ता, रुक्-रवित्ता વિગેરે પ્રયોગોમાં ધાતુઓ એકસ્વરી છે પણ અનુસ્વાર ઇત્વાળા નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમનો નિષેધ થયો નથી.

☆ અહીં અનુસ્વારેતઃ એટલું જ સૂત્ર કરવું જોઈએ એકસ્વરાત્ એવું વિશેષણ મૂકવાની જરૂર ન હતી છતાં પણ એકસ્વરાત્ કર્યું છે તેથી જણાય છે કે ગમ્ ધાતુનો યડ્લુબન્ત જંગમ્ ધાતુ પણ “પ્રકૃતિ ગ્રહણે યડ્લુબન્તસ્યાપિ ગ્રહણમ્” એ ન્યાયથી અનુસ્વાર ઇત્વાળો હોવાથી આ સૂત્રથી ઇટ્ નો નિષેધ થાત પણ એકસ્વરાત્ વિશેષણ મૂકવાથી અર્થ એ

થયો કે અનુસ્વાર ઇત્વાળો હોવા છતાં એકસ્વરી હોય તેને જ આ સૂત્રથી ઇટ્ નો નિષેધ થાય તેથી હવે જંગમ્ અનુસ્વાર ઇત્વાળો છે પણ એકસ્વરી ધાતુ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇટ્ નો નિષેધ ન થતાં જહ્ગમિતા માં સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ થયો.

ઋવર્ણ-શ્ર્યૂર્ણગ: કિત: । ૪-૪-૫૭

અર્થ:- ઋવર્ણ અન્તે છે જેને એવા એકસ્વરી ધાતુથી તેમજ શ્રિ અને ઊર્ણ ધાતુથી વિધાન કરાએલ કિત્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) વૃત: = વરાયું. વૃ+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય, વૃત - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો. સિ પ્રત્યય, સોરુ:, રપદાન્તે... થી વૃત: થશે.

(૨) તીર્ત્વા = તરીને. તૃ+ત્વા - પ્રાકાલે - ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય, સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી પ્રાપ્ત ઇટ્ આગમનો આ સૂત્રથી નિષેધ, તિર્ત્વા - ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી ઋ નો ઇટ્, તીર્ત્વા - ધ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ઇટ્ નો ઇ દીર્ઘ.

(૩) શ્રિત: = આશ્રય કરાયો. સાધનિકા વૃત: પ્રમાણે થશે.

(૪) ઊર્ણુત્વા = ઢાંકીને. ઊર્ણુ ધાતુને ઊવર્ણાત્ ૪-૪-૫૮ થી ઇટ્ નાં નિષેધની પ્રાપ્તિ હતી જ છતાં ઊર્ણુ ને અનેકસ્વરી ધાતુ હોવાથી ઇટ્ નો નિષેધ થતો ન હતો તેથી આ સૂત્રમાં ગ્રહણ કર્યો છે.

एकस्वरादित्येव - જાગરિત: = જગાયું. સાધનિકા જાગુ:... ૪-૩-૬ માં કરેલી છે. અહીં જાગૃ ધાતુ અનેકસ્વરી હોવાથી આ સૂત્રથી ઇટ્ નો નિષેધ થયો નથી.

કિત્ ઇતિ કિમ્ ? વરિતા = વરશે. વૃ+તા - તાતાૃૈ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય, વૃ+ઇ+તા- સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ, વરિતા - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્. અહીં તા પ્રત્યય ચ્ચસ્તનીનો છે તે કિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇટ્ નો નિષેધ થયો નથી.

ઊવર્ણાત્ । ૪-૪-૫૮

અર્થ:- ઊવર્ણ જેને અન્તે છે એવા એકસ્વરી ધાતુથી વિધાન કરાએલ કિત્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) યુતઃ = મિશ્રણ કરાયું. સાધનિકા ૪-૪-૫૭ માં જણાવેલ વૃતઃ પ્રમાણે થશે.

(૨) લૂનઃ = લણાયું, કપાયું. સાધનિકા ૪-૨-૬૮ માં જણાવેલ લૂનિઃ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે - યુતવાનુ, યુત્વા, લૂનવાનુ, લૂત્વા.

કિત્ત્વ ઇત્યેવ - યવિતા = મિશ્રણ કરશે, લવિતા = કાપશે. સાધનિકા ૪-૪-૫૭ માં જણાવેલ વરિતા પ્રમાણે થશે. પણ ડ-ઠ નો ગુણ ઓ થશે. અહીં શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય છે તે કિત્ત્વ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇટ્ નો નિષેધ થયો નથી.

ગ્રહ-ગુહશ્ચ સનઃ । ૪-૪-૫૯

અર્થઃ- ગ્રહ, ગુહ અને ડ વર્ણાન્ત ધાતુથી વિધાન કરાએલ સન્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) જિષ્ઠક્ષતિ = તે ગ્રહણ કરવાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા રુદવિદ... ૪-૩-૩૨ માં કરેલી છે.

(૨) જુષુક્ષતિ = તે સંતાડવાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા રુદવિદ... ૪-૩-૩૨ માં જણાવેલ જિષ્ઠક્ષતિ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૪-૧-૮૪, ૪-૧-૩૮ અને ૪-૧-૫૮ સૂત્ર નહીં લાગે. અને ઉપાન્ત્યે... ૪-૩-૩૪ થી સન્ કિદ્વત્ થશે.

(૩) રૂક્ષતિ = તે અવાજ કરવાને ઈચ્છે છે. રૂક્-શબ્દે (૧૦૮૫) સાધનિકા ૪-૪-૪૭ માં જણાવેલ શિશ્રીષતિ પ્રમાણે થશે. ૪-૧-૪૪ સૂત્ર નહીં લાગે. એજ પ્રમાણે - કુંક્-કુક્ષતિ, તુંક્-તુતૂષતિ, મૂ-બૂષતિ, લૂ-લુલૂષતિ, પૂ-પુપૂષતિ.

સ્વાર્થે । ૪-૪-૬૦

અર્થઃ- સ્વાર્થમાં વિધાન કરાએલ સન્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ થતો નથી.

વિવેચન - જુગુપ્સતે = તે નિંદા કરે છે. સાધનિકા ગુપ્તિજો... ૩-૪-૫ માં કરેલી છે. એજ પ્રમાણે - ચિકિત્સતિ, શીશાંસતે, મીમાંસતે, દીદાંસતે, બીષત્સતે સાધનિકા ૩-૪-૬, ૩-૪-૭ માં કરેલી છે.

સ્વાર્થે ઇતિ કિમ્ ? પિપઠિષતિ = તે ભણવાને ઈચ્છે છે. સાધનિકા દમ્પો... ૪-૧-૧૮ માં જણાવેલ દિદમ્બિષતિ પ્રમાણે થશે પણ ઇટ્ આગમ સ્તાંઘ... ૪-૪-૩૨ થી થશે.

ડીય-શ્વૈદિતઃ ક્તયોઃ । ૪-૪-૬૧

અર્થ:- ડી, શ્ચિ અને જે જેમાં ઈત્ છે એવા ધાતુઓથી પરમાં રહેલાં ક્ત અને ક્તવતુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) ડીનઃ = ઊડાયું, ડીનવાન્ = ઊડ્યો. સાધનિકા સૂચત્યા...
૪-૨-૭૦ માં જણાવેલ સૂનઃ, સૂનવાન્ પ્રમાણે થશે.

(૨) શૂનઃ = જવાયું, શૂનવાન્ = ગયો.

શ્ચિ+ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

શુત - યજાદિ... ૪-૧-૭૯ થી વિ નું વ્યૂત્ ડ.

શૂત - દીર્ઘ... ૪-૧-૧૦૩ થી અન્ત્ય વ્યૂત્ દીર્ઘ.

શૂન - સૂચત્યા... ૪-૨-૭૦ થી ત નાં ત્ નો ન્.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી શૂનઃ થશે. એજ પ્રમાણે શૂનવત્ પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વવાન્ પ્રમાણે થશે.

(૩) વ્રસ્તઃ = ત્રાસ પમાયો, વ્રસ્તવાન્ = ત્રાસ પામ્યો.

વ્રસ્+ત, તવત્ - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત-ક્તવતુ પ્રત્યય, વ્રસ્ત, વ્રસ્તવત્ - સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી વ્રસ્તઃ થશે અને વ્રસ્તવાન્ - ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વવાન્ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે - ઓલઙ્ઙૈતિ - લગ્નઃ, લગ્નવાન્, ઓવિજૈતિ - ઉદ્વિગ્નઃ, ઉદ્વિગ્નવાન્, યતૈદ્ - યત્તઃ, યત્તવાન્, દીપૈવિ - દીપ્તઃ, દીપ્તવાન્ વિગેરે પ્રયોગો થશે.

ક્તયોરિતિ કિમ્ ? ડયિતા, શ્ચયિતા, લજ્જિતા, ઉદ્વિજિતા અહીં શ્ચસ્તનીનો તા અથવા ણકતુચૌ થી તૃચ્ પ્રત્યય થયેલો છે ક્ત-ક્તવતુ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ થયો નથી.

☆ સૂત્રમાં ડીય એ પ્રમાણે શ્ચ નિર્દેશ કરેલો હોવાથી ચોથા ગણનો ડી ધાતુ ગ્રહણ થશે પણ ડીઙ્ (૫૮૮) ધ્વાદિ ગણનો ગ્રહણ નહીં થાય તેથી તેનાં ડયિતઃ, ડયિતવાન્ પ્રયોગ થશે.

☆ કૃતૈ, ચૃતૈ, નૃતૈ ધાતુને કૃતચૃત... ૪-૪-૫૦ સૂત્રથી વિકલ્પે ઇદ્ આગમ થતો હોવાથી વેદોડપતઃ ૪-૪-૬૨ થી ઇદ્ આગમનો નિષેધ સિદ્ધ હોવા છતાં આ સૂત્રમાં ઐદિત્ કરીને ગ્રહણ કર્યા છે તેથી યદ્લુબ્ધ માં ઇદ્ નો નિષેધ થશે જેમકે - ચરીકૃત્તઃ, ચરીકૃત્તવાન્, નરીનૃત્તઃ,

નરીનૃત્તવાન્, ચરીચૃત્તઃ, ચરીચૃત્તવાન્.

✧ અહીં અનેકસ્વરી ધાતુઓને પણ ઇદ્ નો નિષેધ થશે.

વેટોડપતઃ । ૪-૪-૬૨

અર્થઃ- પત્ ધાતુને વર્જને જે ધાતુની પરમાં વિકલ્પે ઇદ્ થાય છે તેવા એકસ્વરી ધાતુઓથી પરમાં રહેલાં ક-કવતુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થતો નથી.

વિવેચન - રદ્ઃ = રંધાયું. રદ્ધવાન્ = રંધ્યું. રદ્ધ સુધીની સાધનિકા ધૂગૌદિતઃ ૪-૪-૩૮ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે. સિ પ્રત્યય, સોઠ્ઠઃ, રપદાન્તે... થી રદ્ધઃ થશે અને રદ્ધવાન્ ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વવાન્ પ્રમાણે થશે. અહીં ધૂગૌદિતઃ ૪-૪-૩૮ થી વિકલ્પે ઇદ્ આગમ થાય છે તેથી આ સૂત્રથી ક-કવતુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમનો નિષેધ થયો છે. એજ પ્રમાણે - અઙ્ઞૌપ્-અક્તઃ, અક્તવાન્, ગુહૌ-ગૂઢઃ, ગૂઢવાન્, શમૂ-શાન્તઃ, શાન્તવાન્ - અસૂ-અસ્તઃ, અસ્તવાન્. ઋદિતોવા ૪-૪-૪૨ થી વિકલ્પે ઇદ્ થાય છે. સહ-સોઢઃ, સોઢવાન્ - સહ... ૪-૪-૪૬ થી વિકલ્પે ઇદ્ થાય છે.

અપત્ત ઇતિ કિમ્ ? પતિતઃ = પડાયું, પતિતવાન્ = પડ્યો. અહીં ઇવૃધ... ૪-૪-૪૭ થી વિકલ્પે ઇદ્ આગમનું વિધાન હોવા છતાં સૂત્રમાં પત્ ધાતુનું વર્જન કરેલું હોવાથી આ સૂત્રથી ક-કવતુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ નો નિષેધ થતો નથી તેથી સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી નિત્ય ઇદ્ થયો છે.

એકસ્વરાદિત્યેવ - દરિદ્રિતઃ, દરિદ્રિતવાન્. એક સ્વરવાળા ધાતુને ઇદ્ આગમનો નિષેધ થાય છે પણ દરિદ્રા ધાતુ અનેકસ્વરી છે તેથી ઇવૃધ... ૪-૪-૪૭ થી વિકલ્પે ઇદ્ નું વિધાન હોવા છતાં આ સૂત્રથી ક-કવતુ ની આદિમાં ઇદ્ નો નિષેધ થયો નથી.

✧ પ્રોર્ણતઃ, પ્રોર્ણતવાન્ - ઋર્ણ ધાતુને ઇવૃધ... ૪-૪-૪૭ થી વિકલ્પે ઇદ્ નું વિધાન છે પણ ઋર્ણ અનેકસ્વરી ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી તો ઇદ્ નો નિષેધ નથી થતો પણ ઋવર્ણ... ૪-૪-૫૭ થી કિત્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ નો નિષેધ થયો છે.

સં-નિ-વેર્દ: । ૪-૪-૬૩

અર્થ:- સમ્, નિ અને વિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલાં અર્દ ધાતુથી પર રહેલ ક્-
ક્વતુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) સમર્ણ: = જવાયું, મંગાયું, સમર્ણવાન્ = ગયો, માંગ્યું.
અર્દ-ગતિયાચનયો: (૩૦૧)

સમ્+અર્દ+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

સમર્ન - ર્દાદ... ૪-૨-૬૯ થી ત્ નો અને ધાતુનાં દ નો ન્.

સમર્ણ+ન - ર-ષ્... ૨-૩-૬૩ થી પ્રથમ ન્ નો ન્.

સમર્ણ - તર્વાસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી બીજા ન્ નો ન્. સિ પ્રત્યય,
સોરુ:, રુપદાન્તે... થી સમર્ણ: થશે. એજ પ્રમાણે સમર્ણવત્.
પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વવાન્ પ્રમાણે થશે.
એજ પ્રમાણે -

(૨) વ્યર્ણ: = જવાયું, મંગાયું, વ્યર્ણવાન્ = ગયો, માંગ્યું.

(૩) વ્યર્ણ: = જવાયું, મંગાયું, વ્યર્ણવાન્ = ગયો, માંગ્યું.

સંનિવેરિતિ કિમ્ ? અર્દિત:, પ્રાર્દિત: = જવાયું - મંગાયું, અહીં સમ્,
નિ કે વિ ઉપસર્ગથી પરમાં અર્દ ધાતુ નથી તેથી પ્ર થી પરમાં રહેલાં
ક્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ નો નિષેધ આ સૂત્રથી થયો નથી.

કેટલાંક કેવલ અર્દ ધાતુને પણ ઇદ્ આગમનો નિષેધ ઈચ્છે છે જેમકે
- અર્ણ:, અર્ણવાન્.

અવિદૂરોઽથે । ૪-૪-૬૪

અર્થ:- અવિદૂર (સમીપ) અર્થમાં વર્તતાં અભિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલાં અર્દ
ધાતુથી પર રહેલ ક્-ક્વતુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થતો નથી.

વિવેચન - અભ્યર્ણ: = નજીક જવાયું, અભ્યર્ણવાન્ = નજીક ગયો.
સાધનિકા ૪-૪-૬૩ માં જણાવેલ સમર્ણ:, સમર્ણવાન્ પ્રમાણે થશે.

અવિદૂર ઇતિ કિમ્ ? અભ્યર્દિત: દીન: શીતેન = ગરીબ ઠંડીથી
પીડાયો. અહીં અવિદૂર અર્થ નથી. પીડા પામવી અર્થ છે. તેથી આ
સૂત્રથી ક્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ નો નિષેધ ન થતાં સ્તાઘ... ૪-૪-

૩૨ થી ઇટ્ આગમ થયો છે.

વર્તેર્વૃત્તં ગ્રન્થે । ૪-૪-૬૫

અર્થ:- ગ્રંથનાં વિષયમાં પ્યન્ત વૃત્ ધાતુથી ક્ પ્રત્યયાન્ત વૃત્ત નિપાતન થાય છે.
વિવેચન-વૃત્ત: ગુણશ્છાત્રેણ = વિદ્યાર્થીવડે “ગુણ પ્રકરણ” ગ્રન્થ સેવાયો (ભણાયો.)

વૃત્+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

વૃત્તિ+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

વૃત્ત - આ સૂત્રથી ણિગ્ નો લોપ, સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી પ્રાપ્ત ઇટ્ આગમનો નિષેધ અને લઘો... ૪-૩-૪ થી પ્રાપ્ત ગુણનો નિષેધ નિપાતનથી થયો. સિ પ્રત્યય, સોરુ:, રુપદાન્તે... થી વૃત્ત: થશે.

ગ્રન્થ ઇતિ કિંમ્ ? વર્તિતં કુઙ્કુમમ્ = કંકુને સેવામાં લેવાયું.

વૃત્+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિગ્ પ્રત્યય.

વર્તિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્

વર્તિ+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

વર્તિ+ઇ+ત - સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

વર્તિત - સેટ્કયો: ૪-૩-૮૪ થી ણિગ્ નો લોપ. સિ પ્રત્યય, સિ નો અમ્ અને અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી વર્તિતમ્ થશે. અહીં ગ્રન્થ વિષય ન હોવાથી આ સૂત્રથી વૃત્ ધાતુનું વૃત્ત નિપાતન થયું નથી.

★ કેટલાંક ગ્રન્થ વિષયમાં પણ વર્તિત: પ્રયોગ માને છે.

ધૃષ-શસ: પ્રગલ્ભે । ૪-૪-૬૬

અર્થ:- પ્રગલ્ભ (સભાને જીતનાર અથવા અવિનીત) અર્થ જણાતો હોય તો જ ધૃષ્ અને શસ્ ધાતુથી પરમાં રહેલાં ક્ અને ક્વતુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) ધૃષ: = સભા જીતનાર, અવિનયી. ધૃષ્+ત - ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય, ધૃષ્ટ - તર્વગ્યસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત નાં ત્ નો ટ્ સિ પ્રત્યય, સોરુ:, રુપદાન્તે... થી ધૃષ: થશે.

(૨) વિશસ્ત: = સભા જીતનાર. અવિનયી. વિશસ્+ત = વિશસ્ત - ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય, સિ પ્રત્યય, સોરુ:, રુપદાન્તે... થી વિશસ્ત: થશે.

☆ જિઘૃષાદ્-પ્રાગલ્ભ્યે (૧૩૧૨) ને સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આદિતઃ ૪-૪-૭૧ થી આ ઇત્ હોવાથી નિષેધ સિદ્ધ જ હતો અને શસ્-હિંસાયામ્ (૫૪૯) ને ઋદિતો વા ૪-૪-૪૨ થી ઇદ્ ની વિકલ્પે પ્રાપ્તિ હતી. વિકલ્પે ઇદ્ આગમ થતો હોવાથી વેદોપતઃ ૪-૪-૬૨ થી ઇદ્ નો નિષેધ સિદ્ધ જ હતો છતાં આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી હવે પ્રગલ્ભ અર્થ હોય તો જ આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ થશે. તે સિવાયનો અર્થ જણાતો હોય તો ધૃષ્ ધાતુને ૪-૪-૩૨ થી અને શસ્ ધાતુને ૪-૪-૪૨ થી ઇદ્ આગમ થશે.

પ્રગલ્ભ ઇતિ કિમ્ ? ધર્ષિતઃ = તિરસ્કૃત થયેલ, વિશસિતઃ = હજારાઓ. ધર્ષિતઃ ની સાધનિકા ન ઢોઢ... ૪-૨-૨૭ માં કરેલી છે. પણ અહીં ક્ પ્રત્યય ભાવમાં ન હોવાથી સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ થશે. અહીં પ્રગલ્ભ અર્થ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ થયો નથી.

કષઃ કૃચ્છ્ર-ગહને । ૪-૪-૬૭.

અર્થઃ- કૃચ્છ્ર (દુઃખ) અને ગહન અર્થમાં વર્તતાં કષ્ ધાતુથી પરમાં રહેલાં ક્-ક્વતુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) કષ્ટં દુઃખમ્ = દુઃખ કષ્ટ છે, કષ્ટઃ અગ્નિઃ = અગ્નિ કષ્ટદાયક છે, કષ્ટં વનં દુરવગાહમ્ = વન ગહન છે. (દુઃખે પાર કરી શકાય તેવું છે.) સાધનિકા ૪-૪-૬૬ માં જણાવેલ ધૃષ્ટઃ પ્રમાણે થશે. પણ ક્ પ્રત્યય કષોઽનિઃ ૫-૩-૩ થી થશે. સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમની પ્રાપ્તિ હતી તેનો કૃચ્છ્ર અને ગહન અર્થમાં આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે.

કૃચ્છ્રગાહન ઇતિ કિમ્ ? કષિતં સ્વર્ગમ્ = કસાએલ સોનું. અહીં કૃચ્છ્ર કે ગહન અર્થ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમનો નિષેધ ન થતાં સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ થયો છે.

ઘુષેરવિશબ્દે । ૪-૪-૬૮

અર્થઃ- વિશબ્દ (અનેક પ્રકારનાં શબ્દોવાળું અથવા પ્રતિજ્ઞા કરાએલું વાક્ય.) અર્થ ન જણાતો હોય તો ઘુષ્ ધાતુથી પરમાં રહેલાં ક્-ક્વતુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) ઘુષ્ટ રજ્જુઃ = જેના બધા અવયવો મજબૂત બંધાયેલાં છે એવી દોરી. સાધનિકા ૪-૪-૬૬ માં જણાવેલ ઘુષ્ટઃ પ્રમાણે થશે. અહીં આત્... ૨-૪-૧૮ થી આપ્ પ્રત્યય લાગ્યો છે. એજ પ્રમાણે -

(૨) ઘુષ્ટવાન્ = બધા અવયવો મજબૂત બાંધ્યાં. ઘુષ્ટવત્ થયા પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વવાન્ પ્રમાણે થશે.

અવિશબ્દ્ ઇતિ કિમ્ ? અવઘુષિતં વાક્યમ્ = વિવિધ પ્રકારનાં શબ્દો વાળું વાક્ય અથવા પ્રતિજ્ઞાવાળું વાક્ય બોલે છે. અહીં વિશબ્દ્ અર્થ છે તેથી આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમનો નિષેધ ન થતાં સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ થયો છે.

☆ ઘુષ્ ધાતુ ધ્વાદિ નો જ ગ્રહણ થશે ચુરાદિ નો ગ્રહણ નહીં થાય. કારણ કે વિશબ્દ્ અર્થનાં પ્રતિષેધથી વિશબ્દ્ અર્થવાળો ઘુષ્ ધાતુ ચુરાદિ નો છે તેનો નિષેધ થશે. અને ણિચ્ પ્રત્યય લાગવાથી તે અનેકસ્વરવાળો હોવાથી પણ નિષેધ થાય જ છે તેથી તેનું વર્જન કરવું જ ન પડે છતાં વર્જન કર્યું છે તે “અનિત્યો ણિચ્ ચુરાદીનામ્” એ ન્યાયનાં કારણે જ્યારે ણિચ્ ન લાગે ત્યારે પણ ચુરાદિ નાં ઘુષ્ ધાતુને આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમનાં પ્રતિષેધનો નિષેધ કરવા માટે સૂત્રમાં અવિશબ્દે એવું વચન સાર્થક છે.

બલિ-સ્થૂલે દૃઢઃ । ૪-૪-૬૧

અર્થઃ- બળવાન અને સ્થૂલ અર્થમાં વર્તતાં ક્ત પ્રત્યયાન્ત દૃઢ અથવા દૃઢ ધાતુનું દૃઢ નિપાતન થાય છે.

વિવેચન - (૧) દૃઢઃ બલિઃ સ્થૂલઃ વા = બળવાન અથવા સ્થૂલ. અહીં સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી પ્રાપ્ત ઇદ્ આગમનો અભાવ, ક્ત નો ઢ, ધાતુ સંબંધી હ અને અનુસ્વારનો લોપ. તે સર્વ કાર્ય નિપાતનથી થયું છે.

(૨) પરિદૃઢવ્ય ગતઃ = બળવાનને કહીને ગયો. પરિદૃઢં આચ્છે અર્થમાં ણિજ્... ૩-૪-૪૨ થી ણિચ્ પ્રત્યય, પરિદૃઢ+ઇ, ઋત્ય... ૭-૪-૪૩ થી અન્ત્ય અ નો લોપ - પરિદૃઢિ, પ્રાક્કાલે થી ક્ત્વા પ્રત્યય પરિદૃઢિ+ત્વા, અનઞઃ... ૩-૨-૧૫૪ થી ત્વા નો યપ્ - પરિદૃઢિ+ય, લઘો... ૪-૩-૮૬ થી ણિ નો અય્ થવાથી પરિદૃઢવ્ય થશે.

- (૩) પારિદૃઢી કન્યા = બળવાનનું અપત્ય (કન્યા) પારિદૃઢસ્ય અપત્ય સ્ત્રી અર્થમાં અત્ત્વ ઇજ્ ૬-૧-૩૧ થી ઇજ્ પ્રત્યય - પારિદૃઢ+ઇજ્, અવર્ણે... ૭-૪-૬૮ થી અ નો લોપ - પારિદૃઢિ, વૃદ્ધિઃ... ૭-૪-૧ થી અ ની વૃદ્ધિ આ - પારિદૃઢિ, નુજતિઃ ૨-૪-૭૨ થી ઢી પ્રત્યય - પારિદૃઢિ+ઈ, સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી ઇ+ઈ = ઈ થવાથી પારિદૃઢી થશે.

બલિ-સ્થૂલ ઇતિ કિમ્ ? દૃહિતમ્, દૃહિતમ્ = વધ્યું. અહીં બળવાન કે સ્થૂલ અર્થ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ ન થતાં સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ થયો છે.

શુબ્ધ-વિરિબ્ધ-સ્વાન્ત-ધ્વાન્ત-લગ્ન-મ્લિષ્ટ-ફાળ્ડ-

વાઢ-પરિવૃઢં મન્થ-સ્વર-મનસ્-તમસ્-સક્તાઽ

સ્પષ્ટાઽનાયાસ ભૃશ-પ્રભૌ । ૪-૪-૭૦

અર્થ:- મંથન અર્થમાં શુબ્ધ, સ્વર અર્થમાં વિરિબ્ધ, મન અર્થમાં સ્વાન્ત, તમઃ (અંધકાર) અર્થમાં ધ્વાન્ત, સક્ત (આસક્ત) અર્થમાં લગ્ન, અસ્પષ્ટ અર્થમાં મ્લિષ્ટ, અનાયાસ અર્થમાં ફાળ્ડ, ભૃશ (ધણું) અર્થમાં વાઢ અને પ્રભુ અર્થમાં પરિવૃઢ શબ્દો ક્ત અન્તવાળા અનિદ્ નિપાતન થાય છે.

વિવેચન - (૧) શુબ્ધઃ સમુદ્રઃ = મંથન કરાએલ સમુદ્ર. શુભચ્, શુભશ્-સંચલને (૧૧૮૮-૧૫૫૩) શુભ્+ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય, શુભ્+ત - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ, શુભ્+ધ - અધ... ૨-૧-૭૮ થી ત નાં ત્ નો ધ, શુબ્ધ - તૃતીય... ૧-૩-૪૮ થી ષ્ નો બ, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી શુબ્ધઃ થશે.

(૨) શુબ્ધં વલ્લૈઃ = ગોવાળીયાઓ વડે મંથન કરાએલું. સાધનિકા શુબ્ધ પ્રમાણે થશે. પણ સિ પ્રત્યય, સિ નો અમ્ અને અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી શુબ્ધં થશે.

(૩) વિરિબ્ધઃ સ્વરઃ = અવાજ. રેમૃદ્-શબ્દે (૭૭૫) વિરેમ્+ત - ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય, સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ તથા રેમ્ નો રિમ્ નિપાતન. હવે પછીની સાધનિકા શુબ્ધઃ પ્રમાણે થવાથી વિરિબ્ધઃ થશે. અથવા રિમ્ ધાતુ સૌત્ર હોવાથી પણ વિરિબ્ધઃ થશે.

- (૪) સ્વાન્તં મનઃ = મન. સ્વન-શબ્દે (૩૨૭) સ્વન્+ત - ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય, સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ, સ્વાન્ત - અહન્... ૪-૧-૧૦૭ થી ઉપાન્ત્ય અ નો આ, સિ પ્રત્યય, સિ નો અમ્ અને અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી સ્વાન્તં થશે.
- (૫) ધ્વાન્તં તમઃ = અંધકાર. ધ્વન-શબ્દે (૩૨૫) સાધનિકા સ્વાન્તં પ્રમાણે થશે.
- (૬) લગ્નં સક્તમ્ = આસક્ત. લગ્ન-ગતૌ (૭૮) લગ્ન+ત - ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય, સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ, અને ઉદિતઃ... ૪-૪-૮૮ થી ન્ આગમનો નિષેધ તથા ક્ નાં ત્ નો ન્ નિપાતન, સિ પ્રત્યય, સિ નો અમ્, અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી લગ્નં થશે.
- (૭) મ્લિષ્ટમ્ અસ્પષ્ટમ્ = અસ્પષ્ટ. મ્લેચ્છ-અવ્યક્તાયાં વાચિ (૧૧૮) સ્વરોમ્થઃ ૧-૩-૩૦ થી છ્ દ્વિત્વ, અઘોષે... થી પૂર્વનાં છ્ નો ચ્ થવાથી મ્લેચ્છ+ત - ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય, સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો નિષેધ, મ્લેશ્+ત - અનુનાસિકે... ૪-૧-૧૦૮ થી ચ્છ નો શ્, મ્લેષ્+ત - યજ્ઞસૂજ... ૨-૧-૮૭ થી શ્ નો ષ્, મ્લેષ્ટ - તર્વગ્સ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્ મ્લિષ્ટ - આ સૂત્રથી ઇ નો ઙ નિપાતન, સિ પ્રત્યય, સિ નો અમ્ અને અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી મ્લિષ્ટમ્ થશે.
- (૮) ફાળ્ટમ્, અનાયાસસાધ્યમ્ = પ્રયત્ન વિના થાય તેવું, ઓછા પ્રયત્ને સાધ્ય. ફળ-ગતૌ (૧૦૩૭) ફળ+ત - ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય, સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ તથા ઉપાન્ત્ય અ નો આ નિપાતન, ફાળ્+ત - તર્વગ્સ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નાં ત્ નો દ્ થવાથી ફાળ્ટ, સિ પ્રત્યય, સિ નો અમ્, અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી ફાળ્ટં થશે.
- (૯) બાઢં ભૂશમ્ = ધણું. વહ+ઈ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય, વાહિ - ઝિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ, વાહિ+ત - ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય, સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી પ્રાપ્ત ઇદ્ નો આ સૂત્રથી નિષેધ તથા ણિન્ નો લોપ, હ નો લોપ, ક્ નાં ત્ નો હ્ અને વ્ નો બ્ નિપાતન થવાથી બાઢ, સિ પ્રત્યય, સિ નો અમ્, અને અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી બાઢં થશે. બાઢ સ્વભાવથી જ ક્રિયા વિશેષણ તરીકે

વપરાય છે.

(૧૦) પરિવૃદ્ધ: પ્રભુ: = સમર્થ, સ્વામી. બૃહ-બૃહ-વૃદ્ધૌ (૫૫૮-૫૫૯) પરિવૃદ્ધ+ત
- ૫-૧-૧૭૪ થી ક પ્રત્યય, સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી પ્રાપ્તિ ઇદ્ નો
નિષેધ તથા હ અને અનુસ્વારનો લોપ, ક નાં ત નો હ નિપાતન થવાથી
પરિવૃદ્ધ, સિ પ્રત્યય, સોરુ:, રુપદાન્તે... થી પરિવૃદ્ધ: થશે.

મન્થાદ્યભિધેય इति किम् ? (૧) ક્ષુભિતં = ક્ષોભ પામેલું. (૨)
વિરિંખિત:, વિરેખિત: = શબ્દ કરાએલ (૩) સ્વનિતમ્ = મેઘની ગર્જના
અથવા સ્વનિત: = મૃદંગ (૪) ધ્વનિતમ્ = મેઘની ગર્જના અથવા
ધ્વનિત: = મૃદંગ (૫) લગિતમ્ = લાગેલું, જવાયું. (૬) મ્લેચ્છિતમ્
= અસ્પષ્ટ વાણી (૭) ફગિતમ્ = જવાયું (૮) વાહિતમ્ = પ્રયત્ન
(૯) પરિવૃહિતમ્, પરિવૃંહિતમ્ = વધાયું. અહીં મંથન વિગેરે અર્થ નથી
તેથી સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ થયો છે.

આદિત: । ૪-૪-૭૧

અર્થ:- આ જેમાં ઇત્ છે એવા ધાતુઓથી ૫૨ રહેલાં ક-કવતુ પ્રત્યયની
આદિમાં ઇદ્ આગમ થતો નથી.

વિવેચન - મિત્ર: = સ્નિગ્ધ કરાયું, મિત્રવાન્ = સ્નિગ્ધ કર્યું. જિમિદાન્-સ્નેહને
(૧૧૮૦) સાધનિકા રદાદ... ૪-૨-૬૯ માં જણાવેલ મિત્ર:, મિત્રવાન્
પ્રમાણે થશે. સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ
સૂત્રથી નિષેધ થયો છે. એજ પ્રમાણે જિશ્વિદાન્ - ક્ષિવ્ણ:,
ક્ષિવ્ણવાન્, જિષ્વિદાન્-સ્વિત્ર:, સ્વિત્રવાન્.

☆ નવા ભાવા... ૪-૪-૭૨ થી આ ઇત્વાળા ધાતુઓથી ૫૨માં રહેલાં ભાવ
અને આરંભ અર્થમાં વિહિત ક-કવતુ પ્રત્યયની આદિમાં વિકલ્પે ઇદ્
ઓગમનું વિધાન કરેલું હોવાથી આ ઇત્વાળા ધાતુઓથી ૫૨માં રહેલાં
કર્મ-કર્તા - આધારમાં વિહિત ક-કવતુ પ્રત્યયની આદિમાં વેદોપપત:
૪-૪-૬૨ થી ઇદ્ નો નિષેધ સિદ્ધ જ છે તેથી આ સૂત્ર વ્યર્થ પડે છે
વ્યર્થ પડીને જ્ઞાપન કરે (જણાવે) છે કે “યદુપાધેર્વિભાષા (ઇદ્) તદુપાધે:
પ્રતિષેધ:” (જે ઉપાધિથી - વિશેષણથી વિકલ્પ કરેલો હોય તે
વિશેષણથી નિષેધ કરવો) તેથી હવે આ ન્યાયનાં બળે ભાવ-આરંભ
અર્થમાં જ આ ઇત્વાળા ધાતુથી વિધાન કરાએલ ક-કવતુ પ્રત્યયની

પૂર્વે નવા... ૪-૪-૭૨ થી વિકલ્પે ઇદ્ નો નિષેધ થાય છે અને કર્મ વિગેરે અર્થમાં આ ઇત્વાળા ધાતુથી વિધાન કરાએલ ક્ત-ક્તવતુ પ્રત્યયની પૂર્વે આદિતઃ (આ સૂત્રથી) થી નિત્ય ઇદ્ નિષેધ થાય છે. અન્યથા પૃથક્ સૂત્ર ન કરતાં "આદિતઃ નવાધાવારમ્ભે" એ પ્રમાણે એક સૂત્ર કરવાથી આ ઇત્વાળા ધાતુથી ભાવ-આરંભમાં વિધાન કરાએલ ક્ત-ક્તવતુ ની આદિમાં વિકલ્પે ઇદ્ થતો હોવાથી તેને જ વેટોપતઃ થી નિષેધ થશે પણ કર્માદિમાં વિધાન કરાએલ આ ઇત્વાળા ધાતુને વેટોપતઃ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ નહીં થાય. તેથી બન્ને સૂત્રો જુદાં બનાવ્યા તે સાર્થક છે. ભાવ-આરંભ અર્થમાં ક્ત-ક્તવતુ વિધાન કરાએલો હશે ત્યારે નવા... ૪-૪-૭૨ થી વિકલ્પે ઇદ્ થશે અને કર્માદિમાં ક્ત-ક્તવતુ વિધાન કરાએલો હશે ત્યારે આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ થશે. હવે આ ઇત્વાળા ધાતુઓને વેટોપતઃ સૂત્ર નહીં લાગી શકે.

નવા ભાવાડરમ્ભે । ૪-૪-૭૨

અર્થઃ- આ જેમાં ઇત્ છે એવા ધાતુઓથી પરમાં રહેલાં ભાવ અને આરંભ અર્થમાં વિધાન કરાએલાં ક્ત-ક્તવતુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ વિકલ્પે થતો નથી. (વિકલ્પે થાય છે.)

વિવેચન - (૧) મિત્રમ્, મેદિતમ્ = સ્નિગ્ધ કરાયું. મિત્રમ્ ની સાધનિકા રૂદાદ..., ૪-૨-૬૯ માં જણાવેલ મિત્રઃ પ્રમાણે થશે. પણ સિ પ્રત્યય, સિ નો અમ્ અને અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી મિત્રમ્ થશે. વિકલ્પપક્ષે ઇદ્ આગમ થાય ત્યારે -

મિદ્+ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

મિદ્+ઇ+ત - સ્તાદ્... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ.

મિદ્+ઇ+ત - ન ડીઙ્... ૪-૩-૨૭ થી સેટ્ ક્ત ને કિદ્વદ્ ભાવનો નિષેધ.

મેદિત - લઘો... ૪-૩-૪ થી ઉપાન્ત્ય ઇ નો ગુણ ઇ.

સિ પ્રત્યય, સિ નો અમ્ અને અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી મેદિતમ્ થશે.

(૨) પ્રમિત્રઃ, પ્રમેદિતઃ = સ્નિગ્ધ કરાયું, પ્રમિત્રવાન્, પ્રમેદિતવાન્ = સ્નિગ્ધ કર્યું. અહીં આરમ્ભે ૫-૧-૧૦ થી કર્તામાં ક્ત પ્રત્યય થયો છે અને

કવતુ પ્રત્યય તો ૫-૧-૧૭૪ થી કર્તામાં જ થાય છે. તેથી આ સૂત્રથી
 ઇદ્ આગમનો નિષેધ વિકલ્પે થયો છે. સાધનિકા રદાદ... ૪-૨-૬૯
 માં જણાવેલ ધિન્નઃ, ધિન્નવાન્ પ્રમાણે થશે.

આદિત્ ઇતિ કિમ્ ? પ્રવિદિતઃ અહીં વિદ્ ધાતુ આ ઇત્વાળો ન
 હોવાથી આ સૂત્રથી ઇદ્ નો વિકલ્પે નિષેધ ન થતાં સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨
 થી નિત્ય ઇદ્ આગમ થયો છે. ક્ પ્રત્યયની આદિમાં થયેલો ઇદ્
 આગમ ક્ નો અવયવ હોવાથી કિત્ છે તેથી ગુણ થયો નથી.

શકઃ કર્મણિ । ૪-૪-૭૩

અર્થઃ- શક્ ધાતુથી પરમાં રહેલાં કર્મમાં વિધાન કરાએલાં ક્-કવતુ
 પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ વિકલ્પે થતો નથી.

વિવેચન - શક્ઃ, શક્તિઃ વા ઘટઃ કર્તુમ્ ચૈત્રેણ = ચૈત્રવડે ઘટ કરવા માટે
 શક્ય છે. શક્તુંદ-શક્તૌ (૧૩૦૦) સાધનિકા સુગમ છે.

કર્મણીતિ કિમ્ ? શક્ઃ કટં કર્તુમ્ ચૈત્રઃ = ચૈત્રે કટ કરવા માટે
 આરંભ કર્યો. અહીં આરમ્ભે ૫-૧-૧૦ થી આરંભ અર્થમાં ક્ પ્રત્યય
 થયેલો છે. કર્મમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમનો વિકલ્પે નિષેધ
 થતો નથી. શક્ ધાતુ અનુસ્વાર ઇત્વાળો એકસ્વરી હોવાથી
 એકસ્વર... ૪-૪-૫૬ થી ઇદ્ નો નિષેધ થયો છે.

✽ કર્મમાં કવતુ પ્રત્યયનો સંભવ ન હોવાથી તેનું ઉદાહરણ આપ્યું નથી.

ગૌ દાન્ત-શાન્ત-પૂર્ણ-દસ્ત-સ્પષ્ટ-છન્ન-જ્ઞસમ્ । ૪-૪-૭૪

અર્થઃ- ગિ પ્રત્યયાન્ત દમ્ ધાતુનું દાન્ત, શમ્ ધાતુનું શાન્ત, પૂર્ ધાતુનું પૂર્ણ, દાસ્
 ધાતુનું દસ્ત, સ્પશ્ ધાતુનું સ્પષ્ટ, છદ્ ધાતુનું છન્ન અને જ્ઞા ધાતુનું જ્ઞસ
 આ પ્રમાણે ક્ અન્તવાળા વિકલ્પે નિપાતન કરાય છે.

વિવેચન - (૧) દાન્તઃ, દમિતઃ = દમન કરાએલો.

દમ્+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ગિન્ પ્રત્યય.

દમિ - મોડકમિ... ૪-૩-૫૫ થી વૃદ્ધિનો નિષેધ.

દમિ+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

દમ્+ત - આ સૂત્રથી ઇદ્ નો નિષેધ અને ગિન્ નો લોપ નિપાતન.

દામ્+ત - અહન... ૪-૧-૧૦૭ થી ઉપાન્ત્ય અ દીર્ઘ.

દાન્ત - માં... ૧-૩-૩૯ થી મ્ નો ન્.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી દાન્તઃ થશે. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી નિપાતન ન થાય ત્યારે દમિ+ત સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

દમિ+ઇ+ત - સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ.

દમિત - સેદ્ઠ્ઠયોઃ ૪-૩-૮૪ થી ણિન્ નો લોપ.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી દમિતઃ થશે.

(૨) શાન્તઃ શમિતઃ = શાન્ત કરાએલો. સાધનિકા દાન્તઃ, દમિતઃ પ્રમાણે થશે.

(૩) પૂર્ણઃ, પૂરિતઃ = પૂર્ણ કરાએલ.

પૂરુ+ઇ = પૂરિ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

પૂરિ+ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

પૂરુ+ત - આ સૂત્રથી ઇટ્ નો નિષેધ અને ણિન્ નો લોપ નિપાતન. હવે પછીની સાધનિકા રદાદ... ૪-૨-૬૯ માં જણાવેલ છે. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી નિપાતન ન થાય ત્યારે પૂરિતઃ થશે સાધનિકા દમિતઃ પ્રમાણે થશે.

(૪) દસ્તઃ, દાસિતઃ = અપાવ્યું. દાસૃગ્-દાને (૯૩૩)

દાસુ+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

દાસિ - ઙ્ઞિતિ ૪-૩-૫૦ થી આ ની વૃદ્ધિ આ.

દાસિ+ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

દસ્ત - આ સૂત્રથી ઇટ્ નો અભાવ, ણિન્ નો લોપ, ઉપાન્ત્ય આ નો હ્રસ્વ આદેશ નિપાતન. સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી દસ્તઃ થશે. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી નિપાતન ન થાય ત્યારે દાસિતઃ થશે સાધનિકા દમિતઃ પ્રમાણે થશે.

(૫) સ્પષ્ટઃ, સ્પાશિતઃ = પ્રહણ કરાએલ, ભેટાયેલ. સ્પશિન્-ગ્રહણશ્લેષણયોઃ (૧૮૪૨)

સ્પશુ+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

સ્પાશિ - ઙ્ઞિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

સ્પશિ+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

સ્પશ્+ત - આ સૂત્રથી ઇટ્ નો અભાવ, ણિન્ નો લોપ, ઉપાન્ત્ય આ નો ઇસ્વ આદેશ નિપાતન. સ્પષ્+ત - યજ... ૨-૧-૮૭ થી શ્ નો ષ, સ્પષ્ટ - તર્વગ્સ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ટ્ સિં પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી સ્પષ્ટઃ થશે. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી નિપાતન ન થાય ત્યારે સ્પશિતઃ થશે સાધનિકા દમિતઃ પ્રમાણે થશે.

(૬) છત્ઃ, છાદિતઃ = ઢંકાએલ. છદળ્-સંવરણે (૧૬૫૫)

છદ્+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

છાદિ - ઝિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ.

છાદિ+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

છદ્+ત - આ સૂત્રથી ઇટ્ નો અભાવ, ણિન્ નો લોપ, ઉપાન્ત્ય આ નો ઇસ્વ આદેશ નિપાતન. હવે પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૮માં જણાવેલ મિત્રઃ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી નિપાતન ન થાય ત્યારે છાદિતઃ થશે સાધનિકા દમિતઃ પ્રમાણે થશે.

(૭) જ્ઞતઃ, જ્ઞાપિતઃ = જણાવાએલ. જ્ઞાંશ્-અવબોધને (૧૫૪૦)

જ્ઞા+ઇ - પ્રયોક્ત... ૩-૪-૨૦ થી ણિન્ પ્રત્યય.

જ્ઞાપિ - અર્ત્તિ... ૪-૨-૨૧ થી પુ આગમ.

જ્ઞાપિ+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

જ્ઞપ્+ત - આ સૂત્રથી ઇટ્ નો અભાવ, ણિન્ નો લોપ, ઉપાન્ત્ય આ નો ઇસ્વ આદેશ નિપાતન. સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી જ્ઞતઃ થશે. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી નિપાતન ન થાય ત્યારે જ્ઞાપિતઃ થશે સાધનિકા દમિતઃ પ્રમાણે થશે.

☆ સંજ્ઞતઃ, સંજ્ઞાપિતઃ = તે મરાવે છે. અહીં મારણ... ૪-૨-૩૦ થી મારણ વિગેરે અર્થમાં જ્ઞા ધાતુનો સ્વર ઇસ્વ થયો છે.

શ્વસ-જપ-વમ-રુષ-ત્વર-સંઘુષાઽસ્વનાઽમઃ । ૪-૪-૭૫

અર્થઃ- શ્વસ, જપ, વમ, રુષ, ત્વર, સમ્+ઘુષ, આ+સ્વન્ અને અમ્ ધાતુથી પરમાં રહેલાં ક્-ક્તવતુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ વિકલ્પે થતો નથી.

વિવેચન - (૧) શ્વસ્તઃ, શ્વસિતઃ = શ્વાસ લેવાયો. શ્વસન્-પ્રાણને (૧૦૮૦)

શ્વસ્+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

શ્વસ્ત - આ સૂત્રથી ઇટ્ નો નિષેધ. સિ પ્રત્યય, સોરઃ, રુપદાન્તે... થી શ્વસ્તઃ થશે. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમનો નિષેધ ન થાય ત્યારે સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ થવાથી શ્વસિતઃ થશે.

(૨) વિશ્વસ્તવાન્, વિશ્વસિતવાન્ = શ્વાસ લીધો. સાધનિકા શ્વસ્તઃ-શ્વસિતઃ પ્રમાણે થવાથી વિશ્વસ્તવત્, વિશ્વસિતવત્. પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રન્નવાન્ પ્રમાણે થશે.

(૩) જપ્તઃ, જપિતઃ = જાપ કરાયો. જપ-માનસેવ્યકેવચને ચ (૩૩૮) સાધનિકા શ્વસ્તઃ, શ્વસિતઃ પ્રમાણે થશે.

(૪) જપ્તવાન્, જપિતવાન્ = જાપ કર્યો. સાધનિકા શ્વસ્તવાન્, શ્વસિતવાન્ પ્રમાણે થશે.

(૫) વાન્તઃ, વમિતઃ = વમન કરાયું. ટુવમૂ-ઉદિગરણે (૯૬૯) વાન્તઃ ની સાધનિકા શ્વસ્તઃ પ્રમાણે થશે પણ અહન્... ૪-૧-૧૦૭ થી ઉપાન્ય સ્વર દીર્ઘ અને મ્માં... ૧-૩-૩૯ થી મ્ નો ન્ થશે. વિકલ્પપક્ષે સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ થવાથી વમિતઃ થશે.

(૬) વાન્તવાન્, વમિતવાન્ = વમન કર્યું. વાન્તવાન્ ની સાધનિકા વાન્તવત્ સુધી વાન્ત પ્રમાણે થશે. પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રન્નવાન્ પ્રમાણે થશે. વિકલ્પપક્ષે સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ થવાથી વમિતવાન્ થશે.

(૭) રુષ્ઃ, રુષિતઃ = ક્રોધ કરાયો. રુષ્ચ્-રોષે (૧૨૧૫)

રુષ્+તં - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

રુષ્ઃ - આ સૂત્રથી ઇટ્ નો નિષેધ.

રુષ્ઃ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ટ્ સિ પ્રત્યય, સોરઃ, રુપદાન્તે... થી રુષ્ઃ થશે. વિકલ્પપક્ષે સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ થવાથી રુષિતઃ થશે.

(૮) રુષ્વાન્, રુષિતવાન્ = ક્રોધ કર્યો. સાધનિકા રુષ્ઃ, રુષિતઃ પ્રમાણે થશે પણ રુષ્વત્, રુષિતવત્ થયા પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ

હ્રસ્વાન્ પ્રમાણે થશે.

(૯) તૂર્ણઃ, ત્વરિતઃ = ઉતાવળ કરાઈ. તૂર્ણઃ ની સાધનિકા મવ્યવિ... ૪-૧-૧૦૯ માં કરેલી છે. વિકલ્પપક્ષે સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી ઇદ્ આગમ થવાથી ત્વરિતઃ થશે.

(૧૦) તૂર્ણવાન્, ત્વરિતવાન્ = ઉતાવળ કરી. સાધનિકા તૂર્ણઃ, ત્વરિતઃ પ્રમાણે થવાથી તૂર્ણવત્, ત્વરિતવત્ થશે. પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વાન્ પ્રમાણે થશે.

(૧૧) સંઘુષ્ટૌ, સંઘુષિતૌ દમ્યૌ = દમન કરવા યોગ્ય (બે વાંદગરડાં) સાધનિકા રુઢઃ, રુષિતઃ પ્રમાણે થશે. પણ સંઘુષ્ટ+ઔ, સંઘુષિત+ઔ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી ઔ પ્રત્યય, સંઘુષ્ટૌ, સંઘુષિતૌ - એદૌત્... ૧-૨-૧૨ થી અ+ઔ = ઔ.

(૧૨) સંઘુષ્ટવાન્, સંઘુષિતવાન્ = ઘોષણા કરી. સાધનિકા રુઢઃ, રુષિતઃ પ્રમાણે થવાથી સંઘુષ્ટવત્, સંઘુષિતવત્ થશે. પછીની સાધનિકા ૪-૨-૬૭ માં જણાવેલ હ્રસ્વાન્ પ્રમાણે થશે.

☆ ઘુષે... ૪-૪-૬૮ થી આ સૂત્ર પર હોવાથી સંઘુષ્ ધાતુથી પર રહેલાં ક્ત-ક્તવત્ ની આદિમાં નિત્ય ઇદ્ નો નિષેધ ન થતાં વિકલ્પે ઇદ્ આગમ થયો છે.

(૧૩) આસ્વાન્તઃ, આસ્વનિતઃ = અવાજ કરાવો. સાધનિકા વાન્તઃ, વમિતઃ પ્રમાણે થશે.

(૧૪) આસ્વાન્તવાન્, આસ્વનિતવાન્ = અવાજ કર્યો. સાધનિકા વાન્તવાન્, વમિતવાન્ પ્રમાણે થશે.

(૧૫) અભ્યાન્તઃ, અભ્યમિતઃ = સામે જવાયું. અમ-ગતૌ (૩૮૨) સાધનિકા વાન્તઃ, વમિતઃ પ્રમાણે થશે.

(૧૫) અભ્યાન્તવાન્, અભ્યમિતવાન્ = સામે ગયો. સાધનિકા વાન્તવાન્, વમિતવાન્ પ્રમાણે થશે.

☆ આ સૂત્ર પર હોવાથી અવિશબ્દ અર્થમાં પણ આ સૂત્રથી સંઘુષ્ટ, સંઘુષિતા રજ્જુઃ એવો પ્રયોગ થાય છે. અને મન અર્થમાં પણ આ સૂત્રથી આસ્વાન્તઃ, આસ્વનિતઃ મનઃ એવો પ્રયોગ પણ થાય છે.

હષ્ઃ કેશ-લોમ-વિસ્મય-પ્રતિધાતે । ૪-૪-૭૬

અર્થ:- કેશ, લોમ, વિસ્મય અને પ્રતિધાત અર્થ ગમ્યમાન હોય તો હષ્ ધાતુથી પરમાં રહેલાં ક-ક્કવતુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ વિકલ્પે થતો નથી.

વિવેચન - (૧) હષ્ઃ, હષિતા: કેશા: = સારા દીમિવાળા વાળ. હષૂ-અલીકે (૫૩૫)

હષ્+ત - ક... ૫-૧-૧૭૪ થી ક પ્રત્યય.

હષ્+ત - આ સૂત્રથી ઇટ્ નો નિષેધ.

હષ્ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્.

હષ્+અસ્ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી જસ્ પ્રત્યય.

હષ્ઞસ્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+અ = આ. સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી

હષ્ઞા: થશે. આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમનો નિષેધ ન થાય ત્યારે સ્તાદ્ય...

૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ થવાથી હષિતા: થશે.

(૨) હષ્ઃ, હષિતં લોમધિ: = રુંવાડાવડે હર્ષ વ્યક્ત કરાયો. સાધનિકા હષ્ઞા: હષિતા: પ્રમાણે થશે. પણ સિ પ્રત્યય, સિ નો અમ્ અને અમ્ નાં અ નો લોપ થશે.

(૩) હષ્ઃ, હષિત: ચૈત્ર: = ચૈત્ર વિસ્મય પામ્યો. સાધનિકા હષ્ઞા: હષિતા: પ્રમાણે થશે. પણ સિ પ્રત્યય લાગશે.

(૪) હષ્ઞા: હષિતા: દન્તા: = તુટેલાં (ધાત પામેલાં) દાંત. સાધનિકા હષ્ઞા: હષિતા: પ્રમાણે થશે.

કેશાદિષ્વિતિ કિમ્ ? હષ્ઃ મૈત્ર: = મૈત્ર ખોટું બોલ્યો. અહીં કેશ વિગેરે અર્થમાં હષ્ ધાતુ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ વિકલ્પે ન થતાં વેયેડપત: ૪-૪-૬૨ થી નિત્ય નિષેધ થયો છે.

હષિત: ચૈત્ર: = ચૈત્ર ખુશ થયો. હષ્ચ-તુષ્ઠૌ (૧૨૧૪) અહીં પણ કેશ વિગેરે અર્થમાં હષ્ ધાતુ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ વિકલ્પે ન થતાં સ્તાદ્ય... ૪-૪-૩૨ થી ઇટ્ આગમ થયો છે.

★ હષૂ ધાતુ ઋદિત્ હોવાથી ઋદિતો વા ૪-૪-૪૨ થી ત્વા પ્રત્યય પર છતાં વિકલ્પે ઇટ્ આગમ થતો હોવાથી વેયેડપત: ૪-૪-૬૨ થી ક-ક્કવતુ પ્રત્યય પર છતાં નિષેધ થતો હતો અને હષ્ચ ધાતુને સ્તાદ્ય...

૩૨ થી નિત્ય ઇટ્ આગમ થતો હતો તેનો આ સૂત્રે વિકલ્પ કર્યો.

અપચિત: । ૪-૪-૭૭

અર્થ:- ક્ પ્રત્યયાન્ત અપ પૂર્વક ચાચ્ ધાતુથી ક્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ નો અભાવ અને ચાચ્ નો ચિ નિપાતન વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - અપચિત: , અપચાયિત: = પૂજાએલો. ચાચ્-પૂજાનિશામનયો: (૮૧૭)

અપ+ચાચ્+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય.

અપચિત - આ સૂત્રથી ઇટ્ નો અભાવ અને ચાચ્ નો ચિ સિ પ્રત્યય, સોઠુ: , રુપદાન્તે... થી અપચિત: થશે. આ સૂત્રથી નિપાતન ન થાય ત્યારે અપચાયિત: થશે.

★ અહીં ચાચ્ ધાતુનો જ નિપાતનથી અપચિત: પ્રયોગ થશે પણ ચિનોતિ (ચિ) ધાતુનું નિપાતન નથી. ચિંગટ્ ધાતુ અનિટ્ હોવાથી અપચિત: પ્રયોગ થાય છે પણ પૂજા અર્થમાં નિપાતન ચાચ્ ધાતુનું જ થશે.

સૃજિ-દૃશિ-સ્કૃ-સ્વરાડ્વતસ્તૃજ્નિત્યાડનિટસ્થર્વ: । ૪-૪-૭૮

અર્થ:- સૃજ, દૃશ અને સ્કૃ ધાતુથી તેમ જ તૃચ્ પ્રત્યય પર છતાં નિત્ય અનિટ્ એવા સ્વરાન્ત અને અકારવાળા ધાતુથી વિધાન કરાએલ થવું પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પે ઇટ્ થતો નથી.

વિવેચન - (૧) સસ્રજ, સસર્જિથ = તેં સર્જન કર્યું.

સૃજ્+થ - ણ્... ૩-૩-૧૨ થી થવું પ્રત્યય.

સૃજ્+થ - સ્કૃ... ૪-૪-૮૧ થી પ્રાપ્ત ઇટ્ નો નિષેધ.

સૃજ્સૃજ્+થ - દ્વિર્ધાતુ:... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

સૃસૃજ્+થ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન જ્ નો લોપ.

સસૃજ્+થ - ઋતોડ્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

સસૃઅજ્+થ - અ:સૃજિ... ૪-૪-૧૧૧ થી સ્વરની પરમાં અ આગમ.

સસ્રજ્+થ - ઇવળાદિ:... ૧-૨-૨૧ થી ઋ નો રૂ.

સસ્રષ્+થ - યજ... ૨-૧-૮૭ થી જ્ નો ષ્.

સસ્રજ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી થ્ નો ટ્. આ સૂત્રથી ઇટ્ નો નિષેધ

ન થાય. ત્યારે સસૃજ્+થ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

સસૃજ્+ઇ+થ - સ્કસૃ... ૪-૪-૮૧ થી इट् આગમ.

સસર્જિથ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ऋ નો ગુણ અર્.

(૨) દદ્રઘ, દદર્શિથ = તેં જોયું. સાધનિકા સસ્રઘ, સસર્જિથ પ્રમાણે થશે.

(૩) સઙ્ગસ્કર્થ, સઙ્ગસ્કરિથ = તેં સંસ્કાર કર્યો.

સમ્+ચસૃ+થ સુધી સ્ક... ૪-૩-૮ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે.

સઙ્ગસૃ+થ - તૌ-મુમૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો જ્.

સઙ્ગસ્કર્થ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ऋ નો ગુણ અર્ આ સૂત્રથી इट્ નો નિષેધ ન થાય ત્યારે સઙ્ગસૃ+થ સુધી ઉપર પ્રમાણે થશે.

સઙ્ગસૃ+ઇ+થ - સ્કસૃ... ૪-૪-૮૧ થી इट્ આગમ.

સઙ્ગસ્કરિથ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ऋ નો ગુણ અર્.

(૪) યયાથ, યયિથ = તું ગયો.

યા+થ - ણ્... ૩-૩-૧૨ થી થવ્ પ્રત્યય.

યા+થ - આ સૂત્રથી इट્ નો નિષેધ.

યાયા+થ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

યયાથ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ. આ સૂત્રથી इट્ નો

નિષેધ ન થાય ત્યારે इडेत्... ૪-૩-૮૪ થી અન્ત્ય આ નો લોપ થવાથી

યયિથ થશે. એજ પ્રમાણે - વૌક્-વિવેથ, વિવિયિથ - ણીર્-નિનેથ,

નિનિયિથ - હુંક્-જુહોથ, જુહવિથ. આ ધાતુઓ એકસ્વરી અનુસ્વાર

ઇત્વાળા હોવાથી એકસ્વા... ૪-૪-૫૬ થી સાદિ-તાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે

इट् આગમ ન થવાથી તૃચ્ પ્રત્યય પર છતાં નિત્ય અનિટ્ છે તેથી આ

સૂત્રથી થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પે इट્ આગમ થયો છે. યા ધાતુ

સ્વરાન્ત છે.

(૫) પપ્થ, પેચિથ = તેં રાંધ્યું. સાધનિકા અનાદેશા... ૪-૧-૨૪ માં કરેલી

છે. અહીં પણ ડુપ્ચીષ્ ધાતુ એકસ્વરી અનુસ્વાર ઇત્વાળો હોવાથી

એકસ્વા... ૪-૪-૫૬ થી સાદિ-તાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે इट્ આગમ થતો

નથી તેથી તૃચ્ પ્રત્યય પર છતાં નિત્ય અનિટ્ હોવાથી આ સૂત્રથી થવ્

પ્રત્યયની પૂર્વે વિકલ્પે ઇદ્ આગમ થયો છે. આ ધાતુ અકારવાળો છે. એજ પ્રમાણે - શક્તું-શશક્થ, શેકિથ-યજી-ઇયષ્ઠ, ઇયજિથ, ગમ્તું-જગન્થ, જગમિથ પ્રયોગો થશે.

તૃજનિત્યાઽનિટ્ ઇતિ કિમ્ ? રન્ધિથ = તેં રંધ્યું. રઘૌચ્ (૧૧૮૮)

રધ્+થ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી થવ્ પ્રત્યય.

રધ્+ઇ+થ - સ્કસૃ... ૪-૪-૮૧ થી ઇદ્ આગમ.

રન્ધ્+ઇ+થ - રધ્ ઇટિ... ૪-૪-૧૦૧ થી સ્વરની પછી ન્ આગમ.

રન્ધ્+રન્ધ્+ઇ+થ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

રન્ધિથ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ન્ નો લોપ.

☆ શિશ્રયિથ = તેં સેવા કરી.

શ્રિ+થ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી થવ્ પ્રત્યય.

શ્રિ+ઇ+થ - સ્કસૃ... ૪-૪-૮૧ થી ઇદ્ આગમ.

શ્રિશ્રિ+ઇ+થ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

શિશ્રિ+ઇ+થ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ર્ નો લોપ.

શિશ્રે+ઇ+થ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઇ નો ગુણ એ.

શિશ્રયિથ - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અર્થ, અહીં રધ્ ધાતુ ઔદિત્ હોવાથી ધૃગૌદિતઃ ૪-૪-૩૮ થી વિકલ્પે ઇદ્ આગમ થાય છે અને શ્રિ ધાતુને સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી નિત્ય ઇદ્ આગમ થાય છે. તેથી તૃચ્ પ્રત્યય પર છતાં રન્ધ્ ધાતુ વેદ્ છે અને શ્રિ ધાતુ સેદ્ છે તેથી આ સૂત્રથી થવ્ ની પૂર્વે ઇદ્ વિકલ્પે થયો નથી.

વિહિતવિશેષણં કિમ્ ? ચર્કર્ષિથ = તેં ખેડ્યું.

કૃષ્+થ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી થવ્ પ્રત્યય.

કૃષ્+ઇ+થ - સ્કસૃ... ૪-૪-૮૧ થી ઇદ્ આગમ.

કૃષ્કૃષ્+ઇ+થ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

કૃકૃષ્+ઇ+થ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ષ્ નો લોપ.

કકૃષ્+ઇ+થ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નોં અ.

ચકૃષ્+ઇ+થ - કહ... ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક નો ચ.

ચક્રવર્થિ લઘોરૂ... ૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અર્. અહીં ક્રવં-
વિલેખને (પ૦૬) ધાતુ એકસ્વરી અનુસ્વાર ઇત્વાળો હોવાથી
એકસ્વર... ૪-૪-૫૬ થી સાદિ-તાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થતો નથી તેથી
ત્વચ્ પ્રત્યય પર છતાં નિત્ય અનિટ્ છે. પણ અકારવાળો ધાતુ નથી
ગુણ થયા પછી અકાર થયેલો છે તેથી આ સૂત્રથી થવ્ પ્રત્યયની પૂર્વે
વિકલ્પે ઇટ્ આગમ થયો નથી.

સૃજિદ્વશિસ્ક્રસ્વરાત્વત્વ ઇતિ કિમ્ ? રાધિથ, બિભેદિથ અહીં સૂત્રમાં
કહેલ એક પણ ધાતુ નથી સ્વાન્તા નથી તેમજ અકારવાળો પણ નથી.
તેથી આ સૂત્રથી થવું ની પૂર્વે વિકલ્પે ઇદ્ ન થતાં સ્કસ... ૪-૪-૮૧
થી નિત્ય ઇદ્ આગમ થયો છે.

તૃજિતિ કિમ્? લુલવિથ અહીં લૂ ધાતુને ડવર્ણાત્ ૪-૪-૫૮ થી કિટ્ પ્રત્યય પર છતાં ઇડ્ આગમનો નિષેધ છે. પણ તૃચ્ પ્રત્યય પર છતાં નિત્ય અનિટ્ નથી તેથી આ સૂત્રથી થવ્ પ્રત્યય પર છતાં ઇડ્ આગમનો વિકલ્પે નિષેધ ન થતાં સ્કસૃ... ૪-૪-૮૧ થી નિત્ય ઇડ્ આગમ થયો છે.

થવ્ ઇતિ કિમ્ ? પેચિવ્, પેચિમ - અહીં થવ્ પ્રત્યય નથી વ અને મ પ્રત્યય છે તેથી આ સૂત્રથી વિકલ્પે ઇટ્ આગમ ન થતાં સ્કસૃ... ૪-૪-૮૧ થી નિત્ય ઇટ્ આગમ થયો છે.

★ સૂત્રમાં સ્વરાન્ત ધાતુનાં ગ્રહણથી સ્ક ધાતુનું ગ્રહણ થતું હોવા છતાં સ્ક ધાતુને જુદો ગ્રહણ કર્યો છે તે ઋતઃ ૪-૪-૭૯ સૂત્રથી થવ પ્રત્યયની પર્વે ઇદ નો નિત્ય નિષેધ ન થાય તે માટે છે.

क्रतः । ४-४-७९

अर्थ:- तृच् प्रत्यय पर छातां नित्य अनिट् अेवा ऋकारान्त धातुथी विधान कराअेल थव् प्रत्ययनी आदिमां इट् आगम थतो नथी.

विवेचन - जहर्थ = तेँ ७२३। ३५. हंग-हरणे (८८५)

ह+थ - णव्... ३-३-१२ थी थव् प्रत्यय.

हृ+थ - एकस्वरा... ४-४-५६ थी इट् नो निषेध.

हृह्+थ - द्विधातुः... ४-१-१ थी धातु द्विव.

હહ-થ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

જહ-થ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં હ નો જ.

જઠર્થ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્.

તૃજનિત્યાનિટ્ ઇત્યેવ - સસ્વરિથ = તેં અવાજ કર્યો. ઔસ્વ (૨૧)

સ્વ+થ - ણ્વ... ૩-૩-૧૨ થી થવ્ પ્રત્યય.

સ્વ-ઇ+થ - સ્કસૃ... ૪-૪-૮૧ થી ઇટ્ આગમ.

સ્વસ્વ-ઇ+થ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

સૃસ્વ-ઇ+થ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી વ્ નો લોપ.

સસ્વ-ઇ+થ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

સસ્વરિથ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્. અહીં સ્વ ધાતુ

ઔદિત્ હોવાથી ધૂગૌદિતઃ ૪-૪-૩૮ થી સાદિ-તાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે

વિકલ્પે ઇટ્ આગમ થતો હોવાથી તૃચ્ પ્રત્યય પર છતાં સ્વ ધાતુ વેટ

છે પણ અનિટ્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમનો નિષેધ થયો નથી.

ઋત્ ઇતિ કિમ્ ? વિશેદિથ અહીં ખિદ્ ધાતુ ઋકારાન્ત ન હોવાથી

આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમનો નિષેધ ન થતાં સ્કસૃ... ૪-૪-૮૧ થી નિત્ય

ઇટ્ આગમ થયો છે.

☆ ૪-૪-૭૮ થી આ સૂત્ર જુદું બનાવ્યું તેથી નવા ની નિવૃત્તિ થઈ છે.

અન્યથા ઋકારાન્ત ધાતુ સ્વરાન્ત હોવાથી ૪-૪-૭૮ સૂત્રથી વિકલ્પે

ઇટ્ ની પ્રાપ્તિ હતી.

ઋ-વૃ-વ્યેઽદ ઇટ્ । ૪-૪-૮૦

અર્થ:- ઋ-વૃ-વ્યે અને અદ્ ધાતુથી પરમાં રહેલાં થવ્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) આરિથ = તે ગયો. સાધનિકા અનાતો... ૪-૧-૬૯ માં જણાવેલ આર પ્રમાણે થશે. પરન્તુ અહીં થવ્ પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ થયો છે.

(૨) વવરિથ = તું વર્ચો. સાધનિકા ૪-૪-૭૯ માં જણાવેલ સસ્વરિથ પ્રમાણે થશે.

(૩) સંવિવ્યયિથ = તેં ઢાંક્યું. સમ્+વિવ્યે+થ સુધી ૪-૧-૭૧ માં જણાવ્યા

પ્રમાણે થશે. અહીં ણવ્ ને બદલે થવ્ પ્રત્યય થશે.

સમ્-વિવ્યે+થ - જ્યાવ્યે... ૪-૧-૭૧ થી પૂર્વનાં ઇ નો ઇ.

સમ્-વિવ્યે+ઇ-થ - આ સૂત્રથી ઇદ્ નો આગમ.

સંવિવ્યે+ઇથ - તૌમુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

સંવિવ્યયિથ - દૈતૌ... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્.

(૪) આદિથ = તેં ખાધું. સાધનિકા ૪-૨-૬૮ માં જણાવેલ આદુઃ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં થવ્ પ્રત્યય હોવાથી આ સૂત્રથી થવ્ ની પૂર્વે ઇદ્ આગમ થયો છે.

✽ ઋ ધાતુને ઋતઃ ૪-૪-૭૯ થી થવ્ પૂર્વે ઇદ્ નો નિષેધ થતો હતો, વૃ ધાતુને સ્કસૃ... ૪-૪-૮૧ થી થવ્ ની પૂર્વે ઇદ્ નો નિષેધ થતો હતો તથા વ્યે અને અદ્ ધાતુ એક્સ્વરી અનુસ્વાર ઇત્વાળા હોવાથી તૃચ્ પ્રત્યય પર છતાં નિત્ય અનિટ્ સ્વરાન્ત અને અકારવાળો ધાતુ છે તેથી ઇદ્ નો આગમ વિકલ્પે થતો હતો તે બધાને આ સૂત્રથી નિત્ય ઇદ્ આગમ થયો.

✽ સૂત્રમાં પુનઃ ઇદ્ પ્રહણ કરવાથી ન્ નો અધિકાર નિવૃત્ત થયો.

સ્ક-સૃ-વૃ-ભૃ-સ્તુ-દ્રુ-શ્રુ-સ્ત્રોર્વ્યઙ્જનાદેઃ પરીક્ષાયાઃ । ૪-૪-૮૧

અર્થ:- સૃ, વૃ, ભૃ, સ્તુ, દ્રુ, શ્રુ અને સ્ત્રુ ધાતુને વર્જીને સ્કૃ તથા અન્ય સર્વ ધાતુઓથી પર રહેલાં પરીક્ષાનાં વ્યંજનાદિ પ્રત્યયોની આદિમાં ઇદ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) સંચસ્કરિવ = અમે બે જણાએ સંસ્કાર કર્યો. સમ્+ચસ્કૃ+વ સુધી સ્કૃ... ૪-૩-૮ માં જણાવ્યા પ્રમાણે થશે. સંચસ્કૃ+વ - તૌમુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર, સંચસ્કૃ+ઇથ - આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ, સંચસ્કરિવ - નામિનો... ૪-૩-૧ થી ઋ નો ગુણ અર્.

(૨) દદિવ = અમે બે જણાએ આપ્યું.

દા+વ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી વ પ્રત્યય.

દા+ઇ+વ - આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ.

દાદા+ઇ+વ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

દદા+ઇવ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

દદિવ - ઇડેત્... ૪-૩-૯૪ થી આ નો લોપ.

(૩) ચિચ્ચિવહે = અમે બે જણાએ ભેગું કર્યું.

ચિ+વહે - ણ્વ... ૩-૩-૧૨ થી વહે પ્રત્યય.

ચિ+ઇ+વહે - આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ.

ચિચિ+ઇવહે - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.

ચિચ્ચિવહે - યોડનેક... ૨-૧-૫૬ થી ચિ નાં ઇ નો ય.

સ્કિતિ કિમ્ ? ચકૃવ = અમે બન્નેએ કર્યું. સાધનિકા ૪-૪-૭૯ માં જણાવેલ જહર્થ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં વ પ્રત્યય થશે. તે વ પ્રત્યયને ઇન્ધ્ય... ૪-૩-૨૧ થી કિદ્વદ્ભાવ થવાથી ગુણ નહીં થાય. અને કઢ... ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક્ નો ચ્ થશે. એજ પ્રમાણે - ચક્રમ, ચકર્થ, ચકૃષે. અહીં સ્કૃ ધાતુ સ્સટ્ આગમ વાળો હોય તો જ આ સૂત્રથી પરોક્ષાનાં વ્યંજનાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ થાય છે કેવલ ક્ ધાતુથી ઇટ્ આગમ થતો નથી.

સ્નાદિ વર્જનં કિમ્ ? (૧) સસૃવ = અમે બન્ને ગયા, (૨) વવૃવ, વવૃવહે = અમે બન્ને વર્ષ્યા. સાધનિકા ચકૃવ પ્રમાણે થશે. (૩) બર્ષર્થ = તેં પોષણ કર્યું. સાધનિકા ૪-૪-૭૯ માં જણાવેલ જહર્થ પ્રમાણે થશે. દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ભ્ નો વ્ થશે. (૪) તુષ્થેથ = તેં સ્તુતિ કરી. સ્તુ+થ - ૩-૩-૧૨ થી થવ્ પ્રત્યય, સ્તુસ્તુ+થ - ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ, તુસ્તુ+થ - ૪-૧-૪૫ થી પૂર્વનાં સ્ નો લોપ, તુસ્થોથ - ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ, તુષ્થોથ - ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ, તુષ્થેથ - ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્ થશે. (૫) દુદ્ધોથ = તું ગયો. દ્ધ+થ - ૩-૩-૧૨ થી થવ્ પ્રત્યય, દુદ્ધ+થ - ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ, દુદ્ધ+થ - ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન ર્ નો લોપ, દુદ્ધોથ - ૪-૩-૧ થી ડ નો ગુણ ઓ થશે. (૬) શુષ્થોથ = તું ટપક્યો. સાધનિકા દુદ્ધોથ પ્રમાણે થશે. (૭) સુસ્થોથ = તું ગયો. સાધનિકા દુદ્ધોથ પ્રમાણે થશે. અહીં સૂત્રમાં સ્ વિગેરે ધાતુઓનું વર્જન હોવાથી પરોક્ષાનાં વ્યંજનાદિ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ થતો નથી.

- ☆ વૃ ધાતુને ૪-૪-૮૦ થી થવ્ ની પૂર્વે ઇદ્ થાય છે. સૃ અને મૃ ધાતુને ૪-૪-૭૯ થી થવ્ ની પૂર્વે ઇદ્ નો નિષેધ જ છે. તથા સ્તુ-દ્વુ-શ્ચુ અને સુ ધાતુને ૪-૪-૭૮ થી ઇદ્ ની વિકલ્પે પ્રાપ્તિ હતી પણ આ સૂત્રથી જ પ્રાપ્ત ઇદ્ નો ૪-૪-૭૮ માં વિકલ્પ કરેલો હોવાથી હવે થવ્ ની પૂર્વે ઇદ્ આગમ ૪-૪-૭૮ થી પણ નહીં થાય.
- ☆ વવૃષે - ઋવર્ણ... ૪-૪-૫૭ થી ઇદ્ આગમનો નિષેધ થતો હોવાથી સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી પણ ઇદ્ નહીં થાય.

ઘસેકસ્વરાડ્ડતઃ ક્રસોઃ । ૪-૪-૮૨

અર્થ:- ઘસ ધાતુથી, એકસ્વરવાળા ધાતુથી અને આકારાન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલાં પરોક્ષાનાં ક્રસુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) જક્ષિવાન્ = ખાધું. સાધનિકા ગમહન... ૪-૨-૪૪ માં જણાવેલ જક્ષુઃ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં ઉસ્ ને બદલે તત્ર... ૫-૨-૨ થી ક્રસુ પ્રત્યય થયો છે. તેથી આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ થવાથી જક્ષિવસ્ થશે. હવે પછીની સાધનિકા ભુવો... ૪-૨-૪૩ માં જણાવેલ બભૂવાન્ પ્રમાણે થશે.

(૨) આદિવાન્ = ખાધું. સાધનિકા અસ્યા... ૪-૧-૬૮ માં જણાવેલ આદુઃ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં ઉસ્ ને બદલે તત્ર... ૫-૨-૨ થી ક્રસુ પ્રત્યય થયો છે. તેથી આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ થવાથી આદિવસ્ થશે. હવે પછીની સાધનિકા ભુવો... ૪-૨-૪૩ માં જણાવેલ બભૂવાન્ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે આશિવાન્, ઋચિવાન્, શેકિવાન્, પેચિવાન્, સેદિવાન્.

(૩) યયિવાન્ = ગયો. યા+વસ્ - તત્ર... ૫-૨-૨ થી ક્રસુ પ્રત્યય, યાયાવસ્ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ, યયાવસ્- હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ, યયાઇવસ્ - આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ, યયિવસ્ - ઇદેત્... ૪-૩-૮૪ થી આ નો લોપ. હવે પછીની સાધનિકા ભુવો... ૪-૨-૪૩ માં જણાવેલ બભૂવાન્ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે - પપિવાન્, તસ્થિવાન્, જગિલવાન્.

પરોક્ષાયા ઇત્યેવ - વિદ્વાન્ = વિદ્વાન. વિદ્+વસ્ - વા વેત્તે... ૫-૨-૨૨ થી વર્તમાનમાં વિદ્ ધાતુથી ક્રસુ પ્રત્યય થવાથી વિદ્વસ્ થશે. હવે પછીની સાધનિકા ભુવો... ૪-૨-૪૩ માં જણાવેલ બભૂવાન્ પ્રમાણે

થશે. અહીં ક્રસુ પ્રત્યય વર્તમાન કાળમાં થયેલો છે પરોક્ષમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ થયો નથી.

ઘસેકસ્વરાત્ ઇતિ કિમ્ ? બભૂવાન્ = થયો. સાધનિકા ભુવો... ૪-૨-૪૩ માં કરેલી છે. અહીં અનેકસ્વરી ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી ક્રસુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ આગમ થયો નથી. ષૂ ધાતુ તો એકસ્વરી છે પણ દ્વિત્વ થયા પછી પણ જો ધાતુ એકસ્વરી રહેતો હોય તો જ આ સૂત્રથી ક્રસુ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ આગમ થાય છે. જો આવું ન હોત તો ઘસુ ધાતુ પણ એકસ્વરી જ છે તેને સૂત્રમાં જુદો ગ્રહણ ન કરવો પડત. એક સ્વરવાળા ધાતુનાં ગ્રહણથી ઘસુ નું પણ ગ્રહણ થઈ જ જાત છતાં ઘસુ ને જુદો ગ્રહણ કર્યો છે તેના પરથી જ ફલિત થાય છે કે દ્વિત્વ થયા પછી પણ એકસ્વરી હોય તો જ આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ થાય.

☆ દરિદ્રાંચકૃવાન્ - અહીં દરિદ્રા ધાતુ આકારાન્ત છે પણ તેને પરોક્ષમાં આમ થવાથી આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ થયો નથી.

☆ ક્રસુ પરોક્ષાનો વ્યંજનાદિ પ્રત્યય હોવાથી સ્કસૃ... ૪-૪-૮૧ થી ઇટ્ આગમની પ્રાપ્તિ હતી છતાં પણ આ સૂત્ર બનાવ્યું તેથી નિયમ થયો કે ઘસુ, એકસ્વરવાળા અને આકારાન્ત ધાતુઓથી જ ક્રસુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ થશે પણ અન્ય ધાતુઓથી હવે ક્રસુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ નહીં થાય.

ગમ-હન-વિદ્-વિશ-દૂશો વા । ૪-૪-૮૩

અર્થ:- ગમ્-હન્-વિદ્, વિશ્ અને દૂશ્ ધાતુથી પરમાં રહેલાં પરોક્ષાનાં ક્રસુ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) જગિમવાન્, જગન્વાન્ = ગયો. ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ માં જણાવેલ જગમ્ સુધી થશે. પણ તત્ર... ૫-૨-૨ થી ક્રસુ પ્રત્યય થશે.

જગમ્+ઇ+વસ્ - આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ.

જગિમવસ્ - ગમહન... ૪-૨-૪૪ થી ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ. હવે પછીની સાધનિકા ભુવો... ૪-૨-૪૩ માં જણાવેલ બભૂવાન્ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી જ્યારે ઇટ્ આગમ ન થાય ત્યારે મૌનો... ૨-૧-૬૭ થી મ્ નો ન્ થવાથી જગન્વાન્ થશે.

- (૨) જઘ્નિવાન્, જઘન્વાન્ = તેણે હણ્યો. ગહોર્જ: ૪-૧-૪૦ માં જણાવેલ જહન્ સુધી થશે. અહીં તત્ર... ૫-૨-૨ થી ક્સુ પ્રત્યય થશે.
જહન્+ઇ+વસ્ - આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ.
જહ્નિ+વસ્ - ગમ... ૪-૨-૪૪ થી ઉપાન્ત્ય અ નો લોપ.
જઘ્નિવસ્ - અઢે... ૪-૧-૩૪ થી હ નો ઘ્ હવે પછીની સાધનિકા ભુવો... ૪-૨-૪૩ માં જણાવેલ બભૂવાન્ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી જ્યારે ઇટ્ આગમ ન થાય ત્યારે જગન્વાન્ પ્રમાણે જઘન્વાન્ થશે.
- (૩) વિવિદિવાન્, વિવિદ્વાન્ = પ્રાપ્ત કર્યું.
વિદ્+વસ્ - તત્ર... ૫-૨-૨ થી ક્સુ પ્રત્યય.
વિદ્વિદ્+વસ્ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિત્વ.
વિવિદ્+વસ્ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન દ્ નો લોપ.
વિવિદિવસ્ - આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ. હવે પછીની સાધનિકા ભુવો... ૪-૨-૪૩ માં જણાવેલ બભૂવાન્ પ્રમાણે થશે. આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ ન થાય ત્યારે વિવિદ્વાન્ થશે.
- (૪) વિવિશિવાન્, વિવિશ્વાન્ = પ્રવેશ કર્યો. સાધનિકા વિવિદિવાન્, વિવિદ્વાન્ પ્રમાણે થશે.
- (૫) દદ્વશિવાન્, દદ્વશ્વાન્ = જોયું. સાધનિકા વિવિદિવાન્, વિવિદ્વાન્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ થશે.
- ☆ વિદ્લ્ એ પ્રમાણે લૃકારનો નિર્દેશ કરેલો હોવાથી લાભાર્થક વિદ્ ધાતુનું ગ્રહણ થશે પણ જ્ઞાનાર્થક વિદ્ ધાતુનું ગ્રહણ નહીં થાય તેનું તો વિવિદ્વાન્ એક જ રૂપ થશે. અને સત્તા-વિચાર અર્થવાળો વિદ્ ધાતુ આત્મનેપદી હોવાથી ક્સુ પ્રત્યયની પ્રાપ્તિ જ નથી.
- ☆ ૪-૪-૮૨ સૂત્રથી ક્સુ પ્રત્યય પર છતાં અન્ય ધાતુઓને ઇટ્ ની પ્રાપ્તિ ન હતી પણ આટલાં ધાતુઓને વિકલ્પે ઇટ્ કરવો છે તેથી આ સૂત્રની રચના કરી.

સિચોઽજ્ઞે: । ૪-૪-૮૪

અર્થ:- અજ્ઞ ધાતુથી સિચ્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - આહ્નોત્ = તે ગયો. અહ્નોત્ વ્યક્તિપ્રક્ષણગતિષુ (૧૪૮૮) સાધનિકા સ્વરદે... ૪-૪-૩૧ માં જણાવેલ આદૌત્ પ્રમાણે થશે.

☆ અહ્ ધાતુ ઔદિત્ હોવાથી ધૂગૌદિતઃ ૪-૪-૩૮ થી વિકલ્પે ઇદ્ ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો બાધ કરીને આ સૂત્રથી નિત્ય વિધાન કર્યું છે.

ધૂગ્-સુસ્તોઃ પરસ્મૈ ૧ ૪-૪-૮૫

અર્થ:- પરસ્મૈપદમાં ધૂ, સુ અને સ્તુ ધાતુથી પરમાં રહેલાં સિચ્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અધાવીત્ = તેણે કંપાવ્યું, અસાવીત્ = તેણે દુઃખ આપ્યું, અસ્તાવીત્ = તેણે સ્તુતિ કરી. સાધનિકા અદ્યતન્યાં... ૪-૪-૨૨ માં જણાવેલ અવધીત્ પ્રમાણે થશે. પરન્તુ ૪-૪-૨૨ અને ૪-૩-૮૨ સૂત્ર નહીં લાગે તથા સિચિ... ૪-૩-૪૪ થી ઝ-ઝ ની વૃદ્ધિ ઔ અને ઓદૌતો... ૧-૨-૨૪ થી ઔ નો આવ્ થશે.

પરસ્મૈ ઇતિ કિમ્ ? અધોષ્ટ = તેણે કંપાવ્યું. સાધનિકા સ્નોઃ ૪-૪-૫૨ માં જણાવેલ પ્રાસ્નોષ્ટ પ્રમાણે થશે. અહીં આત્મનેપદમાં સિચ્ પ્રત્યય હોવાથી તેની પૂર્વે આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ થયો નથી. એજ પ્રમાણે - અસોષ્ટ, અસ્તોષ્ટ.

☆ ધૂગ્ ધાતુ ઔદિત્ હોવાથી ધૂગૌદિતઃ ૪-૪-૩૮ થી વિકલ્પે ઇદ્ ની પ્રાપ્તિ હતી અને ષુંક્ તથા ષુંગ્ ધાતુ અનિદ્ હોવાથી ઇદ્ ની પ્રાપ્તિ ન હતી તેની આ સૂત્રથી પરસ્મૈપદમાં નિત્ય પ્રાપ્તિ કરી. ધૂ ધાતુને ધૂગૌદિતઃ થી જ્યારે ઇદ્ થાય ત્યારે આ.પ.માં અધવિષ્ટ પ્રયોગ પણ થશે.

યમિ-રમિ-નમ્યાતઃ સોઽન્તશ્ચ ૧ ૪-૪-૮૬

અર્થ:- પરસ્મૈપદમાં યમ્, રમ્, નમ્ અને આકારાન્ત ધાતુથી પરમાં રહેલાં સિચ્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થાય છે. અને ધાતુનાં અન્તે સ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અયંસીત્ = તે અટક્યો. યમૂં-ઉપરમે (૩૮૬)

યમ્+દ - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી દ્ પ્રત્યય.

યમ્+સ્+દ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

યમ્સ્+ઇ-સ્-દ્ - આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ અને ધાતુને અન્તે સ્.

યમ્સ્+ઇ+સ્-ઈ+દ્ - સઃસિજ... ૪-૩-૬૫ થી ઈત્ આગમ.

યમ્સ્+ઇ+ઈદ્ - ઇટ્ઈતિ ૪-૩-૭૧ થી સિચ્ નો લોપ.

અયમ્સ્+ઇ+ઈદ્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ.

અયંસ્+ઇ+ઈદ્ - શિઙ્ઠે... ૧-૩-૪૦ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

અયંસીદ્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી ઇ+ઈ = ઈ.

અયંસીત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૩ થી દ્ નો ત્.

(૨) વ્યંસીત્ = તે અટક્યો. સાધનિકા અયંસીત્ પ્રમાણે થશે.

(૩) અનંસીત્ = તે નમ્યો. સાધનિકા અયંસીત્ પ્રમાણે થશે.

(૪) અયાસિષ્ઠામ્ = તે બે ગયા.

યા+તામ્ - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી તામ્ પ્રત્યય.

યા+સ્+તામ્ - સિજ... ૩-૪-૫૩ થી સિચ્ પ્રત્યય.

યાસ્+ઇ+સ્+તામ્ - આ સૂત્રથી ઇટ્ અને ધાતુને અન્તે સ્.

અયાસિ+સ્+તામ્ - અઙ્... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ.

અયાસિ+ષ્+તામ્ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્.

અયાસિષ્ઠામ્ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્ એજ પ્રમાણે -

અગ્લાસિષ્ઠામ્, અદરિદ્રાસિષ્ઠામ્ - અદરિદ્રિષ્ઠામ્. સાધનિકા ૪-૩-૭૬ માં કરેલી છે તે પ્રમાણે થશે.

પરસ્મૈ ઇત્યેવ - આયંસ્ત, અરંસ્ત, અનંસ્ત, ઢણઃ સ્વયમેવ, અમાસ્ત

ધાન્યં ચૈત્રઃ - સાધનિકા ૩-૪-૮૩ સૂત્રમાં કરેલ અનંસ્ત પ્રમાણે થશે.

અહીં આત્મનેપદમાં સિચ્ પ્રત્યય લાગેલો છે તેથી આ સૂત્રથી ઇટ્ અને ધાતુને અંતે સ્ આગમ થયો નથી.

ઈંશીઙઃ સે-ધ્વે-સ્વ-ધ્વમોઃ । ૪-૪-૮૭

અર્થ:- ઈંશ્ અને ઈંઙ્ ધાતુથી પરમાં રહેલાં વર્તમાનાનાં સે અને ધ્વે પ્રત્યયની આદિમાં તેમજ પંચમીનાં સ્વ અને ધ્વમ્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ઈંશિષે = તું સ્વામી થાય છે. ઈંશિક્-રેશ્વર્યે (૧૧૧૬)

ઈશ્+સે - તિવ્... ૩-૩-૬ થી સે પ્રત્યય.

ઈશિસે - આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ.

ઈશિષે - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

(૨) ઈંશિધ્વે = તમે સ્વામી થાવ છો. ૩-૩-૬ થી ધ્વે પ્રત્યય અને આ સૂત્રથી ધ્વે પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ થયો છે.

(૩) ઈંશિષ્વ = તું સ્વામી થા. ઈશ્+સ્વ - તુવ્તામ્... ૩-૩-૮ થી સ્વ પ્રત્યય, ઈંશિસ્વ - આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ, ઈંશિષ્વ - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

(૪) ઈંશિધ્વમ્ = તમે સ્વામી થાવ. ૩-૩-૮ થી ધ્વમ્ પ્રત્યય અને આ સૂત્રથી ધ્વમ્ પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ આગમ થયો છે.

(૫) ઈંડિષે = તું સ્તુતિ કરે છે. ઈંડિક્-સ્તુતૌ (૧૧૧૪) સાધનિકા ઈંશિષે પ્રમાણે થશે.

(૬) ઈંડિધ્વે = તમે સ્તુતિ કરો છો. સાધનિકા ઈંશિધ્વે પ્રમાણે થશે.

(૭) ઈંડિષ્વ = તું સ્તુતિ કર. સાધનિકા ઈંશિષ્વ પ્રમાણે થશે.

(૮) ઈંડિધ્વમ્ = તમે સ્તુતિ કરો. સાધનિકા ઈંશિધ્વમ્ પ્રમાણે થશે.

✧ ઈશ્ અને ઈંદ્ ધાતુ ગુરુ ઉપાન્ત્યવાળા હોવાથી પરોક્ષાનાં સે અને ધ્વે પ્રત્યય પર છતાં આમ જ થાય છે તેથી અહીં સે અને ધ્વે પ્રત્યય વર્તમાનાનાં જ ગ્રહણ થશે.

✧ સ્વ નાં સાહચર્યથી ધ્વમ્ પ્રત્યય પંચમીનો જ ગ્રહણ થશે પણ ઘસ્તાનીનો ધ્વમ્ પ્રત્યય ગ્રહણ નહીં થાય તેથી ઈશ્ અને ઈંદ્ ધાતુનું ઘસ્તાનીમાં એડ્ઢવમ્ રૂપ થશે. ઈંદ્+ધ્વમ્ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ઈંદ્ઢવમ્ થશે અને ઈશ્+ધ્વમ્ - યજ... ૨-૧-૮૭ થી શ્ નો ષ થવાથી ઈષ્ધ્વમ્, તવર્ગસ્ય... થી ધ્વમ્ નાં ધ્ નો દ્ થવાથી ઈષ્ઢવમ્, તૃતીય... ૧-૩-૪૮ થી ષ નો દ્ થવાથી ઈંદ્ઢવમ્ અને સ્વરાદે:... ૪-૪-૩૧ થી ઈશ્ અને ઈંદ્ બન્નેનાં ઈં ની વૃદ્ધિ એ થવાથી એડ્ઢવમ્ થશે.

✧ વર્તમાનાનાં સે અને ધ્વે તથા પંચમીનાં સ્વ અને ધ્વમ્ એ પ્રમાણે બે સમુદાયની અપેક્ષાએ દ્વિવચન કર્યું છે.

✽ સૂત્રમાં વચનભેદ-યથાસંખ્યની નિવૃત્તિ માટે છે.

રુપજ્ઞકાચ્છિદય: । ૪-૪-૮૮

અર્થ:- રુદ્, સ્વપ્, અન્, શ્વસ્ અને જક્ષ એ પાંચ ધાતુઓથી પરમાં રહેલાં ચકારાદિ પ્રત્યયને વર્જીને વ્યંજનાદિ શિત્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇદ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) રોદિતિ = તું રડે છે. રુદ્-અશ્રુવિમોચને (૧૦૮૭)

રુદ્+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

રુદ્+ઇ+તિ - આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ.

રોદિતિ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઉપાન્ત્ય ૩ નો ગુણ ઓ.

(૨) સ્વપિતિ = તે ઊંધે છે. જિષ્વપંક્-શયે (૧૦૮૮) સાધનિકા રોદિતિ પ્રમાણે થશે. ૪-૩-૪ સૂત્ર નહીં લાગે.

(૩) પ્રાણિતિ = તે જીવે છે. અન-પ્રાણને (૧૦૮૯) સાધનિકા રોદિતિ પ્રમાણે થશે. પણ ૪-૩-૪ સૂત્ર નહીં લાગે અને દ્વિત્વે... ૨-૩-૮૧ થી ન્ નો ણ્ થયો છે.

(૪) શ્વસિતિ = તે શ્વાસ લે છે. શ્વસક્-ગ્રાણને (૧૦૯૦) સાધનિકા રોદિતિ પ્રમાણે થશે. ૪-૩-૪ સૂત્ર નહીં લાગે.

(૫) જક્ષિતિ = તે ખાય છે અથવા હસે છે. જક્ષક્-મક્ષહસનયો: (૧૦૯૧) સાધનિકા રોદિતિ પ્રમાણે થશે. ૪-૩-૪ સૂત્ર નહીં લાગે.

અયિતિ કિમ્ ? રુદ્યાત્ = તે રડે. અહીં યાત્... ૩-૩-૭ થી યાત્ પ્રત્યય લાગેલો છે તે ચકારાદિ શિત્ હોવાથી આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ થયો નથી.

શિત્ ઇતિ કિમ્ ? રોત્સ્યતિ = તે રડશે, સ્વપ્સ્યતિ = તે ઊંધશે. અહીં સ્યતિ... ૩-૩-૧૫ થી ભવિષ્યન્તી નો સ્યતિ પ્રત્યય થયેલો છે તે અશિત્ વ્યંજનાદિ છે પણ શિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ થયો નથી.

પજ્ઞકાદિતિ કિમ્ ? જાગર્તિ = તે જાગે છે. અહીં તિવ્ પ્રત્યય વ્યંજનાદિ શિત્ છે પણ સૂત્રમાં કહેલાં પાંચ ધાતુ સિવાયનો જાગૃ ધાતુ છે તેથી આ સૂત્રથી ઇદ્ આગમ થયો નથી.

વ્યંજનાદેસ્તિવે - રુદન્તિ = તેઓ રહે છે. અહીં અન્તિ પ્રત્યય. શિત્ છે પણ સ્વરાદિ છે વ્યંજનાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ થયો નથી.

દિ-સ્યોરીટ્ । ૪-૪-૮૧

અર્થ:- રુદ્, વિગેરે પાંચ ધાતુઓથી પરમાં રહેલાં દિવ્-સિવ્, શિત્ પ્રત્યયની આદિમાં ઇટ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અરોદીત્ = તે રહ્યો. રુદ્+દ્ - દિવ્... ૩-૩-૮ થી દિવ્ પ્રત્યય, અરુદ્+દ્ - અદ્... ૪-૪-૨૮ થી અદ્ આગમ, અરોદ્+દ્ - લઘોરુ... ૪-૩-૪ થી ઊ નો ગુણ ઓ, અરોદીદ્ - આ સૂત્રથી ઇટ્ આગમ, અરોદીત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્. એજ પ્રમાણે - અસ્વપીત્, પ્રાણીત્, અશ્વસીત્ અને અજક્ષીત્ પ્રયોગ થશે.

(૨) અરોદીઃ = તું રહ્યો. સાધનિકા અરોદીત્ પ્રમાણે થશે. પણ સિવ્ પ્રત્યય, સોરુઃ થી સ્ નો ર્ અને રુપદાન્તે... થી ર્ નો વિસર્ગ થશે. એજ પ્રમાણે - અસ્વપીઃ, પ્રાણીઃ, અશ્વસીઃ અને અજક્ષીઃ પ્રયોગ થશે.

☆ દિવ્ પ્રત્યય હસ્તનીનો છે તેનાં સાહચર્યથી સિવ્ પ્રત્યય પણ હસ્તનીનો જ ગ્રહણ થશે પણ વર્તમાનાનો સિવ્ પ્રત્યય ગ્રહણ નહીં થાય. તેથી રોદિષિ માં ૪-૪-૮૮ થી હ્રસ્વ ઇટ્ થશે.

અદક્ષાડટ્ । ૪-૪-૯૦

અર્થ:- અદ્ અને રુદ્ વિગેરે પાંચ ધાતુઓથી પરમાં રહેલાં દિવ્-સિવ્, શિત્ પ્રત્યયની આદિમાં અદ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) આદત્ = તેણે ખાધું. અદ્+દ્ - દિવ્... ૩-૩-૮ થી દિવ્ પ્રત્યય, આદ્+દ્ - સ્વરાદેઃ... ૪-૪-૩૧ થી આદ્ય અ ની વૃદ્ધિ આ, આદદ્ - આ સૂત્રથી અદ્ આગમ, આદત્ - વિરામે વા ૧-૩-૫૧ થી દ્ નો ત્.

(૨) આદઃ = તે ખાધું. સાધનિકા આદત્ પ્રમાણે થશે. પણ સિવ્ પ્રત્યય, સોરુઃ થી સ્ નો ર્ અને રુપદાન્તે... થી ર્ નો વિસર્ગ થશે.

(૩) અરોદત્ = તે રહ્યો. સાધનિકા ૪-૪-૮૮ માં જણાવેલ અરોદીત્ પ્રમાણે થશે પણ ઇટ્ ને બદલે આ સૂત્રથી અદ્ આગમ થશે. એજ પ્રમાણે - પ્રાણત્, અસ્વપત્, અશ્વસત્ અને અજક્ષત્ પ્રયોગ થશે.

(૪) અરોદઃ = તું રડ્યો. સાધનિકા ૪-૪-૮૮ માં જણાવેલ અરોદીઃ પ્રમાણે થશે પણ ઈટ્ ને બદલે આ સૂત્રથી અટ્ આગમ થશે. એજ પ્રમાણે - પ્રાણઃ, અશ્વસઃ, અસ્વપઃ અને અજક્ષઃ પ્રયોગ થશે.

☆ તેથી ઘસ્તનીનાં દિવ્ અને સિવ્ પ્રત્યય પર છતાં બે બે રૂપ થશે. અરોદીત્, અરોદત્ - અસ્વપીત્-અસ્વપત્, અશ્વસીત્, અશ્વસત્, પ્રાણીત્, પ્રાણત્ - અજક્ષીત્, અજક્ષત્ અને અરોદીઃ, અરોદઃ અસ્વપીઃ, અસ્વપઃ - અશ્વસીઃ, અશ્વસઃ - પ્રાણીઃ, પ્રાણઃ - અજક્ષીઃ, અજક્ષઃ પ્રયોગ થશે. દિસ્યોસ્તિયેવ - અત્તિ, અત્તિ - રોદિતિ, રોદિષિ - સ્વપિતિ, સ્વપિષિ - શ્વસિતિ, શ્વસિષિ - પ્રાણિતિ, પ્રાણિષિ - જક્ષિતિ, જક્ષિષિ. અહીં તિવ્-સિવ્ પ્રત્યય વર્તમાનાનો છે તેથી આ સૂત્રથી અટ્ આગમ ન થતાં ૪-૪-૮૮ થી ઈટ્ આગમ થયો છે.

સંપરેઃ કૃગઃ સ્સટ્ । ૪-૪-૧૧

અર્થઃ- સમ્ અને પરિ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલાં કૃ ધાતુની આદિમાં સ્સટ્ થાય છે. વિવેચન - (૧) સંસ્કરોતિ = સંસ્કાર કરે છે. (૨) પરિષ્કરોતિ = પરિષ્કાર કરે છે. કરોતિ ની સાધનિકા ગુણો... ૩-૩-૨ માં કરેલી છે. સમ્+કરોતિ - આ સૂત્રથી સ્સટ્ આગમ થવાથી સમ્સ્કરોતિ, શિઙ્ઠે... ૧-૩-૪૦ થી મ્ નો અનુસ્વાર થવાથી સંસ્કરોતિ થશે. અને પરિ+કરોતિ - આ સૂત્રથી સ્સટ્ આગમ થવાથી પરિસ્કરોતિ, અસોઙ્ઠ... ૨-૩-૪૮ થી સ્સટ્ નાં સ્ નો ષ્ થવાથી પરિષ્કરોતિ થશે.

☆ ધાતુનો સંબંધ પહેલાં ઉપસર્ગની સાથે થાય છે અને પછીથી પ્રત્યયાદિની સાથે થતો હોવાથી દ્વિત્વ કે અટ્ આગમની પહેલાં જ સ્સટ્ આગમ થાય છે જેમ કે - સંચસ્કાર, સમસ્કરોત્.

☆ સ્સટ્ એ પ્રમાણે દ્વિસંકાર પાઠ હોવાથી સમચિસ્કરત્ ગિગન્ત અઘતન પ્રયોગમાં સ્સટ્ નાં સ્ નો ષ્ આદેશ નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી થતો નથી સાધનિકા ણિ-શ્રિ... ૩-૪-૫૮ માં જણાવેલ અચીકરત્ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં પ્રયોગમાં લઘુ ધાત્વક્ષર સ્ક છે તેની પૂર્વનો ચિ એ સંયોગની પૂર્વનો હોવાથી લઘુ નથી ગુરૂ છે તેથી સમચિસ્કરત્ પ્રયોગ થયો પણ સમચીસ્કરત્ એ પ્રમાણે અનિષ્ટ પ્રયોગ ન થયો.

- ✧ ગર્ગાદિ માં પાઠ હોવાથી સંક્રતિઃ માં સ્સદ્ આગમ થયો નથી.
- ✧ સંકરઃ, પરિકરઃ માં ક્ ધાતુથી અલ્ પ્રત્યય થયો છે તેથી સ્સદ્ આગમ થયો નથી સ્સદ્ આગમ ક્ ધાતુથી થાય છે. ક્ ધાતુથી થતો નથી.

ઉપાદ્ ભૂષા-સમવાય-પ્રતિયત્ન-વિકાર-વાક્યાઽધ્યાહારે । ૪-૪-૧૨

અર્થ:- ભૂષા-સમવાય-પ્રતિયત્ન-વિકાર-વાક્યાધ્યાહારે અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલાં ક્ ધાતુની આદિમાં સ્સદ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) કન્યામુપસ્કરોતિ = કન્યાને શણગારે છે. કરોતિ ની સાધનિકા ગુણો... ૩-૩-૨ માં કરેલી છે. ઉપ+કરોતિ - અહીં ભૂષા અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી સ્સદ્ આગમ થવાથી ઉપસ્કરોતિ પ્રયોગ થયો છે.

(૨) તત્ર નઃ ઉપસ્કૃતમ્ = ત્યાં અંમારો સમુદાય છે. અહીં સમુદાય અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી સ્સદ્ આગમ થયો છે. કૃતમ્-ક્ત પ્રત્યયાન્ત નામ છે.

(૩) ઇધોદકમુપસ્કુરુતે = લાકડા અને પાણીને સંસ્કારીત કરે છે. સાધનિકા ગન્ધના... ૩-૩-૭૬ માં કરેલી છે. અહીં પ્રતિયત્ન અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી સ્સદ્ આગમ થયો છે.

(૪) ઉપસ્કૃતં મુદ્ધકે = વધાર કરેલું ખાય છે. પ્રકૃતિથી વિપરીત ભાવ તેને વિકૃત કહેવાય છે. તીખું વિગેરે ખાવાથી પ્રકૃતિને અનુકુળ ન આવવાથી વિકૃતિ કરે છે. એવો અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી સ્સદ્ આગમ થયો છે.

(૫) સોપસ્કારં સૂત્રમ્ = વાક્યનાં અધ્યાહારવાળું સૂત્ર. સૂત્રનો અર્થ સમજવા માટે વાક્યનો અધ્યાહાર ગ્રહણ કરવો પડે છે. અહીં આવો અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી સ્સદ્ આગમ આ સૂત્રથી થયો છે. ક્ ધાતુને ઘઙ્ પ્રત્યય લાગવાથી ક્ત ની વૃદ્ધિ થઈને કાર શબ્દ બન્યો છે.

एष्विति किम् ? ઉપકરોતિ = તે ઉપકાર કરે છે. અહીં ભૂષા વિગેરે અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી સ્સદ્ આગમ થયો નથી.

કિરો લવને । ૪-૪-૧૩

અર્થ:- લવન (કાપડું) વિષયાર્થ જણાતો હોય તો ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં

રહેલાં ક્ ધાતુની આદિમાં સ્સદ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - ઉપસ્કીર્ય મદ્રકાઃ લુનન્તિ = મદ્રદેશનાં લોકો ફેંકી ફેંકીને કાપે છે એટલે ફેંકતા જાય છે અને કાપતા જાય છે. અહીં કાપવું અર્થ ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી સ્સદ્ આગમ થયો છે. તેથી ઉપસ્કૃ+ત્વા - પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭ થી ક્ત્વા પ્રત્યય, ઉપસ્કૃય - અનજઃ... ૩-૨-૧૫૪ થી ત્વા નો યપ્, ઉપસ્કીર્ય - ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી ઋ નો ઇરુ, ઉપસ્કીર્ય - ભ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ઇરુ નો ઇ દીર્ઘ.

લવન ઇતિ કિમ્ ? ઉપકિરતિ પુષ્પમ્ = પુષ્પને ફેંકે છે. સાધનિકા અપસ્કિરઃ ૩-૩-૩૦ માં જણાવેલ અપકિરતિ પ્રમાણે થશે. અહીં લવન અર્થ ગમ્યમાન નથી તેથી આ સૂત્રથી સ્સદ્ આગમ થયો નથી. અહીં ભ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ઇરુ નો ઇ દીર્ઘ નહીં થાય. કેમકે રૂ ની પૂર્વે નામી સ્વર છે પણ રૂ ની પછી વ્યંજન નથી, સ્વર છે.

☆ સૂત્રમાં કિરઃ એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરેલો હોવાથી ક્ ધાતુ તુદાદિ ગણનો જ ગ્રહણ થશે ક્ષ્યાદિ વિગેરે ગણનાં ક્ ધાતુની નિવૃત્તિ થશે.

પ્રતેશ્વ વધે । ૪-૪-૧૪

અર્થઃ- હિંસાનો વિષય અથવા હિંસા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો પ્રતિ અને ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલાં ક્ ધાતુની આદિમાં સ્સદ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પ્રતિસ્કીર્ણમ્, ઉપસ્કીર્ણમ્ વા હ તે વૃષલ ભૂયાત્ = હે વૃષલ ! તને હિંસા સંબંધી વિક્ષેપ થાઓ. અહીં હિંસા વિષય ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી સ્સદ્ આગમ થયો છે.

પ્રતિસ્કૃ+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય.

પ્રતિસ્કીર્ત - ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી ઋ નો ઇરુ.

પ્રતિસ્કીર્ત - ભ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ઇરુ નો ઇ દીર્ઘ.

પ્રતિસ્કીર્ન - રદાદ... ૪-૨-૬૯ થી ત નાં ત્ નો ન્.

પ્રતિસ્કીર્ણ - રષ્વર્ણા... ૨-૩-૬૩ થી ન્ નો ણ્. એજ પ્રમાણે ઉપસ્કીર્ણ. સિ પ્રત્યય, સિ નો અમ્ અને અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી પ્રતિસ્કીર્ણમ્, ઉપસ્કીર્ણમ્ પ્રયોગ થશે.

(૨) પ્રતિચસ્કરે નઋઃ = તેણે નખોવડે ચીરી નાંખ્યો. અહીં હિંસા અર્થ

ગમ્યમાન હોવાથી આ સૂત્રથી સ્સટ્ આગમ થયો છે.

પ્રતિક્સ્ક+એ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય.

પ્રતિક્સ્કસ્ક+એ - દ્વિર્ધાતુઃ... ૪-૧-૧ થી ધાતુ દ્વિવ.

પ્રતિક્સ્ક+એ - અઘોષે... ૪-૧-૪૫ થી પૂર્વનાં સ્ નો લોપ.

પ્રતિક્સ્ક+એ - હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનો સ્વર હ્રસ્વ.

પ્રતિક્સ્ક+એ - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

પ્રતિચસ્ક+એ - કઙ... ૪-૧-૪૬ થી પૂર્વનાં ક નો ચ.

પ્રતિચસ્કારે - સ્ક... ૪-૩-૮ થી ઋ નો ગુણ અર્.

વધ્વ ઇતિ કિમ્ ? પ્રતિકીર્ણમ્ બીજમ્ = બીજ નાંખ્યું. અહીં વધ્વ અર્થ ગમ્યમાન નથી તેથી આ સૂત્રથી સ્સટ્ આગમ થયો નથી. સાધનિકા પ્રતિસ્કીર્ણમ્ પ્રમાણે થશે.

અપાચ્ચતુષ્પાત્-પક્ષિ-શુનિ હ્રષ્ટાઞ્ઞાઽઽશ્રયાઽર્થે । ૪-૪-૧૫

અર્થ:- હ્રષ્ટ અર્થમાં ચતુષ્પાદ કર્તા હોય, અન્નનો અર્થી અર્થમાં પક્ષિ કર્તા હોય અને આશ્રયનો અર્થી અર્થમાં કૂતરો કર્તા હોય તો અપ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં ક્ ધાતુની પૂર્વે સ્સટ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન -(૧) અપસ્કિરતે ગૌઃ હ્રષ્ટઃ = હર્ષિત થયેલો બળદ માટી ખોદીને ઉછાળે છે.

(૨) અપસ્કિરતે કુકુટો ભક્ષ્યાર્થો = કુકડો અન્ન માટે માટી વિખેરે છે.

(૩) અપસ્કિરતે શ્વા આશ્રયાર્થો = કૂતરો આશ્રય માટે માટી ઉડાડે છે. સાધનિકા અપસ્કિરઃ ૩-૩-૩૦ માં કરેલી છે.

અપાદિતિ કિમ્ ? વિકિરતિ વૃથાભો હ્રષ્ટઃ = હર્ષિત થયેલો બળદ માટી ખોદે છે. અહીં હ્રષ્ટ અર્થ છે પણ વિ ઉપસર્ગથી પરમાં ક્ ધાતુ છે. અપ ઉપસર્ગથી પરમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી સ્સટ્ આગમ થયો નથી. સાધનિકા ૩-૩-૩૦ માં જણાવેલ અપસ્કિરતિ પ્રમાણે થશે.

અપ્ચિતિ કિમ્ ? અપકિરતિ બાલઃ ધૂલિઃ હ્રષ્ટઃ = હર્ષિત થયેલો બાળક ધૂળ ઉડાડે છે. અહીં હર્ષિત થયેલો ચતુષ્પાદ નથી બાળક છે તેથી આ સૂત્રથી સ્સટ્ આગમ થયો નથી. સાધનિકા ૩-૩-૩૦ માં જણાવેલ

સાધનિકા ૩-૩-૩૦ માં જણાવેલ અપસ્કરિત પ્રમાણે થશે.

एष्विति किम् ? અપ્કરિત બાલઃ ધૂર્લિ હ્રષ્ટઃ = હર્ષિત થયેલો બાળક ધૂળ ઊડાડે છે. અહીં હર્ષિત થયેલો ચતુષ્પાદ નથી બાળક છે તેથી આ સૂત્રથી સ્સદ્ આગમ થયો નથી. સાધનિકા ૩-૩-૩૦ માં જણાવેલ અપસ્કરિત પ્રમાણે થશે.

हृष्टादिष्विति किम् ? અપ્કરિત હસ્તી રજશ્ચાપલેન = હાથી ચપળતા વડે (ચંચળતાથી) ધૂળ ઊડાડે છે. અહીં હાથી ચતુષ્પાદ છે પણ હર્ષિત થવાથી ધૂળ ઊડાડતો નથી. સ્વાભાવિક ધૂળ ઊડાડે છે તેથી આ સૂત્રથી સ્સદ્ આગમ થયો નથી સાધનિકા ૩-૩-૩૦ માં જણાવેલ અપસ્કરિત પ્રમાણે થશે.

वौ विष्करो वा । ४-४-९६

અર્થ:- પક્ષિ અર્થ વાચ્ય (ગમ્યમાન) હોય તો વિ ઉપસર્ગથી પર રહેલાં વ ધાતુની આદિમાં સ્સદ્ વિકલ્પે નિપાતન થાય છે.

વિવેચન - વિષ્કરઃ, વિકરઃ = પક્ષી.

વિક્+અ - મૂલ... ૫-૧-૧૪૪ થી ક પ્રત્યય.

વિસ્ક્+અ - આ સૂત્રથી સ્સદ્ આગમ.

વિષ્ક્+અ - અસોડ... ૨-૩-૪૮ થી સ્ નો ષ.

વિષ્કર - ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી ઋ નો ઇ.

સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રઃપદાન્તે... થી વિષ્કરઃ થશે. વિકલ્પપક્ષે આ સૂત્રથી સ્સદ્ ન થવાથી વિકરઃ થશે.

✽ પક્ષિ અર્થ સિવાય અન્યત્ર વિકર શબ્દનો પ્રયોગ થતો નથી.

प्रात् तुम्पतेर्गवि । ४-४-९७

અર્થ:- ગો કર્તા હોય તો પ્ર ઉપસર્ગથી પર રહેલાં તુમ્પ ધાતુની આદિમાં સ્સદ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - પ્રસ્તુમ્પતિ ગૌઃ = બળદ (શિંગડું) મારે છે. તુમ્પ-હિંસાયામ્ (૩૪૪)

પ્રતુમ્પ+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.

પ્રસ્તુમ્પ+તિ - આ સૂત્રથી સ્સદ્ આગમ.

પ્રસ્તુમ્પતિ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય. એજ પ્રમાણે પ્રસ્તુમ્પતિ વત્સઃ માતરમ્ = વાછરડો માતાને (ગાયને) મારે છે.

ગવીતિ કિમ્ ? પ્રતુમ્પતિ તરુઃ = ઝાડ જમીન ફાડીને ઉગે છે. અહીં ગાય કર્તા નથી તરુ કર્તા છે તેથી આ સૂત્રથી સ્સદ્ આગમ થયો નથી.

✧ કેટલાંક પ્ર ઉપસર્ગથી પર રહેલાં તુમ્ ધાતુથી ગાય અર્થમાં જ સ્સદ્ આગમ માને છે. જેમકે - પ્રસ્તુમ્પતિઃ ગૌઃ = ગાય અને પ્રતુમ્પતિઃ અન્યઃ.

ઉદિતઃ સ્વરાન્નોત્તઃ । ૪-૪-૧૮

અર્થઃ- ૩ ઈત્વાળા ધાતુથી સ્વરથી પરમાં ન્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) નન્દતિ = તે સમૃદ્ધ થાય છે. દુનદુ-સમૃદ્ધૌ (૩૧૨)

નદ+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય, નન્દ+તિ - આ સૂત્રથી ન્ આગમ, નન્દતિ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય. એજ પ્રમાણે - ણિદુ-કુત્સાયામ્ (૩૧૧). નિન્દતિ.

(૨) કુણ્ડા = પાર્વતી, એક પ્રકારની વનસ્પતિ વિશેષ, દાહ. કુડુહ્-દાહે (૬૮૦)

કુન્હ - આ સૂત્રથી ન્ આગમ,

કુણ્હ - મ્નાં... ૧-૩-૩૮ થી ન્ નો ણ.

કુણ્હ+અ - ક્તેવો... ૫-૩-૧૦૬ થી અ પ્રત્યય.

કુણ્હ+આ - આત્ ૨-૪-૧૮ થી આપ્ પ્રત્યય.

કુણ્ડા - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+આ = આ. એજ પ્રમાણે હુડુહ્-સંહ્રાતે (૬૮૩) હુણ્ડા.

✧ ન્ આગમ થવામાં કોઈ નિમિત્તની જરૂર ન હોવાથી ઉપદેશ કાલે જ (કોઈપણ કાર્ય પહેલાં જ) આ સૂત્રથી ન્ આગમ થઈ જાય છે.

મુચાદિ-તૂફ-દૂફ-ગુફ-શુભોભઃ શે । ૪-૪-૧૯

અર્થઃ- શ પ્રત્યય પર છતાં મુચાદિ ધાતુઓનાં તેમજ તૂફ, દૂફ, ગુફ, શુભ, અને ઉખ્ ધાતુનાં સ્વરથી પરમાં ન્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) મુજ્જતિ = તે મૂકે છે. મુચ્ચંતી-મોક્ષણે (૧૩૨૦)

વિન્દતિ, લુમ્પતિ, *લિમ્પતિ, કૃન્તતિ, ષિન્દતિ, પિંશતિ પ્રયોગો થશે.

- (૨) તૃમ્પતિ = તે તૃમ થાય છે. તૃમ્પત્-તૃમ્પત્-તૃસૌ (૧૩૭૭-૭૮)
 (૩) દૃમ્પતિ = તે ક્લેશ કરે છે. દૃમ્પત્, દૃમ્પત્-ઉત્કલેશો (૧૩૮૧-૮૨)
 (૪) ગુમ્પતિ = તે ગુંથે છે. ગુમ્પત્-ગુમ્પત્-ગ્રન્થને (૧૩૮૩-૮૪)
 (૫) શુમ્પતિ = તે શોભે છે. શુમ્પત્, શુમ્પત્-શોભાર્થે (૧૩૮૭-૮૮)
 (૬) ઝમ્પતિ = તે પૂર્ણ કરે છે. ઝમ્પત્, ઝમ્પત્-પૂરણે (૧૩૮૫-૮૬).
 સાધનિકા મુજ્જતિ પ્રમાણે થશે. તૃમ્પ્, દૃમ્પ્, ગુમ્પ્, શુમ્પ્ અને ઝમ્પ્
 ધાતુનાં ઉપાન્ત્ય ન્ નો (મ્ નો) નો વ્યજ્ઞન... ૪-૨-૪૫ થી લોપ થયા
 પછી આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થાય છે. અને ન્ નો આગમ થયા
 પછી તે ન્ નો વિધાન સામર્થ્યથી જ નો વ્યજ્ઞન... ૪-૨-૪૫ થી ફરી
 લોપ થતો નથી.

एषामिति किम् ? તુદતિ - તુદ ધાતુ મુજ્જાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી
 ન્ નો આગમ થયો નથી.

श इति किम् ? મોક્તા, મોક્તુમ્ - અહીં મુચ્ ધાતુ છે પણ મુચ્ ધાતુથી
 પરમાં શ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી ન્ આગમ થયો નથી.

- ☆ તૃમ્પ વિગેરે ધાતુઓનાં ગ્રહણથી તૃમ્પ વિગેરે ધાતુઓનું પણ ગ્રહણ
 થાય છે.
 ☆ મુચાદિ ધાતુઓ ધાતુપાઠમાં (૩૨૦ થી ૧૩૨૭) સુધી છે.

जभः स्वरे । ४-४-१००

अर्थ:- स्वरान्ति प्रत्यय पर छतां जभ् धातुनां स्वरथी परमां न् आगम थाय छे.

विवेचन - जम्भः = બગાસું ખાનાર. જમ્+અ - અચ્ - ૫-૧-૪૯ થી અચ્
 પ્રત્યય, જન્મ્+અ - આ સૂત્રથી ન્ આગમ, જમ્ભ - મ્માં... ૧-૩-૩૯
 થી ન્ નો મ્ સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી જમ્ભઃ થશે. એજ
 પ્રમાણે ણિન્ પ્રત્યય પર છતાં - જમ્ભયતિ, ણક પ્રત્યય પર છતાં -
 જમ્ભકઃ, ણમ્ પ્રત્યય પર છતાં - જમ્ભંજમ્ભમ્.

स्वर इति किम् ? જમ્ભયમ્-અહીં જમ્ ધાતુ પ વર્ગાન્તિ હોવાથી
 શક્તિક... ૫-૧-૨૯ થી ય પ્રત્યય થયો છે તે સ્વરાદિ નથી તેથી
 આ સૂત્રથી ન્ આગમ થયો નથી.

- ★ જંજબ્ધિ = વારંવાર બગાસું ખાય છે.
 જખ્+ય - વ્યજ્જનાદે... ૩-૪-૮ થી યઙ્ પ્રત્યય.
 જજખ્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.
 જમ્જખ્ય - જપજખ... ૪-૧-૫૨ થી મ્ આગમ.
 જંજખ્ય - તૌમુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.
 જંજખ્ - બહુલં... ૩-૪-૧૪ થી યઙ્ નો લોપ.
 જંજખ્+તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તિવ્ પ્રત્યય.
 જંજખ્+ધિ - અધશ્ચ... ૨-૧-૭૯ થી તિ નાં ત્ નો ધ્.
 જંજબ્ધિ - તૃતીય... ૧-૩-૪૯ થી ખ્ નો બ્ અહીં પણ સ્વરાદિ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી ન્ આગમ થયો નથી.
 ★ જખ-મૈથુને (૩૭૯), જખુઙ્, જખૈઙ્ - ગાત્રવિનામે (૭૮૨-૮૩) ધાતુનું પ્રદણ થશે.

રઘ્ ઇટિ તુ પરોક્ષાયમેવ । ૪-૪-૧૦૧

- અર્થ:- સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં રઘ્ ધાતુનાં સ્વરથી પરમાં ન્ આગમ થાય છે. પણ ઇટ્ પર છતાં તો પરોક્ષામાં જ ન્ આગમ થાય છે.
 વિવેચન - (૧) રઘ્ = રાંધનાર, હિસા કરનાર. સાધનિકા ૪-૪-૧૦૦ માં જણાવેલ જન્મ: પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે - રઘ્કઃ, રઘ્ચતિ, રઘ્ચંરઘ્ચમ્.
 (૨) રઘ્ચિવ = અમે બેએ રાંધ્યું, હિસા કરી. સાધનિકા સૃજિ... ૪-૪-૭૮ માં જણાવેલ રઘ્ચિથ પ્રમાણે થશે.
 પરોક્ષાયમેવેતિ કિમ્ ? રઘિતા = તે રાંધશે. અહીં ચ્ચસ્તનીનાં તા પ્રત્યયની પૂર્વે ઇટ્ આગમ થયેલો છે. ઇટ્ ની પછી પરોક્ષાનો પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી ન્ આગમ થયો નથી. એજ પ્રમાણે રઘિષ્યતિ.
 ★ સૂત્રમાં એકાર મૂકેલો હોવાથી વિપરીત નિયમ નહીં થાય. તેથી ઇટ્ પર છતાં ન્ નો આગમ પરોક્ષામાં જ થશે આવો નિયમ થશે પણ પરોક્ષામાં ઇટ્ પર છતાં જ ન્ આગમ થશે આવો નિયમ નહીં થાય તે કારણે જ રઘ્ચ પ્રયોગમાં સ્વરાદિ ણ્વ પ્રત્યય પરોક્ષાનો છે પણ ઇટ્ નથી તો પણ આ સૂત્રથી ન્ આગમ થયો. એટલે ઇટ્ પછી

પરોક્ષાનો પ્રત્યય હોય તો જ ન્ આગમ થાય પણ ઇદ્ ની પછી પરોક્ષા સિવાયનો કોઈપણ પ્રત્યય હોય તો ન્ આગમ નહીં થાય.

સ્વર ઇત્યેવ - રદ્ધા = તે રાંધશે. અહીં શ્વસ્તનીનો તા પ્રત્યય છે તે સ્વરાદિ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી ન્ આગમ થયો નથી.

રમ્બોઽપરોક્ષા-શવિ । ૪-૪-૧૦૨

અર્થ:- પરોક્ષાનાં પ્રત્યય અને શવ્ વર્જને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં રમ્બ ધાતુનાં સ્વરથી પરમાં ન્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - આરમ્બઃ = શરૂઆત. રમ્બિ-રમ્બસ્યે (૭૮૫) આ+રમ્+અ - ભાવા... ૫-૩-૧૮ થી ઘજ્ પ્રત્યય, આરમ્બ - આ સૂત્રથી ન્ આગમ. આરમ્બ - મ્નાં... ૧-૩-૩૯ થી ન્ નો મ્, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી આરમ્બઃ થશે. એજ પ્રમાણે - ણિન્-આરમ્બયતિ, ણક - આરમ્બકઃ, ણમ્ - આરમ્બમારમ્બમ્.

અપરોક્ષાશવીતિ કિમ્ ? આરંભે = આરંભ કર્યો. આરમ્+એ - ણવ્... ૩-૩-૧૨ થી એ પ્રત્યય, આરંભે - અનાદે... ૪-૧-૨૪ થી અ નો એ. અહીં એ પ્રત્યય સ્વરાદિ છે પણ પરોક્ષાનો હોવાથી આ સૂત્રથી ન્ આગમ થયો નથી.

✽ આરમ્બતે = આરંભ કરે છે. આરમ્+તે - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તે પ્રત્યય, આરમ્બતે - કર્તૃર્થ... ૩-૪-૭૧ થી શવ્ પ્રત્યય, અહીં શવ્ પ્રત્યય સ્વરાદિ છે પણ શવ્ હોવાથી આ સૂત્રથી ન્ આગમ થયો નથી.

સ્વર ઇત્યેવ - આરમ્બા = આરંભ કરશે. આરમ્+તા - તા તારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય, આરમ્+ધા - અધશ્ચ... ૨-૧-૭૯ થી તા નાં ત્ નો ધ્, આરમ્બા - તૃતીય... ૧-૩-૪૯ થી મ્ નો બ્. અહીં તા પ્રત્યય સ્વરાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી ન્ આગમ થયો નથી.

લમ્બઃ । ૪-૪-૧૦૩

અર્થ:- પરોક્ષાનાં પ્રત્યય અને શવ્ વર્જને સ્વરાદિ પ્રત્યય પર છતાં લમ્બ ધાતુનાં સ્વરથી પરમાં ન્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - લમ્બકઃ = પ્રાપ્ત કરનાર. હુલંધિષ્-પ્રાપ્તૌ (૭૮૬) લમ્+અક - ણક... ૫-૧-૪૮ થી ણક પ્રત્યય, લમ્બક - આ સૂત્રથી ન્ આગમ,

લમ્બક - મ્માં... ૧-૩-૩૯ થી ન્ નો મ્ સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રઃપદાન્તે... થી લમ્બકઃ થશે. એજ પ્રમાણે - ણિગ્-લમ્બયતિ.

અપરોક્ષાશ્ચીત્યેવ - લેખે = મેળવ્યું. સાધનિકા ૪-૪-૧૦૨ માં જણાવેલ આરંભે પ્રમાણે થશે. અહીં એ પ્રત્યય સ્વરાદિ હોવા છતાં પરોક્ષા હોવાથી આ સૂત્રથી ન્ આગમ થયો નથી.

- ☆ લખતે = તે મેળવે છે. સાધનિકા ૪-૪-૧૦૨ માં જણાવેલ આરંભે પ્રમાણે થશે. અહીં શ્વ પ્રત્યય સ્વરાદિ હોવા છતાં શ્વ નું વર્જન હોવાથી આ સૂત્રથી ન્ આગમ થયો નથી.

સ્વર હત્યેવ - લઙ્ઘા = મેળવશે. સાધનિકા ૪-૪-૧૦૨ માં જણાવેલ આરંભે પ્રમાણે થશે. અહીં તા પ્રત્યય સ્વરાદિ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ન્ આગમ થયો નથી.

- ☆ આ સૂત્રને નીચેનાં સૂત્રમાં લઈ જવા માટે ૪-૪-૧૦૨ થી જુદું કર્યું છે.

આહો યિ । ૪-૪-૧૦૪

અર્થ:- યકારાદિ પ્રત્યય પર છતાં આહ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલાં લખ્ ધાતુનાં સ્વરથી પરમાં ન્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) આલમ્બ્યા ગૌઃ = વધ કરવા યોગ્ય ગાય. આલમ્+ય - શક્તિકિ... ૫-૧-૨૯ થી ય પ્રત્યય, આલમ્બ્ય - આ સૂત્રથી ન્ આગમ, આલમ્બ્ય - મ્માં... ૧-૩-૩૯ થી ન્ નો મ્, આલમ્બ્ય+આ - આત્ ૨-૪-૧૮ થી આપ્, આલમ્બ્યા - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+આ = આ. એજ પ્રમાણે - આલમ્બ્યા વડવા = વધ કરવા યોગ્ય ધોડી.

યીતિ કિમ્ ? આલઙ્ઘાઃ = વધ કરાએલાં. આલમ્+ત - ક્ત... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય, આલમ્+ધ - અધશ્ચ... ૨-૧-૭૯ થી ત નાં ત્ નો ધ્, આલઙ્ઘ - તૃતીય... ૧-૩-૪૯ થી મ્ નો બ્, આલઙ્ઘ+અસ્ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી જસ્ પ્રત્યય, આલઙ્ઘાસ્ - સમાનાનાં... ૧-૨-૧ થી અ+અ = આ. સોરુઃ, રઃપદાન્તે... થી આલઙ્ઘાઃ થશે. અહીં યકારાદિ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થયો નથી.

આહ્ ઇતિ કિમ્ ? લમ્બઃ = મેળવવા યોગ્ય. લમ્+ય - ૫-૧-૨૯ થી ય પ્રત્યય થવાથી લમ્બ્ય. સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રઃપદાન્તે... થી લમ્બઃ થશે. અહીં યકારાદિ પ્રત્યય છે પણ આહ્ ઉપસર્ગથી પરમાં લમ્ ધાતુ

નથી તેથી આ સૂત્રથી ન્ આગમ થયો નથી.

उपात् स्तुतौ । ४-४-१०५

અર્થ:- સ્તુતિ - પ્રશંસા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ઉપ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલાં લભ્ ધાતુનાં સ્વરથી પરમાં ન્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - ઉપલમ્બ્યા વિદ્યા = પ્રશંસા કરવા યોગ્ય વિદ્યા. સાધનિકા ૪-૪-૧૦૪ માં જણાવેલ આલમ્બ્યા પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે - ઉપલમ્બ્યં શીલમ્ = પ્રશંસા કરવા યોગ્ય શીયલ.

સ્તુતાવિતિ કિમ્ ? ઉપલમ્બ્યા વાર્તા = જાણવા યોગ્ય વાર્તા. સાધનિકા ૪-૪-૧૦૪ માં જણાવેલ આલમ્બ્યા પ્રમાણે થશે. અહીં સ્તુતિ અર્થ ગમ્યમાન ન હોવાથી આ સૂત્રથી ન્ આગમ નહીં થાય.

जि-खगमोर्वा । ४-४-१०६

અર્થ:- જિ અને ણમ્ પ્રત્યય પર છતાં લભ્ ધાતુનાં સ્વરથી પરમાં ન્ આગમ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) અલાભિ, અલમ્ભિ = પ્રાપ્ત કરાયું.

લભ્+ત - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય,

લભ્+ઇ - ભાવ... ૩-૪-૬૮ થી જિચ્ પ્રત્યય અને ત નો લોપ.

લભિ - આ સૂત્રથી ન્ નાં આગમનો નિષેધ.

અલભિ - અદ્... ૪-૪-૨૯ થી અદ્ આગમ.

અલાભિ - ઝિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ. આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થાય ત્યારે અલમ્ભિ, મ્માં... ૧-૩-૩૯ થી ન્ નો મ્ થવાથી અલમ્ભિ થશે.

(૨) લમ્ભંલમ્ભમ્, લાભંલાભમ્ = વારંવાર મેળવીને.

લભ્+અમ્ - ણમ્... ૫-૪-૪૮ થી ણમ્ પ્રત્યય.

લમ્ભમ્ - આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ.

લમ્ભમ્ - મ્માં... ૧-૩-૩૯ થી ન્ નો મ્.

લમ્ભમ્ લમ્ભમ્ - ભૂશા... ૭-૪-૪૩ થી દ્વિત્વ.

લમ્ભંલમ્ભમ્ - તૌમ્-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર. આ સૂત્રથી

ન નો આગમ ન થાય ત્યારે લભ્-અમ્, લાભ્+અમ્ - જિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ, લાભમ્ લાભમ્ - ૭-૪-૪૩ થી દ્વિત્વ, લાભંલાભમ્ - તૌમુ-મૌ... ૧-૩-૧૪ થી મ્ નો અનુસ્વાર.

ઉપસર્ગાત્ સ્વલ્ઘજોશ્ચ । ૪-૪-૧૦૭

અર્થ:- સ્વલ્, ઘજ્, જિ અને ણમ્ પ્રત્યય પર છતાં ઉપસર્ગથી પર રહેલાં લભ્ ધાતુનાં સ્વરથી પરમાં ન્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) દુષ્પ્રલમ્ભમ્ = દુઃખે મેળવી શકાય એવું. દુષ્પ્રલભ્+અ - દુઃસ્વી... ૫-૩-૧૩૯ થી સ્વલ્ પ્રત્યય, દુષ્પ્રલમ્ભ - આ સૂત્રથી ન્ આગમ, દુષ્પ્રલમ્ભ - મ્નાં... ૧-૩-૩૯ થી ન્ નો મ્ સિ પ્રત્યય, સિ નો અમ્, અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી દુષ્પ્રલમ્ભમ્ થશે. એજ પ્રમાણે - ઈષ્ટપ્રલમ્ભમ્, ઈષ્ટદુપ્રલમ્ભમ્ - અહીં ચ્ચથે... ૫-૩-૧૪૦ થી સ્વલ્ પ્રત્યય થયો છે.

(૨) પ્રલમ્ભઃ = લાભ. પ્રલભ્+અ - ભાવા... ૫-૩-૧૮ થી ઘજ્ પ્રત્યય, પ્રલમ્ભ - આ સૂત્રથી ન્ આગમ, પ્રલમ્ભ - મ્નાં... ૧-૩-૩૯ થી ન્ નો મ્ સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, સપદાન્તે... થી પ્રલમ્ભઃ થશે.

(૩) પ્રાલમ્ભિ = પ્રાપ્ત કરાયું. પ્રલભ્+ત - દિતામ્... ૩-૩-૧૧ થી ત પ્રત્યય, પ્રલભ્+ઇ - ભાવ... ૩-૪-૬૮ થી જિચ્ પ્રત્યય અને ત નો લોપ, પ્રાલમ્ભિ - આ સૂત્રથી ન્ આગમ, પ્રાલમ્ભિ - મ્નાં... ૧-૩-૩૯ થી ન્ નો મ્ પ્રાલમ્ભિ - અહ્... ૪-૪-૨૯ થી અટ્ આગમ.

(૪) પ્રલમ્ભંપ્રલમ્ભમ્ = વારંવાર પ્રાપ્ત કરીને. સાધનિકા ૪-૪-૧૦૬ માં જણાવેલ લમ્ભંલમ્ભમ્ પ્રમાણે થશે.

ઉપસર્ગાદિતિ કિમ્ ? લાભઃ = લાભ. લભ્+અ - ભાવા... ૫-૩-૧૮ થી ઘજ્ પ્રત્યય, લાભ - જિગિતિ ૪-૩-૫૦ થી અ ની વૃદ્ધિ આ, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, સપદાન્તે... થી લાભઃ થશે. અહીં ઉપસર્ગ રહિત ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી ન્ આગમ થયો નથી.

☆ લભ્ ધાતુને જિ અને ણમ્ પ્રત્યય પર છતાં ન્ આગમ ૪-૪-૧૦૬ થી વિકલ્પે થતો હતો પણ ઉપસર્ગ સહિત લભ્ ધાતુને નિત્ય કરવા માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે તથા સ્વલ્ અને ઘજ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો ઉપસર્ગપૂર્વક જ લભ્ ધાતુને ન્ નો આગમ થશે. આ સૂત્ર

બનાવવાથી આ પ્રમાણે નિયમ થયો જણ ઉપલમ્બને - ૩-૩-૩૫
જાપક સૂત્ર છે. તેથી હવે ખલ્ અને ઘજ્ પ્રત્યય પર છતાં લાભ: ૪-
૪-૧૦૩ સૂત્રથી ઉપસર્ગ વિનાનાં લભ્ ધાતુને ન્ નો આગમ નહીં
થાય. તેથી લાભ: માં ન્ નો આગમ થયો નથી.

સુ-દુર્ધ્ય: । ૪-૪-૧૦૮

અર્થ:- ખલ્ અને ઘજ્ પ્રત્યય પર છતાં કોઈપણ ઉપસર્ગથી પર સુદુર્
અથવા સુ અને દુર્ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલાં લભ્ ધાતુનાં સ્વરથી
પરમાં ન્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અતિસુલમ્ભમ્ = અત્યંત સુલભ.

(૨) અતિદુર્લમ્ભમ્ = અત્યંત દુર્લભ.

(૩) અતિસુદુર્લમ્ભમ્ = અતિશય દુર્લભ. સાધનિકા ૪-૪-૧૦૭ માં
જણાવેલ દુષ્પ્રલમ્ભમ્ પ્રમાણે થશે.

(૪) અતિસુલમ્ભ: = અત્યંત સુલભ. (૫) અતિદુર્લમ્ભ: = અત્યંત દુર્લભ.

(૬) અતિસુદુર્લમ્ભ: = અતિશય દુર્લભ. સાધનિકા ૪-૪-૧૦૭ માં
જણાવેલ પ્રલમ્ભ: પ્રમાણે થશે.

ઉપસર્ગાદિત્યેવ - સુલભમ્ = સુલભ, દુર્લભમ્ = દુર્લભ, સુદુર્લભમ્ =
અતિશય દુર્લભ, સુલાભ:, દુર્લાભ:, સુદુર્લાભ:- અહીં સમસ્ત અને
વ્યસ્ત સુ અને દુર્ ઉપસર્ગથી પરમાં લભ્ ધાતુ છે અને તેનાથી પરમાં
ખલ્ અને ઘજ્ પ્રત્યય છે. પણ સુ અને દુર્ કોઈ ઉપસર્ગથી પરમાં
નથી તેથી આ સૂત્રથી ન્ આગમ થયો નથી.

☆ જોકે અતિસુલમ્ભમ્ પ્રયોગમાં ૪-૪-૧૦૭ થી ન્ આગમ સિદ્ધ જ હતો
પરન્તુ આ સૂત્ર બનાવવાથી નિયમ થયો કે સુ અને દુર્ ઉપસર્ગથી
પરમાં રહેલાં લભ્ ધાતુનાં સ્વરથી પરમાં ન્ નો આગમ ત્યારે જ થાય
કે જ્યારે સુ અને દુર્ ઉપસર્ગ કોઈ ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલાં હોય
તેથી સુલભમ્ પ્રયોગમાં ૪-૪-૧૦૭ થી પણ ન્ નો આગમ થતો નથી.

☆ સુ અને દુર્ ઉપસર્ગને સમસ્ત અને વ્યસ્ત ગ્રહણ કરવા માટે અને દુર્
થી દુસ્ ઉપસર્ગનું પણ ગ્રહણ કરવા માટે સૂત્રમાં સુદુર્ધ્ય: એ પ્રમાણે
બહુવચનમાં નિર્દેશ કરેલો છે.

☆ અતિસુલભમ્, અતિદુર્લભમ્ - અહીં અતિ પૂજા અને અતિક્રમ અર્થમાં

હોવાથી અતિ ને ધાતો:... ૩-૧-૧ થી ઉપસર્ગ સંજ્ઞા થતી નથી તેથી સુ અને દુર્ ઉપસર્ગ અતિ થી પરમાં છે પણ અતિ ઉપસર્ગથી પરમાં નથી માટે આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થયો નથી.

- ☆ સમસ્તનાં ગ્રહણથી વિપર્યસ્તનું પણ ગ્રહણ થાય છે. તેથી દુઃસુલાભઃ પ્રયોગ થશે પણ તે પ્રતિઉદાહરણ સ્વરૂપે જાણવો. એટલે આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ નહીં થાય.

નશો ધુટિ । ૪-૪-૧૦૯

અર્થ:- ધુડાદિ પ્રત્યય પર છતાં નશ્ ધાતુનાં સ્વરથી પરમાં ન્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - નંષ્ટા = નાશ પામશે. નશ્+તા - તાતારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય, નશ્+તા - આ સૂત્રથી ન્ આગમ, નંષ્ટા - શિઙ્ઠે... ૧-૩-૪૦ થી ન્ નો અનુસ્વાર, નંષ્ટા - યજસૃજ... ૨-૧-૮૭ થી શ્ નો ષ્, નંષ્ટા - તર્વાસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્ એજ પ્રમાણે - નંષ્ટમ્, નંક્ષ્યતિ, નિનંક્ષ્યતિ.

ધુટીતિ કિમ્ ? નશિતા = નાશ પામશે. અહીં ધૂગૌદિતઃ ૪-૪-૩૮ થી इद् આગમ થયેલો હોવાથી ધુડાદિ પ્રત્યય પરમાં નથી તેથી આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થયો નથી. નશ્યતિ - અહીં શ્ય પ્રત્યય પણ ધુડાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થયો નથી.

મસ્જે: સઃ । ૪-૪-૧૧૦

અર્થ:- ધુડાદિ પ્રત્યય પર છતાં મસ્જ્ ધાતુનાં સ્વરથી પરમાં રહેલાં સ્ નો ન્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - મહ્કતા = તે ડુબશે, તે ન્હાશે. ટુમસ્જોત્-શુદ્ધૌ (૧૩૫૨)

મસ્જ્+તા - તાતારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

મન્જ્+તા - આ સૂત્રથી સ્ નો ન્ આગમ.

મન્+તા - ચજઃ... ૨-૧-૮૬ થી જ્ નો ગ્.

મહ્ગ્+તા - મ્નાં... ૧-૩-૩૮ થી ન્ નો ઙ્.

મહ્કતા - અઘોષે... ૧-૩-૫૦ થી ગ્ નો ક્. એજ પ્રમાણે મહ્કુમ્, મહ્ક્યતિ, મિમહ્ક્યતિ, મમહ્ક્ય, અમાહ્ક્યતિ.

ધુટીતિ કિમ્ ? મજ્જનમ્ = ડુબવું તે. અહીં અનદ્ પ્રત્યય સ્વાદિ છે

ધુડાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી સ્ નો ન્ આગમ થતો નથી.

- ☆ અહીં મસ્જ્ ધાતુનાં સ્ નાં સ્થાને ન્ આગમનું વિધાન કરેલું હોવાથી કિત્ - કિત્ પ્રત્યય પર છતાં આ સૂત્રથી થયેલાં ન્ નો નો વ્યજ્ઞન... ૪-૨-૪૫ થી લોપ થઈ શકશે. તેથી ક્-મગ્નઃ, ક્વતુ-મગ્નવાન્, ક્ત્વા-મક્ત્વા, યદ્લુબન્ત તસ્-મામક્તઃ અન્યથા જો સ્ નાં સ્થાને ન્ આગમ ન કર્યો હોત તો મસ્જ્ ધાતુનાં સ્ નો સંયોગ... ૨-૧-૮૮ થી લોપ થયા પછી આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થાય અને તે ન્ નો લોપ નો વ્યજ્ઞન... ૪-૨-૪૫ થી કરવા જઈએ ત્યારે લોપાએલો સ્ પરકાર્યમાં અસત્ થવાથી ન્ ઉપાન્ત્યમાં રહેતો નથી તેથી સ્ નાં સ્થાને ન્ આગમ કર્યો તે યથાર્થ છે.

અ: સૃજ-દૃશ્મોઽકિતિ । ૪-૪-૧૧૧

અર્થ:- કિત્ પ્રત્યય વર્જને અન્ય ધુડાદિ પ્રત્યય પર છતાં સૃજ અને દૃશ્ ધાતુનાં સ્વરથી પરમાં અ આગમ થાય છે.

વિવેચન - (૧) સ્ષણ = સર્જન કરશે. સૃજ+તા - તાતારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય, સૃઅજ્+તા - આ સૂત્રથી અ આગમ, સ્સજ્+તા - ઇણાદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઋ નો ર્, સ્ષ્+તા - યજ્સૃજ... ૨-૧-૮૭ થી જ્ નો ષ્, સ્ષણ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્, એજ પ્રમાણે - સ્ષણ્, સ્ષણ્વ્યમ્, અસ્લાક્ષીત્ - અહીં અ આગમ કરવાનું સૂત્ર પર હોવાથી અ નો આગમ કરાયા પછી અ ની વૃદ્ધિ થઈ છે.

(૨) દ્રણ્ = જોવા માટે. સાધનિકા સ્ષણ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે - દ્રણ, દ્રણ્વ્યમ્, દ્રક્ષ્યતિ, અદ્રાક્ષીત્.

અકિતીતિ કિમ્ ? સૃષ્ઃ = સર્જન કરાએલ. સૃજ્+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય, સૃષ્+ત - યજ્સૃજ... ૨-૧-૮૭ થી જ્ નો ષ્, સૃષ્ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી સૃષ્ઃ થશે. અહીં ક્ પ્રત્યય કિત્ હોવાથી આ સૂત્રથી અ આગમ થયો નથી એજ પ્રમાણે - દૃષ્ઃ, સિસૃક્ષતિ, દિદૃક્ષતિ.

ધુટીત્યેવ - સર્જનમ્ = સર્જન કરવું તે, દર્શનમ્ = જોવું તે. અહીં અનદ્ પ્રત્યય સ્વરાદિ છે ધુડાદિ નથી માટે આ સૂત્રથી અ આગમ થયો નથી.

- ☆ અકિતિ એ પ્રમાણે જે નિષેધ કરેલો છે તે પ્રસજ્ય નિષેધ છે પણ

પર્યુદાસનિષેધ નથી. જો પર્યુદાસનિષેધ હોત તો સદૃશનું પ્રહણ થાત. જેમકે “ધુડાદિ અકિત્ પ્રત્યય પર છતાં અ આગમ થાય.” પણ એવું થતું નથી. પરન્તુ પ્રસજ્ય પ્રતિષેધ હોવાથી માત્ર નિષેધ જ થાય છે કે “કિત્ પ્રત્યય પર છતાં અ આગમ ન થાય” તેથી અસૃષ્ટ પ્રયોગમાં ધુદ્... ૪-૩-૭૦ થી સિચ્ નો લોપ થાય છે તે લોપને ધુડાદિ માનીને કાર્ય કરવાનું હોય ત્યારે વર્ણ રૂપે આશ્રય કરવાથી (સ્થાનિવા... ૭-૪-૧૦૮ માં વર્ણવિધિમાં સ્થાનિવદ્ભાવનો અભાવ કહેલો છે તેથી) સિચ્ નાં લોપનો સ્થાનિવદ્ભાવ નહીં થાય. તો પણ કિત્ માનીને થતાં કાર્યમાં વર્ણવિધિ હોવા છતાં પણ સિચ્ નાં લોપનો સ્થાનિવદ્ભાવ મનાય છે. તેથી અસૃજ્+ત અહીં ત એ ધુડાદિ પ્રત્યય છે. તેથી અ આગમની પ્રાપ્તિ આવે પણ કિત્ સિચ્ નો લોપ પ્રસજ્ય નિષેધ રૂપ હોવાથી સૃજ્ અને ત ની વચ્ચે સિચ્ ની હાજરી ન હોવા છતાં ત રૂપ અકિત્ ધુડાદિ પ્રત્યય નિમિત્તે અકાર આગમ આ સૂત્રથી થશે નહીં. અન્યથા અસ્રષ્ટ એ પ્રમાણે અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

સ્પૃશાદિ-સૃષો વા । ૪-૪-૧૧૨

અર્થ:- કિત્ પ્રત્યય વર્જને અન્ય ધુડાદિ પ્રત્યય પર છતાં સ્પૃશ, મૃશ, કૃષ, તૃષ, દૃષ અને સૃષ ધાતુનાં સ્વરથી પરમાં અ આગમ વિકલ્પે થાય છે.

વિવેચન - (૧) સ્રષ્ટા, સ્પર્ષા = તે સ્પર્શ કરશે. સ્પૃશંત્-સંસ્પર્શે (૧૪૧૨)

સ્પૃશ્+તા - તાતારૌ... ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય.

સ્પૃઅશ્+તા - આ સૂત્રથી અ આગમ.

સ્રશ્+તા - ઇવર્ણાદિ... ૧-૨-૨૧ થી ઋ નો ર્.

સ્રષ્+તા - યજસૃજ... ૨-૧-૮૭ થી શ્ નો ષ.

સ્રષ્ટા - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્ આ સૂત્રથી અ આગમ ન થાય ત્યારે સ્પૃશ્+તા - ૩-૩-૧૪ થી તા પ્રત્યય, સ્પર્ષ્+તા - લઘોરુ...

૪-૩-૪ થી ઋ નો ગુણ અદ્, સ્પર્ષ્+તા- યજ... ૨-૧-૮૭ થી શ્ નો ષ, સ્પર્ષા - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો દ્ એજ પ્રમાણે -

(૨) મ્રષ્ટા, મર્ષા = તે સ્પર્શ કરશે. મૃશંત્-આમર્શને (૧૪૧૬)

(૩) ક્રષ્ટા, કર્ષા = તે ખેંચશે. કૃષં, કૃષીંત્-વિલેખને (૫૦૬, ૧૩૧૯)

(૪) ત્રષ્ટા, તર્ષા = તે તૂટ થશે. તૃષૌચ્-પ્રોતૌ (૧૧૮૯)

(૫) દ્રષ્તા, દર્ષતા = તે ગર્વ કરશે. દૃષૌચ્-હર્ષમોહનયોઃ (૧૧૮૦)

(૬) સ્મૃતા, સર્વતા = તે જશે. સૃષ્ટું-ગતૌ (૩૪૧)

ધુટીત્યેવ - સ્પર્શનમ્, મર્શનમ્ - અહીં અનટ્ પ્રત્યય છે તે સ્વરાદિ છે ધુડાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી અ આગમ વિકલ્પે થયો નથી.

અકિતીત્યેવ - સ્પૃષ્ઠઃ = સ્પર્શ કરાએલ, પિસ્પૃક્ષતિ = સ્પર્શ કરવાને ઈચ્છે છે. અહીં ક્ત પ્રત્યય કિત્ છે અને સન્ પ્રત્યય ઉપાન્ત્યે ૪-૩-૩૪ થી કિદ્વત્ થાય છે તેથી આ સૂત્રથી ધુડાદિ હોવા છતાં કિત્ હોવાથી અ આગમ થયો નથી.

હ્રસ્વસ્ય તઃ પિત્વૃતિ । ૪-૪-૧૧૩

અર્થ:- પિત્ કૃત્ પ્રત્યય પર છતાં હ્રસ્વ સ્વરાન્ત ધાતુથી ત્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - જગત્ = જવાના સ્વભાવવાળો. ગમ્+ક્ષિપ્ - દિદ્યુત્... ૫-૨-૮૩ થી ક્ષિપ્ પ્રત્યય અને નિપાતનનાં કારણે ધાતુ દ્વિત્વ થવાથી ગમ્ગમ્+૦ - ગમ્ - વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી અનાદિવ્યંજન મ્ નો લોપ, જગમ્ - ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં ગ્ નો જ્, જગ - ગમાં... ૪-૨-૫૮ થી મ્ નો લોપ, જગત્ આ સૂત્રથી ત્ આગમ. એજ પ્રમાણે - વિજિત્ય, પ્રસ્તુત્ય, આગત્ય.

☆ જગત્ શબ્દ બે પ્રકારે છે ક્રિયાશબ્દ અને સંજ્ઞાશબ્દ. અહીં ક્રિયા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે. અને સંજ્ઞાશબ્દ ઉણાદિથી સિદ્ધ છે. ગચ્છતિ इति ગમ્+અત્ - ગમેર્દિદ્ દ્વેચ (૮૮૫ ઉણાદિ) થી કત્ પ્રત્યય અને તે કિત્ થાય છે. અને ધાતુ દ્વિત્વ થાય છે. તેથી ગમ્ગમત્, વ્યજ્ઞન... ૪-૧-૪૪ થી પૂર્વનાં મ્ નો લોપ ગમ્ગમત્, ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦ થી પૂર્વનાં ગ્ નો જ્ - જગમત્, કિત્યન્ત્ય... ૨-૧-૧૧૪ થી ગમ્ નાં અમ્ નો લોપ થવાથી જગત્ થશે. પછી વર્તમાન કૃદન્ત શત્ પ્રત્યયની જેમ પ્રક્રિયા થવાથી જગન્, જગન્તૌ, જગન્તઃ થશે. પણ અહીં તો ક્રિયા શબ્દ જ ઈષ્ટ છે.

હ્રસ્વસ્યેતિ કિમ્ ? ગ્રામણીઃ = ગામનો મુખી. ગ્રામં નયતિ इति ક્ષિપ્ - ગ્રામ+ની+ક્ષિપ્ - ૫-૧-૧૪૮ થી ક્ષિપ્ પ્રત્યય, ગ્રામણી - ગ્રામાગ્રા... ૨-૩-૭૧ થી ની નાં ન્ નો ણ્. અહીં દીર્ઘ સ્વરાન્ત ની ધાતુની પરમાં આ સૂત્રથી ત્ આગમ થયો નથી.

કૃતીતિ કિમ્ ? અજુહવુઃ = તેઓએ હોમ કર્યો. સાધનિકા દ્વ્યક્ત...

૪-૨-૯૩ માં કરેલી છે. અહીં પુસ્ પ્રત્યય અન્ પ્રત્યયનાં સ્થાને થાય છે. તે પિત્ હોવા છતાં કૃત્ નથી તેથી જુહુ નાં અન્તે આ સૂત્રથી ત્ આગમ થયો નથી.

પિદિતિ કિમ્ ? ચિતમ્, સ્તુતમ્ - અહીં ક્ પ્રત્યય ક્રુદન્તનો છે પણ પિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ચિ અને સ્તુ ધાતુની પરમાં ત્ આગમ થયો નથી.

અતો મ આને । ૪-૪-૧૧૪

અર્થ:- ધાતુથી વિધાન કરાએલ આન પ્રત્યય પર છતાં ધાતુનાં અ થી પરમાં મ્ આગમ થાય છે.

વિવેચન - પચમાનઃ = રાંધતો. પચ્+આન - શત્રાનશા... ૫-૨-૨૦ થી આનશ્ પ્રત્યય, પચ્+અ+આન - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શ્વ પ્રત્યય, પચમાન - આ સૂત્રથી અ થી પરમાં મ્ આગમ, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી પચમાનઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે - પૂ-પવમાનઃ, વિદ્-વિદ્યમાનઃ, કૃ-કરિષ્યમાનઃ થશે.

અત્ત્વ ઇતિ કિમ્ ? શયાનઃ = ઊંઘતો. શી+આન - શત્રા... ૫-૨-૨૦ થી આનશ્ પ્રત્યય, શે+આન - શીઙ... ૪-૩-૧૦૪ થી શી નાં ઈ નો એ શયાન - એદૈતો... ૧-૨-૨૩ થી એ નો અય્ સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી શયાનઃ થશે. અહીં શી ધાતુમાં અકાર નથી તેથી આ સૂત્રથી મ્ આગમ થયો નથી. એજ પ્રમાણે - ભુજાનઃ.

આન ઇતિ કિમ્ ? પચન્ = રાંધતો. પચ્+અત્ - શત્રા... ૫-૨-૨૦ થી અત્ (શત્) પ્રત્યય, પચ્+અ+અત્ - કર્તૃય... ૩-૪-૭૧ થી શ્વ પ્રત્યય, પચત્ - લુગસ્યા... ૨-૧-૧૧૩ થી પૂર્વનાં અ નો લોપ, પચત્+સિ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય, પચન્+સિ - ઋદુદિતઃ ૧-૪-૭૦ થી ન્ આગમ, પચન્ત્ - દીર્ઘ... ૧-૪-૪૫ થી સિ નો લોપ, પચન્ - પદસ્ય ૨-૧-૮૯ થી ત્ નો લોપ. અહીં ધાતુમાં અકાર છે પણ પરમાં શત્ પ્રત્યય છે આનશ્ પ્રત્યય નથી તેથી આ સૂત્રથી મ્ આગમ થયો નથી.

★ ધાતુનાં અ થી પરમાં મ્ આગમ થતો હોવાથી તે ધાતુનો અવયવ બને છે તેથી મવ્યસ્યાઃ ૪-૨-૧૧૩ થી મ થી શરૂ થતાં પ્રત્યયની પૂર્વે અ નો આ થશે નહીં. જો આન ની પૂર્વે મ્ નો આગમ થયો હોત તો તે

પ્રત્યયનો અવયવે બનત તેથી મ કારાદિ માન પ્રત્યય ગણાવાથી અ નો આ થતાં પચામાનઃ એ પ્રમાણે અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.

આસીનઃ । ૪-૪-૧૧૫

અર્થઃ- આસ ધાતુથી પર રહેલાં આન પ્રત્યયનાં આ નો ઈ આદેશ નિપાતન થાય છે.

વિવેચન - (૧) આસીનઃ = બેસતો. આસ+આન - શત્રા... ૫-૨-૨૦ થી આનશ્ પ્રત્યય, આસીન - આ સૂત્રથી આન નાં આ નો ઈ નિપાતન. સિ પ્રત્યય, સોઠ્ઠઃ, રઃપદાન્તે... થી આસીનઃ પ્રયોગ થશે. એજ પ્રમાણે - ઉદાસીનઃ = ઉદાસ, ઉપાસીનઃ = ઉપાસના કરતો, અધ્યાસીનઃ = અધ્યાપન કરતો.

ઋતાં વિઙ્તીર્ । ૪-૪-૧૧૬

અર્થઃ- કિત્-કિત્ પ્રત્યય પર છતાં ઋકારાન્ત ધાતુનાં ઋ નો ઈર થાય છે.

વિવેચન - (૧) તીર્ણમ્ = તરાયું. સાધનિકા ઋત્વા... ૪-૨-૬૮ માં જણાવેલ તીર્ણિઃ પ્રમાણે થશે. પણ અહીં સિ પ્રત્યય, સિ નો અમ્ અને અમ્ નાં અ નો લોપ થશે. એજ પ્રમાણે - દીર્ણમ્, આસ્તીર્ણમ્, વિશીર્ણમ્.

(૨) કિરતિ = તે વિખેરે છે. સાધનિકા અપસ્કિરઃ ૩-૩-૩૦ માં જણાવેલ અપકિરતિ પ્રમાણે થશે. એજ પ્રમાણે - ગિરતિ.

વિઙ્તીતિ કિમ્ ? તરતિ = તે તરે છે. અહીં ત્ ધાતુને શવ્ પ્રત્યય લાગે છે તે વિત્શિત્ હોવાથી કિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઋ નો ઈર થયો નથી.

☆ “લક્ષણપ્રતિપદોક્તયોઃ પ્રતિપદોક્તસ્યૈવ ગ્રહણમ્” એ ન્યાયથી સ્વાભાવિક ઋકારાન્ત ધાતુનાં ઋ નો જ ઈર થાત પણ ઋતાં એ પ્રમાણે સૂત્રમાં બહુવચન કરવાથી લાક્ષણિક ધાતુઓનું પણ ગ્રહણ થશે. જેમકે ચિકીર્ષતિ, જિહીર્ષતિ આ પ્રયોગમાં ધાતુ ક્ અને હ છે પણ ધુડાદિ સન્ પ્રત્યય પર છતાં સ્વર... ૪-૧-૧૦૪ થી ઋ નો દીર્ઘ ઋ થયેલો છે તેનો પણ આ સૂત્રથી ઈર થઈ શક્યો.

☆ ઈર આદેશ અનેકવર્ણવાળો હોવાથી “અનેકવર્ણસર્વસ્ય” એ ન્યાયથી આખા ક્ નો જ ઈર આદેશ થઈ જાય પણ અહીં કિત્ - કિત્ પ્રત્યય

પર છતાં ઋ નો ઇ થાય છે એ પ્રમાણે નિર્દેશ કરેલો હોવાથી
ઋકારાન્ત ધાતુનાં ઋ નો જ ઇ આદેશ થશે.

ઓષ્ઠ્યાદુર્ ૧ ૪-૪-૧૧૭

અર્થ:- કિત્-કિત્ પ્રત્યય પર છતાં ધાતુમાં રહેલાં ઓષ્ઠ્ય વ્યંજનથી પરમાં
રહેલાં ઋ નો ઊ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) પૂઃ = નગર. પ+ક્રિપ્ - ૫-૧-૧૪૮ થી ક્રિપ્ પ્રત્યય, પુર+૦
- આ સૂત્રથી ઋ નો ઊ પુર+સિ - સ્યૌ... ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય,
પુર - દીર્ઘ... ૧-૪-૪૫ થી સિ પ્રત્યયનો લોપ, પૂર - પદાન્તે ૨-૧-
૬૪ થી ઊ નો ઉ દીર્ઘ, પૂઃ - ર:પદાન્તે... ૧-૩-૫૩ થી ર્ નો વિસર્ગ.

(૨) બુભૂર્ષતિ = પોષણ કરવાને ઈચ્છે છે. દુડુભુંગ્-પોષણધારણે ચ (૧૧૪૦)

ભૃ+સ - તુમર્હા... ૩-૪-૨૧ થી સન્ પ્રત્યય.

ભૃસ - સ્વર... ૪-૧-૧૦૪ થી ઋ દીર્ઘ.

ભૃસ - નામિનો... ૪-૩-૩૩ થી સન્ કિદ્વત્.

ભૃસં - આ સૂત્રથી ઋ નો ઊ

બુભૃસં - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

બુભૃસં - દ્વિતીય... ૪-૧-૪૨ થી પૂર્વનાં ભૃ નો બ.

બુભૃસં - ભ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ઉ દીર્ઘ.

બુભૃષ્ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ.

તિવ્-શવ્ પ્રત્યય, લુગસ્યા... થી બુભૃષ્તિ થશે.

(૩) વુવૂર્ષતિ = વરવાને ઈચ્છે છે. વૃગ્દ-વરણે (૧૨૮૪) સાધનિકા બુભૃષ્તિ
પ્રમાણે થશે. વ્ દન્ત્યૌષ્ઠ્ય હોવાથી આ સૂત્રથી વ્ થી પરમાં રહેલાં
ઋ નો ઊ થયો છે. એજ પ્રમાણે - પ-પોપૂર્ષતે, પોપુરતિ - મ્ - મુમૂર્ષતિ.

ઓષ્ઠ્યાદિતિ કિમ્ ? તીર્ણમ્ = તરાયું. સાધનિકા ૪-૨-૬૮ માં
જણાવેલ તીર્ણિ: પ્રમાણે થશે. અહીં ત્ એ દન્ત્ય છે ઓષ્ઠ્ય નથી તેથી
ઋ નો આ સૂત્રથી ઊ ન થતાં ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી ઇ થયો છે.

☆ ધાતુમાં રહેલો ઓષ્ઠ્યવ્યંજન હોય તો તેનાથી પર રહેલાં ઋ નો ઊ
થાય તેથી સમીર્ણમ્ અહીં સમ્ ઉપસર્ગ છે તેનાં મ્ થી પર રહેલાં ઋ

નો આ સૂત્રથી ઝ્ ન થતાં ઋતાં... ૪-૪-૧૧૬ થી ઈ થયો છે.

કિંદતીત્યેવ - નિપરણમ્, પ્રાવરણમ્ - અહીં અનદ્ પ્રત્યય છે અને નિપારકઃ, પ્રાવારકઃ - અહીં ણક પ્રત્યય છે તે કિત્ - કિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી ઋ નો ઝ્ ન થતાં અનદ્ પ્રત્યય પર છતાં ગુણ થયો છે અને ણક પ્રત્યય પર છર્તા વૃદ્ધિ થઈ છે.

✽ કેટલાંક ઉપાન્ત્ય ઋ નો પણ ઝ્ થયે છે. પરિપૂર્ણઃ. પૂણત્-પ્રીણને (૧૩૬૦)

પૂણ+ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૮ થી યઙ્ પ્રત્યય.

પૂપૂણ્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

પપૂણ્ય - ઋતોઽત્ ૪-૧-૩૮ થી પૂર્વનાં ઋ નો અ.

પરિપૂણ્ય - રિૌચ... ૪-૧-૫૬ થી રિ આગમ.

પરિપૂણ્ - બહુલં... ૩-૪-૧૪ થી યઙ્ નો લોપ.

પરિપૂણ્+તસ્ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી તસ્ પ્રત્યય.

પરિપૂણ્+તસ્ - અહન્... ૪-૧-૧૦૭ થી સ્વર દીર્ઘ.

પરિપૂર્ણ+તસ્ - આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય ઋ નો ઝ્

પરિપૂર્ણ+ણસ્ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ણ.

પરિપૂર્ણ+ણસ્ - ખ્વાદે... ૨-૧-૬૩ થી ઝ્ નો ડ દીર્ઘ.

પરિપૂર્ણસ્ - ધુટો... ૧-૩-૪૮ થી ણ નો લોપ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી પરિપૂર્ણઃ થશે એજ પ્રમાણે મૃણ્-મરિમૂર્ણઃ.

इसासः शासोऽङ् - व्यञ्जने । ४-४-११८

અર્થ:- અઙ્ પ્રત્યય તેમજ વ્યંજનાદિ કિત્ - કિત્ પ્રત્યય પર છતાં શાસ્ ધાતુનાં આસ્ નો ઇસ્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - (૧) અશિષ્ત્ = તેણે શાસન કર્યું. સાધનિકા શાસ્ત્રસૂ... ૩-૪-૬૦ માં કરેલી છે.

(૨) શિષ્ટઃ = શાસન કરાએલ. શાસ્+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય, શિસ્+ત - આ સૂત્રથી આસ્ નો ઇસ્, શિષ્+ત - નામ્ય... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ્, શિષ્ટ - તવર્ગસ્ય... ૧-૩-૬૦ થી ત્ નો ટ્ સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી શિષ્ટઃ થશે. એજ પ્રમાણે - શિષ્ટવાન,

શિષ્ટ્વા, શિષ્યતે વિગેરે પ્રયોગો થશે.

અહ્યજ્ઞન ઇતિ કિમ્ ? શાસતિ = તેઓ શાસન કરે છે. શાસ્+અન્તિ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી અન્તિ પ્રત્યય, શાસન્તિ - શિદવિત્ ૪-૩-૨૦ થી અન્તિ ને હિદ્વદ્ભાવ, શાસતિ - અન્તો... ૪-૨-૮૪ થી અન્તિ નાં ન્ નો લોપ. અહીં અન્તિ પ્રત્યય હિત્ છે પણ સ્વરોદિ છે વ્યંજનાદિ નથી તેથી આ સૂત્રથી શાસ્ નાં આસ્ નો ઇસ્ આદેશ થયો નથી.

વિહતીત્યેવ - શાસ્તા = શાસન કરશે. થસ્તનીનો તાં પ્રત્યય વ્યંજનાદિ છે પણ કિત્ કે હિત્ નથી તેમજ શાસ્તિ = તે શાસન કરે છે. અહીં વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય વ્યંજનાદિ શિત્ છે તે હિત્ નથી તેથી આ સૂત્રથી શાસ્ નાં આસ્ નો ઇસ્ થયો નથી.

ક્રૌ । ૪-૪-૧૧૧

અર્થ:- ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં શાસ્ ધાતુનાં આસ્ નો ઇસ્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - મિત્રશીઃ = મિત્રને સમજાવનાર. મિત્રશાસ્+ક્ષિપ્ - ૫-૧-૧૪૮ થી ક્ષિપ્ પ્રત્યય, મિત્રશિષ્+૦ - આ સૂત્રથી શાસ્ નાં આસ્ નો ઇસ્, મિત્રશિષ્ - નામ્યન્ત... ૨-૩-૧૫ થી સ્ નો ષ, મિત્રશિષ્+સિ- સ્વૌ... ૧-૧-૧૮ થી સિ પ્રત્યય, મિત્રશિષ્ - લોપ... ૧-૪-૪૫ થી સિ નો લોપ, મિત્રશીષ્ - પદાન્તે ૨-૧-૬૪ થી ઇસ્ નો ઇ દીર્ઘ, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી મિત્રશીઃ થશે. એજ પ્રમાણે - આર્યશીઃ થશે.

☆ ક્ષિપ્ એ વ્યંજનાદિ પ્રત્યય હોવાથી ઇસાસ... ૪-૪-૧૧૮ થી શાસ્ ધાતુનાં આસ્ નો ઇસ્ સિદ્ધ જ હતો છતાં આ સૂત્ર જુદું બનાવ્યું તે “ક્ષિપિ વ્યજ્ઞનકાર્યમનિત્યમ્” એ ન્યાય અનિત્ય છે એ જણાવવા માટે. તેથી અવ્યયં આચષ્ટે ઇતિ અવ્યયિ ધાતુને ણિચ્ પ્રત્યય લાગે ત્યારે વ્રત્ય... ૭-૪-૪૩ થી અ નો લોપ થયેલો છે. અને અવ્યયતિ ઇતિ ક્ષિપ્ અહીં ક્ષિપ્ પ્રત્યય લાગે ત્યારે ણેરનિટિ ૪-૩-૮૩ થી ણિચ્ નો લોપ થવાથી અવ્યય+ક્ષિપ્ હવે અહીં ય્વોઃ... ૪-૪-૧૨૧ થી ય્ નાં લોપની પ્રાપ્તિ આવે પણ યકાર વિધિ કરવામાં નસન્ધિ... ૭-૪-૧૧૧ થી સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ કરેલો હોવાથી ણિચ્ નો લોપ થયેલો છે તેને સ્થાનિવદ્ભાવ ન થાય એટલે વચ્ચે ણિ છે જ નહીં તેથી ય્ નો લોપ થવાની પ્રાપ્તિ આવે પણ આ ન્યાયથી ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં

વ્યંજન કાર્ય અનિત્ય થવાથી ય નો લોપ થયો નથી. તેથી અવ્યય શબ્દ સિદ્ધ થયો.

આક્ર: । ૪-૪-૧૨૦

અર્થ:- ક્ષિપ્ પ્રત્યય જ પર છતાં આક્ર ઉપસર્ગથી પર રહેલાં શાસ્ ધાતુનાં આસ્ નો ઇસ્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - આશી: = શુભેચ્છા, આશીર્વાદ. સાધનિકા ૪-૪-૧૧૮ માં જણાવેલ મિત્રશી: પ્રમાણે થશે.

ક્ષાવિત્યેવ - આશાસ્તે = તે શાસન કરે છે. આ+શાસ્+તે અહીં વર્તમાનાનો તે પ્રત્યય લાગેલો છે. તેથી આશાસ્ નાં આસ્ નો ઇસ્ આ સૂત્રથી થયો નથી. આશાસ્ ધાતુને ક્ષિપ્ પ્રત્યય લાગ્યો હોય તો જ આ સૂત્રથી શાસ્ નાં આસ્ નો ઇસ્ થાય છે.

★ અહીં કૌ ૪-૪-૧૧૮ થી શાસ્ ધાતુનાં આસ્ નો ઇસ્ સિદ્ધ જ હતો છતાં આ સૂત્ર જુદું બનાવ્યું તેથી નિયમ થયો કે આ પૂર્વક શાસ્ નાં આસ્ નો ઇસ્ થાય તો ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં જ થશે. ક્ષિપ્ સિવાયનો કોઈપણ પ્રત્યય હશે તો આશાસ્ નાં આસ્ નો ઇસ્ ૪-૪-૧૧૮ સૂત્રથી પણ નહીં થાય.

ચ્વો: ધ્વય્વ્યજ્ઞને લુક્ । ૪-૪-૧૨૧

અર્થ:- પુ આગમ પર છતાં તેમજ ય વર્જને અન્ય વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પર છતાં તેની પૂર્વે રહેલાં ય અને વ્ નો લોપ થાય છે.

વિવેચન - (૧) ક્નોપયતિ = તે અવાજ કરાવે છે અથવા તે ભીનું કરાવે છે. સાધનિકા અર્તિ... ૪-૨-૨૧ માં કરેલી છે.

(૨) ક્ષ્માતમ્ = તેણે કંપાવેલ. ક્ષ્માયૈહ-વિધૂનને (૮૦૩) ક્ષ્માય+ત - ક્... ૫-૧-૧૭૪ થી ક્ત પ્રત્યય, ક્ષ્માત - આ સૂત્રથી ય નો લોપ, સિ પ્રત્યય, સિ નો અમ્ અને અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી ક્ષ્માતમ્ થશે.

(૩) દેદિવઃ = અમે બે વારંવાર રમીએ છીએ.

દિવ્+ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૮ થી યહ્ પ્રત્યય.

દિદિવ્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

(૨) ક્ષ્માતમ્ = તેણે કંપાવેલ. ક્ષ્માયૈઙ્-વિધૂનને (૮૦૩) ક્ષ્માય્+ત - ક્...
૫-૧-૧૭૪ થી ક્ પ્રત્યય, ક્ષ્માત - આ સૂત્રથી ય્ નો લોપ, સિ
પ્રત્યય, સિ નો અમ્ અને અમ્ નાં અ નો લોપ થવાથી ક્ષ્માતમ્ થશે.

(૩) દેદિવઃ = અમે બે વારંવાર રમીએ છીએ.

દિવ્+ય - વ્યજ્ઞનાદે... ૩-૪-૯ થી યઙ્ પ્રત્યય.

દિદિવ્ય - સન્... ૪-૧-૩ થી આઘ એકસ્વરાંશ દ્વિત્વ.

દેદિવ્ય - આગુણ... ૪-૧-૪૮ થી પૂર્વનાં ઙ નો ગુણ એ.

દેદિવ્ - બહુલં... ૩-૪-૧૪ થી યઙ્ નો લોપ.

દેદિવ્+વસ્ - તિવ્... ૩-૩-૬ થી વસ્ પ્રત્યય.

દેદિવસ્ - આ સૂત્રથી દેદિવ્ નાં વ્ નો લોપ.

સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી દેદિવઃ થશે.

(૪) કણ્ઙ્ = ખણનાર. કણ્ઙ્+ય - ધાતોઃ... ૩-૪-૮ થી ય પ્રત્યય,
કણ્ઙ્+ય+ક્ષિપ્ - ૫-૧-૧૪૮ થી ક્ષિપ્ પ્રત્યય, કણ્ઙ્ય - અતઃ ૪-
૩-૮૨ થી અ નો લોપ, કણ્ઙ્ - આ સૂત્રથી ક્ષિપ્ પ્રત્યય પર છતાં
ય્ નો લોપ, સિ પ્રત્યય, સોરુઃ, રુપદાન્તે... થી કણ્ઙ્ થશે.

ચ્વર્જનં કિમ્ ? ક્નૂય્યતે = અવાજ કરાય છે. ક્નૂય્+તે - તિવ્... ૩-
૩-૬ થી તે પ્રત્યય, ક્નૂય્+ય+તે = ક્નૂય્યતે - ક્યઃ... ૩-૪-૭૦ થી
ક્ય પ્રત્યય. અહીં ક્ય પ્રત્યય યકારાદિ હોવાથી આ સૂત્રથી ક્નૂય
ધાતુનાં ય્ નો લોપ થયો નથી. એજ પ્રમાણે - સેવ્યતે.

વ્યજ્ઞન ઇતિ કિમ્ ? ક્નૂયિતા, દેવિતા - અહીં તા પ્રત્યય શ્વસ્તનીનો
છે વ્યજ્ઞનાદિ છે પણ સ્તાઘ... ૪-૪-૩૨ થી તેની પૂર્વે ઇટ્ આગમ
થયેલો હોવાથી સ્વરાદિ ઇટ્ પરમાં છે તેથી આ સૂત્રથી ક્નૂય નાં ય
નો અને દિવ્ નાં વ્ નો લોપ થયો નથી.

કૃતઃ કીર્તિઃ । ૪-૪-૧૨૨

અર્થઃ- કૃત્ ધાતુનો કીર્ત્ આદેશ થાય છે.

વિવેચન - કીર્તયતિ = તે કીર્તન કરે છે, વખાણ કરે છે. કૃતળ્-સંશબ્દને (૧૬૪૯)

- સૂત્રમાં કૃત્ત્વ કોર્ત્ આદેશ કર્યો તેનાં કરતાં ધાતુપાઠમાં ધાતુ જ કોર્ત્ત્વ કર્યો હોત તો ? સાચી વાત છે જો કૃત્ત્વ ને બદલે કોર્ત્ત્વ ધાતુ જ કર્યો હોત તો અહીં તો ચાલત પણ ઋદ્વર્ણસ્ય ૪-૨-૩૭ માં વર્ણ ગ્રહણનાં સામર્થ્યથી કોર્ત્ત્વ આદેશ બાધ કરત અને અચીકૃત્ત્વ પ્રયોગ સિદ્ધ ન થાત. અને ઋદ્વર્ણસ્ય ૪-૨-૩૭ સૂત્રનો પ્રયાસ નિષ્ફલ થાત.
- સૂત્રમાં કૃત્ત્વ નો કોર્ત્ત્વ આદેશ કેમ કર્યો ? કોર્ત્ત્વ આદેશમાં જે ઇ છે તે મંગલને માટે છે. શાસ્ત્રીય પરિપાટિ એવી છે કે આદિમાં, મધ્યમાં અને અન્તમાં પણ મંગલ કરવું જોઈએ. એ પરિપાટીને અનુસરીને આચાર્ય મહારાજે અન્ત્ય મંગલ રૂપે કોર્ત્ત્વ માં ઇ મૂકેલો છે.

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधान

स्वोपज्ञशब्दानुशासन लघुवृत्तौ चतुर्थस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ ४ - ४ ॥

दुर्योधनोर्वीपतिजैत्रबाहु-गृहीतचेदीशकरोऽवतीर्णः ।

अनुग्रहीतुं पुनरिन्दुवंशं, श्रीभीमदेवः किल भीम एव ॥

અર્થ - ભયંકર યુદ્ધ કરનાર રાજાઓને જીતનારાં છે હાથ જેનાં (અને) ચેદિ દેશનાં રાજાઓ પાસેથી ગ્રહણ કર્યો છે કર જેણે એવા શ્રી ભીમદેવ રાજા ચંદ્રવંશ ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે ફરીથી ભીમ રૂપે જ અવતર્યા છે.



નોંધ

: બાઈન્ડીંગ :

ભરત ગ્રાફિક્સ

ન્યુ માર્કેટ, પાંજરાપોળ, રીલિફ રોડ, અમદાવાદ.

ફોન : ૨૨૧૩૪૧૭૬, ૨૨૧૨૪૭૨૩